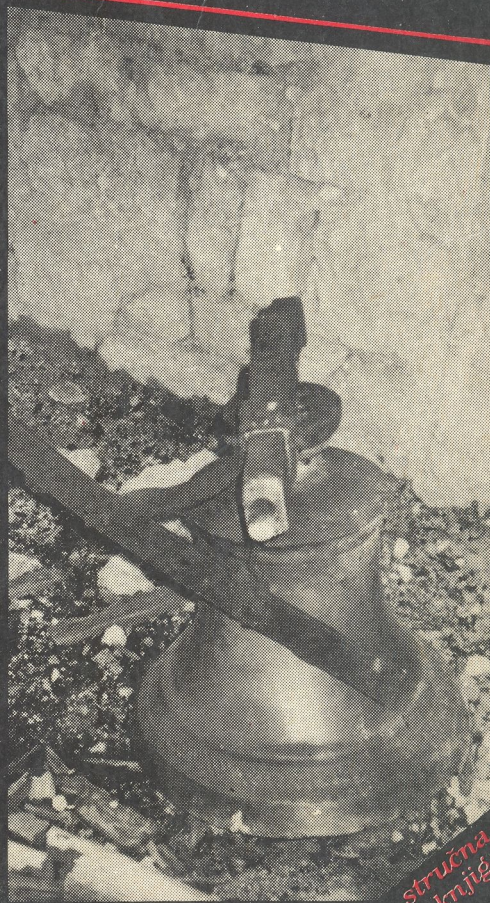

POKOPLJI hercegovačkih SRBA '41.

Savo Skoko

stručna
knjiga

Dr Savo Skoko

POKOŁJI
hercegovaćkih
SRBA '41.

Beograd, 1991.

Recenzent
Akademik VLADO STRUGAR

CIP - Kaviājioiu3aifuja y ùyÓAKauju
Hapogna 6u6duomeKa Cpóuje, Eeolpag

940.540.5:341.322.5(497.15),, 1941 "

CKOKO, Cabo

Pokolji hercegova kih Srba '41. / Savo
Skoko. - Beograd : Stru na knjiga, 1991
(Beograd : Stru na knjiga). - 445 str. :
ilustr. ; 24 cm

Bibliografija: str. 437-441.
ISBN 86-419-0099-3

) Ycmauie - 3aohuhu - XepifeiobuHa - 1941
) Cp6u - HpoloHU - XepifeiobuHa - 1941
1996556

Izdaje i štampa: Društveno preduze e STRU NA KNJIGA - Beograd, Lole Ribara 48
0 direktor i odgovorni urednik ŽIVOJIN VLAHOVI • tehni ki urednik MARINA
LEONTIJEVI 0 lektura i korektura SONJA ŠO 0 korica MIŠA ŽIVANOVI 0 tele-
foni: direktor 340-943, 341-332 0 izdava ki sektor 342-514, 340-943 0 služba prodaje
342-512, 341-332, 340-451 0 štamparija 346-691

P R E D G O V O R

»Tragi na drama srpskog naroda u Hercegovini, započeta od prvih dana života Nezavisne Države Hrvatske, po svom obimu i jezovitosti, prevazišla je sve dosadašnje narodne nesreće i tragedije ovog mučnoga srpskog kraja. Nikada jedan narod u historiji sveta, ni u vreme najcrnjeg društvenog mraka i tiranije, nije doživljavao strašnije i sudbonosnije trenutke po svoj nacionalni opstanak od nesrećnog srpskog naroda u Hercegovini. Ono što se danas zbiva u tome kraju ne služi nimalo na korist našoj civilizaciji, a još manje 'hiljadugodišnjoj kulturi' onog naroda koji uporno veruje i smatra da na levoj obali Drine prestaje svaka civilizacija, a na njenoj desnoj strani otpočinje vlaški barbaluk. Taj narod, veoma klerikalan i ortodoksan u svom katolicizmu, poznat je u Evropi kao narod koji se neobičajno boji Boga. Njegovi današnji ustaški vođe veoma su oholi na svoju civilizacijsku misiju u ovom delu Evrope.

Svirepa stvarnost u Hercegovini, istinitija i drastičnija nego ikakav film o 'srpskoj tragediji', jasno ukazuje na činjenicu da su upravljali ustaške Hrvatske veoma veliki otpori koji privode u delo svoj zločinski plan, koji ima za cilj da se iz Bosne i Hercegovine potpuno i do kraja satre i iskoreni srpstvo i pravoslavlje. Prema ovom planu, a u saglasnosti i po smernicama hrvatske ustaške štampe i hrvatskih ustaških vođa, koji otvoreno harangiraju ustaške bande i podstiču ih na krvavu nedelu - hrvatske ustaške organizacije imaju za zadatak da svoju jezuitsku i zločinčku rabotu izvrše najpre u Hercegovini, koja je još uvek bez sumnje rasno najistija srpska pokrajina i najtvrdi bastion pravoslavlja na našem veoma zakrvljenom Balkanu.

Sve što danas rade hrvatski ustaški banditi nad golorukim srpskim življem u Hercegovini, na izgled hrvatske vojske i hrvatskog činovništva, nije sigurno zabeležio nijedan hroničar ni na jednoj stranici svetske povesti. U patničkoj i krvlju natopljenoj Hercegovini puna tri meseca vrši se strašan i jeziv proces uništenja i istrebljenja itavogjednog naroda i jedne vere, priznate kao ispravne i pravoverne od svih pisanih zakona na svetu i svih naroda sveta...«

(Ovo je uvodni deo članka Strahoviti zločini hrvatskih ustaških bandita u Hercegovini, koji je 5. septembra 1941. napisao novinar Veljko Sušić. a potpisao veoma broj Srba - izbeglica iz Hercegovine u Srbiju.)

Trebalo je da prošle bezmalo punih pedeset godina da šira jugoslovenska javnost (o svetskoj da i ne govorimo) sazna šta se to događalo u kršnoj Hercegovini ratne 1941. godine. Pola veka je trebalo i hercegovačkim Srbima da svoju nedužnost usmerenu braću, sestre, roditelje, decu svoju rođenu izvade iz zabetoniranih hercegovačkih bezdanica i dostojno sahrane. Kada se ima na umu ta činjenica, može se ra-

zumeti (ali ne i opravdati) doskorašnje uporno utanje jugoslovenskih istori ara o genocidu koji su nad srpskim narodom izvršile hrvatske ustaše u Hercegovini i drugim krajevima naše zemlje. Mada oficijelni organi vlasti nisu zvan i no zabranjivali objavljivanje radova iz te oblasti, ipak je to bila kontaminirana zona istorijskog pam enja u koju se nekažnjeno nije smelo zakora iti. Jer, šta bi drugo trebala da zna e esta upozoravanja najviših partijskih i državnih funkcionera da ne treba »kopati po ratnim ranama«, nego pritisak na istori are da se okanu osetljivih tema i strožije podvrgnu samocenzuri.

O evidentno se težilo da se betoniranjem jama, masovnih ljudskih kosturnica, zabetonira istorijsko pam enje, ponište pogubne posledice stravi nih zlo ina koje su hrvatske ustaše po inile nad Srbima, Jevrejima i Romima tokom drugog svetskog rata, i sa hrvatskog naroda skine svaka istorijska, politi ka, moralna i ljudska odgovornost za te zlo ine, s nesuvislim obrazloženjem daje re o ša ici izroda »koji su došli na par kamiona iz Italije i napravili to što su napravili«. Posebno valja ista i uporno nastojanje da se ustaški zlo ini pripišu okupatoru i da se svako opovrgavanje te neistine okvalifikuje kao nacionalisti ka, šovinisti ka, pa ak i neprijateljska rabota. injeno je to s težnjom da se s mladih naraštaja skine hipoteka pripadnosti narodima iji su pripadnici vršili te udovišne zlo ine, ali se pri tome zaboravljalo da mladi nisu infantilna bi a kojima se, kada je re o mra noj prošlosti, mogu pri ati bajke.

Takva nastojanja su ipak u inila svoje: tek u novije vreme pojavljuju se prvi pokušaji celovite obrade masovnih pokolja Srba u minulom ratu, pa razume se i hercegova kih Srba ratne 1941. godine, na bazi dostupne arhivske grade (dokumentacija Udbe još nije otvorena za koriš enje) i oskudne doma e i strane literature, u koje spada i ova knjiga. Mada suo en sa, tako re i, nepremostivim teško ama, nastojao sam da u njoj prezentiram bitne istorijske injenice o genocidu koji je tokom 1941. godine vršen nad hercegova kim Srbima, da za sve svirepo usmr ene mu enike precizno utvrdim gde, kada, u kome broju, na koji na in i od koga su nastradali. Ubrzo sam se, me utim, uverio da mi to ne e po i za rukom, jer je re o veoma teškom i složenom poslu ije uspešno obavljanje zahteva angažovanje itavih timova istraživa a i istori ara od zanata. Zato sam suzio prvobitnu koncepciju knjige i zadovoljio se znatno skromnijim pretenzijama: da na toj, tako re i, presko enoj stranici naše novije istorije zabeležim rezultate sopstvenog istraživanja, u nadi da e ti rezultati, uprkos svim manjkavostima, podsta i mlade istori are da tu stranicu ispišu do kraja.

Ovo je ujedno i moje izvinjenje svima onima koji u ovoj knjizi ne pronau željno o ekivane podatke o svojoj nedužno nastradaloj rodbini ili, pak, nai u na poneko pogrešno napisano ime ili prezime. Iako sam se svojski trudio da u toku istraživanja proverim ta nost podataka koje sam unosio u knjigu, posebno ta nost imena žrtava i zlo inaca, to mi uvek nije polazilo za rukom, pa su greške te vrste ne samo mogu e nego i neizbežne. Izvinjavam se, tako e, što nisam uspeo da odgovorim na mnoga krupna pitanja, kao, na primer, ono: »Ko ih nau i da onako strašno mrze svoje nevine sugra ane, bra u svoju ro enu?« - koje je Desimiru Mihi u postavila u stola koj bolnici jedna bolni arka, Hrvatica po nacionalnosti, koja je na Berkovi ima videla gomilu de ijih leševa zverski poubijanih. Nije mi pošlo za rukom ni da mirno, bez patetike, redam nepobitne injenice o tim beskrajno svirepim zlo inima,

kao što su mi savetovali neki moji prijatelji, ugledni pisci i vrsni naučnici. Već u mom početku uverio sam se da nemam sposobnosti za potpuno hladno opisivanje tako bestijalnih zločina, kao što su: bacanje žive dece u duboke bezdanice ili u buktalu vatru zapaljenih kuća njihovih roditelja; javno silovanje žena, devojaka i maloletnih devojčica, čak i u oltarima pravoslavnih crkava; kišeno dželata denarima iskopanih ljudskih oči, ili odsecanje jezika; proslavljanje banketom usmrtih hiljadite žrtve, kao što je to učinio sin direktora gimnazije u Gospiću; opklada koja je od njih, tokom jedne noći (29/30. avgusta 1942, u Jasenovcu), zaklati nedužnih ljudi (za »kralja koljača« proglašen je Hercegovac Petar Bržica, učitelj u gimnaziji u Širokom Brijegu, koji je specijalno napravljenim nožem pištolom ubio 1.360 grkljana)* itd., itd.

Mada tekstovi u kojima se opisuju ove odvratne činjenice nisu lišeni emocija, nije mi ni palo na pamet da time podstičem revanšizam i pozivam na ovetu, jer bih time izneverio plemenite osobine naroda kome pripadam, njegovu prošlost i savremena stremljenja. Nije mi bila namera ni da u ime »srećne budućnosti« opraštam zločine, jer mi masakrirani hercegovački mučenici nisu dali ta ovlašćenja, ni meni ni bilo kome drugome. Kada je o tome rečeno, uveren sam daje profesor M. Ekmečić verno izrazio shvatanja srpskog naroda, posebno hercegovačke Srba, rekavši (na komemoraciji u Prebilovcima): »Zaboravit ne možemo, oprost ne smijemo, a svetiti se ne želimo.«

Smatram svojom dužnošću da se na kraju ovog predgovora najsrdačnije hvalim Branku Paviću, Milu Pešku, Goranu Ekmečiću, Mitru Šariću, Božu Keviću, Milanu Nadaždinu, Anđelku Beloviću, Ađimu Miviću, Milanu Grahovcu, Svetu i Vesu Kovačeviću, Miladinu Miloševiću, Rodoljubu Andriću, Strahinji Kukuljini, Slavu Stijaku i Ljubu Šotri za dragocenu pomoć koju su mi pružili u rasvijavljanju pojedinih događaja, ispravljanju grešaka, Oopuni izvora i ilustracija, kao i konačnoj kompoziciji knjige.

AUTC

* Profesor Lazo M. Kostić, *Hrvatska zverstva u drugom svetskom ratu prema izjavama njihovih saveznika* (drugo izdanje), Melburn - Australija 1983, str. 234.

GLAVA I

*TEROR I REPRESALIJE NAD
HERCEGOVA KIM SRBIMA ZA VREME
APRILSKOG RATA I USPOSTAVLJANJA
USTAŠKE VLASTI*

IZDAJNI KA DELATNOST PETE KOLONE U HERCEGOVINI ZA VREME APRILSKOG RATA

Kratkotrajni aprilski rat gorko je razočarao rodoljubivo stanovništvo Hercegovine, kolevke narodnih buna i ustanaka protiv ropstva, nasilja i nepravde, ne toliko zbog neočekivanog brzog sloma bivše jugoslovenske vojske koliko radi masovne izdaje i destruktivne delatnosti petokolonskih elemenata. Neposredno posle bombardovanja mostarskog aerodroma, 6. aprila 1941. godine, proustaški elementi iz Širokog Brijega, Ljubuškog, Čapljinice, Stoca i Mostara, koji se u velikom broju nisu odazvali pozivu za mobilizaciju, okrenuli su skriveno oružje protiv vlastite države i njene vojske, dok su oni koji su bili mobilisani razvili veoma živu defetističku delatnost u svojim jedinicama, organizovali pojedinačno i grupno dezerterstvo i, pored toga, razoružavali delove razbijene jugoslovenske vojske, pljačkali vojne magacine, srpske trgovske radnje i zanatske radionice, pa i pojedine bolje obučene građane, kidali telefonske i telegrafske veze, zaustavljali vozove na železnici koja pruža Mostar-Dubrovnik i stvarali haos i pometnju svuda gde im se za to ukazala prilika.

Iako je broj organizovanih ustaša u početku bio mali, njihova izdajnička delatnost poprimila je masovne razmere i nagovestila vraćanje Hercegovine u najtamnija vremena srednjeg veka, zahvaljujući neposrednoj pomoći koju im je pružila Matko Meštrovićeva »Građanska« i »Seljačka« zaštita, koja je organizovano delovala u svim hercegovačkim srezovima uključujući od 1939. godine u sastav Banovine Hrvatske (Stolac, Ljubuški, Mostar, sa Širokim Brijegom i Posušjem, i Konjic), države i straže po selima i varošicama i kontrolišući sve saobraćajne veze i kretanja stanovništva, naročito srpskog. Proustaški elementi infiltrirali su se u i rata i u

1. U materijalima Zemaljske komisije Bosne i Hercegovine za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača ističe se da su ustaški elementi iz Hercegovine (Pavelić, Artuković, Dumandžić i dr.) stupili u vezu sa hrvatskim radništvom u inostranstvu, pre svega u Francuskoj i Belgiji, pronalazili među radnicima svoje pristalice i odvodili ih u emigrantske tabore, da bi preko njih uspostavili što više veze sa zemljom.

»Prvi simpatizeri ustaša, koji su se kasnije pretvorili u ustaše« - kaže se u tim materijalima - »potekli su iz redova katoličkog sveštenstva. Njihov broj je u početku bio mali, kasnije se tokom vremena povećao regrutovanjem ljudi bliskih kleru, vaspitanih u katoličkim zavodima, internatima i uopšte od ljudi klerikalno nastrojenih. U Širokom Brijegu, udaljenom od Mostara oko 25 kilometara, nalazila se 8-razredna franjevačka gimnazija. To je, u stvari, internat koji je ekonomski dobro stajao. Imao je godišnje po nekoliko stotina svojih učenika. Profesori su bili katolički fratri. Oni su imali veliki autoritet kod hrvatskog naroda zapadne Hercegovine. Većina ovih fratara-profesora bila su ustaški orijentisani. Svojim autoritetom i vestom propagandom, uz pomoć ostalog katoličkog sveš-

državni aparat Banovine Hrvatske, pa čak i u vojne jedinice i ustanove. Tako, na primer, za šefa mostarske policije postavljen je Ivan Hočevar, demobilisani oficir bivše jugoslovenske vojske, koji je odmah po odlasku na tu dužnost pro isto redove te policije, odstranjuju i iz nje sve patriotski i jugoslovenski opredeljene policajce. Komandant Vazduhoplovne škole ga je anja u Mostaru pukovnik Jakov Makijedo, komandant Škole bombardovanja major Nikola Mikec i komandant Sedme vazduhoplovne baze potpukovnik Jovan Basari, stavili su se ve prvoga dana rata u službu ustaša u Mostaru i prekinuli svaku vezu sa Štabom vazduhoplovstva, kome su neposredno bili potčinjeni (docnije su sva trojica služili u vazduhoplovstvu NDH). A šta da se kaže za brojno inovništvo, žandarmeriju, poštansko i železničko osoblje, koje je uo rata bilo pod snažnim uticajem ustaša.²

Ve 9. aprila u dvorištu zgrade Srpskog na elstva u Mostaru okupila se velika grupa ustaških elemenata, mahom policajaca i žandarma Banovine Hrvatske, da bi, pod rukovodstvom Ivana Hočevara, položila ustašku zakletvu.³ Narednog dana, u štampariji franjevačkog samostana u Mostaru odštampani su ustaški leci i proglosti, kojima se gradsko stanovništvo obaveštava o osnivanju Nezavisne Države Hrvatske i formiranju gradske ustaške zaštite i redarstva, i pozivaju na redimir i pokoravanje ustaškim naredbama. Mada se u to vreme u Mostaru nalazio Štab Primorske armijske oblasti i Komanda Vojnog okruga, na gradskim ulicama su se pojavili policajci sa ustaškim oznakama oko rukava. Proustaškim elementima je pošlo za rukom da zbune, parališu i delimično razoružaju rezervne trupe, koje su obezbeđivale grad i gradski aerodrom (ove trupe sa injavali su obveznici starijih godišta sa teritorije zapadne Hercegovine). Njima je, naime, 10. aprila pukovnik Makijedo saopštio da je rat završen i da odmah mogu da idu svojim kućama. Istoga dana, major Mikec je na prevaru razoružao Samostalnu Bombardersku grupu Primorske armijske oblasti, čiji je komandant bio. Avioni ove grupe su unište-

tenstva koje je takođe bilo ustaški orijentisano, uspeli su pridobiti katolici živalj i ubijediti ga da se u opasnosti nalazi katolika vjera i hrvatska nacionalnost. U svojoj propagandi hvalili su fašisti ko uređenje u Italiji i nacional-socijalizam u Njemačkoj. Narod su ubjeđivali da su ove zemlje prijateljski raspoložene prema hrvatskom narodu i da će mu doneti slobodu. Propagirali su mržnju me u narodima - nacionalnu i vjersku. Druge narode (inovjerce) smatrali su nižom rasom. Sav srpski živalj nazivali su etnicima, pa čak i vojsku bivše Jugoslavije. Za Srbe su izmišljali pogrdna imena, nazivaju ih pljačcima, prevarantima, bivšim robovima, Ciganima i vlasima. Propagirali su da je katolika vjera jedina prava vjera, a da su sve druge vjere lažne vjere i jeres, a njihovi pripadnici nedostojni članovi društva.

Ovi klero-fašistički elementi, posle sklapanja sporazuma između M. Stojadinovića i italijanske vlade 1937. godine o dozvoli povratka emigranata u zemlju, našli su u povratnim emigrantima svoje istomišljenike i dobre saradnike. Njihovim povratkom unekoliko su povećali svoje redove i u njima su našli pouzdane organe za rad na terenu. Političke prilike u Evropi i agresija fašističkih država ohrabrivale su ih u njihovom radu, pa su postali agilniji i istrajniji. . . « (Arhiv Jugoslavije, Zemaljska komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača u Bosni i Hercegovini - ZKRZ, inventarski brojevi: 12.478, 12.480, 55.802 i F-24.096; citirani tekst je iz materijala koji je pripreman za objavljivanje).

2. Isto.

3. Velimir Terzić, *Slom Kraljevine Jugoslavije 1941*, Beograd 1983, knj. 2, str. 509.

ni. Doduše, pet aviona je pokušalo da poleti u Sovjetski Savez, ali su u tome uspela samo dva; jednog su zarobili Nemci, a dva su stradala na putu.⁴

Raspad vazduhoplovnih jedinica kojima su komandovali pomenuti izdajnici, porazno je delovao na ostale trupe. Nastupilo je opšte rasulo jer se, kao što je već rečeno, znatan deo obveznika iz zapadne Hercegovine pridružio ustašama. U Severnom logoru izbila je pobuna. Velika grupa proustaški nastrojenih vojnika, uz pomoć petokolonaša iz redova gradskog stanovništva koji su se dokopali oružja iz vojnih magacina, zauzela je severni deo Mostara i vršila užurbane pripreme za napad na Štab Primorske armijske oblasti i druge vojne ustanove. U tom cilju, uspostavljena je veza sa ustašama iz Širokog Brijega, koji su, pod rukovodstvom Ivana Zovka, noću između 10. i 11. aprila razoružali tamošnju žandarmerijsku stanicu, zauzeli poštu i druge državne ustanove, oduzeli od građana motorna vozila, a potom se uputili prema Mostaru, u zajednici sa ustašama iz Ljubuskog i Brotnja. Pošto nisu mogli da uđu u Mostar, poseli su položaje na visovima zapadno od Mostara, počev od mostarskog rudnika uglja do brda Kozice, sa kojih su obasipali jakom pušanim vatrom Zapadni logor i druge vojne objekte u gradu. Posle uspostavljanja neposredne veze sa pobunjenom grupom u Severnom logoru, spustili su se do tog logora i biskupske palate, gde su se sukobili sa delovima jugoslovenske vojske koji su pristigli iz Sarajeva. Reč je o jednom planinskom bataljonu iz Dervente, kojim je komandovao major Tadić, zajedno sa četnicima iz Sarajeva i izvesnom broju dobrovoljaca - meštana. Posle oštre borbe i obostranih žrtava, ustaše su izbacili iz grada. Ali, i posle toga u okolini Mostara vođene su oštre borbe, jer je ustašama pristigla pomoć iz Imotskog i Sinja.⁵

Tih sumornih aprilskih dana u Mostaru je formiran ustaški stožer, sa stožernikom Stankom Šarcem na čelu. U materijalima Zemaljske komisije za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača navedeni su članovi toga stožera: Ivan Hoćević, šef mostarske policije; Barbari Stjepan; Špužević; Petar Vrdoljak, profesor iz Imotskog; Buntić Mato, direktor Zanatske škole; Udiljak Mirko, geometar iz Duvna; Buntić Šime, trgovac; Ostojić Križan; Žlicari Ante; Babić Jozo, direktor Učiteljske škole; Zvonko Slavko, profesor i Badah Ahmet, trgovac. Iz pomenutih materijala se, takođe, vidi da su najbliži saradnici i savetnici toga stožera bili: fra Radoslav Glavaš, profesor franjevačke gimnazije u Širokom Brijegu; Sefić Omer, novinar; dr Drago Marušić, lekar; dr Nikolić Božo, advokat i drugi.⁶

Drugo žarište petokolonaške ustaške pobune u Hercegovini bila je apljina. Budući da se ova varošica nalazi na pruži Sarajevo - Mostar - Herceg Novi i glavnom operacijskom pravcu koji uz dolinu Neretve, preko Ivan-planine vodi za Sarajevo, Štab Primorske armijske oblasti je, čim je rat počeo, uputio u ovu varošicu apljinski odred (85. puk, bez jednog bataljona, i jedan divizion iz 13. artiljerijskog puka), koji je stigao na određeno mesto 7. aprila. Njegov zadatak bio je da na pogodnim položajima zadrži prodor italijanskih snaga uz dolinu Neretve

4. V. Terzić, n.d., str. 360.

5. Arhiv Jugoslavije, ZKRZ BiH, inv. br. 55.802, 12.478 i 12.480.

6. Isto.

do pristizanja poja anja i da obezbedi nesmetano odvijanje saobraćajnog prugom Mostar - Herceg Novi. Međutim, postoje puk bio popunjen ljudstvom iz zapadne i jugozapadne Hercegovine, capljinske ustaše su se povezale sa svojim poznanicima i istomišljenicima u puku i pripremile pobunu. Neposredno posle pristizanja puka na svoje odredište, otpočela su grupna dezertiranja vojnika, podoficira, pa i oficira ovoga odreda. Potporu nik Cigi uspostavlja vezu sa ustaškim kolovozima i na sebe preuzima obavezu da pobunjenim petokolonašima stavi na raspolaganje znatne količine oružja i municije iz vojnog magacina. Dve veće grupe vojnika hrvatske nacionalnosti, sa svojim podoficirima na čelu, iskicale su telefonske veze između štaba odreda i potčinjenih mu bataljona i pridružile se ustašama. Ohrabrene tom diverzijom, ustaše ultimativno zahtevaju od majora Primorca da odmah raspusti bataljon, koji je bio upućen prema Ljubuškom radi gušenja pobune. Izložen pretnjama ustaških elemenata, spolja, i intenzivnoj podrivka delatnosti, iznutra, ovaj bataljon se ubrzo raspao. Ustaška rulja, koju su predvodili župnici don Ilija Tomas i Jure Vrdoljak, razoružava sve vojnike, podoficire i oficire srpske nacionalnosti i zatvara ih u osnovnu školu i druge javne zgrade u Capljini, a Hrvate i Muslimane uključuje u svoje redove, koji se naglo povećavaju.

Gotovo svi organi državne vlasti u Capljini, ustoličeni posle proglašenja Banovine Hrvatske, stavili su se u službu ustaša. Upravnik pošte Mehmed Zulić i njegovi činovnici Šimunovi, Zukić i Matić, prisluškuju sve telefonske razgovore koje je preko pošte vodio Štab 85. puka sa Štabom Primorske armijske oblasti u Mostaru i njihovu sadržinu saopštava ustaškom rukovodstvu. Saznavši na taj način da se štab ovog puka nalazi u selu Tasovci i ima, obezbeđen sa svega pedesetak vojnika, ustaše su tamo uputile jake snage koje ga opkoljavaju i prisiljavaju na predaju, a potom razoružavaju i sprovode u Capljinu. Time je, u stvari, capljinski odred prestao da postoji: jedan deo se raspršio, a drugi pridružio ustašama. Dokopavši se na taj način velike količine oružja, opreme, motornih vozila, pa čak i topova, petokolonaši su potpuno paralisali saobraćaj na pruzi Mostar-Capljina-Hum-Zelenika, zaustavljali u Capljini i Gabeli sve putničke i teretne vozove, skidali s njih putnike srpske nacionalnosti, pljačkali ih i maltretirali, a potom zatvarali. Zaustavili su i kompoziciju sa cisternama kerozina koja je bila upućena za Nikšić, gde su se nalazili avioni za bekstvo vlade i Vrhovne komande iz zemlje. Capljinski petokolonaši su se povezali sa ustašama iz Metkovića, Ljubuškog, Širokog Brijega i Mostara, tako je, već 11. aprila, obrazovan pobunjenički front, koji se protezao od visova zapadno od Mostara do morske obale; desnim krilom se naslanjao na dalmatinsku Zagoru, a levim na jugozapadnu Bosnu, gde je vojno-politička situacija bila identična sa onom u južnoj i zapadnoj Hercegovini.⁷

Celokupnom akcijom pobunjenih ustaša rukovodio je Pavao Canki, advokat iz Capljine, a onom u Capljini novoformirani ustaški stan, na čijem se čelu nalazio Pero Jukić, trgovac iz Capljine. Već 10. aprila uveče naredio je hrvatskom stanovništvu da na svojim kućama istakne hrvatske zastave, a železnikom osoblju da nijedan voz ne sme napustiti Capljinu. Grupa naoružanih

7. Isto.

ustaša, kojom je rukovodio Mijo Dodig, dobila je zadatak da uva veliki most na Neretvi kod sela Tasov i a. Pristupilo se i organizovanju ustaških rojeva po selima i njihovom naoružavanju zaplenjenim oružjem, kao i angažovanju u diverzantskim akcijama. Ti, na brzinu formirani, ustaški rojevi su revnosno izvršavali dobijene petokolonaške zadatke, u službi nacističkih i fašističkih osvajača. Pavelićev ministar inostranih poslova Mladen Lorković ne greši kada kaže da su ustaše i Matković »zaštitni lovci« na teritoriji Hrvatske »u nevjerovatno kratko vrijeme posvud preuzeli vlast, razoružavali i rastjerivali potuđene skupine srpske (italijanske - jugoslovenske, prim. S.S.) vojske i sa oduševljenjem dočekali dolazak savezničkih njemačkih i talijanskih eta«. ⁸ Ovu izjavu nedvosmisleno potvrđuju oružane petokolonaške akcije južnohercegovačkih ustaških i proustaških elemenata.

Posle preuzimanja vlasti u Čapljini, tamošnji ustaški stanje proširio oružane akcije na okolna sela i varošice. Tako je 11. aprila veća grupa petokolonaša, u kojoj su se naročito isticali Martin Maslić, Janko Prce, Pero Štaum i Stanko Šutalo, napala, kod sela Aladinića, kolonu od 20 vojnih kamiona, ranila više vojnika i oštetila tri kamiona, ali je i sama imala gubitke: poginuo je jedan, a ranjena dvojica napadača. Istoga dana, druga grupa ustaša, sa Lukom Bulumom na čelu, napala je u selu Dračevu putnički voz, koji je imao specijalnu vojnu pratnju (suočena sa oružanim akcijama petokolonaša, Vrhovna komanda jugoslovenske vojske je bila prinuđena da svim putničkim vozovima na pruzi Mostar-Čapljina-Hum dodeljuje vojnu pratnju). Pošto im nije pošlo za rukom da razoružaju tu pratnju, ustaše Luke Buluma su o tome telefonom obavestili ustaški stan u Čapljini, a potom produžili prema Neumu i tamo napali i razoružali manju vojnu posadu. Obaveštene da se mornari koji se nalaze u putničkom vozu nisu dali razoružati (pratnja voza bila je sastavljena od mornara), Čapljinske ustaše su u zasedi sačekale taj voz, razoružale pomenutu pratnju i sproveli je u zatvor. Nekoliko sati docnije, od Metkovića je stigao voz, u kome se pratnji nalazilo 40 mornara i jedan oficir. Ovu pratnju je u Čapljini napala i razoružala grupa petokolonaša, kojom je rukovodio ustaša Martin Prkačin. Toga dana u Čapljini je razoružana i grupa vojnika bivše jugoslovenske vojske, koja se od Ljubuščkog probijala ka Čapljini. ⁹

Kada je postalo o čemu je vidno da se Čapljinski odred potpuno raspao i da su ustaški pobunjenici presekli sve saobraćajne veze koje iz Mostara vode prema Dubrovniku i Trebinju, upućen je iz Trebinja jedan odred, čiji su okosnicu činili pitomci Pešadijske podoficirske škole iz Bileće, sa zadatkom da povrate Čapljinu i omoguće nesmetan saobraćaj železničkom prugom Mostar-Hum-Zelenika. Međutim, ustaše su na vreme dobile obaveštenje od svog saradnika Kazimira Ostojića da se od Huma kreće nenajavljena i zamračena kompozicija i da vagonima, kojih je bilo 31, niko ne sme da priđe, jer se u njima nalazi vojska, koja je upućena iz Trebinja radi uspostavljanja reda u Čapljini. Ipak im ovoga puta nije pošlo za rukom da se na lak način dokopaju novih velikih količina oružja, muni-

8. *Brzopisni zapisnici Prvog zasjedanja hrvatskog sabora u NDH, godine 1942*, str. 20.

9. *Arhiv Jugoslavije*, navedeni zapisnici ZKRZ i BiH.

cije i druge ratne opreme, jer se, na njihovo iznenađenje, u selu Dračevu, gde su porušili prugu i iz zasede do ekali pomenutu vojnu kompoziciju, razvila vrlo oštra borba u kojoj su obe strane pretrpele osetne gubitke. Trebinjski odred jugoslovenske vojske izgubio je jednog poručnika i nekoliko vojnika. Ustaške snage su potisnute prema selu Strugama, gde su pružile jak otpor, koji je slomljen tek posle duge i oštre borbe.

Jedna kolona Trebinjskog odreda je, kada se iskrcala iz voza kod sela Dračeva, preduzela nastupanje prema selu Tasovci i ima, posle vrlo oštre borbe i ozbiljnih gubitaka, zauzela most na Neretvi, kod toga sela. Iako je ustašama neprestano pristizala pomoć iz Međugorja, Zvirovića, Imotskog i drugih sela i varošica jugozapadne Hercegovine (u svim selima Brotnja, Nahije i Bekije zvonila su crkvena zvana oglašavaju i opštu mobilizaciju), Trebinjski odred, majora Rudolfa Primorca, je 13. aprila uspeo da, uz velike napore i žrtve (izbačena su iz stroja 64 vojnika i oficira, od kojih 12 mrtvih), izbaci ustaše iz Čapljinice. Uprkos tome, željeznički saobraćaj između Čapljinice i Mostara nije uspostavljen, jer je pruga u selu Šurmancima bila razrušena na veće dužini.¹⁰

Tako su hercegovački petokolonaši ubrzali slom operacijskog fronta Primorske armijske oblasti, otvorili neretvljanska vrata trupama italijanske motorizovane divizije »Litorijo« koje su, bez ikakvog otpora, 17. aprila ušle u Mostar, gde su se srele sa snagama nemačke 14. oklopne divizije koje su nastupale sa severa, od Sarajeva. Proustaški elementi u Mostaru, Stocu, Trebinju i gotovo svim hercegovačkim varošicama do ekali su okupatorske (nemačke i italijanske) trupe sa zastavama i čelnicima, kao i prigodnim pozdravnim govorima bivših habsburških soldata.

Destruktivna delatnost pete kolone u Hercegovini za vreme kratkotrajnog aprilskog rata bila je usmerena ne samo protiv jugoslovenske vojske, odnosno pripadnika srpske nacionalnosti u toj vojsci, nego i protiv srpskog naroda uopšte. Već 13. aprila, pripadnici Mađekove zaštite, koji su činili okosnicu pobunjenih petokolonaša, uhapsili su na mostarskom aerodromu grupu Srba (civila), oterali je prema Mostarskom blatu i tamo likvidirali. Sutradan, 14. aprila, jedna ustaška grupa, koju su predvodili braća Jarak i Ivan Krtali, ubacila je na Bakra uši bombu u jedan kamion pun ljudi, žena i dece, koji su bežali prema Nevesinju da bi izbegli nemačko-italijansko bombardovanje; tom prilikom ubijena su četvorica ljudi, u

Tri dana docnije započela je tragedija poznate srpske porodice Borozan, svirepim ubistvom čete Borozana i njegovog trinaestogodišnjeg sina Dragana. Nedugo posle toga ubijen je i drugi član porodice, njegov sin Lazo, a njegova majka i dva starija brata, Anđelko i Danilo, deportovani u koncentracioni logor Jasenovac, odakle se nisu vratili.¹² Nikada se ne može utvrditi tačan broj vojnika bivše jugoslovenske vojs-

10. Isto; V. Terzić, n.4, str. 512.

11. Poginuli su: Tatomir Palavestri, Ubavko Boki, Ljubomir Vujović i jedan radnik sa mostarskog aerodroma Hrvat po nacionalnosti - Banjalujanin (Drago Karlo Mileti, *Stradanja u Mostaru*, zbornik »Hercegovina u NOB«, knj. 2, Beograd 1986, str. 109-122).

12. Isto.

ke koje su za vreme kratkotrajnog aprilskog rata ubili hercegovački izrodi. Pouzdano se, me utim, zna da su ti izrodi sa ekivali manje i ve e grupe razbijenih jedinica jugoslovenske vojske, oduzimali im oružje i opremu i - one koji bi pružili i najmanji otpor - ubijali. Zna se, tako e, da ta prva ubistva hercegovačkih Srba nisu uzela masovne razmere zato što to nisu dozvolile italijanske okupacione trupe.

Kada se govori o zbivanjima u Hercegovini za vreme aprilskog rata, valja posebno ista i još jedan fenomen. Re je o euforičnoj proslavi kapitulacije i podjarmljivanja vlastite zemlje u ne malom broju hercegovačkih sela i varošica.

Im je Slavko Kvaternik, 10. aprila te teške ratne godine, u ime poglavnika Ante Pavelića proglasio osnivanje Nezavisne Države Hrvatske, ustaše su bu no proslavile pobjedu. »Tih dana je bio katolički Uskrs, pa su se spojila dva slavlja. Crkve su bile pune. Crveno-belo-plavim trobojkama i cve em oki ene vjernike svještenici su pozivali na odanost 'nezavisnoj državi'. Škole su raspuštene, a 'poglavnik' je svim uenicima 'poklonio' svjedoanstvo o uspješno završenom razredu. U znak radosti se pilo, pjevalo i pucalo.«¹³

Ve i deo klera je gotovo u ekstazi pozdravljao »ustaški« uspeh, prikazuju i ga kao delo božije i kao božiju nagradu za navodne muke i nevolje koje su pretrpeli Hrvati. Župski uredi su uveravali neuke vernike da je Ante Pavelić božiji ovek, kome je bog namenio tu ast i sre u da izvrši njegovu volju i da, kao nagradu za revnosno izvršenje te volje, dobije Nezavisnu Državu Hrvatsku. »O uskrsu 1941« - isti e V. Novak - »prikazivanje Ante Pavelića kao glavna li nost uskrsnu a. Njemu je odavana najviša slava puna blagodarnosti. O Paveliću govore sve propovijedi u uskrsnjoj nedjelji 1941. Te nedjelje Krist je doista bio iza zavjese i nitko ga gotovo i ne pominje na dan njegovog uskrsnu a. Umjesto Krista obožavan je Pavelić.«¹⁴

Kao što se vidi, sa manastirskih i crkvenih predikaonica je neprosve enim masama ulivano verovanje da je stvorena božija država (»Civitas Dei«), a ustaški razbojnici prikazivani kao vitezovi srednjovekovnog ritterskog reda. Njihovu izdajničku delatnost je klerikalna štampa pravdala ovim re ima: »Potpuno je razumljivo da hrvatski vojnici nijesu slušali upute svojih političkih predstavnika, da drže disciplinu u vojsci, te su spontano i jednodušno položili svoje oružje i bratski do ekali oslobodilačku njemačku vojsku. Vojska Adolfa Hitlera, vo e njemačkog naroda, bila je najsvetiji anije do ekana u svim hrvatskim krajevima, jer je srušila tu omraženu kulu što se naziva Jugoslavija.«¹⁵

Iz prethodnog teksta videli smo da proustaški elementi koji su bili mobilisani u jugoslovensku vojsku, bar što se Hercegovine ti e, nisu ekali nemačke okupatorske trupe da bi »spontano i jednodušno položili svoje oružje«, ve su to oružje, prvih dana rata, okrenuli protiv vlastite države i njene vojske i za to dobili zaslužen priznanje visokih nacističkih funkcionera. Hitlerov poslanik u Zagrebu,

13. A im Mićević, *O sram i grdoba*, zbornik »Hercegovina u NOB«, knj. 1, Beograd 1961, str. 87-96.

14. Viktor Novak, *Magnum crimen*, Beograd 1986, str. 808.

15. Isto. str. 834.

SA-general Zigfrid Kaše, je - ukazuju i na ulogu ustaške pete kolone u aprilskom ratu - izme u ostalog, rekao: »Zahvaljuju i prijateljskom držanju hrvatskog naroda prema Nema koj, u jugoslovenskom ratu nema ka vojska je bila pošte ena velikih gubitaka u ljudstvu i materijalu.«¹⁶

"O tim »zaslugama« i izdajni koj delatnosti frankova ko-ustaških elemenata za vreme kratkotrajnog aprilskog rata, kod nas gotovo ništa nije napisano, ve je izdaja pripisivana samo vladi i Vrhovnoj komandi, dakle, Beogradu. Masovne sabotaze, organizovana špijunska i podriava ka delatnost, predaja najstrožije uva-nih vojnih tajni (kao što su šifre i planovi svih vojnih aerodroma) neprijatelju, sabotiranje mobilizacije, stvaranje pometnje i haosa u železni kom saobra aju, a naro ito ustaške oružane pobune, koje su zahvatile ne samo Mostar i apljinu ve gotovo itavu teritoriju Banovine Hrvatske, skoro nisu ni pominjane, ili su pominjane samo uzgredno, na marginama. Štaviše, bilo je neprikrivenih pokušaja da se te pobune prikriju, odnosno opravdaju. Šta zapravo zna i izjava jednog visokog državnog funkcionera da je dobro što bivša Jugoslavija u aprilskom ratu nije odbranjena, nego to. Ako bismo sledili tu naopaku logiku, mogli bismo re i daje dobro što je naša vlastita zemlja bila pregažena, ponižena, okupirana i raskomadana, što je ratni vihor odneo više od 1.700.000 Jugoslovena, što je zemlja varvarski razorena, a njeni narodi krvavo zava eni. Pomenute pobune su implicite opravdavane i tezom da je glavni uzrok neo ekivano brzog sloma bivše jugoslovenske vojske u aprilskom ratu »buržoaski sistem i na toj osnovi uspostavljeni odnosi nacionalne neravnopravnosti i politi kog bespravlja« u jugoslovenskoj državnoj zajednici. Time se, u stvari, umanjuje odgovornost onih koji su se, uo i i za vreme aprilskog rata, stavili u službu najmra nijih stranih zavojeva a u ljudskoj istoriji, izdali svoju zemlju i po inili nad njenim narodima neshvatljivo svirepe zlo ine. Tragedija hercegova kih Srba po ela je upravo aprilskim ratom.

Budu i da je ve tada obra un sa Srbima istican kao nešto što se samo po sebi podrazumeva, u svim srpskim krajevima Hercegovine zavlada la je zebnja i nespokoj. Gradske ulice u kojima su živeli Srbi naglo su opustele: ku e su zatvarane, a na prozore navla ene zavese. Umukla su i raspevana hercegova ka sela, u kojima je ustani ka i slobodarska tradicija bila neobi no živa. Suviše je bilo o e-vidno da rat nije završen i da neravna borba za opstanak tek predstoji. Javne manifestacije nacionalne i verske netrpeljivosti i brutalni postupci prema vojnicima i starešinama jugoslovenske vojske koji su ispoljavali spremnost da brane zemlju, nagoveštavali su krvavi košmar i opominjali pripadnike srpske nacionalnosti da ne ispuštaju oružje iz ruku.

Najve i broj mobilisanih obveznika iz isto ne Hercegovine nalazio se u 29, 32. i 61. puku, na albanskoj granici. Mada je i u ovim pukovima, pod uticajem malobrojnih ali vrlo aktivnih proustaških elemenata, bilo sabotaze i dezertstva, borbe protiv Italijana na Albanskom frontu vo ene su sa dosta uspeha.

16. Vasa Kazimirovi , *NDH u svetu nema kih dokumenata i Dnevnika Gleza fon Horstenaua 1941-1944*, Beograd 1987, str. 103.

Me utim, po etni uspesi Zetske i Hercegora ke divizije na pravcu Podgorica-Skadar bili su prese eni lošim razvojem situacije na ostalim frontovima i brzom kapitulacijom jugoslovenske vojske, koja - budu i napadnuta gotovo sa svih strana od višestruko nadmo njih neprijateljskih snaga i suo ena sa masovnim petokolonaškim pobunama - objektivno nije ni mogla pružiti ozbiljniji otpor. Uprkos tome, Zetska i Hercegora ka divizija nisu položile oružje; vojnici ovih divizija su se u znatnom broju s oružjem vratili svojim ku ama.¹⁷ Izvesna koli ina oružja ostala je na terenu gornje Hercegovine kuda se, sa svojom pratnjom, povla ila vlada i Vrhovna komanda. U Nevesinju je kapetan Brano Kisi izdao nare enje da se otvori tamošnji vojni magacin i oružje podeli seljacima; pojedini nevesinjski seljaci su tovarili oružje na konje i odnosili ga u svoja sela. Pokazalo se da je to bio mudar i dalekosežan postupak.

USPOSTAVLJANJE USTAŠKE VLASTI I NEPOSREDNE PRIPREME ZA POKOLJE HERCEGOVA KIH SRBA

Mada je odlukom i voljom nacisti ke Nema ke i fašisti ke Italije, verifikovanoj na Be koj konferenciji, održanoj 21. i 22. aprila 1941. godine, Bosna i Hercegovina uklju ena u sastav nove nacisti ko-fašisti ke tvorevine Nezavisne Države Hrvatske, ustaška vlast nije uspostavljena u isto nim delovima Hercegovine sve do potpisivanja tzv. Rimskih sporazuma 18. maja 1941. Kao što je poznato, ustašku vlast u Sarajevu zvani no je uspostavio Paveli ev zamenik Slavko Kvaternik koji je, 24. aprila, u pratnji nema kog opunomo enog generala u NDH Gleza fon Horstenaua, doputovao u taj grad. Za svoga poverenika u Bosni i Hercegovini ustaška vlada je naimenovala dr Božidara Bralu i profesora Hakiju Hadži a, a za poverenika ustaške vojnice Juru Franceti a. Za komandanta Bosanskog domobranskog divizijskog podru ja postavljen je pukovnik Petar Blaškovi . Za ustaškog poverenika zapadne Hercegovine naimenovan je Pavao Canki, advokat iz apljine, a isto ne profesor Alija Šuljak, koji se nalazio na elu Paveli evog pobo nog zbora od etiri lana.¹⁸ Njihov zadatak je bio da na tradicionalno nemirnom hercegora kom podru ju formiraju ustašku vlast, izvrše neposredne pripreme za masovne pokolje hercegora kih Srba i rukovode tom zlo ina kom akcijom.

Me utim, još pre dolaska nema kih i italijanskih okupacionih trupa, proustaški i ustaški elementi su u zapadnoj i južnoj Hercegovini formirali ustaške odrede i organe »nove hrvatske vlasti«. U isto nim delovima, koji su pretežno bili naseljeni srpskim življem, funkcionisali su stari organi državne vlasti. Istina, inovništvo srpske nacionalnosti bilo je uplašeno i zbunjeno, ali je kako-tako obavljalo teku e administrativne poslove, povinuju i se zahtevima i naredbama italijanskih okupacionih vlasti. Uplašeni agresivnoš u sa kojom su nastupale

17. Vid.: *Oslobodila ki rat naroda Jugoslavije* (izd. Vojnoistorijskog instituta), Beograd 1957, knj. 1, str. 24; Velimir Terzi , *Jugoslavija u aprilskom ratu 1941*, Titograd 1963, str. 576.

18. Rafael Br i , *Okupacioni sistem u Bosni i Hercegovini 1941. godine*, »Vojnoistorijski glasnik« (VIG), br. 1/1970.

ustaše u Mostaru i drugim mestima zapadne Hercegovine tokom aprilskog rata, srpski građanski političari su pokušavali da na u modus vivendi sa italijanskim okupatorima i da ih nagovore da istomu Hercegovinu do »Konjike uprije«, priključe »nezavisnoj« crnogorskoj državi, nije je osnivanje najavljivao Privremeni administrativni komitet obrazovan tih dana na Cetinju. Propagandna delatnost tog komiteta inspirisala je stvaranje tzv. potkomiteta u istom Hercegovini i odlazak jedne delegacije na Cetinje da traži priključenje ovoga kraja Crnoj Gori. »Prije dva dana stigla je na Cetinje jedna delegacija iz svih mjesta Hercegovine, koja je preko Privremenog crnogorskog komiteta na Cetinju izrazila pripadnost Hercegovine Crnoj Gori« - pisala je podgorička *Zeta* (jedinii list koji je tada izlazio u Crnoj Gori) u broju 19 od 8. maja 1941. godine.¹⁹

U isto vreme, jedna muslimanska delegacija iz istom delu Hercegovine išla je u Sarajevo kod ustaškog poverenika Hakije Hadžića a da traži priključenje ovoga dela Hercegovine NDH. Valja reći da je Hakija Hadžić, pred početak Bečke konferencije, na putu jedne delegacije išao u Zagreb kod poglavnika Pavelića a da traži definitivno pripajanje Bosne i Hercegovine Nezavisnoj Državi Hrvatskoj i zaposedanje »starohrvatskog bosansko-hercegovačkog područja« od oružanih snaga te države. To je još više zaoštrilo ionako tešku i složenu situaciju u istom Hercegovini, jer su upravo u to vreme ustaški funkcioneri bukno isticali da je Bosna i Hercegovina organski i nerazdvojivi deo Hrvatske. U govoru koji je 24. aprila održao u Sarajevu, Slavko Kvaternik je ekstatično uzviknuo: »Poglavnik poručuje da više nikada nećemo dopustiti da Bosna bude sirotica kleta, već ponosni i najskupocjeniji dragulj hrvatske državnosti.«²⁰ U tom govoru, Kvaternik nije mogao da se napreti Srbima, nazivaju ih »nepopravljivim rušiocima mira i zakletim neprijateljima zapadnog duha«.²¹ Ustaška štampa je sistematski dolivala ulje na vatru, citiraju ih, pored ostalog, delove knjige Mladena Lorkovića *Narod i zemlja Hrvata*, kao, na primer, ovaj: »Dovoljno je baciti površan pogled na zemljopisnu kartu da se vidi kako su Hrvatska, Slavonija i Dalmacija tek okrajci historijske Hrvatske, nije je srce Bosna i Hercegovina.«²²

Bu nom propagandom da su »Muslimani cvijete hrvatskog naroda«, nisu se mogle prikriti o evidne namere ustaša da asimiliraju muslimanski etnos. Otvoreno se, naime, isticalo da su Muslimani najistiji Hrvati i da je u njima, iako su primili islam, »nacionalna svest najsnažnije sačuvana«. Tom cilju trebalo je da posluži i izbor Banjaluke za sedište potpredsednika vlade NDH Osmana Kulenovića, koji je inicijirao sve što je bilo u njegovoj moći i da se Muslimani nacionalno

19. Radoje Pajović, *Okupacija Crne Gore 1941. i planovi oko stvaranja »nezavisne« crnogorske države*, »Istorijski zapisi«, br. 2/1961.

20. »Hrvatski narod«, br. 76, od 29. aprila 1941.

21. General Horstenau, koji je sa Kvaternikom doputovao u Sarajevo, u svom dnevniku je, između ostalog, zabeležio: »Samo se po sebi razume da sam se odmah, čim je moja noga kročila na tlo Sarajeva, uputio na most na Miljacki, na onaj ugao sa koga su ispaljena dva retko precizna revolvera koja su izazvala svetski rat i sve nesreće što su potom zadesile ovu anstvo. Ploča sa recima divljenja za Principa je demolirana po naredjenju firera i smeštena u Zeughaus u Berlinu.« (V. Kazimirović, n.d., str. 108).

22. »Hrvatski narod«, br. 105, od 28. aprila 1941.

opredele kao Hrvati i pomognu formiranje i u vršivanje nove ustaške vlasti, pre svega njenih oružanih formacija. Ubrzo se, međutim, pokazalo da o nekoj masovnoj asimilaciji Muslimana, koju su planirali frankovi ustaški elementi, ne može biti ni govora. To je toliko razbesnelo proustaški nastrojene frankovce da su Muslimane po elu svrstavati u isti red sa Srbima, isti u i da e ubrzo do i vreme »kada e se i sa balijama postupiti jednako kao i sa pravoslavnim, ukoliko se ne vrte u religiju svojih predaka.«²³ Uprkos tome, neprosve eni, verski fanatizovani i kulturno zaostali siromašni muslimanski seljaci isto ne Hercegovine masovno su pristajali uz ustaše.

Dok su u nema koj okupacionoj zoni Bosne i Hercegovine pomenuti ustaški poverenici odmah pristupili uklanjanju sa vode ih položaja i otpuštanju iz državne službe ne samo Srbijanaca i Jevreja ve i doma ih Srba, u italijanskoj zoni, posebno u isto nim delovima Hercegovine, to su po eli da ine tek posle potpisivanja Rimskih sporazuma. Tim ugovorima je, naime, definitivno rešeno pitanje granica izme u Italije i NDH, s tim što je Paveli priznao protektorat Italije nad svojom »nezavisnom« državom i zatražio da NDH stupi u personalnu uniju sa fašisti kom Italijom; dogovoreno je da vojvoda od Spaleta, iz Savojske kraljevske ku e, postane hrvatski kralj Tomislav II, ali se on nikada nije pojavio na uzavrelom tlu kraljevine koja mu je podarena. Rako su se Italijani odnosili prema toj svojoj tvorevini, vidi se iz dnevnika Musolinijevog ministra inostranih poslova grofa ana, koji Paveli evu pratnju na pregovorima u Ljubljani (ti pregovori su održani 25. i 26. aprila 1941) naziva » oporom razbojnika«.²⁴

Sutradan posle potpisivanja Rimskih ugovora, italijansko poslanstvo u Zagrebu predalo je vladi NDH verbalnu notu, prema kojoj »sva civilna uprava na podru ju koje je dozna eno Nezavisnoj Državi Hrvatskoj, a koje je do današnjeg dana bilo podložno italijanskoj okupaciji, prelazi (od 20. maja) na hrvatsku vlast«. ²⁵ Tek posle toga ustaše su po ele da uspostavljaju vojnu i civilnu vlast u Hercegovini.

Do kraja maja oružane snage NDH (domobranske trupe, ustaška vojnica i oružništvo) zaposle su sve garnizone i žandarmerijske stanice koje su do tada držale italijanske trupe i karabinijeri. U Mostaru je formirano Jadransko divizijsko podru je (komandant general Ivan Peri , na elnik štaba potpukovnik Vjekoslav Klišani), koje je na teritoriji Hercegovine imalo mostarsku i trebinjsku pukovnicu; njegove trupe su dislocirane u svoja odredišta po vremenu kako su pristizale. U isto vreme formirani su, po uzoru na SS trupe u Nema koj i »Legije crnih košulja« u Italiji, prve ustaške jedinice (ustaška vojnica), vodovi, e te i bataljoni (od izabranog ljudstva, razume se), kao i divlji ustaški odredi po svim ve im mestima i regionima naseljenim hrvatskim i muslimanskim stanovništvom. Ti odredi su u Hercegovini predstavljali ne samo najbrojniju ve i naj-

23. Mikrofilmovana dokumenta iz Nacionalnog arhiva u Vašingtonu, Mikroteka Vojnoistorijskog instituta (NAV - H - T - 501), snimak 265/000259-265.

24. R Br i , n. ., VIG, br. L/1970.

25. Nevenka Baji , *Junski ustanak u Gornjoj Hercegovini 1941. godine*, »Godišnjak istorijskog društva Bosne i Hercegovine«, Sarajevo 1956, str. 231.

verniju oružanu snagu ustaških vlasti. U školi »Kraljice Marije« u Mostaru obučavani su ustaški rojnici, glavni organizatori i rukovodioci divljih ustaških odreda, neposredni izvršioци masovnih pokolja hercegovačkih Srba tokom 1941. godine. Samo u prvoj partiji bilo ih je oko 700.²⁶

Valja reći i da je i posle uspostavljanja ustaške vlasti, deo italijanskih trupa ostao na teritoriji Hercegovine: u Trebinju 55, a u Mostaru 56. puk divizije »Marche«, u Bile i 49. bataljon »Legije crnih košulja«; italijanska posada u Nevesinju ostala je do 17. juna, dok su ostalim delovima Hercegovine gotovo svakodnevno krstarile italijanske motorizovane kolone, gaze i bezobzirno suverenitet »nezavisne« Pavelićeve države.²⁷

U Bile i je 28. maja pošlo da funkcioniše Oružni ko krilo no zapovedništvo, koje je u svom sastavu imalo 300 oružnika, podeljenih u četiri voda: u Bile i, Trebinju, Nevesinju i Gacku. Drugo Oružni ko zapovedništvo formirano je u Mostaru, sa vodovima u Ljubuškom, Posušju, Mostaru i Konjicu. Budući da je svako od njih razvilo više žandarmerijskih stanica (Oružni ko krilo u Bile i imalo je 27 oružničkih postaja)²⁸, do kraja maja cela Hercegovina je prekrivena mrežom tih stanica, pod čijom je zaštitom uspostavljana ustaška civilna vlast: sreska na elstva (kotarske oblasti), sa kotarskim predstojnicima na selu, gradska i opštinska poglavarstva, kojima su rukovodili na selu i njihovi zamenici - donela elnici i, najzad, velike župe, na selu im su se nalazili veliki župani koje je imenovao sam poglavnik Pavelić. Isto ni deo Hercegovine, odnosno srezovi Gacko, Bile i, Trebinje, Ljubinje, Stolac i Metkovića pripali su Velikoj župi »Dubrava«, sa sedištem u Dubrovniku, a zapadni deo, odnosno srezovi Mostar, Ljubuški, Metkovići i, Posušje, Nevesinje i Konjic, velikoj župi »Hum«, sa sedištem u Mostaru (Metkovići i Posušje su, u stvari, novoformirani srezovi, svi ostali su se poklapali sa ranijim srezovima). Za velikog župana župe »Dubrava« imenovan je Ante Bučić, a za velikog župana župe »Hum« Josip Trajer.

Uporedo sa organizacijom državne vlasti stvarana je razgranata ustaška organizacija: stožeri u okruzima, logori u srezovima, tabori u opštinama i zbirnici u selima, sa stožernicima, logornicima, tabornicima i rojnicima na selu. Oni su vodili glavnu reč pri izboru ljudi na pojedine funkcije u državnom aparatu. »Na rukovodećim mestima mogli su doći i emigranti i članovi ustaškog pokreta u zemlji zakleti pre 10. aprila 1941. godine, odnosno oprobani i već dobro poznati ustaški saradnici - fašistički nastrojani ljudi koji su se istakli u razoružavanju bivše jugoslovenske vojske i uspostavljanju 'hrvatske' lokalne vlasti u danima aprilskog rata.«²⁹

Iz materijala Zemaljske komisije za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača vidi se da su u Hercegovini na ključne položaje došli ljudi koji su se, gotovo bez izuzetka, nalazili u zemlji, ali su bili poznati po svojim ek-

26. Mladen Colić, *Takozvana Nezavisna Država Hrvatska 1941*, Beograd 1973, str. 154-162; Savo Skoko, *Krvavo kolo gata koča*, »Duga«, br. 383 i 384/1988.

27. Arhiv Vojnoistorijskog instituta (AVII), fond NDH, kut. 189, reg. br. 15/1; *Nemačke, italijanske, bugarske i mađarske snage na teritoriji Jugoslavije u toku NOR-a*, VIG, br. 3/1952.

28. Isto, fond NDH, kut. 143, reg. br. 2/2-1.

29. R. Brčić, n. d., VIG, br. 1/1970.

stremnim nacionalisti kim stavovima i vezama sa ustaškom organizacijom u inostranstvu. Uz njih su se našli zavedeni omladinci željni lakog i lagodnog života, koje je privlačila kicoški skrojena ustaška uniforma, seoska sirotinja privučena materijalnim koristoljubljem, ambiciozno inovništvo koje je u novoj vlasti videlo neslućenu mogućnost za brzo napredovanje u službi, znatan deo sveštenika franjevačkog reda, aktivisti raznih klerofašističkih organizacija, znatan deo starešinskog kadra bivše jugoslovenske vojske (iz sačuvane arhivske građe vidi se da su 3.592 oficira i podoficira bivše jugoslovenske vojske podneli molbu za prijem u kopnenu vojsku NDH), pa i obični kriminalci. »Novi nabećeni državници« - kaže se u izveštaju pomenute Zemaljske komisije - »beću stvarno kratkovidni šoveni, izroci i izdajnici svoga naroda, pokorne sluge morskog neprijatelja.«³⁰

Posle prvih kontakata sa rukovodićima ljudima NDH, nemaći opunomoćeni general Horstenau je, već 22. aprila 1941, zaključio da se stvari u novostvorenoj hrvatskoj državi ne razvijaju kako treba i da nered i bezakonje nezadrživo uzimaju maha, a potom dodao: »Kada bi-se naše trupe povukle, ovde bi sigurno došlo do borbe svih protiv svijeta.«³¹

Kada se ima u vidu činjenica daje uspostavljanje ustaške vlasti pratila historija antisrpska kampanja koja je uzela zastrašujuće razmere, ovaj zaključak generala Horstenaua je realan i dalekovidan. U svojoj antisrpskoj propagandi ustaški funkcioneri su vešto koristili tešku nasleđenu prošlost koja je ostavila duboke ožiljke i tragove šovinizma na nacionalno i verski izukrštanom hercegovačkom području. Tokom nekoliko poslednjih vekova društvene suprotnosti na ovom području imale su versko i nacionalno obeležje. Kmetovska mržnja prema feodalcima izražavala se kroz mržnju hrišćana prema muslimanima i obrnuto. Kad god je trebalo gušiti nacionalne i socijalne pokrete hrišćanske raje, begovat je uvek proglašavao sveti rat (»džihad«) polumeseca protiv krsta. Na drugoj strani, bune i ustanci srpskog naroda protiv feudalno-apsolutističke turske vlasti u XIX veku nosile su, pored socijalnog, nacionalno i versko obeležje. Habsburška Monarhija je posle okupacije Bosne i Hercegovine sistematski koristila verske i nacionalne razlike za uvršćenje svoje vlasti na ovom buntovnom području. Politika »zavadi pa vladaj« došla je do punog izražaja u periodu prvog svetskog rata 1914-1918. godine, kada su i u Hercegovini bila organizovana masovna vešanja, ubijanja i deportovanja Srba u koncentracione logore. Kratkotrajna vladavina Kraljevine Jugoslavije nije poćupala korene zla, već je dolila ulje na vatru. Koreni verske netrpeljivosti na hercegovačkom tlu, koji sežu u daleku prošlost, nisu se mogli poćupati brzo i lako. Ako bacimo samo letimićan pogled na istoriju XIX veka (da ne idemo dalje u prošlost) naićemo na krvave verske pokolje, koji su najčešće vršeni na mićtućinske vlasti. Za vreme svog kratkog boravka u Bosni 1877. godine, poznati britanski arheolog Artur Evans je lucidno zapazio fatalne posledice tamošnjeg turskog školskog sistema i, pored ostalog, zabeležio: »Pravoslavna deca predvoćena igumanom, katolićka franjevaćkim svećenicima, muslimanska ulemom, idu u školu da nauće da se mrze, i zaista, to je jedina lekcija

30. *Arhiv Jugoslavije*, navedeni materijali ZKRZ BiH.

31. V. Kazimirović, n.d., str. 105.

koju kao zreli ljudi ne zaboravljaju.«³² Šezdeset pet godina docnije Alojzije Stepinac je, povodom antifašističkih demonstracija u Beogradu 27. marta 1941. godine, u svom dnevniku zabeležio »da su Srbi i Hrvati dva svijeta koji se nikada ne mogu ujediniti dok je jedan od njih u životu.«³³ Dovoljna su samo ova dva primera da se shvati koliko je dubok jaz koji je viševjekovna tu inska vladavina iskopala među našim narodima, pre svega pomoću religije.

Osvrnuo se na hrvatsko-srpski antagonizam u NDH, general Horstenau je, u svom izveštaju upućenom vrhovnoj komandi Vermahta po etkom maja 1941, podvukao da je to »u svom znatnom delu nasledstvo zlošrestne marksističke politike iz poslednjih godina Dunavske Monarhije«, i dodao da su se »suprotnosti koje su bile veštakinje potranjivane nekadašnjom marksističkom politikom, pridružile i želje Nezavisne Države Hrvatske za odmazdom za sve ono što se desilo u poslednjih 20 godina.«³⁴

Ustaška propaganda je obrušila sve ono negativno što je vekovima tu inska vladavina, izgrađivana i održavana na verskim i nacionalnim razlikama, nataložila među usobnim odnosima naroda Bosne i Hercegovine, da bi hrvatskim i muslimanskim masama okupaciju prikazala kao oslobodjenje od velikosrpske hegemonije i nacionalnog ugnjetavanja. Proustaški nastrojeni fratri i hodže su u crkvama i džamijama pozivali narod na vernost NDH. »Za Muslimana danas ustaška puška je najveća svetinja posle Alaha« - uzvikivali su pojedini imami u svojim propovedima. Nema ko i italijanske okupatore slavili su kao saveznike i oslobodioce. Znatno deo katolika, pre svega onog franjevačkog reda, identifikovao se sa ustaškim režimom, podržavao i propagirao sve mere tog režima. Po hercegovačkim varošicama i selima krstarili su ustaški emisari: klerikali, fratri, hodže, bivši prvaci Hrvatske seljačke stranke i Jugoslovenske muslimanske organizacije, povampireni austrofili, propali begovi koji su punih 20 godina priželjkivali povratak svog feudalnog raja pomoću tuinskih bajoneta. Oni su, bacajući i na Srbe svu krivicu za nesloge i krvave deobe hercegovačkih naroda u prošlosti, nastojali da iskopaju što dublji i što tragičniji jaz između Srba, s jedne, i Hrvata i Muslimana, s druge strane. Srpski narod je optuživan za ubistvo Franca Ferdinanda u Sarajevu 28. juna 1914. godine, za protuosovinski pokret koji je 27. marta doveo do obaranja vlade Cvetkovića - Maček, što je označeno kao nerazumni bizantizam koji kida ugovore i obaveze bez ikakvih skrupula, itd., itd.

»Za sve nedaće koje su nam stigle za stare Jugoslavije« - piše Ferdo Kulišević - »ustaški su krugovi okrivljavali Srbe. Za ustaše nijesu vrijedile nikakve činjenice, koje su ukazivale protivno tako zaslijepjenoj i neobuzdanoj mržnji. Njima je uopće bilo neprijateljsko sve što je srpsko i zato su oni još od prvih dana svoje vladavine najoštrije udarili na srpsko stanovništvo s ovog područja. Ustaške vrhove kao da je već od prvih dana NDH zahvatila bjesomučna nost u progonjenju Srba.«³⁵

32. Citirano po Vladimiru Dedijeru, *Sarajevo 1914*, Beograd 1966. str. 70 i 71.

33. *Dnevnik nadbiskupa Stepinca*, knj. 4, Zagreb 1946, str. 127.

34. NAV - N - T - 501, 265/000286 - 287.

35. Ferdo Kulišević, *Slom stare Jugoslavije*, Zagreb 1956.

Najviši ustaški funkcioneri nisu krili da je fizi ko istrebljenje Srba okosnica državnog programa NDH. To je javno rekao predsednik Zakonodavnog povereništva NDH dr Milovan Žani na velikom ustaškom zboru u Novoj Gradiški, istakavši: »Ovo ima biti zemlja Hrvata i nikog drugog i nema te metode, koju mi kao ustaše ne emo upotrijebiti, da na inimo ovu zemlju zbilja hrvatskom i da je o istimo od Srba, koji su nas stotine godina ugrožavali i koji bi nas (ponovo) ugrozili prvom zgodom.«³⁶

Na kakvo se » iš enje« hrvatske zemlje od Srba mislilo, nedvosmisleno je pokazala izjava Paveli evog zamenika Slavka Kvaternika predstavniku ma arskog generalštaba Kalmanu Keriju, koja glasi: »Mi emo Srbe u Savu, a vi u Dunav«³⁷, kao i izjava Mile Budaka na skupu ustaša u Gospi u, održanom 15. maja 1941. godine, kada je, izme u ostalog, rekao: »Jedan dio Srba emo pobiti, drugi raseliti, a ostale emo prevesti u katoli ku vjeru i tako pretvoriti u Hrvate.«³⁸

Komentarišu i docnije ovu suludu izjavu Paveli evog ministra bogoštovlja i nastave, specijalni izaslanik nema kog Ministarstva inostranih poslova za Jugoslaviju Herman Nojbaher je posebno podvukao: daje sprovo ena samo tre a ta - ka Paveli evog nacionalnog programa; da je srpski narod pod ustaškom vlaš u bio pretvoren u »divlja za slobodan lov«; da je Nezavisna Država Hrvatska bila zemlja »najgroznijih masovnih ubistava u svetskoj istoriji«; da vode i ustaški funkcioneri tvrde »da je zaklano milion pravoslavnih Srba, uklju uju i odoj ad, decu, žene i starce« (Nojbaher napominje da je to, po njegovom mišljenju, »hvalisavo preterivanje«, jer broj zaklanih, prema izveštajima kojima on rasp laže »iznosi tri etvrti mili ona«).³⁹

Obavešten o Paveli evoj nameri da po svaku cenu, ognjem i ma em, istrebi sve pravoslavce u svojoj zemlji, general JHorstenau je angažovao bivšeg austrougarskog oficira, docnije šefa ispostave Abvera u Zagrebu^ Artura Hefnera. da mu prikupi pouzdane podatke o nacionalnoj strukturi stanovništva novostvorene hrvatske države, što je on za nepuna dva meseca i u inio. Prema Hefnerovom izveštaju dostavljenom generalu Horstenauu 14. juna 1941. godine, ta struktura je izgledala ovako:

Hrvata	3.069.000 ili 50,78%
Srba	1.847.000 ili 30,56%
Muslimana	717.000 ili 11,86%
Ostalih	410.000 ili 6,80%

6,043.000 ili 100%

36. »Novi list«, od 3. juna 1941.

37. V. Kazimirovi , n.d., str. 108.

38. V. Novak, n.d., str. 605.

39. Herman Neubacher, *Sonderauftrag Südast.* Göttingen 1958, str. 18 i 31.

Na kraju izveštaja posebno je naglašeno da podaci potiču u »od Hrvata Zvonimira Duga kog«, što isključuje svaku pomisao da je udeo Hrvata u ukupnom broju stanovništva smanjen⁴⁰

Kao što se vidi, bezmalo jednu trećinu stanovništva NDH činili su Srbi. Pošto je »nesrazmerna katoličnost, odnosno hrvatskog stanovništva u odnosu na celokupno stanovništvo Bosne i Hercegovine očigledna« - naglašava Hefner u jednom svom izveštaju koji je napisao u svojstvu šefa ispostave Abvera u Zagrebu - »ustaše su tu činjenicu pokušale da prikriju pred svetom na taj način što su muslimane jednostavno označile ili kao Hrvate, koji su bili tobože prisiljeni da prihvate islam«.41 u isto vreme u Hercegovini su 1941. godine ustaše, doista, zaigrale na muslimansku kartu, preko prvaka JMO i HSS braće Kulenovića, Alije Šuljka, Hakijske Hadžića i drugih. Ustaše, najpre preko njih, pozivaju Muslimane na proterivanje Srba »sa tuđe zemlje« i zauzvrat im obećavaju: vraćanje agrarnom

Ante Pavelić se slikao sa faksom na glavi da bi i na taj način pridobio Muslimane za koljački pohod protiv Srba

reformom oduzete begovske zemlje i drugih privilegija, primanje velikog broja ljudi u državnu službu, pre svega u njene oružane formacije, zapošljavanje nezaposlenih, socijalnu zaštitu, imovinu pobijenih i proteranih Srba itd. Ustaški povernik u tom predlogu ističe da je upravo nastupila prilika da se begovatu vrate oduzete zemlje i druga imanja da bi se time obezbedila materijalna zainteresovanost uticajnog dela muslimanskog stanovništva za održavanje i budućno opstojanje novostvorene države, uključujući i tu isto granicu NDH. U tom cilju održana

40. NAV-N-T-501, 265/000335-340.

41. NAV-N-T 501, 265/000259-265.

je krajem jula 1941. godine u Sarajevu konferencija bivših vlasnika agrarnom reformom oduzete zemlje. Na toj konferenciji je Ademaga Meši izjavio da je glavni cilj agrarne reforme u Bosni i Hercegovini bio slamanje (materijalno, politički i nacionalno) »naj istijeg hrvatstva« i »ostvarenje glavne ideje vodilje velikosrpske svetosavske misli«. Na toj konferenciji je zaključeno da se oduzete begovske zemlje vrate u neograničeno uživanje bivšim vlasnicima, odnosno njihovim zakonitim nasljednicima. U težnji da privuče vrhove islamske verske zajednice, Pavelić je Muslimanima obećao široku »vjersko-povjesnu autonomiju« i doneo odluku da se u Zagrebu sazida monumentalna islamska bogomolja - Džamija.⁴²

Iskoristivši političku dezorijentaciju i tešku ekonomsku situaciju siromašnog muslimanskog stanovništva ondašnjeg gata kog sreza, ustaše su, neposredno nakon preuzimanja vlasti, podelile tom stanovništvu oružje i nekoliko vagona žita, stavljaju i mu u isto vreme do znanja da stoke ima u srpskim selima samo je treba uzeti.⁴³ U tom pravcu je Muslimane gurala ustaška štampa. Još 11. aprila »Hrvatski narod« je pisao da hrvatski narod, u svojoj »slavnoj ali krvavoj povjesti« nije podneo »toliko žrtava u krvi i imetku koliko je podneo u posljednjih dvadeset i dvije godine«. Osvrnuo se na situaciju u Hercegovini »Novi list« je u broju 37, između ostalog, pisao:

»Kada putujete krajevima istočne Hercegovine, ljude iz drugog dijela Hercegovine za udi poredak u tim krajevima. Sve je ovdje ostalo po starom i još se nije nijedna neplodna voćka koju je zasadila zla uspomena pokojne Jugoslavije išć upala. Ovdje neki Srbi očekuju neko čudo, ili u najmanju ruku da će se ujediniti sa budućom Crnom Gorom. . .

Mi ovim bijednicima i ni od koga nepriznatim Crnogorcima svečano poručujemo da nijednog komada Herceg-Bosne nikome ne damo, a osobito zabranjujemo doseljenoj od jučer i kmetovima da se rasipaju sa tuđom zemljom. To nam zabranjuju grobovi Barbari, Tanovi i stotina drugih koji od straha ne iseliše iz istočne Hercegovine, nego poginuše u svojim kućama od buntovnika Vujovića i drugova, a njihova imanja opljačkaju njihove komšije Srbi« (podvukao S.S).⁴⁴

Kada su najviši državni funkcioneri i štampa sipali ovakve otrove, može se zamisliti šta se sve tih dana kovalo u ustaškim stožerima, logorima i taborima, kao i u ustaškoj organizaciji, koja je mreža već bila prekrila sva naselja u kojima je živelo hrvatsko i muslimansko stanovništvo. Jer, valja imati na umu činjenicu da je u međuvremenu Pavelićeva vlada donela niz zakonskih odredaba, kojima su Srbi, Jevreji i Romi praktično stavljani van zakona.

Već 17. aprila, upravo na dan kada je obrazovana prva vlada NDH, objavljena je u ustaškim »Narodnim novinama« njena »Zakonska odredba za obranu naroda i države«, čiji prvi član glasi: »Tko bilo na koji način povrijedi ili je povri-

42. Fikreta Jelić-Butić, *Ustaška politika u NDH*, Zagreb 1978, str. 100, 109. i 199.

43. *Arhiv VII*, fond NOR-a, kut. 1995, reg. br. 2/1 - 1.

44. »Novi list«, br. 37, jun 1941.

jedio i životne interese hrvatskog naroda ili bilo na koji način ugrozio opstanak Nezavisne Države Hrvatske ili državne vlasti, pa makar djelo ostalo samo u pokušaju, oni se krivim za zloinstvo veleizdaje.«⁴⁵ u narednom članu kaže se da će sve one koji se u tome krivim za delo veleizdaje »stati kazna smrti«. Ova zakonska odredba bila je, u stvari, gruba kopija ranijeg austrougarskog zakona o prekim sudovima.

Osam dana docnije, doneta je »Zakonska odredba o zabrani štampanice«, koja je imala samo dva člana: u prvom se kaže da se na području NDH zabranjuje štampanica, a u drugom da odredba stupa na snagu na dan njenog objavljivanja u »Narodnim novinama« i da se njeno sprovođenje u život poverava ministru unutrašnjih poslova.⁴⁶ Posle donošenja ove odredbe štampanica se nije smela upotrebljavati ni na nadgrobnim spomenicima umrlih Srba. Štaviše, osnovan je Državni ured za hrvatski jezik, kome je stavljeno u zadatak da sastavi indeks »tipičnih srpskih riječi i izraza« radi njihove zamene odgovarajućim hrvatskim izrazima.

»Zakonska odredba o prelazu iz jedne vere u drugu«, koja je doneta 3. maja 1941. godine, nalažala je da odobrenje za to daju mesne ustaške vlasti. Njima je, međutim, posebnim uputstvom Ministarstva pravosuđa i bogoštovanja stavljeno do znanja da se u katoličkoj veri ne smeju primati »pravoslavni popovi, učenici, zatim inteligencija uopšte i, napokon, bogatiji sloj trgovaca, obrtnika i seljaka«,⁴⁷ koji su o e vidno bili predviđeni da budu prve žrtve ustaškog genocida.

Pomenućemo još samo »Zakonsku odredbu o prijekim sudovima«, koji su imali da izriču samo smrtnu kaznu, bez prava žalbe; zatim »Zakonsku odredbu o upućivanju neposrednih i pogubnih osoba na prisilni boravak u sabirne i radne logore«, koja je NDH pretvorila u državu logora i smrti; »Zakonsku odredbu o zaštiti hrvatske krvi i života hrvatskog naroda«, kojom je ozakonjen genocid nad Srbima, Jevrejima i Romima, koji su imali tu nesreću da se našli na teritoriji novostvorene ustaške države; »Zakonsku odredbu o obaveznoj prijavi imovine Zidova i židovskih preduzeća«, kojom je legalizovana vandalska pljačka jevrejske imovine. Tim i drugim zakonskim dekretima ustaški režim je oficijelno pretvoren u najcrniji oblik fašističkog metoda upravljanja, koji je svojim udovičnim zločinima nad Srbima nadmašiti sva razbojništva nad okupiranim narodima Evrope, koja su počinili i nacisti.

Podstaknute pomenutim zakonskim odredbama i govorima najviših ustaških funkcionera, ustaške vlasti u Hercegovini obnavljaju teror i represalije nad srpskim narodom započete u toku aprilskog rata, a obustavljene posle ulaska italijanskih okupacionih trupa. Prvi koraci te vlasti obeleženi su isterivanjem iz državne službe svih službenika srpske i jevrejske nacionalnosti. Hrvatima i Muslimanima je zabranjeno da se sastaju sa Srbima i da zalaze u njihove kuće. Proustaški eksponirani trgovci i zanatlije preuzeli su srpske i jevrejske radnje i zanatske radionice; kao poverenici ustaške vlasti oni su najpre pljačkali i ucenjivali, da bi na

45. M. Colić, n.d., str. 415.

46. Isto, str. 417.

47. Isto, str. 422.

kraju likvidirali srpske i jevrejske vlasnike. Srpski sveštenici nisu smeli da vrše verske obrede, pa su pravoslavni hramovi, gde je propovedana ljubav me u ljudima, najpre zatvoreni, a potom oskrnavljeni i opljačkani. Jevrejima je naredeno da na grudima i leđima ima obavezno nose »Zvezdu Davidovu«, kako bi ih ustaški delatnici lakše uočavali i lovali baš kao divljač. Srbi i Jevreji morali su odmah da predaju policijskim vlastima radio i foto aparate, pisane mašine, motorna vozila, bicikla i dragocenosti, razume se. Pod pretnjom smrtno kazne zahtevana je predaja oružja i vojničke opreme. Srbima i Jevrejima je zabranjeno da zalaze u lokale, bioskope i druga javna mesta; ujedno im je naredeno da se svakoga dana moraju javljati ustaškim vlastima. Po ulicama Mostara, Stoca, Trebinja, Bile i drugih hercegovačkih gradova i varošica, osvitale su svakoga jutra ne uveno ponižavajuće naredbe izlepljene po zidovima. Ilustracije radi citiraemo naredbu koju je 23. juna izdao ustaški stožernik u Mostaru Ivan Zovko. Ta naredba glasi:

- »1. Više od dva Srbina ne smiju se kretati zajedno ili se družiti;
2. Židovi i Srbi ne smiju uopće ići zajedno;
3. Poslije osam sati navečer Srbi i Židovi moraju biti u svojim kućama;
4. Židovi i Srbi pri kupovanju u radnjama moraju čekati da Hrvati podmire svoje potrebe, pa da onda kupuju;
5. Židovi mogu kupovati samo u svojim radnjama;
6. Srbi i Židovi ne smiju ići na šetalište niti smiju sjediti na Trgu slobode;
7. Srbi i Židovi ne smiju plesati u javnim lokalima.

Svaki prekršaj kazniće se na licu mjesta, bez izuzetka«⁴⁸

Slušaoci i historičari ne govore ustaških funkcionera i ističu i njihove naredbe pripadnici srpske nacionalnosti nisu mogli da dođu k sebi. Nisu verovali pretnjama ustaša, već su se tesili varljivom nadom »da su to samo ružne želje pojedinaca, a da zvani na 'država' ne može tako da postupi«.⁴⁹

Uplašeni brutalnom bezobzirnošću u sa kojom su nastupale ustaše, lokalni prvaci građanskih političkih partija slegali su ramenima i tražili modus vivendi sa novim vlastima; seljacima su savetovali da predaju oružje i budu lojalni prema toj vlasti. Ovde posebno valja istaći i da ni Komunistička partija u Hercegovini nije upozorila srpski narod na smrtnu opasnost pred kojom se našao. Nepoverenje srpskog seljaštva u istu noj Hercegovini prema ustaškoj vlasti i njegovo antiokupatorsko raspoloženje, nisu bili rezultat političkog delovanja komunista u tom smeru, kako se to kod nas govorilo i pisalo, već posledica zapuštanog šovinističkog talasa ustaških elemenata, koji je snažno zapljusnuo celu Hercegovinu. Suočeni sa prostačkim pretnjama i provokacijama, ponegde i sa zločinima, stanovništvo se oprezno držalo svojih sela i krilo oružje koje je imalo. Na to gaje upućivala zloslutna stvarnost. Naime, na neplodni hercegovački krš svakodnevno su pristizale grupe izbeglica: radnika otpuštenih sa posla, radnika isteranih iz službe, a čak i studenata prognatih iz škola i sa fakulteta, hercegovačke sirotinje

48. Arhiv VII, fond NDH, kut. 171, reg. 2/18 - 1.

49. A. Mišević, n. p., »Hercegovina u NOB«, str. 87-96.

koja je bila otišla u svet »trbuhom za kruhom«. Dolazili su bez igde i ega, spašavaju i goli život. Na brižnim licima tih nesretnika, od kojih su mnogi nosili korotu za izgubljenim članovima najuže porodice, osećao se dah užasno teškog ratnog vremena. Bili su to ujedno prvi svedoci onoga što se događalo u drugim krajevima zemlje. Ništa utešno nisu mogli da kažu svojim rođacima, kod kojih su tražili utočište, jer je tragedija srpskog naroda neodoljivo podsećala na opskurna vremena srednjovekovnih verskih progona. Njihove priče su unosile strah i paniku, koji su se širili poput epidemije; sena neizvesnosti obavila je sela i varošice, nemir se uselio u svaku srpsku kuću, u sve pripadnike srpske nacionalnosti.

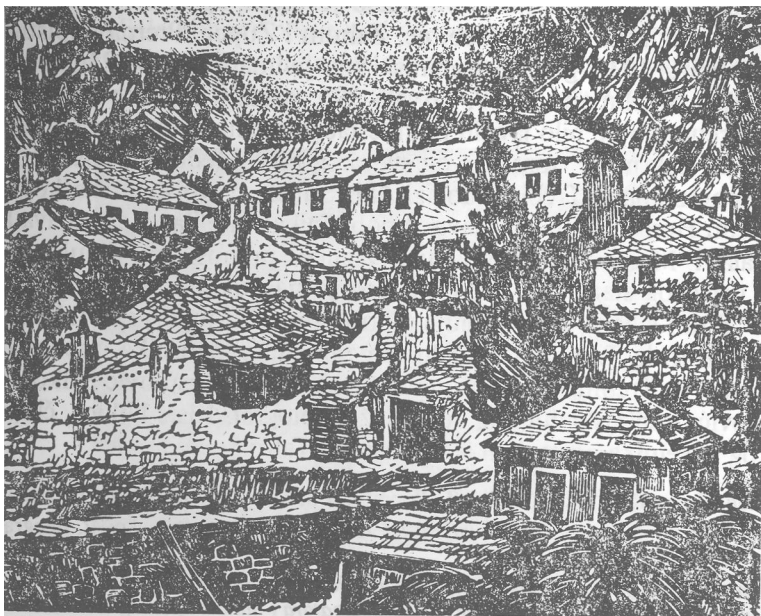
Pa ipak, niko nije mogao poverovati u kakav sunovrat je uvek bila nemirna Hercegovina, »diča na peijanica naroda srpskog«, kako ne bez razloga reče crnogorski knez Nikola Petrović u svojoj ratnoj proklamaciji 27. juna 1876. godine. Verovalo se da će ustaške šoviniste obuzdati italijanske okupatorske trupe, koje su i posle uspostavljanja ustaške vlasti ostale u Mostaru, Trebinju, Bile i Nevesinju. To verovanje pothranjivano je dotadašnjim korektnim držanjem italijanskih okupatora prema srpskom stanovništvu. Kao što je već rečeno, Italijani su u istoj Hercegovini zadržali stari policijski aparat, postavljajući i u pojedina nadležstva svoje komesare. Njihove okupacione vlasti zavele su strogu disciplinu i red, ne praveći i nikakvu razliku između pripadnika pojedinih nacionalnosti. Od svih su zahtevali da polože oružje i da se bezuslovno povinuju njihovim naredbama. Kretanje posle 20 časova i izlazak iz gradova i varošica bez italijanske propusnice bilo je zabranjeno svima bez izuzetka. Izgledalo je da će se nemirno ratno vreme brzo smiriti. Mnogi hercegovački Srbi u gradovima i varošicama uzdali su se u komšinsku solidarnost svojih poslovnih i ličnih prijatelja - Hrvata i Muslimana. Neki su verovali da će ustaška vlast, kao i svaka druga, preduzeti represivne mere protiv pojedinaca, svojih političkih protivnika, ali niko nije verovao da će dići ruku na stare i nejake. Bila je to teška zabluda koja je plaćena suviše skupom cenom.

PRVI TALAS USTAŠKOG GENOCIDA

PRVE ŽRTVE USTAŠKIH »LOVACA« U TREBINJU

Rimskim ugovorima izme u Paveli a i Musolinija skinut je poklopac s Pandorine kutije, pa je ustaška rulja, koju su privremeno bile obuzdale italijanske okupatorske trupe, kao bujica pokuljala na trgove, ulice i sokake hercegova kih gradova i sela, seju i pustoš i smrt. Pripadnici divljih ustaških odreda, koje su predvodili ustaški poverenici, hajdu ki su upadali u ku e i stanove Srba i Jevreja, ucenjivali, mu ili i prosta ki ponižavali bespomo ne ljude, bestidno nasrtali na žene i devojke, vandalski plja kali sve što im je do ruke došlo, ubacivali žicom vezane ljude u kamione i »crne marice« i odvodili ih u nepovrat. Prole ni i letnji pokolji hercegova kih Srba ratne 1941. godine predstavljaju najtragi niju i najbolniju stranicu crne hronike ovog podru ja, ne samo po broju žrtava, koji je zastrašuju e visok, ve pre svega po neshvatljivim bestijalnostima koja su pratila masovna umorstva, bestijalnostima koja, doista, nemaju presedana u evropskoj, a možda i svetskoj istoriji. Ljudi su na ku nom pragu ubijani vatrenim oružjem,

Branko Šotra: motiv iz Hercegovine

noževima, gvozdenim vilama, davljeni žicom i konopcima, živi spaljivani na svojim ognjištima, derani i na najgroznije na ine maltretirani, survivani u kraške jame i ponore, bacani u brze hercegovačke reke, zatrpavani u septičke jame, strvišta, garbuništa i ko zna gde još. Neka mnogoljudna hercegovačka sela pretvarana su u istinske Sodome i Gomore, u kojima nije više bilo »ni deteta da zaplače, ni ovce da zableje, ni vola da zariče, ni petla da pozdravi jutro«. Od sela Bradine, rodnog mesta Ante Pavelića, na severa, do ušća Neretve, na jugu, posna hercegovačka zemlja se pušila od krvi srpskih mučenika.

Nezepam ena tragedija hercegovačkih Srba započela je 1. juna te teške ratne godine u Trebinju, lepom i prijatnom gradu, na brzoj i bistroj Trebišnjici, pod planinom Leotarom. Ustaše nisu slučajno upravo u ovom gradu krenule stopama generala Brana, koji je tokom prvog svetskog rata kitio trebinjske ulice obešenim rodoljubima. Jer, valja imati na umu činjenicu da je Trebinje rodno mesto pesničkog barda hercegovačkih Srba Jovana Dučića i mladobosanskog revolucionara Nedeljka Abramovića, jednog od atentatora na habsburškog nadvojvodu Franca Ferdinanda, 28. juna 1914. godine u Sarajevu; kraj u kome su sredinom prošlog veka planuli znameniti hercegovački ustanci, pod vodstvom zubačkog vojvode Luke Vukalovića, koji su označili kraj turske feudalno-apsolutističke vlasti u Bosni i Hercegovini; grad u kome je za vreme prvog svetskog rata obešeno 79 rodoljuba - ljudi i žena, sa protom Vidakom Parežaninom na čelu; sedište sreza iz koga se 678 dobrovoljaca borilo u srpskoj vojsci (kao dobrovoljci) za vreme balkanskih ratova i prvog svetskog rata, od kojih se mnogi nikada nisu vratili u svoju zavičaj¹

Ondašnji trebinjski srez obuhvatao je osam opština i to: Brda, Dživar, Lastva, Primorje, Šuma, grad Trebinje, Zahum i Zupce. Prema popisu stanovništva od 31. marta 1931. godine, trebinjski srez je imao ukupno 23.563 stanovnika (Srba 17.011, Muslimana 5.539, Hrvata 996, ostalih 17).² Sve do maja 1941. godine u Trebinju nije bilo javnih manifestacija međunacionalne i konfesionalne netrpeljivosti, čak ni za vreme prvog svetskog rata. Međutim, posle potpisivanja Rimskih sporazuma, u Trebinje dolazi Alija Šuljak, u svojstvu ustaškog poverenika za istočnu Hercegovinu i poglavnog pobočnika Ante Pavelića, saziva konferenciju Hrvata i Muslimana u hotelu »Nagli«, prenosi im odluke i direktive Glavnog ustaškog stana i otvoreno ih poziva na pokolje Srba i pljačku njihove imovine.³ S tim ciljem, u Trebinju se formira ustaški logor, sa Muhamedom Šarićem (zubarom iz Trebinja) na čelu. Za zamenika logornika imenovan je Pero Šutić, trgovac iz Trebinja, a za članove: Srinjić i Jure, Resulović Salko, don Marijan Vujinović, trebinjski župnik, Jure Kežić, fotograf, Kisić Nikica, inoćnik i dr. Za sreskog na čelnika postavljen je Muhamed Tafro.⁴

1. Videti, Petar R. Jović i Nikola B. Popović, *Dobrovoljci 1912-1918*, Beograd 1989.

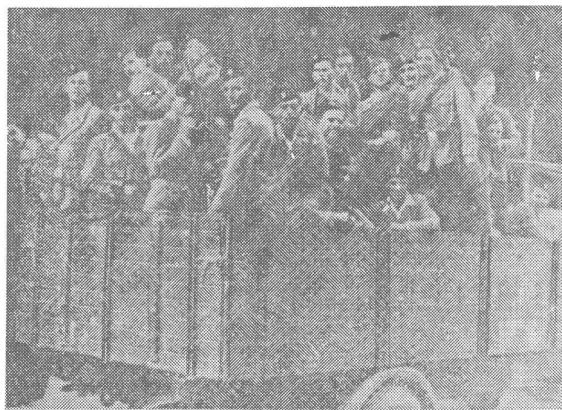
2. *Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. marta 1931. godine*, knj. 2, Beograd 1938, str. 121.

3. *Državna komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača* (DKRZ), inv. br. 21.654; *Zemaljska komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača Bosne i Hercegovine* (ZKRZ BiH), inv. br. 60.647, 60.646, 60.648, 55.010 i 58.376.

4. ZKRZ BiH, navedeni materijali.

Kao što je već rečeno, u drugoj polovini maja u Trebinje je stigao 14. domobranski puk (7. i 10. bataljon i Trebinjski posadni bataljon)⁵; štab puka, prištapski delovi i posadni bataljon dislocirani su u Trebinju, dok su ostali delovi raspoređeni u varošicama duž granice prema Crnoj Gori. Štab puka je stigao u Trebinje u petak, 30. maja. Istoga dana na pijaci je održan miting, na kome je Đorđe Đorđević održao vatreni govor u slavu poglavnika Pavla i njegovih ustaša, i domobranima poželeo dobrodošlicu. U Trebinje je krajem maja stigla i grupa ustaša, tzv. »zaštitnih lovaca«, mahom propalih studenata iz Zagreba, s Borivojem Ratkovićem na čelu, koji je još pre rata pripadao ilegalnoj terorističkoj organizaciji »Matija Gubec«. Iako je imala samo 9 ljudi, ova grupa je odmah po dolasku počela da terorise i pljačka srpsko stanovništvo, uz pomoć dobrih poznanaca ovdašnjih prilika, razume se. Njeni glavni saradnici bili su: Đorđe (Juraj) Đorđević, Nikica Kisić, Ajdin Rokolj, Nikola Marolt, Hivzija Cvijetić, Jure Kežić, Mehmedalija Rokić i dr. Glavni oslonac te grupe bile su žandarmerijske stanice, koje su tih dana počele da funkcionišu u Trebinju, Lastvi, Grabu, Ivanici, Dobromanima, Ravnom i Sutorini.

U subotu (31. maja) priređena je u bivšem oficirskom domu zajednička večera »zaštitnih lovaca« i njihovih domaćih pomagača, na kojoj je doneta odluka o hapšenju i pogubljenju svih uglednih Srba u Trebinju i najbližoj okolini; realizacija te odluke počela je još iste noći. Najpre je inscenirano tobožnje ubistvo jednog domobranskog oficira. Negde iza ponoći pospano trebinjsko stanovništvo probudila je pucnjava na periferiji grada, praćena histeričnim povcima polupijanog ustaše i štitile domobranske patrole, zašle su po srpskim kućama, budile uplašenu decu i hapsile i ubijale njihove očeve na vrlo brutalan način: naređivali su žrtvi da se okrene prema zidu, prislanjali joj cev revolvera na potiljak i ispaljivale jedan ili više metaka, ne obazirući se na prisustvo porodice, pa i male dece.

Ustaški zloinci kreću u lov na nedužne ljude

5. *Arhiv VII*, fond NDH, kut. 134, fase. 3, reg. br. 13.

Milana Brkovića su, na primer, uhapsili na radnom mestu, doterali ga pred vlastitu kuću, da bi ga tamo streljali pred oćima cele porodice - Źene i dece. Gaša Kovaćevići su našli u kući, sa Źenom i sedmoro dece jedno drugom do uva, i tu ga izrešetali sa više revolverskih hitaca. Radovan Leić je pogoden metkom u slepo nicu upravo u trenutku kada je, na poziv dŹelata, prekoraćio kućni prag; obliven krvlju srušio se na ploćnik ispred vrata. Vlado Popović, bivši sekretar trebinjske općštine, ubijen je rukom svog dotadašnjeg sluŹbenika Ajdina Rokolja, koji ga je izveo u zatvorsko dvorište, prislonio uza zid i ispalio mu u potiljak više revolverskih hitaca. Šepovićuri je pokušao da pobegne, ali mu to nije pošlo za rukom; za njim je pojurio jedan ustaša i nekoliko domobrana, stigli ga ranjenog u katolićkom groblju i tamo dotukli. Primetivši dolazak ustaša i domobrana, Veljko Palikuća, iz sela Mostaća, sakrio se u štalume u ovce, ali su ga »lovci« brzo pronašli i zverski ubili, pred uplašenom majkom i suprugom Ankom.

Tog junskog jutra ubijeno je devet ljudi:

Šepovićuri
Milan Brković
Radovan Leić
Ilija Kukurić
Dušan Nogulić
Vlajko Palikuća
Vlado Popović
Vaso Babić
Gašo Kovaćević.⁶

Sutradan, 2. juna, po ulicama Trebinja osvanuli su izlepljeni plakati sa imenima ubijenih Srba i obrazloŹenjem da su svi oni uoći rata bili članovi Dobrovoljaćkog etnićkog udruŹenja, i da su, toboŹe, pripremali ustanak protiv ustaške vlasti. Uz ovaj plakat nalepljen je i drugi na kome je pisalo da će »za svaku hrvatsku glavu biti streljano 100 Srba«, i da se Srbima i Jevrejima zabranjuje slobodno kretanje od pet sati po podne do šest izjutra. Kao što se vidi, u Nezavisnoj DrŹavi Hrvatskoj je, znatno pre izdavanja zloglasne Kajtelove naredbe o streljanju 100 Srba za jednog Nemca, primenjen taj princip. Obnarodovan je u Trebinju, gradu ćiji su se najugledniji ljudi, prelazeći velikodušno preko leševa 79 obešenih rodoljuba, energino suprotstavili (1918. godine) naoruŹanim grupama Nikole Vućurevića, Petra Baćovića i Jovana Vlahovića da se svete trebinjskim Źuckorima za zloćine poćinjene u minulom ratu, isti uoći da se zajednićka drŹava ne moŹe graditi na osvetama i krvi i kostima svoje braće i komšija; da bi sprećio prolivanje bratske krvi, Petar Jovović, predsednik novoobrazovanog Narodnog veća, organizovao je naoruŹanu narodnu gardu, sastavljenu od Srba, Hrvata i Muslimana Trebinja i okoline i pomoću nje zaštitio hrvatsko i muslimansko stanovništvo.

O prvom masovnom masakru hercegovaćkih Srba govore i ustaško-domobranski dokumenti iz tog vremena. Tako se u izveštaju OruŹnićkog krila Bile-

6. BoŹidarćućković, *Ubijanje na kućnjem pragu*, »Hercegovina u NOB«, kni. 2, str. 66-69; Milan Ratković, *Majem u zatiljak*, »Hercegovina u NOB«, knj. 2, str. 176-179.

a navode imena streljanih Trebinjaca i dodaje da je pogubljenje izvršeno »u neposrednoj blizini njihovih stanova, na javnom mestu«. U tom izveštaju se dalje navodi da je uhapšeno još 30 Srba i da se i od njih »jedan dio biti strijeljan, ali ne u Trebinju, već se iz zatvora kotarskog suda, gdje se sada nalaze, odvesti automobilom van grada, gdje će biti strijeljani, dok će se drugi zadržati u zatvoru«. ⁷ U ovom izveštaju ta no su navedena imena ubijenih, ali ne i broj uhapšenih Trebinjaca, jer je tokom 1. juna u Trebinju i najbližoj okolini (u Zasadi, Mosta ima, Policama, Rupjelima, Pridvorcima, Gorici i Arslanagi a Mostu) uhapšeno 65 do 70 ljudi; sudski i policijski zatvor u Trebinju bili su dupke puni. Prema izjavi Milana Vu urevi a u Komesarijatu za izbeglice u Beogradu, samo u sobi u kojoj je on bio zatvoren nalazilo se 47 ljudi. Pored hapšenja i ubijanja trebinjskih Srba, istog dana, otpočela je vandalska pljačka njihovih trgovačkih radnji, zanatskih radionica, kuća i stanova.

Desetak dana docnije, domaći ustaše i žandarmi sa postaje u Lastvi ubili su, iz iste mira, četvoricu Begeniša (Jovana, Stevana, Mirka i Petra) iz Lastve. Posle tih prvih ustaških zločina, srpsko stanovništvo Trebinja i okoline počinje da beži bilo u primorske predele, gde su italijanski okupatori imali svu vojnu i civilnu vlast, bilo u zbegove na granicnom pojasu prema Crnoj Gori. Tako je stanovništvo Lastve, Orahovca, Vučije, Ušća, Aranđelova i Klobuka, pobjeglo u Bijelu goru (severni ogranak planine Oijena), kod Begovih korita. Stanovništvo sela Orahovca nastanilo se u planinske kolibe, iza kojih se protezao dugački pojas guste bukove šume, duž same granice. Porodica Marka Gruba nastanila se u kamenu kolibu na proplanku pored šume. Pojedini ljudi su preko dana odlazili u Orahovac da posvršavaju prispele poljoprivredne poslove. I selo i zbeg bili su obezbeđeni stražama, s tim što je glavna pažnja usmerena na pravac prema Lastvi, jer se smatralo da otuda pretila glavna opasnost. Međutim, neprijatelj se pojavio tamo odakle ga niko nije očekivao.

Naime, saznajući da je stanovništvo lastvanske opštine pobjeglo u Bijelu goru, ustaško-domobranske snage iz Trebinja (preko 400 ljudi) preduzele su, u ranu zoru 20. juna, napad na granicni pojas. Napadne kolone (jedna je nastupala iz Lastve u pravcu sela Orahovca, a druga preko Zubaca) uputile su kako bi obezbedile granicu duž same granice, s ciljem da spreče bekstvo stanovništva u Crnu Goru. Desna kolona, koja je nastupala preko Zubaca, kamionima se prebacila do Carevog Polja, gde se razvila u streljačku strojeve i krenula prema zbegu u Bijeloj gori. Uz put je u Krstatom Dolu uhvatila na spavanju devet ljudi (tri Ratkovića i šest Čurića). Nastavljaju i nastupanje, ova kolona je iznenada upala u zbeg Orahovca na Bijeloj gori, upravo u trenutku kada su oni počinili da se pripremaju za bekstvo u Crnu Goru; u međuvremenu su dobili obaveštenje da se od Lastve kreću jake ustaške snage. Prva na udaru bila je koliba u kojoj se nalazila porodica Marka Gruba. »Taman kada smo ja i moj brat Lazar natovarili konje radi bekstva preko granice« - kazuje Vidak Gruba - »primetili smo ustaški streljački stroj tako blizu da je i sama pomisao na bekstvo bila besmislena, pogotovo stoga što su naša dva mlada brata - Nikola i Vaso - još spavala u kolibi

7. Arhiv VII, fond NDH, kut. 143, reg. br. 4/1 - 5 i 8/1 - 2.

(Gojko i Radovan bili su na položajima prema Lastvi). Kada sam me u ustašama ugledao našeg šumara Ethema Erko evi a 'Šucu', laknulo mi je. Obratio sam mu se, pomalo snishodljivo, ovim recima: 'Gde si, bolan, Šuco!' On je na to dreknuo: 'Vodite i smlatite to srpsko ubre!' Odmah su pošli da nas krvni ki tuku kundacima, uzvikuju i: 'Da vidiš, vlaš, kako ustaše prišivaju Kara or eve zvezde!' Jedan od njih, koji je imao duboku brazgotinu preko usne, udario je Lazara tako snažno da se on kao klada srušio na zemlju. U tom trenutku izvukao sam nož i jurnuo na njega, ali on okrenu pušku u mene. No, pre nego što je povukao obara, uspeo sam da uhvatim za cev i da je podignem uvis. Puška je planula u mojoj ruci, ali ja nisam ispuštao cev, već sam okretao oko sebe ustašu sve dok mu pušku nisam istrkao. Lazar i oba mlada brata iskoristili su gužvu i pobjegli u šumu, koja se nalazila tu u blizini. I ja sam kroz kišu kuršuma uspeo da iznesem živu glavu; otetu ustašku pušku.«

Im se oglasio prvi pucanj, muškarci i mlade žene su napustile kolibe i pobjegli u šumu (ustaše još nisu bile zatvorile obrube); u zbegu su ostale starije žene i deca, kao i sva stoka. Ustaška rulja se srušila u zbeg i pošla da pljaka, sve odreda, ali se, im su na nju zapucale prve puške, dala u bekstvo; uplašila se od samo četiri naoružana oveka (Vidaka i Lazara Gruba, Obrena Vučetića i Nikole Čajića), koji su zapucali sa dve strane, uz gromoglasne povike: »Ne ubijajte ih braćo Crnogorci, da ih žive pohvatamo!« Ustaše su bežale na jednu stranu, sa oko 500 grla sitne stoke, a narod iz zbege (žene i deca) na drugu - preko crnogorske granice. Preve je stiglo oko 100 Grahovljana, ali su ustaše i domobranci bili pobjegli prema Lastvi. Uz put su, u donjoj Bijeloj gori, streljali osmoricu ljudi koje su uhvatili u Krstatom Dolu (Ratkovi Doka, Nikolu i Radovana i Curi Dušana, Doka, Manojla, Novicu i Anta). Život su pošteđeli samo mladi u Spasićima, koga su povelili sa sobom da im tera opljačkanu stoku zajedno sa Vladimirom Mrdićem, starijim ovikom koga su ustaše uhvatile toga jutra. U toku noći Mrdić je uspeo da pobjegne, dok je Spasić sakrio u itelji Alija Čerimagiću u svojoj kući i omogućio mu da se, po odlasku ustaša i domobrana za Trebinje, živ i zdrav vrati svojoj kući.

Vidak Gruba je istrgnuo pušku iz ruku ustaše i sa još trojicom boraca spasio zbeg u Bijeloj gori

Ovde valja re i daje leva ustaško-domobranska kolona, koja je nastupala preko sela Orahovca, uhvatila Milicu Gruba , koju je komandant kolone pitao da li u blizini ima neka duboka jama? Milica mu je odgovorila da u selu Orahovcu ima Bari ka jama, u koju bi mogao stati itav bataljon ljudi. Tako e valja re i da su izvršioci junskih i avgustovskih zlo ina u trebinjskom srezu bilijje samo »zaštiti loyca«, koji su došli iz Zagreba, nego i doma e ustaše: uro Srin i , Muhamed Šari , Šaran Hakija, Niko Radi , Hilmija Habul, Nikola Marolt, Nikica Kisi , Juraj Keži , Omer Bra kovi , Šerif, Ibro, Meho i Muhamed Seki , Ivan Fistani , Adem Kapetanovi , Fehim Voli , Salko Resulovi , Suljo i Ibrahim Zub evi , Hasan Bukovac, Muhamed Tafro, Hasan Arslanagi i njegovi sinovi Ibro i Ahmet, Miro Radi , Mato Busuladži i drugi.⁸

PRVI POKOLJI POTOMAKA »NEVESINJSKE PUŠKE«

Nipošto nije slu ajno što se i Nevesinje našlo na prvom udaru ustaškog" genocida, što je krv nevesinjskih Srba potekla ve prvoga dana ustaške strahovlade. Svesni slobodarskih i ustanikih tradicija naroda ovoga kraja, ustaški kolja i su bili vrsto rešeni da ga fizi ki unište. Znali su da se potomci pravoslavne »Nevesinjske puške« - koji su ovu tipu hercegova ku kasabu uvrstili u udžbenike opšte istorije svih zemalja sveta; zavi aj Bogdana Žeraji a, iji su revolverski hici na habsburškog poglavara Bosne i Hercegovine Marijana Varešanina (15. juna 1910) zapalili iskru Mlade Bosne; kraj iz koga se veliki broj dobrovoljaca borio u srpskoj vojsci za vreme balkanskih ratova i prvog svetskog rata (Osniva koj skupštini Udruženja dobrovoljaca, koja je održana u Nevesinju neposredno posle završetka prvog svetskog rata, prisustvovalo je 386 preživelih dobrovoljaca)⁹ - ne e lako pomiriti sa okupacijom i ropstvom. Stoga su odlu ili da najpre pobiju sve vi enije ljude, baš kao dahije 1804. godine, pa onda, na Vidovdan 28. juna, celokupno stanovništvo. Za glavnog organizatora i rukovodioca te zlo ina ke akcije, odre en je jedan od po zlu najpoznatijih ustaških rasova, tada natporu nik a docnije pukovnik i komandant ustaško-domobranske divizije, Franjo Sudar, iz Gospi a, koji je još pre rata emigrirao u fašisti ku Italiju i pridružio se Paveli e- vim ustašama.¹⁰

Varošica Nevesinje leži ispod planine Veleži, na jugozapadnom rubu Nevesinjskog polja. Godine 1931. imala je 6.705 stanovnika (Srba - 3.931, Muslimana - 1.878, Hrvata - 698). Ondašnji nevesinjski srez je pored gradske obuhvatao i slede e opštine: Fojnicu, Kifino Selo, Kruševljane, Ulog i Zovi Do, sa ukupno 25.285 stanovnika (Srba - 18.018, Muslimana - 5.917, Hrvata - 1.348 i ostalih 2). Organizacioni ured Glavnog ustaškog stana je, uzimaju i u obzir priro-

8. Spomen knjiga *Trebinjci pali u borbi za slobodu*, Trebinje 1974;

9. Branko Kova evi , Savo Skoko, *Junski ustanak u Hercegovini 1941*, str. 162.

10. *Arhiv Jugoslavije*, ZKRZ i BiH, br. F - 1673.

dan priraštaj stanovništva, izra unao daje nevesinjski srez 1941. godine imao 31.732 stanovnika, što se može prihvatiti samo kao nesiguran globalan pokazatelj. "

Budu i da su brojno bili inferiorni, doma i proustaški elementi u Nevesinju nisu ispoljavali ve u destruktivnu delatnost ni za vreme aprilskog rata ni neposredno posle njegovog završetka. Istina, grupa petokolonaških elemenata, sa Sulejmanom Bašagi em na elu, sa zastavama i cve em je do ekala motorizovanu patrolu nema ke 14. oklopne divizije, koja je 18. maja ušla u Nevesinje. Posle toga su se pritajili, jer italijanski okupatori, koji su poseli Nevesinje, nikome nisu dozvoljavali ni nošenje oružja ni izazivanje nereda; njihova patrola je pod nerazjašnjenim okolnostima, streljala Milana Kljaki a, s Udrežnja, koji je pošao u Nevesinje da traži konja koga mu je odvela bivša jugoslovenska vojska za vreme mobilizacije. S tim u vezi, lokalni gra anski prvaci su razgovarali s komandantom posade. On im je obe ao da e njegove trupe ubudu e obezbediti svim gra anima, bez obzira na nacionalnu i versku pripadnost, pravnu i imovinsku sigurnost, uz uslov da se stanovništvo strogo pridržava njegovih naredbi.

Situacija se sredinom maja iz osnova izmenila, jer je u Nevesinje stigao natporu nik Franjo Sudar, sa desetak ustaša, da bi obezbedio nesmetano formiranje nove ustaške vlasti; njemu se odmah pridružilo 116 Hrvata i Muslimana iz Nevesinja i okoline. Pod njihovom zaštitom, ustaški državni organi su preuzeli vlast u svim opštinama ondašnjeg nevesinjskog sreza. Dotadašnjeg sreskog na elnika Veljka Pavi evi a, zamenio je Nikola Mla enovi , a predsednika nevesinjske opštine Kostu Mihailovi a, Sulejman Bašagi . Za ustaškog poverenika imenovan je Šu rija Pekuši , bivši šuckor i mu itelj srpskog življa za vreme prvog svetskog rata, a za ustaškog logornika or o Preka, ro eni brat bivšeg jugoslovenskog ministra Nikole Preke. Najve u aktivnost u službi ustaškog režima ispoljavali su Bašagi , Pekuši , Preka i Miroljub Skoko, fratar iz Nevesinja. Oni, u stvari, organizuju ustašku vlast u nevesinjskom srezu, smenjuju inovnike srpske nacionalnosti u sreskom na elstvu, predsednike opština, školske upravitelje i komandire žandarmerijskih stanica, nare uju i im da stanice odmah predaju jednom od svojih žandarma - Hrvatu ili Muslimanu, svejedno. Ubrzo je u Nevesinje stigao žandarmerijski vod, pod komandom natporu nika Rudolfa Ku ara, koji je organizovao žandarmerijske stanice u Nevesinju, Riljima, Lukavcu, Kruševljanima, Bakra uši, Fojnici (stanica u Fojnici pripadala je oružni kom vodu Gacko), Ulogu, Klinji i letna stanica na visoravni Morinama. Uporedo s tim, pristupilo se naružavanju Hrvata i Muslimana i stvaranju ustaških odreda u Bor u i Župi. 12

Krajem maja u Nevesinje je stigla jedna eta domobrana i oko 150 »zaštitnih lovaca« - ustaša iz zapadne Hercegovine. Novoformirana ustaška vlast priredila im je sve an do ek, kome su prisustvovala sva školska i mejtefska deca -

11. DRPS od 31. marta 1931, knj. 2, str. 118 i 119.

12. *Arhiv VII*, Fond NDH, kut. 143, reg br. 2/1-2; Vlado Ivkovi , *Nevesinje 1941*, Mostar 1980, str. 70-76.

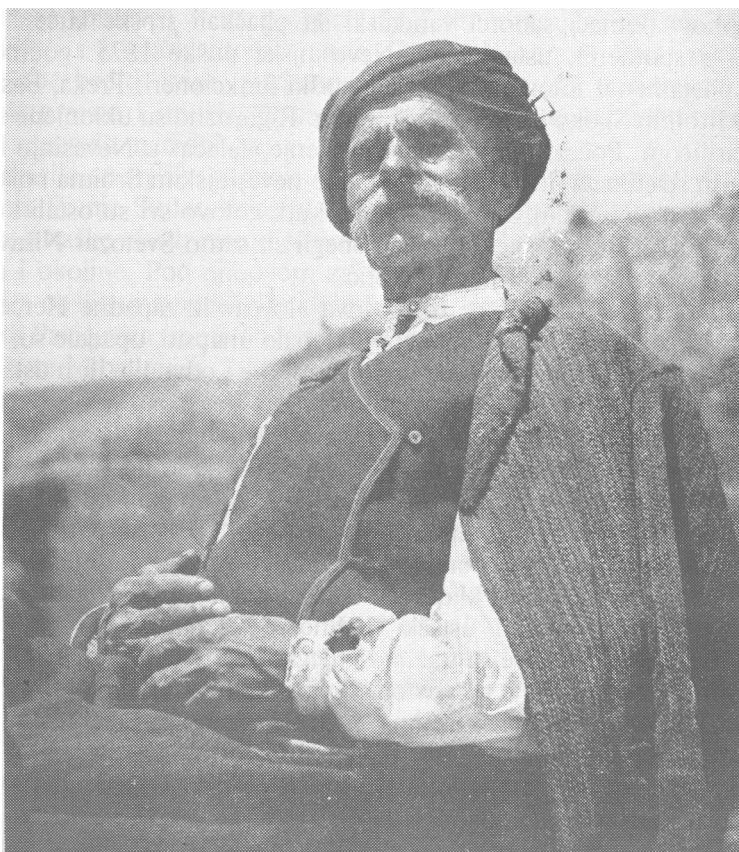
preko 1.000 lica iz Nevesinja i okoline, kao ijedan odred Italijana, pripadnika Legije »crnih košulja«. Hrvatske i muslimanske kuće u gradu bile su iskičene ustaškim zastavama. Klerka jednog opštinskog službenika iznela je pred ustaše s otkrićem. Dobrodošlicu im je poželeo Ismet-beg Bašagi, koji je na kraju uzviknuo: »Dugo vas čekala juna i slavno Nevesinje!«

Istoga dana po podne održanje, u zgradi sreskog načelnstva, sastanak Sudarjevih ustaša i pristiglih »zaštitnih lovaca«, na kome je odlučeno da se odmah počinju sa hapšenjem svih uglednih Srba u gradu i okolini. Neposredno po završetku tog sastanka, građanstvu je obznanjeno da je pripadnicima srpske nacionalnosti zabranjeno kretanje od 19 časova uveče do 7 časova izjutra i da Srbi na svojim kućama ne smeju isticati hrvatsku ili bilo koju drugu zastavu, sem belu. Srpske trgovske radnje i zanatske radionice preuzeli su ustaški poverenici. »Zaštitni lovci« i njihovi doma i saborci vandalski su opljačkali srpske kuće i stanove. Porušen je i spomenik ustanicima »Nevesinjske puške 1875. godine« - na njegovom postamentu fotografisali su se ustaški funkcioneri: Preka, Bašagi, Pekušić, fra Miroljub Skoko i natporučnik Sudar. Rigorozno su uklonjene sve firme napisane cirilicom. Počelo je i masovno hapšenje »talaca« u Nevesinju i okolini. Mada se, čim se počelo za dolazak ustaša, među nevesinjskim Srbima pojavilo mišljenje da ih ne treba čekati, već bežati, bilo kud, gotovo svi su ostali kod svojih kuća da mirno čekaju ustaške dželate. Pobjegli su samo Svetozar Nišavi, Risto Kovačević, Ignjat Lapor i Boško Vukotić.

Ustaške trojke, sastavljene od po dva »lovca« iz zapadne Hercegovine i jednog meštana poznavaoca žrtve koju je trebalo uhapsiti, upadale su, 1. juna u osvit, u srpske kuće, dizale iz postelje pospane ljude i odvodile ih u ustaški logor »na saslušanje«. Toga i nekoliko narednih dana u Nevesinju je uhapšeno preko 60 ljudi i zatvoreno u žandarmerijsku stanicu i vojni logor. Ovoga dana pala je i prva žrtva ustaškog genocida u gradu Nevesinju. Bio je to učenik trećeg razreda granične škole Miloš Nišavi. Ubio ga je svojom rukom natporučnik Franjo Sudar pred velikim brojem zaprepasanih građana. Njegova patrola je tražila Miloševog oca Svetozara, šefa poreske uprave u Nevesinju, koji je, kao što smo videli, pobjegao i sobom odneo ključeve od kase u kojoj se nalazio novac te uprave. Razjareni tom činjenicom, ustaški zločinci su iskalili bes na njegovom maloletnom sinu Milošu. Najpre su tražili od njega da smesta pronađe oca. Kada im je uplašeni mladić rekao da je njegov otac otišao kod nekog svog prijatelja u selo Odžak, ustaše su ga strpale u kamion i pojurile prema tom selu. Ali, pošto ni tamo nisu našli Svetozara, nesrećni mladić a su konopcem privezali za kamion i tako ga izlokanim makadamom vukli sve do Nevesinja. Kada se kamion zaustavio na malom gradskom trgu, dečak je bio sav ogrezao u krvi; jedno uvo mu je visito na par etu kože. Pre pogubljenja, ustaški zločinci su naredili da svo gradsko stanovništvo izađe na trg da bi posmatralo prvo javno suđenje pravosudnih organa nove ustaške vlasti, koji su se dičili svojom »tisu godišnjom kulturom«. Među okupljenim svetom nalazila se i nesrećna majka Miloša Nišavića, koja je iz neposredne blizine gledala mu činičnu smrt svoga ljubimca. Natporučnik Sudar je oporim rečima saopštio okupljenim građanima da je ustaški preki sud osudio

Miloša Nišavića na smrt zbog prikrivanja oca begunca, a potom izvadio revolver i ispalio više hitaca u polumrtvog mladika, na gotovo opšte zaprepašujuće prisutnih građana.¹³

Sutradan, 2. juna, oko 80 Sudarevih ustaša upalo je u selo Udrežnje, koje je rasuto u više zaseoka (Kula, Zamršten, Zaklopci, Sabljica, Guberaš, Dugi Do i Kotnarevci) na krševitom planinskom platou između Sniježnice i Veleži, planina koje razdvajaju gornju od donje Hercegovine. Ustaše su blokirale samo dva - Savija i Zaklopce. U njima je nastupilo mutno ratno vreme, Udrežnjani su se oprezno držali okolnih šuma i samo ponekad spavali u selu. Na nesreću, upravo tamo je jedan broj ljudi iz Sabljice i Zaklopaca zanojio kod svojih kuća, ne obezbeđivši se stražama. Tako su ustaše neprimetno blokirale pomenute zaseoke.

Seljak iz okoline Nevesinja (snimak Italijana Renata Williema u proleće 1942)

¹³. U knjizi *Nevesinjski pali u borbi za slobodu 1941-1945*, koji su autori Rako Dabić i Milan Pačić, na strani 109, pogrešno je napisano Nišović Miloša Milan, umesto Nišavić Svetozara Miloš.

Jedna grupa je odmah opkolila ku u Peka Kljaji a, digla iz postelje njegova dva sina - Veljka i Miloša i oterala ih u malu seosku crkvu, koja se nalazila u blizini Peko ve ku e. Tamo je Miloš izboden noževima, a Veljko ubijen iz puške. Dželati su potom divlja ki polupali crkvene sasude, ikone isparali noževima, jevan elje bacili u vatru obližnje štale koju su u me uvremenu zapalili, a leševe bra e Kljaki a prekrili odeždama. Druge ustaške grupe su upadale u ku e, izgonile iz njih pospane ljude i zverski ih ubijale na ku nom pragu. Ubijeno je dvadeset sedam ljudi:

Vujadinovi	David	Vukosav	Peko
Vujadinovi	Jovo	Gambeli	Jovo
Vujadinovi	Mijat	Kljaki	Veljko
Vujadinovi	Obrad	Kljaki	Miloš
Vujadinovi	Pero	Vujadinovi	Savo
Dragani	Vaso	Šipovac	Ilija
Dragani	Drago	Šipovac	Danilo
Dragani	Jovo	Škipina	edo
Dragani	Marko	Škipina	Božo
Dragani	Milovan	Škipina	Vlado
Dragani	Novica	Škipina	Mirko
Dragani	Obrad	Škipina	Milutin
Dragani	Petar	Škipina	Radoslav.
Dragani	etko		

Pored ubijenih, ranjena su tri lica: Predrag Dragani , koji je kasnije podle-gao ranama, i dve žene - Ljubica i Savica Dragani , dok je Obren Dragani ote-ran u Nevesinje i tamo ubijen. Pošte en je samo u itelj Gligorije oki i njegova žena Štaka, sa dvoje dece, jer su ustaše poverovale njegovoj tvrdnji daje Bugarin (oki je, u stvari, ro en u Gnjljanu na Kosovu). 14

Pošto su ve sutradan, 3. juna, »zaštitni lovci« naišli na otpor naoružanih ljudi u Donjem Drežnju, više se nisu zaletali u nevesinjska sela udaljena od glav-ne komunikacije, ve su se još brutalnije obrušili na gradsko stanovništvo, kao i sela u neposrednoj blizini grada i ona u Gornjem polju, gde je, po nacionalnoj i verskoj pripadnosti, stanovništvo bilo izmešano. Tako su u selima Rabini, Klopo-tuši i Jasenoj uhvatili devetoro ljudi i oterali ih u Nevesinje. Obavešten da se u Ulogu nalaze sinovi hajdu kog harambaše Pera Tinguza - Radovan i Danilo, Franjo Sudar je, sa punim kamionom »lovaca«, pohitao tamo da ih uhapsi. U Ulogu gaje do ekao i srda no pozdravio Salko Popovac, predsednik uloške opšti-ne, sa grupom divljih ustaša - »nastaša« (ustaše su tako nazivale ljude koji su se sami proglasili ustašama, dobili oružje od ustaške vlasti da bi se pomo u njega dokopali tu ih ku a, radnji i magacina). Sudareve ustaše su uz put uhvatile puta-ra Milana ekli a i doveli ga u Ulog, gde ga je, gotovo na isti na in kao i Miloša

14. *Arhiv Jugoslavije*, ZKRZ BiH, inv. br. 54.749 i 54.755; *Arhiv VII*, fond NDH, kut. 17ra, reg. br. 30/1-1.

Nišavi a, streljao natporu nik Sudar, pred uloškim ustašama, da bi im li nim primerom pokazao da prema Srbima ne smeju imati nikakve milosti.

im su stige u Ulog, Sudareve ustaše su upale u trgova ku radnju Luke Bajovi a, mirnog, bolešljivog i izuzetno poštenog oveka, koji je imao preko 60 godina. Oplja kali su novac, dragocenosti; posu e, ode u, obu u i sve što im se u inilo iole vredno, izmrcvarili Lukinu ženu Ružu, a njega strpali u kamion, odvezli do sela Obrnje i tamo streljali. Prethodno su u Ulogu porušili spomenik kralju Aleksandru Kara or evi u na isti na in kao i onaj u Nevesinju, s tom razlikom što su ovoga puta doveli najve eg uloškog lutora da ga pre rušenja opogani, uz prosta ko cerekanje okupljenih ustaša.^

Istoga dana, grupa »lovaca« je upala u selo Grabovicu, uhvatila i ubila Milana Staji a, žandarma koji je pobegao u rodno selo da bi spasio glavu. Pored toga, zapalili su nekoliko ku a, ubili jednu ženu sa detetom u naru ju i bacili je u vatru zapaljenu ku e. Na povratku za Nevesinje, uhvatili su doma icu Ljubicu Unkovi , koja je nosila svojim a ru ak na njivu, ubili je i njen leš ostavili na svom krvavom putu.¹⁶

Ovde valja re i da je prva žrtva u nevesinjskom srezu bio Milan Brstina. Njega je, neposredno posle uspostavljanja žandarmerijske stanice na Bakra uši (29. maja) ubila grupa ustaša u blizini te stanice, navodno radi toga što se za vreme aprilskog rata, kao vojnik jedne artiljerijske baterije, hrabro borio protiv pobunjenih petokolonaša. im su saznali za ovaj zlo in pet Milanovih brata se odmetnulo u šumu. Drežnjani su, kao što je ve re eno, pružili oružan otpor »zaštitnim lovcima«, dok su Ga ani napali i zauzeli tri žandarmerijske stanice. Zbog toga je u Hercegovinu upu eno nekoliko visokih ustaških funkcionera. me u kojima i poverenik ustaške vojnice za Bosnu i Hercegovinu, docnije komandant zloglasne »crne legije«, Jure Franceti . On je 9. aprila stigao u Nevesinje, odakle je, u pratnji jednog kamiona punog Sudarevih ustaša, produžio za Gacko, da bi li no rukovodio akcijom kažnjavanja gata kih buntovnika. Ali, ocevniši da se sa raspoloživim snagama ne sme upustiti u borbu sa pobunjenim narodom duž crnogorske granice, iskalo je svoj bes nad bespomo nim gata kim taocima; naredio je da se iz gata kog i avtova kog zatvora izvede dvadeset najuglednijih ljudi i ubije najednom pašnjaku pored puta koji iz Gacka vodi za Bile u. Vra aju i se za Nevesinje, Franceti eva pratnja je, na putu izme u Rilja i Kifinog Sela, zverski ubila mladi a or a Buhu. Na njegovu nesre u ovaj mladi je toga dana pošao da na volovskim kolima doterà brašno iz mlina, pa se našao na putu upravo u trenutku kada je naišao Franceti sa svojom pratnjom. Pošto je put bio toliko uzak da volovi nisu mogli da skrenu ni levo ni desno, razjareni Franceti je dreknuo: »Uklonite ga!« Nekoliko ustaša je sko ilo s kamiona, ubili i mladi a i volove i survali ih niz padinu.¹⁷

15. *Arhiv Jugoslavije*, Komesarijat za izbeglice, izjava: Dragutina Vukoti a; Danilo Tunguz-Perovi , *Istrebljenje Srba u Hercegovini za vrijeme prvog i drugog svjetskog rata* (štampanje knjige zabranjeno, a njen slog rasturen u štampariji).

16. *Arhiv Jugoslavije*, ZKRZ BiH, inv. br. 54.762, 54.764.

17. Isto.

Va enje leševa ustaškog genocida iz petjama kod Vojnog logora u Nevesinju, novembra 1941. godine

Verovatno te no i, Sudareve ustaše su masakrirale 20 »taoca«, koje su izabrali me u 60 uhapšenih Nevesinjaca, na isti na in kao i one u Gacku. Docnije je utvr eno da su pomenuti taoci poubijani specijalno napravljenim gvozdenim šipkama, maljevima, eki ima, noževima. Ostale su katilski isprebijali i njih 30 privremeno pustili na slobodu, dok su dvadesetoricu i dalje zadržali u zatvoru. Puštanje na slobodu izvesnog broja ljudi bio je lukavo sra unat potez povu en da ohrabri odbegle Srbe da se vrate svojim ku ama; posle prvih hapšenja jedan broj ljudi iz grada i okoline pobeo je u planinska sela ili u Crnu Goru. Tim potezom su hteli umiriti one Hrvate i Muslimane koji ne samo što nisu podržavali ustašku kolja ku politiku nego su joj se i otvoreno suprotstavljali.¹⁸

KORITSKA JAMA »GOLUBNJA A« PRVA MASOVNA GROBNICA HERCEGOVA KIH SRBA

Prvi talas ustaškog genocida žestoko je pogodio ondašnji gata ki srez, jer su ustaški funkcioneri skovali zlo ina ki plan da što pre uvuku gata ke Muslimane u zlo ine i plja ku i na taj na in neopozivo poruše sve mostove dobrosusedstva i tolerancije izme u muslimanskog i srpskog stanovništva ovog nacionalno izmešanog kraja. Uspostavljanje ustaške vlasti u ovom srezu po elo je tek posle odlaska italijanskih trupa. Grupa izabranika poglavnog pobo nika Alije Šuljka organizovala je, 24. maja izjutra, sve anu povorku koja je, sa razvijenom ustaškom zastavom, išla od jednog do drugog nadleštva da bi na licu mesta smenila stare i postavila nove državne funkcionere - Muslimane i Hrvate. Sresko na elstvo preuzeo je, od dotadašnjeg na elnika Radojice Lak evi a, njegov doju erašnji inovnik Josip Rom, rodom iz Gornjeg Vakufa. Iz prvog njegovog izveštaja koga je, u svojstvu kotarskog predstojnika, uputio velikom županu u Dubrovnik, vidi se da je finansijsko odeljenje preuzeo amil Hasanbegovi , Državnu štampariju Mušan Džeko, Poresku upravu_ Vinko Crnošija, Nadzorništvo puteva Hamin Dili , Gra ansku školu Omer ampara i Sto nu poljoprivrednu stanicu Smajo Kurtovi ; za predsednika gata ke opštine imenovanje Omer Kurtovi , a za potpredsednika Smajo Dili , dok je za predsednika opštine Avtovac postavljen Džemo Tanovi Ibanovi , a za potpredsednika Fehim Paši ; za ustaškog poverenika imenovan je propali student veterine iz Travnika Herman Togonal; za ustaškog logornika Hasad ustovi , dotadašnji upravnik pošte u Gacku; za tabornike; Nazif Kurtovi u Gacku, Džemo Tanovi u Avtovcu i Meho Sal in u Bor u.¹⁹

Dvadeset sedmog maja u Gacko su stigle prve »prave« ustaše, njih še-snaest na broju, predvo ene Hermanom Togonom i Josipom Gambom, iz Širokog Brijega. Iz ve pomenutog izveštaja Josipa Roma vidi se daje njihova delatnost u po etku bila usmerena na formiranje ustaških odreda i postavljanje ustaških posada u pograni nim selima prema Crnoj Gori - Koritima i Vrbi. U Gacko je krajem maja stigao natporu nik Josip Markus, sa vodom žandarma, koji

18. B. Kova evi , S. Skoko, n. .

19. *Arhiv VII*, fond NDH, kut. 171a, ger. br. 36/1-1; *Arhiv Jugoslavije*, ZKRZ BiH, dosije F-1581 i 1583.

su nosili fesove, simbolizuju i na taj na in pripadnost islamskoj religiji. Oni su na teritoriji ondašnjeg gata kog sreza (uklju uju i i Fojnicu, koja je ranije pripadala nevesinjskom srezu) organizovali šest žandarmerijskih stanica: U Gacku, Sipovici, Jaseniku, Stepenu, Kazancima i Fojnici.²⁰

I ustaše i žandarmi su igrali na muslimansku kartu, jer Hrvata gotovo nije ni bilo. Prema popisu stanovništva od 31. marta 1931. godine, ondašnji gata ki srez (bez fojni ke opštine) imao je ukupno 15.235 stanovnika (Srba - 9.426, Muslimana - 5.742, Hrvata - 83, ostalih - 2). Prema pomenutom prora unu Organizacionog ureda Glavnog ustaškog stana, gata ki srez je 1941. godine imao 19.499 stanovnika.²¹ Nacionalna struktura se nije bitno izmenila u odnosu na onu iz 1931. godine.

Poznavaju i nacionalnu strukturu stanovništva i slobodarske tradicije gata kih Srba (Gacko je zavi aj ustani kog vojvode Bogdana Zimonji a, harambaše Stojana Kova evi a i Pera Tunguza, kao i drugih junaka iz hercegova kih buna i ustanaka protiv tu inske vlasti u drugoj polovini XIX veka), ustaška vlast je nastojala da u samom po etku ubaci krvav nož me u Srbe i Muslimane i izme u njih iskopa duboku i tragi ku provaliju. Osetivši kovanje tih mra nih planova, trezveni ljudi su pokušavali da na u puta i na ina da se obuzdaju razbuktale šovinisti ke strasti, iza e iz bezizlaza i što bezbolnije preživi mutno ratno vreme. S tim ciljem, bivši narodni poslanik Veljko Višnjevac, koji je bio popularan ne samo me u Srbima nego i me u Muslimanima, organizovao je u Gacku sastanak uglednih Ga ana - Srba i Muslimana. U kratkom uvodnom izlaganju, Veljko je apelovao na prisutne Muslimane da spre e pogrome poput onih iz 1914. godine, kada je u Avtovcu obešeno 36 Srba na osnovu prijava doma ih šuckora. Izgledalo je da ogromna ve ina prisutnih podržava ovaj predlog. Me utim, kada je predsednik Udruženja solunskih dobrovoljaca u Gacku Filip.Starovi na kraju svog izlaganja uzviknuo: »Bra o Muslimani, glavna je sloga!«, ustao je Džemo Tanovi , sin Arifa Tanovi a, starešina šuckora za vreme prvog svetskog rata, i prete im tonom rekao:

»Filipe zakasnio si, zakasnio si za ona kola ljudskog mesa govnama zamazana; ja u to osvetiti.«²²

Re je o ubistvu trojice Tanovi a u selu Lipniku neposredno posle završetka prvog svetskog rata, me u kojima se nalazio i Džemov otac Arif. Izjava Džema Tanovi a je, u stvari, bila otvoren poziv na masovan pokolj gata kih Srba. Ideja koja je zagovarala masovno satiranje srpskog stanovništva, nije se rodila samo u glavi Džema Tanovi a, optere enoj patološkom mržnjom prema Srbima, ve ju je prihvatio ustaški savetodavni odbor (lanove ovog odbora odabrao je poglavni pobo nik Alija Šuljak) na svojoj tajnoj sednici. Iz materijala Zemaljske komisije za utvr ivanje zlo ina okupatora i njihovih pomaga a može se zaklju iti da su se u tom odboru nalazili: Hasan ustovi , Smajo Dili , Mahmut ampara, Džemo Tanovi , Josip Rom, Anka Rom, Ivo Rilovi , Smajo Kurtovi , Mustafa

~ 20. Isto.

21. DRPS od 31. marta 1931, knj. 2, str. 118; Brojidbeni izvještaj Organizacionog ureda Giavnog ustaškog stana, Zagreb 1941, str. 21.

22. Lutvo Džubur, *Posljednje školsko zvono*, »Hercegovina u NOB«, knj. 2, str. 353.

(Mumo) Hasanbegovi i Omer Kapetanovi . Oni su, neposredno posle dolaska Hermana Togonala sa 15 ustaša iz zapadne Hercegovine, organizovali konferenciju ustaških pristalica u gata kom hotelu, na kojoj je Togonal, govore i o programskoj platformi NDH, pozvao gata ke Muslimane da odmah pristupe pokolju Srba, otvorenije nego što je to u inio doglavnik Mile Budak u svom po zlu poznatom govoru u Gospi u. Taj zloglasni govor Togonal je završio ekstati nim uzvikom: »Poslednji metak u poslednjeg Srbina!« Ovom suludom pozivu suprotstavio se samo stari Hamid Kurtovi , rekavši da su gata ki Srbi i Muslimani »uvi-jek skupo pla ali me usobne sva e na koje su ih drugi gurali i da (stoga) ne žele da se to opet ponovi«!²³

Ustaški savetodavni odbor se na to nije obazirao, jer mu je pošlo za rukom da za svoj zlo ina ki plan pridobije znatan broj gata kih Muslimana, mahom mladi a od 18 do 22 godine starosti, da ih naoruža i gurne na stranputicu. Budu i da su do kraja maja formirani divlji ustaški odredi u Gacku, Fazlagi a Kuli i Gornjem Bor u, ustaše su ve 1. juna 1941. godine sa re i prešle na dela. Glavni organizator tog neshvatljivog pogroma protiv Srba bio je Herman Togonal, koji se potrudio da neiskusnim mladi ima pokaže šta im valja initi. U gluvo doba no i izme u 1. i 2. juna upao je sa svojom pratnjom, koju su sa injavale doma e ustaše, u ku u Blagoja Šarovi a na Stepenu, probudio pospanu eljad i, dok je jedna grupa njegovih pratilaca katilski tukla nesre nog Blagoja i njegovu ženu, druga je vršila pretres ku e. Pošto ništa od oružja i vojni ke opreme nije našla,

Divlji ustaški odred iz Fazlagi a Kule, posle preformiranja u DOMDO bojnu Gacko, iji su pripadnici napunili Koritsku jamu nevinim žrtvama

podmetnula je, o evidentno po unapred stvorenom planu, nekoliko puš anih metaka i pokazala ih Togonalu. On je odmah izvukao revolver i streljao Blagoja, tu u ku i pred elom porodicom. Potom je njegova pratnja hajdu ki oplja kala Blagojevu ku u, odnose i sve što joj je došlo do ruku, od novca i dragocenosti do

23. Arhiv Jugoslavije, ZKRZ BiH, inv. br. 55.695; L. Džubur, n. ., str. 358.

poljoprivrednih alatki, veša i posuša. U iskazu koji je dao Zemaljskoj komisiji za utvrđivanje zločina okupatora i njegovih pomagača, Blagojević sin Đuro navodi da je me u Togonalovim pratiocima prepoznao četvoricu svojih komšija: Huseina A. Tanovića, Rašida R. Hebiha, Huseina N. Hebiba i Ibrahima Hebiba, svi iz susjednog sela Cernice.²⁴

Druga grupa Togonalovih pratioca upala je u kuću u Luke Jakšića, bez ikakvog povoda i razloga, po čela divljačina da tu je doma i ina, njegovog brata Kostu i Trifka Jakšića, koji se tu slučajno našao. Na kraju ih je svu trojicu povezala u lance i povela sa sobom, pošto je prethodno opljačkala Lukinu i Kostinu kuću na isti način kao i kuću Blagoja Sarovića. Izveštavaju i o tome ustaške povjerenike za Bosnu i Hercegovinu, komandant 4. žandarmerijskog puka, između ostalog, kaže: »No u 1/2. lipnja, u selu Stepenu, kotara Gacko, ustaški povjerenici su strijeljali seljaka Šarovića Blagoja, jer je kod njega u kući pronađena izvjesna količina pušaka municije.«²⁵

Revolverski hici Hermana Togonala ispaljeni u veći izmrcvareno telo Blagoja Šarovića, označeni su po etak prvog talasa masovnih pokolja Srba u ondašnjem gatakom srezu. Prethodnog dana su doma i ustaše uhapsile Bora i Andriju Svorcana, iz sela Korita, i oterali ih u zatvor ustaškog logora u Gacku. Njima se istoga dana pridružio i Filip Starović, predsjednik solunskih dobrovoljaca u Gacku, ali je on preživio masovne junske pokolje u svom kraju, da bi docnije bio umoren mučeničkom smrću na nekom od stratišta zloglasnog logora u Jasenovcu.

Prvi rušilačina talas ustaškog genocida u gatakom srezu zahvatio je selo Korita, koje leži na putu Gacko-Bileć. Govorilo se da su ustaški koljači izabrali selo Korita za po etak svoje bezumne pogromaške akcije zato što je, navodno, znatan broj Koritana dobrovoljno u estvovao u gušenju ustaške pobune u Mostaru, apljini i Gabeli za vreme aprilskog rata; iz teksta koji sledi vide mo daje to samo formalan izgovor. Da selo Korita nije slučajno izabrano za prvi masovni zločin u gatakom srezu, rečito govori činjenica da je u njemu stacionirana, krajem maja, ustaška posada (30 do 40 ljudi), pod komandom Muharema Glavinića, hodže iz susjednog sela Ključa. Prema iskazima Jefeta Bratića, Milana Nosovića, Maksima i Đura Miloševića, Jovana Vukotića i Obrena Nosovića u toj posadi su se nalazili: ustovi Huso, Mehi Zaim, Škalji Mujo, Tanović Omer - svi iz susjednog muslimanskog sela Ključa; zatim ustovi Velija, iz Cernice, Hebib Salih, Hebib Adem i Vukotić Omer, tako i iz Cernice, kao i ustovi Dervo i Mehi Mustafa, iz Ključa. Oni su odmah opljačkali Nabavno-prodajnu zadrugu i odneli iz nje životne namirnice, a zatim hajdučina upali u tor Todora Svorcana, odakle su oterali nekoliko ovnova, ne daju i vlasniku nikakvu naknadu. Pretresli su kuću i Milije i Gojka Bjelice i opljačkali kofere sa civilnim odelima, obućom, novcem, sve što im se dopalo.

Dva-tri dana docnije insceniran je formalan povod za »uredovanje u selu Koritima«, što se vidi iz izveštaja komandira žandarmerijskog voda u Gacku nat-

24. Isto, inv. br. 14.423 i 14.424.

25. *Arhiv VII*, fond NDH, kut. 171a, reg. br. 14/1-1.

poru nika Josipa Markusa, u kome se, pored ostalog, kaže: »Na dan 1. lipnja 1941 godine u selu Koritima oko 50 do 60 ljudi otvorilo je pušanu vatru na ustašku patrolu u jačini od četiri ustaše. Ustaška patrola povukla se na našu teritoriju i pratila kretanje napadača, koji su prešli granični pojas oko jedan kilometar, a posle izvršenog prepada povukli se na teritoriju Crne Gore.«²⁶

Da je rečeno smišljenoj laži potvrđuje izveštaj sreskog načelnika u Gacku Josipa Roma, od 17. juna 1941, u kome se ističe da su 1. juna Crnogorci, »u zajednici sa Srbima iz Korita«, napali ustašku postaju u selu Koritima i da su, tom Prilikom, uhvaćena, razoružana i zatvorena četvorica Srba²⁷; u stvari, ustaška patrola je toga dana, iz iste mira, uhapsila Bora, Andriju, Milovana i Milorada Svorcana i oterala ih u Gacko. Sutradan, 2. juna, ustaška horda hodže Muharema Glavini a poela je da hapsi sve odrasle ljude iz sela Korita, čak i maloletne dečake. U rano jutro njene patrole su krstarile od kuće do kuće, zahtevaju i da svi odrasli ljudi idu u Sokolski dom »radi primanja ličnice legitimacija«, bez kojih se ne mogu kretati nikud iz sela. Istovremeno, strogo je naredeno da se odmah preda skriveno oružje i vojnička oprema, preteći smrtnom kaznom svima onima koji to ne učine. Kada ih je stari Blagoje Svorcan zamolio da mu od četvorice sinova bar jednoga ostave kod kuće, odgovorili su mu: »Kuda idu trojica, neka ide i četvrti.« Ne sluteći ni zlo, većina ljudi se bez pogovora odazvala tom pozivu. Neki su, doduše, oklevali, ali su ubrzo shvatili »da je vrug odneo šalu«, pa su predali oružje i bez ikakvog otpora stražarno sprovedeni u Sokolski dom u Koritima.«²⁸

Tog dana, 2. juna, zatvoreno je u Sokolskom domu i Osnovnoj školi oko 140 ljudi. Ispred vrata su postavljene straže, a u prozore uperena cev puškomitraljeza. Zatvorenici su gotovo puna tri dana proveli u prepunim i zagušljivim prostorijama, mučeni žestokim strahom i neizvesnošću. Milija Bjelica, jedan od osmorice ljudi koji su nakon zločina živu glavu iz jame »Golubnjača«, opovrgava tvrdnje da su neki ustaški stražari nagoveštavali Korićanima šta ih čeka i, navodno, omogući avaj njihovo bekstvo, isti učini da je ponašanje stražara bilo krajnje neljudsko, zapravo dželatsko.

U sredu, 4. juna izjutra - piše M. Bjelica - iznenada se pojavio ustaški poverenik Togonal i preteći im tonom saopštio da će svi oni koji predaju oružje odmah biti pušteni kućama, dok će oni koji to ne učine još u toku naredne noći biti oterani na prisilni rad. »Kada je izašao« - nastavlja M. Bjelica - »kroz rupu

26. Isto, kut. 143, reg. br. 6/7-1.

27. Isto, kut. 171a, reg. br. 36/1-1.

28. Milovići iz sela Zagradaca zatvoreni su 2. juna ujutru u žandarmerijsku stanicu na Stepenu. Tu su ostali do predveče, kada je iz Gacka došao kamion pun ustaša i jedan luksuzni automobil, u kome su se nalazili ustaški poverenik Togonal, predsednik avtoveke opštine Džemo Tanović i Mumo Hasanbegović, trgovac iz Avtovca. Ovaj poslednji je izašao iz automobila i zapitao komandira stanice narednika Muju Obada:

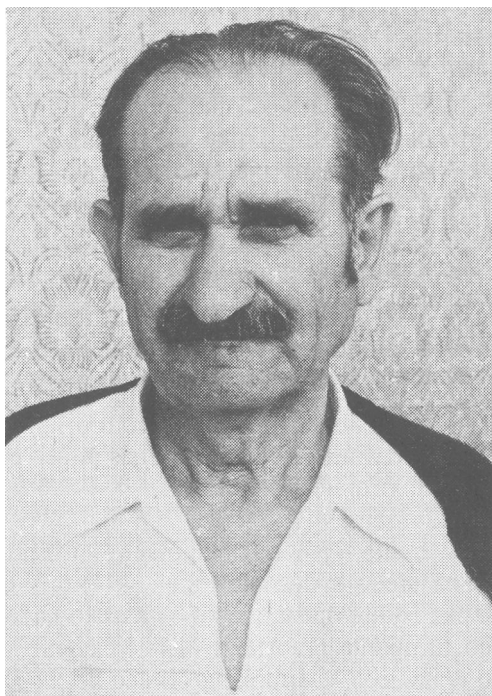
- Koga ste doterali?

- Milovići - odgovorio je Obad.

- Dobro je, gonite ih u Korita - zapovednik koji je rekao Mumo i ušao u kola. Obadovi oružnici su utrpali Milovića u kamion i oterali u Sokolski dom u selu Koritima, koji je već bio pun pohapšenih ljudi. (Arhiv Jugoslavije, ZKRZ BiH, inv. br. 46.704)

na vratima posmatrao sam šta se napolju dešava. Video sam kako se ustaše postrojavaju; bilo ih je dosta. Njihove starešine stajale su pred strojem; jedan od njih je nešto govorio. Za sve vreme dok je on govorio ostali su držali levu ruku na grudima. Docnije sam saznao da je to, u stvari, bilo polaganje zakletve po muslimanskim verskim običajima, po kojima se ubistvo nevernika smatra bogougodnim delom« Toga dana pred veče, ustaše su poele da izvode, grupu po grupu, u posebnu prostoriju, u kojoj se nalazilo desetak odabranih zločinaca, koji su svakom pojedincu svezali ruke na leđa, a onda po trojicu zajedno, leđa uz leđa, kao snopove (preko mišica). Potom su ubacivali u kamion Mume Hasanbegovića a sedam do osam »snopova«, odvozili do jame »Golubnjača« na Kobiljoj glavi i tamo zverski ubijali i survivali u provaliju, duboku oko 30 metara.

O ovom masakru sačuvana su, pored niza prvorazrednih dokumenata, i dva autentična svedočenja ljudi koji su živi izvukeni iz jame. Reč je o lanku Miliji Bjelici *Zapis sa Korićke jame* i izjavi Obrena Nosovića datoj 29. juna 1946. godine pred službenim organima Zemaljske komisije za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača u BiH. U prvom delu pomenutog lanka, Milija Bjelica opisuje okolnosti pod kojim su Korićani naseli ustaškoj prevari i dopustili dželatima da ih, bez ikakvog otpora, liše života. Iz ovoga lanka citira se opis na koji je na licu mesta likvidirana ona grupa Korićkih mučenika u kojoj se on nalazio.

Milija Bjelica, jedan od osmorice mučenika koji su živi izvukeni iz Korićke jame

»Kada se kamion zaustavio ispred jame 'Golubnja e' na Kobiljoj glavi, koja je bila okružena do zuba naoružanim ustašama, bilo je potpuno jasno da je to gubilište na kome će nas ovi krvnici pobiti kao stoku . . . Na našu nesreću, nas trojica (ja, moj brat Golub i kum Gavriilo), budući da smo prvi ubaeni u kamion, tik uz kabinu, sada smo bili posljednji na redu za klanje, osuđeni da svojim oči ima gledamo mu eni ku smrt 27 svojih komšija, rođaka, prijatelja i kumova i da se uvjerimo da ljudi mogu biti gori od najkrvoločnijih zvijeri . . . Pred našim očima odigralo se osam ili devet scena krvave koritske drame. Grupe podivljalih ustaških razbojnika odvlačile su s kamiona trojku po trojku na sam rub jame, odakle su do nas dopirale odvratne psovke i tupi udarci, pomiješani sa bolnim jaucima bespomoćnih ljudi. Na kraju bi odjeknula po dva pucnja, a potom bi se ušlo potmulom tumbanje ljudi i kamenja niz strme litice 'Golubnja e'.

Naše mu ne iščekivanje, koje je, činilo nam se, beskonačno trajalo, najzad se završilo. Ustaše su nas grubo izvukle iz kamiona i gurale prema otvoru jame, udaraju i nas nemilice. Naši pokušaji da izbjegnemo ili ublažimo udarce, još više su raspaljivali mračne nagone tih ljudskih nakaza. Kada su nas dogurali na sam rub jame, mene su postavili licem prema ponoru, Goluba prema jednom, a Gavriila (Nosovića) prema drugom dželatatu, koji su sa napunjenim puškama daleki znak da iz neposredne blizine saspu živu vatru u naše glave. Osjetio sam kada su na ustima cijevi dželatskih pušaka sijevnule varnice i uo pucnje, koji nas srušiše za zemlju. Iako me je peklo desno rame bio sam pri svijesti; znao sam da nisam smrtno pogođen. Jedan metak mi je, naime, izbio na ogrlicu, dok je drugi prošao kroz desno rame. Uo sam kako se Golub i Gavriilo opraštaju sa životom i razmišljao šta da učinim. Osjetih ruke ubice kako mi driješi pertle na cipelama. Sinu mi misao da će mi možda odriješiti i ruke da bi skinuli kaput i da će mi ta okolnost pružiti priliku da pokušam bjekstvo. I zaista, im su skinuli cipele po eše da nam odvezuju ruke. Ali, baš tada se u zapovjedni ki glas:

- Šta to radite?

- Ovo su Golub i Milija, hoćemo da im skinemo kaput - odgovori onaj koji je poeo da mi driješi ruke.

- Nema vremena da se to čini, a to se i ne smije raditi; mante to, bacajte leševe - strogo reče isti čovjek.

Dželatati, ipak, nisu htjeli da ispuste svoj plen, odriješili su nam ruke i skinuli kapute. Mada su mi ruke bile odriješene, desnom nisam mogao da maknem; činilo mi se da sam još vezan. Zato sam, kada su nas poeli podizati sa zemlje da bi nas survali u provaliju, očajni ki viknuo:

- Dotužite me, živ sam!

- Ne eš ostati živ, mater ti jebem crnogorsku - prosikta ubica i snažno mi zari bajonet u grudi, na sreću s desne strane.. .«²⁹

U nastavku Milijanka Milija opisuje kako se osvestio na dnu jame, kako je doživio tumbanje preostalih nesrećnika niz strme litice »Golubnja e« i, najzad, kako je izvučen iz duboke grobnice Srba sela Korita. »Kada je u osvit 5. juna likvidirana posljednja grupa utvrdili smo dajetako kobnu no preživ-

29. Milijanka Bjelica, *Zapisi sa Koritske jame*, »Hercegovina u NOB«, knj. 2, str. 69-77.

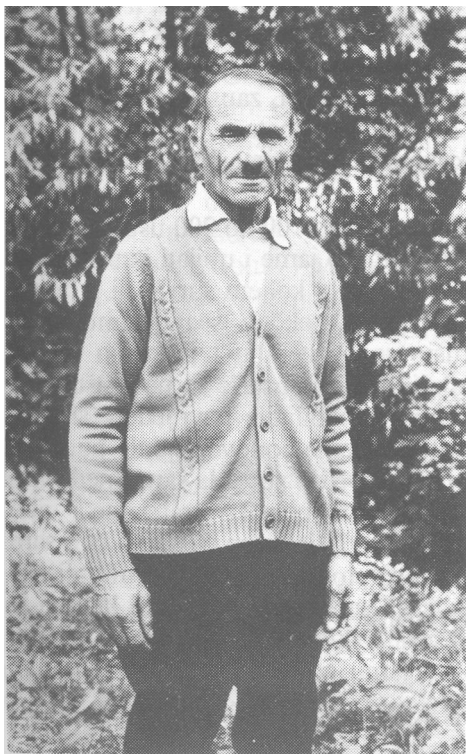
jelo ukupno osam ljudi: Radovan Šakota, Dušan i A im Jakši , Rade Svorcan, Vi-dak i Vlado Glušac i Obren Nosovi i ja. Sa užasnim strahom smo o ekivali da e pored nas po eti da padaju leševi naše djece, žena i staraca ...« Umjesto njih u jamu su po ele da padaju naše torbe, pokriva i i druge stvari koje su nam žene donosile dok smo bili zatvoreni u Sokolskom domu; padale su i razne alatke: sje-kire, eki i, krampovi, kojima su dželati ubijali svoje žrtve. Palo je i nekoliko ru -nih bombi, od ije eksplozije smo gotovo svi zadobili lakše i teže povrede. Na kraju se u jamu sru ila itava lavina kamenja. Do nas su doprli podrugljivi uzvici: »Haman, šta smo im našli lijepu bazu i pokrili ih mekim pokriva em.«

Iskaz Obrena Nosovi a, uz sitne pravopisne ispravke glasi:

»U srijedu, 4. juna, oko etiri asa popodne stiglo je nekoliko auta iz Ga-cka i Bile e, sa nepoznatim ustašama; koliko ih je bilo nije mi poznato. Poslije nekog vremena, u salu gdje smo bili zatvoreni ušlo je oko 30 ustaša i naredili nam da se zbijemo u jedan kraj sale i sjednemo. Kada smo mi to u inili, rekli su nam da emo - pošto ne priznajemo vlast NDH i pošto nismo predali oružje i vojni ku opremu - biti otpremljeni na prisilni rad u Njema ku. Nakon toga, na-re ivali su dvojici ili trojici da iza u u drugu sobu radi saslušanja. Šta se doga alo u drugoj sobi mi nismo znali sve dok i sami tamo nismo dovedeni. Kada smo ja i Krsto Svorcan uvedeni u drugu sobu, vidjeli smo da su svi oni koji su odvedeni prije nas povezani, po dva ili tri ovjeka zajedno, i to le a uz le a. Tako smo povezani svi, po dva ili tri ovjeka u snopove. Nakon toga, izvodili su iz sobe oko 20 vezanih ljudi i trpali ih u jedan teretni auto. Ja sam bio vezan sa Krstom Svorcanom. Mi smo izvedeni u etvrtoj partiji i ugurani u auto. Kada je utrpano oko 20 ljudi, povezli su nas prema Gacku. Auto se, me utim, zaustavio na Kobiljoj glavi pored jame 'Golubnja e', udaljene od ceste oko pet metara. Sprovodilo nas je 5 do 6 ustaša, koji su se nalazili na oškovima i bokovima karoserije kamio-na.

im smo stigli na Kobilju glavu, gdje se nalazilo 100 do 200 ustaša, po eli su nas istovarati iz auta, grupu po grupu, dovoditi do jame i ubijati iz pušaka ili koljima, maljevima, sjekirama, krampovima; leševe su koljem survavali u jamu. Kada smo ja i Krsto Svorcan dovedeni na rub jame, neko je ispalio samo jedan metak, koji je smrtno pogodio Krsta; srušio se na zemlju i povukao mene, potpuno nepovrije enog. Misle i da smo obojica mrtvi, ustaše su nas ušnule u jamu. Pali smo na gomilu leševa, tako da nisam ozbiljnije povrije en; slomio sam samo jedno rebro s lijeve strane. Za kratko vrijeme ponovo se ulo pucanje, a potom su na nas padali novi leševi; to je trajalo sve do zore. Ja sam, me utim, uspio da izvu em ruke iz konopca i da se sklonim u jedan kraj jame i tako zaštitim od leševa i kamenja koji su padali u jamu. U jednom trenutku uo sam povike ustaša: 'Pobježe jedan!', a odmah iza toga plotune iz pušaka i mitraljeske rafale. U jami je bilo još nekoliko živih ljudi, ali su spašeni samo oni kojima je pošlo za rukom da se izvuku iz gomile leševa i sklone ustranu, jer su ustaše, poslije likvidacije posljednje partije, bacile u jamu gomilu kamenja i nekoliko bombi.«30

Sutradan, 5. juna, kada su grupe ustaških zločinaca prolazile pokraj jame, gone i opljačkane stoku iz sela Korita u Fazlagi a Kulu i Gacko, naginjali su se nad otvorom jame i primetili Aima Jakšića kako pokušava da izađe napolje (Aim se bio zaustavio na nekom stablu pri vrhu jame). Pozvali su ga da izađe i spustili u jamu jedan kraj konopca da ga pomoć u njega izvuku. Aim je odbio ponudu i skočio u jamu. Ustaše su za njim bacile nekoliko ručnih bombi, od kojih su, kao što je već rečeno, svi preživeli Koritani bili teže ili lakše povređeni. Pa ipak, u toku noći 5/6. juna Radovan Šakota i Dušan Jakšić su uspeli da se izvuku iz jame i obaveste pograničnima na hercegovačka i crnogorska sela o tragediji Koritana. Zahvaljujući tome 7. juna po podne stiglo je desetak naoružanih ljudi (Miunovića, Kurdulija i Musića). U jamu se spustio hrabri i odvažni Petar Kurdulija, pronašao preživeli mu enike i, jednom po jednom, vezao konopac ispod pazuha, a potom davao znak za izvlačenje. U jednom trenutku neko je viknuo da iz Bile dolazi italijanska motorizovana kolona, pa je izvlačenje prekinuto; izvlačenje je Petar Kurdulija, koji je bio sav ogrezao u krv i toliko ošamućen da se jedva držao na nogama. U jami je ostao još samo Obren Nosović. Kada je nesporazum razjašnjen u jamu se spustio Ljubo Kurdulija i izvukao Obrenu. Tako su, uz velike napore, izvučeni iz jame svi preživeli Koritani, ali je Vidak Glušac ubrzo podlegao zadobijenim ranama.

Petar Kurdulija se neustrašivo spustio u Koritsku jamu da bi omogućio izvlačenje iz pakla preživelih mu enika

Valja re i da je sa ruba Koritske jame uspeo da pobegne Jakov Milovi iz sela Zagradaca. On kaže da ne zna ta no da li je bio u petoj ili šestoj partiji, ali posigurno zna da mu je život spasio dvanaestogodišnji de ak Košta Glušac. Držanje tog hrabrog de aka dostojno je divljenja - isti e Jakov. On je prkosno dovikivao ustašama: »Ubijajte krvnici, ne ete pobiti sve Srbe; osta e ih dosta koji e nas osvetiti«, pljuvao dželatima u lice, otimao se iz njihovih ruku (hteli su živog da ga bace u jamu) i pokušao da beži; nažalost nije uspeo. Iskoristivši neravnu borbu ovog neustrašivog de aka sa grupom dželata, Jakov je sko io na noge, preleteo cestu i sko io niz potporni zid visok oko pet metara, a potom pojurio niz kamenjar. Mada su oko njega zviždali kuršumi i reski mitraljeski rafali, pošlo mu je za rukom da iznese živu glavu, ali sa slomljenom desnom rukom. On je bio prvi živi svedok krvave drame koja se te no i odigrala u selu Koritima.³¹

Prema zapisniku Zemaljske komisije za utvr ivanje zlo ina okupatora i njihovih pomaga a, u Koritsku jamu na Kobiljoj glavi ba eno je, no u 4/5. juna 1941. godine, 121 lice i to:

Svorcan Drago	(star 39 godina)	Svorcan Lazar	(star 52 god.).
Svorcan Marko	(38 god.)	Svorcan A im	(18 god.)
Svorcan Obren	(53 god.)	Svorcan Lazar	(49 god.)
Svorcan Vaso	(50 god.)	Svorcan Risto	(37 god.)
Svorcan Mališa	(48 god.)	Svorcan Krsto	(25 god.)
Svorcan Filip	(49 god.)	Svorcan Petar	(50 god.)
Svorcan Petar	(49 god.)	Svorcan Obrad	(52 god.)
Svorcan Simo	(55 god.)	Svorcan Jovan	(48 god.)
Svorcan Mihajlo	(43 god.)	Svorcan Obren	(18 god.)
Svorcan Jetto	(80 god.)	Svorcan Krsto	(32 god.)
Svorcan Stevan	(49 god.)	Svorcan Vaso	(60 god.)
Svorcan Mirko	(40 god.)	Svorcan Vlado	(25 god.)
Svorcan Bogdan	(37 god.)	Svorcan Petar	(50 god.)
Svorcan Vidak	(33 god.)	Svorcan Novak	(24 god.)
Svorcan Filip	(38 god.)	Svorcan Bogdan	(45 god.)
Svorcan An elko	(26 god.)	Svorcan Rade	(45 god.)
Svorcan Nedeljko	(23 god.)	Svorcan Rajko	(19 god.)
Svorcan Ljubomir	(28 god.)	Svorcan Rade	(45 god.)
Svorcan Andrija	(30 god.)	Svorcan Boriša	(20 god.)
Svorcan Radule	(24 god.)	Svorcan Milovan	(34 god.)
Svorcan Novak	(37 god.)		
Svorcan Gojko	(37 god.)	Jakši Novak	(60 god.)
Svorcan Trifko	(34 god.)	Jakši Savo	(35 god.)
Svorcan Pavle	(52 god.)	Jakši Vukota	(15 god.)
Svorcan Vidak	(60 god.)	Jakši Vidak	(50 god.)
Svorcan uro	(17 god.)	Jakši Jovo	(30 god.)
Svorcan Milovan	(53 god.)	Jakši Dušan (?)	

(izvu en živ iz jame)

31. Isto, inv. br. 46.704.

Jakši Stjepan (star 55 god.)
Jakšić A im (?) (izvu en živ iz jame)
Jakši Milorad (24 god.)

Bjelica Gojko (40 god.)
Bjelica Gavriilo (34 god.)
Bjelica Marko (56 god.)
Bjelica Golub (35 god.)
Bjelica Milija (?) (izvu en živ iz jame)
Bjelica Todor (40 god.)

Nosovi Risto (76 god.)
Nosovi Rade (32 god.)
Nosovi Obren (35 god.)
Nosovi Periša (60 god.)
Nosovi Todor (18 god.)
Nosovi Bogdan (25 god.)
Nosovi Rajko (17 god.)
Nosovi Vojin (19 god.)
Nosovi Borisa (60 god.)
Nosovi Vidak (55 god.)
Nosovi Stevan (16 god.)
Nosovi Obrad (18 god.)
Nosovi Luka (45 god.)
Nosovi Petar (50 god.)
Nosovi Obren (?) (izvu en živ iz jame)

Glušac Nikola (38 god.)
Glušac Milovan (35 god.)
Glušac Gavriilo (38 god.)
Glušac Vojin (25 god.)
Glušac Krsto (32 god.)
Glušac Košta (14 god.)
Glušac Vlado (21 god.)
Glušac Vidak (45 god.)
Glušac Dušan (33 god.)
Glušac Rade (45 god.)
Glušac Marko (56 god.)
Glušac Aleksa (17 god.)

Glušac Vidak (?)
(izvu en živ iz jame)
Glušac Vlado (?)
(izvu en živ iz jame)

Šakota Živko (45 god.)
Šakota Krsto (57 god.)
Šakota Risto (38 god.)
Šakota Radovan (?)
(izvu en živ iz jame)

Milovi Vidak (45 god.)
Milovi Aleksa (49 god.)
Milovi Dušan (36 god.)
Milovi Gligorije (49 god.)
Milovi uro (55 god.)
Milovi Vujadin (36 god.)
Milovi Obren (33 god.)

Roga Milan (45 god.)
Roga Marko (38 god.)
Roga Krsto (22 god.)
Roga ordo (18 god.)
Roga Petar (28 god.)
Roga Gojko (60 god.)
Roga Mom ilo (09 god.)
Roga Milan (40 god.)
Roga Tomo (41 god.)
Roga Vuko (20 god.)
Roga Blagoje (36 god.)
Roga Obrad (24 god.)
Roga Veljko (17 god.)
Roga Spasoje (42 god.)
Roga Veljko (17 god.)

Dumni Staniša (58 god.)

Starovi Božo (42 god.)

Kurdulija Jovan (32 god.)

Trklja oko (50 god.)
Trklja Tošo (38 god.)

Radan Špiro (50 god.)
Radan Božo (43 god.)³²

Koritska jama »Golubnja a« na Kobiljoj glavi

Oni koji su bili zatvoreni u Osnovnoj školi u selu Koritima, njih dvanaest, poubijani su 5. juna popodne, u neposrednoj blizini škole. Ustaški dželatli su iskoristili te nesretnike kao pokretne mete za vežbanje u gađanju. Izvodili su po dvojicu koji su bili vezani zajedno i naredili im da idu u pravcu Bile. Kada bi se oni odmakli 30 do 50 metara, ustaše su ih gađali u potiljak, i tako redom. To se ponovilo ta no šest puta. Kada su došli na red braća Miloševići - Dušan i Milovan, ubice nisu dobro gađale, jer je jedan metak promašio potiljak Milana Miloševića i prošao mu kroz vrat, dok je drugi obrijao Dušanu kosu sa glave na dužini od oko sedam santimetara, zakačio kožu ali ne i kosti lobanje. Obojica su pali i pritajili se, kao da su mrtvi. Kada su ustaše otišle, pošlo im je za rukom da na oštar kamen preseku konopac kojim su bili vezani i pobjegnu. Dušan je na leđima nosio teško ranjenog Milovana oko sedam kilometara bez odmora, odnosno sve dok nisu prešli na crnogorsku teritoriju.

Kod Osnovne škole u selu Koritima 5. juna ubijeni su:

Kosti Živko	(star 45 godina)	Miloševići Sava	(32 god.)
Glušac Mihailo	(27 god.)	Miloševići Peko	(28 god.)
Kovačevići Branko	(26 god.)	Miloševići Dušan	(38 god.)
Glušac Goran	(35 god.)	Miloševići Milovan	(43 god.)
Glušac Andrija	(42 god.)	Šarović Radovan	(30 god.)
Miloševići Gligor	(58 god.)	Milović Gojko	(45 god.) ³³

33. Isto, inv. br. 56.223.

Istoga dana ubijeno je na Kobiljoj glavi, nedaleko od jame »Golubnja e«, sedam Milovi a iz sela Zagradaca. Pošto im nije pošlo za rukom da 2. juna pohvataju sve Milovi e, ustaški zloinci su se poslužili lukavstvom: pustili su 3. juna iz zatvora seoskog kneza Jola Milovi a da bi savetovao ostale da sami dođu u selo Korita, jer im ne pretili nikakva opasnost. To lukavstvo je nažalost uspelo. Deset Milovi a koji su prethodnog dana pobjegli od ustaša, uputilo se 5. juna izjutra prema susednom muslimanskom selu Klju u, u nameri da preko tog sela odu na Stepen i prijave se tamošnjoj žandarmerijskoj stanici. Međutim, oni su došli u Klju dobili su naoružanu pratnju, koja se prema njima surovo ponašala. Oni su stigli na Stepen, zatvoreni su u drvaru žandarmerijske stanice, pod stražom, razume se. Ubrzo su isterani napolje, gde ih je čekalo novo iznenađenje.

0. tome Radovan Milovi, između ostalog, piše:

»Kada smo izašli pred drvaru, na nas su sa svih strana bili upereni vrhovi bajoneta. Sterali su nas na cestu i postrojili u vrstu. Tada je neko od ustaša, obračunajući i se Mahmutu imi u, koji je stajao sa strane i u rukama držao konopac i užu, viknuo:

- Veži, Mahmute!
- Ne u Alaha mi! - odgovori Mahmut.
- Veži, Mahmute! - prodera se u jedan glas više ustaša.
- Ne u, dina mi i gospoda mi boga - energično viknu Mahmut i baci na zemlju konopac i užu.

U tom trenutku istupi Tahir, zvani Badin (riječ je o Tahiru Tanoviću, čiji se otac iz Zagradaca preselio u Avtovac) podvorniku avtovačke opštine, i dobrovoljno preuze na sebe taj razbojnički posao. Krvnički nam je pritezao ruke, o čemu je vidno sa velikim zadovoljstvom. Kada je počeo da veže Grujove sinove - Andriju i Veljka, obratio im se ovim riječima:

- *Dosta sam u vašoj kući i izio ćicvara i asa kisjeline, a to vam do sada nijesam platio, pa, evo, do e vrijeme da vam sve odjednom platim* (podvukao S. S.).«

U nastavku priča, Radovan Milović, jedan od preživjelih svedoka ovog zločina, potresno opisuje mučenje i maltretiranje ovih nedužnih ljudi na putu od Stepena do Kobilje glave. Na njihovu nesreću u uz put su sretali grupe ustaša, koje su gonile krda sitne i krupne stoke opljačkane u Koritima; svaka od tih grupa udarala je vezane Miloviće, pesnicama, cokulama, kundacima, štapovima. »Kada smo, najzad, stigli na Kobilju glavu« - naglašava Radovan - »povedi su nas sa ceste četvorica dželata ('civil', Šušurija Fazlagić, Hakija Brković i Bećir Tanović) i doveli na obližnju padinu, gde smo se zaustavili. 'Civil' (verovatno Josip Rom, sreski na elnik u Gacku, prim. S. S.) izvadi pištolj i naredi: 'Drešite ovoga s desne strane!' Bio je to moj stariji brat Vidak, koji je na glavi imao zavrata, sa izvezenim krstom i četiri slova S. Izveli su ga iz grupe i okrenuli licem prema nama. Fazlagić, Brković i Tanović uperiše puške na njega, dok mu 'civil' prinese cev pištolja slepoočnici i dreknu:

- Kamo ti puška?
- Nemam pušku, oduzeli su mi je Italijani - odgovori Vidak.
- Imaš li kakvo drugo oružje, pištolj ili bombu - pitao je dalje civil.

- Imam neki pištolj - re e Veljko i sruši se na zemlju pogo en sa tri puš ana metka ispaljena iz neposredne blizine. . .«³⁴

U tom trenutku, svi oni koji su u me uvremenu uspeli da izvuku vezanu ruku iz konopca dali su se u bekstvo. Bežali su na razne strane, pa su ustaše morale da vode ra una da ne pobiju svoje. Radovan isti e da nije mario za kišu kuršuma koja je dobovala oko njega, jer je bio vrsto rešen da što pre pogine i na taj na in se oslobodi muka. »Ali, eto« - kaže on - »slu aj je hteo da me nijedan metak nije zaka io; ose ao sam udesan priliv snage i bez predaha tr ao sve do Hercegovne gradine, pod Troglavom, gde sam se onesvestio od silnog umora i iscrpljenosti.« Pored Radovana, uspeli su da pobegnu još dvojica - Lazar i Blagoje; ostali su pobijeni. Bilo ih je sedam:

Milovi Andrija	(star 45 godina)
Milovi Veljko	(36 god.)
Milovi Božo	(46 god.)
Milovi Gligor	(50 god.)
Milovi Vidak	(45 god.)
Milovi Petar	(?)
Milovi Mirko	(?) 35

O masovnom pokolju Kori ana obavešteni su najviši organi vlasti NDH. U izveštaju 4. oružni ke pukovnije upu enom 29. juna Vrhovnom oružni kom zapovjedništvu u Zagrebu, pored ostalog, se navodi:

»No u 4. na 5. lipnja 1941. godine poubijano je od strane ustaškog povjerenika za kotar Gacko g. Hermana Togonala 140 ljudi iz sela Korita, kotara Gacko, kod Golubije jame više samog sela, koja je duboka oko 30 metara, pa su poubijani onda u tu jamu ba eni. Neki od onih koji su u tu jamu ba eni nijesu bili mrtvi, pa su se iz iste spasili i onda o tome obavijestili svoje seljake i druga sela. Iz Korita je zaplijenjeno 5.294 komada krupne i sitne stoke, koja je razdijeljena raznim muslimanskim selima kotara Gacko na uvanje, od koje se kolje jedino za potrebe ustaškog stana u kotaru gata kom. Osobe kod kojih je ova stoka ne smiju je ni pod kakvim izgovorom za sebe klati. . .

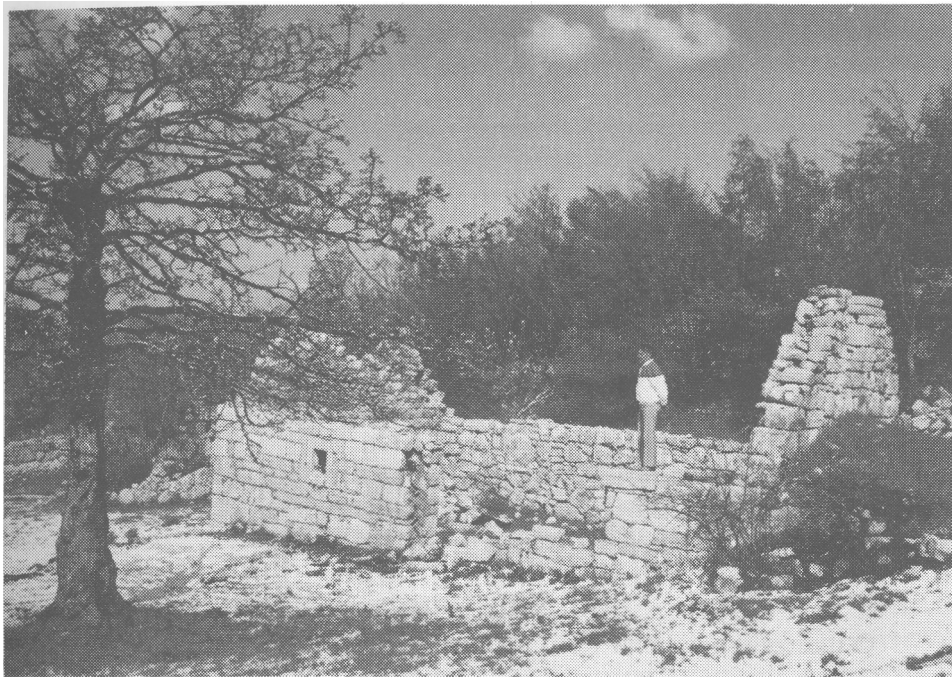
Petog i 9. lipnja ubijeno je po ustašama iz Stepena, Avtovca i Gacka još 27 ljudi i u tu jamu ba eno, te je u istoj sada 167 lješeva, osim nekoliko onih koji su se spasili, a govori se da ih ima i više, u šta ja nijesam htio da ulazim, jer to i nije od važnosti.. «³⁶

U materijalima Zemaljske komisije za utvr ivanje zlo ina okupatora i njihovih pomaga a, navodi se da su ustaše te no i, osim Kori ana, ubile i u tu jamu bacile još 50 ljudi, od kojih je identifikovan samo Nikola Šarovi , »dok su ostali neutvr enog imena jer su iz drugih srezova«. Oplja kanu stoku, u najve em broju, ustaški fiinkcioneri su podelili izvršiocima zlo ina kao nagradu.

34. Radovan Milovi , *Vodite i pomlatite ubrad*, »Hercegovina u NOB«, knj. 2, str. 540-544.

35. Isto.

36. *Arhiv VII*, fond NDH, kut. 143a, reg. br. 8/12-2.

Opustela srpska ognjišta u selu Koritima

Mogu e je da je za potrebe ustaškog stana zadržana brojka koju u citiranom izveštaju navodi potpukovnik Aganovi , jer je iz Korita oterano trostruko više grla sitne i krupne stoke (prema proceni pomenute komisije oko 17.000). O tome Lutvo Džubur, sem ostalog, piše: »U poslijepodnevnim satima preko Pustog Polja po eli su se nazirati oblaci prašine koju su podizala nepregledna krda ovaca, koza i gove i, koja su se kretala prema Kuli (Fazlagi a). Sve, muško i žensko, iz kuljskih sela izlazilo je na obližnja uzvišenja i posmatralo tu žalosnu sliku . . . Jedni su bili posramljeni i najkra im putem odlazili ku ama izbjegavaju i susrete s ljudima (re je o onima koji su u estvovali u pogromaškom pohodu na Korita - prim. S. S.). . . Drugi se nijesu odvajali od stoke. Mislili su kako e omastiti brk i prigrabiti što više plja ke . . . A kada se dijelila plja ka, oni su bili najgrlatiji, jer su i 'najzaslužniji' da dobiju više i bolje. Bilo je doma ina koji nisu htjeli da uzmu ništa od stoke govore i daje to 'haram'. Ustaše su ih prisiljavale na to nastoje i da ih bar na taj na in uvuku u prljavštine. Nekoliko dana mogla se vidjeti ta stoka kako luta bez obana, jer su je oni kojima je bila dodijeljena jednostavno ostavili. Ali, brzo se našlo gadova i tamaš era koji su i to prigrabili.«³⁷

Iz citiranog teksta L. Džubura, koji je tada živeo u Fazlagi a Kuli i bio neposredan svedok doga aja o kojima piše, lako je zaklju iti zašto su ustaški funkcioneri izabrali selo Korita za svoju prvu pogromašku akciju. Ra unali su da

37. L. Džubur, n. ., str. 268. i 269.

e bogatim sto nim fondom sela Korita kupiti brojne pristalice, sjedne, i iskopati nepremostiv jaz izme u gata kih Srba i Muslimana, s druge strane.

Pošto je ugroženo srpsko stanovništvo ve sutradan posle masakra u selu Koritima po elo da pruža oružani otpor ustaškim kolja ima, u Gacko je, kao što je ve re eno, 9. juna došao poverenik ustaške vojnice za Bosnu i Hercegovinu Jure Franceti , koji je napravio »plan iš enja pobunjenog podru ja« i, kao prvu meru, naredio da se iz gata kog i avtova kog zatvora izvede 20 najuglednijih talaca i pobiju na Pavli u, kod sela Stepena, upravo tamo gde se grani e atari srpskih i muslimanskih sela. Nažalost, Franceti je naredio, a komšije odabrale taoce koje treba pobiti. Na sudskom procesu Mahmutu ampari, bivšem ustaškom logorniku u Gacku, utvr eno je da je on napravio spisak tih 20 uglednih Ga ana i predao ga Franceti u; da se za vreme njihovog izvo enja iz zatvora i ubacivanja u pripremljeni kamion, cerekao i rugao osu enicima na smrt. Pošto je jedan od tih osu enika (sveštenik Novak Mastilovi) uspeo da pobeogne sa gubilišta, citira emo deo njegove izjave date pred Zemaljskom komisijom za utvr ivanje zlo ina okupatora i njihovih pomaga a, gde govori na kakav na in su usmr eni gata ki taoaci na Pavli u kod sela Stepena, nedaleko od puta koji iz Gacka vodi za Bile u:

Jure Franceti , ustaški poverenik za Bosnu i Hercegovinu - izdao je 9. juna 1941. godine naredev nje o pogubljenju 20 uglednih Ga ana na Pavli u kod Stepena

»Sedmog juna uve e ustaše su po ele sa masovnim hapšenjem Srba u Gacku, Avtovcu i okolnim selima. Istoga dana svim odraslim muškarcima zabranili su kretanje da bi ih na taj na in lakše pohvatali. U toku 7. juna i naredne no i pokupili su gotovo sve Srbe iz Gacka, Avtovca i sela Mihilja a, kao i pojedince iz drugih sela gata kog sreza. U Gacku su tada postojala dva zatvora;

zatvor sreskog poglavarstva i zatvor sreskog suda. Oba ova zatvora bila su dupke puna, pa je jedan deo zatvorenika bio smešten u avliji sreskog suda. Ne znam ta no koliki je bio broj uhapšenika; verujem da ih je bilo oko dve stotine. Me u tim zatvorenicama nalazio sam se i ja, ali sam u zatvoru proveo samo dva dana.

Dok smo se nalazili u zatvoru došla je grupa ustaša iz Nevesinja, među kojima se nalazio tamošnji logornik or o Preka, bivši trgovac iz Nevesinja. Preka je odmah po dolasku u Gacko, preko svojih ljudi, stupio u vezu sa pobunjenim Srbima i obe ao im da e ustaše biti razoružane i proterane iz Gacka, da e odgovarati za zlo ine koje su po inili u selu Koritima i da e regularna hrvatska vojska do i i uspostaviti red; obe ao je, tako e, da e svi zatvoreni Srbi biti pušteni iz zatvora. Istoga dana najve i broj zatvorenikaje zaista pušten ku ama. Manji deo je i dalje zadržan u zatvoru kao taoci. Ovo je bio ustaški trik, izveden sa ciljem da se na taj na in lokalizuje ustanak u isto noj Hercegovini i nastavi nesmetano istrebljenje srpskog življa.

Devetog juna u Gacku se pojavio Jure Franceti , ustaški poverenik za Bosnu i Hercegovinu. Ja sam toga dana bio u zatvoru sa još 11 drugova. Negde oko podne ustaše su prozvale nas deseticu, ubacile nas u jedan kamion i odvezle nas preko Avtovca do sela Stepena. Tamo su nas skinuli i stavili pod stražu. Jedan deo ustaša vratio se s kamionom u Avtovac, odakle je prihvatio još 10 talaca i doveo ih na Stepen. Odatle su nas sve skupa odvezli autobusom na Pavli (ledina koja služi za pašu stoke nedaleko od Stepena). Tamo nas je ekalo nekoliko ustaških dželata; moglo ih je biti desetak. Dok je auto jurio prema Pavli u, vo a ove ustaške bande je najednom viknuo: 'Gde je mitraljez, gde su puške, napadoše nas komiti'. Šofer je naglo zaustavio autobus da bi ustaše oko

Novak Mastilovi , sveštenik, preživeo je masakr gata kih talaca na Pavli u kod Stepena 9. juna 1941. godine

njega zauzele položaj i otvorile vatru u pravcu planine Somine. Taj tobožnji napad komita ustaški dželatli su iskoristili da bi na taj na in našli neposredan povod za ubijanje nedužnih ljudi, s jedne, i zaplašili i rasterali eventualne prolaznike, s druge strane. Nama je odmah bilo jasno da je to suviše providan ustaški trik, ali smo bili nemo ni da pružimo bilo kakav otpor. Pred samim vratima autobusa ustaše su napravile polukrug, uperile puške na nas i komandovale: 'Izlazi!'.

Prvi je izašao Jovan Lojovi , starac od 75 godina. Na samim vratima dobio je tako snažan udarac kundakom od puške da mu se glava razletela u nekoliko komada; starac se skljkao u kanal, dok mu se mozak prosuo po ledini. Kada smo videli na kakve se grozne na ine ubijaju nedužni ljudi, svi smo požurili u pravcu izlaza, nošeni težnjom da što pre odemo u smrt. Ja sam izašao šesnaesti ili sedamnaesti po redu; to znam po sedištu na kome sam sedeo u autobusu. Pošto pobe i nisam mogao, rešio sam da pokušam da ih obmanem, prave i se mrtav. Zato nisam izlazio iz autobusa spuštaju i se niz papu e, kao što su to inili moji drugovi, ve sam, kada sam se sasvim približio vratima, sko io me u mrtve drugove i tamo ostao leže i nepomi no. Još dok sam bio u autobusu posmatrao sam kako ustaše mrcvare moje mrtve drugove; svakom onome koji je metkom oboren na zemlju, razbijali su glave stolicama (kundacima) od puške. Prilikom skoka nisam dobio ozbiljan udarac. im sam se našao me u mrtvima uo sam kako vo a ove ustaške bande komanduje: *Udri kundacima ne troši municiju.* Kada su likvidirali celu grupu ula se nova komanda: *Dajte svakome po još jedan metak.* Usledili su pojedina ni pucnji iz pištolja i ljutit glas jednog ubice: *Uh, ovaj pištolj mi baš ništa ne valja.* Pucali su redom u glave leševa, a kada su stigli do mene neko je rekao: *Pa ovaj ve ima metak u glavi.* Mene je, naime, spasila jedna neverovatna slu ajnost; itava grudva mozga jednog od onih koji su ubijeni posle mene pala mi je na glavu, pa su ubice poverovale da je to moj mozak.

Kada su se ustaše povukle prema Stepenu, ja sam se oprezno udaljio oko 200 metara od gubilišta. Tu sam primetio ustaške patrole, pa sam se sakrio u obližnje žito, gde sam ostao punih 10 asova, okružen ustaškim patrolama. Docnije sam saznao da su sutradan, 10. juna, leševi mojih drugova kamionom odnešeni do Koritske jame i tamo pobacani.«

Na Pavli u su, 9. juna, ubijeni:

Višnjevac Veljko, bivši narodni poslanik

Višnjevac Pero, trgovac iz Gacka

Višnjevac Grujo, bivši poreski inovnik iz Gacka

Guti Petar, u itelj iz sela Nadini a

Miloševi Todor, trgovac iz Rudog Polja

Mastilovi Bogdan, sudski glasnik iz Gacka

Popovi Bogdan, gostioni ar iz Gacka

Savi Novak, poru nik bivše jugoslovenske vojske iz Gacka

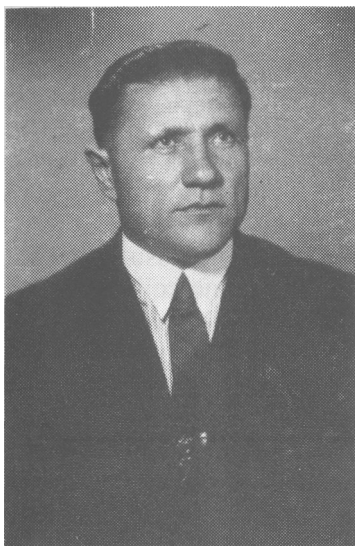
Starovi Todor, policijski inovnik iz Gacka

Adži Mile, zemljoradnik iz sela Pridvorice

Starovi Špiro, prota iz Avtovca

Kosovi Rade, major bivše jugoslovenske vojske
Košuti Gligor, trgovac iz sela Miholja a
Lojovi Jovan, trgovac iz Avtovca
Lojovi Trifko, zemljoradnik iz Avtovca
Govedarica Risto, zemljoradnik iz sela Miholja a
Komnenovi Mile, zanatlija iz Avtovca
Nenadi Spasoje, trgovac iz Avtovca i
Bjekovi Lazo, zemljoradnik iz Avtovca.³⁸

*Bogdan Popovi , ugostitelj iz Gacka, zverski
ubijen na Pavli u kod Stepena 9. juna 1941.*

Posle masakra 19 uglednih Gackana na Pavli u kod Stepena i bekstva Novaka Mastilovi a sa tog stratišta, u ovom kraju je nastupilo izvesno zatišje, koje je trajalo petnaestak dana. Jer, ustaše nisu smele da nastave započet iš enje grani nog pojasa do pristizanja poja anja, koje su tražile. itav grani ni pojas je, u stvari, bio pretvoren u narodni zbeg, koga su uvali naoružani ljudi, rešeni da se bore na život i smrt.

KAKO SU KAPAVICA I PANDURICA POSTALE GROBNICE LJUBINJSKIH SRBA

Prvi talas ustaškog genocida žestoko je pogodio i ondašnji ljubinjski srez. Varošica Ljubinje, administrativni, politički i kulturni centar ovoga sreza, leži na uskoj kamenitoj zaravni između druge i treće terase hercegovačkih planina. Sa druge terase uzdiže se planina Bjelašnica, visoka 1.369 metara, koja odvaja Ljubinje od Popovog polja, a sa treće terase Radimlja i Viduša visoka 1.419

38. Arhiv Socijalističke Republike Bosne i Hercegovine u Sarajevu, fond Okružnog suda u Mostaru.

metara, koje opasuju ljubinjsku visoravan sa severa i severoistoka. Ljubinjski srez je bio najmanji u Hercegovini. Imao je, 31. marta 1931. godine, ukupno 14.980 stanovnika (Srba - 8.689, Muslimana - 2.015, Hrvata - 4.268, ostalih 8). Prema proraunu koji je izvršio Glavni ustaški stan, Ljubinje je 1941. godine imalo 18.636 stanovnika.³⁹ Pošto je srpsko stanovništvo bilo većinsko, u Ljubinju su se sve do pred kraj maja zadržali stari organi državne vlasti, što se vidi iz izjave koju je dao Safet Ibrišagi 22. maja 1941, u kabinetu potpredsednika vlade NDH Osmana Kulenovića. Prema toj izjavi, sve do 17. maja državna nadležstva u ondašnjem ljubinjskom srezu (sresko na elstvo, poreska uprava, pošta, sreski sud, odeljenje finansijske kontrole, duvanska i žandarmerijska stanica) nalazila su se u rukama predratnih činovnika, koje je Ibrišagi optužio da rade po starim jugoslovenskim propisima i da »unapred odbijaju svaki pokušaj da se uvede hrvatska državna vlast«, ko i da niko od njih, izuzimaju i manipulativne službenike u sreskom sudu, nije položio zakletvu Nezavisnoj Državi Hrvatskoj. Ta izjava je, nema sumnje, doprinela da najviši organi ustaške vlasti posvete posebnu pažnju ljubinjskom srezu.

U Ljubinju je 19. maja stvoreno ustaško povereništvo, sa Leonom Togonalom na čelu,⁴⁰ a potom i ustaški logor, koji su sačinjavali: Jure Boroje, Vide Žutac, Jozo Zovko, Pero Vukić, David Bukvić, Tolja Koprivica, Mate Boroje i dr.; za logornika je imenovan Jure Boroje. Ustaški logor je odmah po osnicanju delio oružje Hrvatima i Muslimanima iz Ravnog, Velje Mešić, Turkovića, Trebimlja, Belenića i da od njih formira divlji ustaški odred. Za sreskog na elnika postavljen je Šerif Bećirović, iz Kladnja, koji je tu dužnost preuzeo tek 7. jula (do tog vremena dužnost sreskog na elnika vršio je Sulejman Tančić). Na čelu ljubinjske opštine imenovan je Salman Trtak, a na čelu u Ravnom Grgu Vukić. Za komandira žandarmerijske stanice u Ljubinju postavljen je Nazif Salman.

Ceremonija zvanično preuzimanja vlasti organizovana je 24. maja, istoga dana kada i u Gacku, s tim što je u Ljubinje toga dana doputovala zvanična delegacija nove države, koju su sačinjavali: poverenik za rad i sigurnost Bosne i Hercegovine Petar Petković, poverenik ustaške vojnice Jure Francetić i komandant 4. oružničke pukovnije Franjo Vidas. Održani su svečani govori i položena zakletva na vernost poglavniku Pavelu. Po završenoj svečanosti, pomenuta delegacija se zadržala u Ljubinju nekoliko sati da bi dala uputstva novoformiranoj vlasti šta joj valja činiti. Nekoliko dana docnije u Ljubinje je

39. DRPS od 31. marta 1931, knj. 2, str. 119; navedeni Brojidbeni izvještaj Glavnog ustaškog stana, str. 22.

40. Leon Togonal je rođeni brat Hermana Togonala, glavnog organizatora pokolja Srba u selu Koritima. Prema izjavi njegove žene Silve, Leon je, pored Hermana, imao još tri brata: Fridriha, koji je kao student prava bio neki ustaški činovnik u Zagrebu ali je još za vreme rata otišao u Nemačku, odakle se nije vratio; Franja, koji je krajem rata bio u domobranima ili ustašama, u Varaždinu, da bi neposredno posle rata umro u zagrebačkoj bolnici; Vlado je bio najmlađi i tako dajući ceo rat proveo u Zagrebu. Otac bratog Togonala - Franjo - koji je živio u selu Obroncima kod Jajca, poginuo je 1942. godine, verovatno u borbi protiv partizana (*Arhiv Jugoslavije*, ZKRZ BiH, inv. br. 60.708).

stigla jedna eta domobrana; u isto vreme formirane su žandarmerijske stanice u Ljubinju, Ravnom i selu Vlahovi ima.⁴¹

Neposredno posle preuzimanja vlasti, ustaško rukovodstvo je sazvalo dva zbora Hrvata i Muslimana - jedan u Ravnom, a drugi u Ljubinju. I na jednom i na drugom zboru Leon Togonal je, na isti na in kao i njegov brat Herman u Gacku, pozvao prisutne da naplate od Srba stare i nove raune, da im oduzmu stoku, zemlju, kuće i drugu imovinu. Govor je završio rečima: »Sve što otmete puškom i nožem, vaše je!«. Privu eni tim obe anjima, znatan broj mladi a iz redova hrvatske i muslimanske sirotinje, ljudi koji su živeli na samoj ivici egzistencijalnog minimuma (nisu bili retki slučajevi da su ljudi živeli u prostorijama zajedno sa stokom, u približno istom komforu), dobrovoljno se javio u *ad hoc* formirani ustaški odred, koji je za dva-tri dana narastao na preko 500 ljudi.

Ispunjavaju i dato obe anje, Leon Togonal je dozvolio svojim novope enim ustašama da tokom 1, 2. i 3. juna vandalski opljačkaju sve srpske kuće, zanatske radionice, kafane, kuće i stanove u Ljubinju i bližoj okolini. U opljačkani su u estvovali ne samo naoružani ljudi nego i njihovi srodnici. O evici isti u da su tih dana gomile natovarenih konja, magaraca, ljudi i žena, s povijenim leđima od preteškog bremena, napuštali opustošenu varošicu i tromo se kretali prema svojim selima i mahalama; odnosili su životne namirnice, posuđe, ilime, prekrivače, devojka ko ruho, poljoprivredne alatke, vunu, alkoholna pića, teraju i ispred sebe krda ovaca, koza i gove. Ali, sve se to nekako moglo podneti dok nisu posegli na ljudske živote; glavna meta opljačkane bile su kuće koje su doma ine hapsile ustaške patrole. Mnogo strašnije od samog ina hapšenja bilo je divlja ko urlanje ustaške rulje: »Dole Jugoslavija!«, »Živeo Ante Paveli !«, »Za dom spremni!«, »Srbe na vrbe!« itd., itd.

etvrtog juna izjutra, Leon Togonal i Vide Žutac uputili su se, sa oko 350-400 dobrovoljaca, prema selu Vlahovi ima, Ubosku, Pocrnju, Kapavici i Rankovcima u lov na Srbe. Ustaško rukovodstvo se smestilo u Rankovce, malo tipično južnohercegovačko selo, koje su kuće sazidane »od grubog sivog kamena, pokrivene pločom odvaljenom od stena, a ograda ene naslaganim oblucima, kao da su sastavni deo okolnog kamenja proraslog kržljavom šikarom graba, jasena i zanoveti«.42 Nipošto nije slučajno što su ustaški funkcioneri izabrali baš selo Rankovce za sabiralište pohapšenih Srba. Imali su u vidu slobodarsku tradiciju ovoga sela, iz koga se neuobičajeno veliki broj dobrovoljaca borio u srpskoj vojsci za vreme prvog svetskog rata; žene mnogih od njih su i 1941. godine nosile crne maramice zabraene još za vreme toga rata. Osim toga, Rankovci se nalaze na sredokraju između Vlahovića, Uboska, Kapavice i Pocrnja. Kroz njih je od davnina vodio put za varošicu Ljubinje; tim putem je 4. juna ujutro došla duga kolona ljubinjanskih ustaša, dobrih poznavaca lokalnih prilika.

41. Simo Radi, *Ljubinje i Popovo polje 1941-1945*, Ljubinje 1969, str. 27-31; Ljubo Mihić, *Ljubinje sa okolinom*, Trebinje 1975, str. 339; *Arhiv Jugoslavije*, ZKRZ BiH, inv. br. 54.985 i 55.184.

42. Stevan Jakovljević, *Suze i osmesi*, Beograd 1959, str. 231.

Naredna dva-tri dana u ovo selo su se slivale kolone povezanih ljudi, visokih i košatih hercegovačkih gorštaka iz pomenutih ljubinjčkih sela. Ukupno je uhapšeno 170 ljudi od 16 do 60 godina i zatvoreno u avliju, kuću i štalu Jovana Pecelja u Rankovcima. Iz kazivanja Branka Pavla, iz sela Vlahovića, koje je zabeležio Stevan Jakovljević, vidi se da su se u tom selu pronosili glasovi o progonima Srba u raznim krajevima Hercegovine i da su ljudi, uprkos tome, bili vrlo uvereni da će, ipak, jednoga dana nastupiti smirenje, pa su 4. juna gotovo svi sa ekali ustaše, koje su u isto vreme upale u sve zaseoke ovoga sela (Valu, Škrljane, Ljubomišlju, Stanjević i Vlahoviće). Ubrzo su se uverili da su pogrešili, ali se ta kobna greška više nije mogla ispraviti. Oni su njegovi ljudi isterali iz kuće i pove u grupu Vlahovića, Vide Žutac je izvadio revolver i dreknuo:

- Ruke uvis!

Iznenađeni ljudi su pošli da se komešaju i jedan po jedan podižu ruke; kada su svi to učinili prišao im je Mate Bukvić »Gaga«, s pištoljom u ruci, i pošlo da im pretresa džepove; izvukao je novac, satove, peroreze i trpao u svoje džepove, a sve ostalo bacao na zemlju. Za to vreme, grupe ustaša su upadale u okolne kuće i pljačkale sve što im je došlo do ruku. Deo opljačkanih stvari natovarili su na konje, a ostatak su morali da nose uhapšeni ljudi. Gomila natovarenih seljaka i konja, u pratnji naoružanih ustaša, krenula je prema Osnovnoj školi u selu Vlahovića ima. Uz put su im se priključivale nove grupe iz drugih zaseoka ovoga sela. Svi pohapšeni ljudi zatvoreni su u dve uionice. U toku hapšenja ustaše su ubijale svakog ko bi im pružio i najmanji otpor, a ponekoga bez ikakvog razloga. Samo u selu Vlahovića ima ubijeno je, prilikom hapšenja šest ljudi i to:

Domazet Ilija
Kovač Petar
    oli Vaso
    oli Vojko
    oli Anđelko
    oli Maksim.

Svi su ubijeni na kućnom pragu, pred porodicom. Dok su se pohapšeni Vlahovići, zatvoreni u Osnovnoj školi, u zidu pitali da li je moguće da se tako lako poseže na ljudske živote, iz susedne kafane dopirali su glasovi polupijanih ustaša u slavu poglavnika i »nezavisne« Hrvatske, tako da mnogi u toku noći nisu ni oka sklopili. Sutradan izjutra isterali su ih u školsko dvorište i sabili u jedan ošak okružen naoružanim ustašama. Upravo u trenutku kada je toplo junsko sunce obasjalo uplašene Vlahoviće, u dvorište su nagnuli ljudi, žene, pa čak i deca iz susednih muslimanskih kuća, koji su užagrenih oči posmatrali gomilu opljačkanih stvari u jednom kraju dvorišta. Gotovo u istom trenutku pojavio se Vide Žutac i obratio im se ovim recima:

»Braćo, Muslimani i Hrvati, došao je, najzad, naš vakat. Ove stvari ovdje, to su Srbi pljačkali od nas dvadeset i više godina; sada je došlo vrijeme da svako uzme svoje. Priđite i raznesite ovo.«

Posle tih reči, ljudi i žene su kao hijene navalili na gomilu opljačkanih stvari: uzimali su jastuke, prekrivače, izvezene arape, a žene su se otimala o

devoja ko ruho. Bilo je, doduše, Muslimana koji su se snebivali i obra ali se Vlahovi anima, kao da se pravdaju, recima: »Uzeli smo nešto malo . . . ako se vratite živi, vide emo šta emo.«⁴³

Petog juna popodne, kolona ve izmu enih Vlahovi ana stigla je u selo Rankovce, gde je u avliji Jovana Pecelja zatekla oko 80 uhapšenih ljudi iz Rankovaca, Kapavice, Uboska i Pocrnja. Na oškovima avlije bili su postavljeni puškomitraljezi. Prostor u koji su sabijeni toliki ljudi bio je tako sku en, naro ito preko no i kada su ih uterivali u ku u i štalu, da se u njemu nije moglo ni sedeti a kamoli ležati. U prostorijama nije bilo nikakvih sanitarnih ure aja, vode ni hrane. Stražari su, doduše, ubacivali poneki zavežljaj sa hranom, ne govore i kome je namenjen. I ustaše su iz susednog dvorišta, odakle je dopirao miris pe ene jagnjetine, ubacivali me u izgladnele ljude pokoju oglodanu kost, uz zlobno cerekanje. S vremena na vreme stražari su odvodili pojedince »na saslušanje«. Neposredno posle toga ule su se brutalne psovke, tupi udarci pomešani sa jaucima tih nesre nika. Saznanje da su se medu mu iteljima naro ito isticale njihove bliže i dalje komšije, ljudi sa kojima su svakog prole a (osim ovoga) izgonili stoku na planinske pašnjake Treskavice i Zelengore, strahovito ih je deprimiralo. Najteže su bile no i, naro ito posle bekstva Nika Bogdanovi a. Niko je, naime, zamolio stražara Osmana Taslamana da mu dozvoli da u jednom ošku dvorišta svrši nuždu. Kada mu je on to dozvolio, Niko se zaleteo, presko io ogradu i kao munja pojurio izme u kamenitih ograda, ne obaziru i se na besne povike ustaša, prasak pušaka i štektanje mitraljeza; pošlo mu je za rukom da se probije kroz olovnu kišu i dokopa planine Radimlje. Bekstvo Nike Bogdanovi a Togonal je iskoristio kao željno o ekivani formalan povod za masakr pohapšenih Srba. Optužio je Osmana, koji je bio Rom po narodnosti, da je pustio Bogdanovi a, izveo ga pred postrojene ustaše i streljao, sa uzvikom: »Ubiše nam ga Srbi!«. Sutradan su svi organi ustaške vlasti iz Ljubinja obavestili zvani ne institucije da su »srpski etnici« otvorili puš anu vatru na ustaše i ubili Osmana Taslamana.⁴⁴

Neposredno posle toga, otpo ele su pripreme za pokolj pohapšenih Srba. Bila je nedelja 8. jun 1941 - lep i sun an dan - Sveta Trojica. Izmu eni ljudi su nestrpljivo o ekivali jutro, jer im je bilo obe ano da e toga dana biti pušteni ku ama. Ve su se nekoliko puta oglasila crkvena zvona i dan uveliko osvajao, a oni su se i dalje nalazili u tesnim prostorijama koje su bazdile na znoj i amonijak. Negde oko 15 asova prime eno je užurbano tumaranje ustaša oko Peceljevih ku a; bilo ih je mnogo više nego prethodnog dana. Ta no u 16 asova pala je komanda: »Izlazite, jedan po jedan!« Ljudi odjednom živnuše, ali ih na vratima do eka neprijatno iznena enje, odnosno zaprepaš enje: jedna grupa ustaša sa uperenim puškama i druga sa razmotanim konopcima preko ruku. »Svaki koji iza e napolje neka pristupi meni i glasno izgovori svoje ime i prezime« - rekao im je jedan od ustaša, verovatno rukovodilac grupe.

43. Isto, str. 254-256.

44. *Arhiv Hercegovine u Mostaru*, fond Okružnog suda Mostar, br. K-79/53; *Arhiv Jugoslavije*, ZKRZ BiH, inv. br. 44.985.

- Ja se zovem Gojko Piljevi - rekao je prvi i pošao da pro e pored stražara, ali ga je on š epao za ruku:
- Stani - razdrao se, zabacio konopac i jednim krajem koji mu je ostao u ruci, po eo da vezuje desnu Gojkovu ruku.
- Zašto?. .. treba svojoj ku i da idemo. . .
- Kuš! - doviknuo je ustaša sa uperenom puškom i lupio Gojka po licu. -
Vaš etnik je sino ubio jednog našeg stražara, pa sada ho ete da vas mi pustimo ku ama ... Slede i.«⁴⁵

Jednim konopcem vezali su po 10 i više ljudi, jednog za drugog (docnije e se pokazati da to nije u injeno slu ajno). Kada je povezana poslednja grupa, duga ka kolona vezanih ljudi izmu enog, bledog i neobrijanog lica, sa pratnjom od oko 200 ustaša, krenula je putem koji iz Rankovaca vodi za Ljubinje, što je u mnogima probudilo nadu da ih, doista, gone na prisilni rad u Italiju (ustaše su im to usput govorile). Stariji ljudi su bili ve tako iscrpeni da su posrtali i padali, pa su ih mla i morali, tako re i, nositi na rukama, jer je i najmanji zasto j ljutio ionako osione i drske pratioce. »Svakoga ko bi za trenutak zastao da predahne« - isti e jedan od preživelih svedoka - »udarali su kundacima u le a uz najpogrdnije psovke.« Kada je kolona stigla do raskrsnice puteva koji vode za Ljubinje i selo Kapavicu, tamo su je ekali Vide Žutac i Ante Miškulin i naredili da skrene u pravcu Kapavice. Bio je to loš znak, koji je kod mnogih razvejao poslednju nadu u spasenje, pa su oni koji su uspeli da oslobode vezanu ruku pokušali bekstvo. Dok se duga ka kolona vezanih Ljubinjaca tromo kretala izme u kamenitih ograda, Uroš Domazet je oslobodio vezanu ruku i vrebao trenutak za bekstvo. Na njegovu nesre u to je primetio njegov pratilac i odmah pucao u Uroša, ne obaziru i se na to da li e ubiti i nekoga od onih koji su disciplinovan o izvršavali nare enja pratioca. Kada se ustanovilo da Uroš nije smrtno pogo en, prišao mu je jedan ustaša, uhvatio ga za noge i izvukao iz kolone, a potom mu prislonio cev od puške na potiljak i opalio. Prvi metak namenjen Urošu pogodio je u nogu Mihajla Periši a, tako da više nije mogao da ide, pa su ga njegovi drugovi vukli po kamenitoj stazi. Pošto je to usporavalo kretanje, pratioci su i njega izvukli iz kolone i streljali na isti na in kao i Uroša Domazeta. Me utim, nastalu gužvu iskoristio je Arsen Cerovina i, mada obasut kišom kuršuma, uspeo da presko i tri ograde i umakne. I Rade Pivac je uspeo da pobegne, dok su ostali izginuli u bekstvu.

Mitar Brklja a je, na primer, uspeo da odreši vezanu ruku, presko i ogradu i svom snagom pojuri niz kamenitu kosu, ali je pogo en zlikova kim kuršumom upravo u trenutku kada je izgledalo da e pobe i. I Branko Bandur je izleteo iz kolone i kao munja pojurio niz strm, gde je naleteo na ustašu koji je ubio Mitra i poginuo. Milan uri je ranjen u bekstvu, uhva en i vra en u kolonu. Ali, budu i da nije mogao da ide, ustaše su naredile onima sa kojima je bio vezan u isti konopac da ga vuku po neravnoj i kamenitoj stazi sve do njegove ku e u Kapavici, gde je zverski ubijen.⁴⁶

45. S. Jakovljevi , n.d., str. 269.

46. *Arhiv Jugoslavije*, ZKRZ BiH, inv. br. 54.986.

Kakvim su se brutalnim i sadističkim metodama služili ustaški zloinci na tom mu nom putu od sela Rankovaca do Kapavice, upe atljivo ilustruje ovaj primer. Danilo Krulj, koga su drugovi zbog silne iscrpenosti i bolesti, morali da vuku, u jednom trenutku je viknuo:

- Ja više ne mogu. Ubijte me!

- A, je li 'o eš? - povikao je jedan ustaša, prišao Danilu i odvezao mu ruke.

Živi svedoci pobjegli sa jame Kapavice: Vlado Šarenac (prvi sleva), Jovo Šarenac (treći i sleva) i Arsen Cerovina (prvi zdesna) u društvu Stevana Jakovljevića (četvrti sleva), Branka Pavića (drugi sleva) i direktora gimnazije u Zrenjaninu (drugi zdesna)

- Hajde! - dohvatio ga je za rame i sveo s puta. - Okreni se! - naredio je i prislonio mu pušku na potiljak. Otvorenih usta i zgraničen Danilu je zastao dah. Ali, ustaša nije pucao, već ga je kucnuo pušankom u potiljak, a zatim ga je epao za vrat, okrenuo i gurnuo među vezane ljude, viđajući:

- Ne u još da te ubijem. Hoću da se mu iščupam, ubi u te onda kada je meni ef.⁴⁷

Mada se već ina pokušaja bekstva tragično završila, ti pokušaji nisu bili beskorisni ne samo zbog toga što su dvojica uspela da iznesu živu glavu, već pre svega zato što su usporavali kretanje kolone (na putu od Rankovaca do Kapavice, dugačkim oko 4 kilometra, kolona je izgubila preko 400 ljudi), koja je stigla do jame Kapavice upravo kada se spuštala noć i kada su šanse za bekstvo bile neuporedivo male.

47. S. Jakovljević, n.d., str. 276.

Kada je 8. juna uveče kolona povezanih Ljubinjaca stigla do Burekoviha kuća u selu Kapavici, svi se odmah okupili pred kućom. Jedna žena, sa detetom u naručju, je uzviknula:

- Valahi, dobar ste lov uhvatili.

Iz Gornje Kapavice kolona je skrenula na sporedni put, koji kroz gusto jasenovo šiblje vodi prema Ljubinju. Opet se kod nekih pojavio zrak nade da ih gone tamo. Međutim, kada je kolona stigla na malu kamenitu zaravan (»Guvno«), opasanu kordonom ustaša, među kojima su se nalazile i njihove kolovođe Boroje, Žutac, Togonal, Miškulin i dr., ta nada se sasvim ugasila, jer su mnogi znali da se nalaze u neposrednoj blizini jame Kapavice. Tada se kolona zaustavila na pomenutoj zaravni, pala je komanda: »Klekni!« a zatim »Lezi!«. Potom je Leon Togonal prišao onome koji se nalazio na čelu, uhvatio ga za kosu, zavrnuo mu glavu i zamahnuo isukanim nožem da ga zakolje; to je propraćeno urnebesnim smehom ustaša. Ali, na opšte iznenađenje, Togonal je vratio nož u korice i izdao naredbu da se prvo žrtvama zavežu oči. (Kakva ironija!)

Opisuju i te užasne scene, preživeli svedoci Vlado Čurić i edo Mićević isti u da su, izvršavajući to naredbu, njihovi pratioci zašli između »konopaca« (tako su ustaše nazivale grupe ljudi vezane u jedan konopac), skidali ljudima pojasove i šalove i zavezivali im oči. »Sada smo bili sasvim na isto s tim šta nas čeka, pa smo poželili da se opraštamo«, kažu oni. Neki su se opraštali sa decom (»Jaoj meni, deco moja, ko će vas hlebom othraniti«), neki sa roditeljima (»Kuku meni, majko moja«), neki sa braćom i sestrama, kako ko; neki su psovali ustaše i njihovu razbojničku državu, dok su neki prkosno uzvikivali: »Živela Rusija!« To je trajalo sve dok nije pala komanda:

- Prvi konopac napred!

Pošto su im bile vezane ne samo ruke nego i oči, ljudi nisu znali kuda da krenu, pa je jedan ustaša uzeo prvoga za nevezanu ruku i poveo ga prema jami; ostali su porebarke išli za njim, trzaju i snažno vezane ruke ne bi li ih nekako izvukli iz konopca. Kada su stigli do jame, poredani su na samoj ivici otvora; na drugoj strani nalazila se grupa ustaša sa uperenim puškama i jednim puškomitraljezom. Pucali su, međutim, samo u prvu trojicu, koji su se sunovraćali u ponor, povlačeći za sobom i ostale.

Na komandu: »Drugi konopac napred!«, niko nije ustajao. Umesto toga, ljudi su zabijali glavu u zemlju kao da tamo traže spas. Snažni udarci su ih, ipak, prisiljavali da se podignu i krenu prema jami Kapavici, toj dubokoj kolektivnoj grobnici Ljubinjskih Srba. Likvidirani su na isti način kao i prva partija. Iza njih su dolazile nove partije. Nekima su - kaže Slavko Bukvić, čovek koji je bio u tu jamu, ali je uspeo da se iz nje izvuce - pali zavoji s oči, pa su sa užasom gledali u jamu, čiji je otvor bio širok kao neki krater, pa se naglo sužavao i nastavljao u bezdan, odakle su dopirali jauci i stenjanje. Stoga su nagoniski poželili da se opiru i pokušavaju da uzmaknu nazad. Ustašama je, ipak, pošlo za rukom da ih zaustave i survaju u ponor.

Međutim, u jednom trenutku se pokazalo da Mustafa Burek, koji je prethodnog dana premerio jamu Kapavicu, nije dobro izračunao njen kapacitet. Svedoci navode da se jama napunila do vrha pre nego što su likvidirani svi

doterani Srbi. Me utim, jama nije bila napunjena, nego se jedna grupa zaglavila u suženom delu grotla, pa su dželatili po eli da vi u: »Ne može više u jamu!«. Na »Guvnu« se tada nalazilo nekoliko grupa, ve inom iz sela Vlahovi a, koji su stupili u o ajni ku borbu sa ubicama. Gotovo svi oni koji su u me uvremenu uspeli da odreše vezanu ruku, uspeli su da pobegnu, jer su se ustaše zbunile; nisu odmah smele da pucaju da ne bi pobili svoje. Zahvaljuju i tome i nekim drugim okolnostima (kasno se stiglo u Kapavicu, neki mobilisani seljaci nisu hteli da pucaju u svoje komšije), pobeglo je ukupno 50 ljudi, ra unaju i i one koji su pobjegli usput, za vreme boravka u selu Rankovcima ili se izvukli iz jame. Oni koji nisu uspeli da se oslobode veza na rukama i o ima, ostali su na »Gumnu«, gde su poubijani iz pušaka i puškomitraljeza. Ali, ni oni svi nisu pobijeni; pod gomilom leševa bilo je i živih ljudi, koji su, kada su ustaše otišle, uspeli da se izvuku i pobegnu. Neki su lutali, danima dok nisu našli svoje porodice u zbegovina planine Radimlje i Sitnice.⁴⁸

Ukupno je ubijeno 114 ljudi, ne ra unaju i šestoro koji su ubijeni u selu Vlahovi ima za vreme hapšenja, ija su imena navedena u prethodnom tekstu.

Iz sela Vlahovi a ubijeno je dvadeset osam ljudi:

Periši Mihajlo	Pavi Milan
Periši Mladen	Piljevi Gojko
Periši Risto	Piljevi Vaso
Periši Veljko	Sikimi Bogdan
Hereta Danilo	Maltez Jovo
Hereta Rade	Domazet Uroš
Kneževi Kojo	Domazet Ilija
oli Boško	Kneževi Tripo
Kašikovi Milan	Kneževi Stevo
Cerovina Aleksa	Ljubenko Danilo
Cerovina Jovo	Ljubenko Mitar
Pivac Danilo	Ljubenko Vidoje
Pivac Vlado	Ljubenko Gojko i
Pavi G. Gavriilo	Bogdanovi Miho.

Iz sela Rankovaca ubijena su dvadeset tri oveka:

Krulj Manojlo	Krulj Slavko
Krulj Petko	Krulj Spasoje
Krulj D. Vlado	Krulj or o
Krulj S. Vlado	Krulj-P. Ilija
Krulj Dušan	Krulj Maksim
Krulj Danilo	Krulj Mihajlo
Krulj B. Ilija	Bukvi Boško

48. *Arhiv Jugoslavije*. ZKRZ BiH, inv. br. 55.184, 54.785 i 55.189; S. Radi, n.d., str. 33-45.

Milojevi oko
Milojevi Risto
Milojevi Milorad
Milojevi Mitar
Janji Danilo

Janji Miloš
Janji Risto
Janji etko i
Janji Svetko.

Iz sela Pocrnja ubijeno ih je trinaest:

Krulj Vlado
Krulj Dojilo
Krulj Gojko
Krulj Maksim
Krulj Pavle
Krulj Mirko
Milošević Svetko

Milošević Branko
Milošević Rade
Milošević Miloš
Milošević Šepan
Milošević Lazar i
Manastirli Stavro.

Jama Kapavica, u koju su baene 72 žrtve i Guvno na kome su streljana 32 muenika

Iz sela Kapavice ubijeno je sedamnaest ljudi:

Pecelj Stevan	Škori Danilo
Pecelj Milosav	Klimenta Ljuban
orovi Jovo	Klimenta Vukan
orovi Milan	Klimenta Krsto
uri Milan	Klimenta Risto
Gordi Marko	uri uro
Gordi Maksim	uri Danilo i
Gordi Milan	uri Ilija.
Brklja a Mitar	

Iz sela Uboska ubijena su trideset tri oveka:

Janji Nikola	Bukvi Vaso
Janji Radoslav	Bukvi Novo
Janji Miho	Bukvi Rade
Janji No vica	Bukvi Gojko
Janji Maksim	Žarkovi Mitar
Janji Krsto	Žarkovi Jovan
Janji Sava	Žarkovi Kojo
Janji Branko	Mi eta An elko
Dogo Veljko	Mi eta Spasoje
Dogo or o	Mi eta Vlado
uk Vojko	Mi eta or o
uk Radoslav	Mi eta Milan
uk Nikola	Ban ur Gojko
Miloševi Risto	Ban ur Milutin
Dutina Risto	Ban ur Branko i
Bukvi Vlado	Ban ur Lazar.
Bukvi Ilija	

U materijalima Zemaljske komisije za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača navodi se da je u izvršenju »ovog teškog zločina u estvovalo oko 400 ustaša, uglavnom sa teritorije sreza ljubinjanskog«, među kojima i sledeći: Leon Togonal iz Travnika, Vidaji bivši učitelj, Vide Žutac - lugar, Pero Buri zvan »Gaga«, David Bukvi, Vlah Rudinica i Vid Vlahini (svi iz sela Ravnog, sem Togonala), Jure Seri - bivši žandarmerijski narednik iz Ostrošca (Konjic), Hajro Cigrija - bivši žandarmerijski narednik iz Sandžaka, Ante Miškulin - predratni ustaški emigrant iz Slavonske Požege, Mustafa D. Burek iz sela Kapavice, Slavko Kurali i Ibro Muhi iz sela Kruševice, Murat Malohodži zvan »Lenginovac« i Ibro Žustra iz sela Grablje, Nikola Vukosavi, Mate Vukosavi, Nikola Vukosavi zvan »Nikica«, Andrija Vukosavi i Mijo Vukosavi (svi iz sela Dubljana), Vide Bender zvan »Mazgin«, Rafo Bender, Mijo Bender zvan »Mi in«, Niko M. Bender, Pero Bender, Pero Palameta i Miško Palameta

(svi iz sela Mišljena), Mirko Bender, Jozo Oberan i Pero Radi (iz sela Velje Me e), Miljenko Cokljat iz sela Dola, Jozo Lenac iz Trno ina, Pero Prkut iz Delimi a, Mijo Kriste iz Orahova Dola, Miško Skurla iz Trebinja, Tomo Burum i Nikola M. Radi iz Gaji a, Miško . Braji , Andrija Braji i Boško Braji iz sela Ravna, Stanko Prvo iz Prhinje, Salko Salman iz Žabice, uro Pupo iz valjine, Huso Šerak iz Miljanovi a, Mujo S. Ze i , Džafer A Ze i , Mustafa S. Ze i i Adem Mahmatovi (iz sela Vlahovi a) i neki Bubalo iz Dubrava kod Stoca (Inv. br. 54.985, 54.993, 55.184 do 55.200).

Posle izvršenog zlo ina, ustaška horda Leona Togonala vratila se u Rankovce, odnosno u Ljubinje, pevaju i i šenlu e i iz pušaka i puškomitraljeza. Ve sutradan, 9. juna, Togonal je sa grupom ustaša upao u selo Vo ene i došao pred ku u Rada Kralja. Pozvao je doma ina i, umesto uobi ajenog pozdrava, zapitao ga:

- Srbije, gdje ti je oružje?
- Nemam, gospodine, otkud mi oružje - odgovorio je Rade.
- Imam ja - dreknuo je Togonal, izvukao revolver i pucao u bespomo nog Jovu, koji se obliven krvlju srušio na svoj ku ni prag.

Kao što je ve re eno, ustaše su po etkom juna uhapsile u Ljubinju oko osamdeset Srba, ali sa njihovom likvidacijom nisu žurili; ekali su 13. jun, spomen-dan duhovnog oca ustaškog pokreta Ante Star evi a, da ga proslave zverskim pokoljem ljubinjskih talaca. Poznato je da je Paveli za svoj ro endan (14. jul) 1941. godine dobio od svojih »vernih ustaša« na poklon punu korpu ljudskih o iju. Evo šta je o tome napisao italijanski novinar Malaparte Crusio, koji je pratio italijanskog poslanika u Zagrebu Kazertana prilikom njegovog prijema kod Paveli a:

». .. Dok je poglavnik govorio, primetio sam na pisa em stolu kotaricu od vrbovog pru a. Poklopac je bio podignut i videlo se da je dupke pun plodova mora, tako mi se bar inilo, nekakvih ostriga izva enih iz školjki, onakvih kakve se mogu videti u velikim sudovima u izlozima *Fartunum and Mayson*, na Pikadi-liju u Londonu. Kazertano me pogleda i namignu mi: 'Prijala bi ti jedna dobra orba od ostriga, zar ne?'

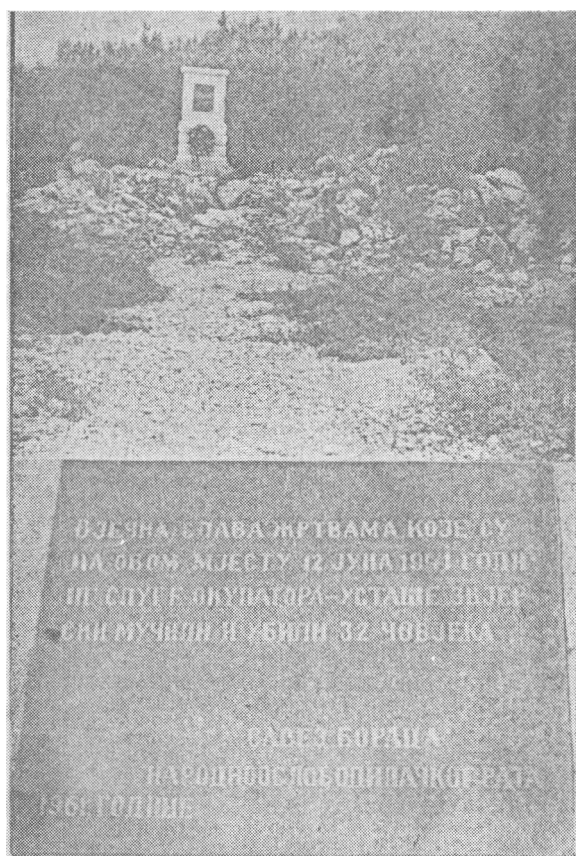
- To su ostrige iz Dalmacije? - upitao sam poglavnika.

Ante Paveli diže poklopac i, pokazuju i mi te plodove mora, tu ljigavu pihtijastu masu ostriga, re e, smeše i se na onaj njemu svojstven na in: 'To je poklon mojih vernih ustaša; ovde ima dvadeset kilograma ljudskih o iju'.⁴⁹

Ne zna se da li je u toj kotarici bilo o iju hercegova kih Srba, ali se pouz-dano zna da su hercegova ke ustaše, kada je o vernosti poglavniku re , bile bez premca i da su, pred taj poglavnikov ro endan, vadile o i svojim žrtvama; to su inile i u Ljubinju.

Upravo na Paveli ev imendan, ljubinjske ustaše su upale u zatvor tamoš-njeg sreskog suda, izabrale me u zatvorenim taocima trideset i dvojicu najugled-nijih (u itelja, sveštenika, inženjera, oficira bivše jugoslovenske vojske, trgovce, zanatlje, penzionere) i bukvalno ih masakrirale, a potom ubacile u kamion,

odvezle do jame Pandurice, kod sela Vodena, i tamo pobacale te unakažene i polumrtve ljude; niko od njih nije uspeo da pobegne, jer su dželati, pou eni iskustvom Kapavice, brižljivo isplanirali i izvršili ovaj zlo in. Iz iskaza Ilije Pupa, Dušana Novokmeta, eda Mi i a, Ljubice Pecelj i Nedžiba Bakšića, datih još 19. juna 1946. godine, vidi se da su leševi Ljubinjaca ba enih u jamu Panduricu bili užasno unakaženi. Tamo se, pored ostalog, kaže da se Dušan Novokmet, traže i brata uru i brati a Vladu, spustio u tu jamu (mesec dana posle zlo ina) i naišao na stravi an prizor. Svi leševi su bili grozno unakaženi: nekima su bile odse ene ruke, nekima uši, nekima nos, nekima izva ene o i, nekima je glava bila raspolu ena itd., itd.⁵⁰ Među tim leševima nalazili su se i leševi dvojice Hrvata - Nikole Perutina, u itelja iz Dra eva i Nikole Zokovića, predratnog sreskog na elnika u Stocu) i Šarića Hakije, solunskog dobrovoljca, narednika srpske vojske i nosioca Kara or eve zvezde. U jamu Panduricu su, no u 13/14. juna ba eni:

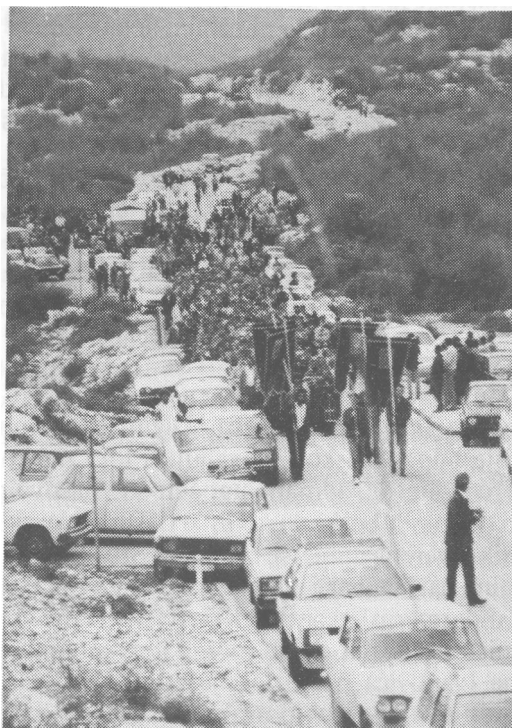

Jama Pandurica u koju je no u 13/14. juna ba eno 36 uglednih Ljubinjaca

50. Arhiv Jugoslavije, ZKRZ BiH, inv. br. 54.985.

Jahura Obren
Jahura Tomo
Kozi Gojko
Toholj or e
Turانjanin Bogdan
Turانjanin Milan
Turانjanin Lazar
Turانjanin Tripo
Šarvalica Milan
Bjelobrk Jovan
Novakovi Vlado
Novakovi oko
Ratkovi Slavko
Pešut Savo
Mari Jovan
Hamovi Drago

Obradovi Boro
Šijakovi Danilo
Grubješa Tomo
Novokmet Vlado
Novokmet oko
Pecelj Petar
Pecelj Ilija
Kondi Simo
Mili Nikola
Perutina Nikola
Tilibat oko
Šarenac Božidar
Zokovi Nikola
Janji Trifko
Šari Hakija i
Radovi Todor.⁵¹

Prenos kostiju Ijubinjskih mu enika sajamePandurice radi sahrane

51. Isto; M. Mihi , n.d., str. 336; *Ujami Pandurici na eno je 36 leševa. Imena etvorice nismo uspeli utvrditi.*

Među taocima koji su zverski poubijani 13. juna nalazio se i pravoslavni sveštenik Božidar Šarenac, sin ljubinjškog prote Štepana Šarenca, čoveka koji se 1918. godine energično suprotstavio svima onima koji su hteli da se svete za zlodela koja su ljubinjški šćukori počinili u minulom ratu; izašao je, sa najuglednijim ljubinjškim Srbima, pred evljane, koje su predvodili Blagota i Majo Vučević, odveo ih u crkvu i sa oltara zakleo da neće nikakvo zlo ljubinjškim Muslimanima i Hrvatima. Ta činjenica nije pomogla njegovom sinu Božidaru, vatrenom poborniku dobrosusedstva i konfesionalne tolerancije ovog nacionalno mešovitog kraja. Za ljubinjške ustaše pripadnici srpske nacionalnosti, svi bez izuzetka, nisu imali niti su mogli imati bilo kakve olakšavajuće okolnosti.

ZLOČINI I REPRESALIJE U DRUGIM DELOVIMA HERCEGOVINE

Prvi talas ustaškog genocida nije razorno pogodio ostale delove Hercegovine. Istina, ustaška vlast je u svim krajevima vršila brutalne represalije protiv Srba i Jevreja, pa i pojedinačna i grupna ubistva, ali masovnim zločinima genocida u prvoj polovini juna nije pribegavala. U Bile kom srezu, koji se graničio sa Crnom Gorom, ustašama nije pošlo za rukom da za realizaciju svojih zločinačkih planova angažuju mesno muslimansko stanovništvo u onoj meri kao u Gacku. Tome je, pored ostalih okolnosti, doprinela i demografska struktura stanovništva, koja je 31. marta 1931. godine izgledala ovako:

Srba	17.090	ili	80,30%
Muslimana	3.702	ili	17,40%
Hrvata	436	ili	2,00%
Ostalih	45	ili	0,20%

Ukupno-21.273

U svim bilekim opštinama (Bileća, Divin, Ljubomir, Plana i Zavode) srpsko stanovništvo je bilo većinsko. Zahvaljujući toj i nekim drugim okolnostima, ustaše se nisu usudile da odmah otpočnu sa masovnim pokoljima Srba, naročito posle prvih oružanih borbi do kojih je došlo u Nevesinju i Gacku. Ustaški funkcioneri su bili uvereni da će se i bilečki Srbi braniti sa oružjem ukoliko otpočnu sa masovnim hapšenjem i ubijanjem kao u Gacku. Jer, valja imati na umu činjenicu da žandarmerijski kapetan Ilija Ivanović nije hteo da preda bilečku žandarmerijsku stanicu ustašama, pa su morali intervenisati italijanski oficiri; tek posle toga, kapetana Ivanovića razoružala je grupa ustaša Hermana Togonala i oterala za Gacko, gde mu se izgubio svaki trag. Bila je to prva žrtva ustaškog genocida u Bilekom srezu.⁵²

Posle hapšenja kapetana Ivanovića, ustaše su preuzele sva državna nadležnostva i organizovale svoju vlast u Bilekom srezu. Dotadašnjeg sreskog načelnika Milivoja Jojića zamenio je Salko Drljević, učitelj iz Bileće (na sreću u Bilećanu nje-

52. DRPS od 31. marta 1931, knj. 2, str. 116.

gaje ubrzo zamenuo Marko Šaki , ovek koji nije prihatao ustašku kolja ku politiku i koji je dooije prišao partizanima). Za ustaškog logornika imenovan je Muštovi Zajm, propali trgovac iz Bile e, a za tabornika (u Bile i) Zup evi Mehmed, kroja , tako e iz Bile e. Krajem maja, na teritoriji ovoga sreza uspostavljeno je šest žandarmerijskih stanica: u Bile i, Jasenu, Divinu, Krsta ama, Zmijancu i Planoj. U isto vreme u Bile i je dislociran jedan bataljon 14. puka, s majorom Rudolfom Jagi em na elu. Osim kapetana Ivanovi a, u Bile i je po etkom juna uhapšen nadzornik puteva avaljuga Dušan, oteran u Stolac i tamo ubijen. Sredinom juna u Bile i su ubijeni Stija i Dušan i njegov sin Pero. Masovnih ubistava, kao što se vidi, nije bilo. Tome je, nema sumnje, doprinela, pored ve navedenog, i okolnost što su se na visokim funkcijama ustaške vlasti našli i neki trezveni i pošteni ljudi, kao Marko Šaki i Halid omi .⁵³

*

U Stocu, gradi u u dolini reke Bregave pod planinom Hrgudom, situacija je bila znatno teža i komplikovanija, jer je srpsko stanovništvo u svih pet stola kih opština (Stolac, Aladini i, Berkovi i, Burmazi, apljina i Hutovo) bilo u manjini. Od ukupno 41.156 stanovnika, koliko je Stolac imao 31. marta 1931. godine, Srba je bilo 10.310 ili 25,05%, Hrvata - 20.207 ili 49,10%, Muslimana - 10.632 ili 25,83%, ostalih 7 ili 0,017%. Zahvaljuju i toj okolnosti, ustaše su još u aprilskom ratu uzele vlast u svoje ruke. Istina, ta vlast nije funkcionisala od ulaska italijanskih trupa u Stolac do potpisivanja tzv. Rimskih sporazuma, jer su Italijani zadržali staro inovništvo na svojim mestima (funkciju sreskog na elnika vršio je Nikola Zokovi , koji je, kao što smo videli, 13. juna ba en u jamu Panduricu). Me utim, im su Italijani, posle potpisivanja Rimskih ugovora, predali svu vlast ustašama, po ela su hapšenja uglednih ljudi srpske nacionalnosti, pod izgovorom da su to lanovi mesnog etni kog udruženja. Najpre je uhapšen Pero Brki i njegov brat Radovan; prvi je bio žandar, a drugi službenik u Duvanskoj stanici; potom su uhapšeni: Vaso Bogdanovi , Milenko uri , Slavko Mihi , Jovan Giga, Veljko Mihi , Dobroslav ulbabi , Risto Mihaljevi , Danilo Jokiši i dr.

Nekoliko dana nakon hapšenja pomenutih ljudi, proneo se glas da je Slavko Mihi ubijen u zatvoru, a da su Pero Brki , Danilo Jokiši i Vlado Antelj oterani u Dabricu, tamo poubijani i ba eni u jamu. Tih dana, ustaše su upale (no u, razume se) u ku u Gojka Pavi a, uglednog stola kog zanatlije, i odvele ga u nepovrat. Odvele su i Sergija Ruži a, u enika Trgova ke akademije, i strpali u zatvor ustaškog logora. Posle toga, izveli su iz stola kih zatvora Jova Gigu, Rista avaljugu, Veljka Mihi a, Radovana Brki a, Vasa Bogdanovi a i Sr u Ruži a, oterali ih prema Ljubinju - u nepovrat, razume se. Uhapšena su i trojica Hrvata: Nikola Zokovi , dr Jakša Miljkovi i Nikica Vukasovi ; prvi je ubijen, dok su druga dvojica puštena na slobodu. Svi stola ki Srbi dobili su poziv da do u u ustaški logor radi davanja podataka o broju lanova porodice i imovini; zabranjeno im je da zalaze u hrvatske i muslimanske ku e, pa ak i da se pozdravljaju sa Hrvatima i Muslimanima.

53. *Arhiv Srpske akademije nauka i umelnosti*, zbirka izjava izbeglica iz BiH u Komesarijatu za izbeglice; *Arhiv VII*, kut. 143, reg. br. 2/1-2 i kut. 143a, reg. br. 11/1-1.

Mada su sve te okolnosti ukazivale na blisku opasnost, veina stola kih Srba nije bežala, ve je ostala kod svojih kuća. Sudeći po iskazu Desimira Mihića i još nekih Stolina kojima je pošlo za rukom da pobegnu sa stratišta, veina je bila vrsto uverena da će ih zaštititi njihove komšije Hrvati i Muslimani. To uverenje zasnivalo se na činjenici da su stola ki Srbi 1918. godine zaštitili svoje komšije muslimanske i katoličke vere, čak i one koji su ih u toku rata 1914-1918. godine surovo terorizovali. O tome se mogu naći šturi podaci u ondašnjoj srpskoj štampi. Tako, na primer, u saopštenju Presbira srpske Vrhovne komande od 18. juna (po starom kalendaru) 1914. godine, kaže se da su u Stocu muslimani i katolici razdraženi veš u o atentatu na Franca Ferdinanda, priredili antisrpske demonstracije, razbijali prozore na srpskim kućama i kafanama, lomili nameštaj i staklariju, napali na srpsku crkvu i školu u selu Oplićima, kao i da je vojska intervenisala i zavela red. Progoni, hapšenja i "maltretiranja stola kih Srba za vreme prvog svetskog rata uzeli su takve razmere da su se mnogi zaklinjali da će se žestoko osvetiti ako im se za to ikada pruži prilika. Međutim, kada im se 1918. godine pružila takva prilika nikome od stola kih Hrvata i Muslimana ni dlaka s glave nije pala, jer su Srbi iz Stoca vođeni sveštenikom Savom Danilovićem, zaustavili Golijane i Pivljane, koji su hteli da se svete za nedela šćuckora, i zaštitili svoje hrvatske i muslimanske komšije. »Nikada mi stola ki Muslimani« - rekao je Zulfo Turković aprila 1941. godine Desimiru Mihiću - »ne smemo zaboraviti 1918. godinu i ako se pravoslavicima u Stocu ma što neprijatno dogodi, to ima da padne na naš muslimanski obraz i na našu muslimansku dušu.«⁵⁴

Ta okolnost i činjenica da niko nije mogao ni pomisliti da će se dogoditi ono što se dogodilo, uticali su na stola ke Srbe da kod svojih kuća mirno dočekaju red za klanje, koje će uslediti neposredno posle napada nacističke Nemačke na SSSR, posebno na Vidovdan, 28. juna 1941. godine, o čemu će biti govora u narednom poglavlju.

U Opljini su zločini ustaša počinjeni još u aprilskom ratu. Prema izjavi grupe izbeglica iz Opljine (Ljuba, Vukosave i Stane Pudar, Milice i Sofije Škoro i Mileve Čorluke) date u Komesarijatu za izbeglice u Beogradu, ustaška rulja je, posle povlačenja bivše jugoslovenske vojske (17. aprila) upala u Opljinu, pljačkala i pustošila ne samo srpske trgovačke radnje i zanatske radionice nego i privatne kuće, a posezala je i na ljudske živote: sekiramaje ubila Savu Stevanović i Jelku Mitrović, zapalila kuću u Pera i Dušana Zurovca, ubila Stevića i Dušana Škora, oterala u zatvor sreskog na elstva grupu Srba i tamo ih premlatila.

Zahvaljujući demografskoj strukturi Opljinskog stanovništva (Hrvata je bilo 6.786 ili 54,90%, Muslimana 2.797 ili 22,6%, Srba 2.772 ili 22,45%, ostalih 5 ili 0,04%) koja se nije bitno izmenila od 1931. godine, ustaše su bile u mogućnosti da odmah pristupe sprovođenju svog nacionalnog programa. Međutim, posle ulaska italijanske vojske u Opljinu nastupila je pauza koja je trajala oko mesec dana. Posle potpisivanja Rimskih ugovora, ustaše su nastavile još u aprilu započetu pogromašku akciju protiv Srba. Istoga dana kada su od italijanskih okupatora preuzele vlast u Opljini, ustaše su uhapsile Vladu Čurića i Slavka Đukića. Na

54. *Arhiv Jugoslavije*, Komesarijat za izbeglice, izjava D. Mihića.

prvi dan Duhova, tj. 8. juna 1941, uhapšen je Milan Vitković i njegov otac Mirko, a nekoliko dana docnije Jovan i Košta Mandrapa, Ognjen Zdrakanović, Spasoje Šijak i Spasoje Lukčević. Prilikom hapšenja, Koste Mandrape zverski su ubili njegovu ženu Savu. U selu Klepcima ubijene su žena i kćerka Miladina Mandrape - Sara i Joka (Jokajeva imala 19 godina).

Sredinom juna u Zagrebu su doputovala trojica propalih studenata iz Zagreba, sa Stefanom Lukčevićem na čelu. Pošto su raspolagali specijalnim uputstvima i naredbama za pokolj ustaških Srba, odmah su otpočeli sa intenzivnim pripremanjem izvršenja toga zadatka: održali su nekoliko sastanaka sa ustaškim vođama u Zagrebu i odmah pošli da organizuju i naoružavaju divlje ustaške odrede, a zatim se povezali sa ustaškim organizacijama u susjednim gradovima i varošicama, organizovali gradske i seoske straže, glavna je najvažnija dužnost bila da motre na srpsko stanovništvo, teroriziraju i opljačkaju to stanovništvo, hapsili pojedine ljude i vršili druge pripreme za tzv. »vidovdansku akciju«, odnosno masovan pokolj ustaških Srba.

*

U Mostaru je situacija bila gotovo identična sa onom u Zagrebu, s tom razlikom što je u mostarskom srezu bilo znatno više Srba. Prema popisu stanovništva od 31. marta 1931. godine demografska struktura u mostarskom srezu bila je ovakva:

Hrvata	52.869	ili	55%
Muslimana	17.400	ili	20,92%
Srba	12.730	ili	15,30%.

Bezmalobrodno jednu trećinu stanovništva u gradu Mostaru činili su Srbi (27,11%).⁵⁵

Kao što smo iz prethodnog teksta videli, centralne ličnosti ustaškog pokreta u Mostaru bili su Ivan Horvatić i Stanko Šarac. Oni su organizovali prve zločine nad mostarskim Srbima, koji su počeli u izveče 31. maja i 1. juna. Te tihe majske noći grupa od 12 ustaša, pripadnika Matijeve »zaštite«, uhapsila je petoricu Mostaraca: dr Feodora Lukčevića, upravnika Banovinske bolnice u Mostaru, Mihaila Blanića, Luku i Ljuba Kulaša i Milana Vojinovića, strpala ih u kamion i odvezla do sela Ortiješ. Nešto posle ponoći, stanovništvo ovoga sela pokušalo je snažno brektnuti kamionski motor, koje nije moglo da zaguši uzvike: »Nemojte nas klat, nijesmo stoka!«, »Skidaj se, šta tekaš!«, »Drži ga, pobježi!«. Potom su odjeknuli pušani pucnji, pomešani sa histeričnom drekom ustaša. Kada je zora počela da rudi, ortiješki seljaci su videli grupu ustaša kako pretražuju levu obalu Neretve. Šta se te noći dogodilo na obali Neretve, kod sela Ortiješa, vidi se iz izjave Feodora Lukčevića i njegovog sina Sergija, date u Komesarijatu za izbeglice u Beogradu (Sergije Lukčević) i pred pomenutom Zemaljskom komisijom za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača (Feodor Lukčević).

55. DRPS od 31. marta 1931, knj. 2, str. 81.

»Kada se kamion zaustavio kod sela Ortiješe« - kaže u svojoj izjavi Feodor Luka - »ustaše su nas vezane izvele na samu obalu (Neretve), uz najpogrdnije psovke, odvezale nas i naredile da se svla imo. U me uvremenu nam je saopšteno da smo, u ime Nezavisne Države Hrvatske, osu eni na smrt. Na naše pitanje - zašto? - pravili su cini ne šale. Vide i šta nas eka, ja sam zamolio ustaše da mi dozvole da se pred smrt pomolim Bogu. Kada su mi oni to odobrili, kleknuo sam na samu ivicu obale i odjednom se bacio što sam ja e mogao u Neretvu. Ronio sam kroz vodu koliko sam mogao, izranjao da uzmem vazduh, pa opet nastavlja o da ronim, dok su kuršumi šarali vodu iznad moje glave. Lakše sam ranjen na tri mesta, verovatno od kuršuma i oštrog kamenja prilikom skoka u vodu.« Iz izjave Sergija Luka a vidi se kako se Feodor dokopao desne obale Neretve, kako je tu, uz samu obalu, pronašao razastrte ženske haljine, obukao jednu i uputio se u selo Ba evi e kod svog pacijenta, Srbina - Nemanje Sudara. Tu se skrivao sve dok ga tamo nije pronašao jedan italijanski oficir (na njegov poziv, razume - se), obukao ga u italijansku uniformu i odvezao najpre u Mostar, a potom u Split, odnosno u ratno zarobljeništvo (Feodor je bio rezervni oficir bivše jugoslovenske vojske). Iz pomenute izjave se, tako e, vidi da su ustaški zlo inci te ve eri pokušali da uhaps e i Jovana Gredi a, ali se tome suprotstavio jedan italijanski oficir, koji je stanovao kod Gredi a, i spasio ga.⁵⁶

O užasno brutalnim postupcima ustaša prema porodicama pohapšenih i zverski poubijanih Mostaraca, re ito govori kratak iskaz Rista Stankovi a:

»No u 31. maja 1941. godine došli su ustaški 'lovci', sa stražarom Jusi em na elu, u stan Luke Kulaša i uhapsili ga. Dok se on spremao da po e s njima, izvršili su silovanje njegove k erke Anke, stare 26 godina. Kao posledica toga, nakon devet meseci, rodilo se muško dete, koje je posle godinu dana umrlo. U stanu su izvršili premeta inu i oplja kali sve što im se dopalo. Luku su odveli sa sobom, a Anki zapretili da ne sme nikoga obavestiti šta joj se dogodilo, jer e je, ako to u ini, ubiti. Rekli su joj, tako e, da se oprost i s ocem, pošto ga više nikada ne e videti.«⁵⁷

Tako je po ela tragedija srpskog stanovništva grada Mostara, politi kog, kulturnog i privrednog centra hercegova kih Srba, koja e u junu i avgustu dosti i zastrašuju e razmere; preživeli svedoci mostarske »Golgote« isti u da e ve u drugoj polovini te tužne ratne godine, iz srpskih domova u Mostaru, umesto muzike, svakodnevno dopirati pla osirotele dece i jecaji udovica.

*

Prvi talas ustaškog genocida nije mimoišao ni Konjic, gradi u krajnjem severozapadnom uglu Hercegovine, sedište sreza u kome je muslimansko stanovništvo bilo ve insko. Od ukupno 32.189 stanovnika, koliko ih je u ovom

56. *Arhiv Jugoslavije*, ZKRZ BiH, inv. br. 55.802; Komesarijat za izbeglice, izjava Sergija Luka a.

57. Isto, inv. br. 12.480.

srezu bilo 1931. godine, 16.693 ili 51,86% bili su Muslimani, Hrvata je bilo 10.735 ili 33,35%, a Srba 4.739 ili 14,72%, ostalih 22 ili 0,07%. Kao i u drugim krajevima zapadne Hercegovine, i u Konjicu je još za vreme aprilskog rata organizovan ustaški logor, u kome su se nalazili: Nikola Lopari , Branko Škobi , Ivan Jerkovi , Branko Jerkovi , Drago Kamari , Muhamed Krepo, Ante Zec i dr. Njima su se odmah pridružila dva oficira bivše jugoslovenske vojske - kapetan Stjepan Surac i poručnik Franjo Volf, dok su duhovne vođe cele te grupe bili bratrim Musa i Luburi Slavko. Na selu logora nalazio se Nikola Lopari , ali ga je već početkom juna zamenio Zvonko Jerkovi . Oni su od ranijih pripadnika Hrvatske seljačke zaštite organizovali naoružane grupe u Konjicu, Ostrošcu, Jablanici, Bradini, Glavati evu, Spiljanima i drugim selima, koje su na mostovima i putevima sa ekvivalentno razoružavale grupe vojnika i oficira razbijene jugoslovenske vojske. Razoružali su i žandarmerijsku stanicu u Konjicu, koja je bila veoma brojna (bilo je mobilisano oko 600 ljudi radi pojačanja mesne žandarmerije i obezbeđenja željezničke pruge). Organizovali su i sve do ekvivalentno delova nemačke 14. oklopne divizije, koji su 16. aprila ušli u Konjicu. Istini za volju, valja reći da u toku aprilskog rata i kratkotrajne italijanske okupacije, u Konjicu kom srezu nije bilo hapšenja i ubijanja Srba.⁵⁸

Međutim, posle povlačenja Italijana i uspostavljanja ustaške vlasti, otpočele su sive represalije i pljačka srpskog i jevrejskog stanovništva (u Konjicu su živeli samo dve jevrejske porodice), a potom i masovni zločini. Prva grupna hapšenja počela su 8. juna, gde bi drugo mesto u Bradini, rodnom mestu poglavnika Pavelića, koji je tih dana najavio da će uskoro doći u to selo da poseti svoju rođaku.

Pošto je u selu Bradini srpsko stanovništvo bilo većinski (oko 70% domaćinstava), ustaško vodstvo u Konjicu odlučilo je da odmah otpočene sa izmenama etničke strukture toga sela. Tako je već 8. juna uhapšeno 10 uglednih Srba: Stjepan, Trifko i Spasa Mrkaji , Pero Pavić , Mihajlo Šajin, Nedo Samukovi , Obren Gligorovi , Vaso Mužijević , Uroš i Anđelko Zivak. Komandir žandarmerijske stanice na Ivan-planini Zulfo Kososaopštio im je da su uhapšeni kao taoci i da će ostati u zatvoru dok svi Srbi iz Bradine ne predaju oružje. Međutim, već sutradan je došao autobus sarajevske policije u koji su natrpani (svezani, razume se) i odvezeni u policijski zatvor u Sarajevo, gde su ostali do 15. juna. Toga dana su izvedeni iz zatvora, povezani žicom i zajedno sa petoricom Dubrovnikana (Jaša Miloslavić , Branko Hope, Nikola Mašanović , Branko Radonjić i Niko Budali) i sedmoricom Srba iz Foče i Goražda, posle više asovnog tumanjanja po brdima oko Travnika, odvezeni i strpani u travnički zatvor. Sutradan, 16. juna, isterani su iz tog zatvora, svi sem jednoga koji je izvršio samoubistvo, povezani pletenom žicom po trojica zajedno (u snopove) i odvezeni na željeznički most u Lašvi, gde su pobijani i pobacani u reku.⁵⁹ Sa ovog stratišta uspeo je da pobjegne Petar Pavić , iz Vlahovića. Njemu je pošlo za

58. Isto, inv. br. 55.288 i 55.283; Momčilo Radović , *Revolucionarni radni pokret i narodno-oslobodilački rat u Konjicu krajem 1941. godine*, Konjic 1986, str. 77-80.

59. Arhiv Jugoslavije, ZKRZ BiH, dosije br. 3139.

rukom da se prebaci u Užice i da tamo, 21. jula 1941. godine, ispri a ceo slu aj službenicima Komesarijata za izbeglice. Citira emo samo onaj deo toga iskaza koji govori o pogubljenju pomenute grupe:

»Oko 19 asova izvodili su nas iz travni kog zatvora, jednog po jednog, vezali pletenom žicom i tukli nas svi redom. Naredili su nam da pevamo pesmu 'Spremite se, spremte etnici!'; onaj ko nije hteo da peva odmah je bio žestoko tu en. Zatim su nas automobilom odvezli u Lašvu. Rekli su nam da nas vode u logor. Kod železni kog mosta u Lašvi stao je prvo njihov mali auto, a zatim i naš. Odmah su prvu trojicu (u snop) vezanih zatvorenika odveli na most. Neposredno iza toga uli smo nekoliko pucnjeva. U drugoj partiji odveli su nas etvoricu: mene, u itelja (Vasa Mužjevi a), opštinskog inovnika (Branka Hopa) i sudiju (Pera Davidovi a) na most. Tu su odmah udarili u itelja eki em u potiljak tako snažno daje pao kao pokošen. Na isti na in udarili su i mene, te sam i ja pao, ali sam ostao pri svesti, kao i preostalu dvojicu. Potom su iz pištolja pucali svakome od nas u glavu. Meni su usta bila zatvorena tako da mi je metak, ispaljen iz neposredne blizine, izbio tri donja i etiri gornja zuba, sa komadom vilice. Na kraju su nas pobacali s mosta u vodu. Po eo sam da tonem, ali sam osetio da je voda plitka i odupro se rukama, a glavu podigao da uzmem vazduh. Ustaše su osvetljavale vodu baterijskim lampama i pucale, ali me nisu videle. U vodi sam ostao oko 20 minuta, a potom izašao napolje, uvukao se u obližnji žbun i sa ekao svanu e.«⁶⁰

Gotovo u isto vreme kada i u Bradini, po elo je grupno hapšenje Srba u Glavati evu. Neki od uhapšenih su pušteni na slobodu, a neki upu eni u Konjic ili Nevesinje, gde su likvidirani.

Desetak dana posle likvidacije prve grupe Srba iz konji kog sreza na železni kom mostu u Lašvi, usledi e masovna hapšenja i ubijanja Srba ovoga kraja.

U ostalim srezovima zapadne Hercegovine, gde je hrvatsko i muslimansko stanovništvo bilo u ogromnoj ve ini (Srba je u prozorskom srezu bilo samo 0,41%, a u Ljubuškom 0,37%), ustaše nisu žurile sa likvidacijom Srba. Doduše, prva pojedina na hapšenja u tim krajevima izvršena su još krajem maja; me u prvima je uhapšen Maksim Andri , sudija sreskog suda u Ljubuškom, doktor pravnih nauka, ali je na intervenciju Mirka Lovri a iz apljine, privremeno pušten na slobodu. Uhapšena su i dva Muslimana - Mustafa Jaki i Ali efendija Orman, koji su se odranije deklarirali kao Srbi, i Hrvat Stojan Petrovi , koji je bio poznat kao protivnik ne samo ustaša nego i Ma ekovaca, zatim Ivan Leka i dr Petar Nui , advokat iz Ljubuškog. Sve uhapšenike su oterali u Posušje, gde su ih neko vreme držali u zatvoru, a potom pustili na slobodu ili vratili u Ljubuški. Posle toga, preko 20 dana Srbi u Ljubuškom nisu uznemiravani, ali su živeli u strahu i velikoj neizvesnosti, jer su svakodnevno stizale crne vesti iz drugih krajeva Hercegovine.⁶¹

60. Isto, Komesarijat za izbeglice, izjava P. Pavi a.

61. DRPS od 31. marta 1931, knj. 2, str. 81; Mahmud Konjhodži , *Kronika ljubuškog kraja*, Ljubuški 1974, knj. 1, str. 281-286.

PRVI ORUŽANI OTPORI USTAŠKOM GENOCIDU

Prvi dani ustaške vladavine u Hercegovini obeleženi su ne samo potocima krvi nedužnih ljudi nego i prvim oružanim otporom Paveli evim kolja ima. Masovan pokolj potomaka »Nevesinjske puške« u selu Udrežnju, bleskom munje je osvetlio duboku provaliju pred kojom se našla »kolijevka lava«, kako je Nevesinje, ne bez razloga, nazvao Aleksa Šanti . Vest o ovom svirepom zlo inu munjevito se pronela kroz sva srpska nevesinjska sela. Jedan deo stanovništva iz Biograda, Rasta, Šumi a, Odžaka i drugih sela u blizini ustaškog garnizona u Nevesinju, po eo je ve 2. juna uve e da napušta svoje domove i da se sklanja u obližnje šume i vrta e. Neki su se odmah uputili prema planini Sniježnici ili preko reke Zalomke ka Glogu i Ostrvici, a neki prema crnogorskoj granici. Niko više nije mirno sedeo kod svojih ku a.

Ni ustaše nisu mirovale. Po povratku iz Udrežnja, natporu nik Sudar je užurbano pripremao »zaštitne lovce« za novi zlo in. Na redu je bio Donji Drežanj, selo koje leži na jugoisto nom rubu Nevesinjskog polja, u kome je živela ugledna porodica Ivkovi i nekoliko doma instava Piljevi a i Vujovi a. Ivkovi i su bili vrlo homogena porodica u kojoj je vladalo nepisano pravilo: »jedan za sve, svi za jednoga«. Neposredno posle kapitulacije Jugoslavije, znatan broj Drežnjana, koji su bili rasuti širom zemlje, vratio se u svoj zavi aj. Stradanja i patnje kojima je bio izložen srpski narod od samog po etka rata još više su zbili redove Drežnjana i snažno poja ali njihovu odlu nost da se oružjem brane. im su saznali da e ustaše 3. juna do i u Donji Drežanj, odlu ili su da ih ne puste u selo. Još u toku no i žene i deca su evakuisani u zbeg, a svi naoružani ljudi poseli položaje za odbranu. Negde oko 10 asova prime en je autobus sa ustašama, koji se preko Odžaka kretao ka Gvozdnom mostu, na reci Zalomki. Kada su prešli most, »zaštitni lovci« su se iskrcali iz autobusa, razvili u strelce i krenuli prema Drežnju. Ubrzo su, me utim, obasuti puš anom vatrom i naterani u bekstvo. Njihov zapovednik Mihovil Zimšek je komandovao: »Trkom u autobus!« Mada ih Drežnjani nisu gonili, »lovci« su pani no uskakali u autobus, koji je punom brzinom odjurio prema Nevesinju.

Obavešteni o prvom oružanom otporu na koji su naišli njihovi »zaštitni lovci«, natporu nici Franjo Sudar i Rudolf Ku era prikupili su preko 300 ustaša, domobrana i žandarma, ukrcali ih u devet kamiona i uputili se ka Donjem Drežnju; kamione je na motociklu pratio ustaški logornik u Nevesinju or o Preka. Kolona je nesmetano stigla do Gvozdenog mosta, odnosno sela Vraniku a, gde se razvila za borbu i koncentri no nastupala prema Donjem Drežnju. Pod pritiskom višestruko nadmo njih neprijateljevih snaga, Drežnjani su bili pri nu eni na povla enje. Oko 15 asova neprijatelj je ušao u selo, zapalio ga i zverski ubio dve žene ijedne dete - Todoru i Cvijetu Ivkovi i Cvijetinu jednogodišnju k erku Aniku (one nisu bile evakuisane u zbeg). Posle dvo asovnog haranja po napuštenom selu, Sudarova i Ku erina »kaznena ekspedicija« vratila se u Nevesinje. Istog dana, natporu nik Ku era je napisao izveštaj o ovom doga aju, koji glasi:

Ministarstvo Pravosudstva
Kraljevina Srpska
Svj. D. naj. 3
3. lipnja 1941 god
Nevesinje

104
143

U selu Drevnja
kotara Nevesinjskog
mjestu napali su
u selu zaštitnih lara
sa.

M. Kapov. H. Oruč. pučkarnije
Sarajevo.

3. lipnja 1941 god. u 9 sati sati kontrola od
20. zaštitnih lovaca sa jednim oružanim postaje
Nevesinje koja je predvodio poručnik Miroslav
Šek sa narednikom do u selu Donjem Drevnju
kotara Nevesinjskog prikupi vatreno oružje
i ustali ratni materijal.

Satrola koja je stigla do sela Drevnja
kao M. sati bila je napadnuta sa dve strane od
strane naprednih meštana Drevnja i Kraljeve.
Borba je trajala oko 1 sat. Ustajeno je sa
jedne i druge strane veći broj meštara nije
bilo mrtvih ni povredjenih. U ovoj borbi sa
pobijeno je Džanko Stajić iz Grabovice
a napadači predvodio je Marko Vuković
iz Grabovice a kao poslednj učesnik u ovoj
borbi navodi Stajić posto su ustasi 1/2
lipnja 1941 god. u selu Drevnju prikupili sta
normativ i papirni dokumenti što u stvari
odgovara istini jer su ustasi u bili veći
broj lica.

Danas se je dogodilo da napadaj naš
štitnih lovaca odmah je na lice sukaba
nastala jedna žaća oružanika prikupila sud
majim vodstvom kao jedan vod vojske
koja nije mogla prihvatiti napadac

Izveštaj natporu nika Rudolfa Ku are o prvom oružanom otporu na koji su naišli »zaštitni lovci«
3. juna 1941. godine u Donjem Drevnju - Nevesinje

»Tre eg lipnja 1941. godine u sedam sati patrola od 20 'zaštitnih lovaca' sa jednim oružnikom postaje Nevesinje, koju je predvodio poručnik Mihovil Zimšek, sa zadatkom da u selu Donjem Drežnju kotara nevesinjskog prikupi vatreno oružje i Ostali materijal, kada je stigla do sela Drežnja, oko 11 sati, bila je napadnuta sa dvije strane od naoružanih mještana Drežnja i okolice. Borba je trajala oko jedan sat. Ispaljeno je sa jedne i druge strane ve i broj metaka; nije bilo mrtvih ni povrije enih. U ovoj borbi zarobljen je Branko Staji , težak iz Grabovice; napada e je predvodio Vlatko Petkovi iz Grabovice, a kao razlog za stupanje u ovu borbu navodi Staji (bio je taj) što su ustaše 1/2. lipnja 1941. godine u selu Drežnju (Udrežnju, prim. S. S.) poubijali stanovništvo i popalili domove, što u stvari odgovara istini, jer su ustaše ubile ve i broj lica.

Danas se je saznalo za napadaj na zaštitne lovce, (pa) je odmah na mjesto sukoba izašla jedna oja ana oružni ka patrola, pod mojim vodstvom, kao ijedan vod vojske, koja nije mogla prona i napada e; oni su se razbježali u raznim pravcima i selo ostavili prazno. Prispjele su i ustaše, pod vodstvom natporu nika Sudara, koje su odmah selo oko koga se vodila borba zapalile (izgoijelo je oko 20 ku a) i jednu ženu ustrijelili. Uslijed ovog zavladao je panika i strah kod naroda koji bježi u šume.«62

Prvi oružani otpor ustaškim kolja ima u buntovnom Nevesinju pretvori e" se u varnicu iz koje e se razbuktati junski ustanak srpskog naroda u gornjoj Hercegovini, prvi masovni oružani ustanak u porobljenoj Evropi. Tri dana posle oružanog okršaja u Donjem Drežnju, došlo je do oštih borbi u isto nim delovima gata kog sreza i zauzimanja žandarmerijskih stanica u Kazancima, Step&nu i Jaseniku. Tokom 6. juna munjevito se širila vest o tragediji sela Korita kroz gata - ka i bile ka sela, kao i u pograni nim delovima Crne Gore, jer su prethodne no i iz jame »Golubnja e« uspela da iza u dva živa sv^doka - Dušan Jakši i Radovan Šakota. Sada više nije bilo nikakve sumnje u ono što se do tada šapatom govorilo (da ustaše ubijaju sve pohapšene Srbe). Strah je odjednom prerastao u revolt i spremnost za borbu na život i smrt. Slušaju i lelek »što goru prolama«, ljudi su izvadili skriveno oružje, zgrabili motke i sekire i neustrašivo krenuli na ustaške žandarmerijske stanice, koje su se nalazile isto no od puta Korita-Avtovac. Pridružile su im se i naoružane grupe Pivljana, Golijana i Banjana, kao što su to inili i njihovi dedovi u prošlosti.

No u 6/7. juna pove a grupa naoružanih ljudi iz Kazanaca i Golije, pod komandom popa Radojice Periši a, napala je ustašku žandarmerijsku stanicu u selu Kazancima i zauzela je bez ikakvog otpora. Upozoreni na opasnost od jednog meštana, žandarmi su se neposredno pred po etak napada neopaženo izvukli iz kasarne, sakrili u obližnje žito i pritajili. Kad su se ustanici uputili prema Stepenu i Zbornoj Gomili, žandarmi su uspeli da se naopaženo provuku i pobegnu u Avtovac; samo je kaplar Franjo Frankovi zalutao i pao u ruke ustani-ka. Oni su ga razoružali i, posle dužeg ispitivanja, pustili na slobodu, jer je utvr eno da se on, za vreme masakra u selu Koritima, nalazio u Kazanci-ma.

Iste no i, grupa od oko 300 naoružanih ustanika iz Stepena, Pržina, Pustog Polja, Dani a, Duli a, Dobrelja, Vratkovi a i Kazanaca, krenula je u dve kolone prema Stepenu i Zbornoj Gomili. Kolona koja se kretala prema Stepenu napala je u osvit 7. juna tamošnju žandarmerijsku stanicu i zauzela je u prvom naletu. Žandarmi su uspeli da se izvuku i pobegnu u Fazlagi a Kulu, svi izuzev komandira stanice - narednika Muja Obada, koji je zarobljen upravo u trenutku dok je telefonom tražio pomo iz Bile e. Žandarmerijska stanica je potpuno demolirana, kao i ona i Kazancima, a Mujo Obad odveden u Zaselje kod sela Duli a i tu izveden pred narodni sud. Ali, budu i da ga meštani iz sela Stepena nisu optuživali za zlo ine koji su po injeni u tome selu, Mujo Obad je pušten na slobodu; omogu eno mu je da sa ženom i decom ode u Avtovac. Neta na je tvrdnja u izveštaju potpukovnika Aganovi a prema kojoj je Mujo Obad odveden sa ženom i decom u blizinu crnogorske granice, gde je uvan u jednoj uvali, odakle je uspeo da pobegne u vreme kada je (oko 16 asova) domobranska vojska pristigla iz Bile e i otpo ela borbu sa ustanicima na Stepenu.⁶³

Druga grupa ustanika je zauzela Zbornu Gomilu, presekla put Avtovac-Korita i odbila koncentri an napad ustaških snaga iz Fazlagi a Kule i Avtovca. Me utim, oko 16 asova usledilaje intervencija jakih ustaško-domobranskih snaga iz Bile e. Naime, im su dobili izveštaj o zauzimanju žandarmerijskih stanica u Kazancima i Stepenu, potpukovnik Aganovi i major Jagi uputili su prema Gacku oko 400 domobrana i ustaša. Te snage su bez smetnje došle kamionima do Razbijenog korita, gde su se razvile za borbu i preko Ljuti napale ustani ke snage s boka i prisilile ih na povla enje. Mada izvršeno u neredu, povla enje nije imalo težih posledica, jer se neprijatelj nije usudio da se odlepi od komunikacije. »Osvojivši Stepen domobrani nisu preduzimali dalju akciju protiv pobunjenika jer navodno za to nijesu imali nikakvo nare enje, nego su 8. lipnja otišli u Avtovac« - kaže se u izveštaju Krilnog zapovjedništva Bile a.⁶⁴

Ustaniци su u ovoj borbi imali tri mrtva (Dušana Mandi a, Dušana Boljanovi a i Savu Vasiljevi a) i etvoricu ranjenih. Iz ustaško-domobranskih izveštaja vidi se da su poginula dva žandarma, dva su zarobljena, dok su etvorica ustaša teško ranjena; o gubicima divljih ustaških odreda nema podataka.

Tokom 7. juna oštre borbe vodene su i oko sela Lipnika i Jasenika. Oba-veštani da ustaše iz Avtovca pripremaju napad na selo Lipnik, kao i o pretnjama Džema Tanovi a da e osvetiti oca, Lipni ani su evakuisali žene i decu u predele oko crnogorske granice, izvršili najnužnije pripreme za odbranu sela i zatražili pomo iz susednih sela i Pive, koja je stigla neposredno pred po etak neprijateljskog napada; bila je to grupa naoružanih ljudi iz sela Kazanaca. Ubrzo posle toga prime en je strelja ki stroj ustaša, koji se od Avtovca kretao prema Lipniku. U isto vreme, žandarmi sa postaje u Jaseniku, oja ani prethodnog dana sa dvadesetak divljih ustaša, preduzeli su nastupanje u pravcu Kovilca, položaja koji mo no dominira celim Lipnikom. Obe kolone do ekane su puš anom vatrom i zaustavljene. Upravo kada je otpo ela borba Lipni anima je pritekla u pomo

63. Isto, kut. 143a, reg. br. 8/12-2.

64. Isto.

ve a grupa naoružanih ljudi iz susjednih pivskih sela (Krivodola, Lisine, Žanjevice i dr.). Desna ustaška kolona je prisiljena da se povuče u Avtovac, dok je leva saterana u žandarmerijsku stanicu u Jasniku, koja je oko 13 asova napadnuta i zauzeta. Među ostalim plenom, u toj stanici su nađeni maljevi za ubijanje i lanci za vezivanje ljudi.⁶⁵

Istoga dana, ustanici iz sela Izgori, Čemerna i Vrbe rasterali su ustašku posadu, koja je bila smještena u Osnovnoj školi sela Vrbe. Time je, u stvari, otkriven nitav granični pojas prema Crnoj Gori od sela Korita do Čemerna od ustaških posada i žandarmerijskih stanica. Bio je to krupan uspjeh gatakih ustanika, koji je otvarao kakvu-takvu perspektivu u neravnoj borbi protiv ustaškog genocida. O ovim borbama sačuvano je više ustaško-domobranskih izveštaja, od kojih ćemo citirati deo izveštaja sreskog na elnika u Gacku Josipa Roma, koji glasi:

»Sedmog lipnja t. g. Crnogorci u zajednici sa domaćim Srbima pograničarima organizovali su napad velikog stila, koji je otpočeo istovremeno na tri oružničke postaje: Kazance, Jasenik i Stepen. Oružnici su bili prinuđeni da se povuku prema Avtovcu, a napadači su opljačkali oružničke postaje, te dvojicu oružnika su ubili, a trojicu ustaša teško ranili; otvorila se bitka na liniji od oružničke postaje u Jasniku, pa sve do Korita, te je trajala cijelog dana. Međutim, predvečer je stigla jedna satnija naše vojske iz Bileće, te je napadačima protjerala od Korita i Stepena prema planini Somini..«⁶⁶

Ohrabreni prvim uspjesima, ustanici su se pripremali da napadnu ustaško-domobranski garnizon u Avtovcu. Među ustašama je zavládala panika; tišinu junske noći i remetili su njihovi mitraljeski rafali. Pucali su u vetar da razbiju strah. Na kraju su pribegli u špilj: uputili su ustanicima dva taoca iz avtova kog zatvora (Boža Bjelogriča i Milana Slijepčevića) sa porukom da se pobiti sve taoce ukoliko ustanici napadnu Avtovac i ne predaju oružje. Pošto se tada u avtova kom zatvoru nalazilo oko 120 ljudi, ustanici su, posle dužeg većanja, odlučili da povedu pregovore sa komandom domobranske divizije (pomenuti taoći su ih obavestili da je u Avtovac stigla domobranska vojska). Uvereni da je redovna vojska zavesti kakav-takav red, uputili su pismo komandantu Jadranskog divizijskog područja, u kome se, između ostalog, kaže:

»Mi svi koji smo se sklonili van svojih domova (neko u pećine neko u šumi) od naoružanog ološa - zvijeri, koji prave i poštene ljude muče na najgroznije načine, a potom ubijaju i polumrtve bacaju u jame; sklonili smo se zato da nam ne oduzmu živote pre nego što dođe zakon i državna vlast do nas. Nadamo se da ćete vi stati na put pomenutim zvjerstvima.

Mi smo živjeli pod nekoliko državnih uprava i uvijek smo bili lojalni i poštteni građani. Gospodine generale, molimo vas da nam garantujete život i slobodu kretanja, da pustite mirne ljude iz zatvora (ako je neki od njih kriv neka odgovara

65. Isto; Mitar Lojović, *Od Sarajeva do Zelengore*, »Hercegovina u NOB«, knj. 2, str. 567-569.

66. *Arhiv VII*. kut. 143, reg. br. 18/1-2.

po zakonu), da razoružate ološ i plja kašku bandu da ne kalja ast poštenih Hrvata; mi od kada postasmo živjesmo sa Hrvatima, ne znaju i da su zvijeri.«⁶⁷?

U pismu se dalje naglašava da e se odbegli ljudi vratiti svojim ku ama i predati oružje i vojni ku opremu, ukoliko se ispune navedeni zahtevi i odredi jedan neophodan rok u kome bi se ta predaja objektivno mogla obaviti. Nekoliko dana docnije, u Lipniku i Jaseniku boravili su zvani ni predstavnici ustaške vlasti (kotarski predstojnik Josip Rom, ustaški poverenik Herman Togonal i zapovjednik oružni kog krila Bile a Muharem Aganovi) radi pregovora sa ustanicima. Iz izveštaja potpukovnika Aganovi a vidi se da su meštani svu krivicu za napad na žandarmerijske stanice svaljivali na Crnogorce i da su molili pomenutu delegaciju da se žandarmi ne šalju u Jasenik, jer e ih Crnogorci ponovo napasti. Obe ali su da e predati oružje i vojni ku opremu, ali samo pod uslovom da domobranska vojska razoruža divlje ustaške odrede i ispuni druge njihove zahteve iznete u citiranom pismu komandantu Jadranskog divizijskog područja. Da su Lipnani gajili izvesne iluzije da e domobranska vojska zavesti red, najbolje se vidi po tome što su pristupili prikupljanju izvesne koli ine oružja (mahom neispravnog) radi predaje. Me utim, iz pomenutog izveštaja potpukovnika Aganovi a vidi se da im ustaška vlast nije verovala, kao ni oni njoj. U tom izveštaju se, naime, kaže: »Oni se ne e nikada mo i upokoriti na lijep na in, nego e se to morati u initi silom, pa onda ekonomski ubiti toliko da potpuno osiromaše.« U izveštaju se dalje navodi da se žandarmerijska postaja u Jaseniku ne može uspostaviti sve dotle »dok se sa pobunjenicima svih sela isto no od puta Avtovac-Korita ne bude potpuno obra unato jednom zajedni kom akcijom oružništva ustaša i vojske.«⁶⁸ Ali, pošto su zvani ni organi ustaške vlasti ocenili da za takvu akciju nemaju dovoljno snaga, nastupila je kratka pauza, koja e trajati petnaestak dana. Za to vreme u Hercegovinu je upu ena ekipa najbližih Paveli evih saradnika, koju je predvodio »poglavni pobo nik« i šef obaveštajne službe NDH Mijo Babi , sa zadatkom da pripremi tzv. »vidovdansku akciju« tj. masovne pokolje hercegova kih Srba, s tim da prethodno prikupi -dovoljno jake ustaško-domobranske snage za uspešno izvo enje te akcije.

67. Mitar Lojovi , n. ., »Hercegovina u NOB«, knj. 2, str. 567-569.

68. Isto, kut. 143a, reg. br. 8/12-2.

VIDOVDANSKI POKOLJI

GATA KE SODOME I GOMORE

Ustaška vlast je, kao što smo videli, u sprovo enju svog rasisti kog nacionalnog programa naišla na oružani otpor srpskog naroda u gornjoj Hercegovini. To neo ekivano neprijatno iznena enje prinudilo je njene predstavnike da uspore zapo ete pokolje dok ne privuku ja e ustaško-domobranske snage na ovo tradicionalno buntovno podru je, kao i da projektuju tzv. »vidovdansku akciju«, tj. masovne pokolje ne samo odraslih ljudi nego i celokupnog srpskog stanovništva; trebalo je da baš na Vidovdan ti pokolji dobiju najve e razmere. Me utim, razvoj opšte me unarodne situacije, odnosno napad hitlerovske Nema ke na Sovjetski Savez, podstakao je ustaške vlasti da ubrzaju projektavanu »vidovdansku akciju«. Gata ki srez se našao prvi na udaru i drugog razornog talasa ustaškog genocida. Kada se ima u vidu injenica da su ustaški zlo inci u tom kraju naišli na najsnažniji otpor i da srpsko stanovništvo gornje Hercegovine nije priznavalo ustašku vlast (neke opštine su posle prvih pokolja pismeno obavestile sreska na elstva u Gacku i Nevesinju da ne priznaju vlast NDH), to se moglo i o ekivati,¹

Ve istoga dana kada je napadnut Sovjetski Savez, grupa izabranih ustaških zlo inaca, koje su predvodili žandarmerijski narednik Himzija Bauk i komandir žandarmerijske stanice u Fojnici Džemil Sari , izabrala je u .gata kom zatvoru 10 uglednih ljudi, mahom svojih najbližih komšija, povezala ih žicom, utrpala u kamion Mume Hasanbegovi a i odvezla u klisuru Surdup, kod sela Gornjih Plužina (nevesinjski srez). Tamo ih je svirepo poubijala i _survala pod cestu, a potom naredila seljacima toga sela (Lakete, ulimani i Šikale) da ih zatrpaju kamenjem. Neposredno posle tog zlo ina proneo se glas da je to osveta za ubistvo Adema Bauka, zloglasnog austrougarskog šuckora, koji je ubijen 1918. godine na putu izme u sela Nadini a i Ravni. Iz sa uvane arhivske gra e vidi se da niko od ubijenih ljudi nije imao ama baš nikakve veze sa ubistvom Adema Bauka. U Surdupu su 22. juna ubijeni:

Košuti Marko	Markovi Rade
Popovi Mi o	Miloševi Mitar
Manojlovi uro	Miloševi Petar
Maljevi Aleksa	Koprivica Radovan i
Maljevi oko	Šipovac Vojin. ²

1. Arhiv Vojnoistorijskog instituta, fond NDH, kut 143a, reg. br. 8/12-2.

2. Spomen knjiga palih boraca NOR-a i žrtava fašisti kog terora opštine Gacko 1941-1945, Gacko 1986.

Sutradan, 23. juna, otpo eli su masovni pokolji srpskog stanovništva u Gacku i okolini, koji su trajali etiri dana i koji su pogodili ne samo odrasle ljude nego i žene i decu. O tim zlo inima, naro ito o bestijalnom na inu na koji su izvršeni, malo se zna, jer arhiva islednih organa Uprave državne bezbednosti FNRJ još nije dostupna istori arima. Ipak se, tu i tamo, nade poneki dokument koji verno odslikava fragmente strave i užasa koje je preživljavalo srpsko stanovništvo Gacka i neposredne okoline. Iz tih dokumenata saznajemo da je 22. juna poglavni pobo nik Mijo Babi , izdao nare enje natporu niku Sudaru da, uz pomo divljih ustaških odreda iz Gacka i Fazlagi a Kule, o isti »nemirnu granicu« prema Crnoj Gori i time stvori povoljne uslove za realizaciju projektovane »vidovdanske akcije«.3

U duhu tog nare enja, Sudar je, 23. juna, stigao u Avtovac, sa 200 ustaša iz zapadne Hercegovine. Tu ga je ekala velika grupa ustaša iz Gacka i Fazlagi a Kule, tako da ih je (prema izjavi Marka Šaki a, kotarskog predstojnika u Bile i) ukupno bilo oko 600. Uverene da se pred njima nalazi goloruko stanovništvo, udružene snage zapadnohercegova kih i gata kih ustaša ustremile su se na srpska sela isto no od puta Avtovac-Korita, pale i i pustoše i Zbornu Gomilu, Pusto Polje i Stepen. Me utim, im su se odlepile od komunikacije i zašle dublje u grani ni pojas, do ekane su dobro organizovanom vatrom ustanika sa položaja ispred sela Pržina i, posle oštre dvo asovne borbe, naterane u bekstvo. Na bojnopolju su ostavile etvoricu mrtvih, me u kojima i poznatog ustaškog teroristu - emigranta Zvonka Pospišila, jednog od atentatora na kralja Aleksandra Kara or evi a i Luja Bartua u Marselju 1934. godine, dok su etvoricu ranjenih odvukli sa sobom. Na strani ustanika poginula su dva neustrašiva borca - Milan i Spasoje Tepav evi ; ovaj poslednji se našao licem u lice sa Zvonkom Pospišilom

Zvonimir Pospišil, jedan od atentatora na kralja Aleksandra Kara or evi a, poginuo 23. juna kod sela Pršina - Gacko

(Spasoje u prvom borbenom redu ustanika, a Pospišil ustaša) i nepogrešivo pucao u njega iz svog karabina, ali je i Pospišil u istom trenutku povukao obara svoje mašinke i izrešetao Spasoja. Posle kukavi kog bekstva ispred ša ice .naoružanih

3. *Arhiv VII*, fond NDH, kut. 85, reg. br. 1/17-12.

ljudi, Sudarevi »junaci« su neustrašivo jurišali na goloruko stanovništvo Stepena, Zborne Gomile, Avtovca, Gacka, Me uli a i Kule, satiru i ga nemilosrdno. Evo šta se o tome kaže u izveštaju Krilnog zapovjedništva Bile a:

»Na 22. lipnja otišao sam u Nevesinje i stupio u vezu sa ustaškim stanom, te je 23. lipnja iz Nevesinja otišao zapovjednik sa ve im brojem ustaša u Avtovac, odakle su, u suradnji sa ustašama iz Gacka i Avtovca, izvršili jedno nasilno izvi anje u pravcu Stepena, sa 200 ustaša. Na mjestu zvanom Zborna Gomila ustaše su do ekane puš anom vatrom od pobunjenika, pa su se morale razviti za borbu. Uspjelo im je da protjeraju napada e ka Stepenu i Pržinama, nakon ega su upalili selo Šukovi e (re je o Šukovi a ku ama na Stepenu, prim. S.S.), Stepen, Pržine, Pusto Polje i osam ku a uz cestu kod Stepena... U selu Me uli ima i Stocu uhi eno je 13 Srba, koji su u Avtovcu od ustaša strijeljani, ali oni nijesu u estvovali u borbi ve su živjeli u ova dva muslimanska sela. Po nalogu zapovjednika ustaša no u (izme u) 23. i 24. lipnja uhi eni su u Gackom svi Srbi od 16 godina naviše, od ega je u toku no i poubijano 26, a ostatak e navodno biti otpremljen u Nevesinje.«⁴

Krilni zapovjednik potpukovnik Aganovi nije naveo ni polovinu žrtava koje su na najgrozniji na in umorene 23. juna u ondašnjem gata kom srezu: oveku pamet stane kada se suo i sa injenicama koje autenti no govore o atavisti koj bestijalnosti sa kojom su ustaški dželati usmrtili svoje žrtve. Ustaški funkcioneri su i ovoga puta li nim primerima pokazivali svojim pristašama da se srpsko stanovništvo može ubijati kao divlja za slobodan lov, bez obzira na godine starosti i pol; da mu se samovoljno može oduzimati pokretna i nepokretna imovina. Mnoge akcije divljih ustaških hordi po hercegova kim selima i varošicama preduzimate su ne samo radi toga da se ta mesta u ine etni ki istim naseljima Hrvata nego i zbog plja ke. Iz izveštaja potpukovnika Aganovi a vidi se daje iz Korita oplja kano 5.294 grla sitne i krupne stoke (ve je re eno da je ta cifra trostruko ve a) i da je ta stoka u najve em broju data zlo incima kao nagrada za nedela koja su po inili. Upravo na taj mamac ustaški funkcioneri su uspeli da privuku znatan broj seoske i varoške sirotinje. To nedvosmisleno potvr uje i ovaj primer:

»Jednoga dana u maju 1941. godine došao sam u Avtovac kod trgovca Hasanbegovi Mustafe« - izjavio je na saslušanju ustaša Šu rija Fazlagi - »i tražio mu na pozajmicu 300 dinara. Odgovorio mi je: »Šta uvek prosja iš, eno ti Panta Runda, ubij ga i uzmi sve njegovo.«⁵

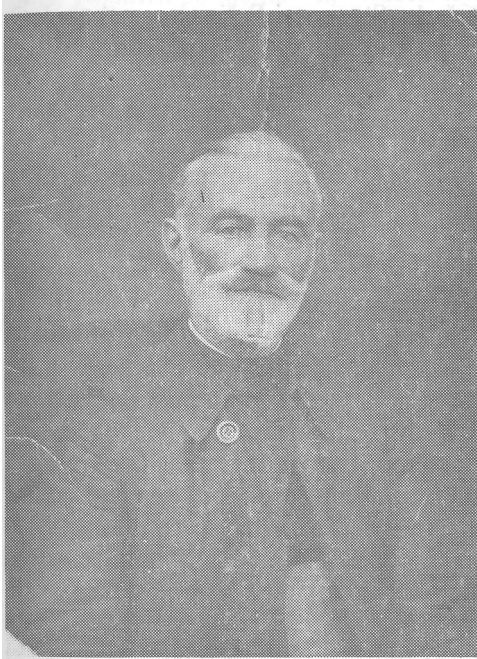
Posle poraza na Pržinama, ustaški zlo inci su se kao lavina obrušili na mirno stanovništvo u naseljima oko komunikacije Gacko-Bile a. Prve na udaru našle su se porodice Popovi a i Zlatani a sa Zborne Gomile i iz Me uli a - ukupno sedam familija (4 sa Zborne Gomile i 3 iz Me uli a). Sva eljad ovih porodica zatvorena su u štalu Atifa Džubura. im je pao mrak, ustaše su izdvojile pet muškaraca i kamionom ih odvezle u Avtovac, gde su ih, sa još devet ljudi iz Avtovca i okoline, zverski poubijale i zatrpale u avtova ko strvinište. Te ve eri su u Avtovcu ubijeni:

4. Isto, kut. 143a, reg. br. 8/12-2.

5. B. Kova evi , S. Skoko, n. ., str. 101.

Popovi Vaso
Popovi Mitar
Popovi Rade
Popovi Marko
Zelenovi Milan
Zelenovi Novak
Višnjevac Vidak, prota

Vukoti A im
Boljanovi Jovan
Rebi Risto
Grgui Obren
Ivkovi Mitar
Ivkovi Novak i
Maljevi Mitar.⁶

Prota Vidak Višnjevac, ubijen 23. juna 1941. godine u Avtovcu posle groznog mučenja i mrcvarenja

Protu Vidaka Višnjevca, oveka koji se za vreme *interregnuma* 1918. godine, kao predsednik Narodnog veća u Gacku, naročito isticao u odbrani gatakih Muslimana od naoružanih grupa iz pograničnih delova prema Crnoj Gori, koji su hteli da se svete za avtova koja vešala i druga zlodela šuckora poinjena tokom prvog svetskog rata. Umesto zahvalnosti, među Muslimanima su se našli ljudi koji su mu polili kosu i bradu zejtinom i gazom, pa onda zapalili, da bi ga na kraju polumrtvog strpali u septiku jamu Vojnog logora u Avtovcu. Na sudskom procesu Mahmutu ampadi, utvrđeno je da je ovaj zločinac pridržavao bolesnog protu dok su ga utrpavali u automobil radi odvođenja na stratište (protu je stanovao u Gacku), daje za njim zalupio vrata i naredio šoferu da vozi.⁷ Na procesu nekim drugim učesnicima u ovom zločinu utvrđeno je da su pomenute žrtve grozno mučene pre nego što su poubijane hladnim oružjem

6. Navedena Spomen knjiga opštine Gacko.

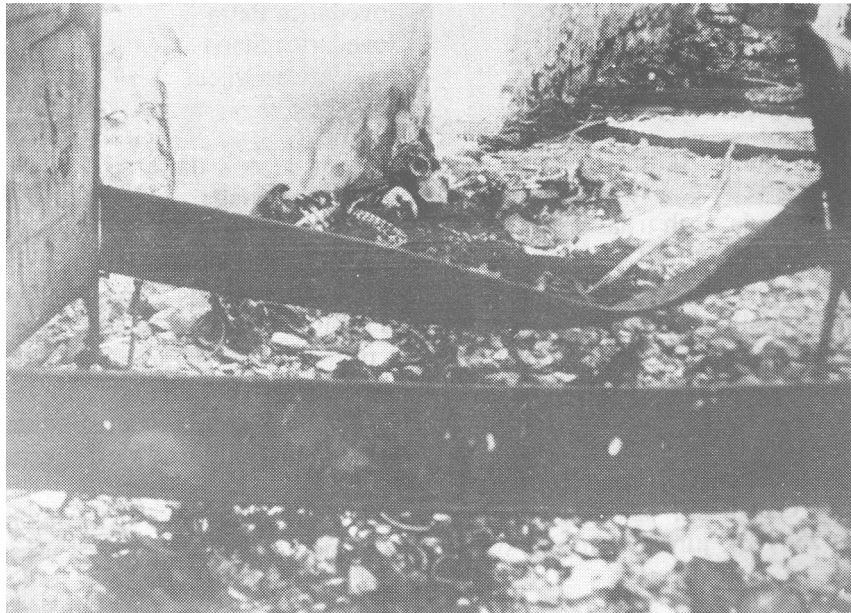
7. Arhiv SR Bosne i Hercegovine u Sarajevu, fond Okružnog suda u Mostaru, br. ko 132/1946 i 371/1941.

(noževima, maljevima, sekirama) i da su neki od dželata tom prilikom jeli hleb umo en u krv ubijenih ljudi.

Sutradan, 24. juna, ubice su pokupile preostale ljude, žene i decu Popovi a i Zlatani a (ukupno 29 lica), oterali ih na Hadžovu jamu u Bukavcima, kod sela Stoca u Fazlagi a Kuli, zverski poubijali i survali u ponor. Tom prilikom su ubijeni:

Popovi Vojin	(star 14 godina)	Zlatani Ljeposava	(19 god.)
Popovi Darinka	(8 god.)	Zlatani Mara	(56 god.)
Popovi Zora	(6 god.)	Zlatani Mlica	(15 god.)
Popovi Jela	(45 god.)	Zlatani Petar	(13 god.)
Popovi Lazar	(7 god.)	Zlatani Radislavka	(19 god.)
Popovi Nasta	(5 god.)	Zlatani Slobodan	(17 god.)
Popovi Mara	(45 god.)	Zlatani Trifko	(47 god.)
Popovi Novak	(10 god.)	Zlatani Cvijeta	(27 god.)
Popovi Slavojka	(2 god.)	Zlatani Sofija	(24 god.)
Popovi Spasa	(42 god.)	Zlatani Milinko	(13 god.)
Zlatani Aleksa	(15 god.)	Zlatani Milena	(nekoliko meseci)
Zlatani Andrija	(45 god.)	Vukoti Mlica	(nepoznato)
Zlatani Anika	(16 god.)	Vukoti Radojka	(18 god.)
Zlatani Borisa	(16 god.)	Boljanovi Ljuba	(24 god.)
Zlatani Dušan	(20 god.)		

Ovako su izgledala krvlju ugašena ognjišta porodica Vula Bjelogri a i Mitra Gove-darice, septembra 1941, kada su italijanske trupe reokupirale Gacko

Iz jednog šturog izveštaja iz tog vremena saznajemo da su taj masakr izvršile prve komšije žrtava - ustaše iz Fazlagi a Kule, pod rukovodstvom Šerifa i Sulje Zvizdi a - Galavi a, a po nare enju Džema Tanovi a, Vegbije Paši a i Mume Hasanbegovi a. Iz tog izveštaja, tako e, saznajemo da se žena Novaka Zlatani a, vide i šta je eka, obesila u kolibi Zaima Tanovi a (u toj kolibi su Zlatani i bili zatvoreni) i na taj na in prekratila najstrašnije muke koje se mogu zamisliti - posmatranje umorstva svojih najmilijih.⁸

Posebno poglavlje gata ke crne hronike predstavlja spaljivanje na živoj vatri porodica Vula Bjelogrli a i Mitra i Petra Govedarice iz sela Vrbice, kod Gacka, izvršeno 23. juna uve e. Naime, posle bekstva sa položaja kod sela Pržina, grupa odabranih ustaških zlo inaca iz Avtovca, koju je predvodio jedan od najkrvolo njih ustaških kolja a ne samo u Hercegovini nego i u celoj NDH, Halid Voloder (do po etka rata bio sluga Mume Hasanbegovi a), zatvorila je pomenute porodice u jednu slamom pokrivenu ku u, spolja joj dobro zapre ila vrata, a potom polila benzinom i zapalila. U razbuktaloj vatri sagorelo je ukupno devetnaest lica i to:

Bjelogrli Vule	(star 53 godine)	Govedarica Mitar	(44 god.)
Bjelogrli An a	(42 god.)	Govedarica Anto	(11 god.)
Bjelogrli Vidosava	(1 god.)	Govedarica An a	(14 god.)
Bjelogrli Dara	(7 god.)	Govedarica Boba	(19 god.)
Bjelogrli Desa	(9 god.)	Govedarica Boro	(31 god.)
Bjelogrli Žarko	(11 god.)	Govedarica Jovan	(56 god.)
Bjelogrli Nada	(19 god.)	Govedarica Milena	(5 god.)
Bjelogrli Petar	(16 god.)	Govedarica Petra	(42 god.)
Bjelogrli Radivoje	(4 god.)	Govedarica Stana	(16 god.)
		Govedarica Cvijeta	(72 god.) ⁹

U stenografskim beleškama u esnika NOR-a stoji da su pokolj u selu Vrbici preživlele dve mlade i vrlo lepe devojke (Nada Bjelogrli i Boba Govedarica), da su ih ustaški zlo inci povelili sa sobom, na njima se izivljavali, pa ih tek posle toga ubili i bacili u neku od ve pominjanih jama u Fazlagi a Kuli. Prvi komšija nastradalih porodica isti e da su se sutradan, 24. juna, kada je on došao svojoj ku i, leševi ljudi, žena i dece još pušili. »Prepoznao sam« - kaže on - »leš Vula Bjelogrli a, ležao je na le ima i u svakoj ruci držao po jedno dete. Mitra Govedaricu sam, tako e, prepoznao; cela njegova familija bila je u jednoj hrpi, kao grozd.«iO Ti napola izgoreli leševi ostali su kao sablast me u garavim zidovima, nezakopani, sve do septembra 1941. godine, odnosno do reokupacije Gacka od trupa italijanske 2. armije.

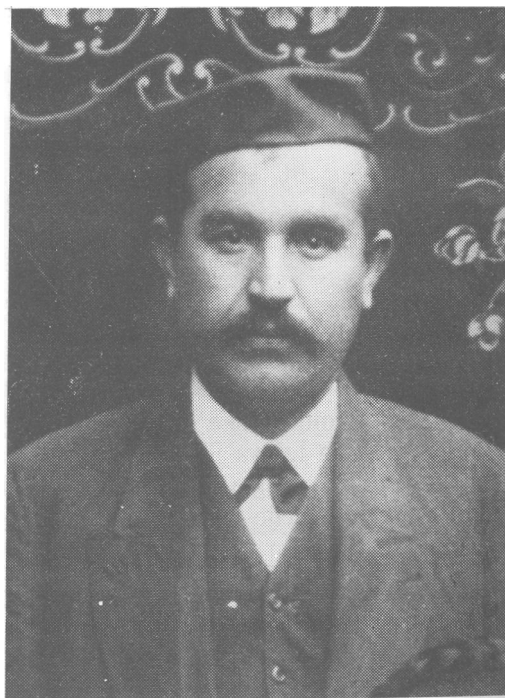
U Gacku su, kako sasvim ta no navodi potpukovnik Aganovi , no u izme u 23. i 24. juna pohapšeni svi Srbi stariji od 16 godina i strpani u zatvor

8. *Arhiv VII*, etni ki fond, kut. 201, reg. br. 1/1.

9. Navedena Spomen knjiga opštine Gacko.

10. Izjava M. Šolaje pred Sreskim sudom u Gacku 11. avgusta 1951; *Arhiv VII*, fond NOR-a, kut. 1995, reg. br. 1/1.

sreskog suda, odnosno sreskog poglavarstva. Te no i ustaške patrole zakucale su na vrata svih srpskih kuća i stanova. Obično su unutra upadali po dvojica: jedan iz zapadne Hercegovine, a drugi meštani, koji je lično poznavao žrtvu. Kratko i strogo su saopštavali preplašenim ljudima da pođu s njima. Za ud, usput ih nisu tukli. Ali, im bi zakora ili u hodnik sreskog suda, do ekivao ih je pljusak krvnih udaraca u lice, stomak, grudi, svuda. Ubacivali su ih, s noge na nogu, u elije i tamo masakrirali u bukvalnom smislu te reči. U veštava enoj presudi M. Campari, o tome se, pored ostalog, kaže: »Ti ljudi su na najgrozniji način mučeni, maljevima i uskijama ubijani, u jame bacani i živi na vatri spaljivani.« Davljenje žicom vršio je Omer Avdić na o evidno ranije uhodan na in. Naime, napravio je od žice omču, iji je pokretni krak bio vezan za ulazna vrata, koja su pri zatvaranju, opisuju i krug, zatezala žicu i davila žrtvu. U tim krvavim orgijama prednjačile su Sudareve ustaše; doma i su (izuzimaju i pojedince) držali fenjere i posmatrali pokolj. Pojedini meštani su se takmičili sa Sudarevim »lovcima« koje svirepije usmrtiti žrtvu. Avdija Zvizdić je, na primer, tako snažno udario Spasoja Bukvića krampom u glavu da mu je šepir uterao duboko u mozak.

Spasoje Bukvić, trgovac iz Gacka, jedan od optuženih rodoljuba na Veleizdajničkom procesu u Banjoj Luci 1915, zverski ubijen noću u 23/24. juna u Gacku

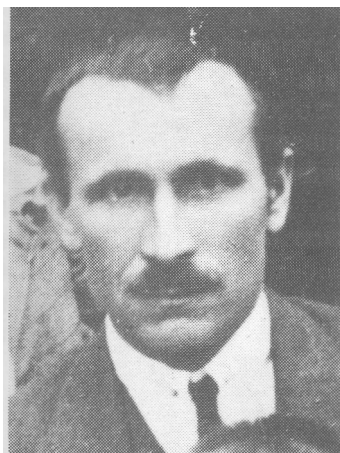
Nekim uhapšenim je svaka kost bila smrvljena; jednom je na glavi bila prikovana velika konjska potkovića. Unakažene leševe tovarili su na kola Šerifa Zvizdića - Galavića, odvozili do gata kog »Garbuništa« (rupa u samom gradu iz koje je izvađen ugalj) i tamo zatrpavali, čak i one koji su još davali znake života. Iz sačuvane arhivske građe vidi se da su glavni organizatori ovog masakra bili:

Josip Rom, sreski na elnik u Gacku, Šerif Zvizdi - Galavi, ko ijaš iz Gacka, Mahmut Campara, ustaški logornik u Gacku i Dežmo Tanovi, predsednik opštine u Avtovcu.¹¹

U gata ko »Garbunište« su te no i zatrpali:

Bukvi Spasoje
Višnjevac No vica
Govedarica Jovan
Govedarica Boro
Jeftanovi Savo
Jeftanovi Lazo
Košuti Anto
Janji Jovan
Kova evi Vaso

Kova evi Rade
Mileti Risto
Mileti Arsen
Mileti Svetozar
Popovi Jakov
Ron evi Vidak
Suboti Radoje
Koprivica Ivan i
Draškovi Branko.¹²

Vidak Ron evi, trgovac iz Gacka, zverski ubijen u zatvoru Sreskog suda u Gacku no u 23/24. juna 1941. godine

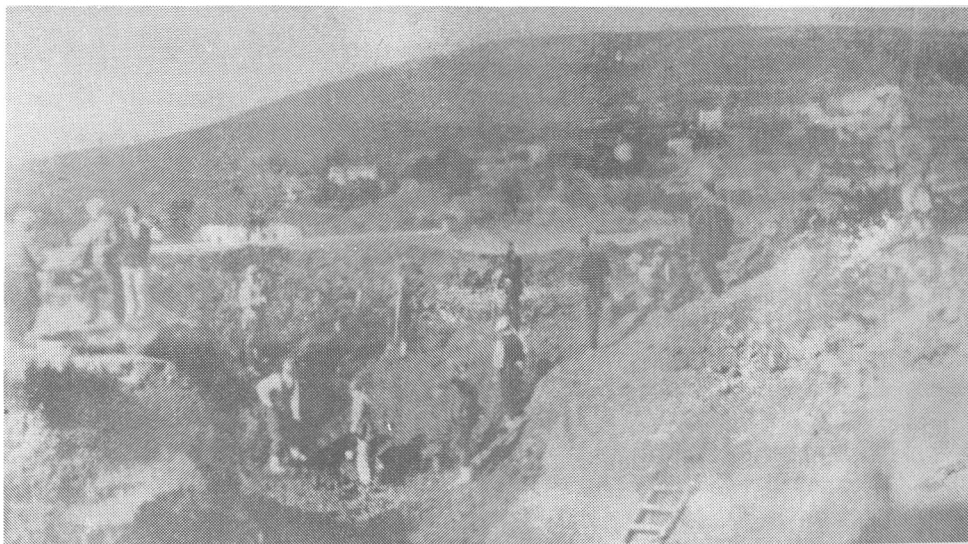
Tragovi mu eni ke smrti navedenih Ga ana bili su suviše vidljivi prilikom va enja njihovih leševa ih »Garbuništa« radi sahrane. Nevidljivo je, me utim, ono što su ljudske pogani inile od njihovih porodica. Bilo je tu beskrajnog cinizma, obmana, licitacije ljudskim glavama, u ena, plja ke. I posle masakra pomenutih ljudi, njihovim ženama i majkama stizale su poruke šta da im sprema za ru ak ili ve eru. Ne slute i podvalu, žene su ispunjavale te »želje« i na taj na in aš avale ubice svojih muževa, sinova i bra e. Me utim, kada je jednog dana ustaški logornik Mahmut ampara rekao k erki Spasoja Bukvi a da joj je otac poru io da mu donese 10 litara najboljeg vina iz podruma (»zna ona na koje vino misli«), njoj je sinula misao da je re o sotonskoj podvali, pa je tu sumnju glasno izgovorila pred jednim domobranskim oficirom. On joj je savetovao da ocu nosi najslabiju hranu koju ima, jer mu dobra hrana nije potrebna.

11 *Arhiv SR BiH*, fond Okružnog suda u Mostaru, br. Ko. 132/1946; *Arhiv SUP-a Gacko*, neregistrovano.

12. Navedena Spomen knjiga opštine Gacko.

Vo a ustaške trojke koja je uhapsila Luku Skoka (mještatin iz Gacka), rekao je njegovoj supruzi Jeli da dobrim parama može otkupiti glavu svoga muža. I, doista, kada mu je ona predala sav novac koji je imala, zlatan nakit, pa čak i specijalno izrađene zlatnike koje su deca dobijala za roendan, Luka je pušten iz zatvora, ali za kratko. Posle nekoliko dana došla je druga trojka i odvela ga u zatvor.

Iz jednog dokumenta Okružnog suda u Mostaru vidi se da je tih dana Mahmut ampara bestidno nasrnuo na šest jedne lepe i ugledne žene i to u hodniku sreskog zatvora, naredivši joj da skine ga ica i digne ruke uvis; da se ona očajnički opirala i plakala, ali joj to ne bi pomoglo da stražar (Safet Zvizdić - Galavić) nije doviknuo Mahmutu - »Nemoj ovde, vodi gore«. Ali, ne vidi se da je Mahmut posle toga pustio ovu rasplakanu ženu da ode kući, rekavši joj da se navede do i kod nje da se dogovore pod kojim uslovima može pustiti njenog muža na slobodu, kao i da je, čim je pao mrak, sa još jednim ustašom otišao u stan ove bespomoćne žene i da su se njih dvojica celonoćno na njoj izivljavali.¹³

Va enje leševa pobijenih Gackana iz gata kog »Garbuništa«, oktobra 1941. godine

U citiranom izveštaju potpukovnika Aganovića navodi se da je ostatak pohapšenih Srba biti otpremljen u Nevesinje. To je i ukinjeno. Doduše, nisu otpremljeni svi oni koji su preživeli tu strašnu junsku noć (nije bilo vozila za prevoz tolikih ljudi) već samo njih 28, koji su u nevesinjskom Vojnom logoru zverski poubijani i zatrpani u rupe koje su sami sebi iskopali, tu u neposrednoj blizini logora. U Nevesinju su ubijeni:

13. Arhiv SR BiH, fond Okružnog suda u Mostaru, br. Ko. 132/1946.

*Va enje leševa iz gata kog
»Garbuništa«; na slici Janji
Risto stavlja u kovčeg leš svog
brata Jovana*

Aškrabi Sava
 Basuri I. Gojko
 Biljanovi L. Dragoljub
 Biljanovi R. Lazar
 Biljanovi R. Luka
 Bjekovi L. Jovan
 Vukovi O. Ilija
 Govedarica N. Tomo
 Zelenovi M. Milan
 Zelenovi . Mile
 Ivkovi T. Mitar
 Ivkovi T. Novak
 Kapor (?) Ostoja
 Maljevi A. Mitar

Mandi S. Nikola
 Muibabi M. or o
 Radmilovi S. Obren
 Rebi N. Riso
 Rundovi J. Panto
 Slijep evi J. Aleksa
 Slijep evi J. Mirko
 Suši L. Milan
 erani R. Miloš
 erani R. Petar
 ukovi P. Boro
 Gr i N. Stevo
 Grgur N. Obren i
 uri J. Risto. 14

Šturu ali potresnu sliku stradanja porodica Todora Nikoli a i bra e Boljanovi a (Pilja i Špira), koje su živele u Fazlagi a Kuli, pruža jedan autenti an dokument iz tog vremena. U njemu se, pored ostalog, kaže: »Jednom prilikom

(24. juna, prim. S.S.) kada je Dervo ustovi išao po selima, bez i ijeg nare enja uhapsio je Todora Nikoli a i poveo ga u obližnju Ljut da ga ubije. Vide i to potrala su za njim dva Todorova sina (Mom ilo i Vlado, prvi je imao 17, a drugi 19 godina), pla u i i mole i Derva da im pusti oca. Ali, on ne samo da nije pustio Todora, ve je ubio svu trojicu i njihove leševe bacio u jednu jamu u istoj Ljuti.

Va enje leševa gata kih mu enika ubijenih u nevesinjskom Vojnom logoru: sleva na desno Milev ogovi , Vukosava Šolaja (Košuti), Bosiljka Košuti i Jela Popovi (Košuti)

Dva dana docnije, Dervo ustovi i Smail Tanovi , sa još nekoliko ustaša, pobili su celu Todorovu porodicu, a posle toga sve oplja kali.«¹⁵ Ova porodica imala je ukupno devet lanova:

Nikoli Todor	(star 42 godine)	Nikoli Milutin	(11 god.)
Nikoli Vlado	(19 god.)	Nikoli Anica	(13 god.)
Nikoli Mom ilo	(17 god.)	Nikoli Milica	(9 god.)
Nikoli Miluša	(49 god.)	Nikoli Mileva	(7 god.) ¹⁶
Nikoli Ljubica	(16 god.)		

Nikoli i su poubijani no u izme u 24. i 25. juna i ba eni u av inu jamu nedaleko od sela Drugovi a u Fazlagi a Kuli. Niko od ove familije nije preživeo, te stoga nemamo autenti no svedo anstvo o na inu na koji je izvršen pokolj.

15. *Arhiv VII*, etni ki fond, kut. 201, reg. br. 1/2.

16. Navedena Spomen knjiga opštine Gacko.

Sutradan, 25. juna poklane su porodice Pilja i Špira Boljanovi a, ukupno trinaest članova:

Boljanovi Piljo	(star 61 godinu)
Boljanovi Rosa	(63 god.)
Boljanovi Cvijeta	(39 god.)
Boljanovi Milovan	(19 god.)
Boljanovi Milica	(15 god.)
Boljanovi Milena	(1 god.)
Boljanovi Mileva	(4 god.)
Boljanovi Mato	(12 god.)
Boljanovi Jela	(46 god.)
Boljanovi Zorka	(14 god.)
Boljanovi Veljko	(16 god.)
Boljanovi Božidar	(6 god.)
Boljanovi Špiro	(43 god.) ¹⁷

Iz materijala Zemaljske komisije za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača saznajemo da su Boljanovi ubijeni: Smail Tanović, Salko Vukotić, Zejnil Sukić, Derviš Sukić, Rašid Brković, Abid Zeki, Smajo Zeki i Dervo ustovi, dakle, njihove prve komšije iz Fazlagića Kule. O kakvim je zločinima rečeno upečatljivo ilustruje metod kojim su se služili pri umorstvu svojih komšija. Došli su u kuću u Pilja Boljanovića (Špiro je ubijen dva dana ranije) i naredili mu da odmah prikupi svu stoku i seljad radi odlaska iz Kule u Površ, jer će ih, navodno, u protivnom poklati domobranci; rekli su mu takođe da su oni došli da ih sprovedu do prvih srpskih sela u Površi i da bi, stoga, trebalo da im prethodno pripremi dobru večeru. Piljo je odmah zaklao jalo ovca i naredio svojoj ženi Jeli da kuva cicvaru. Ne zna se da li je u tom trenutku nesretni Piljo naslućivao nesreću ili je mislio da će se nezvani gosti zadovoljiti dobrom večerom kao nekada turski panduri, ali se zna šta se dogodilo posle gozbe koju je pripremio dželatima svoje porodice.

Kada su se dobro najeli kuvane ovčetine, pomenuti ustaški zločinci su povezali žicom svoje gostoljubive domaćine i njihovu decu, dvoje po dvoje. Najpre su svezali dva Piljova odrasla sina - Milovana i Veljka (prvi je imao 19, a drugi 16 godina), a zatim Pilja i njegovog desetogodišnjeg sina Rada, jednog uz drugog. Povezane su i žene, sve sem petnaestogodišnje Piljove kćerke Milice, koja je na rukama nosila svoju jednogodišnju sestru Milenu. Kada je pao mrak, kolona povezanih ljudi, žena i dece porodica Boljanovića, krenula je u pravcu sela Bašića, u pratnji desetak naoružanih komšija - Muslimana. Sada su i deca naslućivala da će se njihov put završiti u ponoru reke Mušnice, kod toga sela. To se vidi iz iskaza Zejra Džubura, najbližeg komšije porodica Boljanovića, datog 11. avgusta 1951. godine u Sreskom sudu u Gacku. U tom iskazu Zejri ističe da je učinio sve što je bilo u njegovoj moći da spase svoje komšije Boljanoviće i

posebno naglašava da mu se neizbrisivo urezala u se anje slika njihove preplašene dece (Božidara - 7 godina, Mata - 12 god., Zorke - 14 god. i Mileve - 4 god.). Oni su se, kada su ugledali Ze ira, okupili oko njega »hvataju i mu se za noge. cvile i i mole i za pomo «. Piljo je umirivao decu govore i im da se ne plaše, da su to »komšije, dobri ljudi, koji im ništa r avo ne e u initi«. Ubrzo se pokazale da je to bila slaba uteha, jer su se svi Ze irovi pokušaji da odvрати raspame ene ustaše od zle namere pokazali uzaludnim. Izbacili su ga napolje, a potorr bespomo ne Boljanovi e oterali do jame u ini (ponor reke Mušnice), kod sela Baši a, tamo poubijali i gurnuli u provaliju.¹⁸

Budu i da nije bila smrtno pogo ena, Piljova petnaestogodišnja k erki Milica je uspela da se izvu e iz ponora, ali je, na njenu nesre u, ubrzo naišla na Dedana Baši a, jednog od najkrvolo njih kulskih ustaša, koji ju je dotukao i bacio u Obodinu jamu, stotinjak metara udaljenu od jame u ini.

Mili in mla i brat Rade bio je bolje sre e. On je, kao što smo videli, bic svezan sà svojim ocem Piljom. Metak koji mu je bio namenjen prosvirao je kros njegovu a ku kapu, presekao širit iznad suncobrana, ali glavu nije povredio. Sre a gaje pratila i kada su ga dželati, sa ocem Piljom, gurnuli u ponor, jer su se zaustavili na jednoj bankini pri vrhu jame. Kada su ustaški zlo inci otišli, uvereni da su zauvek ugasilii ognjišta bra e Boljanovi a, malom Radu je pošlo za rukom da pokida žicu kojom je bio vezan i iza e napolje. Njegov iskaz o tragediji porodica bra e Boljanovi a, koji je dat u Sreskom sudu u Gacku 1951. godine, donosimo u celini, uz neznatne stilske i pravopisne intervencije:

»Toga dana sam, sa Matom Boljanovi em (bratom od strica), uvao stoku na obližnjem brdu Rakoviku, nedaleko od ku e. Predve e su došla dvojica ustaša - Be ir Fazlagi i Sato afo, koje sam dobro poznavao. Oduzeli su nam i oterali stoku, a nama naredili da odmah idemo ku i, «to smo i u inili. Ispri ao sam svojimima šta nam se dogodilo i otišao od ku e, ali ne daleko. Ubrzo sam uo da me otac doziva da se odmah vratim natrag. Pošto se ja nisam odazivao, došao je jedan ustaša i oterao me ku i. Kada sam tamo stigao video sam desetak ustaša sa puškama u rukama. Sva naša eljad bila je sabijena u jednu sobu. Ustaše su tražile da im se preda novac, zlatno prstenje i satovi. Iza toga, rekli su nam da nas moraju oterati do iza sela Baši a i po eli da nas vežu žicom, dvoje po dvoje. Mene su svezali sa ocem Piljom; moju bra u - Milovana i Veljka vezali su zajedno, u par. Posle toga svezali su i moju majku Jelu, strinu Cviju i njenog dvanaestogodišnjeg sina Matu. Nisu svezali jedino moju stariju sestru Milicu, jer je na rukama nosila našu najmla u sestru Milenu ...

Iz ku e su nas povelii u prvi sumrak u pravcu sela Baši a, koje je bilo udaljeno od naše ku e 3 do 4 kilometra. Naši pratioci bili su naoružani, a njih trojica, se am se dobro, jašili su na konjima. Kada smo došli do Mostine, gde proti e jedan potok, tu su nas razdvojili. Mene, oca Pilja i bra u Milovana i Veljka preveli su na drugu stranu potoka i poterali do jedne jame, udaljene oko 300 metara. Usput su tukli kundacima sve osim mene. Kada su nas doterali do samog otvora jame, pucali su iz neposredne blizine u oca, koji se srušio na zemlju i povukao i

18. Iskaz Ze ira Džubura pred Sreskim sudom u Gacku, Ko. 4/1951.

mene. Pao sam na njega. Primitivši da sam živ, jedan ustaša je pucao u mene. Ali, budu i da je no bila mra na, metak je prošao kroz suncobran moje a ke kape i presekao širit iznad njega, ali glavu nije povredio. Potom su nas sa nekim koljem otisnuli u ponor. Mi smo se, me utim, zaustavili na jednoj izbo ini, kojih u tom ponoru ima više; zaustavili smo se blizu vrha. Ustaše su palile šibicu da vide da li smo se survali na dno, ali nas nisu primetile. Kada sam uo da odlaze, pevaju i, uspeo sam da zubima odrešim žicu sa kojom sam bio privezan za oca i da iza em napolje, hvataju i se za grane jednog drveta koje su spuštale do bankine na kojoj smo se zaustavili..,«¹⁹

Mali Rade je, kada se izvukao iz ponora, nagazio na svoju a ku kapu i obradovao se za trenutak. Brzo je stavio kapu na glavu i pojurio prema planini. Tr ao je svega stotinjak metara i stao. Nije znao kuda da krene. Pred njim se ispre ila gorostasna planina, a iza njega, u kulskim selima, ula se pesma dušmana, pra ena po kojim puš anim pucnjem koji je remetio tišinu junske no i. Mada se odmah setio da u selu Pa enima, tamo negde iza planine Babe, živi porodica Boža Vukoja, ro enog brata njegove strine Cvijete, nije se usudio da u mrkloj no i zagazi u planinsku vrlet, ve se zavukao u škrip i tu preno io. im je po ela da puca zora, uverio se da se nalazi u neposrednoj blizini sela Drugovi a, pa je kao strela pobegao uz planinu. Tako se negde oko podne 25. juna našao u divljim vrletima planine Babe, kao vuk samotnjak, fizi ki krajnje iscrpen, duhovno slomljen, gladan. Za vreme kratkog predaha primetio je da mu je sva kapa uprskana o evom krvlju i daje kroz nju prosvirao metak. Saznanje daje samo pukim slu ajem ostao živ, podstaklo ga je da nastavi put i predve e stigne u selo Zagradca, koje je bilo potpuno pusto; stanovništvo je još 5. juna, saznajući za tregediju sela Korita, pobeglo u šumu. Na sre u, u tom selu je našao jednu nemo nu staricu, koja je, kako mu je rekla, ostala da umre na svom ognjištu. Ona mu je pokazala put za selo Hodži e, gde je te ve eri stigao i preno io kod nekog dobrog doma ina iz porodice Vukovi a. Sutradan je došao u selo Pa ene, kod Boža Vukoja, gde je proveo ceo rat.

Posle uništenja porodica Pilja i Špira Boljanovi a, ubice su se obrušile na njihovu imovinu. O tome Lutvo Džubur, pored ostalog piše: »Sutradan su Boljanovi a ku e zjapile puste, bez eljadi i bez stoke koju su banditi oplja kali... Plja kaši su se no u prikradali i itialo po malo odnosili sve što je preostalo. Za nepunih dvadesetak dana ostali su samo zidovi od ku a i štala, a plja kaši su odnijeli i poslednju letvu iz tora, i poslednju pridrgu i gužvu.«²⁰

Tako je u periodu od 23. do 25. juna, dakle za svega tri dana, ubijeno u ondašnjem gata kom srezu 140 ljudi, žena i dece na grozno svirep na in. Može se zamisliti šta bi se dogodilo na Vidovdan, 28. juna, da u me uvremenu nije izbio opšti ustanak srpskog naroda u gornjoj Hercegovini. Ustaše su bile prinu ene da se brane i traže poja anje, o emu e biti re i.

Navedene zlo ine izvršili su, uglavnom, doma i ljudi, prve komšije žrtava, me u kojima su se, sude i po izveštaju koji su (septembra 1941) gata kim

19. Iskaz Rada Boljanovi a pred Sreskim sudom u Gacku 11. avgusta 1951.

20. L. Džubur, n. ., »Hercegovina u NOB«, knj. 2, str. 385.

ustanicima dostavili Šukrija imi i Lutvo Džubur, naročito isticali: ustovi Dervo iz sela Ključa, Muharem Glavini, hodža iz sela Ključa (rodom iz Begovi Kule kod Trebinja), Hebib Velija iz Ključa, Fazlagi Šurija iz Kule, Hidovi Atif iz Hodina, Tanovi Smajil iz Međuli, Zeki Abid iz Branilova, Zeki Smajo, takođe iz Branilova, Vukotić Salko iz Ključa, Džanković Mehmed iz Hodina, Džanković Velija, takođe iz Hodina, Suki Mujo, Džubur Zajko, Zeki Šarić, ampara Šurija, ampara Juko i ampara Sejdo (svi iz sela Branilova), Tanovi Fehim, Tanović Zećir, Tanović Džemo, Tanović Smajo, Pašić Fejzo i Pašić Mehmed (svi iz sela Međuli), Džanković Sajto, Nuki Sabit, Nuki Omer, Nuki Avdija, Nuki Hakija i Nuki Ahmet (svi iz sela Hodina), Brković Nazif, Brković Fehim, Brković Rušid, Brković Rašid (iz sela Mekavaca), Fazlagi Mehmed, Jugo Džemo i Džafo Sajto (iz Kule), Bašić Fehim, Bašić Mušan, Bašić Ferzija, Bašić Kasim i Bašić Tajko (iz sela Bašića), Zulović Salko, Zulović Velija, Škobaz Hamdija (iz Drugova), Habul Mujo, Habul Nazif, Habul Nasuf (iz sela Habuli). Na kraju izveštaja kao »glavni provokatori« navedeni su: Tanović Džemo, Habul Zulfo, Jugo Smajo, Džeko Ahmet, Brković Sabit, Džubur Mehmed, Fazlagi Jusuf, Bašić Musa, Hidović Smajil, ampara Ibro, Tanović Ajdin i Džeko Mušan (*Arhiv Vojnoistorijskog instituta*, kut. 201. reg. broj 1/2-3).

KRVAVA DRAMA U RŽANOM DOLU

Novi talas ustaškog genocida sručio se 23. juna i na Popovo polje. Bio je sunčan i topao junski dan, pa su vredni popovopoljski ratari u ranu zoru krenuli da obrade isušeno zemljište u Popovu polju (kao za pakost voda se te godine sporo povlačila sa popovopoljskih njiva); pozvali su u pomoć i svoje susede ija se zemlja još nalazila pod vodom. Tako se u polju toga zlojutra našlo preko 200 mahom mladih ljudi; stariji su ostali da posvršavaju najpre i poslove u pitomim, smokvama zasaenim vrtovima okolu. Iskoristivši tu okolnost, ljubinjske ustaše, koje su predvodili Jure Boroje, Vide Žutac, Leon Togonal i dr., kamionima su se spustili niz koteške strane i uputili cestom koja preko Velićana i Mrkonjića vodi za Poljice, ostavljajući i usput, na određenim mestima, naoružane grupe, sa zadatkom da blokiraju Velićane, Dubljane, Dračevu, Drijenjane, Mrkonjić i Tulje sa severoistočne strane; sa svih ostalih strana pomenuta sela i njihovi atari bili su okruženi vodom.

Kada su se uverili da ustaše opkoljavaju isušeni deo Popovog polja, iznenadne ljude zahvatila je panika, jer su do zuba naoružane ustaške grupe poele da hvataju uplašene ljude »baš kao lovci divljaču ograenom lovištu«. Međutim, znatan broj njih se nije obazirao na histeričnu viku ustaša: »Ne bježi, majku ti srpsku jebem!«, »Dolazi ovamo, brže, dok ti nijesam mozak proso!« - već su bežali koliko ih noge nose. Za mnoge je jedini pravac spasenja vodio preko duboke i hladne Trebišnjice, odnosno preko poplavljenog dela polja, jer tamo ustaša nije bilo; smatrali su da se niko ne može upustiti u takvu avanturu. Međutim, našavši se pred izborom: upustiti se u neravnu borbu sa vodenom stihijom ili pasti u ruke

ustaških dželata, mnogi su, bez kolebanja, izabrali prvu alternativu, čak i oni koji nisu znali da plivaju. Oni su naterivali u vodu volove i konje, hvatali im se za repove ili rogove i tako plivali ili se davili. Preživeli svedoci kategorično tvrde da se za neke nikada ne može saznati da li su ubijeni u Ržanom dolu ili su podlegli u očajnoj borbi sa neobuzdanom vodenom stihijom. Najgore su prošli oni koji su, rukovodeći se logičnom ali naivnom devizom »neka beže oni koji su se zamerili novoj vlasti«, mirno sačekali ustaše i disciplinovano izvršavali sve njihove zahteve.²¹

Već pri prvom susretu sa ustašama, uverili su se da su grdno pogrešili. Postrojavaju i grupu pohvatanih seljaka - piše jedan od preživelih svedoka - ustaše su, škripe i zubima, vikale: »Skidajte s glava zavrata (hercegovačka kapa sa četiri slova S), majku vam srpsku jebem . . . More skidaj zavrata, kurvin sine, dok ti glavu nijesam skinuo!« Sledili su katilski udarci kundacima, čokulama, pesnicama u rebra, lice i stomak. Ipak, preneraženi ljudi ne pružaju nikakav otpor već poslušno izvršavaju sva ta ponižavajuća naredjenja. Na sabirališta kod Mrkonjića, Drijenjane, Dračeva i Veličane stivala su se dugačke kolone uhapšenika. Najviše ih se prikupilo kod sela Mrkonjića, oko 80. Isušeni deo Popovog polja, koji je tog jutra ličilo na uzavreo peščinjak, odjednom je opusteo; po njemu su lutali uznemireni konji i volovi, a po neuzoranim njivama bile su razbacane ralice, plugovi, jarmovi, teljizi, delovi odelo.

Strahuju i da bi pohapšeni ljudi mogli pokušati bekstvo ili se upustiti u neravnu borbu sa svojim sprovednicima, ustaše su se poslužile lukavstvom: pustili su nekoliko starijih ljudi da se vrate svojim kućama, dok su ostalima saopštili da će ih odvesti u Ljubinje u »kotarsko poglavarstvo«, gde će dobiti obaveštenja o nekim merama nove ustaške vlasti i svojim obavezama s tim u vezi, potom će biti vraćeni kućama, jer valja žuriti s oranjem. Rečeno im je, takođe, da moraju predati oružje i opremu koju su doneli iz bivše jugoslovenske vojske. To lukavstvo je donekle smirilo pohapšene Popovce; pokazalo se, ko zna po koji put, da ljudska lakovernost nema granice. Mada su ih žene očajno podsticale na bekstvo, govoreći: »Ama bježite, kukala vam majka vaša, sve će vas pobiti«, ljudi su se mirno svrstavali u kolone, dva po dva, i u pratnji naoružanih ustaša krenuli cestom koja iz Popova polja vodi za Ljubinje. Usput su im se priključile nove grupe iz Dračeva i Drijenjane. Po dolasku u Veličane, kolona se zaustavila pred tamošnjom Osnovnom školom, gde se već nalazilo pedesetak uhapšenika iz Veličane i Dubljane. Svi su sabijeni u školske prostorije, koje su bile suviše tesne za tolike ljude, a dan je bio topao i sisan.²²

Junska vrućina je postajala sve nesnošljivija, a ponašanje ustaških čuvara sve bezobzirnije. Pa ipak, zatvoreni Popovci su mirno sačekali razvoj događaja, u varljivoj nadi da će im životi, ipak, biti pošteđeni. Samo su dvojica pokušala bekstvo: Đuro Kosović uspešno, zahvaljujući ustaši Andru Vukosaviću u koji mu je to omogućio, a Vlado Stenjić neuspešno; ranjen je u bekstvu i uhapšen. Mijata

21. Njegoslav T. Bošković, *Ustaška strahovlada. »Hercegovina u NOB«*, knj. 2, str. 216-219; *Arhiv Jugoslavije*, ZKRZ BiH, in. br. 54.592 i 54.986.

22. Nj. Bošković, n. d., str. 231.

Zerdu iz Bobana pustio je jedan ustaša, njegov poznanik. Prišao mu je i rekao: »Šta ćeš ti ovdje stari, idi kući.« Njemu se samovoljno pridružio i Božo Masleša iz Tulja i, za udo, uspeo da iznese živu glavu. Ostalima je ubrzo naredeno da izlaze napolje, dva po dva, na isti način kao što su ulazili. Na izlazu su ih čekale dve grupe ustaša, sa kalemovima paljene žice, kleštima, tojagama i drugim dželatovskim priborom. Prvi je izašao Ivan Bogdanović, poštari u selu Velina - Hrvat po nacionalnosti (njemu je prethodnog dana telefonirao ustaški logornik Boroje da se sutradan dođe u Velinu da objasni meštanima neke mere koje preduzima ustaška vlast; shvativši o čemu se radi, Ivan je rekao Velini da beže, ali ga nažalost mnogi nisu poslušali). »Prilazi bliže, majku ti jebem, da vidiš kako se srbuje« - razderao se jedan ustaša i vezao mu ruke žicom, koju je kleštima pritezao sve dok se nije usekla do kosti. Vezane ljude su na kraju vezali po drugi put, ali sada konopcem preko nadlaktice dva i dva, pa tek onda ubacivali u kamion, koji je bio parkiran u školskom dvorištu. Kad se ukrcalo oko 50 ljudi, na kamion se popelo desetak ustaša sa bajonetima na puškama.²³

Prema iskazu preživelih svedoka (Vasa Masleše, Rista Bošković, Vasa Milutinović, Jovana Budimira i Dušana Matića), pokolj Popovaca na jami »Jagodnjač« u Ržanom dolu izvršen je na isti način kao i Ljubinjaca na Kapavici, s tom razlikom što su ovoga puta žrtvama ruke bile vezane žicom, pojedinačno, pa onda konopcima (preko nadlaktica) u parovima. Kada su stigli u neposrednu blizinu jame, ponovo su ih vezali, ali sada po 10 u jedan konopac, baš kao i Ljubinjce. Vezali su im i oči. Tek posle toga odvodili su grupu po grupu na rub jame i tamo ubijali elnu dvojicu ili trojicu; oni su, sunovrađaju i se u bezdan, povla ili za sobom i ostale, uz pomoć dželata, razume se²⁴ O tome Nj. Bošković, izme u ostalog, piše:

»Desetak povedoše kroz kordon na otvor jame. Odjeknuše pucnji. Onih prvih nekoliko, prije nego padoše na zemlju, ustaše gurnuše u grotlo, a onda se itava grupa naglava ke sunovrati u bezdan. Ogroman krvavi zavežljaj ubijenih i poluživih žrtava otisnu se kroz mračnu šupljinu bezdanice, odbija se Od izbočina i stropoštava duboko u utrobu zemlje, gdje vje no zmiru i oni i bolni jauci još živih, koji su sa grotla daleko odjekivali. Među prvim žrtvama bio je Ivan Bogdanović, astan sin hrvatskog i pravi prijatelj srpskog naroda.«²⁵

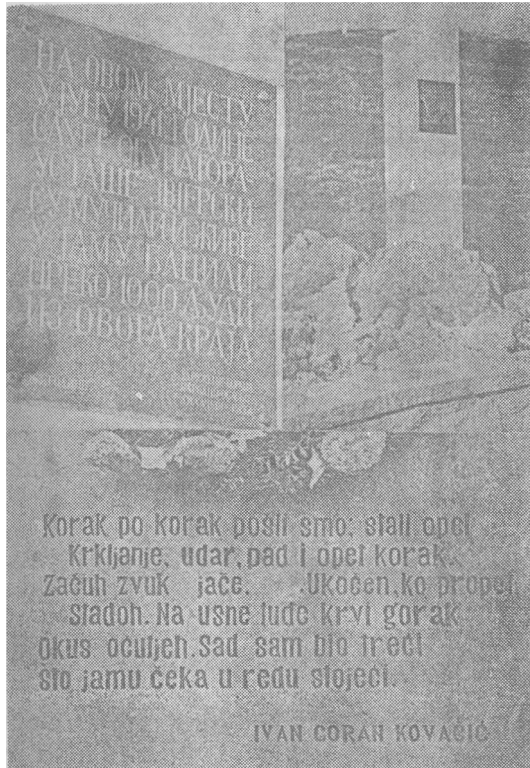
Uprkos velikoj predostrožnosti ustaških zločinaca i sa ovog stratišta pobjegli su živi svedoci: Anelko Popović, Jovan Kovač i Petar Misita. Pošto se kamion koji se vratio po drugu grupu na putu pokvario, oko 120 uhapšenika (druga i treća partija) moralo je peške da pređe mučan put od sela Velina do jame u Ržanom dolu. Zahvaljujući toj okolnosti iz ove grupe su uspeli da pobjegnu pomenuti svedoci. Naime, Anelko Popović je usput, kada god bi ugrabio priliku, uvijao žicu na rukama sve dotle dok je nije prelomio i slobodnom rukom odrešio konopac, kojim je preko nadlaktice bio vezan za svog parnjaka - Marka Markovića.

23. Isto.

24. Arhiv Jugoslavije, ZKRZ BiH, inv. br. 54.994; 54.986 i 54.592.

25. Nj. Bošković, n. d., str. 232.

Zahvaljuju i tome, pošlo mu je za rukom da pobjegne upravo u trenutku kada su njegovu grupu poterali na jamu. Evo kako:

*la/«a »Jagodrtja a« u Ržanom dolu
izgled pre otvaranja*

»Ustaše su naredile da legnemo na leđa, pa su nam ruke ostale pod nama. Ušli smo da oni sa belom kolone odvođe ljude na jamu i tamo ih ubijaju. Stalno se ponavljalo: opale po dvije puške, pa malo stanu, te onda opet... Ostalo je još malo vremena. Čuo sam da ispred mene dižu one koji leže u kamenjaru: 'Diži se!' Ljudi su se dizali, došli do mene i gurnuli me. Tada sam već bio odriješio prvi konopac na desnoj ruci. Podigao sam se, ali Marko Marković, koji je bio vezan sa mnom, nije mogao da ustane i reče ustašama: 'Ja sam, ljudi, ranjen, ja ne mogu.' Oni mu psuju srpsku majku i viču: 'Diži se, diži se!' Nekako se podigao i stao pokraj mene, a ustali su i oni iza nas. Gotovo sam bio odriješio desnu ruku, kada me jedan od ustaša primijeti: 'Šta se drijеšiš', viknu on i prinese mi cijev pred oči, a onda reče opet: 'Da ti jebem srpsku majku, što se drijеšiš? ... Hajde, hajde, sada reči i ti bogu na ispovijest', prijeti mi ustaša. Sada mi je bila slobodna desna ruka. Onaj ustaša što me je primijetio i na mene galamio sada je nestao negdje iza mene, tako da me više nije vidio.

Odjednom sam se odriješio. Brzo sam razmišljao: nijesam mogao skočiti na donju stranu, jer su tamo bile neke grede (krševi), a ako bih skočio na gornju stranu morao bih bježati uz brdo. Potrao sam prema jami i na 70 metara od nje skočio ulijevo. Ustaše zavikaše: 'Pucaj za njim, pobježe!' Zapucali su ali me spasi-

la jedna vala. Sko io sam preko jednog zida i prevrnuo se. Dotr ali su, mislili su da sam pao, pa sve vi u: 'Za njim, za njim, oboren je.' Kada sam sko io sa ledine, malo sam stao. Oni do oše do zida i izgubiše mi trag. . .«²⁶

Zabunu koju je stvorilo bekstvo An elka Popovi a, iskoristili su Jovo Kova , Petar Misita i Rade Crnogorac i dali se u bekstvo; prva dvojica su uspela da iznesu živu glavu, dok je tre i ubijen u bekstvu. Sva trojica Popovaca koji su uspeli da pobegnu sa jame u Ržanom dolu bili su na ivici nervnog sloma. An elko Popovi je, na primer, kada mu je poterà izgubila trag, desetak minuta lutao bespu ima Ržanog dola, vide i u svakom grmu i kamenu ustaškog dželata, tako da se ponovo našao na stratištu. Tek kada je uo histeri an glas jednog dželata: »Pucaj na njega!«, trgao se i svom snagom potr ao ulevo, u pravcu Bjeloševa Dola. Uspet je ugledao Jovana Kova a, ali nije smeo da mu se javi, jer se plašio da ga o i ne prevare. Nastavljaju i bekstvo, naišao je na izbeglice iz Bjeloševa Dola, Krajpolja i Kruševice, me u kojima je bio i njegov ro ak Stevan Popovi , razborit i mudar ovek. Kada je saslušao An elkovu pri u o krvavoj drami u Ržanom dolu, srdito mu je rekao: »Trebali su te ubiti, kada nisi hteo da me poslušáš i da bežiš sa mnom - i dodao - Oni koji još ne shvataju da nas može spasiti samo sloga i planina Ilija, ne treba da žive i kvit.«²⁷

Jovan Kova je pribrano iskoristio priliku koja mu se pružila u trenutku kada su se trojica jamara sagnuli da podignu Marka Markovi a, sko io na noge i tako hitro nestao u kamenjaru da ustaše nisu ni primetile njegovo bekstvo. Sre no je stigao u selo Orašje, tamo našao neke ljude i zamolio ih da ga la om prevezu do Ravnog. Oni su mu rekli da sa eka desetak minuta i ušli u ku u, ali je Jovan, primetivši u poslednjem trenutku da na fesovima imaju slovo U, im su oni ušli u ku u pobegao. Kada je posle dužeg lutajija stigao na planinu Iliju, gde se nalazio veliki narodni zbeg, umalo nije nastradao; izbeglice ga nisu poznale, pa su posumnjale da je ustaški špijun.²⁸

Petar Misita je od šoka izgubio pam enje; zaboravio je šta se s njim dogodilo. Sedam dana i sedam no i je lutao po Gorici i okolnim šumama, dok nije stigao u Bjelašnicu više sela Drijenjana, gde je naišao na izbeglo stanovništvo ovoga sela i spasio glavu.

Kao što se vidi, od ukupno 168 Popovaca, koji su 23. juna pohvatani i doterani na jamu u Ržani do, uspela su da pobegnu samo trojica. Ostali su poubijani ili živi ba eni u bezdan.

Sutradan, 24. juna, ljubinjski ustaški kolja i su se kao vihor obrušili na Zavalu, Grmljane, Sedlare i Poljice, tj. sela koja leže na levoj obali reke Trebišnjice. Jedna jaka grupa ustaša ukrcala se u voz koji je toga jutra krenuo iz Ravnog za Trebinje. Taj voz se na nekoliko mesta zaustavljao na otvorenoj pruzi da bi iz njega sišle ustaše koje su imale zadatak da blokiraju pomenuta sela, baš kao prethodnog dana kamioni na cesti Veli ani-Tulje. Na taj na in je blokada izvrše-

26. An elko Popovi , *Bekstvo sa jame u Ržanom dolu*, »Hercegovina u NOB«, knj. 2, str. 189-192.

27. Isto, str. 191-192; Nj. Boškovi , n. ., str. 234.

28. A. Popovi , n. ., str. 192.

na munjevitom brzinom. Druga grupa ustaša (»hvata i«) došla je kamionom iz Ljubinja istim putem kao i prethodnog dana, s tom razlikom što se ovoga puta nije zaustavila kod mosta na Trebišnjici, već ga je prešla i upala u Poljice. Ali, na njeno veliko iznenađenje, tamo nije našla nikoga od odraslih muškaraca srpske nacionalnosti, osim Rista Mrljevića i njegovog sina Jovana, koji, uprkos saznanju da je oko 140 Popovaca prethodne noći bačeno u jamu Ržani do, nisu hteli da napuste svoje ognjište. Ustaše su ih vezale žicom, ubacile u kamion i punom brzinom produžile prema Sedlarima i Grmljanima. Ponovo su, međutim, udarile u prazno: celokupno stanovništvo je u toku noći pobjeglo prema Bobanima. U ova dva sela »hvata i« su uhvatili samo trojicu odraslih ljudi: Mirka Kurilića, Sava Božić i Lazara Delića.

Bilo je očigledno da se pakleni plan ustaškog vodstva, koji se zasnivao na pretpostavci da stanovništvo koje je živelo na levoj obali Trebišnjice neće (u toku noći) saznati za masakr u Ržanom dolu, ne ostvaruje. Razočarani tom činjenicom, ustaški »hvata i« su se ukrcali u voz, koji je čekao na otvorenoj pruzi kod sela Grmljana, i krenuli prema Zavali. Tamo su stigli oko 14 časova i munjevitom hajkom uhvatili 36 ljudi srpske nacionalnosti, koji su se našli u selu. Svi su povezani paljenom žicom i oterani u Ravno, gde se nalazilo sedište ustaškog tabora. »Među uhapšenim« - piše S. Radić - »najmlađi je bio Jovo Vukanović, koji tek beše završio osnovnu školu. Uhvatio ga je njegov kolega iz školske klupe sa kojim se nije nikada razdvajao. Teško to pade njegovom ocu Ristu i ozlojeđeno reče: 'Robi, pali, udbinski Dizdare, red je doći na tvoju kulu'.«²⁹

U Ravnom su pohapšene ljude većekale pripremljene labe, u koje su ukrcani i prevezeni preko poplavljenog dela Popovog polja. Na drugoj strani, ispod sela Strujica, čekala ih je grupa ustaša sa kamionom. Iskrkali su ih iz labe i natrpali u kamion i njih i labe, odvezli do osnovne škole u selu Kotezima, koja je, poput one u Velanima, bila pretvorena u mučilište. Iz iskaza preživelih svedoka vidi se da su ih u toj školi užasno mučili: upali im kleštima brkove, odsecali noseve i uši, vadili oči i drali kožu. Jovanu Miljeviću su, na primer, odsekli polni ud i stavili ga u usta njegovom ocu Ristu i obrnuto.³⁰ Ti monstrumi u ljudskoj spodobi odrasli su u istom kraju sa svojim žrtvama i delili s njima sve životne radosti i nevolje.

Osakačeni i unakaženi ljudi oterani su iz škole u selu Kotezima u Ržani do i tamo sunovraćeni u provaliju na istom načinu kao i oni prethodnog dana. Ukupno je, tokom 23. i 24. juna 1941. godine, u jami Ržani do bačeno 190 ljudi. Toga i narednih meseci dovoženi su i u tu jamu bacani Srbi iz Stoca, Čapljinice, Mostara i drugih mesta. Prema izveštaju Zemaljske komisije za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača, u jamu Ržani do bačeno je ukupno 1.200 ljudi.³¹ Navodimo imena samo onih koji su bačeni "23. i 24. juna 1941. godine:

29. S. Radić, n.d., str. 59.

30. Arhiv Jugoslavije, ZKRZ BiH, inv. br. 54.994.

31. Isto, inv. br. 60.494.

Akšam J. Jovica
An uši T. uro
An u?i R. Savo
Bakmàz L. Milan
Bakoti R. Nedo
Bakoti . Risto
Biskup K. or o
Biskup K. Jovo
Biskup K. Lazo
Biskup M. Risto
Bogdanovi Ivica
Boži V. Savo
Boškovi R. Božo
Boškovi R. Jovan
Boškovi J. Milorad

Boškovi L. Stevan
Boškovi J. Trifko
Bumba T. Gojko
Bumba S. Jovo
Bumba J. Kosto
Vukanovi P. An elko

Vukanovi V. Branko
Vukanovi S. Vlado
Vukanovi V. Danilo
Vukanovi V. Dušan
Vukanovi N. Dušan
Vukanovi J. oko
Vukanovi Lj. Jovo
Vukanovi J. Ljubo
Vukanovi J. Risto
Vukanovi N. Risto
Vuli P. Danilo
Glavan . Gojko
Glavan S. Danilo
Glavan M. Dušan
Glavan N. Milan
Glavan J. Ilija
Glavan N. Ilija
Glavan N. Jovo
Glavan S. Kosto
Glavan J. Mijat
Glavan P. Mišo

*Jama »Jagodnja a« u Ržanom dolu prilikom otvaranja radi va enja kosti mu enika koji su u nju
ba eni*

Glavan I. Nikola
Glavan J. Nikola
Glavan J. Spasoje
Gluhaji M. Veljko
Gluhaji T. Dušan
Gluhaji P. Nikola
Gnjato R. Ilija
Gr e J. Radoslav
Deli J. Lazo
Dereti J. Ilarion
Deriku ka M. Danilo
Deriku ka M. Mladen
Deriku ka V. Nikola
Deriku ka V. Savo
Deriku ka R. Savo
Dosti J. Božo
Dosti J. Uroš
Drapi P. Milan
Drapi T. Boško
Zerdo J. Radoslav
Ivaniševi R. Vido
Jakši M. An elko
Jakši P. Danilo
Jakši I. Jovo
Jakši P. Lazar
Jakši J. Maksim
Jakši J. Milan
Jakši M. Mišo
Jakši . Nikola
Jakši S. Š epan
Kova T. Vaso
Kova P. Jovo
Kova Š. Jovo
Kova evi S. Savo
Komnenovi . Milovan
Komnenovi J. Risto
Kondi B. Simo
Kora N. Obrad
Kosovi L. Jovan
Kurili J. Mirko
Kurili S. Petar
Kusalovi . or o
Kusalovi N. Novica
Kusalovi S. Todor
Kusalovi . edo
Kuštrov O. Veljko
Kuštrov L. Obren
Kuštrov J. Š epan
Laki M. Mijo
Laki M. Milorad
Laki M. Mirko
Laki T. Tomo
Laki T. Trifko
Lu i N. Dušan
Lu i M. Dušan
Lu i J. Ilija
Lu i R. Ilija
Lu i J. Jovo
Lu i P. Jovo
Lu i P. Krsto
Lu i B. Lazo
Lu i B. Risto
Ljepava V. Jovo
Markovi J. Marko
Markovi I. Milan
Masleša R. Vaso
Masleša L. uro
Mileti K. Jovo
Mileti M. Krsto
Mileti K. Milan
Mileti . Pero
Mileti . Risto
Mili S. Gojko
Mili J. Mijo
Mili T. Miloš
Mili L. Mirko
Milutinovi J. Luka
Milutinovi T. Simo
Misita Z. Branko
Misita R. Drago
Misita J. Živko
Misita V. Mijo
Misita J. Ljubo
Mitranovi T. Jovan
Mitranovi . Milan
Mi evi . Drago
Mi evi J. Ljubo
Mostarica B. Milan

Mraki J. Veljko
Mraki L. Dušan
Mraki M. Živko
Mraki M. Maksim
Mraki J. Milan
Živkovi K. Boro
Nožica M. An elko
Obradovi M. Milan
Oro G. Jovo
Oro J. Luka
Oro L. Ljuban
Oro R. Risto
Oro . Savo
Pavlovi J. Ilija
Pendo N. Gojko
Pendo R. Nikola
Pendo N. Svetozar
Periši R. Veljko
Peško R. Vaso
Popovi V. or e

Popovi L. Pero
Popovi . Risto
Pramenko R. Savo
Pribiši B. Milan
Pribiši L. Pero
Pribiši R. Pero
Radulovi S. uro
Rundi J. Milovan
Rundi M. Milorad
Semiz B. Mijat
Semiz B. Nikola
Seteni J. Vaso
Seteni J. Vlado
Seteni J. Milan
Seteni L. Savo
Slavi T. Lazo
Srba . Lazo
Srba L. Tomo
Srba T. etko
Stankovi L. Nikola

Kosti i žica izvaeni sa dna jame »Jagodnja e« u Ržanom dolu

Stojanovi S. Božo
Stojanovi J. Mitar
Ca i T. Jovo
a i L. Jovo
a i N. Jovo
uk M. Jovo
uk S. Lazo
uk J. Mijo
uk J. Manojlo
uk L. Svetozar

Cimirot M. Jovo
Cimirot M. Milan
Crnogorac R. Božo
Crnogorac N. Rade
Crnogorac N. Risto
olak L. An elko
olak M. Savo
Šari S. Arsen
Šari M. Dušan
Šari S. Rajko³²

U neposrednom izvršenju ovog krvavog zločina u estvovali su svi oni čija su imena navedena kada je bilo reči o masakru ljubinjskih Srba u Kapavici i još neki, od kojih je pomenuta Zemaljska komisija posebno apostrofirala sledeće: Togonal Leona, Boroje Jura, Oberan M. Ivana zvanog »Veledi«, Bender S. Vinka, uri B. Nikolu, Bender M. Ivana, Bender M. Nikolu, Jerić P. Peru, Prija Ivana, Burum M. Martina, Tomić Ivana, Kristić Vida, Andrić N. Mata iz Orahova Dola, Andrić N. Mata iz Zavale, Ćorić V. Mila, Lučić B. Martina, Bukvić I. Danila, Burić E. Boška, Ćukin Ivana, Kristić I. Nikolu, Kristić M. Pericu, Brkić M. Nikolu iz Orahova Dola, Vukić Dura iz sela Trine - Ravno (Inv. br. 54.986, 54.987, 54.994 i 56.588).

U vreme kada se odigrao prvi čin krvave drame u Ržanom dolu, ustaški »lovci« su otpočeli sa likvidacijom trebinjskih talaca. Noću 23/24. juna izveli su iz zatvora sreskog suda u Trebinju 16 ljudi, natrpali ih u autobus Ibre Voli a i odvezli do sela Pridvoraca, gde se (u brdu pokraj puta) nalazi jedna dosta prostrana pećina, sa otvorom veličine sobnih vrata; prema planu ustaškog stana trebalo je pobiti ih u tu pećinu baciti sve uhapšene trebinjske taoce (oko 60 ljudi). U prvoj partiji bilo ih je tačno onoliko koliko je moglo da stane u autobus (desetak sedišta bilo je rezervisano za grupu »lovaca« Borivoja Rokvića). Taoci su bili povezani žicom u parove, dva po dva; desna ruka prvog bila je žicom pritegnuta za levu ruku drugog.

Autobus se zaustavio pred samom pećinom, u kojoj se već nalazila grupa doma ih ustaša, sa svetiljkama u rukama. Oni su, očevidno, i pronašli tu pećinu i premerili joj kapacitet. Rokvićevi »lovci« su izvlačili ili povezane ljude iz autobusa, par po par, dovodili do vrata pećine, gde su se ekala dvojica dželata sa maljevima specijalno napravljenim za ubijanje ljudi. Reč je, prema iskazu preživelih svedoka, o hladnom »oružju« proizvedenom u kovačnici jednog Trebinjca, koje je bilo uglavljeno na drvenu dršku dugačku oko 50 cm; taj uglavljeni gvozdeni deo, težak oko tri kilograma, imao je šiljak tupastog vrha koji se pri udarcu zarivao žrtvi u potiljak (u pomenutoj kovačnici je, navodno, napravljeno osam takvih maljeva).

32. Navedena knjiga *Trebinjci pali u borbi za slobodu 1941-1945.*

» im bi žrtva bila udarena vrhom tog malja u zatiljak« - isti e Milan Vu urevi - »odmah bi mrtva padala na tie. Udarac je uvek razbijao zadnji deo glave; gvozdeni šiljak je dopirao do mozga i prosuo ga. Potom su sa žrtava skidane sve dragocenosti (satovi, prstenje i novac). Tak su ubijenima vadili zlatne zube iz usta zubnim kleštima, kao, na primer, Božu Pin uli i Trifku Babi u« (ta klešta su na ena u pe ini prilikom va enja leševa radi sahrane). Žrtve su ubijane na samom ulazu u,pe inu. Sa tog ulaza, prema dnu pe ine, bila je postavljena jedna oko pola metra široka daska, iji je jedan kraj bio naslonjen na ulaz, a drugi na dno pe ine. Leš ubijenog taoca stavljan je na gornji kraj daske i gurnut da sklizne na dno. Leševe su do ekivali oni koji su se nalazili u pe ini i slagali ih jednog na drugog u uglu pe ine.³³

Kada su došli na red Jovan Vla i i Aleksa Sokolovi (prvi je bio veoma snažan i atletski razvijen ovek), obojica su udarena maljem u potiljak, ali ti udarci nisu bili smrtonosni. Odvezuju i im ruke da ih lakše oplja kaju i gurnu na dno pe ine, dželatni su primetili daje Aleksa živ i dotukli ga maljem. Kada su se dželatni sagnuli da stave Aleksin leš na dasku da bi ga gurnuli u pe inu, Jovan Vla i je sko io na noge, presko io zid na ivici ceste i pojurio prema crnogorskoj granici. Iako pogo en revolverskim metkom u levu nogu, pošlo mu je za rukom da pobegne i bez predaha stigne do ku a Pejanovi a i Gudelja u selu Rapti, gde mu je ukazana prva pomo . Osim toga, dali su mu konja i pratnju, tako da je bez teško a stigao na Grahovo i otišao kod italijanskog pukovnika (bio je sav uprskan Aleksinom krvlju) i ispri ao mu šta se u Trebinju doga a. Italijanski pukovnik je odmah telefonirao komandantu italijanske posade u Trebinju, ijom je intervencijom prekinut zapo eti pokolj trebinjskih talaca.³⁴

Pored Jovana Vla i a, sa stratišta u Pridvorcima uspeli su da pobegnu još dvojica: Vaso Popovi i Jefto Škoro. Oni su bili vezani u par konopcom a ne žicom. Zahvaljuju i tome usput su uspeli da odreše ruke. Posle toga su vrebali pogodan trenutak za bekstvo; ekali su sve dok dželatni nisu poterali na jamu onu dvojicu koji su se nalazili ispred njih. Pošto se više nije smeo gubiti nijedan trenutak, isko ili su iz autobusa i dali se u bekstvo u suprotnim pravcima. Ustaše su za njima ispalile kišu kuršuma, ali ih nijedan nije zaka io. Zahvaljuju i intervenciji komandanta italijanskog garnizona u Trebinju, masakr trebinjskih talaca je prese en ve posle prve partije. U materijalima Zemaljske komisije za utvr ivanje zlo ina okupatora i njihovih pomoga a navodi se da su neke žene iz sela Pridvoraca videle kako ustaše ubijaju pomenute ljude i odmah o tome obavestile talijansku posadu, koja se nalazila u tom selu. Italijanska posada je, preko svoje komande u Trebinju, spre ila dalje odvo enje i ubijanje pohapšenih Srba - kaže se na kraju izveštaja pomenute komisije.³⁵

Tom prilikom, u Pridvorcima su ubijeni:

Andrijaševi V. Mihailo
Babi J. Trifko

Madžar N. Jovo
Miljanovi R Jakov

33. *Arhiv Jugoslavije*, fond Komesarijata za izbeglice, iskaz Milana Vu urevi a.

34. Isto.

35. Isto, ZKRZ BiH, sumarni pregled zlo ina po hercegova kim srezovima.

Miljkovi Š. Stevan
Pindžula B. Milorad
J^žiila J. B^ozo
StijacicG.Obren
Cune . Blagoje

uri P. uro
šakota Boško
Sokolovi T. Aleksa i
Kukuri y ^^ 36

»PUSTO LI EŠ BITI NEVESINJE RAVNO«

Napad nacisti ke Nema ke na Sovjetski Savez, 22. juna 1941. godine, označio je početak ustaške »vidovdanske akcije«, odnosno novog talasa ustaškog genocida u svim krajevima Hercegovine, pa, razume se, i u Nevesinju. Upravo toga dana počela su masovna hapšenja i ubijanja nevesinjskih Srba. Izjave preživjelih svedoka i saslušanja zločinaca od istražnih organa Uprave državne bezbednosti FNRJ, koje ćemo citirati u narednom tekstu, samo fragmentarno ilustruju atmosferu strave i užasa, koja je tih dana obavila sva srpska naselja u ondašnjem nevesinjskom srezu. Izgledalo je da će se obistiniti elegični stihovi Alekse Šantića:

*Pusto li eš biti, Nevesinje ravno,
rasadnice srpstva, kolijevka lava.*

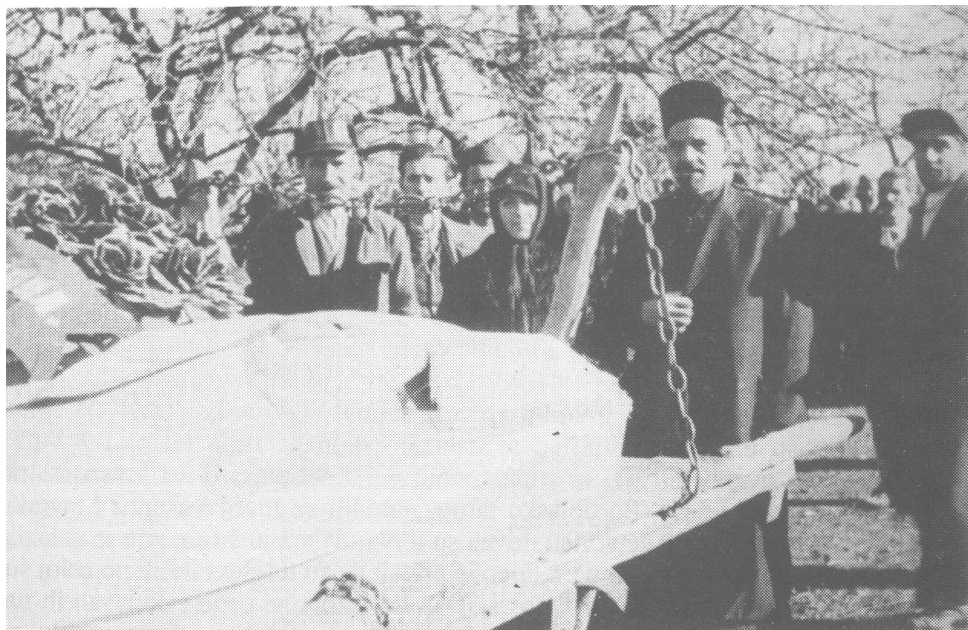
Sahrana žrtava ustaškog genocida u Nevesinju 19, 20, 21. i 22. novembra 1941. godine; drugi sloj leševa u jami kod Vojnog logora

36. Arhiv VII, fond NDH, kut. 151a, reg. br. 12/40; *Trebinjci pali u borbi za slobodu 1941-1945.*

Jer, treba imati na umu činjenicu da su prizori iz ovog slobodarskog grada, zahva-
 enog bezumnom krvavom histerijom, podsećali na one koji su se odigrali u
 Parizu davne, 1572. godine, kada je Katarina Medici (kraljica - majka) nagovorila
 kralja Karla IX da, za vreme dvorskih svadbenih svečanosti, izvrši pokolj oko
 5.000 Hugenota, čije su kućne predmete i pokolja bile obeležene belim krstovima. Ovo
 upoređuje nameće iskaz zloglasnog ustaškog rasapratnika, docnije pukov-
 nika, Franja Sudara, glavnog organizatora junjskih »vartolomejskih noćki« u neve-
 sinjskom Vojnom logoru, koje su odnele 137 ljudskih života. Iz pomenutog iska-
 za se vidi da su ti nedužni ljudi divljačima bili: kopali su im oči, rezali uši,
 noseve, jezike, polne udove, odsecali prste na nogama i rukama, lomili prirodne i
 vadili zlatne zube, upali kleštima bradu i brkove, prebijali noge i ruke, parali
 utrobe, zakucavali im u glavu dugačke ekserne, razbijali lobanje specijalno napra-
 vljenim maljevima, ili ih odsecali sekirama.³⁷

O tom masakru rečito govore šturi podaci uneti u zapisnik napravljen pri-
 likom vađenja leševa iz rupa u koje su bili zatrpani radi sahrane (oktobra 1941).
 Evo tih podataka, koji sami za sebe, neposredno i uverljivo, govore o jednom
 zlom vremenu i neshvatljivim grozotama što su ih neljudi ljudima činili:

- Glogovac Milso, potpuno razbijena glava, prebijena desna ruka, lice
 deformisano, obe noge smrskane;

*Sahrana žrtava ustaškog genocida u Nevesinju: kovčeg sveštenika Bogdana Čogovića; sleva na
 desno: Vaso Čogović, Ratko Tomović, Vukosava Čogović i sveštenik Manojlo Govedarica*

37. Arhiv Jugoslavije, ZKRZ BiH, inv. br. 54.752, 54.749 i 54.769.

- Mandi Nikola, ruke vezane debelom žicom, lice unakaženo, odse en nos, izva eno levo oko;
- Todorovi Risto, svezane ruke na le ima debelom žicom, razbijena usta, izva ena vilica, izbijeno levo oko;
- Žeraji Mirko, zapušena usta, ubijen tupim predmetom kojim je udaren u glavu, polomljeni zubi;
- Vukovi or o, svezane ruke na le ima debelom žicom, odse en nos, razbijena lobanja;
- Vu ini Milovan, ruke i celo telo omotano debelom žicom, o i izva ene, lobanja probijena oštrim predmetom, odse ene uši i prsti na obe ruke;
- Vu ini Drago, izva ena oba oka, prebijene i noge i ruke;
- Vuji i Vidoje, užasno iznakažen, odse ene uši i nos, o i izva ene, polomljeni zubi, trbuh rasporen- a glava potpuno smrskana;
- ogovi Bogdan (sveštenik), ubijen ukucavanjem duga kog eksera u glavu, o i izva ene, nos i uši odse eni, pova eni zlatni zubi, brada po upana i natrpana u usta, na grudnom košu prikovana konjska potkovica.³⁸

Te bestijalne zlo ine inili su, na žalost, i doma i ljudi, pa i najbliže komšije žrtava. To se vidi iz iskaza svedoka koji su, sticajem raznih okolnosti, preživeli junski pokolj u šupama nevesinjskog Vojnog logora.

»Mene je uhapsio Abid Avdi « - rekao je Milan Gudelj organima pomenute Zemaljske komisije. »Rano ujutru upao je, sa dvojicom ustaša, u moj stan, digao me iz kreveta i vrlo u tivo mi rekao: 'Slušaj, Milane, nare eno mi je da te sprovedem u logor, da te tamo saslušaju; ne brini ništa, odmah eš se vratiti.' Me utim, kada su me doterali u logor i kada ih je natporu nik Sudar zapitao:

- Gde ste uhvatili ovu pti icu?
- U šumi - odgovorio je jedan od nepoznatih ustaša.

U tom trenutku pogledao sam u Abida, o ekuju i da e re i istinu, ali on uti kao zaliven. Sudar mi opsova srpsku majku i opali šamar. Moji pratioci mi svezaše ruke žicom i pretresoše mi džepove. Posle toga oterali su me u jednu šupu, gde je ve bilo zatvoreno oko 30 ljudi. Video sam tri takve šupe, svaka dupke puna uhapšenika. Istoga dana predve e, u našu šupu je došla grupa ustaša, izvela napolje nas šestoricu, odrešila nam ruke i odvela nas do zida koji razdvaja vojnu kasarnu i bivšu državnu baštu. Tu se nalazila iskopana rupa od oko 7-8 m². Ubrzo smo se uverili da je u tu rupu moglo da stane pet redova horizontalno položenih ljudskih leševa. Po dolasku tamo, naredili su meni i Marku Mavraku da si emo u rupu. Ostalu etvoricu odveli su u najudaljeniju šupu, gde se nalazila gomila ljudskih leševa (oni su nam docnije pri ali da su ti leševi ležali po celoj šupi i da su bili užasno unakaženi), dovla ili ih do iskopane rupe i dodavali ih nama. Mi smo ih prihvatili i slagali u tri reda. Mirku je, me utim, ubrzo pozlilo, pa sam morao sam da radim taj užasni posao. Pazio sam da što manje gazim po leševima, pa mi se u jednom trenutku noga zaglavila izme u dva leša; izgubio sam ravnotežu i pao. Okolo su stajale ustaše sa uperenim puškama. Kada je rupa

38. Isto, inv. br. 54.763 i 54.760.

bila napunjena do samog vrha, jedan od njih je pitao Sudara da li nas dvojica da iza emo napolje ili da ostanemo dole. Sudar je pokazao na Mavraka i rekao da on iza e, a ja da ostanem, jer žalim Srbe. Na moju sre u, upravo u tom trenutku otpo eo je napad ustanika na grad, pa su uplašeni dželati, zaboravljaju i šta im je Sudar naredio, izvukli iz rupe i Marka i mene, dali nam lopate i naredili da zagr emo leševe. Ali, budu i da se napad ustanika poja avao, oterali su nas u šupu pre nego što smo zagrnuli rupu.

Sutradan izjutra - nastavlja M. Gudelj - doterani smo do jame da završimo zapo eti posao. Dok smo mi to radili jedan ustaša je primetio oveka koji je ležao u ribizlama pored samog kasarnskog zida. Bio je to jedan od onih nesre nika koga smo mi prethodne ve eri živog zakopali; sam Bog zna kako je uspeo da se izvu e iz te zajedni ke grobnice i otpuzi do ribizla i tamo pritaji. Na žalost, nije ostao neprime en. im je o tome obavešten, Sudar je prišao njemu, izvadio revolver i ubio ga. Izgleda da je to bila jedina žrtva u nevesinjskom Vojnom logoru koja je ubijena metkom.«³⁹

Prenošenje posmrtnih ostataka žrtava ustaškog genocida na pravoslavno groblje u Nevesinju radi sahrane

U pokolju nevesinjskih Srba u estvovali su, kao što je ve re eno, i do: ma i ljudi, pa ak i žene. Re je o Stefici Bunozi, koja je, prema iskazu o evidaca, bila najkrvolo nija. Ona je - izjavio je Ante Gacina, koji je kao domobranski vojnik bio o evidac zlo ina o kome je re - zatražila od natporu nika Sudara da joj dozvoli da li no ubije svog prvog komšiju Milana Pašajli a, mladi a od 20 godina impresivne spoljašnjosti. Sudar je sa velikim zadovoljstvom ispunio njenu

39. Isto, inv. br. 54.755.

želju. To ubistvo Stefica je - naglašava Gacina - »izvršila na jedan neobi no svi-
rep na in: izvadila je nesre nom Milanu oba oka i odsekla nos, pa ga tako una-
kaženog strpala u kolica za ubre i vozila kroz varoš da ga narod gleda, a zatim ga
dotukla (ne znam da li je baš ona to u inila) i bacila u rupu«.⁴⁰

Opisuju i mu enje nevesinjskih Srba u šupama Vojnog logora, Nedo Bje-
lica, pored ostalog, kaže:

»Dok su nas držali po sobama (u Vojnom logoru), nije nas bilo mnogo u
jednoj prostoriji. Ali, kada smo premešteni u šupe gde se ubijalo, tamo nas je bilo
po 40 u prostoru gde je normalno moglo stati samo desetak ljudi. Mogli smo da
sedimo samo jedan na drugome, kada više nismo bili u stanju da stojimo. Od
onog trenutka kada smo premešteni u šupe, hranu koju su nam uku ani slali
uopšte nismo dobijali. Nisu nam dozvoljavali ni da odlazimo u klozet, pa smo,
vrše i veliku nuždu u prepunoj prostoriji, bili bukvalno zamazani govovima . . .
To se, ipak, lakše podnosilo nego krvni ke batine koje smo dobijali svakoga dana
po nekoliko puta. Udarali su nas kundacima u trbuh ili gde stignu, ali su nam
mnogo teže padali udarci okovanim cokulama u rebra ili mošnjje.« Nedo dalje
navodi da su im ruke bile vezane debelom žicom, koja je zatezana kleštima sve
dotle dok se žica ne use e u meso do kosti. Simu Vasiljevi u su ruke bile tako
stegnute da je po eo glasno i bolno da jau e. uvši to, stražar je uleteo u šupu i
divlja ki dreknuo: »Šta je iš jebem ti srpsku majku!« Simo gaje preklinjao da mu
samo malo popusti veze na rukama i da kao nagradu za tu »velikodušnost« uzme
dva dukata, koja se nalaze u njegovoj levoj cipeli. im je uo da Simo ima skrive-
ne zlatnike, stražar je odmah izašao napolje, ali se ubrzo vratio u društvu koman-
dira straže, koji je s vrata viknuo:

- Jeste li prebrani? - Kada je dobio potvrđan odgovor, uputio se prema Si-
mu i najpre mu skinuo desnu cipelu i pažljivo je pregledao, a zatim i levu u kojoj
je našao dva zlatnika: jedan je strpao sebi u džep, a drugi dao stražaru. Obojica su
potom izašla napolje. Izgledalo je da e se sve na tome završiti. Me utim, nakon
jednog sata u šupu je ušlo pet-šest ustaša. Jedan od njih je zloslutnim tonom zapi-
tao:

- Koja je to pti ica ponela pare da od ustaša otkupi glavu? - Stražar je
upro prst u Vasiljevi a, koji je nepomi no ležao na zemlji. Ustaša mu žustro pri e
i po e divlja ki da ga udara puš anom cevi (bódimice) u stomak i grudi. Simo se
bespomo no koprcao i jaukao, ali je ovoga puta izdržao - ostao je živ. Ubrzo je,
me utim, došla nova grupa ustaša, koji nisu imali puške, ve revolvere i noževe;
svi su nešto žvakali, što su uvek inili kada su dolazili da tuku uhapšeničke.
Poslednji, koji je jeo slaninu i u ruci držao kuhinjski nož, opsovao je Vasiljevi u
srpsku majku, opkora io ga i po eo da ga bocka vrhom od noža po grudima i
trbuhu, paze i da vrh ne ulazi u telo dublje od tri santimentra. Ostali su stajali sa
strane i posmatrali; o evidentno sa uživanjem. Otišli su tek kada je Simo, sav ogre-
zao u krv, prestao da diše - pao je u nesvest. Ali, im se osvestio ponovo je po eo
da je i sve dotle dok nije ušla nova grupa ustaša koja gaje umirila zanavek. Jedan
od njih je, naime, nosio specijalno napravljenu gvozdenu šipku kojom gaje uda-

rao po elom telu sve dotle dok ga nije usmrtio. Negde oko pono i njegov leš je odvu en iz šupe.

Istoga dana - nastavlja N. Bjelica - u našoj šupi su ubili i Vidaka Dodera. Njemu je prišao ustaša Ferdo Lambrašek (u zapisniku pogrešno piše Lebr nik) i pitao ga da li je bio u Americi i koliko je novaca otuda doneo. Vidak mu je odgovorio da jeste i daje doneo 1.200.000 dinara, ali je sav taj novac potrošio na zidanje ku e i ženidbu. Taj odgovor je razbesneo Lambrašeka, pa je po eo divlja ki da ga udara po licu, zahtevaju i od njega da kaže gde je sakrio klju eve od kase. Unakaženi Vidak je promucuo da su mu klju evi ostali u vratima stana ili, pak, oka eni na vešalici ispred sobnih vrata. Oterali su ga u stan, tamo pronašli klju eve i otvorili kasu. U njoj su našli samo 1.000 dinara, neki nakit i jedan ameri ki dolar. To ih je strašno razo aralo, a još strašnije razbesnelo. Doterali su nesre nog Vidaka nazad u šupu i po eli da ga udaraju nogama tako snažno da mu je krv po ela da curi i na nos i na usta. Jedan od mu itelja mu je nožem upao bradu i viljuškom je trpao u usta. Otišli su tek kada je Vidak izdahnuo pod batinama. Svedok posebno naglašava da su se me u mu iteljima, pored Lambrašeka, naro ito isticali Mirko Glavaš, iz sela Drenovca kod Imotskog i Jure Peri , iz Ljubuškog.⁴¹

Na takav i još grozniji na in ubijeno je, u šupama Vojnog logora u Nevesinju, 137 ljudi i zatrpano u šest jama koje su iskopali sami uhapšenici. Jame su na kraju poravnate i preko njih zasa en krompir. U prvoj partiji, koja je verovatno poklana 9. juna za vreme boravka Jure Franceti a u Nevesinju, ubijeno je 20 uglednih Nevesinjaca. Njihovi leševi zatrpani su u jamu broj jedan, kod žandarmerijske stanice. U prvoj grupi ubijenih bili su:

Glogovac Milso	Vu eti or o
Mandi Nikola	alija Gojko
Bajevi or e	Adži Nikola
Savi Petar	Vasiljevi Boro
Gruji i Niko	Popovi Stanimir
Jeremi Savo	Pašajli Tripo
Savi Božo	Bošnjak Desimir
Samardži Vukašin	Mandi Mihajlo
Todorovi Risto	Radovi Vukota i
Vu eti Radovan	Ga i Mirko.

U ovoj rupi na en je i jedan neidentifikovani leš.

U jami broj dva, koja se tako e nalazi kod žandarmerijske kasarne, na eno je pet žrtava:

Bjelica Jovan
Žeraji Mirko
Pašajli Mišo
Vukovi Mirko i
Kapor Danilo.

Sahranjivanje žrtava ustaškog genocida u Nevesinju novembra 1941. godine

U jami broj tri, koja se nalazila kod oficirskog paviljona, naeno je sedamnaest leševa, od kojih je identifikovano samo šest:

Sladoje Mirko
Vukosav Peko
ogovi Bogdan
Kljaki Vukašin
Bovan Štipan i
Prstojevi Novica.

U jami broj etiri, tako e kod oficirskog,paviljona, naeno je sedam ubijenih ljudi:

Golijanin Stevan
Kulji Danilo
Vukoti Danilo
Dragovi Obren
Mu ibabi or o
Bešti Boro i
Šekara Vasilj.

U jami broj pet, kod oficirskog paviljona, naeno je dvadeset, a identifikovano samo šest žrtava:

urasovi Risto
Cabrilo Simo

Pudar Milosav
Miloševi Nedo
Bejatovi Vidak i
Miloševi Gojko.

U jami broj šest, kod Vojnog logora, na en je najve i broj leševa - ukupno 74, od kojih su identifikovana etrdeset dva:

Perovi Pero	Voji i Vlado
A imovi Dušan	Skorup Stevan
Lažeti Vlado	Samardži Vide
Radmilovi Obren	Vukovi Ilija
Radan Vojko	Tomovi Dule
Repovi Marko	A imovi oko
Doder Vidak	Golijanin Drago
Voji i Milovan	Sikimi Vlado
Koji Jefio	Buha Jovo
Golijanin Nikola	Vukovi Veljko
Miloševi Vojko	Gr i Stevo
Govedarica Rade	Gudelj Jovo
Grahovac or o	Vukoti Ljubo
Vasiljevi Simo	Vukoti Niko
Soldo Ilija	Bjelica or o
Bejatovi Branko	Lažeti Danilo
Lazovi Todor	Radi Bogdan
Lažeti A im	Nišavi Miloš
Bjelica Todor	Ivaniševi Desko
Dabi Nikola	Staji Ljubo i
Miloševi Trifko	Lažeti Vaso.« ⁴²

U materijalima Zemaljske komisije za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača, navodi se da je u šupama Nevesinjskog Vojnog logora, u toku juna 1941. godine, ubijeno 151 lice. Prilikom vađenja leševa radi sahrane pronađeno 137 leševa.⁴³ Kada je o tome rečeno, valja imati na umu činjenicu da je jedan broj ubijenih bačen u jamu »Lipova u«, koja se nalazi u selu Sehovini nedaleko od Nevesinja (u tom selu se nalazi i jama »Golubnjača«, u koju su tako e bacani ubijeni ljudi). Imena nekih ljudi koji su bačeni u jamu »Lipova u« navedena su u citiranim spiskovima, ali ne svih. Tako e valja imati na umu okolnost da su ustaški zločinci, tih teških junskih dana, ubijali nevesinjske Srbe ne samo u gradu nego i u selima koja se nisu nalazila pod zaštitom ustanika. Tako, na primer, u selu Zaboranima ustaše su iz iste mira ubili tri mladića srpske nacionalnosti: Todora Milovića, Gojka Kecmana i Vlada Bulajića. U isto vreme, grupa ustaša, koju je predvodio Ilija Rotim, uhapsila je Vlada Radića i Peru Puškovića.

42. Zapisnik koje je napravila srpska pravoslavna crkva u Nevesinju, u ličnom posedu autora.

43. *Arhiv Jugoslavije*, ZKRZ BiH, inv. br. 54.752.

Nekoliko (dana) docnije njihova tela su nađena nedaleko od kuće Ivana Buconjića, užasno iskasapljena. Vladu su - isti u oćevici - »bile izvađene oči, odsećene uši i nos, polomljeni zubi, rasporen trbuh i creva izvađena napolje«.44 U sličnom stanju se nalazio i leš Pere Puškovića. Valja reći da su ubijani ne samo ljudi nego i žene. Tako na primer, Mitra Vujić, starica od 75 godina iz sela Presjeke, koja je pošla u Nevesinje da nešto kupi, nađena je nekoliko dana kasnije zaklana i opljčkana nedaleko od kuće. Prema iskazu grupe svedoka iz sela Trusine, ustaške snage koje su preko Berkovića nastupale prema Nevesinju, upale su uoću i Vidovdana u selo Trišinu, uhvatile osam ljudi, oterale ih u Dabar i tamo pobile maljevima, motkama i sekirama a zatim pobacale u jamu kod sela Poratka. Mladi u Božu Gambeliću zabili su nož u nos i tako ga držali ceo dan, da bi ga na kraju užasno izmućenog ubili.45

Junski pokolji nevesinjskih Srba u gornjem Nevesinjskom polju nisu uzeli masovne razmere zato što muslimansko stanovništvo Hrušta, Sopilja, Pridvoraca, Lakta, Kruševljana i Prkovića nije podržalo ustaške koljače, već im se, naprotiv, otvoreno suprotstavljalo, uzimanjem u zaštitu komšija Srba. Postupak Meha Šendra, uglednog seljaka iz sela Hrušta, koji je na svoju ruku pustio iz zatvora pohapšene Srbe, može da služi na primer kao nevesinjskim Muslimanima. Valja istaću i istaću asno držanje Lovra Pandžića, Hrvata iz sela Čitluka, koji je, sa svoja tri brata, izašao pred ustaške koljače i kategorično im rekao: »Prvo ćete se obraćunati s nama, pa onda radite sa Srbima šta hoćete.« Uverivši se da je vrug odneo šaluc, ustaše su pustile pohapšene Srbe.46

Meću tim, ti pojedina ni slućajevi ne bi spasili nevesinjske Srbe od fizićkog uništenja da se oni nisu digli na oruđe. Naime, pošto je do 27. juna poubijao sve pohapšene Srbe iz grada Nevesinja, uključujući i teškog duševnog bolesnika Ćeda Govedaricu, natporucnik Sudar je skovao pakleni plan da na Vidovdan, 28. juna, potopi Nevesinje u krvi potomaka »Nevesinjske puške« i to svih odreda, od oćodjadi do stogodišnjaka. U skladu sa tim planom, stanovništvo je, tokom 27. juna, u više mahova uloću udaranje doboša, a potom izdanje naredbe ustaškog stana kojom se pozivaju svi nevesinjski Srbi, bez obzira na pol i godine starosti, da doću na sabiralište u krugu Vojnog logora. Ali, zahvaljujući nastojanju ustaških glavešina da unište srpsko stanovništvo baš na Vidovdan, u toj suludoj nameri ih je preduhitrila poglavnikova »Izvanredna zakonska odredba«, objavljena u drugom izdanju »Hrvatskog naroda« upravo 27. juna popodne. Oćemu se, u stvari, radilo? Obavešteni da je u isto noj Hercegovini planuo opšti ustanak srpskog naroda protiv ustaške tiranije i da oruđane snage NDH trpe ozbiljne gubitke u borbama sa ustanicima (ustaški Generalštab je tražio pomoć od Nemaca i Italijana, oćemu eće docnije biti govora), vojni predstavnici nemaćkih i italijansćkih okupatora su savetovali Paveliću da, pored vojnih, preduzme i politićke mere radi pacifikacije pobunjenog podrućja; ujedno su ga upozorili da su masovni pokolji koje ustaše vrše nad srpskim stanovništvom glavni uzrok ustanka u Her-

44- Isto, inv. br. 54.763.

45- Isto, inv. br. 54.757.

46. B. Kovaćević, S. Skoko, n. l., str. 139.

cegovini. Prihvataju i sugestije svojih saveznika, Paveli je, u pomenutoj odredbi, pored ostalog, istakao:

»Povodom glasina da bi 28. o. m. u Hrvatskoj imali uslijediti tobožnji progoni protiv jednog dijela puanstva odredjujem, da je svatko, tko takve glasine širi, biti stavljen pred prijeki sud.

Podjedno odredjujem, da je isto tako biti stavljen pred prijeki sud svatko, tko bi uopće bilo kad izvršio bilo kakvo nasilje nad životima ili nad imovinom bilo kog državljanina ili pripadnika Nezavisne Države Hrvatske. .. Svaki član ustaške organizacije ili vojnice, koji bi se sam počinio krivcem takvog kažnjivog djela, bit će smjesta strijeljan po ustaškom sudu...«⁴⁷

Ova odredba je u toku noć 27/28. juni saopštena svim ustaškim logorima, pa, razume se, i onome u Nevesinju. Osim toga, u Hercegovini je proglašeno vanredno stanje i na to područje upućen posebnim opunomoćenicom poglavnik Pavelića »podmaršal« Vladimir Lakša. On je, upravo 28. juna po dolasku u Mostar, izdao proglas, kojim je rekao: »Ja trebam da kažem:«

»Svakom građaninu Nezavisne Države Hrvatske, ma koje vjere bio, ako je lojalan (ispravan) prema Nezavisnoj Državi Hrvatskoj garantira se sigurnost života i nesmetano opravljavanje svakodnevnih poslova.

Tko ugrozi svojevolumen život i imovinu ma kojeg građanina Nezavisne Države Hrvatske, pa ma tko to bio, bit će stavljen pod prijeki sud i strijeljan.«

Pored toga, u proglasu se pozivaju svi građani da se odmah vrate svojim kućama i nastave svoje redovne poslove. Oni koji bespravno poseduju oružje - istaknuto je u proglasu - »moraju ga odmah predati najbližem vojnom zapovjedništvu, odnosno oružnici koji postaje.«

Ovim proglasom je privremeno zaustavljena započeta »vidovdanska akcija« i time spašeno ili, pak, privremeno odloženo umorstvo hiljada ljudi, žena i dece; samo u Nevesinju bilo je zatočeno oko 800 pripadnika srpske nacionalnosti, uglavnom nejačiji. Čak se i »podmaršal« Lakša, osvedečio neprijatelj srpskog naroda, zgražavao nad onim što su ustaše radile u Hercegovini. To se vidi iz njegovog izveštaja upućenog 5. jula Zapovjedništvu kopnene vojske, u kome se kaže da »za vrijeme ustaškog režima nije bio nijedan činovnik, nijedan časnik, niti građanin, nijedna žena pa ni dijete, danju ni noću, sigurno za svoj život«; da su se mnoge ustaše hvalile »koliko su ljudi pobile, koliko su ljudi tukle i zlostavljale do smrti«; da su u Nevesinju, od strane ustaša natporučnika Sudara, »u podrumu jedne zgrade ljudi do besvesti tučeni i u zatvoru strojnom puškom poubijani« (nisu strojnom puškom već maljevim, neki ima, gvozdanim šipkama, noževima - prim. S. S.); daje zbog toga »najveći dio srpskog puanstva pobjegao sa oružjem u krševu, planine i šume, riješen da radije umre u dostojnom ovjeku, nego da bude kod kuće zlostavljan i tučen do besvijesti«. U nastavku izveštaja posebno je istaknuto:

»Ja sam duboko osvjedočen, a i sa sviju strana to se potvrđuje, da nije bilo (u smislu zapovijedi Poglavnikove) većino u 27. lipnja tek. godine proglašeno

47. »Hrvatski narod«, br. 133/1941. (drugo izdanje).

opsadno stanje i prijeki sudovi, došlo bi na Vidovdan, 28. VI, do jednog op eg krvoproli a, lwje bi moglo sa sobom povu i najneugodnije posljedice« (kurziv - S. S.)⁴⁸

Vidovdanske pokolje u Hercegovini zaustavio je, dakle, opšti ustanak srpskog naroda, koji je planuo 24. juna 1941. godine, pod uticajem ulaska Sovjetskog Saveza u rat i masovnih pokolja srpskog naroda, koji su krajem juna dobili zastrašuju e razmere.

MASAKR STOLA KIH SRBA NA VIDOVOM POLJU I DRUGIM STRATIŠTIMA

Vidovdanski pokolji hercegova kih Srba strahovito su pogodili ondašnji stola ki srez. »Za nekoliko dana stotine ljudi se našlo u rukama razbješnelih ustaša« - piše A Mi evi . »Po velikoj ljetnoj žezi natrpali su ih u zatvore, u škole, magacine, garaže, podrume. Me u ljude povezane žicom upadale su ustaše sa noževima, cjepanicama, tokmacima, puškama. Uz njih su mrtvi ležali u krvi, iznakaženi su hroptali. Živi su ekali kamione. . . Sve je to ra eno brzo. U kamione su slagani mrtvi i polumrtvi, vezani ljudi. Po njima su se pele ustaše i sa pjesmom ih odvozile. Prestanak jauka i pucnjave na razbojištima i nova ustaška pjesma ozna avali su kraj života gomile ljudi odvezenih na kamionima.«⁴⁹

Neuporedivo najviše podataka o tim vandalskim pokoljima stola kih Srba ima u materijalima Zemaljske komisije za utvr ivanje zlo ina okupatora i njihovih pomaga a, u iskazima izbeglica iz Hercegovine u Srbiju datim u Komesarijatu za izbeglice i u nedavno objavljenoj knjizi An elka Belovi a *Pali za slobodu - Borci NOR-a i žrtve fašisti kog terora stola kog kraja 1941-1945. godine* (Mostar 1989). Iz tih materijala se vidi da su masovna hapšenja stola kih Srba po ela 22. juna 1941. godine i da su za samo pet dana (od 22. do 26. juna) pohapšeni gotovo svi muškarci srpske nacionalnosti od 15 do 16 godina starosti. Hapšenja su vršena u gluvo doba no i (posle 22 asa). U srpske ku e i stanove upadale su ustaške patrola i pod raznim izgovorima hapsile i odvodile sve odrasle muškarce, ak i bosonoge de ake iz Stoca i okolnih sela (Ošani a, Paprati, Dragovilja, Basilije, Bitunje i Kamenog Brda), u zatvor sreskog na elstva i sreskog suda u Šari a hanu - sedište ustaškog logora - i donjem spratu stola ke Stru ne škole. Ukupno je uhapšeno oko 200 ljudi i strpano u pomenute zatvore, bolje re eno mu ilišta.⁵⁰

Fragmente o užasnom zlostavljanju Sto ana u pomenutim zatvorima nalazimo u iskazu jednog od preživelih svedoka (Danila Režine), koji je, za udo, ostao na dužnosti sreskog podvornika i posle uspostavljanja ustaške vlasti. Tamo se, naime, kaže da su 25. juna ušli u zatvor ustaškog logora Ante Buljan i iz Imotskog i Marko Kati iz susednog sela Prenja, sa pendrecima i štapovima u ru-

48. *Arhiv VII*, fond NDH, kut. 84, reg. br. 55/3-1.

49. A. Mi evi , n. ., zbornik »Hercegovina u NOB«, knj. 1, str. 91 i 92.

50. *Arhiv Jugoslavije*, ZKRZ, inv. br. 52.548, 55.152 i 59.615.

kama. Sa njima je ušlo sedam-osam ustaša sa puškama uperenim na zatvorenike. Naredili su da se u jedan ugao zatvora sabiju svi zatvorenici iz varoši Stoca, a u drugi ugao seljaci iz okolnih sela. Razdeljene zatvorenike ustaše su krvni kim udarcima kundacima u grudi i glavu sabijali u uglove kao džakove. Potom su naredili da varošani izlaze iz ugla, jedan po jedan, a posle toga i seljaci. Svaki je pri izlazu iz ugla bio tako premla en da je itava gomila tih nesre nika ostala da nepomi no leži na patosu sve do sutradan izjutra. »Vide i kako ustaše katilski tukli varošane« - isti e Režina - »jedan seljak iz Vranjske (verovatno Dušan avajluga, koji je doteran iz Bile e), zaklao se džepnim nožem. Osim njega, u toku no i je izdahnuo od zadobijenih udaraca i Ilija Popovi , dok su ostali ležali na patosu napola mrtvi« (Kokotovi Stanko sa odbijenim nosom). Tu a je ponovljena i 26. juna oko pola no i, na isti na in kao i prethodnog dana. Sutradan, 27. juna, u taj zatvor je doterana grupa seljaka iz susednog sela Prenja (ukupno dvadeset jedan i premla ena na mrtvo ime; tukli su ih naizmeni no Ante Buljan i Marko Kati pendrecima, tojagama, cokulama, kundacima. Najkrvolo nije su tukli Boža uri a, Jefta Jefli a i Stojana Jakiši a.

Tog dana, pomenuti ustaški zlo inci su izveli iz stola kog zatvora dva Rana - Jova i Branka, kao i Peru Biberdži a, odvezli ih autobusom u Dubrave i tamo pobili. U toku no i izme u 27. i 28. juna odvedeni su svi zatvoreni stola ki Srbi na Vidovo polje i tamo masakrirani. Neposredno posle toga Danilo Režina je ušao u zatvorske prostorije, gde je naišao na tragove groznog mu enja i mrcvarenje nedužnih ljudi. »Od hapsane pa kroz cijeli hodnik« - kaže on - »vidjela se razlivena krv, jer su zatvorenici, onako izmu eni i krvavi, vu eni hodnikom. I dan-danas (iskaz je dat 9. maja 1945. godine, prim. S. S.) vide se mesta gde je krv zaštrcala. Na nekoliko mesta u hodniku video sam lokve krvi, delove ode e, obu e i li njih stvari zatvorenika poprskanih krvlju. U hapsani sam video preostalu žicu, konopce i polomljene štapove.«⁵¹

Iz jednog neobjavljenog rukopisa Danila Režine saznajemo da su stola ke ustaše, baš kao i one u Gacku i Ljubinju, inscenirale formalan povod za vidovdanski pokolj stola kih Srba. Tamo se, naime, kaže daje 27. juna nave e otpo ela u gradu pucnjava i vika ustaša da su navalili odmetnici, iji je cilj bio da oteraju gra anstvo sa ulica u ku e i zastraše italijanski garnizon. Neposredno iza toga, pred zatvorom ustaškog logora zaustavila su se tri kamiona i jedna žuta luksuzna kola; prva dva kamiona bila su vlasništvo Kohni Meha i Osmana, a tre i Meha Grevi ela i Ševka Muratbaši a. Kada su se kamioni zaustavili ispred zgrade sreskog suda, iz njih je izišlo 30-40 ustaša naoružanih puškama; mnogi su imali šlemove na glavi. Žutom limuzinom su se dovezli stola ki ustaški funkcioneri: Franjo Smole, Marko ori , Ilija Raguž i Mihovil Seko. Pošto su kamioni bili osvetljeni vlastitim farovima i sjajnom mese inom, Danilo Režina, sakriven pod krovom sudske zgrade, pažljivo je posmatrao šta se zbiva. On kaže da je, im je izašao iz automobila, poštanski službenik Mihovil Seko »izvadio iz male ru ne tašne komadi papira, rekavši daje to brzojav koji je upravo prispeo (iz Zagreba) i

u kome je pisalo da se uhapšenici ne ubijaju (re je o poglavnikovoj »Izvanrednoj zakonskoj odredbi«, koja je te no i telegrafskim putem saopštena svim ustaškim logorima, prim. S. S.) i zapitao prisutne: »Šta sada da se radi?« Svi prisutni su u jedan glas zagrali: »Sve ćemo ih pobiti, majku im srpsku!« Kada se ima u vidu činjenica da su se tu nalazile gotovo sve najbliže komšije zatvorenih Srba, onda taj udovišni zahtev izgleda udovišniji. »Kada je Seko Miho saopštio sadržaj brzojava« - naglašava D. Režina - »bili su prisutni: Franjo Smole, Marko - ori , Ilija Raguž, Hamid Ha i , policijski narednik i policajci: Smajo Pelja, Omer Poturovi i Ale Harajli , kao i opštinski službenik Hamid Role. Pored njih bili su još Džafer Baši i amil Basari , služitelj sreskog na elstva u Stocu, te ustaše: Ale Kasumovi , Mujo Kasumovi , Ale Pašali , Mujka Pašali , Žuna Nazif, Abid Be evi , Huso Gubelji , Meša erkez, Mujo Sidran, Meho Poturovi zvani Pušilula, Mujo Frenjo i dr. Nakon nekoliko trenutaka razdijelili su se u djelove - neki su stali ispred a neki iza automobila, opkolivši ih sa svih strana; puške su upe- rili prema izlaznim vratima sudskog zatvora. Potom je u zatvor ušao policajac Smajo Pulji i saopštio zatvorenicima da se sprema na dalek put - »u Nema ku na rad«. Za njim je ušlo 10 odabranih ustaša, koji su pored pušaka nosili štapove i tojage, a Mujka Pašali i veliki snop žice kojom su vezali uhapšenike, dva i dva. Kroz sudski hodnik odjekivao je topot cokula i zvonjenje ključeva od sudske hapsane. Ubrzo je u hapsani nastala velika lupnjava; to su ponovo nekoga tukli. Potom se sve utišalo. Video sam kada su vezane ljude izvla ili i ubacivali u kamion kao bale, i slagali potrbuške jednog na drugog. Dobro sam video kada je jedan ustaša udario kundakom od puške uhapšenika u glavu zato što se naslonio na stranicu kamiona u iskrivljenom položaju.«

Branko Šotra: Motiv iz Hercegovine

Kada je uba en poslednji par, Franjo Smole je naredio pokret. Napredje išla žuta limuzina u kojoj su se nalazili ustaški funkcioneri, za ijim se volanom nalazio Mel o Selfo iz apljine. Iza luksuznih kola kretala su se dva kamiona prepuna polumrtvih uhapšenika; prvi kamion vozio je Mujo Z. Rebi , a drugi Alija H. Šehi . Tre i kamion, u kome su se nalazile naoružane ustaše, vozio je Niko S. Troli iz Stoca. Posle kratke vožnje kolona se zaustavila na Vidovom polju, kod tzv. »Crkvine«, gde je ve bila iskopana duboka jama. Tu su bespomo ni stola ki Srbi izvu eni iz kamiona i bukvalno masakrirani, svi do poslednjeg; niko nije uspeo da pobegne, pa nema autenti nog svedo anstva o tom stravi nom masakru. Istina, tu strašnu vidovdansku no je preživeo Božo Milutinovi , ali gaje sutradan izjutra dotukao njegov najbliži komšija. Naime, kada je 28. juna ujutru Sejfo Merdžo dovezao na Vidovo polje grobare da pokupe razbacane leševe poubijanih Srba, strpaju ih u iskopanu jamu i zagrnu, uo je vapaj Bože Milutinovi a da mu da vode. Sejfo je pokušao da mu donese vode, ali gaje u tome spre io Osman Jašarevi , koji je prišao teško ranjen Božu, sa uzvikom: »Zar si još živ, srpsku ti majku jebem«, i ispalio mu metak u glavu.⁵²

Na isti na in poubijani su i oni Sto ani koji su bili strpani u zatvor ustaškog logora, njih pedeset tri (u zatvoru sreskog suda bilo je ukupno 97 ljudi), kao i oni koji su bili zatvoreni u zgradi Stru ne škole. Prema iskazu Danila Režine i grupe Sto ana, u masovnom pokolju stola kih Srba na Vidovom polju u estvovao je veliki broj meštana (Režina je prepoznao 50), kao i grupa profesionalnih ubica iz Ljubuškog, Imotskog i apljine. Na slobodu su puštena samo e tiri lica: Rade Cuk, njegova žena Smilja, sa malim detetom i u iteljica Stana Arnaut, svi iz sela Prebilovaca. Njih je u Gornjem Hrasnu uhapsio šofer kamiona Alija Šehi (bili su pošli za Crnu Goru) i doterao ih u zatvor sreskog suda u Stocu; oni su docnije pobijeni u Prebilovcima.⁵³

Sve molbe koje su stola ke žene uputile ustaškim funkcionerima da im puste pohapšene muževe bile su uzaludne. Štaviše, neke od njih su te molbe glavom platile. Tako je Lepasava Mile evi , prišla svom dobrom poznaniku i komšiji Franju Smoleu, upravo u trenutku kada su ustaše po ele da izvode pohapšene Srbe iz zatvora sreskog suda i da ih ubacuju u kamione, i zamolila ga da pusti njenog muža Mirka Mile evi a, trgovca iz Stoca, ali Smole ne samo da nije hteo da to u ini, ve je naredio ustaškim dželatima da i nju ubace u kamion i voze na gubilište. Tako je nesre na Lepasava pogubljena na Vidovom polju sa gotovo svim odraslim Sto anima srpske nacionalnosti.⁵⁴

Pre pogubljenja stola ki Srbi su mu eni kao stari Vujadin i njegovi sinovi u »prokletom Lijevnu« u narodnoj pesmi. To se vidi iz iskaza preživelih svedoka da tih Zemaljskoj komisiji za utvr ivanje zlo ina okupatora i njihovih pomaga a. Francesko Konjevod, gostioni ar iz Stoca, ispri ao je D. Režini da je u iteljica stola ke Stru ne škole Ivanka Vu i , sipala na uhapšene Srbe klju alu vodu i da

52. Danilo Režina, *Jedan dokument o stradanju Srba u Stocu i okolini 1941. godine* (rukopis u li nom posedu autora).

53. *Arhiv Jugoslavije*, ZKRZ BiH, inv. br. 55.152, 52.578, 59.615.

54. Isto.

je nagovarala ustaše da pred njom muče pojedine zatvorenike, da bi u tome uživala. Meho Kepić je, u gostionici Sofije Vreće, ispričao da je ustaški policajac Hamid Haidiša bajonetom na pušci proburazio Mihu Ružića, jednog od najuglednijih stolarica Srba. Svedoci posebno naglašavaju da nema nikakve sumnje da su stolarima kim Srbima, pre pogubljenja na Vidovom polju, kopane oči, navodeći da su italijanski vojnici otvorili jedan paket upućen na adresu ustaškog poglavnika Ante Pavelića (učinio im se sumnjiv) i u njemu pronašli plehanu kutiju punu ljudskih oči potopljenih u mleko. U propratnom pismu je, između ostalog, pisalo: »Uveravamo te, dragi Poglavniče, da ovo nije dar od mrtvih već od živih ljudi.«⁵⁵

Prema nepotpunim podacima na Vidovom polju su ubijeni:

Belović Stojan, sa Hrguda
Biberdžić J. Ratko, iz Stoca
Bogdanović A. Savo, iz Stoca
Bogdanović S. Vaso, iz Stoca
Brkić T. Gorde, iz Dola kod Stoca
Brkić T. Miho, iz Dola kod Stoca
Brkić T. Pero, iz Dola kod Stoca
Brkić M. Radovan, iz Dola kod Stoca
Brkić M. Vidoje, iz Dola kod Stoca
Čerčić R. Milan, iz sela Ošanića
Čerčić P. Novica, iz sela Dragovilja
Čerčić P. Vojislav, iz sela Dragovilja
Damjanović ? Rade, iz Stoca
Dogo J. Dušan, iz Poprati
Dogo J. Trifko, iz Dabrice
Dogo V. Branko, iz sela Poprati
Dogo S. Boško, iz sela Poprati
Dogo S. Gorde, iz sela Poprati
Dogo R. Gojko, iz sela Poprati
Dogo V. Milan, iz sela Poprati
Dogo S. Mladen, iz sela Poprati
Dogo J. Risto, iz sela Poprati
Dogo S. Savo, iz sela Poprati
Dogo J. Spasoje, iz sela Poprati
Gordi P. Boško, iz sela Dabrice
Gordi B. Branko, iz sela Dabrice
Gordi S. Grujo, iz sela Dabrice
Ivković S. Milutin, iz sela Šepan Krst
Ivković J. Pavo, iz sela Šepan Krst
Ivković J. Rade, iz sela Šepan Krst
Ivković M. Tripko, iz sela Šepan Krst
Jeftanović R. Jefto, iz sela Poprati

55. D. Režina, n.r.

Joki S. Dejan, iz sela Poprati
Jakši S. Božo, iz sela Poprati
Jakši S. Gojko, iz sela Poprati
Jakši R. Lazar, iz sela Poprati
Jakši J. Milan, iz sela Poprati
Jakši M. Nikola, iz sela Poprati
Jakši S. Simo, iz sela Poprati
Jakši S. Spasoje, iz sela Poprati
Jakši M. Stojan, iz sela Poprati
Jakši R. Tomo, iz sela Poprati
Jakši S. Vojislav, iz sela Poprati
Jovi evi Š. Petar, iz Stoca
Jovi evi Š. Savo, iz Stoca
Jovi evi S. Slavko, iz Stoca
Kneževi S. Risto, iz Stoca
Kokotovi J. Stanko, iz Nevesinja
Kuni S. or e, iz Stoca
Kurili N. Milan, iz Stoca
Kurili Š. Nikola, iz Stoca
Kurili Š. Slavko, iz Stoca
Muri N. Jefto, iz Stoca
Medan Š. Ilija, iz sela Dabrice
Medan T. Ognjen, iz sela Dabrice
Mihi G. Dušan, iz Stepanovi eva - Ba ka
Mihi . Ilija, iz Poplati
Mihi M. Lazar, iz Stoca
Mihi L. Pero, iz sela Dabrice
Mihi M. Sava, iz Stoca
Mihi L. Blagoje, iz Stoca
Mili B. Luka, iz Stoca
Mili evi P. uro, sa Hrguda
Mili evi T. Vaso, iz Stoca
Mili evi P. Vidoje, sa Hrguda
Milutinovi R. Božo, iz sela Ošani a
Milutinovi S. Branko, iz sela Ošani a
Milutinovi P. Gojko, iz sela Ošani a
Milutinovi N. Jovo, iz sela Ošani a
Milutinovi S. Milan, iz sela Ošani a
Milutinovi M. Petar, iz sela Ošani a
Milutinovi T. Risto, iz sela Ošani a
Milutinovi . Lazar, sa Hrguda
Popovi . Branko, iz Stoca
Popovi N. Ilija, iz Stoca
Radiši I. A im, iz sela Dabrice
Radiši I. Lazar, iz sela Dabrice

Radiši J. Vasilj, iz sela Dabrice
 Ruži M. Dragan, iz Stoca
 Ruži J. Miho, iz Stoca
 Ruži S. Rinda, iz Poprati
 Samardži M. Nikola, iz Zovog Dola - Nevesinje
 Sko aji M. Ilija, iz Nevesinja
 Smiljani J. Mirko, iz sela Dabrice
 Sunajko ? Dušan, iz Knina
 Šarovi ? Vojin, iz Gacka
 Šuti M. Borislav, iz Stoca
 Vre a R Miho, iz Stoca
 Vujinovi S. Danilo, iz sela Ošani a
 Vujinovi R or o, iz sela Ošani a
 Vujinovi S. Gojko, iz sela Ošani a
 Vujinovi J. Milan, iz sela Ošani a
 Vujinovi J. Nikola, iz sela Ošani a
 Vujinovi R Nikola, iz sela Ošani a
 Vujinovi J. Simo, iz sela Ošani a
 Zelenovi M. Stevan, iz Gacka.

*

Budu i daje 24. juna u Nevesinju planuo opšti narodni ustanak, ondašnja opština Berkovi i našla se u zoni borbenih dejstava, pa je njeno stanovništvo teško nastradalo. Jake ustaške snage iz južne i zapadne Hercegovine, koje su nastupale opštim pravcem Stolac-Berkovi i-Trusina, naišle su na gr evit otpor »zato nika mrijet naviknutih« iz buntovnog Nevesinja i ve u prvom okršaju pretrpele osetne gubitke. Umesto da nastave zapo eti napad na trusinske položaje ustanika, Paveli evi »vitezovi« su se kao lavina obušili na goloruko srpsko stanovništvo Berkovi a, Kle ka, Me e i Ljutog Dola. Hapšeni su ne samo za borbu sposobni ljudi nego i starci, žene i deca. Svi su odmah povezani bodljikavom žicom i zatvoreni u žandarmerijsku stanicu na Berkovi ima. Kada je pao mrak, u Berkovi e se sjatio veliki broj ustaških zlo inaca, onih istih koji su se još po etkom aprila pobunili protiv vlastite države, koji su klali srpsko stanovništvo po apljini, Gabeli, Ljubinju, Mostaru, Stocu. Pobjegli su ispred ustanika na Trusini da bi »juna ki« nasrnuli na pohapšeno srpsko stanovništvo u Dabru, ubijali ga tupim predmetima i kasapili noževima, mrcvarili bespomo ne žene, a nejaku decu nabijali na bajonete, uzvikuju i: »Ne treba ostaviti ni srpsku ma ku a kamoli dijete!« Izveštavaju i o tim gnusnim zlo inima Svetozara Vukmanovi a Tempa, Uglješa Danilovi , izme u ostalog, kaže:

»Pri a se da su ustaše na Berkovi ima kuvale djecu i nagonile njihove majke da ih jedu, a poslije ih ubijali, silovali djevojke i žene itd. Kažu biti ubijen metkom, to je zna ilo sre u. . «56

J

56. Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodila kom ratu jugoslovenskih naroda, tom IV, knj. 1, str. 473-478.

J

Da ove stravi ne pri e nisu bez osnova, italac e se uveriti ako kažemo da su ustaškom ruljom koja je djelovala na pravcu Stolac-Berkovi i-Trusina komandovali najistaknutiji ustaški rasovi Mojo Babi , Rafael Boban, Antun Žli ari , Herman Togonal i drugi revnosni izvršioi Paveli eve kolja ke strategije na hercegova kom tlu, kome je Glavni ustaški stan posve ivao posebnu pažnju. Ovim, dakako, ne želimo umanjiti tešku istorijsku odgovornost doma ih ustaša za masovne pokolje hercegova kih Srba leta gospodnjeg 1941. godine. Preživeli svedoci se u svojim iskazima žale da ih njihove najbliže komšije, sa kojima su sve do tog strašnog leta delili dobro i zlo, »nisu ni pokušale da obaveste o namerama ustaških zlo inaca«. Ovde se postavlja pitanje da li su Muslimani Dabra mogli da zaštite svoje komšije Srbe? S tim u vezi Uglješa Danilovi u pomenutom izveštaju posebno podvla i: »Bilo je pojedinih sela i opština gde su muslimani štitili svoje komšije Srbe i, uglavnom, u tim mestima nije bilo pokolja Srba.« Mi bismo dodali i obrnuto: tamo gde su Srbi štitili svoje komšije Muslimane, nije bilo pokolja nedužnog muslimanskog stanovništva. Na žalost, u stola kom srezu su, u leto 1941, ta humana ljudska ose anja potpuno zatajila. Stolac nikada ne e mo i oprati istorijsku sramotu koju su, u doba neshvatljivog ljudskog posrtanja, u inila njegova deca. O toj sramoti govore bezbrojni primeri, od kojih navodimo samo neke.

U osvit 26. juna jake ustaške snage blokirale su sela Me u i Ljuti Do. Stanovništvo je, na njegovu nesre u, kasno primetilo ustaške strelja ke strojeve, pa je malo ko uspeo da pobegne. Pohvatane ljude, žene i sitnu decu, ustaški dželatli su odmah po eli nemilosrdno tu i; one odraslije su odmah povezali u žicu, koju su nosili sa sobom kao sastavni deo vojni ke opreme. Me u uhapšenima našao se i Savo Dobrani , hrabar i energičan gorštak, sa dva nejaka sina u naru ju - Radovanom i Vidojem (prvi je imao etiri, a drugi samo jednu godinu). Sa njima je uhapšena i Spasova žena Cvija, koja je preživela masakr dabarskog stanovništva i o tome napisala potresan lanak, iz koga navodimo neke fragmente:

»Me u ustašama smo ugledali Husku Sadžaka, Spasinog dobrog poznanika i prijatelja (njih dvojica su zajedno proveli devet meseci u bivšoj jugoslovenskoj vojsci i slagali se kao ro ena bra a)« - kaže Cvija, pa nastavlja:

»Huška, brate, spasavaj, šta se ovo radi' - moli Spaso raširenih ruku (nije bio svezan jer je decu nosio na rukama, prim. S. S.). Huška uti, gleda Spasu poprijeko, ništa ne govori. 'Huška, bolan, pusti mi ženu i djecu kada ne eš i ostale, a od mene radi šta ho eš!' - 'Šuti Dobrani u, više nijedne! Kada te drugi njesu uspjeli svezati, sveza u te ja.' Vide Spaso da nema koristi moliti Sadžaka, svog nekadašnjeg druga, ispusti djecu i svom snagom zaletje se na Sadžaka, uhvati ga i nasto hrvanje. Tu puška ne pomaže. Pohapšeni narod gleda. Spaso za tili as savlada Sadžaka. Obori ga na zemlju. Stegao ga oko vrata. 'Upomo !' - vrišti ustaša i ropti. (Drugi) ustaša, koji je bio u neposrednoj blizini, dotr a, uze pušku za cev da Spasa udari kundakom. Naglo se trgnem, svom snagom udarim iznena enog ustašu u le a. Oborim ga i svalim se na Sadžaka. 'Spašavaj sebe, Spaso, sa mnom i djecom je gotovo.' Spaso me poslušao . . .«

Oboje su uspeli da pobegnu, ali su im deca stradala. Kada su ustaše napustile selo, Cvija se vratila da potraži djecu. Evo na kakav je prizor naišla:

»Ošamu ena idem ku i i gledam stravi an prizor od leševa i krvi. Ugledah mrtvog sina Radovana, koji je, bježe i za Spasom, pogo en ustaškim metkom u usta. Glava mu je razbijena, pomiješala se krv sa mozgom. Produžih dalje, na oh mrtvog jednogodišnjeg sina Vidoja, uzeh ga u naru je - rano moja. Sa kamenjara spustih ga na zemlju. Srce snažno udara, noge mi se oduzele. Po oh uzastranu ka Hrgudu. Na oh se sa drugim izbjeglicama i oja enim narodom.. ,«⁵⁷

U tim masovnim vidovdanskim pokoljima stradalo je, samo iz Berkovi a, Kle ka, Ljutog Dola i Me e, oko 170 ljudi, žena i dece. Me utim, ovoga puta su i ustaše krvavo platile svoj kolja ki pohod na Nevesinje. O tome Desimir Mihi , koji se sticajem okolnosti tih dana našao u stola koj bolnici, pored ostalog kaže da je ta bolnica bila prepuna ranjenih hrvatskih oficira i vojnika, kao i ustaša. »Jedna bolni arka, Hrvatica« - isti e on - »pri ala mi je da je prilikom borbe na Berkovi ima (gde je i ona po dužnosti morala da ide) videla gomilu de ijih leševa zverski poubijanih. Zašto sve to? - pita se ona - ko ih nau i da onako strašno mrze svoje nevine sugra ane, bra u svoju ro enu.«⁵⁸

*

Ništa bolje nije prošlo ni srpsko stanovništvo pitomih dubravskih sela, koja su pripadala opštini Aladini i. Tamošnje ustaše su još za vreme aprilskog rata formirale po selima ustaške rojeve, a u opštini tabor, i dokopale se velike koli ine oružja bivše jugoslovenske vojske. Ti rojevi su odmah posle preuzimanja vlasti otpo eli da terorišu, plja kaju i prosta ki ucenjaju dubravske Srbe, da bi posle napada Nema ke na SSSR pristupili njihovom fizi kom uništavanju. Prema planu ustaškog Savetodavnog odbora iz Stoca, najpre je trebalo likvidirati za borbu sposobne ljude, pa onda neja - žene, decu i starce. U duhu toga plana, 22. juna uzjutra otpo eo je lov na sve muškarce srpske nacionalnosti od 16 do 60 godina, baš kao na divlja za slobodan lov. U tome su prednja ili ustaški funkcioneri Martin Masla , Stojan Raguž i dr. Martin Masla je toga dana, voze i se fijakerom iz Stoca prema Aladini ima, naišao na putara Maksima Šotru, koji je popravljao rupe na putu, pozvao ga da sedne s njim u fijaker i odveo ga u Aladini e. Tamo ga je predao ustaši Vidu Jurkovi u i naredio mu da ga zakolje, što je ovaj istoga dana i u inio.

Tri dana docnije, došla je grupa od dvadesetak ustaša u selo Hodovo, naseljeno Hrvatima, gde je zano ila. Sutradan, 26. juna ujutro, pomenuta grupa, oja ana svojim istomišljenicima iz sela Hodova, uputila se prema Kozicama (u ovom selu živelo je 55 doma instava srpske i tri- etiri doma instva hrvatske nacionalnosti), gde je zatekla samo stare ljude, žene i decu; mla i i za borbu sposobni ljudi, obavešteni o pokolju Srba u ljubinjском srezu, nisu spavali kod ku e, ve u vinogradima i žbunju oko sela, da bi mogli pobe i ukoliko se pojave ustaše. Me utim, ubrzo posle ulaska ustaša u selo, pronašla ih je žena Nikole Šo-

57. Cvija Dobrani , *S borcima u koloni*, zbornik *Sje anja boraca stola kog kraja*, knj. 2, str. 473-478.

58. *Arhiv Jugoslavije*, fond Komesarijata za izbeglice, navedena izjava D. Mihi a.

tre - Vasilija, koja im je donela poruku njihovog prvog komšije Marijana Gadži a, iz sela Hodova. Poruka je glasila da se svi odbegli ljudi obavezno jave opštinskoj upravi, još u toku dana, da se ni ega ne plaše, jer im se ništa neprijatno ne e dogoditi; »on im to glavom garantuje«. Vasilija im je rekla da se, osim Marijana Gadži a, sa ustašama nalaze Pavo Kujundži , Ibro Šetka, Salko Pejak i drugi njihovi stari poznanici i komšije. Ljudi se, kad se na u u nevolji, hvataju za slamku. Tako su u inili i Kozi ani, odlu ivši se da prihvate Marijanov savet i da se prijave ustaškoj vlasti. Prva grupa od 16 ljudi se neposredno posle toga uputila na Piletu (u pratnji naoružanih ustaša, razume se) i prijavila se taborniku Masla u. Svi su u toku no i zverski poubijani u šupi Petra Mari a, gde su prethodno grozno mu eni i mrcvareni. Sa njima su ubijena još 23 oveka iz Prenja, Pješivca, Opli i a i Lokova - ukupno je, dakle ubijeno 38 ljudi. Njihovi leševi su odvu eni na apljinski most i ba eni u Neretvu (imena poubijanih zabeležena su u knjizi An elka Belovi a *Pali za slobodu*, Mostar 1989).

Jedino autenti no svedo anstvo o ovom zlo inu predstavlja izjava ura Boškovi a (Hrvata po nacionalnosti), iz Aladini a. U toj izjavi se, naime, kaže da je te ve eri na Piletu stigao automobilom ustaški logornik iz Stoca. Zaustavio se pred kafanom Petra Mari a i, ugledavši zatvorene Srbe, pozvao Martina Masla a i rekao mu: »Odmah sve ovo pokupiti i pomlatiti!«. Boškovi kaže daje posle toga svojim o ima gledao kako ustaše izlaze iz kafana, prelaze cestu i ulaze u opštinsko dvorište, gde su se nalazili zatvorenici: »Istog trenutka uli su se pucnji pušaka i revolvera, pomešani sa bolnim kricima i jaucima ljudi. Jasno su se razabirali o ajni ki uzvici: 'Što me ubi, brate?!', 'Ubij me odmah da se ne mu im, još sam živ!'«

Boškovi navodi i imena ljudi koji su izvršili ovaj strašni zlo in: Petra Mari a, Salka Pejaka, Martina Masla a, Vida Masla a, Marka Masla a, Nika Peri a, Ilije Stankovi a, Joze Boškovi a, Vida Jurkovi a, Ibra Kelecije, Ivana Radi a, Ibra Šetke, Nika Jerini a, Marka Jerini a, Ahmeta Žuja, Pava Kujundži a i Ivana Raguža. Ti zlo inci su se, posle izvršenog masakra, razišli po najbližim mahalama i silom nagonili ljude da dovla e leševe poubijanih Srba, kojih je bilo 38 i toware u kamion. Pri alo se da su ti leševi pobacani u Neretvu - zaklju uje Boškovi .

Iz iskaza Sofije Šakote u Komesarijatu za izbeglice u Beogradu, vidi se da su navodi Dura Boškovi a ta ni, odnosno da su leševi ljudi poubijanih 26. juna na Pileti, doista, ba eni u Neretvu. »Oko 10 sati nave e 26. juna« - kaže se u tom iskazu - »dovezen je jedan kamion pun leševa poklanih Srba na apljinski most. Tamo su se našle ustaše Miho Vego, trgovac i šofer Vidi . Oni su naredili muslimanima - Ciganima da iz kamiona izvuku sve leševe i bace ih u Neretvu. Cigani su izvršili to nare enje. Ja sam sve ovo gledala zajedno sa mojom decom - Ve-linkom i Zdravkom, te sestrom Narandžom; nabrojali smo 38 leševa izvu enih iz kamiona i ba enih u Neretvu.⁵⁹

Ostali Kozi ani, kao što je ve re eno, oterani su na Domanovi e i zatvoreni u Duvansku stanicu. Tu su ostali sve do 29. juna nave e, suludo mu eni i

59. Izjava ure Boškovi a koju nam je ljubazno ustupio Ljubo Šotra.

maltretirani. To se vidi iz izjave Nikole Šotre, jednog od preživelih svedoka ovog mu ilišta. On kaže da su najpre bili zatvoreni na spratu magacina Duvanske stanice, ali da su ih uvari 27. juna saterali u podrum. Tom prilikom, na svakom zavoj stepenica nalazile su se ustaše (po dva ili više) sa puškama, cepanicama i tojagama u rukama. Kako je koji od zatvorenika nailazio, oni su ga krvni ki udarali po elom telu. Mnogi su od snažnih udaraca padali na stepenište. Onaj koji bi se pridigao od prvog, dobijao je drugi još snažniji udarac. Svuda po stepenicama i u podrumu ležali su unakaženi ljudi i je ali; dvojica (Jovo Šotra i Mitar Šakota) su pod batinama izdahnuli. Posle izvesnog vremena vra eni su na sprat i ponovo na stepeništu tu eni na isti na in kao i kada su saterivani u podrum.

Na Vidovdan, 28. juna, preko Domanovi a su naišla dva kamiona ustaša iz Ljubuškog, koji su se neslavno vra ali iz borbe sa nevesinjskim ustanicima na Trusini; vozili su i jednog poginulog ustašu. im su stigli na Domanovi e, tražili su od rojnika Stojana Raguža da im pokaže gde su zatvoreni dubravski Srbi, da bi se nad njima svetili za poraz na Trusini. »Kada su ušli u zatvor« - kaže se u iskazu Stojana Raguža - »po eli su strašno da tuku i premla uju zatvorene Srbe. Tukli su ih ime su stigli: kundacima, nogama, cepanicama, noževima. Bilo je Srba kojima su prebili i noge i ruke.«

U nedelju nave e, 29. juna, među zatvorene Kozi ane upala je gomila ustaša; jedni su nosili lampe garbita e, drugi žicu i klešta, dok su tre i držali puške na gotovs, sa nataknutim bajonetima okrenutim u zatvorenike. Odmah su po eli da vežu ljude dvostrukom žicom, dva po dva - jednog za desnu, drugog za levu ruku. Žicu su zatezali kleštima sve dotle dok koža ne bi po ela da puca i šiba krv. Do 22 asa svi zatvorenici su bili povezani, izuzev dvanaestorice staraca i slabo razvijenih mladi a; oni su ostavljeni u zatvoru i sutradan pušteni ku ama. Ostali su isterani ili izvu eni napolje, uba eni u dva kamiona i odvezeni do jame na Bivoljem Brdu, gde su živi survani u ambis. O ovom udovišnom zlo inu sa uvana su autenti na svedo anstva. Re je o iskazu glavnog zapovednika jamaro rojnika Stojana Raguža i izjavama preživelih žrtava Rista, Nikole i Lazara Šotre.

»Pohapšene Srbe oterali smo na Domanovi e i tamo zatvorili« - konstatuje Raguž, pa nastavlja - »Istoga dana (29. juna) u prvi sumrak došla su dva kamiona iz Stoca i apljine, sa nekoliko ustaša. Tu su se našli i ustaški logornici - Marko Raguž i Dane Vego. Njih je Huso Elezovi obavestio da na Bivoljem Brdu ima vrlo pogodna jama za likvidaciju Srba. Oni su to proverili i naredili da se zatvoreni Srbi povežu. Prije toga mi smo im oduzeli sve stvari: nov anike, satove, pera, kutije, peroreze i dr. Od ovih stvari mene su zapala tri džepna noža i tri nov anika, u kojima je bilo nešto oko 800 dinara. ..

Iz Domanovi a smo krenuli negde oko devet asova nave e prema jami na Bivoljem Brdu. Išli smo cestom koja iz apljine vodi za Mostar. Za desetak minuta stigli smo pred jamu, koja se nalazi na levoj strani puta, udaljena od njega oko 100 metara. Kada je kamion stao, izašao sam napolje i rekao: Ja i Ethem Barakovi i i emo na jamu, dok e Mirko i Mate Raguž dovoditi uhapšeničke do jame, a ostali neka uvaju stražu oko kamiona. Ja i Ethem smo otišli na jamu, a Mirko i Mate su dovodili dvojicu po dvojicu Srba. Mi smo ih ubijali pred jamom,

jednim metkom u zatiljak. Neki su odmah padali u jamu, dok su drugi ostajali na njenom rubu, pa smo ih hvatali za noge i bacali u jamu.« Narednog dana, Raguž je, suočen sa nepobitnim dokazima, promenio iskaz, rekavši: »Ja uopšte nisam ubijao Srbe nego sam prihvatio tri ili četiri partije (iz iskaza preživelih svedoka vidi se da su u svakoj partiji bila po četiri oveka) i žive ih bacao u jamu. Mi tada uopšte nismo pucali, dok su druge ustaše neke ubijale, a neke žive bacale u jamu. Prilikom ove likvidacije nije bilo nekog naročitog rasporeda, već je odvodio na jamu i ubijao koliko je ko stigao .. .« Pored navedenog, Raguž je rekao da su dvojica Srba, koji su bili vezani u par, odvuclki sa sobom u jamu ustašu Mehu Deliću, kada ih je on žive gurao u provaliju. »Srbi su nas molili i kumili da im poštedimo živote, ali su umesto milosti dobili kuršum«^{59a} - rekao je Raguž.

Jama na Bivoljem Brdu u koju su gurnute bezbrojne žrtve;posle otvaranja:gomila zemlje i kamena koja je bila skrivana na kosti mušenika

Pored navedenog, Raguž je ispričao da je toga dana na Domanovićima došao Ivan Jovanović »Crni«, sa pet-šest ustaša, i tražio od njega da mu preda deset Srba da ih on pokolje. »Pošto sam mu ja to odobrio« - ističe Raguž - »ušao je u zatvor i sreda uzeo 10 Srba i oterao ih; docnije mi je prišao da ih je sve pobio i bacio u jamu u Šurmancima.« U nastavku saslušanja Raguž navodi da su ga usput zatvorenici pitali kuda ih vode i šta će s njima biti, a da im je on hladnokrvno odgovorio: »Pa zar i to pitate?« Naveo je, takođe, da mu je Simo

59a. Navedeno saslušanje S. Raguža.

Pjaca, njegov stari poznanik kome su bile slomljene obe noge, kada ga je povukao prema jami, rekao: »Stojane, nemoj da me tako vučeš - bole me noge, ranjen sam.« Detaljno je ispričao kako su jamari na povratku za Domanoviće vrištali i pevali, kako su se iskricali na raskrsnici puteva Bivljina-Stolac-Mostar i dugo prepričavali tok krvavog pira na Bivoljem Brdu. Kaže da mu se Ahmet Hasi hvalio da je četiri partije vezanih Srba survao u ponor, a potom, glade i rukom lepo napravljene gumene opanke, dodao: »Vidiš ove opanke što sam ih nošao zaradio.«

Sećanja Nikole Šotre, jednog od trojice Kozićana koji su preživeli krvavu dramu na Bivoljem Brdu, donosimo uz izvesno skraćivanje i sitne stilske i pravopisne popravke:

»Oko deset časova naveče (29. juna, prim. S. S.) pošli su nas izvoditi iz zatvorske prostorije napolje. Rekli su nam da idemo u Nemačku na rad i strpali u kamione. Mi smo (povezani u parove - dva po dva) isterani napolje, naredeno nam je da pognemo glave prema zemlji i da ih ne smemo podizati. Ja sam utrpan u prvi kamion, u kome je bilo oko 40 ljudi. U kamionu smo sedeli pognutih glava ili ležali. Mi smo kako se ustaše svačemu ko je ostao u Domanovićima; svi su hteli da budu sprovednici, odnosno dželatari. Red je uspostavio Stojan Raguž, određivši desetoricu pratioca za prvi kamion. Kako smo držali pognute glave nismo znali kuda idemo. Ja sam, ipak, naslućivao da se krećemo u pravcu Mostara i smišljao plan gde da iskočim iz kamiona; odabrao sam okuku u selu Gubavići. Ali, taj plan se nije mogao ostvariti, jer smo se zaustavili u Bivoljem Brdu; kamioni su tu stali i ugasiili farove. Ustaše su odmah pošli da izvlače iz kamiona po dva para vezanih ljudi (dakle, u jednoj partiji četiri oveka) i da ih nekud odvede. To su radila petorica ustaša, dok su ostali čuvali stražu oko kamiona, ne dopuštajući nikome da podigne glavu. Ipak, sam krišom primetio da izvučene ljude odvođe prema šumi koja se nalazi s leve strane puta Domanovići-Mostar. Oterali su dve grupe, koje su nestale u toj šumi.

Vladala je grobna tišina. Nije se čuo nikakav glas od oteranih ljudi, ni pucnji pušaka i revolvera. Ustaše su se brzo vratile po treći u partiju, u kojoj sam bio i ja, vezan sa mojim rođakom Brankom Šotrom. U drugom paru bili su Štepan Šakota i jedan nesretnik iz našeg sela; oni su išli ispred nas. Kada smo ušli u šumu, Štepan preneraženo uzviknu: 'Jama, babo ti žalostan!', ali u istom trenutku nestade i njega i glasa. Baš tada bijesnu baterijska lampa, koju upali jedan ustaša, i ja primetih otvor jame i grane nekog drveta na suprotnoj strani, koje su se nadvile nad otvorom. Prilaz jami bio je tako izabran da se nije moglo ni levo ni desno, već samo pravo u ponor. Instinktivno smo i ja i Branko skočili ili svom snagom da preskočimo otvor jame, ali u tome nismo uspeli; upali smo u jamu. Istina, ja sam uspeo da se slobodnom rukom uhvatim za granu drveta na suprotnoj strani. Verovatno zahvaljujući tome, zaustavili smo se na dubini od oko dva metra. Verujemo da smo se survali na dno, ustaše su požurile po sledeću partiju. U mećuvremenu, uspeo sam da odrešim ruku i da se izvučem napolje. Branko se na vrhu spotakao i ponovo pao na mesto gde smo bili, ali je ipak pre povratka ustaša uspeo da se izvuče iz jame i pobjegne.

Ja sam pobjegao preko ceste prema selu Lokvama, ali su me izgleda, ustaše primetile prilikom prelaska preko ceste; osvetlili su me farovi kamiona, koji se baš tada okretao radi povratka u Domanovi e. Prilegao sam samo za trenutak, pa opet nastavio da bežim. Izgubio sam orijentaciju i kao sumanut lutao po Dubravama celu noć, da bih tek u samu zoru stigao u Kozice.«

Pored izloženog, Nikola navodi da su, pored njega i Branka, sa jame na Bivoljem Brdu pobjegli Risto i Lazar Šotra, dok je Veselin Šotra ubijen u bekstvu. Bekstvo ove četvorice Kozična prinudilo je ustaške dželatke da preostale ljude vrata u Domanovi e, da bi tamo vezali najpre svakom pojedinačno ruke na leđa, a potom po dvojicu u parove preko mišica. Umeće je moglo nost bekstva bila potpuno isključena.

Risto i Lazar Šotra bili su vezani u par. Petorica ustaša su ih skinuli s kamiona (sa Veselinom i Radivojem Šotrom) i poterali iprema jami. Njih dvojica su išli napred. »Ja sam« - isti je Risto Šotra - »još u kamionu zubima prekinuo žicu, ali je nisam skidao s ruku niti se odvajao od Lake, da ustaše ne bi primetile da sam ih odrešio. Sprovodio nas je Ahmet Hasić iz Rečica i jedan Prce sa Bivoljeg Brda. Kada smo prišli otvoru jame na otprilike jedan metar, ja sam, odvojivši se od Lake, naglo skočio ulevo, preskočio preko nekog zida i uleteo u raž. Ustaše pucaju za mnom, ali neprecizno. Bežao sam prema istoku, raž unaju i da u tim pravcem najbrže stižem i do kuće. Ali, umesto u Kozice, stigao sam u Žitomisli. Odatle sam 30. juna uveče stigao kući.«

Kosti mučenika izvađene iz jame na Bivoljem Brdu

Risto posebno podvla i da su te strašne junske no i, Ilija i Pero Šakota, iako vezani, uspjeli da sa sobom odvuču u jamu svoga dželata - ustašu Meha Delića. Posle toga, ostatak Kozićana (ukupno 21, ne računajući one koje je odveo Ivarx Jovanović »Crni«) oteran je u selo Šurmance i bačen u zloglasnu jamu »Golubinku«.

Kada je Risto uspeo da pobjegne, jedan ustaša je pucao u Lazara Šotru, ali ga je samo lakše ranio i, misleći da je mrtav, bacio u jamu. »Kada sam došao k sebi« - kaže Lazar - »video sam da sam se zaustavio na bankini, koja se nalazila na dubini od oko jedan i po metar. Ispod mene Veselin Šotra, još živ, i njegov brat Radivoje, ranjen kroz stomak. On mi se obratio ovim rečima: 'Lako, bježi kući - Kaži majci da su oca ubili na Domanovićima, a nas dvojicu ovde.' Ja sam se nakon jednog sat nekako izvukao iz jame i osvanuo na Neretvi. Kući u Kozice stigao sam tek sutradan, našao se sa Ristom, Nikolom, Brankom i Vladom Šotrom (on nije bio u jami), izvadili smo skriveno oružje i krenuli za Nevesinje. Na Šepčan Krstu smo nagazili na seosku stražu, ali smo uspjeli da se provuemo i u toku. No i stignemo u selo Jasenu, kod Cabrila.«

Uoči Vidovdana ustaše su pohapsile preostalih 15 Srba iz sela Trijebnja i 10 Fadoša iz Kruševa (na selu te ustaške grupe nalazili su se Nikola i Stanko Raguž), žicom im vezale ruke na leđa i u toku noći 27/28. juna oterale do jame »Kukauše«, kod sela Maslina, gde ih je čekala grupa dželata, naoružana specijalno napravljenim gvozdanim šipkama, maljevima, noževima i drugim hladnim i vatrenim oružjem. Budući da je otvor jame bio zarastao u žbunje, neki uhapšeni su nenadano upali u ambis, drugi su udarani maljevima, kundacima i drugim hladnim oružjem i obarani u jamu; pucao se samo na one koji su pokušali da beže. Likvidacijom ove grupe od 25 ljudi rukovodio je Baldo Bošković Krkić. Mada je njegova grupa bila vešusavršila svoj koljački zanat, ipak im je pobjegao jedan živi svedok. Bio je to Slavko Šotra, koji je usput uspeo da odreši ruke, iskoči iz kamiona i pobjegne.⁶⁰

No u 25/26. juna došla je grupa od oko 20 ustaša, sa Baldom Boškovićem na čelu, u selo Dabricu; druga grupa koju je predvodio Baldo Pažin, stigla je u isto vreme u Šepčan Krst. Te dve grupe su sutradan, 26. juna, uz pomoćve eg broja naoružanih ljudi iz tih sela, pohapsile oko sedamdeset ljudi iz Dabrice i Bracića i zatvorile ih u Osnovnu školu u Dabrici. Odatle su 27. juna odvojeni, po grupama, na jame i gubilišta. Prva grupa od deset ljudi odvedena je u Jaso (za seok: sela Crnića), gde je njih devet pobijeno drvenim koljevima i bačeno u jamu, dok je deseti (Panto Gordić) uspeo da pobjegne. Druga grupa u kojoj se nalazilo trinaest ljudi otpremljena je preko Hodova za Stolac, da bi u toku noći 27/28. juna bila zverski poubijana na Vidovom polju. Poslednja najveća grupa od ukupno 30 ljudi, oterana je u selo Masline i zatvorena u štalu Boška Perutine. Na putu prema ovom selu stigao ih je luksuzni automobil u kome se nalazio poznati ustaški zločinac Stanko Raguž. Ugledavši kolonu povezanih ljudi, Raguž je zaustavio kola, izašao napolje i pitao koji je od njih knez u selu Dabrici. Kada je Jovan Gordić odgovorio da je on, Raguž mu je prišao, izvukao revolver i ispalio

60. *Arhiv Jugoslavije*, ZKRZ BiH, inv. br. 55.208, 55.209, 55.226, 55.227 i 55.223.

mu dva metka u elo. Potom se obratio ostalim uhapšenima ovim reima: »Ovako ćemo presuditi svima, majku vam srpsku!« Nije ih slagao. Kolona osu enika na smrt nastavila je put do jame »Kukauše«, gde je, nakon groznog mu enja i mrcvarenja, njih 20 pobijeno iz pušaka i survano u ponor, dok su devetorica uspela da pobegnu.

Slede eg dana ubijeno je i ba eno u jamu Barev do još 8 ljudi iz sela Dabrice, me u kojima i dvojica Cabrila iz Jasene. im je saznalo da su svi pohapšeni ljudi zverski poubijam, stanovništvo Dabrice napustilo je svoje domove i dalo se u pani no bekstvo. Starci, žene, devojke i odraslija deca zgrabili su najnužnije stvari i sitnu decu i uputili se prema planini Sniježnici i srpskim nevesinjskim selima, koja su se listom digla na oružje i ve nedelju dana uspešno odolevali svim napadima višestruko nadmo njih ustaško-domobrantskih snaga. Samo iz porodice bra e Radoša, koji su živeli u jednom doma instvu, u duga koj koloni tih begunaca nalazila su se 23 lica, od toga osamnaestoro dece, što upe atljivo ilustruje o aj ovog stanovništva. O tome Milosav abriilo, izme u ostalog, piše: »Bilo je ve e 28. jun, kada sam obišao zbjeg. Neja je tek bila saznala za tragi nu smrt svojih najbližih. Cviljenje te sirotinje i naricanje pojedinih žena veoma me se teško dojmilo.«⁶¹

Uve e 27. juna došla je u selo Ljubljenicu grupa ustaša, koju su predvodili Baldo Boškovi , Stjepan Masla i Smajo Rizvenbegovi , uhapsila 10 Srba (Vukosava i Gela), oterala ih na Š epan Krst i tamo poubijala; njihovi leševi ba eni su u jamu Barev do.⁶²

A šta da se kaže o tragediji Oplija, Prenja, Pješivca, Lokava, Stanojevi a i drugih sela ondašnjeg stola kog sreza, kao i o onim nesre nicima koji su hvatani po vozovima i drumovima, skupljani na železni koj stanici u Mostaru, apljini i Gabeli, da bi odatle bili kamionima transportovani do neke znane ili neznane jame bezdanice, gde su zauvek nestajali. U Oplija ima su masovna hapšenja po ela 22. juna izjutra, kada je grupa ustaša Narifa Žune uhapsila pet ljudi i oterala ih u Stolac. Budu i da se nijedan od njih nikada nije vratio svojoj ku i, veruje se da su ubijem no u 27/28. juna na Vidovom polju . . . etiri dana docnije, uhapšeno je 17 ljudi iz Oplija i Prenja, oterano u Aladini e i svirepo ubijeno u podrumu gostionice Petra Mari a. Neposredno nakon toga, uhapšeni su svi odrasli ljudi iz Oplija, Prenja, Re ica i Lokava, njih oko dve stotine, i pod jakom stražom oterani u Domanovi e. Sutradan, 27. juna, oko 60 ljudi iz ove grupe oterano je u »Silos« kod sela Tasovi a i tamo zatvoreno sa velikim brojem ljudi iz apljine i Tasovi a; ostali su poubijani, izuzimaju i osam lica iz sela Pijeske koje je pripadalo mostarskom srezu i iji su životi bili u vlasništvu drugih koljia. Ukupno je ubijeno 60 ljudi. Iz iskaza ustaškog rojnika Stojana Raguža, vidi se gde i na koji na in su ubijeni ti i mnogi drugi ljudi. Posle detaljnog opisa hapšenja svih odraslih muškaraca srpske nacionalnosti iz sela Lokava, Raguž je nastavio:

61. Milosav abriilo, *Izme u Veleži i Sniježnice*, »Hercegovina u NOB«, knj. 2, str. 790-804.

62. A. Belovi , n.d., str. 481.

»Sve pohapšene Srbe iz sela Lokava doterali smo u Domanovi e i zatvorili u logor. U tom zatvoru se ve nalazilo oko 30 Srba; njih su uhapsili Nikola Andrun i Jozo ili .« Raguž potom navodi da su ubrzo došli kamioni iz Stoca i apljine, u kojima se nalazilo 12 ustaša. Po njihovom dolasku svi pohapšeni Srbi su povezani žicom, s tim što im je prethodno oduzimano sve što su imali; Raguža je zapao nov anik Sima Karadegli a, u kome se nalazilo dve-tri stotine dinara i nekoliko bankovnih ekova. Na kraju su povezani ljudi uba eni u kamione, koji su odmah krenuli prema Metkovi u. Raguž se živo se a da je, im je kamion u kome se on nalazio stigao na stratište, uo pucnje iz pušaka, galamu i psovke ustaša, kao i jauke žrtava. Kada se kamion zaustavio, ustaše su izašle napolje, da bi potom izvla ili iz kamiona žrtve, koje su bile vezane u parove, dva po dva. Prva tri para su Stojan i Marko Raguž odvukli na samu obalu Neretve i tu ih, navodno, predali apljinskim ustašama, koje su ih ubijale i bacale u reku. Posle likvidacije tre eg para - izjavljuje Raguž, apljinske ustaše su dovla ile slede e parove i predavali ih Stojanu i Marku Ragužu, koji su ih postavljali na dva-tri metra od vode, a potom im pucali u potiljak; na kraju su leševe hvatali za noge i gurali u nabujalu reku. Raguž potom izjavljuje da su on i Marko ubili samo etiri para (8 ljudi) i dodaje daje, prilikom povratka za apljinu, Domanovi e i Stolac, me u ustašama vladalo neopisivo oduševljenje; mnogi su isticali koliko su Srba pobili te no i.⁶³

Grupa od 60 ljudi koja je iz Domanovi a oterana u silos kod sela Tasovi a, puštena je iz zatvora posle objavljivanja Paveli eve »Izvanredne zakonske odredbe«, ali mnogi sa izbijenim zubima, polomljenim rebrima, odbijenim bubrezima. Uprkos tome, to puštanje iz ustaškog zatvora uspavalo je budnost onih koji su pred vidovdanske pokolje uspeli da pobegnu ispod ustaške kame. Uvereni da se, najzad, i u ustaškoj državi po eo zavoditi kakav-takav red, mnogi su se vratili svojim ku ama i, po etkom avgusta, glavom platili tu lakovemost.

»GAVRANICA HRAŠ ANSKA GROBNICA«⁶⁴

Vidovdanski pokolji su snažno pogodili i Gornje Hrasno, rasuto u petnaestak zaseoka na kre nja koj površi, izdignutoj oko 150 metara iznad severozapadnog ugla Popovog polja. U tom selu bilo je oko 220 srpskih i hrvatskih porodica (približno u podjednakom broju), kao i desetak muslimanskih. Uprkos takvoj nacionalnoj i verskoj izukrštanosti, u ovom selu sve do 1941. godine nije bilo javnih manifestacija nacionalne i verske netrpeljivosti. Naprotiv, Hraš ani su živeli u dosta skladnim komšijskim odnosima, dele i zajedni ki dobro i zlo. Me utim, uo i rata osetila se destruktivna delatnost ustaša, a naro ito za vreme

63. Izvod iz saslušanja Stojana Raguža u Upravi državne bezbednosti u Mostaru (u li nom posedu autora).

64. Naslov je preuzet od Danila Bukvi a, jednog od 39 preživelih svedoka sa ovog stratišta.

kratkotrajnog aprilskog rata, kada se znatan broj vojnih obveznika hrvatske nacionalnosti iz Gornjeg Hrasna nije odazvao pozivu na opštu mobilizaciju. Umesto toga, u selu su organizovane petokolonaške grupe koje su okretale oružje protiv vlastite državi i njene vojske. Te grupe su za vreme uspostavljanja ustaške vlasti po ele da terorišu svoje komšije Srbe. Hraš ani su smatrali da su to prolazne pojave koje ne e ozbiljno poremetiti me unacionalne odnose.

Me utim, 26. juna uve e sve srpske zaseoke u Gornjem Hrasnu blokirali su ustaški rojevi iz Burmaza, Hrasna, Bjelojevi a, Kruševa i Hutova, predvo eni mesnim ustaškim funkcionerima Grgom Vujinovi em, Stojanom Mari em, Mirkom Arapovi em, don Ante Bakulom i drugima. Sutradan, 27. juna, u osvit ustaške patrole su zakucale na vrata svih srpskih ku a u Gornjem Hrasnu, pozivaju i sve muškarce od 16 do 60 godina da odmah idu u Osnovnu školu na Grahovište »radi upoznavanja sa nekim naredbama i propisima ustaških vlasti«.

Slavko Šotra, preživeli svedok kome je pošlo za rukom da pobjegne sa jame »Kukauše«

Hraš anski Srbi su znali da ih ne zovu samo zbog toga, ali nisu imali izbora: morali su se odazvati pozivu ili bežati. Na njihovu kona nu odluku presudno je uticalo saznanje da na Grahovištu nema ustaša sa strane, ve samo doma i ljudi, njihove komšije, dobri poznanici i doju erašnji prijatelji. To ih je navelo da bez ikakvog otpora krenu na klanicu. Niko od njih nije ni pomišljao da su upravo te njihove komšije skovale pakleni plan da na Vidovdan pogase krvlju sva srpska ognjišta u Gornjem Hrasnu ne samo radi pretvaranja ovoga kraja u »etni ki istu zemlju Hrvata« ve i radi plja ke njihove imovine; niko nije mogao ni da pomisli da su njihova imanja ve podeljena, da se ta no znalo koliko e koji komšija hrvatske ili muslimanske nacionalnosti dobiti njihove zemlje u Popovom polju, a koliko u Gornjem Hrasnu, kome e pripasti komšijska krava, kome vo, a kome konj.⁶⁵ Tek kada su stigli na Grahovište i primetili kako sa svih strana, kao iz

65. Mara Ruži , *Mar inkovi su došli pre sunca*, »Intervju«, br. 191/1988.

zemlje, ni u naoružani ljudi sa ustaškim simbolima na ode i i blokiraju Osnovnu školu (u kojoj su se oni nalazili), shvatili su da su napravili fatalnu grešku.

Ustaški fiinkcioneri su primetili da pohapšeni Srbi nasluuju šta im se sprema, pa su pokušavali da ih zavaraju, govore i im kako e, posle dolaska predstavnika ustaške vlasti iz Stoca koji e ih upoznati sa najnovijim propisima centralnih vlasti NDH, biti pušteni ku ama. Ve ina uhapšenika im nije verovala ve je sumnji avo vrtila glavom ili slegala ramenima, ne usuuju i da preduzme bilo šta. Hrašanske žene (majke i sestre uhapšenih) inile su sve što je bilo u njihovoj mo i da oslobode svoje muževe i sinove, ali uzalud. Crne slutnje najve ih pesimista ubrzo su se obistinile. Oko 17 asova pojavio se Stojan Mari , bivši vojni referent opštine Burmazi, koji je li no poznavao svakog za vojsku pripeloga Srbina iz Gornjeg Hrasna. Naredio je da se svi uhapšenici skupe u veliku u ionicu. Kada su oni to u inili, saopštio im je da su se nevesinjski Srbi pobunili protiv ustaške vlasti i da e, stoga, svi" uhapšeni Hrašani biti sprovedeni u Stolac, gde e ostati kao taoци sve dok ustanak u Nevesinju ne bude definitivno ugušen. Sve je to izgledalo logi no i gotovo normalno ljudima koji su upamtili prvi svetski rat i represalije koje je preduzimala austrougarska vojska. Ali, kada je rekao daje dobio nareenje od vojnih vlasti NDH da ih radi predostrožnosti mora povezati, gotovo svima je bilo jasno o emu se radi.

Neposredno posle toga« - piše jedan od preživelih svedoka - »u u ionicu su upale ustaše sa bajonetima na puškama. Preneraženi injenicom da to nisu bili došljaci ve naše najbliže komšije od kojih smo o ekivali zaštitu, stajali smo na mestu kao ukopani, tako da su ustaški zloinci bez ikakvih teško a mogli da pre u na izvršenje svog glavnog zadatka« Izvodili su iz u ionice bespomo ne ljude, dva po dva, i odmah im konopcem vezivali ruke: desnu ruku prvoga za levu drugoga. Ujedan konopac su povezali 10 do 12 ljudi, a potom ih postrojavali u vrstu. Ovdje je potrebno ista i da su ustaški fiinkcioneri toga dana pitali Milicu Dogo da li u svom du anu ima žice. Dovitljiva Milica je shvatila o emu se radi, pa je svu žicu krišom bacila u atrnju; ta okolnost je, kao što emo videti, spasila živote mnogih Hrašana. Naime, mada su ustaški rukovodioci strogo pazili da ruke svakog uhapšenika budu što bolje vezane, novi i odve kruti konopci nisu se mogli dobro pritegnuti. Osim toga, ustaške glavešine su slabo procenile vreme, jer je vezivanje tolikog broja ljudi trajalo mnogo duže nego što su oni planirali. Zahvaljuju i tome, ve se bio spustio mrak kada je kolona od 105 povezanih Srba iz Gornjeg Hrasna, u pratnji oko 250 naoružanih ustaša, krenula putem koji vodi u pravcu Stoca. Ta injenica je kod nekih Hrašana probudila nadu da ih, doista, gone u Stolac kao taoce. Me utim, kada je kolona skrenula sa tog puta i uputila se konjskom stazom prema brdu Kozarici, svima je bilo jasno kuda ih vode, jer su znali da se na tome brdu nalazi jama »Gavranica«, ije ime nasluuje epilog hrašanske drame zapo ete 27. juna u ranimjutarnjim asovima. Jedino se suviše dobronamemi Jovan Dogo uzdao u milost svojih komšija - Hrvata i Muslimana.

»Kada smo stigli do jame 'Ciavranice « - piše D. Bukvi - »pala je komanda: 'Stoj!' Na tu komandu, umorna kolona hrašanskih mu enika je stala, dok su naši pratioci, koji su se kretali sa naše desne strane, hitro prešli na lijevu stranu i

našli se licem prema nama Tada je neko od ustaškog rukovodstva uzviknuo: 'Za dom spremni', a potom komandovao: 'Pali!' Zasuti smo kišom kuršuma iz više od 250 pušaka. Kroz tihu junsku no razlijegali su se pušani plotuni, jedan za drugim, izmiješani sa smrtni kim kricima teško ranjenih ljudi i izbezumljenim povicima Jovana Doga: 'Neko nas pobi, brao, ne dajte nas!', upu enim našim komšijama Hrvatima iz Gornjeg Hrasna, u ije dobre namjere nesre ni Jovan nije sumnjao ak ni onda kada su po eli da pucaju u nas. U tom stravi nom paklu od praska pušaka, objesnog podvriskivanja ustaških razbojnika i smrtnih hropaca hraš anskih mu enika, u mojim ušima je odzvanjao uplašeni glas mog brata Jovana, koji je imao samo 15 godina: 'Jao meni, brate Danilo, ja pogiboh!' (Jovan je bio u istom konopcu kao i ja, ali ne do mene).

Poslije prvog plotuna ja sam se nepovrije en srušio na zemlju. Oko mene su, obliveni vlastitom krvlju, ležali mrtvi i ranjeni Hraš ani, moje najbliže komšije, rodaci, prijatelji, me u kojima i moj najmla i brat Jovan. Dok sam razmišljao kako da bježim, neko je od ustaša komandovao: 'Prekini paljbu, pobismo naše!' Naime, pucaju i iz neposredne blizine u svezane ljude, razjarena rulja je nehotice ubila Peru Previši a, samozvanog ustašu iz Previije. Kada je to prime eno, nare ena je obustava vatre. Ta okolnost spasila je živote mnogih Hraš ana, pa i moj. Jer, im je vatra obustavljena, nepogo eni, pa ak i lakše ranjeni ljudi, koji su u me uvremenu uspjeli da se oslobode veza na rukama, dali su se u bekstvo, a iznena ene ustaše nijesu smjele da pucaju da ne bi pobili svoje. Neki su, doduše, pobjegli prije nego što je ubijen Pero Previši , ali nas je najviše pobjeglo poslije njegove smrti.«66

Sa jame »Gavranice« pobjeglo je 39 ljudi, ali je me u njima bilo dosta ranjenih (Arsen Komad, Spasoje Medan, Savo Vukosav i Jovan Dogo - teško), dok je njih 66 zverski ubijeno i ba eno u jamu. Pobijeni su:

Bukvi P. Damjan	Bukvi J. Manojlo
Bukvi D. Slavko	Bukvi S. Novak
Bukvi M. Jovan	Bukvi Š. Risto
Bukvi M. Lazo	Bukvi Š. Danilo
Bukvi M. Ilija	Bukvi M. Velimir
Bukvi M. Milan	Vukosav B. Lazar
Bukvi M. edo	Vukosav M. Grujo
Bukvi L. Dušan	Dogo S. Gligor
Bukvi M. Božo	Dogo R. Sava
Bukvi M. Danilo	Dogo V. Jovan
Bukvi M. Pero	Dogo J. Dušan
Bukvi B. Aleksa	Dogo S. Spasoje
Bukvi R. Zlatoje	Dogo M. Miho
Bukvi S. Marko	Žarkovi M. Luka
Bukvi T. Dušan	Žarkovi N. Ognjen
Bukvi J. Nikola	Žarkovi P. Danilo

66. Danilo Bukvi , *Gavranica hraš anska grobnica*, »Hercegovina u NOB«, knj. 2; str. 157-168.

Žarkovi I. Risto	Komad M. Risto
Žarkovi S. or o	Komad J. Milorad
Žarkovi M. Lazo	Komad M. Miloš
Žarkovi L. Pero	Komad . edo
Žarkovi S. Jovan	Komad . Ljubo
Žarkovi I. Vojko	Komad . Spasoje
Žarkovi V. Ilija	Komad L. Novica
Žarkovi V. Pero	Komad N. Branko
Žarkovi V. Mi o	Lugonja M. Božo
Žarkovi J. Nikola	Medan M. Danilo
Žarkovi P. Dušan	Medan N. Božo
Žarkovi L. Gojko	Medan S. Vladislav
Žarkovi L. Krsto	Medan . Miho
Žarkovi M. Risto	Stankovi J. Pero
Komad P. Spasoje	uk J. Lazo
Komad S. Gojko	uk L. Spasoje i
Komad S. Milorad	uk V. Pero. 67

Sa kakvom su se svirepoš u razjareni ustaški dželati, nakon što su prebrodili pometnju izazvanu pogibijom Pere Previša a, obra unali sa preostalim žrtvama videlo se prilikom va enja njihovih leševa iz jame radi sahrane; svakome od onih koji su ubijeni na platou više jame »Gavranice« lobanje su bile razmrskane od udaraca tupim predmetima: maljem, kundakom, kocem, kamenom. U materijalima Zemaljske komisije za utvr ivanje zlo ina okupatora i njihovih pomaga a piše da su se na jami »Gavranici« odigravale grozne scene; da su ustaše baterijskim lampama (no je bila prili no mra na) pregledali svaku žrtvu, da bi sve one koji su davali znake života dotukli tupim predmetima; da su na kraju skidali sa leševa odela, satove, prstenje i druge iole vredne stvari, kao i da su se u tome naro ito isticali Marko Raguž i Miho Gali i .

Sutradan, 28. juna, dok su ustaški zlo inci pretraživali okolinu Gornjeg Hrasna, traže i one Hraš ane koji su pobjegli sa »Gavranice« i dok su iz srpskih zaseoka dopirali jecaji udovica, pla osirotele dece i vrisci ucveljenih majki i sestara - gotovo celokupno hrvatsko stanovništvo ovoga sela, obu eno u najsve aniju ode u, hrlilo je prema katoli koj crkvi (ova crkva je sagra ena 1909. godine) na misu. »Mladi i i djevojke su pjevali i vrištali više nego ikada« - isti e D. Bukvi - »Mješavina pjesme i leleka, taj stravi an eho bratoubila ke gavrani ke drame, podsjetio me na narodno predanje o vidovdanskoj tragediji srednjovjekovne srpske države davne 1389. godine. inilo mi se da su u pravu oni rimokatoli ki sveštenici koji su tih dana u svojim propovijedima isticali da e ovoga puta srpski narod zauvijek nestati.«⁶⁸

Na kraju ovog poglavlja da kažemo još i to da je ustaškim hvata ima pošlo za rukom da od 39 sa jame pobjeglih Hraš ana uhvate samo Slavka Komada, koji

67. Isto, str. 165.

68. Isto, str. 166.

je psihi ki bio toliko slomljen da su se čak i ustaški zloinci na njega sažalili i pustili ga na slobodu. Kazaemo, tako e, da u poratnom periodu oficijelni organi vlasti u Bosni i Hercegovini, koji su ispred svog naziva redovno stavljali atribut »narodni«, nisu omoguili mir pepelu hrašanskih mučenika, ije kosti nisu ostale u jami »Gavranici«; izvadila ih je preživela rodbina i borci NOR-a iz Gornjeg Hrasna i preneli u zajedničku spomen-kosturnicu podignutu njihovim ličnim sredstvima, kod Osnovne škole na Grahovištu. Opština Neum, kojoj pripada Gornje Hrasno, u tome nije učestvovala (njoj je to bila zadnja brigada). Međutim, kada je 1982. godine na toj kosturnici trebalo da se podigne granitna spomen ploča (na toj ploči je, između ostalog, pisalo: *U spomen nevinim žrtvama koje su njihovi susedi ustaški zloinci, izrodi svoga naroda, na prevaru opkolili u osnovnoj školi 27. juna 1941. godine, tu ih povezali, no u otjerali na brdo Kozaricu, pobili i u jamu »Gavranicu« bacili*), umešao se Sekretarijat za opštu upravu Opštine Neum, donošenjem rešenja, koje glasi: *Zabranjuje se ploča spomenika palim borcima i žrtvama fašističkog terora u Gornjem Hrasnu sa veuklesanim simbolima i tekstom... , zbog nacionalističkog, šovinističkog i neprijateljskog sadržaja napisati*.

Sporne u citiranom tekstu su bile reči »njihovi susedi«; umesto toga trebalo je napisati da su žrtve o kojima je reč pobijene *od ustaških zloinaca i njemačkih okupatora* (time bi se, u stvari, skinula istorijska i svaka druga odgovornost sa stvarnih krivaca, suseda zverski pobijenih hrašanskih Srba). Sto se simbola tiče, koji tako e nisu bili po ukusu »narodne« vlasti Opštine Neum, valja ista i da je reč o bareljefu, koji je grafički prikazivao ceo događaj od hapšenja, mučenja i ubijanja nedužnih ljudi, do bekstva nekih od njih sa stratišta; na ploči su bili uklesani i stihovi iz »Jame« Ivana Gorana Kovačevića. Pošto nije postignut sporazum, ploča je u otkrivanju volšebno nestala da bi, nekoliko meseci docnije, bila doneta druga, istih dimenzija ali sa drugom ličnom natpisom: *Od ustaških zloinaca i njemačkih okupatora kao nevine žrtve fašističkog terora, ubijeni na brdu Kozarici 28. juna 1941. g.* (slede imena nastradalih) 69 Ovo je jedan od drastičnih primera kako su posleratni organi vlasti u Hercegovini nasilno prepravljali istoriju, proglašavajući i nepobitne istorijske činjenice nacionalističkom, šovinističkom, pa čak i neprijateljskom radnjom.

VIDOVDANSKI POKOLJI SRBA U APLJINI, GABELI I LJUBUŠKOM

Napad nacističke Nemačke na Sovjetski Savez, 22. juna 1941.-godine, obeležen je u Apljini, Gabeli i susednom Ljubuškom masovnim hapšenjem i zverskim ubijanjem odraslih ljudi srpske nacionalnosti. Za nekoliko dana pohapšeni su svi Srbi od dečaka koji su imali 12 godina do stogodišnjaka, sem onih koji su pobjegli; odrasli ljudi iz najvećeg i najhomogenijeg srpskog apljinskog sela

Prebilovaca na vreme su se sklonili, pa su ustaše uhapsile samo dvojicu - Mitra Tripkovića i Spasoja Ždrakanovića. Međutim, u samoj varošici Čapljini pohapšeni su svi Srbi, sem starog i teško obolelog Rista Pudara. U toku hapšenja ustaške patrola su temeljno pretresale kuće, štale, šupe, dvorišta, bašte, pa i vitave atare, tako da je samo neznatnom broju ljudi pošlo za rukom da izmaknu poteri. Čapljinjski zatvori (Sokolski dom i zatvor bivšeg sreskog načelnika) bili su dupke puni. Po okolnim selima osnovne škole i duvanske stanice pretvorene su u zatvore. »Silos« kod sela Tasov i je pretvoren je u glavno sabiralište. Ova velika zgrada (magacin ratnih rezervi bivše jugoslovenske vojske) koju su ustaše ogradile bodljikavom žicom, pretvorena je u koncentracioni logor nacista kog čeka, pred ulazom kapijom je bio postavljen puškomitraljez. U nju su strpani pohapšeni Srbi iz Tasova i Čapljine, Klepaca, Početelja, Rečica, Loznice, Gnjilišta, Hotnja i varošice Čapljine, razume se, kao i iz susjednih okolnih sela: Ošanića, Lokava, Domanovića i drugih. Ustaše su u početku puštale kućama pohapšene dečake ispod 14 godina i ljude starije od 60 godina, dok su ostale odvozile na, po zlu poznata, čapljinjska stratišta: *Pod brijestom*, stratište koje se nalazi oko jedan kilometar zapadno od Čapljine; *Opuzen*, kod varošice Opuzen nedaleko od Gabele; *Krupa*, železnička stanica u selu Dračevu na kojoj su vršena masovna ubistva; *Peline*, stratište u blizini Čapljine; *Hutovske jame* («Gradina» i «Hadžibegov bunar») u blizini sela Hutova; *Kod križa*, stratište u selu Strugama. Pored pomenutih stratišta, čapljinjski Srbi su odvoženi i bacani u jamu na Bivoljem Brdu, ubijani na ulicama, mostovima na Neretvi i Bregavi i ko zna gde još.

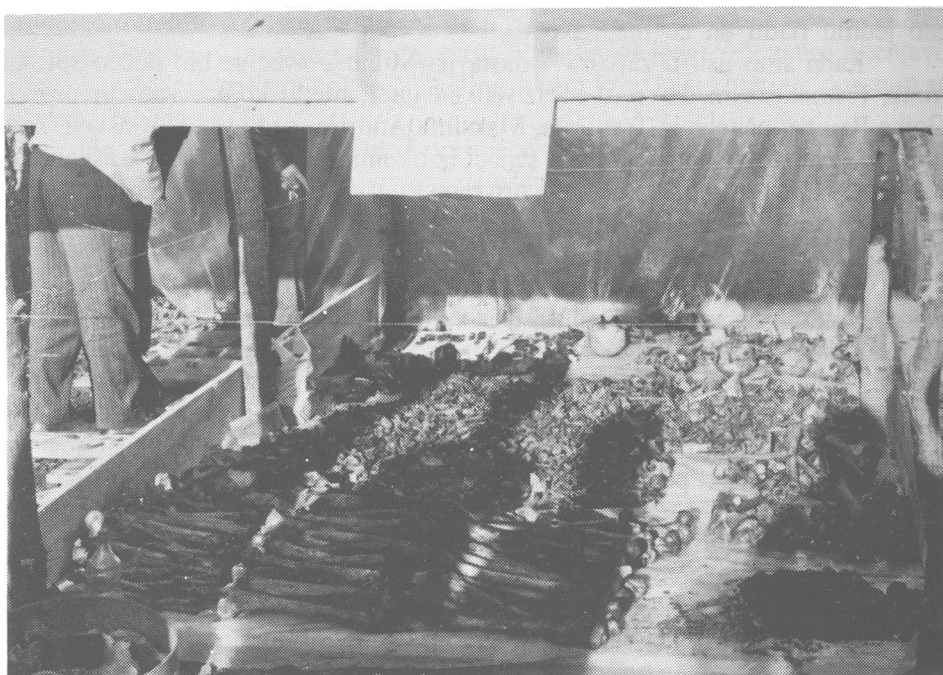
Prva grupa je izvedena iz zatvora noću u 22/23. juna, odvezena automobilom pod Mogojelo i tamo poubijana i gurnuta u Neretvu. U toj grupi nalazili su se Dikov Ljubo, Vitković Mirko i Čirić Vlado, dok je Bogdan Simić ubijen na nekoj od čapljinjskih ulica. Drugu grupu u kojoj se nalazilo deset čapljinaca (Ljubo Hajdinović, Vaso Čurović, Lazar Toholj, Strahinja Toholj, Nedeljko Milićević, Ilija Ekmečić, Nikola Čavaljuga, Vaso Glibo, Obren Milić i Dušan Delić)

Sveštenik Ljubo Hajdinović, koji je me u prvim Srbima iz Čapljine ubijen na ne uveno svirep na in: ustaše sumu pre umorstva iskopale oba oka

odvezli su, 24. juna, kamionom do sela Hutova i tamo grozno mučili i mrcvarili, (prema iskazu Joze Jelica, svešteniku Ljubi Hajdinovi u su pre ubistva iskopali oba oka), a potom poubijali i bacili u jamu »Hadžibegov bunar«. Nedeljko Milević i Lazar Toholj uspeli su da pobegnu sa jame.⁷⁰

Na 24/25. juna iz sudskog zatvora uapljini izvedeno je 27 ljudi i automobilima odvezeno na stratište »Pod brijestom«, gde su dvadeset i trojica (Andri Novica, Veraja Savo, Pudar Goran, Pecelj Gojko, Kuzman Risto, Trtan Luka, Skoro Dušan, Mitrović Jovo, Zurovac Veljko, Dušan, Risto, Pero, Ilija, Sava, Novica, Spasoje - Šepov, Milan, Svetko, Bogdan, Jovo, Spasoje - Mitrov, Matković Savo i Krbavac Kuzman) poubijana vatrenim oružjem ili poklana, dok su četvorica (Branko Brstina, Desimir Mihić, Maksim Andrić i Slavko Zurovac) uspeli da pobegnu. Prema pomenutom iskazu J. Jelica u ubistvu ovih ljudi učestvovali su: Andrija Buljan, Salko Šuko, Jure Moro, Šepić Brajković, Ivan Musulin - Mec, Ivan Brkić, Luka Kureš i Damjan Branković.⁷¹

Kosti mučenika izvađene iz Hutovske jame »Gradine«

Pošto su sa ovog stratišta pobeгла četiri živa svedoka (nažalost, neki od njih su ponovo uhvaćeni i ubijeni), sa uvano je autentično svedoštvo o mučenici kojim smrti pomenute grupeapljinskih Srba. Reč je o iskazu Desimira Mihića u Komesarijatu za izbeglice u Beogradu, iz koga navodimo neke delove.

70. Arhiv Jugoslavije, ZKRZ BiH, inv. br. 56.709 i 56.738.

71. Isto, inv. br. 59.610.

Posle opisa situacije u Stocu, odnosno surovih represalija kojima je bilo podvrgnuto srpsko stanovništvo ovoga grada, Mihi navodi da je 24. juna dobio telegram iz Zagreba kojim je obavešten da mu je umro otac i da je, zahvaljujući intervenciji Omerbega Rizvanbegovića, uspeo da dobije ustašku propusnicu za odlazak u Zagreb, kao i da je istoga dana, oko 18 časova, seo u autobus i odvezao se na železnicu do stanice u Čapljini. » Rekaju i da prođe vreme do polaska voza, sedeo sam pred hotelom Ivana Vege, u društvu s njim. Oko osam i po časova (po podne) pristupio mi je naoružani ustaša Kapetanović iz Počitelja (Ahmet, prim. S. S.), novinar, koji je kao komunista izvesno vreme odsedeo u zatvoru, pitaju i me da li sam ja pre nekoliko meseci bio žandarm u Čapljini. Odgovorio sam da sam kao mobilisani vojnik bio zaista raspoređen u žandarmeriju u Čapljini. Pozvao me da idem u zatvor, jer sam uhapšen. Uzalud je bilo pokazivanje propusnice i telegrama; kada se mašio revolvera nije mi ostalo ništa drugo nego da s njim pođem u zatvor sreskog načelstva. Okrenu i se zamolio sam Ivana Vegu da odmah javi don Iliji Tomasu, s kojim sam se dobro poznao i u koga sam polagao jedinu nadu da će me izbaviti.

Kada smo ušli u zatvor« - nastavlja Mihi - »već se bio počeo spuštati mrak. Primitio sam da se tu nalazi 60-80 ljudi, među kojima sam prepoznao Gojka Pecelja, učitelja iz Trebižata, Maksima Andrića, sudiju iz Ljubuškog, kao i tri-četiri željezničara; ostali su bili seljaci iz okolnih sela. Svi su bili mišljenja da masovno hapšenje Srba predstavlja privremenu meru i da će svi uhapšeni posle Vidovdana biti pušteni kućama. Mada sam imao drugačije mišljenje, nisam htio da im povečavam duševne patnje.

Okolo ponoći su se otvorila vrata (zatvora) i dvojica ustaša, sa puškama na gotovost (trećim je osvetljavao put), ušla su u zatvor i pozvala da dvojica izađu u hodnik. Nakon kraćeg ustezanja izašla su prva dvojica, zatim druga dvojica, i tako redom. Došao je red na mene. Svezali su me u isti lanac sa sudijom Andrićem i njegovim bratom Novicom, jednim seljakom starim oko 70 godina i tako redom. Prilikom vezivanja pretresli su me i oduzeli mi sat, lanac i novčanik sa novcem. Tako povezane, četiri po četiri, u jedan lanac izveli su nas na ulicu. Čapljina je bila utonula u mrak, jer te noći nije uopšte paljeno osvetljenje. Čuo sam brektanje motora. Nazirao sam u mraku jedan kamion, jedan mali 'luksuzni' automobil i jedan autobus. Nas četvorica posedali smo u mali zatvoreni automobil. Sa strana, na papučice, stao je po jedan ustaša, a napred do šofera Milasa - zvanog Mak, posadili su još dvojicu ustaša. Krenuli smo; naš automobil bio je na čelu povorke. Prešli smo most na Neretvi ne zaustavljajući se, kako sam ja očekivao, i nastavili put prema Stocu. Zaustavili smo se na Modriču, kod 'Silosa'. Moji saputnici su mislili da će nas sada izvesti iz automobila i zatvoriti u 'Silos'. Izašle su, međutim, samo ustaše, a u susret su im došle ustaše iz 'Silosa'; sašaptavali su se neko vreme, a zatim su ponovo posedali na svoja mesta i naredili da kola okrenu ponovo prema Čapljini. Uz put sam došapnuo sudiji Andriću da sada mora da mu bude jasno šta nameravaju da s nama učine i da je jedini izlaz da pokušamo da skinemo lance s ruku. Odmah sam počeo da skidam lance, ne žaleći i kožu na ruci. Zahvaljujući okolnosti što imam dosta uzanu šaku i što se ruka bila oznojila,

uspeo sam da lanac više zgulim nego skinem s ruke. Kada sam ja skinuo lanac, to je mogao da u inij sudija Andri . Drugoj dvojici naših saputnika to nije bilo mogu e. Došavši u apljinu, nismo ušli u centar grada nego smo skrenuli ulevo, prema pravoslavnoj crkvi - putem koji vodi za Struge. Svima je sada bilo jasno šta nas eka.

Voze i se po prilici jedan i po kilometar od apljine, zaustavili smo se kod jednog velikog bresta, gde je bila iskopana velika jama. Autobus, koji je sada išao ispred nas, zaustavio se. Zaustavili smo se i mi, a onda i kamion. Iz autobusa su po eli da izvode našu nesre nu bra u i odmah je po ela revolverska pucnjava, pomešana s kricima: 'Jao majko moja!', 'Jao deco moja!' Došao je red i na nas. Otvorili su vrata od našeg automobila i mi smo izašli napolje. im smo izašli, pokojni Maksim Andri je ispustio lanac iz ruke i po eo da beži prema Neretvi. uli su se uzvici: 'Pobeže jedan!', zatim pucnji iz pušaka. Pokojni Novica zakuka: 'Kuku meni, pogibe mi brat!' Uz mene se na e jedan žandarm, podnarednik i, drže i me za mišicu desne ruke, viknu: 'Hajde, šta si stao!' Pucnjavu revolvera, krici i padanja mrtvih nesre nika oko mene, razdirali su mi dušu i trgali nerve. U poslednjem trenutku otrgao sam se iz ruku podnarednika, ispustio lanac i poleteo u pravcu Neretve. uo sam iza sebe viku: 'Pobeže još jedan!', a zatim pucnjavu pušaka i zviždanje kuršuma oko ušiju. Prošao sam kroz kišu kuršuma dok sam se dokopao Neretve.«⁷²

U nastavku iskaza D. Mihi opisuje svoje uzaludne pokušaje da prepliva Neretvu, skrivanje od potere u vrbaku na uš u Bregave, kucanje na vrata župske ku e u kojoj je stanovao don Ilija Tomas u varljivoj nadi da e ga on spasiti i, najzad, kako je ponovo pao u ruke ustaških dželata, kao i pod kojim je okolnostima preživio vidovdanske pokolje hercegova kih Srba. Nažalost, njegov parnjak u ropskom lancu doktor prava Maksim Andri , koji je tako e pobegao, ponovo je pao u ruke ustaša i zverski ubijen. Naime, izmakavši poteri, Maksim se sakrio u napuštenu pekaru Gaše Mili evi a; legao je u velike pekarske na ve i tu preno io. Sutradan izjutra ustaše su blokirale ceo kraj i pronašle ga u na vama. Likovali su vode i ga onako brašnjavog kroz aršiju i uzvikuju i: »Vidite zeca!« Kada su ga doterali u ustaški stan, Maksim se, ugledavši svoga kolegu Niku Grabovca (Hrvata po nacionalnosti), obradovao i obratio mu se ovim recima: »Bolan Niko, progovori ti nešto za mene, ti znaš da ja ni mrava nisam zgazio!« Niko mu je cini no odgovorio: »Ne mogu ti Maksime pomo i iako divno pjevaš.« Maksima su potom oterali u »Silos« kod sela Tasovi a, gde su ga užasno mu ili (o tome e još biti re i) zato što je zato enicima ispri ao šta ustaše rade sa onima koje odvoze kamionima i što ih je nagovarao da beže, da bi ga na kraju odvezli sa jednom grupom uhapšenika na stratište kod Opuzena i tamo ubili.⁷³

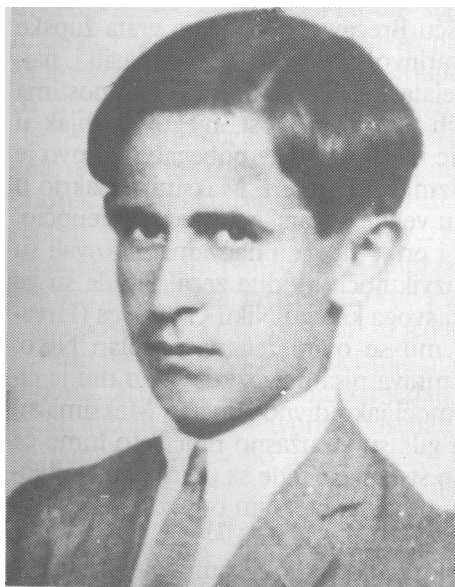
U tre oj grupi koja je izvedena iz »Silosa« no u 24/25. juna nalazila su se 33 zatvorenika. Njih je jedna grupa ustaša (7 Muslimana iz Stoca) povezala žicom na taj na in što je najpre svakom pojedincu vezala ruke na le a, a onda po dvojicu u parove. Potom ih je strpala u neki stari kamion i odvezla preko Stoca prema

72. Isto, fond Komesarijata za izbeglice, navedeni iskaz D. Mihi a.

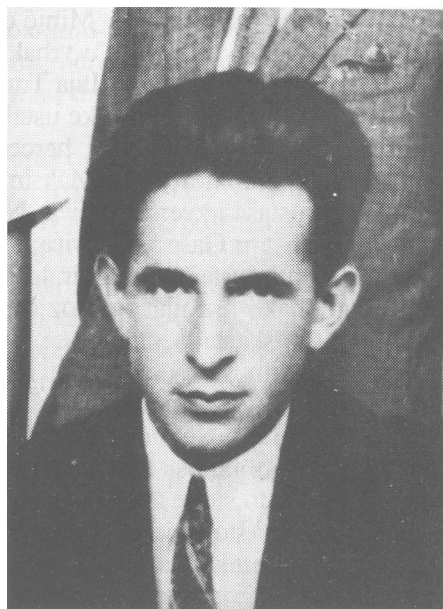
73. Isto, inv. br. 56.733; Vera Andri - An elkovi , *Rane neprebolne*, »Politika«, 17. avgusta 1990.

Ljubinj. Na sreću, kamion se u putu pokvario (sudeći po nekim dokumentima izgleda da je soler, znaju i kuda vodi te nesrećne ljude, namerno izazvao defekt), pa se pomenuta grupa, umesto u jami Ržani do, neplanirano našla u ljubinjском zatvoru, gde ju je zatekao proglas generala Lakše, tako daje preživela vidovdanske pokolje, izuzimaju i Rada Le i a koji je ubijen u bekstvu.⁷⁴

etvrta grupa apljinskih Srba, od ukupno 27 (Jovo Ija i , Risto Popovi , Luka A imovi , Milan Šotra, Svetozar Sijeran, Milan Bogdanovi , Ilija Šakota, Jovo Šakota, Mojsije Pokrajac, Miha, Dušan, Marko, Ljuba i Maksim Zurovac, Stevo Pudar, or o Ruži , Spasoje Veraja, Jovo Veraja, Simo Veraja, Aleksa Kosa , Risto Elezovi , or e Vitkovi , Sreten Deli , Savo Simi , Šepo Blagoje, edo Stevi i Maksim Andri), odvezena je noću između 26. i 27. juna iz »Silosa« kod sela Tasovića kamionom do stratišta kod Opuzena i tamo masakrirana; niko nije uspeo da pobjegne. Doduše, pokolj ove grupe preživio je jedan Crnogorac koga su ustaše skinule s voza u apljini, doterale u »Silos« i poterale na streljanje sa ovom grupom. Međutim, kada su pošli da ga vežu, Ilija Šakota im je rekao: »Nas vodite tamo gde ste naumili, ali zašto da vodite ovoga Crnogorca, koga ne poznajete i koga prvi put vidite.« Posle kraćeg kolebanja ustaše su vratile Crnogorca u »Silos«, da bi ga posle dva dana oslobodili i pustili da otputuje u Kotor.⁷⁵

Dr. Maksim Andri , sudija sreskog suda u Ljubuškom, ubijen na stratištu kod Opuzena

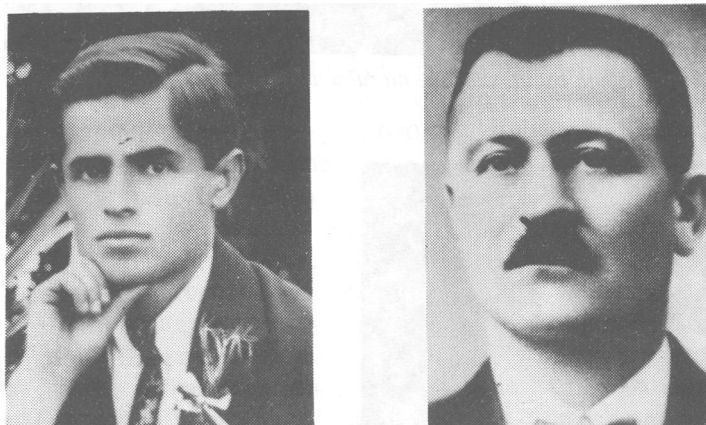

Novica Andri , brat Maksima Andrića, zverški ubijen među prvim apijnskim Srbima

⁷⁴. Branko Ija i , *apljinski kraj u plamenu*, »Hercegovina u NOB«, knj. 2, str. 89-94; *Arhiv Jugoslavije*, ZKRZ BiH, inv. br. 56.724.

⁷⁵. *Arhiv Jugoslavije*, ZKRZ BiH, inv. br. 59.610 i 59.709.

tJstaše tih dana nisu štedele ni žene, devojke, pa ni sitnu decu srpske nacionalnosti. To potvrđuje tragedija Mileve Bulut i njene najbliže rodbine. Naime, suočene sa o evidnom opasnošću, Mileva Bulut, njene kćerke Milena i Ksenija (udata Jovanović), unuka Ljiljana, dete od 10 meseci, i sestra Ranka Mihić, devojica od 14 godina, sklonile su se u kuću u Nikole Šotre, koji je bio oženjen Hrvaticom Dragicom Jukić, u nadi da će ih ona zaštititi. Na njihovu nesreću, Dragica je na nekoliko dana pred Vidovdan otputovala u Beograd da obiđe muža koji se tamo nalazio na lečenju. Ustaški zločinci su iskoristili tu okolnost i, 27. juna naveče (prema izjavi J. Jelića, a to se dogodilo početkom avgusta 1941) upali u njenu kuću, isterali napolje ne samo Milevu, njene kćerke, unuku i sestriću već i Dragicu i njevu svestrku Savicu Šotru, staricu od 86 godina, ubacili ih u kamion i odvezli do jame na Bivoljem Brdu. Tamo su ih isterali iz kamiona i najpre silovali Kseniju, Milevu i maloletnu Ranku, pred Milevinim očima, odbivši njenu molbu da je pre tog sramnog čina bace u jamu da ne gleda mrcvarenje svojih kćerki i sestrić, a potom ih zverski poubijali i bacili u jamu. Po povratku u opljinu, hvalili su se po kafanama kako su se seksualno izživljavali nad svezanim srpskim ženama i devojicama.⁷⁶

Vaso Luković i Ilija Šotra, veletrovcvi iz opljine, ubijeni na stratištu kod Opuzena

U selima oko opljine hapšenja i ubijanja Srba počinjala su u isto vreme kada i u opljini. U tome su učestvovali i oružnici opljinskih žandarmerijskih stanica. Tako je grupa žandarmerije, koju su predvodili Smajlović i Leopold Ferjančić, uhapsila (22. juna) Vasu, Triševića i Uglješevića Mandrapu iz sela Klepaca i oterala ih u »Silos« kod sela Tasovića, odakle su u toku noći 22/23. juna odvezeni na Klepački most i tamo poubijani. Iste noći, ustaški zločinci su poklali celu porodicu Koste Mandrape: Kostu, njegovu ženu Ristu, majku Saru, dve kćerke i Savetu Mandrapu; pokolj je izvršen u kući Milana Mandrape. Preživeli svedoci iz Klepaca i Prebilovaca ističu da motiv ovog zločina nije bio samo nacionalni i verski

76. V. Andrić - Anđelić, n. .

Ksenija, Mileva i Milena Buiut, silovane na rubu jame na Bivoljem Brdu, a potom gurnute u ponor

Savica Šotra, starica od 86 godina gurnuta je u jamu na Bivoljem Brdu posle Ksenije, Mileve i Milene

nego i materijalne prirode. Košta Mandrapa je, naime, bio imu an ovek, pa su zlo inci hteli da se dokopaju njegovog imanja.⁷⁷

Sutradan, 23. juna, grupa oružnika koja je poklala porodicu Koste Mandrape, uz pomoć velikog broja mesnih ustaša koje je predvodio Boško Beno, pohapsila je oko 40 ljudi iz sela Klepaca i zatvorila ih u »Silos« kod sela Tasovića, gde su bili podvrgnuti užasnom mučenju i mrcvarenju. O tome Branko Zurovac koji je, takođe, toga dana uhapšen i zatvoren u »Silos«, izme u ostalog, kaže:

»U Silosu nas do ekaše ustaše naoružane puškama, sjekirama, tojagama i drugim predmetima, kojima su nas pre ulaska u 'Silos' svakog pojedina no krvni ki tukli... Nare uju nam da se pribijemo jedan uz drugoga, le ima naslonjenim na zid... (Kada smo mi to u inili) ustaše nas obilaze s lampama, zagledaju nas i mlate dok se ne zamore. 'Lezi!' - komanduju ustaše. Dok mi ležimo oni nas gaze vojni kim cokulama okovanim gvož em i tuku kundacima i tojagama. 'Je li volite rat ili pakt' - uzvikuje Jusuf Begi Hrnje, pa nastavlja: 'Ne mrdaj, nos u govna, jer ko mrdne metak mu je u elo.« Zurovac posebno isti e da je njega vezao Petar Marić, njegov stari poznanik i doju erašnji prijatelj, izvinjavaju i mu se ovim re ima: »Ne vežem te ja nego poglavnik i ustaški zakon. Bi eš ubijen.«⁷⁸

U tom ustaškom sabiralištu, koje je bilo na Danteov pakao, Klepani su bili pomešani sa pohapšenim ljudima iz drugih apljinskih sela i onima koji su doterani iz Domanovića; ukupno je u ovom sabiralištu bilo oko 300 ljudi. Tu su ostali do 27. juna uveče, bez hrane i vode. Uoči Vidovdana iznenada su ih pustili kućama (one koji su živi do ekali tu noć), polugole i isprebijane.

Selo Tasovića i je imalo tu nesreću da se u njegovoj neposrednoj blizini nalazilo ustaško sabiralište »Silos«, pa su grupe ustaških zločinaca svakodnevno krstarile po njemu. Prvo masovno hapšenje odraslih ljudi ovoga sela izvršeno je 22. juna. U ranim jutarnjim časovima toga dana u Tasovića je iz apljine stigao autobus pun ustaša, koje su predvodili Pero Matić i Mirko Pervan. Pod vodstvom meštana, ustaške patrola su u toku dana uhapsile 13 najuglednijih ljudi iz ovog sela (Ija i Branka i Ljuba, Spahi Gojka i Novicu, Gliba Vasa, Nedeljka i Bogdana, Lojpur Živka i Borivoja, Le i Milana i Rada, Bekan Branka i Misitu Branka) i odvele ih u apljinu u zatvor. U toku noći 22/23. juna pomenuti uhapšenici vraćeni su iz apljine u Tasovića i zatvoreni u »Silos«, sa velikom grupom ljudi koji su takođe, iz apljinskih zatvora doterani u »Silos«. Naredna dva dana, velika grupa ustaša pretresla je nekoliko puta uzastopce Tasovića i okolinu, hapse i sve muškarce srpske nacionalnosti od 12 do 90 godina i odvođe ih u »Silos«. Pošto su u isto vreme u ovo zloglasno sabiralište dovoćeni ljudi iz Klepaca, Loznice, Gnjilišta, Lokava, Oplića, Reića, Domanovića i drugih sela u bližoj i daljoj okolini, u njemu se našlo oko 300 ljudi. To su, kao stoje već rećeno, užasno zlostavljani ne samo fizički nego i duhovno. Nisu im davali hranu koju su im ukućani donosili, čak ni vode, sarkastično dobacuju i: »Biće vode u Neretvi koliko god

77. Arhiv Jugoslavije, ZKRZ BiH, inv. br. 56.729 i 56.730.

78. Isto, inv. br. 56.733.

ho ete.« Strasnije od že i, gladi i batinjanja bilo je iš ekivanje trenutka kada e biti povedeni na klanicu. To je injeno no u, kada su dželati izvodili iz »Silosa« grupu po grupu i odvodili na stratišta u Hutovu, Bivoljem Brdu, Opuzenu i ko zna gde još. Brektanje kamionskih motora ispred »Silosa« izazivalo je nesnosne duševne muke zato enika. Podaci o broju ubijenih ljudi iz sela Tasov i a za vre- me vidovdanskih pokolja su nepotpuni, pa ih zato ne navodimo. Umesto toga navodimo podatke (spisak) o najpoznatijim ustaškim zlo incima iz sela Tasov i a, dostavljene Zemaljskoj komisiji za utvr ivanje zlo ina okupatora i njihovih pomaga a 26. juna 1946. godine.

»Vidoje Popovi , pok. Filipa, star 50 godina, sada u Zagrebu
Ljubo Kati , zvani emeraš, nepoznatog boravišta
Vegar Vidoje, streljan
Vegar Marko, nepoznatog boravišta
Sinanovi Meša, 45 godina, sada u Zenici na izdržavanju kazne
Mehi Ibro, kova , 32 god., sada u Zenici na izdržavanju kazne
Kneževi Mirko, pok. Pere, 35 godina, streljan
Kneževi Tadija, poginuo
Kneževi Lazar, streljan
Kneževi Š epo, nepoznatog boravišta
Kneževi Budimir, poginuo
Ibrulj Avdo, streljan
Butkovi Ivica, nepoznatog boravišta
Butkovi Božo, osu en, na izdržavanju kazne
Butkovi Tomo, osu en, na izdržavanju kazne
Pervan Damjan, pok. Marka, u škripu
Begi Pašo, osu en od Okružnog suda u Mostaru na smrt
Begi Meho, poginuo
Begi Adem, poginuo
Dizdar Salko, streljan
Koso Dervo, streljan
Pervan Mirko, pok. Marka, poginuo
Pervan Mirko, pok. Ante, poginuo
Pervan Miško, streljan
Pervan uro, streljan
Pervan Ivan, streljan
Pervan Marko (Miškov), poginuo
Pervan Vinko (Ivanov), poginuo
Muminagi Jusuf, streljan
Muminagi Hasan, streljan
Dalmatin Mirko, kova , 26 godina, sada u Jugoslovenskoj armiji
Lasohan Adem, nepoznatog boravišta
Jurkovi Stanko, osu en na 1 godinu prisilnog rada, sada na slobodi
Pervan uro, pok. Joze, streljan
Pervan Jozo, pok. ure, nepoznatog boravišta

Pervan Andrija (urin), željezni ar, 25 godina, u apljini na slobodi
 Pervan Cvitan, u zatvoru u Mostaru
 Tambi Marko, streljan
 Kudra Asim, zvani oso, streljan
 Kudra Kasim, streljan
 Kudra Mujo, osu en na 10 godina, sada u Zenici
 Gigi Hasan (Mešin), zemljoradnik, 30 godina, nepoznatog boravišta
 Rebac Ivan, osu en na smrt
 Rebac Blago, streljan
 Fazlinovi Mehmedalija, streljan
 Kudra Avdo, streljan
 Kudra Omer, nepoznatog boravišta
 okljat Mara, gestapovka, streljana.«79

Pohapšeni Srbi iz Dra eva i okolnih sela nisu dovo eni u »Silos«, ve je jedan deo poubijan na Krupi, a drugi na stratištu kod Opuzena. U Dra evu je ukupno bilo 11 srpskih doma instava iz kojih je uhapšeno 26 ljudi - svi odrasli muškarci. Zatvoreni su u podrum železni ke stanice na Krupi, gde su dovedene i njihove komšije iz Glušaca, Klenka i Viša, kao i nekoliko uvara železni ke pruge. Ukupno su uhapšena 44 oveka i odmah podvrgnuta svirepom mu enju i mrcvarenju. Dušanu Lojpuru su, na primer, kundacima od puške izbili zube i polomili vilice, a Spasoju Zurovcu slomili ki mu, tako da je ostao nepomi an. Kada je pao mrak, dželatati su ih izvodili iz podruma, jednog po jednog, divlja ki ih mu ili i ubijali u neposrednoj blizini železni ke stanice. Kada je došao na red Vukana Lojpura, dželat mu je naredio da legne na gomilu leševa. Kada je on to u inio, ustaša je ispalio dva metka u njega. Ali, budu i daje no bila mra na nije-dan ga nije pogodio. Vukan se pritajio me u mrtvima sve dok su ustaše, završivši svoj krvavi posao, otišle u kafanu Boža Krvavca da piju, kada je, zajedno sa Jovom iri em koji tako e nije bio smrtno pogo en (tane mu je povredilo samo kožu na lobanji), uspeo da pobegne. Na Krupi je te no i (25/26. juna) ubijeno 41 lice i to: *Brstina 20* (Mirko, Nikola, Krsto, oko, Žarko, Lazar, Vojislav, Novica, Ljubo, Milovan, Danilo, Drago, Milutin, Nikola D., Š epan, Jovo, Aleksa, Miho T., Miho J. i Gojko), *Lojpura 5* (Dušan, Milan, Risto, Branko i Manojlo), *Bjelica 3* (Todor, Pero i Nikola), *Ratkovi a 4* (Dušan, Jovo, Milorad i Predrag), *iri a 1* (Savo), *Dedijera 2* (Veljko i Jovo), *Mihojevi a 3* (or o, Pavo i Rade), *Medana 1* (Jovo), *Mandrpa 1* (Uroš) i *Zurovac 1* (Spasoje). Svi su zatrpani u jednu veliku rupu, koja je sutradan preorana, sa susednom njivom. O evici isti u da je ovaj krvavi zlo in izvršen uz muziku, koja je za vreme masakra bu no treštala iz obližnjeg bircuza Bože Krvavca.

Hutovske i dra evske ustaše su narednog dana pohapsile sve odrasle muškarce srpske nacionalnosti iz sela Kolojanja, Dubravice i Cerovice i doterale ih u zgradu železni ke stanice na Krupi. Odatle je, u toku no i 26/27. juna, odvedena

79. Isto, inv. br. 56.724, 56.615 i 56.733.

jedna grupa na obalu Neretve, u blizini Gabele i tamo poubijana, dok je druga grupa kamionima odvezena na stratište kod Opuzena, gde je zauvek nestala.

Spomenik žrtvama ustaškog genocida pobijenim na Krupijuna 1941. godine

Na kraju ovoga poglavlja navodimo spisak ustaških kolja a i njihovih pomaga a iz apljine, dostavljen 25. marta 1946. godine Zemaljskoj komisiji za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomaga a Bosne i Hercegovine:

Pero Juki , trgovac iz apljine, glavni organizator ustaštva, sada u bekstvu

- Niko Filipovi , ustaški tabornik u apljini, ubijen od NOVJ
- Franjo Vego, student, ustaški logornik u apljini, u bekstvu
- Rudo Vrdoljak, iz Drinovaca - Ljubuški, ustaški tabornik, u bekstvu
- Andrija Buljan, iz apljine, ustaški tabornik - kolja , u bekstvu
- Pero Mati , iz Trebižata, kolja , u bekstvu
- Ibro Kadri , iz apljine, kolja , u bekstvu
- Nikola Grepa, iz Dretelja, kolja , ubijen od Jugoslovenske armije
- Rafo Jarak, iz Hotnja, kolja , u bekstvu
- amo Arif, kolja , poginuo u Dabru 1941. god.
- Rudo Puti a, iz apljine, kolja , u bekstvu
- Jozo Do ig, iz apljine, poginuo od NOV 1945. god.
- Storeli Emil, iz apljine, kolja , poginuo od NOV 1945. god.

Storeli Žarko, iz apljine, kolja , poginuo od NOV 1945. god.
 Jozo Pervan, iz Tasov i a, kolja , u bekstvu
 Ivan Rebac, iz apljine, kolja , u bekstvu
 Mujanovi Harno, iz apljine, kolja , u bekstvu
 Blaževi Drago, iz Viši a, poginuo od NOV 1945. god.
 Mato Andrun, iz Domanovi a, poginuo od NOV 1945. god.
 Blaževi Nikola, iz Dretelja, pomaga , u bekstvu
 Radoš Zvonko, u itelj iz apljine, kolja , u bekstvu
 Ivan Pravljak »Šimun«, iz apljine, sada u Jugoslovenskoj armiji
 Grga Jel i , iz Grabovine - apljina, pomaga , u bekstvu
 Dane Beno, iz Hotnja, kolja , u bekstvu
 Jozo Jurkovi , iz Hrasna, žandarm - kolja , u bekstvu
 Luka Klanac, kolja , ubijen od NOV 1945. godine
 Janko Vego, iz apljine, kolja , u bekstvu
 Boško Bule, iz apljine, kolja , u bekstvu
 Luka Karamati »Doko«, iz Viši a, u bekstvu
 Ilija Soldo, iz Gabele, pomaga , u bekstvu
 Dragi evi Živko, iz Struga, kolja , u bekstvu
 Gale Rudo, iz Struga, pomaga , sada u bekstvu
 Kazimir Ostoji , iz Struga, kolja , u bekstvu
 Jozo Ostoji , iz Struga, kolja , u bekstvu
 Ivan Šiljeg, iz Gabele, kolja , u zatvoru u Mostaru
 Mijo Cvitkovi , iz Gabele, pomaga , u bekstvu
 Ivan Šakota, iz Metkovi a, pomaga , u zatvoru u Mostaru
 Ivan oti , iz apljine, kolja , ubijen od Jugoslovenske armije 1945. god.
 Marko Vego, iz apljine, kolja , u internaciji
 Damjan Brajkovi , iz Gabrovine, kolja , ubijen od Jugoslovenske armije
 1945. god.
 Nikola Grepo, iz Dretelja, kolja , ubijen od Jugoslovenske armije
 Mirko Brajkovi , iz Grabovine, kolja , ubijen od Jugoslovenske armije
 Josip Feijan i , žandarm - kolja , u zatvoru u Mostaru
 Damjan Mati , iz Loznice, kolja , ubijen od Jugoslovenske armije
 1946.
 Filip Kuki , iz Drežnice, kolja , u bekstvu
 Jozo Brankovi , iz Dretelja, pomaga , u bekstvu
 Marko Karamatovi , iz Viši a, pomaga , u bekstvu
 Zvonko Juki , iz Dretelja, kolja , ubijen od Jugoslovenske armije 1946.
 Tomo Kvesi , iz_ apljine, kolja , osu en u Mostaru ⁸⁰
 Feto Merdže, iz apljine, kolja , ubijen od Jugoslovenske armije 1946.

*

Prva žrtva vidovdanskih pokolja u Gabeli bio je Simo Vuli, koji je uhapšen 22. juna i u toku noći ubijen; pretpostavlja se da je bačen u zloglasnu hutovsku jamu »Gradina«. Sutradan, 23. juna, grupa doma ih ustaša, koje je predvodio Nikola Korda, glavar a ujedno i rojnik sela Gabele, uhapsila je osmoricu najuglednijih Srba iz ovog sela (Stanka Lojpura, Marka Lojpura, Triša Tanasilovića, Jova Perišića, Ljubomira Ratkovića, Borivoja Gutića, Nikolu Draška i Milana Draška), oterala ih, u toku noći, na obalu Neretve kod sela Struge, gde ih je poubijala, a njihove leševe bacila u reku. Posle izvršenog zločina pomenuta ustaška grupa se vratila u Gabelu, nasilno otvorila bife ubijenog Nikole Draška i tamo do zore lumpovala, pevala, pljačkala i lomila sve što joj je do ruku došlo.

Dva dana docnije, ustaška vlast je pozvala sve odrasle muškarce (i Srbe i Hrvate) iz Gabele na skup, navodno, da bi ih obavestila da je u Nevesinju i Dabru izbio ustanak protiv NDH. Na tom skupu su Mijo Perišić i Slavko Sušak pozvali Hrvate da se naoružaju i odmah krenu u borbu protiv pobunjenika, dok je Srbima rekao da ostanu u pritvoru dok prođe Vidovdan. Jedan deo uhapšenika (ukupno ih je bilo oko 150) zatvoren je u Sokolski dom, a drugi deo u Hrvatski dom. Tokom 26. juna zatvorenike niko nije zlostavljao; štaviše, dozvoljeno im je da primaju hranu koju im je rodbina donosila, da međusobno razgovaraju i da stražarima postavljaju razna pitanja. Situacija se sutradan, 27. juna, iz osnovne promenila, jer su u Gabelu doputovali istaknuti ustaški koljači iz apaljine - Ahmet Kapetanović i Andrija Buljan, u pratnji nekoliko apaljskih ustaša. Oni su odmah održali sastanak sa mjesnim ustašama, na kome su im dali uputstva kako da pokolju pohapšene Srbe.

U duhu tih uputstava, grupa se spustila noću u pomenuta sabirališta upale su grupe ustaša, sa kalemovima žice, kleštima i drugim dželatskim rekvizitima; stigli su i kamioni iz apaljine za prevoz zatočenika do stratišta u Opuzenu. Prilikom vezivanja prve i ostalih grupa ustaše su pokazale svoje stravično surovo lice; kleštima su pritezale žicu na rukama sve dotle dok se ona ne bi usekla u meso do kosti. U tome se naročito isticao Grba Šiljeg. Neki zatvorenici su bolno jaukali i molili milost, a neki padali u nesvest. Prva grupa gabelskih Srba prebačena je kamionom do stratišta »Kod križa«, ispod sela Struge, gde je pogubljena ne uvenu brutalno. Očevici isti uviđajući da su neki mučenici, ošamućeni udarcem malja, motke, čekića ili ranjeni iz vatrenog oružja, živi zatrpavani zemljom i kamenjem. Iz ove grupe uspeo je da pobjegne samo Dušan Perišić. On se, na žalost, posle rasturanja proglasa podmaršala Lakše, predao ustašama, verujući u ono što je pisalo u pomenutom proglasu, i nastradao; ubijen je kamenicama i kundacima kao zmija. Ostale grupe gabelskih Srba ubačene su u kamione i, u pratnji do zuba naoružanih dželata, odvezene do varošice Opuzen, gde su masakrirane. I sa ovog stratišta pobjegao je živ svedok. Bio je to Lazar Tarana, ali ga je po povratku kući uhvatio ustaša Nikola Vištica i obesio o smokvu više kilometara. Na putu prema Opuzenu, uspeo je da pobjegne Dušan Mandrapa, koji je bio vezan u par sa Spasom Mandrapom. Njima je pošlo za rukom da prelome žicu na rukama upravo kada su stigli

na most kod Trebižata. Isko ili su iz kamiona i dali se u bekstvo: Spaso na desnu, a Dušan na levu stranu. Spasoje, me utim, ubrzo pao smrtno pogo en ustaškim kuršumom, dok je Dušan uspeo da sko i u reku i da se spasi rone i i plivaju i, na sli an na in kao Feodor Luka . Puna tri meseca Dušan se krio u jednoj pe ini, da bi nakon toga otišao u Metkovi , kod svog prijatelja Sava Šakote i preživeo rat. Ostali su poubijani. Na žalost, ne raspolažemo potpunim spiskom nastradalih (podaci o tome izneti u knjizi *apljina - Neum 1941-1945*, tako e nisu potpuni) zato navodimo samo neka:

Mandrapa Risto	Lojpur uro
Mandrapa Miloš	Lojpur Marko
Mandrapa Ilija	Lojpur Savo
Mandrapa Andrija	Lojpur Stanko
Mandrapa Dušan	Lojpur Risto
Mandrapa Manojlo	Lojpur Dušan
Mandrapa Danilo	Vuli Jakov
Mandrapa Savo	Vuli Pero
Tanasilovi Tripko	Vuli Mijo
Tanasilovi Mirko	Vuli Simo
Tanasilovi Branko	Vuli Nikola
Tanasilovi Risto	Vuli Spaso
Tanasilovi Stevan	Vuli Danilo
Tanasilovi Boško	Vuli Jovan
Tanasilovi Kojo	So evi Krsto
Tanasilovi Novica	So evi Vaso
Tanasilovi Spaso	So evi Pero i drugi.
Lojpur Luka	

U materijalima Zemaljske komisije za utvr ivanje zlo ina okupatora i njihovih pomaga a stoji da je iz Gabele ubijeno ukupno 147 ljudi, kao i da su vidovdanske pokolje preživela samo etiri odrasla muškarca srpske nacionalnosti iz ovog sela: Jovo Mari , Risto Tarana, uro Periši i Risto Vuli .⁸¹

Ovde nije bilo re i o onim žrtvama kojese ustaški zlo inci skidali sa vozova na železni kim stanicama u Šurmancima, apljini i Gabeli, odvodili ih na jame i druga stratišta i tamo prvo plja kali (stradali su uglavnom bolje obu eni ljudi koji su imali kožne i platnene kofere), pa onda ubijali. U tome su se naro ito isticali: Salko Zuhri , Salko Šuko, Vuk Andrun i njegova bra a - Jozo i Andrija, Ante Buljan, Huso Maksumi , Ramo Gigi , Ivan Jovanovi »Crni«, Dane Jerkovi , Martin Prka in, Avdo Ibrulj, Jusuf Begi , Ivan Jel i , Ahmet Kapetanovi , Niko Filipovi , Pero Juki , Rudo Vrdoljak, fra Tugomir Soldo, fra Andrija Jeli i , don Ilija Tomas, Borislav Pavi , Marko Vego, Janko Vego, Lovri Miro, Mr i Jure, Pavo Beno, Blaževi Pero »Bekturan«, Ante, Pavao i Dane Beno i drugi.⁸² O tome Jozo Jel i , izme u ostalog, kaže:

81. Isto, inv. br. 56.717.

82. Isto, inv. br. 56.709 i 56.738.

»Ustaše se nijesu zadovoljile ubistvima Srba iz *apljine* i okoline, nego su tražili krvavi plijen po vozovima. Oni su na putu od Mostara do Hutova, naročito na stanicama u Gabeli, *apljini* i *Šurmancima*, ulazili naoružani u vozove, pregledali putnike i njihov prtljag. Odvodili su bolje obuene Srbe i Jevreje, osobito ako su imali veći i vredniji prtljag. Svi ti putnici su, poslije mučenja, ubijani i bacani u Neretvu. Jedna grupa istaknutih ustaša, profesionalnih ubica, otišla je na neki kurs u Sarajevo. Među njima su bili Jozo Pervan, Emil Soreli, Jozo Dodig i Ivan Mati, a pridružio im se i Andrija Buljan. Oni su otkrili u Sarajevu jedan broj *apljinskih* Srba koji su se pred ustaškim terorom sklonili u Sarajevo. Hapsili su ne samo te nego i druge Srbe i Jevreje, pa ih vagonima sprovodili u *apljinu* i ubijali na jami u *Šurmancima*. Govori se da je na toj jami ubijeno oko 200 Jevreja iz Sarajeva..«⁸³

Iz materijala pomenute Zemaljske komisije vidi se da je za vreme vidovdanskih pokolja u *apljini* i okolnim selima stradalo 526 ljudi, žena i dece. Samo na stratištu kod Opuzena ubijena su 283 lica, što se vidi iz izveštaja komandira žandarmerijske stanice u Opuzenu, u kome se, pored ostalog, kaže: »No u 25. i 26. lipnja ove godine dovele su ustaše iz kotara stola kog teretnim automobilima 283 lica u mjesto Opuzen i nad istim izvršili justifikaciju na obali reke Neretve, kod mjesta Opuzena.«⁸⁴ Hercegovački istoričari, koji su preko četiri decenije utke prelazili preko notornih istorijskih činjenica koje govore o stradanju srpskog naroda ove oblasti, dužni su da što preciznije opišu tragediju srpskih porodica iz *apljine*: Mihić, Šakota, Zurovaca, Andrić, Sotra, Tamindžija, Pudara, Ekmečić, Čorluka, Milićević, Veraja, Bukvić i drugih.

*

U susjednom Ljubuškom, rodnom mestu Vjekoslava Luburića i Maksa, Tomislava Grgića, Vlatka Tomića i Hercega, Andrije Artukovića, Ante Dumandžića, fra Radoslava Glavaša i drugih ustaških činjenika, srpsko stanovništvo (u Ljubinjima koje u to vreme bilo oko 15 srpskih domaćinstava) se našlo u bezizlaznom položaju, naročito kada su (sredinom juna) u selu Humcu otkriveni leci kojima se pozivaju Hrvati i Muslimani da ne učestvuju u pokoljima Srba, već da se pripremaju za borbu protiv okupatorske i ustaške vlasti. Kada im je za to saznao, kotarski predstojnik Bukovac je izdao naredbu da se uhapsi 17 lica, koja su mu od ranije bila poznata kao levi arski nastrojena. U duhu naredbe, preduzeta je prava hajka na te omladince. Uhapšena su samo osmorica i zatvorena u kuću u Božićevcima u Vitini, gdje je gornji sprat bio pretvoren u zatvor tamošnje žandarmerijske stanice. Među njima se nalazio Vlatko Hristić - Hrvat, komunist. Već sutradan pred tom kućom se zaustavio crveni automobil iz koga je iskočio natporučnik Franjo Sudar i odmah zapitao stražara gdje se nalazi Vlatko Hristić. Kada je stražar pokazao Vlatku, Sudar je uzviknuo: »Tebe tražim«, uhvatio ga levom rukom za prsa (u desnoj je držao revolver), povukao ga niz stepenice i izvukao na ulicu. Vlatko je pokušao

83. Isto, inv. br. 56.709.

84. *Arhiv VII*, fond NDH, kut. 189, reg. br. 7/1.

da se istrigne iz ruku dželata, ali gaje u tome preduhitrio revolverski hitac, koji je bio smrtonosan. Tom prilikom ubijen je ijedan Srbin iz sela Strage, kod apljine, dok je Mirko Kolak (iz Gabele) od silnog mu enja poludeo u zatvora.

Neposredno posle napada nacisti ke Nema ke na SSSR, ponovo je uhapšen dr Maksim Andri , oteran u apljinu i tamo, kao što smo videli, ubijen. To je ura eno po izri itom nare enju Andrije Artukovi a. Istoga dana, uhapšen je i dr Aleksandar Luka , ro eni brat Feodora Luka a, koji je, videli smo, uspeo da pobegne ispod ustaške kame na obali Neretve no u izme u 31. maja i 1. juna Njegovog brata Aleksandra oterali su na reku Trebižat, nedaleko od Lištice i tamo ga iskasapili, a potom njegovo iznakaženo telo bacili u reku. Izvršiooci ovog zlo ina su docnije pri ali da se dr Luka lavovski borio s njima, ali, budu i da su mu ruke bile vezane žicom, nije uspeo da se spasi kao njegov brat Feodor. Sutradan posle ovog zlo ina, zatvorenici su videli odelo dr Luka a, još prašnjavo i krvavo, na klju ara zatvora - ustaši Bunozi.⁸⁵

Dvadeset etvrtog juna ujutra, ustaško rukovodstvo iz Ljubuškog (kotarski predstojnik Ivan Bukovac, logornik Stanko Vasilj i lanovi ustaškog logora: fra Bono Jelavi , župnik iz Vitine, Šimun Bunti , iz Cerna, fra Juro Vrdoljak, urin Božo, Dane Miloš i dr.) održalo je sastanak u du anu Ante Gavrana. Neposredno posle toga, obnarodovan je poziv gra anstvu Ljubuškog, kojim se zahteva da se svi muškarci srpske nacionalnosti moraju odmah javiti u kotarsku oblast. Tako su po ela masovna hapšenja ljubuških Srba. Me u prvima je uhapšen uro Aralica, ro eni brat slikara Stojana Aralice, zatim Ljuban Gnjato, Danilo i Vlado uk, Damjan Deli , Pero Brki , Svetko Jeli i njegov sin or o, Maksim Kozi , Vlatko Dragi evi i njegov sin Niko, kao i trojica Jeli a - dva Jova i Vaso. Pohapsile su ih poznate ljubuške ustaše Staniša Vasilj, Šimun Bunti , Dane Milo, Križan Kalaba, Hajrudin Osmi i drugi, i oterali u ustaški logor. Tamo su ih povezali u lance, dva po dva, utovarili u autobus i krenuli prema Mostara. Nakratko su se zaustavili pred Duvanskom stanicom da bi ubacili u autobus jos dvojicu vezanih Srba - Pera Brki a i or a Jeli a, a potom nastavili put. Vozilo se iznenada zaustavilo kod sela Cerna, gde su zatvorenici isterani napolje i poterani kroz kamenjar, obrastao kržljivim rastinjem. Oko 200 metara južno od ceste zaustavili su se kod jedne veoma duboke jame, u koju je, prema planu ustaških zlo inaca, trebalo gurnuti svo srpsko stanovništvo ljubušskog sreza. Kakvom su strašnom smr u umoreni navedeni Ljubušaci - Srbi, može se naslutiti na osnovu kazivanja meštana, koji su nakon tri dana uli o ajni ka zapomaganja ljudi iz jame, što nedvosmisleno potvr uje pretpostavku da su živi gurnuti u provaliju da tamo na mukama skapavaju.⁸⁶

Nekoliko dana docnije, ta nije no u izme u 30. Juna i 1. jula, dovezeno je kamionima 86 Srba, navodno iz okoline Stoca i apljine, na Humac kod Ljubuškog gde se, u blizini franjeva kog manastira, nalazi duboka jama. Oko te jame uli su se, u gluvo doba no i, puš ani pucnji i zapomaganja žrtava. Ipak, niko od »Hristovih sluga« iz tog manastira nije izašao napolje da vidi šta se do-

85. M. Konjhodži , n.d., str. 268-287.

86. Isto, str. 289-290.

gada. Kolja i su nesmetano završili svoj krvavi posao i ujutru naterali seljake iz Humca da leševe poubijanih ljudi, koji su ležali na sve strane oko jame, survaju u provaliju. Ovaj zločin je izvršen nakon objavljivanja proglašenja podmaršala Lakše, što potvrđuje naš raniji zaključak da su stolice ustaše bile toliko ogrezle u zločin i krv da ih čak ni Glavni ustaški stan u tome nije mogao zaustaviti. O ovom zločinu se u izveštaju podmaršala Lakše od 5. jula 1941. godine, između ostalog, kaže:

»Oko dva sata iza ponoći ušli su franjevci u samostanu na Humcu, među drugima o. Srećko Granić, u blizini pucnjavu. U dva automobila dovezeno je prema kazivanju svjedoka 85 ljudi, navodno, iz Dobra kod Stoca. Ubijeni su pored ograde i u ogradi (šumi) franjevačkog samostana na Humcu, zvanog Dračevica, i pobacani su u jamu u toj ogradi. Uloženo se jaukanje ljudi i zazivanje u pomoć Boga, svetaca, ljudi.

Seljaci na Humcu prisiljavani su da prenose mrtvace do jame; među ostalim Mirko Šošić i Jozo Pantić. Tvrde da se i mesar iz Ljubuškog Osmiljčić hvalio kako je pomagao ubijati...«⁸⁷

Međutim, Kotarska oblast iz Ljubinja obavestila je Veliku župu »Hum« da je na Humcu ubijeno 90 etnika, što rečito govori o sauesništvu te oblasti u zločinu o kome je rečeno.

Isa od ovog stratišta bio je pobjegao jedan nesrećnik, ali su ga sutradan, dok se krio iz nekog zida u blizini Ljubuškog, pronašla dvojica razbojnika, grozno ga mučili i na kraju zaklali, ali ne nožem nego lovačkom puškom; prislonili su mu dvocevku na grlo i opalili, tako da ga je sa mnom naprosto preklala.

Kada je rečeno o stradanju srpskog stanovništva ondašnjeg ljubušskog sreza, beležimo jedan potresan događaj, koji može da služi nastavku buduće generacijama hercegovačkih Muslimana. Naime, grupa ustaških razbojnika zakucala je teno i na vrata Mehe Dželilovića, nadničara iz Čapljinice, i naredila mu da pones njima. Obukli su ga u ustašku uniformu i doveli pred jedan kamion dupke pun vezanih i polumrtvih Srba, Mehovih komšija i poznanika. Popeli su se na kamion i, posle jedne asovne vožnje po prašnjavom makadamu, stigli na Humac. Kada su ustaše počeli da ubijaju bespomoćne ljude, Meho je stajao kao skamenjen. Prišao mu je jedan ustaša i besno viknuo:

- Sta je, šta bleneš - brzo na posao!
- Ja? - rekao je Meho - ne! Nikada! Ja nijesam ubica.
- Moraš... to je služba.
- Ne, nikada! - odgovorio je odlučno Meho.
- Onda eš i ti dolje - povikao je ustaša. Okrenuo je tu nadjamom cev karabina u Mehovo čelo i opalio. Zajedno sa svojim komšijama Srbima i Meho se srušio u duboku jamu.⁸⁸

U izveštaju Komisije za utvrđivanje ratnih zločina sreskog NOO Ljubuški, upućenom 11. juna 1945. godine Oblastnom NOO odboru za Hercegovinu, navode

87. *Arhiv VII*, fond NDH, kut. 84, reg. br. 55/3-5.

88. M. Konjhodžić, n.d., str. 291 i 292.

se slede a stratišta - jame i broj žrtava ustaškog genocida u ljubuškom srezu. Evidencija tih podataka:

- Humac 86 osoba
- Hrašljani 30 »
- Cmopod 18 »
- Cerno 200 »
- Zve alova Drin 70 »
- Grabovo vrelo 152. osobe.⁸⁹

Re je o evidenciji i o žrtvama ilindanskih pokolja, o kojima se bitno reči, kao i o onima koje su dovedene sa strane i bacane u pomenute jame. Na žalost, to zamršeno pitanje nismo mogli rasvetliti u ovoj knjizi, pa ono, kao i mnoga druga, i dalje ostaje otvoreno.

STRADANJA SRBA GRADA I SREZA MOSTARA ZA VREME VIDOVDANSKIH POKOLJA

Masovna hapšenja i ubijanja mostarskih Srba (u prvom redu inteligencije) poela su 24. juna po podne. Hapšenja su vršena po kućama, kancelarijama, zanatskom radionicama, na Lučkoj malici, trgovima, ulicama, baštama, njivama, neprekidno tri dana. Prethodno je naredeno da Srbi i Jevreji za tri dana ne izlaze iz svojih kuća, uz pretnju da će svaki onaj koji prekrši to naredenje biti na licu mesta streljan. Zahvaljujući tome, za tri dana (24, 25. i 26. juna) uhapšeno je 450 ljudi i strpano u žandarmerijsku stanicu i školu »Kraljice Marije«, koja je pretvorena u sabirni logor. Bili su to ljudi iz svih društvenih slojeva: intelektualci, radnici, seljaci, zanatlije, trgovci, službenici, penzioneri. Među prvima su pohapšeni poznati mostarski trgovci: Šain, Radulovi, Kadijevi, Peško, Colovi, Toholj, Njunji, Komad, Hamovi, Čerečkovi, Komnenovi, Milievi i drugi; sveštenici: V. Gvozdenovi, J. Vujovi, D. Aškrabi, O. Radi, P. Pejanovi, V. Petkovi; prosvetni radnici: D. Muhibabi, M. Tilimbat i P. Jani, kao i mnogi drugi. Pohapšeni ljudi su već naredne noći ubijeni na mostovima mutne i krvave Neretve, na Skakalima, u Sutini, kod Ortiješkog groblja, u selu Ilićima, kod rudnika mrkog uglja i drugim stratištima. Najviše je onih koji su kamionima odvezeni put Ilićluka, Ljubuškog i Širokog Brijega, poklani noževima ili pobijeni maljevima, motkama, specijalno napravljenim gvozdenim šipkama i survani u neku od znanih i neznanih jama i drugih masovnih ljudskih grobnica. Nikada se ne može saznati pojedinosti vidovdanske Golgote mostarskih Srba, ali se, iz nekoliko fragmenata koje ćemo izneti, mogu naslutiti.

Svedoci koje je saslušavala Zemaljska komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača navode da su, u tih sumornih juna dana svojim očima gledali kako ustaše odvoze pune kamione vezanih Srba prema Ilićluku i Širokom Brijegu i kako se docnije vraćaju s praznim kamionima, kaljavi i krvavi svraćaju u kafanu na Balinovcu, piju i ljube krvave kame. Svedok Marijan Pave-

89. Navedeno saslušanje S. Raguža.

li, na primer, isti je da mu se, kao poglavnikovom prezimenjaku, ustaša Augustin Turk hvalio da je ubio 508 Srba i ispričao mu da su ga, prilikom odvođenja mostarskih Srba na stratište, u kamionu napala dva Srbina, koji su uspeli da se odreše, ali da ih je on savladao i lično ubio osmoricu.

Iz ovog iskaza vidi se da je bilo pokušaja otpora i bekstva, ali bez uspeha. Niko se od mostarskih Srba koji su odvezeni prema Italiju i Širokom Brijegu nije vratio, izuzev Steva Miličevića, koji je bio oženjen Nemicom. Na njenu intervenciju pušten je upravo u trenutku kada je doveden na jamu. Prema njegovom kazivanju ta jama se nalazi više sela Italuka, udaljena od Mostara oko desetak kilometara. U tu jamu su bili:

Risto Čolovi, trgovac	Marko Kovačević, inženjer
Đorđe Čolovi, trgovac	Dušan Komad, trgovac
Dušan Hamović, trgovac	Dušan Aškrabi, sveštenik
Mitar Hamović, trgovac	Strahinja Čabak, službenik
Svetozar, Toholj, bravar	Mihajlo Miljević, trgovac
Ilija Toholj, trgovac	Miho Borozan, zemljoradnik
Branko Čekić, podrumar	Veselin Komnenović, trgovac
Milan Čekić, trgovac	Trifko Trkulja
Đorđe Peško, trgovac	Ljubomir Krulj, podrumar
Risto Vujačić, knjižar	Jovo Oborina, podrumar
Jefio Vujić, sveštenik	Pero Radulović, trgovac
Dušan Mućibabić, profesor	Pero Čolić, bravar
Tošo Njunjić, trgovac	Ljubomir Šain, trgovac
Savo Kablar, krojač	Vukašin Petković, sveštenik
Mladen Milutinović, trgov. pomoćnik	Petar Pejanović, sveštenik i drugi. ⁹⁰

Smatra se da je za nekoliko dana (od 24. do 28. juna) samo iz grada Mostara ubijeno 160 ljudi na grozno svirep način. To nedvosmisleno potvrđuje iskaz Dušana Aničića, čoveka kome je pošlo za rukom da pobegne sa stratišta i preživi rat. U tom iskazu se, pored ostalog, kaže da su ustaški zločinci, 27. juna u ranim jutarnjim časovima, postavili kod Lučke malte zasedu, zaustavljali sve ljude koji su išli u grad, izdvajali Srbe i zatvarali ih u prostoriju za prtljag. Predveče su stigli rukovodioci te akcije Petar Budak i Salko Dizdar. Po njihovom naređenju svi zatvorenici su bili povezani, izuzev jednog dečaka Momirovića, koji se predstavio kao Bugarin i na taj način uspeo da se izvuče. Ostali su odvedeni na obalu reke Neretve, gde su pobijeni na jezivo svirep način: udaram su velikim kamenom u glavu, uz satanske povike: »Šteta je na srpsku svinju potrošiti metak«. Prvi na redu bio je Dušan Aničić, atletski razvijen i veoma snažan čovek. Poveo ga je ustaša Salko Dizdar i doveo na samu obalu reke, s namerom da ga udari kamenom u glavu i mrtvog ili onesveženog obori u Neretvu. To mu, međutim, nije pošlo za rukom. »Kada sam video, da mi nema spasa« - isti je rekao.

90. Arhiv Jugoslavije, ZKRZ BiH, inv. br. 55.802 i 55.325; Arhiv Hercegovine, fond Okružnog suda u Mostaru, br. Ko. 248/1946; Spomenica Mostara 1941-1945.

»odsko io sam ustranu, zatr ao se i sko io u vodu. Dok sam tr ao veliki kamen me udario u glavu i dobro me okrvavio.« Uprkos tome uspeo je da pobegne, jer je bio odli an pliva ; pomogla mu je i okolnost što je no bila prili no mra na. Sakrio se u jedan škrip na obali Neretve i tu se pritajio. Slušao je o ajni ka zapo- maganja ljudi, tupe udarce i pljuskanje u vodu unakaženih tela Danila Radovi a, Laza Vukovi a, Branka Šupljeglava, Vidoja Medana, Laze Ivaniševi a, Mihajla Bili a, Š epana iri a, Špire Prodanovi a, Vasilija Saleti a i dr.

Iz ove grupe, pored Ani i a i Momirovi a, spasio se još jedan de ak - Savo Guši . Kada se uverio da mu nema spasa, dovitljivi Savo je rekao ustašama da zna gde se nalazi sklonište etni kog oružja, poveo ustašku patrolu pored ka- sarne u kojoj su se nalazili italijanski vojnici i, kada je naišao ispred stražara, kao munja uleteo u krug kasarne; stražar je zaustavio ustaše koje su pokušale da udu za njim. Tako je mali Savo našao uto ište kod italijanskih okupatora.

Branka Mrki a i Iliju Kokotovi a ustaše su povele prema Bijelom Polju, s namerom da ih tamo ubiju i bace u Neretvu. Kada su ih doveli na obalu reke, oni su, iskoristivši neopreznost dželata, sko ili u reku i, št i eni mrakom, uspeli da pobegnu.⁹¹

Navodimo nekoliko pasusa iz pomenutog lanka Draga Karla Mi let i a. (Hrvata po nacionalnosti), koji govore o krvavim tragovima ustaških zlo inaca u Mostaru, koji su uprljali ne samo ulice i trgove nego i obraz ovog lepog grada na bistroj i plahovitoj Neretvi. Evo tih pasusa u sažetom obliku:

- U Neretvi, ispod mosta na Musoli, prona en je 27. juna leš u plavoj košulji sa kravatom. Na levom ramenu bila je vidljiva rana veli ine de jeg dlana; rane od udaraca tupim predmetima utvr ene su još izme u ple ke i rebara. Svedoci su u poginulom prepoznali mostarskog špeditera Milana Šotru;

- Ispod mosta na luci prona en je, 14. jala, leš u plavim avijati arskim pantalonama udaren tupim predmetom u potiljak s desne strane i nožem u sto- mak; re je o lešu radnika Pantelije Pant i a;

- Na mestu zvanom Skakala prona en je, 3. jula, leš u železni koj unifor- mi sa zlatnim širitima, udaren tupim predmetom tako snažno da mu je mozak bio prosut po zemlji, a vilica smrskana;

- Devetnaestog jula prona en je, na jugu grada kod klanice, leš u karira- nim pantalonama i žuto crvenim cipelama; obdukcija je pokazala lom kostiju gla- ve vatrenim oružjem.⁹²

A kakvi su se prizori sretali južno od Mostara i apljine, gde su stotine leševa plivale Neretvom sve dotle dok hrvatsko stanovništvo nastanjeno u delti Neretve nije uputilo energi ne zahteve najvišim organima vlasti NDH da se leševi poubijanih Srba i Jevreja ne bacaju u Neretvu i druge hercegova ke reke, jer za- ga uju vodu - može se zamisliti.

91. Drago Karlo Mileti , n. ., str. 113; *Arhiv Jugoslavije, ZKRZ BiH*, dos. br. 4398.

92. Isto, str. 113 i 114.

*

Vidovdanski pokolji su žestoko pogodili i srpska sela u okolini Mostara, koja su pripadala ondašnjem mostarskom srezu: Bijelo Polje, Raštane, Gnojnice, Ortiješ, Lakševine, Malo Polje, Blagaj, Hodbinu, Bogodol, Pijeske, Ba evi e, Žitomisli i dr. Upavo u vreme masovnih hapšenja i ubijanja Srba grada Mostara, u selu Žitomisli u i Pijescima je, tokom 26. i 27. juna, uhapšeno preko 30 ljudi i u tri partije odvedeno na Bunu, u selo Blizance i na Domanovi e. Prvu grupu, u kojoj se nalazilo trinaest ljudi (Danilo M. Pudar, Branko M. Pudar, oko M. Pudar, Andrija Lj. Andri , Dušan I. Andri , Spaso I. Andri , oko V. Kuzman, Danilo V. Kuzman, Ilija A Kuzman, Milan A Kuzman, Mitar A. Kuzman i Danilo J. Kuzman), oterale su ustaše predvo ene Džonom Salkom, Markom Pulji em i Ahmetom Rahmi em, na Bunu, gde su ovi nedužni ljudi lu a ki mu eni na razne na ine, poklani ili poubijani tupim predmetima, a potom ba eni u Neretvu (neki u Bunu); nijedan nije uspeo da pobegne.

Druga grupa, u kojoj se nalazilo celokupno bratstvo manastira Žitomisli , zadužbine uvene hercegova ke vlastelinske porodice Hrabrena-Miloradovi a (ukupno 7 ljudi), stradala je uo i Vidovdana, 27/28. juna 1941. godine. Starešina ovog najbogatijeg manastira u Hercegovini, koji se nalazi na Neretvi južno od Mostara, dobio je poziv da se 27. juna, sa celim manastirskim bratstvom, javi ustaškim vlastima na suprotnoj (desnoj) obali Neretve. Uveren da ustaše ne e di i ruku na sveštenstvo ovog uvenog hrama, u kome je vekovima propovedana re ljubavi i sloge me u ljudima, starešina manastira je odlu io da se, sa svim svojim uenicima, odazove pozivu. Na suprotnoj strani su ih, me utim, umesto civilnih vlasti, ekali ustaški kolja i: Mate Primorac, Pero Martinovi , Ivan Krndelj (iz sela Blizanaca) i Drago, Mate i Jozo Gali (iz Kru evi a), sa desetak ustaša, koji su ih odmah povezali žicom, natrpali u »Crnu maricu« i odvezli do sela Blizanaca, odnosno do jame »Vidonje«, kod itilka. Tu su ih, nakon jezivog mu enja i mrcvarjenja, polužive survali u provaliju da.polako izdišu u tminama »Vidonje«. Svedoci (Pavan Ga i , Uroš Puhalo, Ibro Rahimi i An elko Pudar) isti u da se, posle ovog gnusnog zlo ina, Salko Krvavac iz Blizanaca hvalio daje držao sve u ustaškim kolja ima dok su oni obavljali svoj krvavi posao. U jamu »Vidonju« su ba eni:

Konstantin Vu urevi , jeromonah - starešina manastira
Makarije Pejak, jeromonah
Dositej Vuki evi . jeromonah
Vladimir ejevi , proto akon, sekretar crkvenog suda
Branko Bilanovi , bogoslov
Marko Prodanovi , bogoslov
Obren Okiljevi , iskušenjak
Mladen Šaran, iskušenjak.⁹³

93. Mitropolit dabro-bosanski Vladislav, *Nastojatelji manastira, monaštva i njegov rod na obnovi i vanju manastira Žitomisli* , str. 21 i 22; *Arhiv Jugoslavije*, ZKRZ BiH, inv. br. 55.312.

O vandalskoj pljački eksponata neprocenjive kulturne vrednosti iz ovog hercegovačkog manastira bile rečene i docnije.

Ta grupa, u kojoj se nalazilo 13 ljudi pohapšenih u selu Žitomisli u Pijescima, oterana je 27. juna na Domanoviće i zatvorena u zloglasni magacin tamošnje Duvanske stanice. Iz već citiranog saslušanja ustaškog rojnika Stojana Raguža i iskaza grupe svedoka iz sela Oplića, vidi se da su osmorica (po Ragužu deseterica) uhapšenika iz sela Pijeska puštena kućama, odnosno prepuštena u nadležnost mostarskim ustašama, dok su ostali umrli na najstrašnijim mukama. Risto Pudar je, na primer, nabijen na gvozdeni ražanj i okretan sve dok nije izdahnuo; Panto Pudar je više puta udaran maljem u potiljak sve dok mu glava nije stisnuta kao zmijski; Risto Andrić je imao više sreće: iskoristio je trenutnu nepažnju mušketara, skočio kroz prozor i sprata hapsane i na mestu ostao mrtav. Prethodnog dana je zverski ubijen Mitar Pudar, sa dva sina - Novicom, starim 22 godine i Milanom, mladićem od 15 godina. Iz Žitomisli je, dakle, tokom 26. i 27. juna ubijeno dvadeset šest ljudi.⁹⁴

Nisu bolje prošla ni druga sela ondašnjeg mostarskog sreza, nastanjena srpskim stanovništvom. O tome rečito govore ovi primeri.

U ranu zoru 27. juna 1941, grupa od oko 40 ustaša, koju su predvodili Andrija Rotim, Mijo Penava, žandarmerijski narednik Bulić i Luka Musa - upala je u selo Bogodol, gde su uhapsili pet muškaraca (Jova Bojanić, Branka Ratković, Goran Ratković, Sava Matković i Pera Matković) i četiri žene (Mirna Matković, Stanu Matković, Vesnu Ivanišević i Ristu Ivanišević). Svi su istoga dana oterani u selo Gradac, kod Širokog Brijega i tamo poklani. Leševi muškaraca su bačeni u neku tamošnju jamu (svedoci ne navode koju), dok su leševi žena zakopani u bašti osnovne škole tog sela. S obzirom na to da su žene bile u dobi između 30 i 45 godina, nije teško pogoditi zašto su odvojene od muškaraca i odvedene u školu.⁹⁵

Sutradan, 28. juna, ustaše su upale u selo Hodbinu i, vršeći pretragu srpskih kućama, našle na spavaju Sava i Rista Palavestru; prvog su ubile u krevetu, a drugog pred kućnim pragom. Dva dana docnije, uhvaćeni su i odvedeni neznano kud Mihajlo i Svetozar Šupljeglav, iz sela Hodbine, i Rajko Šupljeglav, iz Ortiješa, dok je Mitar Berberović, starac od preko 70 godina, ubijen na svom kućnom pragu u selu Ortiješu.⁹⁶

Iz iskaza grupe svedoka iz Raške Gore (Marijana Gaga, Maksima Janjić, Nikole Anić i Joza Anić) i Marijana Škobić) saznajemo da su ustaške patrole uhapsile, 27. juna, na železnoj stanici u Mostaru pet ljudi iz Raške Gore (Janjić Marka, Miloša, Koja, Jakova i Rista) i odvele ih u nepoznatom pravcu, odakle se nijedan nikada nije vratio.⁹⁷

Masovna hapšenja i ubijanja Srba vršena su i u drugim selima mostarskog sreza sve do kraja juna, odnosno do dolaska u Mostar Pavelićevog posebnog

94. Arhiv Jugoslavije, ZKRZ BiH, inv. br. 55.159 i 55.312.

95. Isto, inv. br. 55.321.

96. Isto, inv. br. 55.324.

97. Isto, inv. br. 55.325.

opunomo enika podmaršala Lakše. On je, u cilju što brže pacifikacije pobunjenog područja, privremeno obustavio pokolje hercegovačkih Srba i 30. juna pustio na slobodu oko 300 ljudi, koji su bili zatvoreni u žandarmerijskoj kasarni i u zgradi osnovne škole »Kraljice Marije« u Mostaru. Posle toga, nastupilo je kratkotrajno zatišje, koje je trajalo do 19. jula, kada su poela nova masovna hapšenja, ubijanja i deportovanja Srba i Jevreja u zloglasne ustaške koncentracione logore. O tome i ljudima koji su vršili te udovišne zločine bi e re i u narednom poglavlju.

VIDOVDANSKI POKOLJI SRBA U KONJI KOM SREZU

Uo i Vidovdana i u konji kom srezu su izvršena masovna hapšenja Srba, s motivacijom daje re o privremenoj meri iji je cilj spreavanje pobune srpskog stanovništva protiv ustaške vlasti. Hapšenja su poela 23. juna izjutra. Toga dana je grupa žandarmerije, s Grgom Kožulom na elu, uhapsila Dušana Pištala iz sela Prigranina i Sava Radovića iz Zeljuše, odvela ih u ustaški logor u Mostaru i tamo stavila na najstrašnije muke: zabadali su im igle ispod nokata, šibali ih po tabanima, ekserima ih prikovali za pod, pa im onda naložili vatru na grudima. Naposljetku su ih polumrtve strpali u automobil i povezli prema Sarajevu, ali tamo nisu stigli - Savo Radović je ubijen u selu Prigranina, dok je Dušan Pištalo uspeo da za vreme vožnje otvori vrata automobila, iskoči napolje i surva se niz kamenitu strmu u Neretvu. Tu su ga sutradan pronašle njegove komšije (Janko Pištalo, Siman Kandić i Obren Bojanić) i odnele kući. Kada se osvestio i malo pribrao ispričao je svojim spasiocima kako su on i Savo mu eni u ustaškom logoru u Mostaru, da bi neposredno posle toga izdahnuo.⁹⁸

Iz sauvane arhivske građe vidi se da je tih dana grupa ustaša, koju su sačinjavali: Boško Pavlović, Ivan Tipurić, Mirko Tipurić, Branko Škobo, Zvonko Jerković, Šukrija Leto i Ivica Azinović, upala u selo Bijelu, uhvatila četvoricu ljudi (Todora i Rista Vulića, Aleksu Lazarevića i Rista Janjića) i ceo dan ih mučila i zlostavljala, terala po okolnim šumama, tražeći od njih da pokažu gde su sakrili oružje, jer su znali da ga imaju. Oni su na kraju popustili i predali puške. Pre nego što su ih poterali u Konjic, Šukrija Leto je poručio ostalim Srbima sela Bijele koji imaju oružje da ga sami predaju, jer im se u tom slučaju ništa neprijatno neće dogoditi, naglasivši da on tačno zna ko ima pušku. Nasedaju i toj prevvari, Jovan Janjić i Savo Kalem su doneli skrivene puške i požurili za ustašama da ih predaju, uvereni da će Šukrija Leto održati reč. Grdno su se prevarili - oterani su, sa pomenutom četvoricom ljudi, u Konjic, odakle se nikada nisu vratili svojim kućama.⁹⁹

U to vreme pohapšeni su mnogi ljudi iz Boraka, Blaca, Donjeg Sela, Zagorica, Džepa, Konjica, Brana, Bradine i drugih sela ondašnjeg konjičkog sreza. Prema podacima Zemaljske komisije za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih

98. Isto, inv. br. 55.313.

99. Isto, inv. br. 55.297.

pomaga a BiH, u Konjicu je uo i Vidovdana uhapšeno 108 Srba, od kojih je pušteno ku ama samo desetak, mahom železni ara koji su još bili potrebni ustaškim vlastima. Iz tih podataka se vidi daje tih dana u Konjicu ubijeno šest ljudi (Milan Tomašević - gostioni ar, Mišo Mužjevi - železni ki inovnik, Mile Domi - student, Risto Lambić - geometar, Mirko e ez - tehni ar i Dušan Simić - železni ar; ovaj poslednji je ubijen u Bradini), da ih je 10 pušteno ku ama, a ostali zadržani u zatvoru do po etka avgusta, kada su odvedeni na Ivan-planinu, gde su zverski poubijani (o tome e biti re i u narednom poglavlju). U materijalima pomenute komisije navodi se da je 23. juna ponovo u selu Bradini uhapšeno dva naest ljudi (u knjizi M. Radovi a stoji da je uhapšeno njih 15), koji su prvo mu eni i zlostavljani u žandarmerijskoj stanici na Ivan-pianini, a zatim kamionima odvezeni u Sarajevo, gde su u tamošnjem zatvoru proveli nekoliko dana, a potom u Semizovac, gde im se gubi svaki trag.¹⁰⁰

Uo i Vidovdana, pripadnici ustaškog tabora iz Ostrošca, kojima je komandovao Mile Ostojić, izvršili su hapšenje Srba u selima oko Ostrošca, tako da se 27. juna nave e u zatvoru ovog tabora našlo oko 70 ljudi. Neki od njih su odmah poubijani, ali je najve i broj, posle rasturanja proglašenja generala Lakše, pušten ku ama. Tome je, nema sumnje, doprineo i energičan zahtev Muslimana Ostrošca da se uhapšeni Srbi puste na slobodu. Sli na situacija bila je i u susjednoj Jablanici, gde su u to vreme vršena samo pojedina na hapšenja i gde su i ti uhapšeni pojedinci, na intervenciju meštana, puštani ku ama. Na kraju ovog šturog pregleda vidovdanskog pokolja Srba u konji kom srezu, navodimo imena najokorelijih ustaških zlo inaca u ovom kraju (podstreka a, organizatora i izvršio-ca masovnih pokolja Srba ne samo vidovdanskog nego i ilindanskog, o kojima e biti re i u narednom poglavlju: Zvonko, Ivan i Branko Jerković, Nikola Lopari, Branko Škobi, Muhamed Krepo, Ragib Muftić, fratri Musa Trpimir, Slavko Luburi i Nikola Ivanišević, Filip Dudić, Ante Ton o, Nono Volf, Šerif Ga o, Šerif Hošaf, Jozo, Rudo i Vlado Nedved, Branko Škobi, Osman Bašić, Džafer engić, Smajo Pirki, Boško Pavlović, Zulfo Koso i Vjekoslav Krasnić.¹⁰¹

DRUGA NEVESINJSKA PUŠKA

Krvavi vidovdanski pokolji hercegova kih Srba, sjedne, i napad nacističke Nema ke na Sovjetski Savez, s druge strane, doveli su do prerastanja prvih oružanih borbi u opšti ustanak srpskog naroda u gornjoj Hercegovini. Nezapam eno slobodarsko nadahnu e koje je izazvala vlast o ulasku SSSR-a u rat, neodoljivo je pokrenulo ve formirane ete narodne vojske iz odbrane u napad na ustaške žandarmerijske postaje. No u 23/24. juna oko 70 naoružanih ustanika iz sela Lukavca i Zovog Dola blokiralo je žandarmerijsku stanicu u Lukavcu i uputilo poziv žandarmima da se predaju. Pošto su oni odbili taj poziv, stanica je obasuta puš anom vatrom sa svih strana, pod ijom zaštitom se grupa bombaša primakla,

100. Isto, inv. br. 55.288; M. Radović, n.d., str. 83.

101. M. Radović, n.d., str. 84.

tako re i, do samog kasarnskog zida. Našavši se u bezizlaznoj situaciji, žandarmi su se predali; bilo ih je etrnaest. Ustanici su ih razoružali. Odmah je obrazovan narodni sud od najuglednijih ljudi, koji je saslušao zarobljene žandarme i, na osnovu njihovih iskaza i zaplenjenih dokumenata, utvrdio da su u estvovali u zlo inima i pripremali masovno hapšenje Srba u Zovom Dolu i Lukavcu. Zbog toga su njih trinaestorica osu eni na smrt i streljani. U žandarmerijskoj stanici je zaplenjen izvestan broj pušaka i znatne koli ine municije.¹⁰²

Iste no i, ustani ke ete iz sela Kolečka i Zaloma, napale su žandarmerijsku stanicu u selu Riljima, na putu Nevesinje-Gacko. U stanici se nalazilo samo šest žandarma (12 se nalazilo na raskrsnici puteva kod sela Plužine). Pod zaštitom vrlo precizne vatre iz dva puškomitraljeza, grupa boraca se približila kasarni i kroz prozore ubacila bombe. Vide i da je dalji otpor uzaludan, žandarmi su se predali; njih je, zbog u eš a u zlo inima nad nedužnim ljudima, narodni sud osudio na smrt streljanjem. Posle zauzimanja žandarmerijske stanice, ustanici su se uputili prema selu Plužinama. Žandarmi koji su se tamo nalazili i nekoliko ustaša nisu pružili nikakav otpor ve su pobjegli prema Ulogu. Ustanici su ušli u selo, oduzeli oružje od Muslimana (ulimana i Šikala) koje im je dodelila ustaška vlast, ali nikoga nisu dirali. Ta injenica ubedljivo demantuje tvrdnju nekih istori ara da je neorganizovana ustani ka masa tražila »oko za oko, zub za zub«.

Bez borbe je zauzeta i letna žandarmerijska stanica na Morinama, pošto su žandarmi pobjegli u Ulog, ne ispalivši ni jedan metak. Ustanici su demolirali žandarmerijsku postaju, razoružali »divlje ustaše« iz mahale Bjelojevi a, ali su samo dvojicu osudili na smrt, dok su ostale pustili na slobodu. Toga dana je likvidirana, u selu Šipanu, grupa od sedam ustaša i žandarma, sa Džemilom Sari em i Ibricom Hebibom na elu, koja je došla u to selo sa duga kim spiskom ljudi, koje je nameravala da pohapsi i pobije. Ustani ka eta iz sela Brata a, kojom je komandovao Petar Samardži , oslobodila je Kifino selo, gde se sukobila sa jednom žandarmerijskom patrolom. U tom sukobu, ubijena su tri žandarma, dok su ostali pobjegli u Nevesinje. Na strani ustanika poginuli su Drago Samardži , ro eni brat komandira brata ke ete Petra Samardži a, i Filip Mari . Ustanici iz sela Biograda i Odžaka, oslobodili su selo Odžak; na minaretu džamije u ovom selu zavijorila se crvena zastava. Ustaše je uhvatila panika. U izveštaju komandanta garnizona u Kalinoviku kaže se da su ustanici zauzeli sva mesta oko komunikacije Kalinovik-Nevesinje i da ih ima preko tri hiljade.¹⁰³

Ustanici se nisu zadovoljili likvidacijom pomenutih žandarmerijskih stanica ve su, 24. juna oko 16 asova, napali Nevesinje sa tri strane. Nošeni velikim borbenim nadahnu em, ustani ki strelja ki strojevi su neustrašivo jurnuli na utvr ene neprijateljske položaje, koje je branilo oko 900 ustaša, domobrana i naoružanih meštana.

102. *Arhiv VII*, fond NDH, kut. 85, reg. br. 15/9-1; Savo Skoko, Milan Grahovac, *Ju uski ustanak*, »Hercegovina u NOB«, knj. 2, str. 422-428.

103. Isto, kut. 85, reg. br. 3/4-2.

Me utim, do ekani dobro organizovanom vatrom iz ustaških rovova, gus-
ti strelja ki strojevi ustanika bili su prinu eni da zalegnu na bliskom odstojanju,
izgubivši u tom prvom jurišu pet neustrašivih boraca. Pošto je u me uvremenu,
zbog neopreznosti ustanika, jedna satnija domobrana, koja je nastupala pravcem
Mostar-Nevesinje prodrla u grad i oja ala ustašku odbranu, i drugi juriš ustanika
je pretrpeo neuspeh. Novi napad na grad preduzet je 25. juna pred zoru, pošto su
prethodno poja ane snage koje su držale položaje u Bišini, na Trusini i Morina-
ma radi spre avanja intervencije neprijateljevih snaga spolja - iz Mostara, Stoca i
Kalinovika. Koriste i no , grupa ustanika koja je napadala sa južne strane prodrla
je u grad, ali joj nije pošlo za mkom da zauzme Vojni logor i Kneža u - glavne
oslonce u sistemu neprijateljeve odbrane. Zbog toga se i ovaj napad završio neu-
spešno; ustanici su bili prisiljeni da se povuku na polazne položaje i da upute gro
snaga na pravce koji iz Mostara, Stoca, Bile e i Kalinovika koncentri no vode ka
Nevesinju.

Uprkos tome, napad ustanika na Nevesinje izazvao je zaprepaš enje i
uzbunu ne samo u Glavnom ustaškom stanu nego i u štabovima i komandama
nema kih i italijanskih okupatorskih trupa. Dvadeset petog juna u 11.15 asova
pukovnik Prohaska je uputio »vojskovo i« Slavku Kvaterniku telegram slede e
sadržine: »Danas u 10 sati naoružani pobunjenici ušli su u Nevesinje i prekinuli te-
lefone i telegrafske veze (s tim gradom). Jedna satnija s njima u teškoj borbi.
Postata je još jedna satnija iz Mostara u pomo .«^M Istoga dana, nema ki
opunomo eni general u Zagrebu Glajze Horstenau je dobio obaveštenje da je
4-5.000 srpskih i crnogorskih ustanika preko Grepka napalo Nevesinje. Alarmira-
ne su, razume se, i italijanske okupacione vlasti, a preduzete su opsežne mere za
gušenje ustanka: »Slao sam u Hercegovinu jedan bataljon domobrana za drugim,
mislim oko 7 ili 9 bataljona, sve što sam mogao smo i, upravo do zadnjeg domob-
rana«¹⁰⁵ - kaže se u izjavi S. Kvaternika. Tim domobranskim snagama pridružili
su se divlji ustaški odredi iz zapadne i južne Hercegovine, pa su udružene
ustaško-domobranske snage koncentri no krenule prema Nevesinju, ali se, kako s
razlogom isti e general Horstenau, nisu pokazale »baš tako udarne« kako se od
njih o ekivalo. Naprotiv, na dva od ukupno tri pravca kojima su nastupale, bile
su zaustavljene ili naterane u bekstvo.

Za to vreme, opšti ustanak je zahvatio celu gornju Hercegovinu. Dvadeset
petog juna zauzeta je žandarmerijska stanica u Fojnici. Tom prilikom ubijen je je-
dan, a zarobljena dva žandarma, koji su posle sedam dana pušteni na slobodu.
Sutradan, 26. juna, grupa ustanika do ekala je iz zasede jedan vod domobrana,
koji se sa dva kamiona kretao iz Bile e prema Gacku; kamioni su uništeni ru nim
bombama, a zarobljeni domobrani razoružani i pušteni na slobodu. Svi putevi
koji vezuju Gacko i Avtovac sa Bile om i Nevesinjem stavljeni su pod kontrolu
ustani kih eta. Vršene su i užurbane pripreme za napad na neprijateljeve gar-
nizone u tim mestima. »Obru se steže oko Avtovca i Gacka i odmetnici se sprema-
ju da napadnu pomenuta mjesta« - isti e natporu nik Markus, komandir žandar-

104. Isto, kut. 85, reg. br. 2/47-1.

105. S. Skoko, M. Grahovac, n. ., str. 425-428.

linkar
27. lipnja u 11.15 sati

1111 rani rano

POŠTA
JAVNA REPUBLIKE
br. 84

Zapovjedništvu
kopnene vojske

Danas u 10 sati neprijatelji
pobunjenici ušli su u Nevesinje,
prekinuli telegrafске i telefonske
vose. Jedna satnija je na njemu u
teškoj borbi. Borata je još jedna
satnija iz Mostara u pomoć!

br. 401

Pukovnik
Prohaske

Šeikhanov

pukovnik

Šeikhanov

25/VI

167

26 lipnja

III
Pošto je neprijatelj
ulazio u Nevesinje

Pošto je prednje primljeno na znanje
i o događaju obaviješten Vojskovođa, to
ovo

U S P I S E.

Glavar vojnog ureda,
gl. stož. pukovnik

Telegram pukovnika Prohaske Zapovjedništvu kopnene vojske NDHo ulasku ustani-
ka u Nevesinje

merijskog voda u Gacku, u svom izveštaju, pa nastavlja: »Sve telefonske veze su prekinute i svaki saobraćaj. Sa naših položaja vidimo neprijatelja kako se prebacuje i organizuje. Svi Srbi koji se nijesu prije odmetnuli, pobjegli su u goru i pridružili se ustanicima.«¹⁰⁶

Kada su svi pokušaji ustaško-domobranskih snaga da deblokiraju Gacko pretrpeli neuspeh, intervenisale su trupe italijanske 2. armije. Komanda divizije »Marke« uputila je 27. juna popodne, jednu motorizovanu kolonu iz Bile e za Gacko. Ta kolona je, me utim, na Kobiljoj Glavi obasuta pušanom vatrom i ru nim bombama i naterana u bekstvo. Kukavi ko bekstvo moderno opremljenih italijanskih trupa pred šaćicom ustanika, žestoko je razljutilo generala Arnika, komandanta divizije, pa je sutradan, 28. juna, uputio prema Gacku dva motorizovana bataljona, ali su ustanici do ekali i tu kolonu i naterali je u bekstvo. Evo šta je 0 tome, 28. juna uveče, zabeleženo u operacijskom dnevniku italijanske 2. armije:

»Komandant 6. korpusa današnjom depešom 1478 u 10.30 asova javlja da su uveče 27. i ujutru 28. juna kamioni divizije 'Marke' bili obasuti pušanom vatrom i ru nim bombama izme u sela Korita i Stepena na pola puta izme u Bile e i Gacka. Na našoj strani 3 mrtva i 16 ranjenih. Naređeno išćenje zone.«¹⁰⁷

Upravo u vreme kada su pomenuti italijanski bataljoni pokušali da se probiju prema Gacku, na Avtovcu su vođene žestoke borbe. Naime, oko 400 ustanika iz Gacka i Pive napalo je 28. juna u ranim jutarnjim časovima Avtovac, u kome se nalazilo preko 300 ustaša, domobrana i naoružanih meštana. Ve u prvom jurišu ustanici su ovladali isturenim položajima i saterali neprijatelja u utvrđeno naselje, pre svega u Vojni logor i Sokolski dom - uporišta koja je očajnik branio. Tek kada se spustila mra na noćsa olujnom letnjom kišom, neprijatelj je napustio svoje utvrđene položaje i panično pobjegao prema Fazlagi a Kuli. Može se zamisliti kakav je utisak ostavio telegram potpukovnika Aganovi a upućen iz Bile e 29. juna, koji glasi: »Dvadeset osmog lipnja Avtovac napadnut. Naša tamošnja satnija sva razbijena. Osm domobrana došlo 29. lipnja u Bile u, a za ostale se ne zna gde

Samo u periodu od 25. do 29. juna u borbama oko Avtovca i Gacka ubijeno je 40 neprijateljskih vojnika i starešina, dok je dvostruko više ranjeno i 11 zarobljeno (od toga 6 ubijenih i 18 ranjenih Italijana); na žalost, tom prilikom je ubijeno i 13 nedužnih meštana - Muslimana, od kojih neki na svirep način. Naime, revanšisti ki elementi, mahom ljudi iju su blisku rodbinu tih dana poubijale ustaše na suludo svirep način, po elisu da se svete nedužnom muslimanskom stanovništvu, ubijaju i ne samo odrasle ljude, koji su nosili ustaško oružje, nego i deca. Mada je situacija bila krajnje zaoštrena (celom Hercegovinom je potocima tekla srpska krv), do zauzimanja Avtovca nije bilo šovinisti kih ekscesa prema stanovništvu koje je pripadalo drugoj naciji i veri. Naprotiv, ustanici iz sela Jugo-

106. Arhiv VII, fond NDH, kut. 143a, reg. br. 4/2-1.

107. Isto, fond italijanskih snaga, kut. 54, reg. br. 1/2, Operacijski dnevnik italijanske 2. armije.

108. Isto, fond NDH, kut. 143b, reg. br. 33/8-3.

vica postavili su stražu ispred kuća svojih komšija Muslimana (dve brojne porodice Juga) da bi ih zaštitili od eventualne samovolje pojedinaca. U selu Brata u, ustaničke straže su uvalile Muslimane Muraspahije, u Grabovici Kevelje, u Biogradu upine, na Odžaku Šaranije, u Plužinama muslimane i Šikale. Puštani su na slobodu i zarobljeni domobranski vojnici, čak i žandarmi, osim onih za koje se utvrdilo da su vršili zločine. Međutim, prilikom zauzimanja Avtovca preovladala je stihija koja se nije dala obuzdati. Revanšistički elementi, kao što je već rečeno, pošli su da ubijaju sve odreda. Na sreću, do masovnog pokolja ipak nije došlo; neke ustanike čete su stražama ispratile prema Gacku grupe zarobljenog muslimanskog stanovništva, štite ih od revanšista. Iz *Spomen knjige palih boraca i žrtava fašističkog terora opštine Gacko* vidi se da je tom prilikom, od neboraca stanovništva, ubijeno 13 lica (7 ljudi - staraca i mladića, tri žene i tri deteta). Rečeno je, dakle, o pojedinačnim slučajevima. Teži utisak je ostavio na inu umorstva nego samo umorstvo. To se vidi iz izveštaja komandanta domobranskog Jadranskog divizijskog područja pukovnika Izera, koji je 1. jula, sa italijanskom motorizovanom kolonom, ušao u Avtovac. U tom izveštaju se, pored ostalog, kaže:

»Pri ulazu u samo selo, s lijeve strane puta, ispred mosta, bio je leš jednog deteta od 6 do 8 godina, koje je bilo zaklano nožem i bačeno na ledinu pored puta. Samo mjesto bilo je potpuno opljačkano i sve muslimanske kuće spaljene do temelja. Nasred sela bila je poštanska blagajna sva razbijena, koju su etnici (italijanski ustanici) nasilno otvorili. Na pragu jedne muslimanske kuće vidio sam leš jednog oveka, koji je bio zaklan nožem, rasporen mu je bio grudni koš, izvađeno srce i stavljeno na grudi. Pred jednom drugom kućom naišao sam na leš oveka od svojih 30 godina, koji je takođe bio zaklan nožem, odrezan mu polni ud i stavljen na trbuh. U jednoj jami nađena je jedna zaklana žena, kojoj su bile odrezane ruke. U zgarištu jedne muslimanske kuće nađen je poluugljenisan leš jednog oveka, koji je bio vezan, te je svakako živ bio bačen u vatru. U jednom žitu više sela nađena je zaklana žena. Pored toga, pronađeno je još nekoliko leševa muslimana Hrvata koji su bili poklani od strane etnika.«¹⁰⁹

Ipak valja reći, da su navedene zločine počinili pojedinci i grupice i da svo zarobljeno muslimansko stanovništvo nije poklano. Jednu poveću grupu žena, dece i staraca, koja se bila sklonila u podrum Bore u kova, spasili su trezveni ljudi iz redova ustanika. Devojkicu Šemšu Pašić, spasio je, prema njenoj izjavi, poručnik bivše jugoslovenske vojske Milorad Popović, ovek koji je u nekim lancima na ovu temu neosnovano označen kao vinovnik pokolja muslimanskog stanovništva u Avtovcu. Elementi stihije, ti verni pratioci svih masovnih oružanih ustanika u istoriji, nisu mimoišli ni junjski ustanak srpskog stanovništva u gornjoj Hercegovini ratne 1941. godine.

Krajem juna ustanak je zahvatio i delove bilekog, ljubinskog i trebinjskog sreza. Dvadeset petog juna ustanici iz Davidovića i Bijeljane napali su žandarmerijsku stanicu na Divinu, ali su žandarmi, zahvaljujući pristiglim pojačanjima iz Bileće i Stoca, uspeli da se održe. Dva dana docnije, ustanike čete

109. Isto, fond NDH, kut. 61a, reg. br. 12/11-1; Operacijski dnevnik italijanske 2. armije.

iz Vranjske, Simijeve, Zvijerine i drugih sela ispod planine Sitnice, blokirale su žandarmerijsku stanicu na Krsta ama i uputile poziv žandarmima da se predaju. Žandarmi su odgovorili puš anom vatrom i pokušali da se probiju iz obru a i povuku prema Bile i. To im, me utim, nije pošlo za rukom. Kada su kod Rajeve atrnje naleteli na ustani ku zasedu, bacili su puške i podigli ruke. Ukupno ih je bilo osam (jedan od njih je bio ranjen). Ustanici su ih razoružali i, budu i da oni nisu nikoga hapsili ni maltretirali, sa naoružanom grupom ih ispratili prema Bile i i pustili da odu. Istoga dana, ustanici iz Domaševa, Krtinja i Ždrije-
lovi a, blokirali su žandarmerijsku stanicu Zmijanac i uputili žandarmima poruku da se predaju, da ne ginu uzalud. Oni su taj poziv prihvatili tek sutradan, 28. juna, kada su se uverili da im obe ana pomo iz Trebinja i Bile e ne e sti i. Predalo se ukupno 11 žandarma, koji su razoružani i upu eni u Trebinje.

Kada je postalo o evidno da se plamen ustanka širi i da ustaško-domobranske snage nisu u stanju da ga ugase, umešali su se i nema ki i italijanski okupatori. Ocenjuju i da se hercegova ki ustanak može proširiti na Bosnu, Liku, Baniju, Kordun, Dalmaciju i sve krajeve sa ve inskim srpskim stanovništvom i ugroziti vitalne interese Rajha, nema ki komandant u Sarajevu Sušnik protestovao je kod komandanata domobranskog divizijskog podru ja zbog otvorenog rada ustaša na likvidaciji Srba, upozoravaju i ga u isto vreme da je on odgovoran za javni red i bezbednost. Komandant nema ke 718. divizije General Fortner je oštro protestovao kod ustaškog stožernika u Banjoj Luci Viktora Guti a zbog masovnih pokolja Srba. Nema ki komandanti u Srbiji su upozoravali da masovno proterivanje Srba iz NDH u Srbiju stvara uslove za pobunu i u ovom podru ju, jer te izbeglice nemaju šta da izgube. Sli no su reagovali i komandanti italijanskih okupacionih trupa u Hercegovini. Nema ki i italijanski okupatori su naterali poglavnika Paveli a da 27. juna izda tzv. »Izvanrednu zakonsku odredbu«, o kojoj je ve bilo re i. Uporedo s politi kim preduzete su i zamašne vojne mere. Nema ki opunomo eni general u Zagrebu Horstenau stavio je na raspolaganje vojnom rukovodstvu NDH 25 tenkova, zaplenjenih od bivše jugoslovenske vojske, dok je komandant italijanske 2. armije general Ambrozio izdao, 30. juna, nare enje komandantu 6. armijskog korpusa *da represija protiv srpskih buntovnika treba da se povede sa najve om energijom i u kratkom vremenskom periodu, streljaju i na licu mesta buntovnike.*¹¹⁰

Usledila je, po etkom jula, koncentri na ofanziva ustaško-domobranskih i italijanskih snaga opštim pravcima; Trebinje-Bile a-Gacko; Stolac-Berkovi i-Trusina-Nevesinje; Kalinovik-Ulog-selo Plužine. Iz sa uvane arhivske gra e vidi se daje u toj ofanzivi u estvovalo preko 10.000 ljudi, sa brojnom artiljerijom, tenkovima i avijacijom. Mada je situacija u kojoj su se našle ustani ke snage bila potpuno beznadežna, pokazalo se da je narod koji brani svoj biološki opstanak nepobediv, da je veliki hercegova ki pesnik Aleksa Šanti , s razlogom, nazvao Nevesinje »kolijevkom lava« i da je nema ki general Horstenau bio u pravu kada je rekao da se ustaško-domobranske snage nisu pokazale »baš tako udarne« kada

110. Isto, fond italijanskih snaga, kut. 54, reg. br. 1/2, navedeni Operacijski dnevnik italijanske 2. armije.

su se sukobile sa naoružanim ljudima (one su »juna ki« jurišale samo na žene, decu i starce, odnosno na razoružano bespomoćno stanovništvo).

Hiljade divljih ustaša iz zapadne Hercegovine (crkvena zvona oglašavala su opštu mobilizaciju u Brotnju, Bekiji, Zivovi, Širokom Brijegu, Imotskom, Posušju, Gabeli, apljini, Stocu i drugim mestima), koji su preko Berkovića pohrlili ka Nevesinju, zaustavljene su (na liniji Trusina-Studenci-Magunica-Šušnjatica) od šakabićevih ustanika (oko 200 pušaka) iz Lukavca, Biograda, Zovog Dola, Trusine i Beževine, pod komandom poručnika bivše jugoslovenske vojske Krstića, Dukice Grahovca i Blagoja Dabića. Pretrpevši u prvom okršaju osetne gubitke, pomenute ustaške snage se sve do 3. jula nisu ni pomakle s mesta. Tek toga dana, kada je započela opšta ofanziva italijanskih i ustaško-domobranskih trupa, obnovile su napad na ustanike položaje duž linije Vranjčuk - Rupari - žandarmerijska stanica Trusina - Šušnjatica, u tri napadne kolone. Desnom, najjačom kolonom neposredno je komandovao ustaški satnik i poglavnik poručnik Mijo Babić, šef obavestajne službe NDH i komandant Pavlečeve telesne bojne; srednjom, ustaški poverenik za srez Gacko, osvedečeni ko-

Poglavnik poručnik Mijo Babić, komandant Pavlečeve telesne bojne i šef obavestajne službe NDH, osniva prvih koncentracijskih logora. Poginuo 3. jula 1941. godine na Trusini u borbi s nevesinjskim ustanicima

lica Herman Togonala »Krešo«, a levom ustaški poručnik (docnije general) Rafael Boban. Rasplamsale su se ogorčene borbe, tako reći, prsa u prsa. Ustaške napadne kolone su u nekoliko mahova kretale na juriš, ali su svaki put odbacene na polazne položaje. To je toliko razbesnelo njihovog glavnog komandanta - Miju Babića da je napustio svoje komandno mesto, došao u prvu borbenu liniju i lično poveo desnu napadnu kolonu u novi juriš, ali je kod Krivog Dola pao poginuo u ustaničkim plotunima, zajedno sa svojim pratiocem poznatim ustašom Antunom Pogorelcem. Posle toga, ustaška rulja je ponovo uzmakla na po-

lažne položaje, ostavljaju i leš svog komandanta na ni ijoj zemlji. »U tom momentu svaki pokušaj našeg napredovanja bio bi uzaludan« - kaže se u izveštaju A. Zliari i S. Šipraka - »me utim, neki od njih su, pod zaštitom vatre sa svoje strane, dotr ali do satnika Babi a i u najve o j brzini oteli mu pušku i sve - »me utim, neki od njih su, pod zaštitom vatre sa svoje strane, dotr ali do satnika Babi a i u najve o j brzini oteli mu pušku i sve što se nalazilo u džepovima struke.« U stvari, ustanici su sa leša Mije Babi a skinuli mašinku (a ne pušku), revolver, oficirsku torbicu i pet ru nih bombi.¹¹¹

Može se zamisliti kakav je utisak u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj, posebno u njenim oružanim snagama, izazvalo poglavnikovo saopštenje objavljeno u dnevniku »Hrvatski narod«, koje glasi:

»Povodom juna ke smrti u borbi poginulog ustaškog satnika i poglavnog pobo nika Mije Babi a, odre ujem osmodnevnu korotu za sve pripadnike moje telesne bojne.«¹¹²

Mada višestruko nadmo nije, ustaške snage, koje su nadirale preko Trusine nisu ni pokušale da obnove napad, ve su ekale da im italijanske trupe otvore put za Nevesinje.

Ustaško-domobranske snage koje su nadirale u zahvatu komunikacije Mostar-Nevesinje, prodrle su, još 28. juna, u Nevesinje, ali su pre toga pretrpele znatne gubitke. Sest kamiona i jedan putni ki automobil ovih snaga upali su kod etne poljane (upravo tamo gde je harambaša Pero Tunguz presreo turski karavan juna 1875. godine) u vešto postavljenu i dobro maskiranu zasedu ustanika. Kamioni su iznenada obasuti snažnom puš anom vatrom, od koje je poginulo 12 vojnika i starešina, me u kojima i ustaški oficiri Zovko Jure i Klan i Franjo; ostali su napustili kamione i pobegli prema Paljevom dolu. U ruke ustanikajsao je dragocen plen: 20 sanduka municije, 30 pušaka, jedan mitraljez sistema »Švarcloze«, jedan puškomitraljez »zbrojovka«, velike koli ine brašna, masti, konzervi i drugih namirnica.¹¹³

Najve e gubitke pretrpele su domobranske i ustaške snage koje su preko Uloga i Morina nastupale prema raskrsnici puteva kod sela Plužina Okosnicu tih snaga inio je 11. domobranski bataljon, koji je, nastupaju i preko visoravni Morina, 30. juna ovladao pomenutom raskrsnicom puteva, ali je upravo u rejonu te raskrsnice iznenada obasut snažnom puš anom i mitraljeskom vatrom i nateran u pani no bekstvo preko Kre kog brda ka Nevesinju, uz teške gubitke, razume se; me u velikim brojem vojnika i starešina izba enih iz stroja, nalazio se i komandant bataljona major Stjepan Pavi i . Izveštavaju i Zagreb o tom porazu, komandant 4. žandarmerijskog puka je posebno istakao: »Iz Sarajeva poslata vojska prema Kalinoviku, Ulogu i Plužinama imala je sukob sa pobunjenicima na Morinama, te su dve satnije kod Plužina poražene; zapovjednik bojnik Pavi i poginuo.« 114

111. Vid. ilustrovanu reviju »Ustaša«, br. 26/1942, izveštaj A. Zliari i S. Šipraka; B. Kova evi , S. Skoko, n. ., str. 142 i 143.

112. »Hrvatski narod«, 141/1941.

113. B. Kova evi , S. Skoko, n. ., str. 130.

114. *Zbornik NOR-a*, tom IV, knj. 1, dok. br. 521.

Ništa bolje nije prošla ni avijacija NDH, što se jasno vidi iz izveštaja nema kog opunomoćnog generala u Zagrebu Gleza fon Horstenaua Vrhovnoj komandi, u kome se posebno naglašava: »Od šest aviona Nezavisne Države Hrvatske, jedan je oboren, a dva su bila prisiljena na prinudno sletanje.«¹¹⁵

Italijanske trupe su, me utim, nastupale gotovo bez ikakve smetnje zato što su ustanici znali da Italijani ne e ubijati žene i decu, pa su sve raspoložive snage angažovali za borbu protiv ustaških domobranskih snaga, koje su palile napuštena srpska sela, kao, na primer, Žuberin, Klopotušu, deo Jasene, Jar ište, Bukori e, Sehovinu i deo Batkovi a i Miljevca. Zahvaljuju i tome, italijanske snage (oko 100 kamiona pešadije, sa etom lakih tenkova) su 7. jula stige u rejon sela Fojnice, gde su se spojile sa 8. domobranskim bataljonom, koji je nastupao u zahvatu komunikacije Nevesinje-Gacko. Ustanici su se, sa celokupnim srpskim stanovništvom, povukli u zbegove: delom u planinske predele na grani nom pojasu prema Cmoj Gori, a delom u Sniježnicu, Ostrvicu, Ivicu, Bjelašnicu, Hum i druge planine. Do 8. juna nave e neprijatelj je ovladao komunikacijama na pobunjenom podru ju, ali ustanak nije ugušio. Doduše, oružana aktivnost ustanika je splasnula, pre svega zbog intenzivne propagande zvani nih vlasti NDH da e domobranska vojska zvesti red i kazniti glavne vinovnike masovnih pokolja, puštanja na slobodu pohapšenih Srba i korektnog ponašanja domobranske vojske prema bespomo nom gradskom stanovništvu, kao i ponovnog prisustva italijanskih okupacionih trupa na ovom podru ju. To oružano zatišje traje e, sa povremenim manjim i ve im okršajima, sve do pred kraj avgusta, kada e se ustani ke borbe rasplamsati sa još ve im zamahom i zahvatiti celu isto nu Hercegovinu.

O širini i zamahu junskog ustanka re ito govore njegovi rezultati: zauzeto je devet žandarmerijskih stanica (u Kazancima, Stepenu, Jasniku, Lukavcu, Risljuma, Morinama, Fojnici, Krsta ama i Zmijancu) i ustaško-domobranski garnizon u Avtovcu (prvo oslobo eno opštinsko mesto u Jugoslaviji); oslobo ena je prostrana teritorija u isto nim predelima Hercegovine, koja e do kraja rata biti baza oslobodila ke borbe naroda ovoga kraja; izba eno je iz stroja 438 neprijateljskih vojnika i starešina, od kojih 50 mrtvih i 60 zarobljenih; zaplenjene su znatne koli ine oružja, municije i drugog ratnog materijala; oborena su ili prisiljena na prinudno sletanje tri aviona, uništeno devet kamiona i dva putni ka vozila; iskidane drumske, telefonske i telegrafске veze; prinu en Glavni ustaški stan da pusti iz zatvora preko 1.500 ljudi, žena i dece srpske nacionalnosti, itd., itd.

Uprkos tome, o ovoj herojskoj borbi hercegovskih Srba ne samo za svoj biološki opstanak nego i za oslobo enje od najstrašnijeg ropstva u ljudskoj istoriji, nema nijednog retka u udžbenicima nacionalne istorije namenjenih srednjim školama. Te borbe, koja e vekovima podse ati mlade naraštaje kako se brani ast, ponos i ljudsko dostojanstvo svoga naroda, svoja nacija i vera, svoji stari i nejak i, svoja pradedovska ognjišta i svoj fizi ki opstanak - bezmalo punih 50 godina se ignoriše i skriva, a Hercegovcima name e 27. jul 1941. godine kao dan ustanka protiv fašisti ke tiranije, iako se toga dana u Hercegovini ama baš ništa

115. *Nacionalni arhiv u Vašingtonu*, N-T 501, 264/1175-1177.

zna ajno nije dogodilo. Trivijalna objašnjenja da junski ustanak nije bio uperen protiv okupatora ve samo protiv ustaša i da je dignut bez poziva Komunisti ke partije Jugoslavije, klasi an su primer falsifikovanja istorije. Kada je o tome re , postavlja se pitanje da li su ustaše bile saveznici oslobodila ke borbe jugoslovenskih naroda ili, pak, sastavni i nerazdvojni deo okupacionog sistema, koji je po svojim zlodelima nad Srbima, Jevrejima i Romima daleko nadmašio svoje nacisti ke uzore; tako e se postavlja pitanje ko bi u Hercegovini digao ustanak da se ekalo na poziv KPJ, kada se zna da su ustaški dželati svakodnevno slali u smrt stotine za borbu sposobnih ljudi.

ILINDANSKI POKOLJI

Mada je i posle ulaska italijanskih trupa u one delove druge (demilitarizovane) zone koji su bili zahvaeni junjskim ustankom i njihovog spajanja sa ustaško-domobranskim snagama na putu Gacko-Nevesinje, skoro svakodnevno dolazilo do manjih i veih okršaja ustanika sa divljim ustaškim odredima, izgledalo je da se uzavrelo tie isto ne Hercegovine polako smiruje. Taj privid su stvarale politike mere najviših organa vlasti NDH najavljene proglašom podmaršala Lakše (sadržaj toga proglasa citiran je u prethodnoj glavi) i relativno korektnim ponašanjem domobranskih trupa prema srpskom stanovništvu gornje Hercegovine u završnoj fazi julske ofanzive. Iz prepiske jednog od vođa nevesinjskih ustanika (Petra Samardžića) i domobranskog pukovnika Antuna Prohaske vidi se da su i među ustanicima postojale izvesne iluzije o tome da će »redovna hrvatska vojska« zvesti kakav-takav red u novostvorenoj ustaškoj državi. U odgovoru Petra Samardžića na ponude pukovnika Prohaske, kojima se - kao uslov za obustavljanje vojnih operacija i zavođenje pravne i imovinske sigurnosti - zahteva predaja oružja i vraćanje pobunjenog naroda svojim kućama, navedeni su zahtevi ustanika kojima se traži:

- da se razoruža bez razlike svako osim prave hrvatske vojske i žandarmerije (rečeno je pre svega o divljim ustaškim odredima, koji su izvršili masovne junjske pokolje);

- da se svim u esnicima u odbrani njihovih života i porodica zagarantuje sloboda prema proglašu generala Lakše od 28. juna 1941. godine;

- da se povede pravedna istraga o svim uinjenim nedjelima, procijeni šteta i ista nadoknadi, a za one koji su pobijeni ni krivi ni dužni da zadovoljština po pravdi i zakonu prijekog suda i krivci za nedjela kazne;

- da se uspostave seoske straže da, uz pomoć žandarmerije, uvaju red, a mi ćemo im biti pri pomoći u svakom sluaju i potrebi;

- da u toku noćne i bez naročite potrebe ne ulazi u sèla oružana sila.

Mada tom prilikom nije postignut nikakav sporazum (Prohaska nije prihvatio uslove ustanika), domobranske posade postavljene duž komunikacija u istoj Hercegovini su, posle rokiranja italijanskih snaga na crnogorsko područje radi gušenja trinaestojulskog ustanka, pokušavale da na »modus vivendi« sa naružanim ustanicima i tako miroljubivim sredstvima omoguće nesmetano odvijanje saobraćaja na tim komunikacijama. Odlučujući i uticaj na izvesno smirivanje situacije u Hercegovini, jula 1941. godine, imale su nemalike i italijanske okupacione vlasti. Smatrajući da masovni pokolji Srba koje vrše ustaše prete da »eluju

zemlju pretvore u usijano vulkansko grotlo koje se ne može lako ugasiti«, nema - ki opunomo eni general u Zagrebu Gleze fon Horstenau je upozorio Paveli evog »vojskovo u« Slavka Kvaternika na svu besmislenost tih pokolja, jer se »preko dva miliona ljudi ne mogu umlatiti«. Iz izveštaja nema kog otpravnika poslova u Zagrebu od 10. jula 1941, vidi se daje, s tim u vezi, general Horstenau posetio Paveli a i izrazio mu svoju veliku zabrinutost zbog masovnih pokolja Srba, potkrepljuju i svoj demarš nizom najsvježijih podataka. Kada je saslušao demarš, Paveli se - kaže se u tom izveštaju - pravdao recima »da su u pitanju pojave tipi ne za svaku revoluciju i pozivao se na svoj ukaz od 27. juna 1941. godine (re je o »Izvanrednoj zakonskoj odredbi«, o kojoj je ve bilo re i), koji je sigurno dostojan hvale, ali koji je do sada imao samo delimi no dejstvo.²

Me utim, razvoj doga aja je pokazao da je Paveli eva »Izvanredna zakonska odredba« bila, u stvari, obi na prevara i da je predstavnik specijalne obavestajne službe nema kog Ministarstva inostranih poslova bio apsolutno u pravu kada je, 2. jula 1941, u svom izveštaju istakao da se zvani ni Zagreb prema srpskom pitanju postavlja potpuno negativno, smatraju i da Srbima nema mesta u Hrvatskoj i da oni spadaju u isklju ivu nadležnost ustaške policije i prekih sudova. Paveli se, naime, ni posle intervencije nema kog opunomo enog generala u Zagrebu nije odrekao svog rasisti kog programa, jer su, i oni i Kvaternik, za vreme svog podvorenja Adolfu Hitleru (Paveli je posetio Hitlera 6. juna, a Kvaternik 21. jula) dobili zeleno svetlo za krvave obra une sa srpskim narodom u NDH. Hitler je, naime, rekao Paveli u da hrvatska država, »ako želi biti sasvim solidna, *pedeset godina mora voditi nacionalno netolerantnu politiku, jer iz preterano velike tolerancije u tim pitanjima nastaju samo štete*«. U razgovoru sa Slavkom Kvaternikom, Hitler se interesovao »o pojedinostima teško a na koje je Hrvatska nedavno naišla na unutrašnjem planu« (re je o junskom ustanku u gornjoj Hercegovini). Kada mu je Kvaternik odgovorio »da su Srbi notorni izaziva i nemira i skroz naskroz Bizantinci koji mrze sve što je povezano sa Nema kom i nema kom kulturom, Hitler je rekao da postoje ljudi koji nisu podobni da ih se uvrsti u okvir države, jer se od njih ne može o ekivati da prihvate državu koja zahteva red i disciplinu; sa njima se može u initi samo jedno - »uništiti ih«. ³

Budu i da su po povratku Paveli a iz posete Hitleru ustaški zlo ini uzeli zastrašuju e razmere, ima mišljenja prema kojima je Hitlerov stav prema Srbima kao »nižoj rasi«, glavni uzrok masovnog genocida nad srpskim narodom u NDH u prole e i leto 1941. godine. Istina je da su citirani stavovi Adolfa Hitlera podstakli ustaške vo e na ubrzani obra un sa Srbima u NDH, ali je istina i to da su uzroci genocida mnogo dublji i da sežu u daleku prošlost, o emu je ve bilo govora. Hitler je, kao što smo videli, savetovao Paveli a da pedeset godina vodi netolerantnu nacionalnu politiku, dok je Katoli ka crkva vekovima vodila takvu politiku, isti u i da je ujedinjenje sa Srbima mogu e samo ukoliko oni prihvate versku uniju, tj. ako priznaju papu za vrhovnog verskog poglavara. Ta crkva, koja

2. Citirano po V. Kazimirovi u, n.d., str. 117 i 118.

3. Bogdan Krizman, *Ante Paveli i ustaše*, Zagreb 1978, str. 489-497.

je vekovima bila najtvrdokorniji protivnik ujedinjenja Južnih Slovena u zajedni ku državu, nije prezala ni od toga da, koriste i krvavi ustaški režim, pokatoli i srpsko stanovništvo, koje se našlo u sastavu NDH (o emu e biti re i u posebnom poglavlju).

Isto tako, ni poglavnik Paveli , izdaju i »Izvanrednu zakonsku odredbu«, nije ni pomišljao da definitivno zaustavi masovne pokolje srpskog stanovništva, ve samo da uspava njegovu budnost. Na žalost, ta prevara je u ne malom broju slu ajeva postigla svoj cilj. Veliki broj ljudi, koji je u junu pobjegao ispod ustaške kame, vratio se svojim ku ama u uverenju da je najgore prošlo i stradao.

Smirivanje je potrajalo svega dvadesetak dana, da bi posle toga došlo do novog najstrašnijeg talasa ustaškog genocida u Hercegovini, koji je u narodu ove oblasti zapam en kao ilindanski pokolji. Ponovna hapšenja su po ela 20. jula, jer je upravo toga dana Glavni ustaški stan izdao nare enje velikim župama »Hum« i »Dubrava«, u ijem sastavu se nalazila cela hercegova ka teritorija, da »odmah otpo nu pritvaranje Srba i Židova koji su komunisti ki nastrojani i poznati«. Veli-ki župani - Josip Trajer i Ante Bu su, istoga dana, presiedili to nare enje sres- kim na elstvima, uz napomenu da ga najsavesnije izvrše. Bio je to, u stvari, signal za po etak novog genocidnog talasa, koji e po etkom avgusta dosti i ogromne razmere.

Varvarsko uništenje sela Prebilovaca

Ilindanski pokolji najstrašnije su pogodili selo Prebilovce, koje leži u laktu izme u Neretve i Bregave, severno od Hutovskog blata, oko šest kilometara isto no od apljine. Bilo je to najbrojnije, najbogatije i najhomogenije selo u ovom delu Hercegovine, naseljeno gotovo isklju ivo srpskim stanovništvom: uo i rata je imalo 119 doma instava (116 srpskih i 3 muslimanska), sa preko 1.000 stanovnika, od toga 994 srpske nacionalnosti. Stravi ni vidovdanski pokolji koji su, kao što smo videli, u nekim hercegova kim krajevima napravili pravu pustoš, gotovo su mimoišli vredne prebilova ke ratare, vinogradare i sto are; ubijeno je samo šest ljudi iz ovog sela: Ognjen, Spaso i Boško Ždrakanovi , Mitar Tripkovi , Damjan Šari i Rade uk. Istina, divlje ustaške horde nisu zaobilazile ovo selo ve su im odrasli Prebilov ani uvek izmicali ispred nosa. Ta injenica je naterala ustaške kolja e da do sitnica isplaniraju i pripreme pogromaški pohod na ovo lepo hercegova ko selo.

Iskoristivši podlu prevaru sadržanu u Paveli evoj »Izvanrednoj zakonskoj odredbi« i pacifisti ke mere najviših organa vlasti NDH (puštanje iz zatvora ve eg broja pohapšenih Srba, delimi no razoružavanje divljih ustaških hordi, nasilno prekrštavanje srpskog stanovništva i bu nu propagandu ustaškog radija i štampe o garantovanju pravne i imovinske sigurnosti svim gra anima NDH, bez obzira na versku i nacionalnu pripadnost) koje su uspavale budnost ne malog broja ljudi u celoj donjoj Hercegovini, pa, razume se, i u Prebilovcima - najviši funkcioneri ustaškog logora u apljini su ponovo naoružali ustaške rojeve u svim hrvatskim selima oko Prebilovaca i obe ali im ne samo pokretnu imovinu prebilova kih

Srba ve i naseljenje na njihova imanja. Uporedo sa sistematskim huškanjem Hrvata i Muslimana iz okolnih sela protiv Prebilovana, ustaški logornici i tabornici su nastojali da što je moguće više uspravaju njihovu budnost, šalju im poruke da se ne udaljuju od svojih kuća, već da mirno i slobodno obrađuju svoja imanja, pošto im redovna hrvatska vojska garantuje bezbednost. U toj ne asnoj propagandi naročito se isticao don Ilija Tomas, župnik iz sela Klepaca, duhovnik vođa apljinskih ustaških koljaka, jedan od glavnih organizatora i inspiratora pokolja srpskog stanovništva sela Prebilovaca.

Za realizaciju svog besprimerno zločina kog poduhvata, apljinsko ustaško vodstvo je uspelo da u okolnim hrvatskim i muslimanskim selima (Gnjilištima, Hotnju, Klepcima, Loznici, Višima, eljevu, Draevu, Gabeli, Strugama, Grabovini, Trebižatu, Tasovima, Dretelju, Poitelju, Prenju, Domanovima i apljini) mobilišu oko 3.000 ljudi, računajući i one iz Stoca, Burmaza, Hrasna, Hutova, Ljubuškog, Širokog Brijega i Iitluka. Te snage su u periodu od 1. do 4. avgusta prikupljene u Hotnju, apljini, Gnjilištima i Prenju, dakle, u selima koja su bila najbliže Prebilovcima. Tu su detaljno upoznate sa paklenim planom ustaškog vodstva iz apljine i predstojim zadacima, kao i nagradama za valjano izvršenje tih zadataka; rečeno im je da nijedna prebilovska osoba ne sme preživeti.

U sklopu opštih priprema za uništenje sela Prebilovaca, ustaše su, u subotu 2. avgusta (na Ilindan), uputile u Prebilovce grupu žandarma da ispita puls Prebilovana. Mada su se Prebilovani, im su приметili da se dva kamiona puna naoružanih ljudi kreću prema selu, dali u panično bekstvo (pobegla je čak i grupa ljudi koja se toga jutra okupila na prebilovskom groblju radi sahrane jednogodišnje devojčice Gojka Buluta, ostavljajući i mrtvo dete pokraj puta), žandarmi nisu pucali; zadovoljili su se saznanjem kako i kuda će bežati prebilovci ko stanovništvo kada bude napadnuto, da bi tamo uputili što jače snage. Bila je to i lukavo smišljena prevara u koju je sa ciljem da se ohrabre žitelji ovoga sela da ne napuštaju svoje domove, jer im, eto, ne pretili nikakva opasnost - žandarmi ne pucaju čak ni na one koji beže ispred njih, a kamoli na ljude koji ostanu kod kuće i mirno rade svoj posao. Isti cilj je imala i poruka don Ilije Tomasa kojom se pozivaju odbegli Prebilovani da se slobodno vrate svojim kućama, pošto im se ništa ravo neće dogoditi - »bićete prevereni i spašeni« - kaže se, pored ostalog, u toj poruci.

Na sreću, odrasli ljudi nisu verovali tim ni drugim ustaškim obećanjima i porukama, pa nisu spavali kod svojih kuća; preko dana su oprezno obrađivali svoja imanja, a uveče odlazili u okolne šume i škripove i tamo spavali. Žene i deca su mahom ostajali kod kuća i ne sluteći kakvoj se opasnosti izlažu. Bila je to kobna greška, koja je imala tragične posledice. U ponedeljak, 4. avgusta, divlje ustaške horde, podeljene u četiri grupe (svaka grupa je imala preko pet stotina ljudi, neke i oko hiljadu), krenule su, pred zorom, iz Hotnja, apljine, Gnjilišta i Kruševa koncentrirano ka selu Prebilovcima, u ovakvom rasporedu:

- *Prva (gnjiliška) grupa*, koju su sačinjavale ustaše iz Gnjilišta, eljeva, Klepaca, Loznice, Višica, Gabele i Draeva (prema nekim podacima ova grupa je brojala oko hiljadu ljudi), pod vodstvom Lovra Šarca, Pera Blaževića, Ivana e-

Venice, Jaga Raguža i dr., imala je zadatak da još u toku no i posedne Crno brdo (k. 289), uspostavi neposrednu vezu sa kruševskom grupom u rejonu Suhi a gradine, i da u osvit 4. avgusta, u razvijenom strelja kom stroju, krene prema severa, pokupi i poterà svu eljad porodice Bulut iz zaseoka Kuline, upadne s južne strane u Prebilovce (u ovom zaseoku, po kome je celo selo dobilo ime, živele su porodice Brnjaši a, Dragi evi a, Zdrakanovi a, Kesa, Medi a, Mirkovi a, Nadaždina, Suhi a, iri a i Šari a), pokupi i satera u Osnovnu školu sve te porodice, od dece u kolevkama do stogodišnjaka;

- *Druga (kruševska) grupa*, sastavljena od ustaških rojeva iz Kraševa, Burmaza, Bjelojevi a, Gornjeg Hrasna, Hutova, Donjeg Hrasna, Koš ele i Svitave (ukupno preko pet stotina ljudi), kojom su komandovali (ukoliko se ovde uopšte može govoriti o nekakvom komandovanju) Baldo Boškovi , Petar Mati , Stanko Raguž i Grga Vujinovi - usmerena je prostorom izme u reke Bregave i Hutovskog blata ka Mrvi ima, Rijevcu i Djelima (u ovim zaseocima živeli su Tripkovi i i Dragi evi i), sa ciljem da se levim krilom spoji sa gnjiliškom grupom i odse e Prebilovce od Hutovskog ševara, a zatim prošlja sve zaseoke na pomenutom prostora i svo stanovništvo doterà u Osnovnu školu sela Prebilovaca;

- *Tre a (hotanjska) grupa*, sastavljena od ustaških rojeva iz Hotnja, Po itelja, Re ica, Domanovi a, Stoca, Prenja, Crni a, Lokava, Bivoljeg Brda i dragih dubravnih sela (ukupno preko pet stotina ljudi), kojima su komandovali poznati ustaški zlo inci Pavo i Dane Beno, Martin Masla , Stojan Raguž, Andrija i Rafo Jarak, Nedo Mari , Jusuf Begi , Ivica Butkovi i dr., imala je zadatak da pre e reku Bregavu, izbije na greben Kozeli (Kozje stijene), uspostavi neposrednu vezu sa desnim krilom kraševske grupe u rejonu Djela, i da se potom obruši na Grli (u ovom zaseoku živeli su Ekme i i i Krani i) i Prebilovce, pohvata i doterà u Osnovnu školu svo stanovništvo tih zaseoka;

- *etvrta (apljinska) grupa*, koju su sa injavale ne samo apljinske ustaše nego i one koje su stigle iz Ljubuškog, Imotskog, Šurmanaca, Bijakovi a, Zvirovi a, Me ugoija i dragih sela zapadne Hercegovine, pod rukovodstvom Pera Juki a, Franja Vega, Nikole Filipovi a, Ahmeta Kapetanovi a i dr., kretala se glavnim putem koji iz apljine vodi za centralni deo sela Prebilovaca, prošljavaju i zaseok Kravaricu i teraju i svu eljad porodice Medana, Buluta i Bandura iz ovog zaseoka, prema Osnovnoj školi.

Kao što se vidi, na goloruko stanovništvo sela Prebilovaca sru ila se prava lavina ustaških zlo inaca, mahom njihovih bližih i daljih komšija, li nih poznani-ka i doju erašnjih prijatelja. Na svoje veliko iznena enje, ustaški kolja i su u selu našli samo žene, djecu i nemo ne starce, jer odrasli ljudi nisu spavali kod svojih ku a. Ustaško rukovodstvo je, stoga, naredilo da se najpre otvori plotunska puš ana vatra oko sela radi zastrašivanja, a potom dozivanjem uputi poziv odbeglim Prebilov anima da se odmah upute ka Osnovnoj školi, uz napomenu da im »redovna hrvatska vojska garantuje bezbednost«. Na tu prevara gotovo niko nije naseo, jer je bilo suviše o evidentno da je to bestidna laž; ustaška ralja je pucala na svakog muškarca na koga je naišla baš kao na ze eve. Ukupno je, prilikom prvog pretresa sela ubijeno dvanaest ljudi (Ilija L. Bulut, Milan N. Medi , Slavko J.

Dragi evi , Todor P. uk, Spasoje R. Suhi , Ilija. R. Suhi , Nikola J. Tripkovi , Ilija.M. Bulut, Nikola V. Šari , Simo R Ban ur, Marko S. Ban ur, Maksim V. Bulut), među kojima je bilo osamdesetogodišnjih staraca i duševnih bolesnika. Neki su ubijeni u bekstvu, a neki uhva eni, grozno mu eni, pa onda ubijeni.

Mada su sa svih strana oko sela, kao iz zemlje, nicali ustaški strelja ki strojevi, za borbu sposobni Prebilov ani se nisu predavali, ve su bežali kud je ko znao i umeo. Na sre u, ustaška akcija nije sinhronizovano vodena (kruševska grupa je zakasnila, pa je pravac prema Hutovskom ševaru ostao otvoren), što je omogućilo jednoj grupi Prebilov ana (oko 100 ljudi) da se probije u taj ševar. Prednji ustaški delovi koji su upravo izbijali na taj pravac, razbežali su se od jednog jedinog hica koji je na njih ispalio Miho Bulut. Ukupno se u ševar Hutovskog blata probilo oko 150 ljudi. Oko 25 Prebilov ana pobeglo je u Kozje stijene i sakrilo se najve im delom (16 Ekme i a iz zaseoka Grli) u jednu pe inu iznad reke Bregave. Neki su pobjegli u Crnoglav i orlukinu lokvu, a neki u iri a ogradu na Kravarici. Desetak lica iz bratstva Buluta sklonio je u šumu iznad svoje ku e Halid uli i tako ih spasio od sigurne smrti. Ukupno je toga tragi nog avgustovskog jutra ispod ustaškog noža pobeglo oko 200 Prebilov ana.

Žene i deca, na žalost, nisu bežali, jer je vladalo vrsto uverenje da prve komšije, iako oki ene ustaškim simbolima, ne e di i ruku na nejaku decu, nemo ne starce, žene i devojke, jer to nisu radile ni Atiline horde. Pokazalo se da je to uverenje bilo fatalno, jer je ustaška rulja upravo tu, u selu Prebilovcima nadomak apljine, nadmašila sva razbojništva u dotadašnjoj evropskoj, pa i svetskoj istoriji. Ona je, upadaju i sa etiri strane u ovo pitomo hercegova ko selo, na prvom koraku pokazala svoje užasno grubo i surovo lice: grupe razbojnika su upadale u ku e, izvla ile iz postelja pospanu decu i, s noge na nogu, ih izbacivali iz ku a, katilski tukli iznemogle starce, ubijali odrasle muškarce, ak i potpuno oronule starce i vandalski pustošili njihove domove.

Svaka ustaška grupa je iza sebe ostavljala krvave tragove, koje nikakve kiše i snegovi nikada ne e mo i oprati. Te zveri u ljudskoj spodobi su, na primer, upale u ku u Bogdana Medana u Prebilovcima gde su zatekli Bogdanovu ženu Milevu na poro aju; uz zlokobno cerekanje i licitiranje koji e od njih da bude kum novoro enom detetu, rasporili su bajonetom ovoj nesre noj ženi utrobu, izvadili dete napolje, zaklali ga, a potom zamotali u pripremljene pelene i vratili u utrobu. Ovo bi zvulo kao fantasti na pri a kada o tome ne bi postojalo autenti no svedo anstvo. Re je o iskazu Danila Buluta pred sreskim sudom u apljini, u kome se, pored ostalog, kaže da su on (Danilo), Kojo Ekme i , Luka Medan i Dušan i Danilo Nadaždin, kada su mesec dana docnije otkopavali leševe radi sahrane, svojim o ima videli u rasporenoj utrobi Mileve Medan zaklano dete zamotano u krpe i da su taj stravi ni prizor fotografisali italijanski oficiri, dovedeni na stratište da bi se na licu mesta uverili da su o ajni ke žalbe srpskih grana na udovišne ustaške zlo ine, koje su upu ivane italijanskim komandama, osnovane.⁴

4. Arhiv VII, etni ki fond, küt. 156, reg. br. 29/10-2; *Arhiv Jugoslavije, ZKRZ BiH*, inv. br. 56.730 i 56.731; Božo u kovi , *Krvavi avgust 1941. u selu Prebilovcima* (rukopis u pripremi za štampu).

Mu eni kom smr u Mileve Medan zapo ela je krvava prebilova ka drama, koja je trajala oko 25 dana. Naime, do podne 4. avgusta, najve i deo prebilova kog stanovništva (žene, devojke i deca) sateran je u seosku Osnovnu školu, opasanu kordonom do zuba naoružanih dželata. Baš tada je iz apljine stigao luksuzni automobil u kome se nalazio ustaški logornik Franjo Vego, sa svojim najbližim saradnicima. On je, pozdravljaju i ustaše koje su uvale zatvoreno stanovništvo, rekao »da si izaberu sebi devojku koju ho e«, a potom ušao u školu i za sebe izabrao Duku Medi , jednu od najlepših prebilova kih devojaka, odveo je u stan u iteljice Stane Arnaut, odakle se neposredno posle toga uo vrisak i pla . Iz zapisnika Zemaljske komisije za utvr ivanje zlo ina okupatora i njihovih pomaga a BiH, sa injenog 7. jula 1946. godine u selu Prebilovcima, vidi se da su posle toga ustaške bestijalne orgije dostigle vrhunac. Podstaknuti li nim primerom svog logornika, obesni mladi i iznose posteljину, prostiru je ispred ku a i na njoj javno siluju ne samo žene i devojke nego i devoj ice od 12 do 15 godina, nadme u i se pri tome koji e od njih više tih bespomoni h devoj ica deflorisati; u tome se naro ito isticao Rudo Vrdoljak iz okoline Ljubuškog.

Preživeli svedoci isti u da su se najgroznije scene odigrale u zgradi Osnovne škole i u školskom dvorištu. Tako, na primer, Mara Bulut, jedina žena koja je preživela tu krvavu prebilova ku dramu, navodi da je svojim o ima videla kako ustaški zlo inci vade malu decu iz koevki, hvataju ih za noge i snažno ih udaraju glavom o zid; na taj na in je usmr eno preko pedesetoro dece. Neka deca nisu zakopavana, ve su vra ena majkama, koje su ih u naru ju nosile sve do šurmanske jame - zajedni ke grobnice prebilova kih žena i dece. Mara Bulut jè, dalje, ispri ala kako su ustaše nagonile Maksima Buluta, mladi a od 22 godine, da siluje svoju sestru od strica - Stoju Bulut, a kada je on to odbio, podvrgnut je tako strašnom mu enju i mrcvarenju koji se opisati ne može. Nema podataka iz kojih bi se videlo koliko je trajalo to mu enje, ali se zna da nije prestajalo sve dok nije izdahnuo.

Iz presude Okružnog suda u Mostaru br. 70/45, kojom je Merdžan Nikola iz sela Gnjilišta osu en na smrt vešanjem, saznajemo da je on - 4. avgusta u prebilova koj školi - prvi silovao u iteljicu Stanu Arnaut, a potom je prepustio njenim bivšim u enicima iz Gabele (mladi ima u dobu od 16 do 18 godina), koji su se itavu sedmicu dana nad njom iživljavali; silovali su je grupno, jedan za drugim, po više puta dnevno, sve dok nije poludela; tek tada je masakrirana i zakopana u školskom dvorištu. Mara Bulut u svom iskazu naglašava da je gledala silovanje Fimije Dragi evi , Stoje Bulut, Olge Brnjaši i Mileve Bulut. O ajni ko otimanje tih nesre nih devojaka izazivalo je kod nasilnika takve sadisti ke nagone da su nasrtali na njih poput besnih pasa. Fimija Dragi evi se tako gr evito branila da su joj razbojnici, dok su je savladali i silovali, potpuno iscepali ode u, pa je otišla u smrt zaogrnuta par etom rasparane haljine. Najstrašnije je, ipak, bilo silovanje devoj ica pred njihovim majkama, koje su prisiljavane da pridržavaju svoje uplašene devoj ice dok ih nasilnici obeš aste. Tako je Jozo Borovac » ondo«,

naterao Stojanku Bulut da pridržava svoju trinaestogodišnju kerku Milevu dok je on siluje.⁵

Vrhunac beš aš a bilo je prisiljavanje nekih prebilovskih devojaka da se udaju za ubice svojih roditelja, braće i sestara, koji su prethodno brutalno nasruli na njihovu čast, ponos i obraz. Tako je zloglasni kolja Jozo Tomić najpre silovao Danicu Bulut, devojku od 19 godina impresivne spoljašnjosti, potom je poveo sa sobom, da bi je posle izvesnog vremena, kada se potpuno zasitio, zverski ubio i zatrpao u smetlišta na Bjelavama. Ženu Žarka Buluta - Slavicu, Slovenku po nacionalnosti, nagovarali su da se odrekne svog muža, a kada je ona to odbila, najpre su je silovali, pa onda ubili i zakopali u školskoj bašti. Draginju Nadaždin silovao je njen prvi komšija Meho Šošić, sa kojim je odrasla i išla u osnovnu školu. Obeš aš enu Dragicu, Meho je grubo gurnuo u dugačku kolonu smrti, koja se od prebilovske škole kretala prema Bregavi. Šta se sve dešavalo sa onim ženama, devojčkama i devojčicama (silovano ih je oko stotinu), nije je mrcvarenje ostalo van vidokruga preživelih svedoka, može se naslutiti.⁶

Iz materijala pomenute Zemaljske komisije i arhive Okružnog suda u Mostaru saznajemo da su se u silovanju i zlostavljanju prebilovskih žena i devojaka naročito isticali: Rudo Vrdoljak, Pero Blažević »Bekturan«, Slavko Tomić, Mato Andrun »Vuk«, Mijo i Rafo Jarak, Andrija Cvitanović, Boško i Dane Beno, Andrija Buljan, Stanko Dadić, Drago Dalmatin, Danilo Dugandžić, Mirko Turudić, Meho Mesihović i drugi.⁷ Oni su, kada su zasitili svoje sadističke nagone, naterali grupu devojaka, potpuno nagih, i starog Nikolu Šarića »Hadžiju« da igraju kolo, uz muziku grupe Cigana koju su doterali iz općine i naredili joj da za sve vreme tih krvavih orgija udaraju u bubnjeve i zaglušuju kuknjavu.⁸

Po završetku prvog čina tragi ne prebilovske drame koji se odigrao u osnovnoj školi, krenula je, 4. avgusta predveče, dugačka kolona prebilovskih žena, devojaka i dece prema mostu na Bregavi, praćena oporom ustaških zločinaca. Kada su im pratioci uz put govorili da će biti proterani u Srbiju, preživeli svedoci iz redova žrtava i dželata isti su u da su jecaji razdirali grudi obeš aš enih žena i devojaka, da su uplašena deca užasno vrištala i tražila vode, da su se niz smežurana lica starica kotrljale suze, da su neke majke u naručju nosile pobijenu decu, da su ustaški dželati uz put ubili Savu Medan, staricu od 92 godine, jer nije mogla da ide, da je cela kolona glasfio jecala. Posmatrajući tu tužnu povorku izguzvanih i pocepanih žena i devojaka, njihova komšinica, žena Halila Šošić, uzvikuje: »Eto finih svatova, devojaka i momaka, još im samo bajak fali; gonite taj milet da nam ovde ne smeta«. U kući Šošić Murata pekli su se ovenovi (opljačkani od Prebilovskih, razume se) za ustaške koljače. Stari Murat, čiji su se svi sinovi nalazili meću tim ustaškim zločinima, obletao je oko njih, nutkao ih jelom i

5. Arhiv Hercegovine u Mostaru, fond Okružnog suda, presuda br. 70, od 29. avgusta 1945; Ekmečić, *Stradanje Prebilovaca* (neobjavljena građa u ličnom posedu autora).

6. Arhiv Jugoslavije, ZKRZ BiH, inv. br. 56.730, 56.731, 56.732, 59.618 i 59.617.

7. Milan Nadaždin, *In memoriam*, „Duga“, br. 429/1990.

8. Arhiv Jugoslavije, ZKRZ BiH, inv. br. 56.730; Ekmečić, n.g.

pi em, uzvikuju i: »Jedite i pijte, drage ustaše, kada je veselje da se veselimo!«⁹

Ustaški dželatoli kolju nevine žrtve

Kod mosta na Bregavi (u Grkovom dolu) ekali su kamioni u koje je ukrcano, bolje re i nabacano, svo to stanovništvo i odvezeno do zloglasnog »Silosa« kod sela Tasov i a, gde je zano ilo i u toku no i mu eno i zlostavljano; uvari su ponovo izvodili iz »Silosa« pojedine žene i devojke napolje i tamo ih silovali, a potom vra ali unutra. Onaj deo prebilova kog stanovništva koji nije uhapšen etvrtog avgusta preko dana, jer se bio sakrio oko ku a, uhapšen je u toku no i i sutradan i zatvoren u Osnovnu školu, gde je bio podvrgnut isto onakvom mu enju i zlostavljanju kao i prethodna grupa.

Sutradan, 5. avgusta izjutra, izmu eno stanovništvo prve grupe kamionima je preba eno iz »Silosa« na železnu stanicu u apljini, gde mu se pridružio i drugi deo, koji je iz prebilova ke škole preba en direktno na tu stanicu. Tako se oko 500 osoba našlo natrpano u šest sto njih vagona, u kojima je provelo ceo dugi i sparni avgustovski dan. Od nesnosne žege, teskobe, nedostatka vazduha i že i deca su umirala u vagonima. uvari se na to nisu obazirali ve su grubo onemogu ili neke žene - Hrvatice i Muslimanke, koje su pokušavale da deci donesu vode. Štaviše, uzimali su kante sa vodom, odnosili ih do samih vagona i tamo ih prosipali ispred buketa ispruženih ruku ožednelih mu enika, uživaju i o evidentno u njihovim patnjama. Svedoci isti u da su se vrisci izmu ene dece uli

⁹ Arhiv VII, etni ki fond, kut. 156, reg. br. 29/10-2; Mitar Šari , *Prebilov ani nisu zaboravili ustaške zlo ine*, „Politika“, 12. novembra 1990.

po celoj apljini. U vagonima su žene i deca bili sabijeni kao sardine. U toj užasnoj teskobi žena Branka Ekme i a - Milena se porodila. Ustaše su odmah ubile i nju i dete i odvukle nekuda.

U toku dana zato enike je obišao ustaški logornik Franjo Vego, sa svojim najbližim saradnicima i za pratnju specijalne kompozicije od šest zatvorenih sto - njih vagona odredio 300 ustaša, sa najve im apljinskim ustaškim krvolokom Andrijom Buljanom na elu. Verovatno po njegovom nare enju, izdvojena je grupa od desetak najboljih prebilova kih devojaka koje su zadržane u apljini više dana da bi poslužile kao objekti životinjskog izivljavanja zlo inaca; potom su pobijene i negde zatrpane, gde im se, možda, nikada ne e mo i prona i groba ni mramora.¹⁰

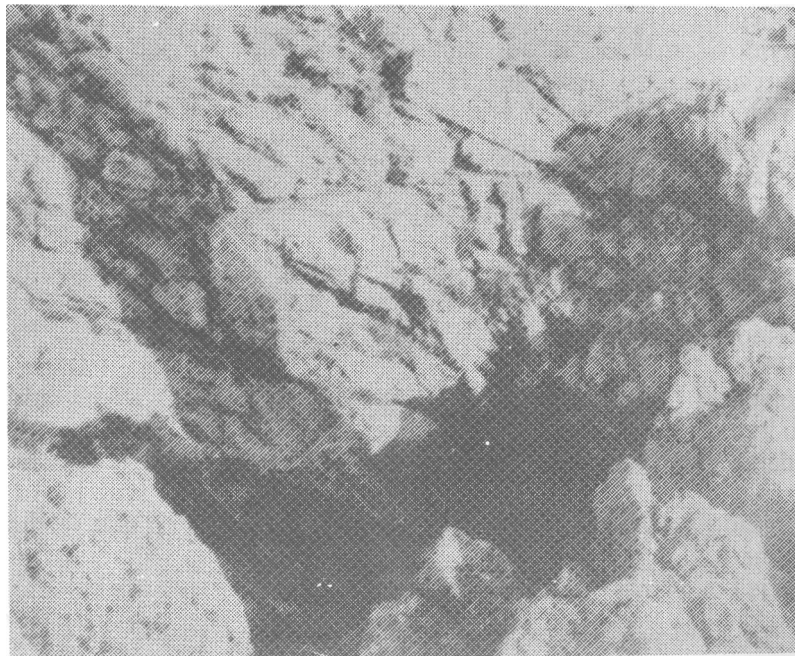
Petog avgusta uve e, specijalna kompozicija, dupke puna prebilova kih žena, devojaka i dece, krenula je sa apljinske železni ke stanice, u pratnji oko 300 ustaša tabornika Buljana, i posle dvadesetak minuta vožnje, zaustavila se na železni koj stanici u selu Šurmancima. Na toj stanici, Buljanovim ustašama se pridružilo oko 150 dobrovoljaca iz Me ugorja, Šurmanaca i Bijakovi a, pod rukovodstvom Ivana Jovanovi a »Crnog«, glavara sela Šurmanaca. Oko specijalne kompozicije postavljen je kordon stražara sa puškama i puškomitraljezima. Andrija Buljan, Ivan Jovanovi »Crni« i njihovi najbliži saradnici, smestili su se u kafanu Ludviga Jovanovi a, Ivanovog ro enog brata, koja se nalazila tu na železni koj stanici. U toku no i, oni su, uz dobru mezu i pi e, do tan ina isplanirali na in uništenja prebilova kog stanovništva, koji je, kao što emo videti, bio beskrajno svirep. Pored ostalog, nare eno je da se od ku e Joze Prusca donesu motke za sušenje duvana i da se tim motkama žrtve guraju u grotlo jame »Golubinke«, kod sela Šurmanaca, kako bi se izbegla neprijatnost kao ona na Bivoljem Brdu, kada su dvojica svezanih Srba odvukla sa sobom u jamu i ustašu Meha Deli a. Nare eno je, tako e, da Nikola Falak obavesti hrvatsko i muslimansko stanovništvo sela Šurmanaca da e toga dana, pre podne, žene i deca iz sela Prebilovaca biti ba eni u »Ararovu jamu« (tako narod ovoga sela naziva jamu »Golubinku«, jer se nalazi u blizini Ararovih ku a), te daje, stoga, potrebno da se Ararove familije sklone za vreme toga bacanja, kako deca i žene ne bi slušale jauke žrtva.

Sutradan, 6. avgusta, ujutro, izmu eno prebilova ko stanovništvo isterano je iz železni kih vagona napolje, me u opor dželata. Da bi koliko-toliko stišao kuknjavu koja je dopirala do okolnih sela, Jozo Jerkovi je saopštio žrtvama da se ne plaše ni ega, jer odlaze na sigurno mesto, gde e imati ne samo hrane i vode koliko ho e nego i sve druge životne potrebe. Ta gnusna laž je umiruju e delovala, ali ne zadugo. Žrtve su odmah svrstane u kolonu po etvoro i proterane uzbrdo, prema selu Šurmancima. Kolona se kretala lagano, jer su žene morale da vuku i nose polumrtvu decu, dok su iznemogle starice posrtale i padale; krvni ki udarci pratilaca tu nisu pomagali. Kolona je, ipak, nekako stigla na padinu kote 147, kod Ararove Mahale, gde se zaustavila na mestu koje meštani nazivaju »Vranac«. Tu je izvršena temeljna premeta ina ne samo žena i devojaka nego i dece.

10. Isto.

Oduzeto im je sve što je imalo bilo kakvu vrednost: novac, zlatni nakit, satovi, pa čak i bolji delovi odeće.

Pošto su me usobno podelili tu lešinarsku pljačku, dželiti su se podelili u četiri grupe (svaka je imala preko sto ljudi); prva grupa, koja je pored pušaka nosila i motke za sušenje duvana, otišla je na jamu »Golubinku«, sa zadatkom da tamo prihvata žrtve i motkama ih gura u jamu; druga grupa je, takođe, otišla na jamu da bi za svakom grupom žrtava survivanah u ponor, obarala gomile kamenja; treća grupa je sprovodila žrtve (po partijama od 25 do 30 osoba) od padine »Vranac« do neke Smrdljike (vrsta drveta), udaljene oko 40 metara od jame, gde su ih prihvatili jamari i odvodili (opet po partijama od pet do sedam lica) na rub jame i obarali u grotlo; četvrta grupa je uvala žrtve na padini »Vranac« sve dok i poslednja partija nije odvedena. Uništavanje žitelja sela Prebilovaca trajalo je punih šest asova, od 7.30 do 13.30 asova. Ove činjenice utvrđene su na sudskom procesu vodenom u Okružnom sudu u Mostaru protiv etnaestorice u esnika i neposrednih izvršioaca tog zločina (Ivana Jovanovića »Cmog«, Mirka Arar-Ankovića, Mate Ivankovića, Andrije Šega, Joze Jerkovića, Joze Ostojića, Boža Turudića, Joze Prasca, Jakova Vasilja, Martina Vasilja, Mate Vasilja, Joze Vasilja, Ivana Sođe i Ludviga Jovanovića), juna 1957. godine. Za vreme toga procesa, sudska komisija je napravila skicu terena od železničke stanice u Šurmancima do »Golubinke«, koju je detaljno opisala.

Ovako je izgledala zloglasna jama »Golubinka« kod sela Šurmanaca, kada je (6. avgusta 1941) u nju pogurano oko 500 žena i dece iz sela Prebilovaca

Prema tom opisu, »Golubinka« ili »Ararova jama« se nalazi u kamenitom podnožju Gradine (trigonometar 522). Okolno zemljište je teško prohodno. Prilaz jami je mogu samo s jedne strane jednim prirodnim usekom (puteljkom), širokim 50 do 100 santimetara. Tim usekom žrtve su dovedene na sam rub jame i odatle motkama gurane u otvor - ždrelo jame, koji ima nepravilan kvadratni oblik, sa prenikom od oko četiri metra. Desno od useka, na samom rubu jame nalazi se velika kamena gromada, koja isključuje mogućnost skretanja (bežanja) u desnu stranu. Na levoj, pak, strani nalazi se (ispod nivoa useka) jedna dosta ravna kamena polica duguljastog oblika, a ispod nje, na dubini od oko jedan i po metar, neravna ploča, zapravo kamen pravougaonog oblika koji leži strmo prema ždrelo otvora jame. U opisu se dalje konstatuje da je jama vrlo duboka, što je utvrđeno činjenicom da je padanje bačenog kamena sa vrha do dna jame trajalo 22 do 25 sekundi. Na osnovu toga procenjavano je da je jama duboka oko 200 metara.¹¹ Međutim, kada su se sredinom novembra 1990. godine u tu jamu spustili speleolozi iz Beograda i Trebinja (Dragoljub Stanković, Dejan Vučković, Mihalusić Dijanovski, Karlo i Miroslav Kurtović), utvrđeno je da se, posle tridesetak metara jamskog tubusa koji se vidi golim okom, nalazi jedno suženje i da se zatim jamski otvor spiralnog oblika u dužini od pedesetak metara završava vrlo prostranim kraškim kraterom površine od oko 400-500 kvadratnih metara; ukupna dubina jame iznosi oko 80 metara.¹²

Iz iskaza svedoka (Ibrađević, Danila Zupca, Mehmeda Tikveše, Draga Falaka, Stjepana Prasca, Grge Jovanović, Mija Arar-Anković, Stjepana Vasilja, Danice Vidović i Mata Šošević) i priznanja zločinaca na glavnom pretresu u Okružnom sudu u Mostaru, mogu se videti fragmenti užasne drame koja se odigrala na samom rubu jame. Iz pomenutih materijala se vidi da su jamari, kao što je već utvrđeno, prihvatili žrtve dovedene do »Smrdljike«, jednu po jednu grupu od pet do sedam osoba, nagonili ih u usek i motkama gurali u ambis. Oni koji su se otimali i grčevito hvatali za drvlje i kamenje na ivici otvora, udarani su motkama i kamenicama po rakama, glavi - svuda; ceo prostor oko jame bio je uprskan krvlju i mozgom ubijenih dečaka i devojčica (žene i devojke se nisu otimale već, naprotiv, same skakale u jamu, jer su posle strahota koje su preživle u prebilovca koj Osnovnoj školi bile izgubile svaku volju za životom).

»Videli smo« - kaže se u iskazu Mehmeda Tikveše i Danila Zupca, Hrvata po nacionalnosti - »kako je jedan ustaša uzeo dete, pa ga sa smijehom bacio u zrak kao loptu; na djetetu je zalepršala crvena haljinica prije nego što ga je progutao bezdan.« Na pomenutom procesu u Mostaru, Jozo Ostojić je rekao da se dobro sećao da je među žrtvama koje su bačene u jamu bilo i sasvim male dece, pa čak i odojčadi, koja su oduzimana iz majčinog naručja i bacana u vazduh iznad otvora jame u kojoj su zauvek nestajala. Pritešnjen neoborivim dokazima, priznao je da je i on »gurao žene i djecu u jamu pomoću jednog koca kojeg je imao u rakama«, kao i da je svojim otkrivenim video kada je Mirko Arar-Anković »visoko ba-

11. Arhiv Hercegovine u Mostaru, fond Okružnog suda, br. K. 77/57.

12. D. Marić, *Ni novorođeno nisu bila pošte ena*, »Politika«, 16. novembar 1990; Arhiv Hercegovine u Mostaru, fond Okružnog suda, br. K. 77/57.

cio u zrak nad jamom jedno dijete«, i ušima čuo kada se požalio ostalim da mu se to dete pomokrilo po ruci.¹³

Jozo Ostojić je na glavnom pretresu izjavio daje video kada je Božo Turudić pozvao jednu devojicu da pride bliže, ali ga ona nije poslušala već se sama strmoglavila u jamu. Izjavio je, takođe, prilikom suočavanja sa Jozom Pruscom, da ga je on (Prusac) zamenio u guranju žena i dece u jamu, i ispričao daje video kada je Prusac bacio jednog dečaka i da od četiri do pet godina uvis nad grotlom jame i uzviknuo: »Pazi ga što se dečevrtnu oca mu jebem!«¹⁴

Iz materijala Zemaljske komisije za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača u BiH, vidi se da su ubice hladnokrvno i rutinski obavljale taj masakr: gurale u jamu decu, žene i devojke, grupu po grupu, i posle svake survivale u jamu gomilale kamenja. Kada bi se zamorili pravili su kratke pauze, pili rakiju i nešto žvakali, pa opet radili sve dok nisu umukli poslednji krici oko 500 žrtava.

Otvaranje zabetonirane jame u Surmancima; žrtve su kroz usek na kome se vidi grupa ljudi gurane u grotlo jame

13. Isto.

14. Isto.

Poslednja partija žitelja ponosnog sela Prebilovaca potonula je u ponoru ta no u 13.60 asova. Prema izjavi Joze Prasca na pomenutom procesu u Mostara, poslednje su gurnute u jamu dve stare žene. On je, naime, ispriao da se, postoje poslednju grupu žrtava predao jamarima, vratio kod »Smrdljike«, odakle su žrtve otpremane u vežnost. Tu mu je Ivan Jovanović naredio da odmah ode do padine »Vranac« i dotera dve iznemogle žene, koje su tamo ostale bez ikakvog uvara. »Izvršavaju i to naredjenje« - isti je Prasad - »uputio sam se prema 'Vrancu' i na putu sreo te dve starice kako same polako idu prema gubilištu.«

Na sudskom procesu u Mostaru utvrđeno je da je 6. avgusta 1941. godine u jamu »Golubinku«, kod sela Šurmanaca, bačeno 470 lica (237 dece i 233 žene); da su dželati bili izdvojili desetak devojaka da bi ih pre umorstva ponovo silovali, ali su im one uskratile to zadovoljstvo, otimaju i se iz njihovih ruku i skaku u i u ambis; da su posle masakra meštani sela Šurmanaca (oni koji nisu učestvovali u tom masakru) na granama jedne smokve, izrasle iz stene pri vrhu jame, videli mnoštvo ode i obuće (kapa, opanaka, bluza, dežuljke, ženskih haljina); da je posle poslednje partije prebilovskih žrtava, Ivan Jovanović »Crni« bacio u jamu dve ručne bombe. Na kraju su Andrija Buljan i Ivan Jovanović »Crni« održali kratke govore ubicama, upozorivši ih da nikome ne smeju prići šta se odigralo u Šurmancima, da bi docnije slali odbeglim Prebilovcima poruke da se predaju ukoliko žele da im se porodice puste iz logora i vrata kućama. Ovde je potrebno reći i da nijedna žrtva nije ubijena vatrenim oružjem, već su gotovo sve žive gurnute u jamu. Ubijeni su samo oni koji su se greškom hvatali za sve što im je došlo do ruku - i to motkama. Poznati narodni guslar, i u to vreme vrlo aktivan pripadnik sokolske organizacije, Osman Lizdo, koji je tih dana nadmašio sve zlotvore iz narodnih pesama o kojima je pevao po hercegovačkim selima i varošicama (verovatno i u Prebilovcima), žalio se da su mu najviše muke, prilikom guranja prebilovskih žrtava u jamu, zadavali dečaci, koji su se greškom hvatali za noge ubica, za drvlje i kamenje, pa ih je pre survavanja u jamu morao ubijati kocem (motkom za sušenje duvana); od ukupno 237-oro dece, koja su 6. avgusta bačena u jamu »Golubinku«, njih 55 bili su dečaci ispod 15 godina starosti. 15

Ekipe speleologa, koja se sredinom novembra 1990. godine spustila u šurmansku jamu, pronašla je, na onom delu gde su padale žrtve, »preko 300 dečjih lobanja«. Ta činjenica potvrđuje kategorizaciju izjave nekih preživelih Prebilovčana da je u šurmansku jamu bačeno preko 500 lica iz tog sela. Sudeći po ostacima ljudskih kostiju podalje od mesta gde su žrtve padale, pomenuta ekipa speleologa pretpostavlja da su neke žrtve preživele pad u jamu i da su se čak i kretale po njoj, sve dok nisu umrle od gladi.

Na pomenutom procesu u Mostaru, na žalost, nije utvrđen tačan broj ljudi koji su neposredno učestvovali u ovom zločinu bez presedana »u povijesti ljudskog roda«. Iz saopštenih sudskih spisa sa tog procesa, više je nego o evidna težnja sudskog veštaka da broj jamara (ljudi koji su gurali žene i decu u jamu) svede na šestoricu optuženih koji su osuđeni na smrt. Tvrdnju nekih od njih da su za

vreme izvršenja tog krvavog zločina tražili i dobili zamenu, kao i izjavu okrivljenog Martina Vasilja na glavnom pretresu da je svojim otkrivenim video snimcima oko otvora jame - pored Joze Jerkovića, Jakova Vasilja i Filipa Jerkovića - još oko 20 ustaša koje su gurale narod u tu jamu, sud izgleda nije podrobnije ispitivao. Zašto? Teško je razumeti kriterijum po kome je različitom kvalifikovana krivica ustaša koje su dogonile žrtve do jame i predavale ih dželatima, od onih koje su ih motkama gurale u ambis. Običnom čoveku je neshvatljivo u čemu je manji zločin ustaša koje su survivale gomile kamenja na žrtve bačene u jamu, od kojih su, po svojoj prilici, neke preživele pad, od onih koji su te žrtve prethodno gurnule u ambis. Najveća sramota u istoriji Brozovog pravosuđa, ipak, predstavlja odluka Vrhovnog suda FNRJ, br. K. 9/58, kojom se prvooptuženom Ivanu Jovanoviću »Crnom« preinačena je kazna na smrt vešanjem na kaznu smrti streljanjem, jer se postavlja pitanje da li uopšte postoji teži zločin od onoga koga je počinio Ivan Jovanović. Kada je o tome rečeno, valja imati na umu činjenicu da je zločin od 6. avgusta samo jedan u lancu bezbrojnih zločina ovog razbojnika. Iz prethodnog teksta videli smo da je on, uoči Vidovdana, odveo iz Duvanske stanice na Domankovići deset zatvorenika i pobacio ih u »Ararovu jamu« u Šurmancima. Pored toga, na pomenutom procesu u Mostaru je nepobitno utvrđeno da su, pre i posle 6. avgusta, u Šurmance osam puta dovođene manje i veće grupe ljudi iz Sarajeva, Alipašina Mosta, Blažuja, Ilidže, Reljeva, Rajlovca, Novog Sarajeva, Hrasnice, Mostara i ko zna odakle još odvođene do jame »Golubinke« i tamo ubijane ili žive sunovrađene u bezdan. Evo šta je o tome, u istražnom postupku, rekao (pored ostalog) Ivan Jovanović »Crni«:

»Sećam se da je u prvoj partiji bilo deset ljudi, koje je Andrija Buljan doveo vozom iz Sarajeva na železničku stanicu u Šurmance i predao ih Nikoli Jovanoviću. Pošto sam i ja bio na stanici kada je stigao voz, Andrija Buljan je rekao meni i Nikoli da sve te ljude poubijamo na jami 'Golubinki', i da dobro pazimo da nam ko ne pobegne, da bi potom otputovao istim vozom za apljinu. Mi smo (ja, Nikola i Ilija Jovanović) odmah povelili te ljude na jamu. U selu su nam se, na moj poziv, pridružili Nikola Arar i Slavko Kikaš. Kada smo došli do jame, naredili smo žrtvama da sednu na ploču (policu) ispod nivoa useka kojim se prilazi rubu jame, što su oni bez otpora učinili. Mi smo tada pucali u njih, a zatim sišli na ploču, dotukli one koji su još davali znake života i leševe gurnuli u jamu ...

Nekoliko dana nakon toga, Andrija Buljan je doveo, negde oko ponoći, drugu grupu od deset do dvanaest ljudi. Ne sećam se da li su oni isterani iz voza, ili je vagon u kome su se nalazili otkriven i ostavljen na železničkoj stanici u Šurmancima. Te ljude je Buljan, jednog po jednog, dovodio u separe gostionice Ludviga Jovanovića i pretresao ih; nekima je skidao kapute, nekima cipele. Te stvari su ostale u separeu do sutradan, kada sam ih ja preneo u Ludvigovu štalu i poručio Barbari Vidović, koja je bila vrlo siromašna, da dođe i uzme te stvari, što je ona i učinila. Vlasnike tih stvari smo iste noći, ja, Andrija Buljan i njegove ustaše, oterali na jamu i gurnuli ih u nju; nijedan metak na njih nije ispaljen.

Jednoga dana posle podne, Buljan je došao vozom iz Sarajeva i na železničkoj stanici u Šurmancima otkrio od putničkog voza dva teretna vagona, u kojima je bilo 30 do 35 uhapšenika. On mi je, pre nego što je tim istim vozom produžio za apljinu, rekao da sve te ljude treba odvesti na jamu i poubijati, a ostavio mi je nekoliko svojih ljudi. Oko deset sati naveče, Buljanove ustaše su dovele te ljude na jamu. Sa njima sam pošao i ja i još nekoliko naših seljaka, ali se ne sećam kojih. Kada smo došli do Setrine (zaseok sela Šurmanaca), stigao nas je Andrija Buljan, koji je došao terezinom iz apljine, u pratnji nekoliko svojih ljudi. Ja sam se tada, po Buljanovom naređenju, vratio na stanicu, dok je on, sa svojom grupom, oterao pomenute uhapšeničke na jamu i tamo likvidirao.

Nedugo iza toga, Buljan je iz Sarajeva dovezao putnički vozom novu grupu od 15 ljudi. Te ljude smo, negde predveče, ja, Andrija Buljan, Luka Kordić i dvojica Buljanovih ustaša, podelili na dve grupe: jednu grupu smo oterali na jamu između Ararovića kuća, a drugu preko ograde 'Lazine'. Ja i Luka Kordić vodili smo prvu, a Andrija Buljan i njegove ustaše drugu. Kada smo došli na jamu, tamo smo našli Božu Turudića i nekoliko ljudi iz sela Bijakovića, među kojima i jednog finansara, koji je u tom selu bio na službi. Ja i taj finansar pogurali smo u jamu onih sedam ljudi koje sam ja doterao; ostale su pogurale Buljanove ustaše.

Osim navedenih, još jednom je Andrija Buljan dovezao vozom, koji je saobraćao na pruzi Sarajevo-Dubrovnik, pet ljudi. Držao ih je u separeu gostionice Ludviga Jovanovića do pada mraka, kada smo ih (ja, Buljan i dvojica njegovih ustaša) odveli i pobacali u jamu. Ja se ne sećam da je moj brat Ludvig u estovao u odvođenju bilo koje grupe uhapšenika na jamu u Šurmancima.¹⁶

Samo navedena priznanja, jasno i nedvosmisleno pokazuju o kakvom je monstruoznom zločinu reč. Pa ipak, za Vrhovni sud FNRJ, kome je predsedavao Josip Hrnčević, on je bio običan zločinac koga ne treba obesiti već streljati. Njegov brat Ludvig, čija je zloglasna gostionica bila pretvorena u mušonicu bezbrojnih žrtava, u štab gde su kovani pakleni planovi i deljen krvavi plen, polazišteme iz koga su zatočnici upućivani samo u jednom pravcu - onim koji vodi u jamu »Golubinku«, kod sela Šurmanaca, osuđen je, tako reći, simbolično - »na kaznu strogog zatvora u trajanju od 3 (tri) godine« (kakva sramota!).

Kao što smo videli, neshvatljivo težak zločin u Šurmancima nisu izvršili ni italijanski okupatori ni oni koji su došli sa njima »na par kamiona«, već doma i ljudi, prve komšije žrtava, njihovi dobri poznanici, neki i kumovi. Da nije reč samo o pojedincima, rečito govore dugački spiskovi zločinaca koje je sačinila Zemaljska komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača BiH, kao i pesma devojaka, koja se tih tmurnih avgustovskih dana orila u selima oko mušonika Prebilovaca, koja glasi:

*Paveli u šta ćemo od Srba,
vež' u lance goni u Šurmance!*

16. Arhiv Hercegovine u Mostaru, fond Okružnog suda, br. K. 77/57.

Ova pesma upe atljivo ilustruje onu bezumnu histeriju koja je snažno zapljusnula gotovo sva hrvatska i muslimanska sela u Hercegovini. Ta injenica je u poratnom periodu uporno prikrivana. Istina, kod jame »Golubinke« je podignut obelisk visok 12 metara, na kome je napisano: »Slava palim žrtvama koje su ustaše, sluge okupatora u ljeto 1941. godine zvjerski mu ile, ubile i u ovu jamu bacile«. Ali, i nad ovim donedavno zabetoniranom jamom, koja predstavlja najmnogoljudnije i etni ki naj istije srpsko naselje u Hercegovini, carovao je korov; nije bilo ni prilaznih puteva, ni venaca, ni cve a, pa ak ni table koja bi upu ivala turiste da posete ovaj nemili spomenik modernog varvarstva. O evidentno je da je u društveno-politi kim strukturama posleratne Hercegovine bila prisutna težnja da se ova najve a sramota u istoriji hrvatskog naroda patni ke Hercegovine (ustaše koje su izvršile taj zlo in su izrodi iz redova ovog naroda) što pre zaboravi. Pri tome se gubila iz vida jedna sitnica - daje ravnodušje i nemar prema nevinim žrtvama, tako e, istorijska sramota. Možda bi situacija bila druga ija da su se mogle uspostaviti bar približne ravnoteže i simetrije izme u zlo ina koje su po inili pripadnici hrvatske, muslimanske i srpske nacionalnosti, ili kada bi se zlo ini o kojima je re mogli pripisati okupatorskim trupama. To je, me utim, nemogu e, jer e svako ko pažljivo pro ita knjigu *Pali u borbi za slobodu - apljina-Neum 1941-1945*, nai i na zapanjuju e podatke: od ukupno 1760 žrtava fašisti kog terora samo su 24 (dvadeset i etiri) pale od nema kih i italijanskih okupatora, 87 od etnika i_ 1649 od ustaša; komentar nije potreban.¹⁷

Masakrom u Šurmancima nije završena tragedija sela Prebilovaca, koja je po ela 4. avgusta 1941. godine. Tokom celog avgusta Prebilovci su, kako s razlogom isti e Veljko Bulut, bili »pretvoreni u divlju džunglu u kojoj su ustaše, kao krvolo ne zveri, hvatale i ubijale sve što je srpsko«. Budu i da su ta no znale koje od Prebilov ana uspeo da pobegne (i to ne samo od odraslih ljudi nego i od žena, devojaka i dece), gotovo svakodnevno su vršile pretres sela i okoline, zavi ruju i i pucaju i u svaki žbun, stog sena ili slame, ogradu, baštu, kukuruzom pokrivenu njivu. Sve Prebilov ane koje su otkrili ubijali su kao divlja za slobodan lov; služili su se i podlim prevarama. Tako je, 8. avgusta, masa divljih ustaških hordi, razvijena u neprekidan strelja ki lanac, pro ešljavala ceo prostor od sela Koš ele na istoku, do Kulina na zapadu i od reke Bregave na severa, do Hutovskog blata na jugu. Kre u i se preko Hrvenice, Djela, Crnog brda, Bijeje vlake, Grli a, iri a ograde, Velike vlake i Zgona - ustaški rojevi, predvo eni dobrim poznavaocima tog terena, hvatali su kao divlja uplašene ljude, žene i decu, grozno iz mu ili, a potom ubijali. Na Jamici su uhvatili Milana Bmjaši a i Jova Buluta, oterali ih u prebilova ku Osnovnu školu i tamo ih stavili na najstrašnije muke, a zatim pogubili. U Pudarevim pitominama je uhva en i zaklan Nikola Ekme i , de ak od 12 godina, kome je 6. avgusta pošlo za rukom da umakne ispred ustaškog strelja kog stroja. Na Nokcu je ubijen Ognjen Dragi evi , dok je bežao ispred neprekidnog strelja kog stroja »hvata a«, koji su nicali iz svake vrta e kao nadošla reka. U iri a ograđi uhva eni su Branko Bulut, Simo

17. Vid. Spomen knjiga *apljina-Neum 1941-1945*; Slavo Stija i , *Pregled poginulih boraca i žrtava fašisti kog terora Hercegovine* (neobjavljena gra a).

Brnjaši i Mitar Ždrakanovi, oterani u prebilova ko groblje i tamo poklani. Na Kravarici je zverski ubijeno 18 seljaka iz porodica Save, Jovice, Branka i Šepana Medana i jedno iz bratstva Šari. Kod jezera Škrke ubijeno je šestoro ženske seljake Ždrakanovi i Muka. U Grli u je grupa ustaških razbojnika iz susednog sela Hotnja, koju je predvodio Mijo Jarak, uhvatila deset lica (4 Krunića, 2 Bandura, 3 Ekmečića i jednog Stajića), oterala ih u podnožje Gostiljca i tamo poubijala.¹⁸

Dan ranije, tj. 7. avgusta 1941, grupa ustaških zločinaca uhvatila je u Malom zajmiru devet lica (sedam Suhića i dva Dragovića) i poubijala ih na grozno svirep na in. Devetnaestogodišnju devojkicu Kovicu Suhiću, na primer, najpre silovali, a onda je usmrtili zarivši joj gvozdene vile u stomak. Slicnu sudbinu doživela je i Banur Mara (Simina žena), koja je bila pobegla, sa dvoje dece (jedno je imalo tri, a drugo šest godina), u susedno selo Loznicu, kod svoga kuma Damjana Matića, Hrvata po nacionalnosti, vrsto uverena da će je on zaštititi. Međutim, umesto toga, kum ju je, 12. avgusta, predao ustaškim koljačima, koji su je svezali žicom, a potom oterali i nju i decu na Spahiću i njivu u Grkovom dolu, tamo je pred očima uplašene dece silovali, pa onda prisilili da gleda klanje svoje maloletne dece, da bi je tek posle tog psihičkog ubistva izrešetali kuršumima.¹⁹

Istu sudbinu doživela je i Jelisavka Šarić, mlada i lepa devojkica, koja je pokušala da nađe zaštitu kod Jozice Rodina, kuma njenog oca Milana iz susednog sela Gnjilišta. Ali, baš kada joj se činilo da je opasnost prošla, došao je Jozin sin Marko, koji je već bio ogrezao u krvi nedužnih žrtava, i rekao joj »da se smesta gubi kud zna i ume«. Ne znajući ni kuda da krene, nesrećna Jelisavka se vratila u rodno selo, da bi, skrivena u kamenjaru, posmatrala kako se u domove poklanih Prebilovana useljavaju ustaški kolonisti, uz obesno podvriskivanje i pesmu:

*Srpske su se ugasile svece
više nikad upalit se ne će.*

Kako nije imala ni vode ni hrane, 7. avgusta je pokušala da se prebaci u susedno selo Klepca, ali je tom prilikom pala u ruke jedne grupe ustaških razbojnika iz susednog sela Hotnja, koju je predvodio jedan od najkrvoločnijih ustaških zločinaca iz sela Domanovića - Mate Andrun »Vuk«. On je odmah, kao besan pas, nasrnuo na ovu bespomoćnu devojkicu, savladao je, uz pomoć ostalih, i silovao. Obešao je Jelisavku, onako pocepana i izgrebana, pljunula ga je u lice i prkosno uzviknula: »Najobi nija si kukavica ako mi sada odmah ne uzmeš život, kada si mi uzeo oči!« Zločinac se ni trenutka nije dvoumio, zgrabio je pušku i streljao je; Jelisavkin leš je bačen u bunar na Bregavi.²⁰

Beže i ispred ustaškog streljačkog stroja, koji je 8. avgusta prešljavao ceo prostor sela Prebilovaca, stari Nikola Ždrakanović se uvukao u ševar jezera Škrke i tu se skrivao do 12. avgusta, kada su ga primetili seljaci iz susednog sela Gnjilišta. Istoga dana je uhvaćen od grupe ustaša iz sela Višića i Gnjilišta, u kojoj su se

18. Ekmečić, n.g.; *Arhiv Jugoslavije*. ZKRZ BiH, inv. br. 56.730.

19. Isto.

20. *Arhiv VII*. Etnički fond, kut. 156, reg. br. 29/10-2.

nalazili: Ivan Medi , Vidoje Merdžan, Luka Milenkovi i dr. Oni su ga oterali na jednu njivu kod jezera Škrke i tu ga tukli motkama sve dok nije izdahnuo. Njegov sin Ilija, sa celom užom porodicom (ženom i dve k erke) ubijen je još 7. avgusta.²¹

I Svetozar Šari je 4. avgusta uspeo da, sa svojim trinaestogodišnjim sinom Mitrom, pobegne ispred ustaških kolja a. Nekoliko dana docnije, dok je tragao za hranom, jaka kiša ga je naterala da se skloni u štalu Ruda Brajkovi a u Otocima. Na nesre u, tu ga je primetila Rudova Majka, njegova stara poznanica (dugo su zajedno radili u fabrici duvana) i odmah o tome obavestila svoje sinove,

Svetozar Šari sa porodicom ispred svoje ku e u Prebilovcima (snimak iz 1938. godine). Ilindanski pokolj preživeo je samo Mitar - de ak s ka ketom

eksponirane ustaške kolja e. Tako se Svetozar neposredno posle toga našao u rukama bra e Brajkovi a - Vinka, Ilije, Rafa i Ruda. Oni su ga odmah svezali i oterali u selo Klepce, gde su ga, pred o ima tamošnjeg srpskog stanovništva, surovo maltretirali i mu ili, pa ga posle toga ponovo odvukli u Otoke i tamo zaklali. Mali Mitar je, na sre u, dan ranije otišao u selo Lokve, gde mu je živela uj evina, i tako izbegao tragi nu sudbinu svog oca Svetozara.²²

etiri dana pre toga, grupa Brajkovi a iz Klepaca uhvatila je Rista Medi a, jednog od najbogatijih prebilovskih domaćina, oterala ga u apljinu, gde je nekoliko dana istio ulice, a onda smla en kao besan pas i zatrpan u smetlište na Bjelavama.²³

21. Arhiv Jugoslavije, ZKRZ BiH. inv. br. 56.730.

22. . Ekme i , n.g.

23. Isto; B. u kovi , n.r.

Osetivši na vreme smrtnu opasnost, grupa od 32 seljaka Dragi evi a i Buluta iz Rijeveca i Mrvi a, pobegla je 4. avgusta na Koš elu, kod hrvatske porodice Antunovi a, da kod nje potraži zaštitu. Me utim, na Koš eli se ubrzo pojavila grupa ustaša, koju su predvodili Marko Rodin (to je onaj isti što je izbacio Jelisavku Sari iz kuće svog oca Joze i time je oterao u mučniju smrt) i Ivan Šuri; njih je, čim je saznao za dolazak pomenutih Dragi evi a i Buluta na Koš elu, o tome obavestio Nikola Marković »Krelja«, prvi komšija porodice Antunovi a. Pronašavši izbegle Prebilovane, Rodin i Šuri su im rekli da se slobodno mogu vratiti svojim kućama, jer je poglavnik objavio amnestiju za sve Srbe koji su pobjegli od svojih kuća. Nasedaju i toj prevari, četrnaest lica iz porodice Dragi evi a vratilo se 10. avgusta u Orahov Do. Tamo ih je, me utim, sačekala ona ista ustaška grupa koja ih je savetovala da se vrate svojim kućama, postrojila u vrstu i pokosila pušanim i mitraljeskom vatrom. Slučaj je htio da i sa ovog stratišta pobjegne jedan živ svedok. Bio je to trinaestogodišnji dečak Đeko Dragi evi, koji je kaputi bio izrešetan sa više od deset kuršuma. Mali Đeko se pritajio me u mrtvima do pada mraka, a onda se, onako prestrašen i usamljen, uputio prema Koš eli i uz put nabasao na Nikolu Markovića »Krelju«, onoga istog koji je izbegle Dragi evi e i Bulute prijavio ustašama. On ga je odveo u Prenj kod tamošnjeg brata, don Nikole Bošnjaka, ispričao mu ceo događaj i pokazao Đekov izrešetan kaputi. »U ovoga puška neć« - rekao je brat, vrteći glavom. Mada se ubrzo našao u kafani Petra Marića na Pileti, ustaškom osinjaku u bukvalnom smislu te reči, Đeko je, ipak, izneo živu glavu: upućen je u apstinenciju, logorniku Vegu, koji mu je, za udovinu, poštedito život.²⁴

Porodice Pera i Šepana Buluta, koje su takođe bile izbegle na Koš elu i tamo pronađene od ustaša, nisu stradale; zaštitio ih je ustaša Ivan Šutura, za koga se udala Šepanova kćerka Mara, da bi na taj način spasila svoju porodicu.²⁵

Uporedo sa svakodnevnim lovom na odbegle Prebilovane u bukvalnom smislu te reči, ustaška vlast im je, preko muslimanske porodice Šoše i njihovih drugih pouzdanika, slala poruke da se slobodno vrate svojim kućama. U tim porukama je posebno naglašavano da će odvedene porodice svih onih koji se prijave ustaškim vlastima odmah biti vraćene na svoja ognjišta. Mada su se pronosili glasovi da su oterani prebilovani žitelji poklani u selu Šurmancima, autentični svedoci nije bilo; niko nije uspeo da pobjegne sa šurmanske jame. Varljiva nada da su oterana deca i žene, ipak, živi i neodoljiva težnja da se sazna prava istina (po nekima i besmisao života posle nezamislive porodične tragedije) bili su faktori koji su odlučujuće uticali na neke odbegle Prebilovane da se predaju ustaškim vlastima, odnosno njenoj posadi u selu Prebilovcima i na taj način joj omogućavaju da zauvek ugasi mnoga prebilovana ognjišta. Nadaju se da će tom sudbonosnom odlukom, makar i po cenu vlastitog života, spasiti svoje porodice, četrdeset i osam Prebilovana prijavilo se (u periodu od 12. do 15. avgusta) ustaškoj posadi, smeštenoj u prebilovačku Osnovnu školu, na čijem selu se nalaze

24. Isto.

25. Isto.

*Ustaškim glavose ama je provi enje stavilo fotografski aparat u ruke da
ovekove e svoje monstruoze zlo ine*

zior ovejani krvolok Nikola Merdžan. Pogazivši bestidno dato obe anje, ustaše su odmah povezale žicom sve one koji su im se predali na re i podvrgle ih suludom mu enju i mrcvarenju. U jednom dokumentu stoji da su Draga Nadaždina i Milana Brnjaši a žive odrali i na odrano telo sipali so; to je inio Pero evenica iz eljeva.²⁶

Da ni preostali nesre nici nisu prošli ništa bolje videlo se prilikom otkopavanja njihovih leševa (u Dolu ispod sela, u groblju na Kravarici i u Morin otoku) radi sahrane. U Morin otoku, gde je ubijeno najviše Prebilov ana, koji su se sami prijavili ustaškim vlastima, u jednoj rupi su prona ene glave, a u drugoj obezglavljeni leševi.²⁷

Pored onih koji su se sami predali, u periodu od 12. do 15. avgusta ubijeno je još dvadeset lica iz sela Prebilovaca (Brnjaši a 4, Šari a 6, Medana 5, Nadaždina 4 i Dragi evi a 1). Ali, rii to nije bio kraj prebilovake tragedije. Krajem avgusta, kada je ve bila po ela reokupacija Hercegovine od trupa italijanske 2. armije (srpsko stanovništvo, naro ito gradsko, doživelo je tu reokupaciju kao zaštitu od ustaškog noža i malja), jedna ustaška grupa iz Gnjilišta, Viši a i eljeva, koju su predvodili Ivica Milas i Nikola Mati , upala je u selo Prebilovce i zverski ubila 11 lica, kod Bandurovih ku a i prebilovkog bunara u Bregavi. U toj grupi je ubijena i Bosa Dragi evi , devojka koja se bila sklonila u selo Tasovi e kod svoje sestre Danice, udate Karadegli . Ohrabrena saznanjem da italijanske trupe štite srpski narod od ustaškog noža, Bosa se upravo toga dana (28. avgusta) vratila u Prebilovce i stradala. Pokušala je da na e spas kod svog komšije Murata Šoše, ali ju je on izdao ustašama, koji su je najpre silovale, pa onda ubile i bacile u prebilovaki bunar.²⁸

Tako su Prebilovani, krajem 1941. godine, došli do dna svoje velike nesre e. Od 116 doma instava srpske nacionalnosti, sa ukupno 994 lica, rat su preživela samo 164 lica. U ratuje, dakle, stradalo 830 lica. U presudi Ivanu Jovanoviću u »Crnom«, Okružni sud u Mostaru je konstatovao da su potpuno ugašena 33 prebilovaka ognjišta i daje ukupno stradalo (ubijeno, poginulo ili ba eno u šurmansku jamu) 830 lica. Me utim, uro Ekme i , koji je godinama prikupljao podatke o žrtvama koje su Prebilovci dali u minulom ratu, navodi da je ukupno stradalo 826 lica i da su 54 doma instava potpuno ugašena. U knjizi *apljina-Neum 1941-1945*, kaže se da je iz sela Prebilovaca, kao žrtve fašisti kog terora, palo 701 lice i daje rat preživelo samo 149 lica, odnosno jedna šestina žitelja ovog sela. Uvereni smo da su podaci koje je izneo uro Ekme i najta niji.²⁹

O tragediji sela Prebilovaca ima podataka i u sa uvanim ustaško-domobranskim dokumentima. Ustaški sreski na elnik u apljini Vido aji o tome u svom izveštaju, izme u ostalog, kaže:

»Na 21. lipnja 1941. godine otpo eo je tadašnji logornik Franjo Vego sa kupljenjem i ubijanjem srpskog pu anstva po selima i u apljini... Za vrijeme

26. *Arhiv VII*, kut. 156, reg. br. 29/10-2.

27. *Arhiv Jugoslavije*, ZKRZ BiH, inv. br. 59.616.

28. Isto, inv. br. 56.730 i 56.731.

29. Isto, inv. br. 56.731; . Ekme i , n.g.: Spomen knjiga *apljirta-Neum 1941-1945*.

ovoga iš enja poubijano je (ba eno u jame i rijeke) oko 1.600 osoba. U selu Prebilovci stradale su sve žene, djeca i starci, tako da je od 900 osoba izbjeglo samo 150 muškaraca, etiri žene i dvoje djece . . . Navedeni logornik vršio je hvatanje i ubijanje'< Srba i poslije prve i druge poglavnikove odredbe sve do dolaska italijanske vojske 7. rujna 1941. godine. Dolaskom Italijana, logornik Franjo Vego kao i svi njegovi suradnici napustili su apljinu i talijansku vojnu zonu.«³⁰

Stravi no stradanje sela Prebilovaca upe atljivo ilustruje podatak da je u ovom selu prvi ispra aj mladi a u vojsku prire en tek 1962. godine. Valja re i da su Prebilovci, pored ljudskih, pretrpeli ogromne materijalne žrtve. Neposredno posle uništenja prebilov kih žitelja srpske nacionalnosti, u to selo je stigla specijalna komisija, smestila se u ku u Lazara Buluta i odmah po ela da deli ku e i imanja poklanih Prebilov ana ustaškim kolonistima. Prebilovci su preimenovani u »Novo Selo« koje je naseljeno kolonistima iz Viši a, Dra eva, Trebižata, Zvirovi a, Gnjilišta, eljeva i drugih sela ondašnjeg ustaškog apljinskog i ljubuškog sreza. Za vrlo kratko vreme u Prebilovce se doselilo oko 70 porodica. Ku a Lazara Buluta dodeljena je Peri Blaževi u »Bekturanu«, Dušana Brnjaši a - Franji Dugandži u, Ognjena Dragi evi a - Antu Bunozi, Š epana Ekme i a - Jozi Dugandži u, Boška Buluta - Ivanu Ili u itd., itd. Na ku nim vratima etka Dragi evi a, de aka koji je pukim slu ajem preživeo masakr svoje porodice, bilo je napisano: »Srbo zauzejo Ante Bunoza 6. 8. 1941.« (etko je ovaj natpis sa uvao i do današnjeg dana).

Kolonisti se nisu dugo baškarili u tu im ku ama, ve su morali da se pakuju i beže tamo odakle su i došli. Naime, na masovne ustaške pokolje srpski narod isto ne Hercegovine odgovorio je opštim ustankom, koji je dobio takav zamah i snagu da se za svega nekoliko dana ustaška^ vlast našla na ivici sloma. Ta injenica je prinudila Italijane da izvrše reokupaciju Hercegovine i stave pod svoju zaštitu srpsko stanovništvo po gradovima i varošicama (seosko se samo branilo s oružjem) od ustaškog noža. Kao što smo videli, Franjo Vego i njegovi najbliži saradnici morali su, zbog monstruoznih zlo ina koje su po inili nad hercegovina kim Srbima, da beže ispred italijanskih okupatora, jer su oni po eli da hapse najistaknutije ustaške kolja e. Morala je da beži i ustaška posada iz Prebilovaca, zajedno sa kolonistima, razume se, odnose i sa sobom sve što se odneti moglo. U materijalima Zemaljske komisije za utvr ivanje zlo ina okupatora i njihovih pomaga a stoji daje iz Prebilovaca oplja kano oko 10.000 grla sitne i 1.000 grla krupne stoke, kao i itava pokretna imovina. Žito i vrednije stvari - naglašava se u tim materijalima - ustaše su kamionima prevozile u apljinu, navodno, za potrebe bolnice i ustaških institucija u toj varošici. Ostale stvari »oplja kale su i odnele svojim ku ama divlje ustaše - seljaci susednih katoli kih i muslimanskih sela«. O toj vandalskoj plja ki ima podataka i u ustaško-domobranskim dokumentima. U ve pominjanom izveštaju ustaškog sreskog na elnika u apljini Vidajaji a, navodi se i ovo: »Novac, zlatnine i dragoceni predmeti dizani su od Srba i pohranjivani u ustaški logor, a da ra un o tome nikome nije polagan. Bu-

du i da su Srbi u selima kotara apljine bili ve inom dobrostoje i, a naro ito trgovci iz apljine, to se drži daje plijen u novcu i materijalu prelazio 20.000.000 kuna.«³¹

im su saznali da italijanske trupe preuzimaju svu vojnu i civilnu vlast u Hercegovini, odbegli Prebilov ani su po eli oprezno da se vra aju svojim ku ama, u kojima su nalazili ustaške koloniste. »Kada se nas sedamdesetak vratilo ku ama « - piše Veljko Bulut - »našli smo itavo selo naseljeno ... Mi smo naseljenicima rekli da ih ne možemo gledati u svojim ku ama dok smo još živi, te da idu tamo odakle su i došli, jer emo (u protivnom) preduzeti druge mere.«³² Ovde treba re i da uprkos tome što je tih dana potocima tekla srpska krv »po kamenju hercegovskom«, niko nije preduzimao te »druge mere«.

Na kraju ovog poglavlja navodimo spisak prebilova kih žrtava, koji nam je ljubazno ustupio uro Ekme i , uz napomenu da nije potpun i da se verovatno nikada ne e mo i napraviti apsolutno potpun spisak, jer su 54 prebilova ka ognjišta potpuno ugašena, pa za te porodice (pogotovo za sitnu decu) nema ko dati podatke. Evo tog spiska:

Ban ur Nasta, stara 44 godine, ba ena u jamu u Šurmancima
Ban ur Branislavka, 12 god., ba ena u jamu u Šurmancima
Ban ur Vidosava, 9 god., ba ena u jamu u Šurmancima
Ban ur Spasoje, 9 god., ba en u jamu u Šurmancima
Ban ur Radoslav, 1 god., ba en u jamu u Šurmancima
Ban ur Simo, 43 god., ubijen 4. avgusta u Prebilovcima
Ban ur Rista, 65 god., ba ena u jamu u Šurmancima
Ban ur Joka, 40 god., ba ena u jamu u Šurmancima
Ban ur Nada, 6 god., ba ena u jamu u Šurmancima
Ban ur Konstadin, 2 god., ba en u jamu u Šurmancima
Ban ur Risto, 1 god., ba en u jamu u Šurmancima
Ban ur Danilo, 4 god., ba en u jamu u Šurmancima
Ban ur Mirko, 50 god., ubijen u Prebilovcima
Ban ur ur a, 49 god., ba ena u jamu u Šurmancima
Ban ur ur a (Markova), 14 god., ba ena u jamu u Šurmancima
Ban ur Lazar, 27 god., ubijen 8. avgusta u- Prebilovcima
Ban ur An a, 65 god., ba ena u jãmu u Šurmancima
Ban ur Jevra, 23 god., ba ena u jamu u Šunnancima
Ban ur Vukašin, 6 meseci, ba en u jamu u Šurmancima
Ban ur Mara, 30 god., ubijena 14. avgusta u Prebilovcima
Ban ur Momo, 3 god., ubijen 14. avgusta u Prebilovcima
Ban ur Stana, 6 god., ubijena 14. avgusta u Prebilovcima

31. Isto; *Arhiv Jugoslavije*, ZKRZ BiH, reg. br. 56.730 i 56.731.

32. Veljko Bulut, *Borbe i pobeđe nadomak apljine*, zbornik »Hercegovina u NOB«, knj. 2, str. 290.

Brnjaši Stana, 64 god., ubijena 5. avgusta u Prebilovcima
Brnjaši Mara, 65 god., ba ena u jamu u Šurmancima
Brnjaši Soka, 48 god., ba ena u jamu u Šurmancima
Brnjaši Milan, 21 god., ubijen 10. avgusta u Prebilovcima
Brnjaši Rajka, 25 god., ba ena u jamu u Šurmancima
Brnjaši Mila, 20 god., ba ena u jamu u Šurmancima
Brnjaši Vasilija, 18 god., ba ena u jamu u Šurmancima
Brnjaši Slavka, 15 god., ba ena u jamu u Šurmancima
Brnjaši Bogdan, 12 god., ba en u jamu u Šurmancima
Brnjaši Smiljka, 10 god., ba ena u jamu u Šurmancima
Brnjaši Joka, 8. god., ba ena u jamu u Šurmancima
Brnjaši Milena, 3 god., ba ena u jamu u Šurmancima
Brnjaši Milosav, 9 meseci, ba en u jamu u Šurmancima
Brnjaši Risto, 69 god., ubijen 10. avgusta u Morin otoku
Brnjaši Dana, 65 god., ba ena u jamu u Šurmancima
Brnjaši Radoslav, 34 god., ubijen 12. avgusta u Otocima
Brnjaši Mila, 32 god., ba ena u jamu u Šurmancima
Brnjaši Olga, 21 god., ba ena u jamu u Šunnancima
Brnjaši Draginja, 8 god., ba ena u jamu u Šurmancima
Brnjaši Milivoje, 10 god., ba en u jamu u Šurmancima
Brnjaši Mom ilo, 5 god., ba en u jamu u Šurmancima
Brnjaši Vaso, 2 god., ba en u jamu u Šurmancima
Brnjaši Simo, 10 god., ubijen 15. avgusta u Morin otoku
Brnjaši Desa, 28 god., ba ena u jamu u Šurmancima
Brnjaši Vaso, 8 god., ubijen 15. avgusta u Morin otoku
Brnjaši Dana, 2 god., ubijena 15. avgusta u Morin otoku
Brnjaši Sena, 5 god., ubijena 15. avgusta u Morin otoku
Brnjaši Joka, 50 god., ubijena 4. avgusta u Prebilovcima

Bulut Jela, 36 god., ba ena u jamu u Šurmancima
Bulut Danica, 12 god., ba ena u jamu u Šurmancima
Bulut Stana, 51 god., ba ena u jamu u Šurmancima
Bulut Ilija, 36 god., ubijen 4. avgusta u Prebilovcima
Bulut Mara, 36 god., ubijena 6. avgusta u Prebilovcima
Bulut Milorad, 11 god., ubijen 6. avgusta u Prebilovcima
Bulut Neda, 6 god., ubijena 6. avgusta u Prebilovcima
Bulut An a, 75 god., ba ena u jamu u Šurmancima
Bulut Jovo, 34 god., ubijen 10. avgusta u Prebilovcima
Bulut Desa, 30 god., ba ena u jamu u Šurmancima
Bulut Mitar, 3 god., ba en u jamu u Šurmancima
Bulut Ilija, 36 god., ubijen 14. avgusta u Morin otoku
Bulut Nasta, 34 god., ba ena u jamu u Šurmancima
Bulut Mijana, 11 god., ba ena u jamu u Šurmancima
Bulut Nada, 9 god., ba ena u jamu u Šurmancima
Bulut Cvija, 35 god., ba ena u jamu u Šurmancima

Bulut Ljubica, 25 god., ba ena u jamu u Šurmancima
Bulut Božo, 3 god., ba en u jamu u Šurmancima
Bulut Risto, 1. god., ba en u jamu u Šurmancima
Bulut Joka, 51 god., ba ena u jamu u Šurmancima
Bulut Neda, 22 god., ba ena u jamu u Šurmancima
Bulut Milorad, 14 god., ba en u jamu u Šurmancima
Bulut Mara, 18 god., ba ena u jamu u Šurmancima
Bulut Jovo, 1 god., ba en u jamu u Šurmancima
Bulut Stajka, 55 god., ba ena u jamu u Šurmancima
Bulut Stana, 26 god., ba ena u jamu u Šurmancima
Bulut Joka, 4 god., ba ena u jamu u Šurmancima
Bulut Mijana, 2 god., ba ena u jamu u Šurmancima
Bulut Stojka, 64 god., ba ena u jamu u Šurmancima
Bulut Dosta, 32 god., ba ena u jamu u Šurmancima
Bulut Dara, 21 god., ba ena u jamu u Šurmancima
Bulut Mileva, 17 god., ba ena u jamu u Šurmancima
Bulut Slavica, 30 god., ubijena 6. avgusta u Prebilovcima
Bulut Božica, 43 god., ba ena u jamu u Šurmancima
Bulut Mara, 20 god., ba ena u jamu u Šurmancima
Bulut Milena, 14 god., ba ena u jamu u Šurmancima
Bulut Vasilija, 11 god., ba ena u jamu u Šurmancima
Bulut Draginja, 6 god., ba ena u jamu u Šurmancima
Bulut Mitra, 61 god., ba ena u jamu u Šurmancima
Bulut Bosa, 36 god., ba ena u jamu u Šurmancima
Bulut Mara, 15 god., ba ena u jamu u Šurmancima
Bulut Slavojka, 11 god., ba ena u jamu u Šurmancima
Bulut Ljubo, 6 god., ba en u jamu u Šurmancima
Bulut Mila, 8 god., ba ena u jamu u Šurmancima
Bulut Ljubica, 2 god., ba ena u jamu u Šurmancima
Bulut Mitar, 61 god., ubijen 14. avgusta u Morin otoku
Bulut Ana, 54 god., ba ena u jamu u Šurmancima
Bulut Fimija, 20 god., ba ena u jamu u Šurmancima
Bulut Stana, 26 god., ba ena u jamu u Šurmancima
Bulut Milisav, 4 god., ba en u jamu u Šurmancima
Bulut Saveta, 2 god., ba ena u jamu u Šurmancima
Bulut Nasta, 75 god., ba ena u jamu u Šurmancima
Bulut Mileva, 36 god., ba ena u jamu u Šurmancima
Bulut Olga, 14 god., ba ena u jamu u Šurmancima
Bulut Bosa, 10 god., ba ena u jamu u Šurmancima
Bulut Kosa, 12 god., ba ena u jamu u Šurmancima
Bulut Momilo, 8 god., ba en u jamu u Šurmancima
Bulut Radojka, 6 god., ba ena u jamu u Šurmancima
Bulut Danica, 3 god., ba ena u jamu u Šurmancima
Bulut Milovan, 2 god., ba en u jamu u Šurmancima

Bulut Ilija, 76 god., ubijen 4. avgusta u Prebilovcima
Bulut Jovanka, 66 god., ba ena u jamu u Šurmancima
Bulut Ruža, 44 god., ba ena u jamu u Šurmancima
Bulut Ana, 16 god., ba ena u jamu u Šurmancima
Bulut Ljeposava, 11 god., ba ena u jamu u Šurmancima
Bulut Darinka, 33 god., ba ena u jamu u Šurmancima
Bulut Draginja, 8 god., ba ena u jamu u Šurmancima
Bulut Bogdan, 6 god., ba en u jamu u Šurmancima
Bulut Mila, 44 god., ba ena u jamu u Šurmancima
Bulut Danica, 16 god., ba ena u jamu u Šurmancima
Bulut Radojka, 13 god., ba ena u jamu u Šurmancima
Bulut Velibor, 3 god., ba en u jamu u Šurmancima
Bulut Uro, 1 god., ba en u jamu u Šurmancima
Bulut Stana, 30 god., ba ena u jamu u Šurmancima
Bulut Triša, 11 god., ba en u jamu u Šurmancima
Bulut Ljubica, 14 god., ba ena u jamu u Šurmancima
Bulut Vojko, 7 god., ba en u jamu u Šurmancima
Bulut Jovo, 5 god., ba en u jamu u Šurmancima
Bulut Milenko, 2 god., ba en u jamu u Šurmancima
Bulut Boško, 70 god., ubijen 14. avgusta u Prebilovcima
Bulut Mileva, 70 god., ba ena u jamu u Šurmancima
Bulut Branko, 28 god., ubijen 15. avgusta u Morin otoku
Bulut Stana, 23 god., ba ena u jamu u Šurmancima
Bulut Savka, 3 god., ba ena u jamu u Šurmancima
Bulut Rajka, 2 god., ba ena u jamu u Šurmancima
Bulut Ana, 38 god., ba ena u jamu u Šurmancima
Bulut Savo, 38 god., ubijen 28. avgusta u Prebilovcima
Bulut Stanka, 36 god., ba ena u jamu u Šurmancima
Bulut Mileva, 13 god., ba ena u jamu u Šurmancima
Bulut Vojislav, 4 god., ba en u jamu u Šurmancima
Bulut Kosa, 11 god., ba ena u jamu u Šurmancima
Bulut Savka, 1 god., ba ena u jamu u Šurmancima
Bulut Kosa, 34 god., ba ena u jamu u Šurmancima
Bulut Olga, 14 god., ba ena u jamu u Šurmancima
Bulut Draginja, 13 god., ba ena u jamu u Šurmancima
Bulut Slavojka, 11 god., ba ena u jamu u Šurmancima
Bulut Dušanka, 3 god., ba ena u jamu u Šurmancima
Bulut Lazar, 7 god., ba en u jamu u Šurmancima
Bulut Uro, 78 god., ba ena u jamu u Šurmancima
Bulut Danilo, 21 god., ubijen 28. avgusta u Prebilovcima
Bulut Mitra, 60 god., ba ena u jamu u Šurmancima
Bulut Bosa, 36 god., ba ena u jamu u Šurmancima
Bulut Sava, 22 god., ba ena u jamu u Šurmancima
Bulut Darinka, 56 god., ba ena u jamu u Šurmancima
Bulut Stoja, 26 god., ba ena u jamu u Šurmancima

Bulut Slavojka, 11 god., ba ena u jamu u Šurmancima
Bulut Stana, 76 god., ba ena u jamu u Šurmancima
Bulut Maksim, 22 god., ubijen 4. avgusta u Prebilovcima
Bulut Vaso, 18 god., ubijen 28. avgusta u Prebilovcima
Bulut Sofija, 30 god., ba ena u jamu u Šurmancima
Bulut Zdravko, 9 god., ba en u jamu u Šurmancima
Bulut Mara, 6 god., ba ena u jamu u Šurmancima
Bulut Darinka, 2 god., ba ena u jamu u Šurmancima
Bulut Miroslavka, 10 god., ba ena u jamu u Šurmancima
Bulut Kosa, 2 god., ba ena u jamu u Šurmancima
Bulut Darko, 3 god., ba en u jamu u Šurmancima
Bulut An a, 70 god., ubijena 8. avgusta u Prebilovcima
Bulut Mara, 40 god., ba ena u jamu u Šurmancima
Bulut Jela, 18 god., ba ena u jamu u Šurmancima
Bulut Vukašin, 13 god., ba en u jamu u Šurmancima
Bulut Vasilije, 10 god., ba en u jamu u Šurmancima
Bulut Rajko, 9 god., ba en u jamu u Šurmancima
Bulut An a, 36 god., ubijena 28. avgusta u Prebilovcima
Bulut Mara, 36 god., ba ena u jamu u Šurmancima
Bulut Desko, 8 god., ba en u jamu u Šurmancima
Bulut Zora, 10 god., ba ena u jamu u Šurmancima
Bulut Velenka, 6 god., ba ena u jamu u Šurmancima
Bulut Stana, 60 god., ba ena u jamu u Šurmancima
Bulut Danica, 19 god., ba ena u jamu u Šurmancima
Bulut Ljubica, 27 god., ba ena u jamu u Šurmancima
Bulut Milenko, 8 god., ba en u jamu u Šurmancima
Bulut Milorad, 6 god., ba en u jamu u Šurmancima
Bulut Milenka, 1 god., ba ena u jamu u Šurmancima
Bulut Mileva, 43 god., ubijena 10. jula na Bivoljem Brdu
Bulut Milena, 19 god., ubijena 10. jula na Bivoljem Brdu
Bulut Spasoje, 3 god., ubijen 8. avgusta u Prebilovcima

Dragi evi Simo, 45 god., ubijen 14. avgusta u Morin otoku
Dragi evi Mileva, 42 god., ba ena u jamu u Šurmancima
Dragi evi Zora, 15 god., ba ena u jamu u Šurmancima
Dragi evi Bogdan, 11 god., ba en u jamu u Šurmancima
Dragi evi Milorad, 11 god., ubijen 10. avgusta u Prebilovcima
Dragi evi Savo, 7 god., ubijen 10. avgusta u Prebilovcima
Dragi evi Gojko, 7 god., ba en u jamu u Šurmancima
Dragi evi Ljubica, 4 god., ba ena u jamu u Šurmancima
Dragi evi Jovan, 80 god., ubijen 13. avgusta u Prebilovcima
Dragi evi Ilija, 32 god., ubijen 14. avgusta u Morin otoku
Dragi evi Joka, 25 god., ba ena u jamu u Šurmancima
Dragi evi ur a, 40 god., ba ena u jamu u Šurmancima

Dragi evi Manojlo, 17 god., ubijen 14. avgusta u Morin otoku
Dragi evi Radojka, 17 god., ba ena u jamu u Šurmancima
Dragi evi Ljeposava, 13 god., ba ena u jamu u Šurmancima
Dragi evi Milena, 10 god., ba ena u jamu u Šurmancima
Dragi evi Boro, 7 god., ba en u jamu u Šurmancima
Dragi evi Ana, 4 god., ba ena u jamu u Šunnancima
Dragi evi Cvijeta, 68 god., ba ena u jamu u Šurmancima
Dragi evi Desa, 28 god., ba ena u jamu u Šurmancima
Dragi evi Milenko, 7 god., ba en u jamu u Šurmancima
Dragi evi Dimitrije, 5 god., ba en u jamu u Šurmancima
Dragi evi Sofija, 26 god., ba ena u jamu u Šurmancima
Dragi evi Miladin, 3 god., ba en u jamu u Šurmancima
Dragi evi Kosa, 2 meseca, ba ena u jamu u Šurmancima
Dragi evi Janja, 41 god., ubijena 10. avgusta u Prebilovcima
Dragi evi Ana, 18 god., ubijena 10. avgusta u Prebilovcima
Dragi evi Milovan, 9 god., ubijen 10. avgusta u Prebilovcima
Dragi evi Sofija, 7 god., ubijena 10. avgusta u Pregilovcima
Dragi evi Mila, 17 god., ba ena u jamu u Šurmancima
Dragi evi Janja, 61 god., ba ena u jamu u Šurmancima
Dragi evi Ana, 35 god., ubijena 10. avgusta u Prebilovcima
Dragi evi Nevenka, 13 god., ubijena 10. avgusta u Prebilovcima
Dragi evi Nada, 4 god., ubijena 10. avgusta u Prebilovcima
Dragi evi Simo, 21 god., ubijen 25. juna u Sarajevu
Dragi evi Miloš, 70 god., ubijen 4. avgusta u Hutovskom blatu
Dragi evi Jula, 68 god., ba ena u jamu u Šurmancima
Dragi evi Niko, ubijen 14. avgusta u Morin otoku
Dragi evi Ilinka, 30 god., ba ena u jamu u Šurmancima
Dragi evi Danica, 1 mesec, ba ena u jamu u Šurmancima
Dragi evi Jelka, 60 god., ba ena u jamu u Šurmancima
Dragi evi Toda, 30 god., ba ena u jamu u Šurmancima
Dragi evi Vaso, 4 god., ba en u jamu u Šurmancima
Dragi evi Momilo, 2 god., ba en u jamu u Šurmancima
Dragi evi Milan, 44 god., ubijen 14. avgusta u Prebilovcima
Dragi evi Soka, 51 god., ubijena 28. avgusta u Prebilovcima
Dragi evi Stana, 41 god., ubijena 14. avgusta u Prebilovcima
Dragi evi Slavko, 31 god., ubijen 4. avgustajj Prebilovcima
Dragi evi Ruža, 60 god., ba ena u jamu u Šurmancima
Dragi evi Bosa, 23 god., ba ena u jamu u Šurmancima
Dragi evi Stojka, 60 god., ba ena u jamu u Šurmancima
Dragi evi Bosa, 25 god., ubijena 28. avgusta u Prebilovcima
Dragi evi Draginja, 18 god., ubijena 28. jula u Mostaru
Dragi evi Mitar, 15 dana, ubijen 28. jula u Mostaru
Dragi evi Ognjen, 63 god., ubijen 12. avgusta u Prebilovcima
Dragi evi Cvijeta, 53 god., ubijena 8. avgusta u Prebilovcima

Dragi evi oko, 72 god., ubijen 13. avgusta u Morin otoku
Dragi evi A im, 35 god., ubijen 13. avgusta u Morin otoku
Dragi evi Vukašin, 8 god., ubijen 13. avgusta u Morin otoku
Dragi evi Krstinja, 35 god., ba ena u jamu u Šurmancima
Dragi evi Rista, 70 god., ba ena u jamu u Šurmancima
Dragi evi Špiro, 5 god., ba en u jamu u Šurmancima
Dragi evi Mitra, 3 god., ba ena u jamu u Šurmancima
Dragi evi Sava, 45 god., ba ena u jamu u Šurmancima
Dragi evi Velenka, 13 god., ba ena u jamu u Šurmancima
Dragi evi Rajka, 10 god., ba ena u jamu u Šurmancima
Dragi evi Božica, 7 god., ba ena u jamu u Šurmancima
Dragi evi Zdravko, 3 god., ba en u jamu u Šurmancima
Dragi evi Jelka, 50 god., ba ena u jamu u Šurmancima
Dragi evi Savo, 20 god., ba en u jamu u Šunnancima
Dragi evi Mladen, 14 god., ba en u jamu uŠurmancima
Dragi evi An a, 10 god., ba ena u jamu u Šurmancima
Dragi evi Rista, 70 god., ba ena u jamu u Šurmancima
Dragi evi Mira, 37 god., ba ena u jamu u Šurmancima
Dragi evi Tripko, 1 mesec, ba en u jamu u Šurmancima
Dragi evi Nikola, 50 god., ubijen 13. avgusta u Morin otoku
Dragi evi ur a, 55 god., ba ena u jamu u Šurmancima
Dragi evi Grozda, 22 god., ba ena u jamu u Šurmancima
Dragi evi Mila, 19 god., ba ena u jamu u Šurmancima
Dragi evi Mara, 60 god., ba ena u jamu u Šurmancima
Dragi evi Fimija, 21 god., ba ena u jamu u Šurmancima
Dragi evi Vasilija, 5 god., ba ena u jamu u Šurmancima

Ekme i Stojan, 46 god., ubijen 14. avgusta u Morin otoku
Ekme i Jela, 42 god., ba ena u jamu u Šurmancima
Ekme i Joka, 19 god., ba ena u jamu u Šurmancima
Ekme i Dušanka, 16 god., ba ena u jamu u Šurmancima
Ekme i An a, 14 god., ba ena u jamu -u Šurmancima
Ekme i Milena, 12 god., ba ena u jamu uŠurmancima
Ekme i Maksim, 8 god., ba en u jamu u Šurmancima
Ekme i Vasilije, 6 god., ba en u jamu u Šurmancima
Ekme i Š epan, 77 god., ubijen 8. avgusta u Morin otoku
Ekme i Joka, 30 god., ubijena 10. avgusta u apjjini
Ekme i Dušanka, 7 god., ubijena 10. avgusta u apljini
Ekme i Dragomir, 5 god., ubijen 10. avgusta u apljini
Ekme i Angelina, 6 meseci, ubijena 10. avgusta u apljini
Ekme i An a, 38 god., ba ena u jamu u Šurmancima
Ekme i Milenko, 11 god., ba en u jamu Šurmancima
Ekme i Danica, 9 god., ba ena u jamu u Šurmancima
Ekme i Božo, 7 god., ba en u jamu u Šurmancima

Ekme i Sofija, 33 god., ba ena u jamu u Šurmancima
Ekme i Spasenija, 9 god., ba ena u jamu u Šurmancima
Ekme i Vidosavka, 7 god., ba ena u jamu u Šurmancima
Ekme i Mileva, 5 god., ba ena u jamu u Šurmancima
Ekme i Mirjana, 3 god., ba ena u jamu u Šurmancima
Ekme i Mileva, 26 god., ba ena u jamu u Šurmancima
Ekme i Milosava, 2 god., ba ena u jamu u Šurmancima
Ekme i Jelka, 38 god., ba ena u jamu u Šurmancima
Ekme i Slavojka, 12 god., ba ena u jamu u Šurmancima
Ekme i Radmila, 10 god., ba ena u jamu u Šurmancima
Ekme i Milenka, 7 god., ba ena u jamu u Šurmancima
Ekme i Jelenka, 4 god., ba ena u jamu u Šurmancima
Ekme i Joka, 35 god., ba ena u jamu u Šurmancima
Ekme i estislavka, 15 god., ba ena u jamu u Šurmancima
Ekme i Vasilija, 13 god., ba ena u jamu u Šurmancima
Ekme i Radojka, 11 god., ba ena u jamu u Šurmancima
Ekme i Svetozar, 5 god., ba en u jamu u Šurmancima
Ekme i Milorad, 3 god., ba en u jamu u Šurmancima
Ekme i Nikola, 50 god., ubijen 8. avgusta u Prebilovcima
Ekme i Dana, 22 god., ubijena 6. avgusta u Šurmancima
Ekme i Cvija, 15 god., ba ena u jamu u Šurmancima
Ekme i Olga, 13 god., ba ena u jamu u Šurmancima
Ekme i Uroš, 40 god., ubijen 14. avgusta u Morin otoku
Ekme i Jovanka, 38 god., ba ena u jamu u Šurmancima
Ekme i Darinka, 16 god., ba ena u jamu u Šurmancima
Ekme i Milosavka, 12 god., ba ena u jamu u ^Šurmancima
Ekme i Niko, 9 god., ubijen 13. avgusta u Prebilovcima
Ekme i Slavko, 6 god., ba en u jamu u Šurmancima
Ekme i Slavka, 1 mesec, ba ena u jamu u Šurmancima
Ekme i Obren, 43 god., ubijen 14. avgusta u Morin otoku
Ekme i Soka, 40 god., ba ena u jamu u Šurmancima
Ekme i Spasenija, 20 god., ba ena u jamu u Šurmancima
Ekme i Duka, 16 god., ba ena u jamu u Šurmancima
Ekme i Kova, 12 god., ba ena u jamu u Šurmancima
Ekme i Tihomir, 8 god., ba en u jamu u Šurmancima
Ekme i Ilija, 6 god., ba en u jamu u Šurmancima
Ekme i Milosav, 3 god., ba en u jamu u Šurmancima
Ekme i Anica, 55 god., ba ena u jamu u Šurmancima
Ekme i ur a, 28 god., ba ena u jamu u Šurmancima
Ekme i An a, 21 god., ba ena u jamu u Šurmancima
Ekme i Dara, 17 god., ba ena u jamu u Šurmancima
Ekme i Radojka, 2 god., ba ena u jamu u Šurmancima
Ekme i Stana, 38 god., ba ena u jamu u Šurmancima
Ekme i Pero, 18 god., ubijen 8. avgusta u Prebilovcima

Ekme i Danica, 15 god., ba ena u jamu u Šurmancima
Ekrpe i Jela, 12 god., ba ena u jamu u Šurmancima
Ekme i Joka, 50 god., ba ena u jamu u Šurmancima
Ekme i Darinka, 15 god., ba ena u jamu u Šurmancima
Ekme i Nada, 29 god., ba ena u jamu u Šurmancima
Ekme i ur a, 60. god., ba ena u jamu u Šurmancima
Ekme i Mileva, 32 god., ba ena u jamu u Šurmancima
Ekme i Spaso, 5 god., ba en u jamu u Šurmancima
Ekme i Ilija, 38 god., ubijen 27. juna u Ljubinju

Ždrakanovi Mitar, 46 god., ubijen 14. avgusta u Morin otoku
Ždrakanovi Draginja, 18 god., ba ena u jamu u Šurmancima
Ždrakanovi Ilinka, 47 god., ba ena u jamu u Šurmancima
Ždrakanovi Mara, 10 god., ba ena u jamu u Šurmancima
Ždrakanovi Maksim, 50 god., ubijen 4. avgusta u Prebilovcima
Ždrakanovi An a, 48 god., ba ena u jamu u Šurmancima
Ždrakanovi An a, 76 god., ubijena 8. avgusta u Prebilovcima
Ždrakanovi Stoja, 17 god., ubijena 8. avgusta u Prebilovcima
Ždrakanovi Vasilija, 13 god., ubijena 8. avgusta u Prebilovcima
Ždrakanovi An a, 54 god., ubijena 8. avgusta u Prebilovcima
Ždrakanovi Joka, 21 god., ubijena 8. avgusta u Prebilovcima
Ždrakanovi Spaso, 56 god., ubijen 23. juna na mostu na Bregavi
Ždrakanovi Koviljka, 20 god., ba ena u jamu u Šurmancima
Ždrakanovi Darinka, 34 god., ba ena u jamu u Šurmancima
Ždrakanovi Draginja, 8 god., ba ena u jamu u Šurmancima
Ždrakanovi Milosav, 5 god., ba en u jamu u Šurmancima
Ždrakanovi Slavko, 2 god., ba en u jamu u Šurmancima
Ždrakanovi Niko, 62 god., ba en u jamu u Šurmancima
Ždrakanovi Ognjen, 40 god., ba en u jamu u Šurmancima
Ždrakanovi Joko, 58 god., ba en u jamu u Šurmancima
Ždrakanovi Stana, 36 god., ba ena u jamu u Šurmancima
Ždrakanovi Vukašin, 6 god., ba en u jamu u Šurmancima
Ždrakanovi Vukosava, 2 god., ba ena u jamu u Šurmancima
Ždrakanovi Mila, 21 god., ba ena u jamu u Šurmancima
Ždrakanovi Jovanka, 40 god., ba ena u jamu u Šurmancima
Ždrakanovi Boško, 19 god., ba en u jamu u Šurmancima
Ždrakanovi Dušan, 8 god., ba en u jamu u Šurmancima
Ždrakanovi ur a, 64 god., ba ena u jamu u Šurmancima

Keso uro, 60 god., ubijen 28. avgusta u Prebilovcima
Keso Štaka, 55 god., ba ena u jamu u Šurmancima
Keso Mila, 24 god., ba ena u jamu u Šurmancima
Keso Mileva, 25 god., ba ena u jamu u Šurmancima
Keso Joka, 4 god., ba ena u jamu u Šurmancima
Keso An a, 2 god., ba ena u jamu u Šurmancima

Kruni Stana, 45 god., ubijena 8. avgusta u Prebilovcima
Kruni Momir, 17 god., ubijen 8. avgusta u Prebilovcima
Kruni Milenka, 12 god., ubijena 8. avgusta u Prebilovcima
Kruni Milenko, 6 god., ubijen 8. avgusta u Prebilovcima

Medan Šepo, 34 god., ubijen 14. avgusta u Morin otoku
Medan Stoja, 31 god., ubijena 8. avgusta u Prebilovcima
Medan Novica, 12 god., ubijen 8. avgusta u Prebilovcima
Medan Ikonija, 10 god., ubijena 8. avgusta u Prebilovcima
Medan Milenko, 7 god., ubijen 8. avgusta u Prebilovcima
Medan Vaso, 2 god., ubijen 8. avgusta u Prebilovcima
Medan Milisav, 1 god., ubijen 8. avgusta u Prebilovcima
Medan Jovica, 44 god., ubijen 12. avgusta u apljini
Medan Sava, 26 god., ubijena 8. avgusta u Prebilovcima
Medan Gospava, 18 god., ubijena 8. avgusta u Prebilovcima
Medan Neda, 8 god., ubijena 8. avgusta u Prebilovcima
Medan ura, 10 god., ubijena 8. avgusta u Prebilovcima
Medan Mladen, 4 god., ubijen 8. avgusta u Prebilovcima
Medan Mara, 70 god., ubijena 8. avgusta u Prebilovcima
Medan Sava, 40 god., ubijen 14. avgusta u Prebilovcima
Medan Rista, 41 god., ubijena 8. avgusta u Prebilovcima
Medan Slavojka, 8 god., ubijena 8. avgusta u Prebilovcima
Medan Joka, 8 god., ubijena 8. avgusta u Prebilovcima
Medan Branko, 29 god., ubijen 14. avgusta u Morin otoku
Medan Ljubica, 22 god., ubijena 8. avgusta u Prebilovcima
Medan Vasilije, 2 god., ubijen 8. avgusta u Prebilovcima
Medan Ljubomir, 1 god., ubijen 8. avgusta u Prebilovcima
Medan Bogdan, 29 god., ubijen 14. avgusta u Morin otoku
Medan Mileva, 27 god., ubijena 10. avgusta u Prebilovcima
Medan Joka, 31 god., ubijena 10. avgusta u Prebilovcima
Medan Jovo, 8 god., ubijen 10. avgusta u Prebilovcima
Medan Božo, 6 god., ubijen 10. avgusta u Prebilovcima
Medan Kova, 4 god., ubijena 10. avgusta u Prebilovcima
Medan Bora, 1 god., ubijena 10. avgusta u Prebilovcima
Medan Stana, 51 god., ubijena 5. avgusta u Prebilovcima
Medan Vidosava, 3 meseca, ubijena 8. avgusta u Prebilovcima
Medan Bogdan, 1 dan, ubijen 4. avgusta u Prebilovcima

Medi Milan, 45 god., ubijen 4. avgusta u Prebilovcima
Medi Boja, 46 god., ubijena 28. avgusta u Prebilovcima
Medi Milorad, 5 god., ubijen 28. avgusta u Prebilovcima
Medi Milena, 13 god., ubijena 6. avgusta u Šurmancima
Medi Sava, 92 god., ubijena 4. avgusta u Prebilovcima
Medi Risto, 65 god., ubijen 11. avgusta u apljini

Medi . Zorka, 45 god., ba ena u jamu u Šurmancima
Medi Duka, 19 god., ba ena u jamu u Šurmancima
Medi Ljuba, 16 god., ba ena u jamu u Šurmancima

Mirkovi Cvija, 44 god., ba ena u jamu u Šurmancima
Mirkovi Joka, 15 god., ba ena u jamu u Šurmancima
Mirkovi Dara, 10 god., ba ena u jamu u Šurmancima

Mi eta Lenka, 10 god., ubijena 28. avgusta u Prebilovcima

Nadaždin Ana, 70 god., ubijena 10. avgusta u Prebilovcima
Nadaždin Mirko, 57 god. ubijen 11. avgusta u Prebilovcima
Nadaždin Cvija, 51 god., ubijena 6. avgusta u Šurmancima
Nadaždin Siniša, 9 god., ba en u jamu u Šurmancima
Nadaždin Joka, 18 god., ubijena 10. avgusta u Prebilovcima
Nadaždin Cvija, 11 god., ba ena u jamu u Šurmancima
Nadaždin Draginja, 30 god., ba ena u jamu u Šurmancima
Nadaždin Sava, 30 god., ba ena u jamu u Šurmancima
Nadaždin Lazar, 3 god., ba en u jamu u Šurmancima
Nadaždin Ljubica, 47 god., ubijena 10[^] avgusta u Prebilovcima
Nadaždin Draginja, ba ena u jamu u Šurmancima
Nadaždin Slavka, 16 god., ubijena 10. avgusta u Prebilovcima
Nadaždin Živko, 9 god., ubijen 10. avgusta u Prebilovcima
Nadaždin Stoja, 5 god., ubijena 10. avgusta u Prebilovcima
Nadaždin Dragutin, 27 god., ubijen 15. avgusta u Prebilovcima
Nadaždin Radojka, 25 god., ba ena u jamu u Šurmancima
Nadaždin Tugomir, 3 meseca, ba en u jamu u Šurmancima
Nadaždin Božidar, 25 god., ubijen 8. avgusta u Prebilovcima
Nadaždin Jovo, 60 god., ubijen 4. avgusta u Prebilovcima

Suhi Spasoje, 75 god., ubijen 6. avgusta u Prebilovcima
Suhi Mitra, 73 god., ubijena 6. avgusta u Prebilovcima
Suhi Sava, 32 god., ubijena 6. avgusta u Prebilovcima
Suhi Olga, 10 god., ubijena 6. avgusta u Prebilovcima
Suhi Milovan, 8 god., ubijen 6. avgusta u Prebilovcima
Suhi Ilija, 72 god., ubijen 6. avgusta u Prebilovcima
Suhi Soka, 70 god., ubijena 6. avgusta u Šurmancima
Suhi Momir, 28 god., ubijen 14. avgusta u Morin otoku
Suhi Baja, 26 god., ba ena u jamu u Šurmancima
Suhi Miladin, 1 god., ba en u jamu u Šurmancima
Suhi Darinka, 33 god., ba ena u jamu u Šurmancima
Suhi Ljubo, 9 god., ubijen 14. avgusta u Morin otoku
Suhi Obren, 55 god., ubijen 14. avgusta u Morin otoku
Suhi Jovo, 11 god., ubijen 14. avgusta u Morin otoku

Suhi ur a, 52 god., ba ena u jamu u Šurmancima
Suhi Mara, 26 god., ba ena u jamu u Šurmancima
Suhi Kova, 20 god., ubijena 6. avgusta u Prebilovcima
Suhi Joka, 17 god., ubijena 6. avgusta u Prebilovcima
Suhi Cvija, 14 god., ubijena 6. avgusta u Šurmancima
Suhi Mara, 40 god., ubijena 6. avgusta u Prebilovcima
Suhi Ana, 55 god., ubijena 6. avgusta u Prebilovcima
Suhi Mileva, 16 god., ubijena 6. avgusta u Prebilovcima
Suhi Lenka, 14 god., ubijena 6. avgusta u Prebilovcima
Suhi Radojka, 10 god., ubijena 6. avgusta u Prebilovcima
Suhi Danilo, 12 god., ubijen 14. avgusta u Morin otoku
Suhi Milica, 55 god., ba ena u jamu u Šurmancima
Suhi Stoja, 27 god., ba ena u jamu u Šurmancima
Suhi Mileva, 1 god., ba ena u jamu u Šurmancima

Tripkovi Jela, 34 god., ba ena u jamu u Šurmancima
Tripkovi Neeljka, 10 god., ba ena u jamu u Šurmancima
Tripkovi Milena, 9 god., ba ena u jamu u Šurmancima
Tripkovi Branislavka, 7 god., ba ena u jamu u Šurmancima
Tripkovi Milosavka, 4 god., ba ena u jamu u Šurmancima
Tripkovi Rajka, 2 god., ba ena u jamu u Šurmancima
Tripkovi Marija, 45 god., ubijena 25. avgusta u Sarajevu
Tripkovi Mara, 50 god., ubijena 13. avgusta u Morin otoku
Tripkovi Mara, 53 god., ba ena u jamu u Šurmancima
Tripkovi Milica, 45 god., ba ena u jamu u Šurmancima
Tripkovi Radojka, 16 god., ba ena u jamu u Šurmancima
Tripkovi Mara, 13 god., ba ena u jamu u Šurmancima
Tripkovi Jelka, 10 god., ba ena u jamu u Šurmancima
Tripkovi Stana, 58 god., ba ena u jamu u Šurmancima
Tripkovi Vukosava, 28 god., ba ena u jamu u Šurmancima
Tripkovi Rosa, 26 god., ba ena u jamu u Šurmancima
Tripkovi Zorka, 19 god., ba ena u jamu u Šurmancima
Tripkovi Tripko, 51 god., ubijen 5. avgusta u Prebilovcima
Tripkovi Todor, 12 god., ubijen 5. avgusta u Prebilovcima
Tripkovi Stana, 45 god., ba ena u jamu u Šurmancima
Tripkovi Darinka, 18 god., ba ena u jamu u Šurmancima
Tripkovi Gospava, 12 god., ba ena u jamu u Šurmancima
Tripkovi Mitra, 61 god., ba ena u jamu u Šurmancima
Tripkovi Stana, 37 god., ba ena u jamu u Šurmancima
Tripkovi Gavriilo, 11 god., ba en u jamu u Šurmancima
Tripkovi Tomislav, 6 god., ba en u jamu u Šurmancima
Tripkovi Nevenka, 6 meseci, ba ena u jamu u Šurmancima
Tripkovi Kosa, 5 god., ba ena u jamu u Šurmancima
Tripkovi Draginja, 4 god., ba ena u jamu u Šurmancima

Tripkovi Nikola, 47 god., ubijen 4. avgusta u Prebilovcima
Tripkovi ur a, 41 god., ba ena u jamu u Šurmancima
Tripkovi Stoja, 14 god., ba ena u jamu u Šurmancima
Tripkovi Slavko, 8 god., ba en u jamu u Šurmancima
Tripkovi Desa, 12 god., ubijena 8. avgusta u Prebilovcima
Tripkovi Milica, 48 god., ba ena u jamu u Šurmancima
Tripkovi Mitar, 63 god., ubijen 23 juna, na mostu na Bregavi
Tripkovi Miloš, 28 god., ubijen 14. avgusta u Morin otoku
Tripkovi Danilo, 21 god., ubijen 9. avgusta u Prebilovcima
Tripkovi Danica, 16 god., ba ena u jamu u Šurmancima
Tripkovi Olga, 14 god., ba ena u jamu u Šurmancima
Tripkovi Slavojka, ba ena u jamu u Šurmancima
Tripkovi Mila, 27 god., ba ena u jamu u Šurmancima

iri Todor, 48 god., ubijen 14. avgusta u Morin otoku
iri Stana, 44 god., ba ena u jamu u Šurmancima
iri ur a, 67 god., ba ena u jamu u Šurmancima
iri Persa, 10 god., ba ena u jamu u Šurmancima
iri Mara, 61 god., ba ena u jamu u Šurmancima
iri Risto, 76 god., ubijen 14. avgusta u Prebilovcima
iri Cvija, 21 god., ba ena u jamu u Šurmancima
iri Risto, 21 god., ubijen 14. avgusta u Morin otoku
iri Cvija, 65 god., ba ena u jamu u Šurmancima
iri Tripko, 60 god., ubijen 5. avgusta u Prebilovcima
iri Stana, 48 god., ba ena u jamu u Šurmancima
iri Stana, 26 god., ba ena u jamu u Šurmancima
iri Joka, 21 god., ba ena u jamu u Šurmancima
iri Dara, 19 god., ba ena u jamu u Šurmancima
iri Sava, 17 god., ba ena u jamu u Šurmancima
iri Radojka, 17 god., ba ena u jamu u Šurmancima
iri Slavojka, 10 god., ba ena u jamu u Šurmancima
iri Stoja, 14 god., ba ena u jamu u Šurmancima
iri Nada, 8 god., ba ena u jamu u Šurmancima
iri Angelina, 5 god., ba ena u jamu u Šurmancima
iri Slobodan, 3 god., ba en u jamu u Šurmancima

uk Rade, 30 god., ubijen 28. juna u Vidovom polju - Stolac
uk Smiljka, 26 god., ba ena u jamu u Šurmancima
uk Jovica, 2 god., ba en u jamu u Šurmancima
Cuk Marica, 1 god., ba ena u jamu u Šurmancima
uk Todor, 61 god., ubijen 4. avgusta u Prebilovcima
uk ur a, 50 god., ba ena u jamu u Šurmancima
uk Milica, 31 god., ba ena u jamu u Šurmancima
uk Mileva, 17 god., ba ena u jamu u Šurmancima

uk An a, 14 god., ba ena u jamu u Šurmancima
uk Olga, 11 god., ba ena u jamu u Šurmancima
Cuk Ratka, 1 god., ba ena u jamu u Šurmancima
uk Stana, 19 god., ubijena 8. avgusta u Prebilovcima
uk Mara, 61 god., ba ena u jamu u Šurmancima

Šari Mitar, 51 god., ubijen 14. avgusta u Prebilovcima
Šari Joka, 50 god., ba ena u jamu u Šurmancima
Šari Jevra, 56 god., ba ena u jamu u Šurmancima
Šari Nikola, 70 god., ubijen 4. avgusta u Prebilovcima
Šari Janja, 68 god., ba ena u jamu u Šurmancima
Šari Damjan, 33 god., ubijen 28. juna u apljini
Šari Stana, 30 god., ba ena u jamu u Šurmancima
Šari Zora, 6 god., ba ena u jamu u Šurmancima
Šari Cmilja, 3 god., ba ena u jamu u Šurmancima
Šari Savo, 4 god., ba en u jamu u Šurmancima
Šari Mara, 42 god., ba ena u jamu u Šurmancima
Šari Ljubo, 10 god., ba en u jamu u Šurmancima
Šari Mirosav, 8 god., ba en u jamu u Šurmancima
Šari Danilo, 12 god., ubijen 8. avgusta u Prebilovcima
Šari Danica, 43 god., ubijena 6. avgusta u Šurmancima
Šari Jelisavka, 20 god., ubijena 5. avgusta u Prebilovcima
Šari Darinka, 18 god., ubijena 5. avgusta u Prebilovcima
Šari Spasenija, 16 god., ubijena 5. avgusta u Prebilovcima
Šari Jovanka, 10 god., ubijena 5. avgusta u Prebilovcima
Šari Leko, 8 god., ubijen 5. avgusta u Prebilovcima
Šari Spasoje, 13 god., ubijen 8. avgusta u Prebilovcima
Šari or o, 27 god., ubijen 14. avgusta u Morin otoku
Šari Jelka, 25 god., ba ena u jamu u Šurmancima
Šari Pero, 3 god., ba en u jamu u Šurmancima
Šari Milena, 1 god., ba ena u jamu u Šurmancima
Šari Petra, 57 god., ba ena u jamu u Šurmancima
Šari Stana, 33 god., ba ena u jamu u Šurmancima
Šari Sre ko, 38 god., ubijen 14. avgusta u Morin otoku
Šari Darinka, 13 god., ba ena u jamu u Šurmancima
Šari Ljeposava, 11 god., ba ena u jamu u Šurmancima
Šari Mira, 9 god., ba ena u jamu u Šurmancima
Šari Bosiljka, 33 god., ba ena u jamu u Šurmancima
Šari An a 61 god., ba ena u jamu u Šurmancima
Šari Dušan, 6 god., ba en u jamu u Šunnancima
Šari Branislav, 3 god., ba en u jamu u Šurmancima
Šari Svetozar, 41 god., ubijen 12. avgusta u Prebilovcima
Šari Darinka, 34 god., ba ena u jamu u Šurmancima
Šari Slobodan, 10 god., ba en u jamu u Šurmancima

Šari Olga, 4 god., ba ena u jamu u Šurmancima
Šari Jovan, 76 god., ubijen 4. avgusta u Prebilovcima
Šari Bosa, 28 god., ubijena 4. avgusta u Prebilovcima
Šari Mitra, 31 god., ubijena 6. avgusta u Šurmancima
Šari Slavojka, 12 god., ba ena u jamu u Šurmancima
Šari Bogoljub, 10 god., ba en u jamu u Šurmancima
Šari Simo, 8 god., ba en u jamu u Šunnancima
Šari Danica, 3 god., ba ena u jamu u Šurmancima
Šari Ana, 54 god., ubijena 14. avgusta u Morin otoku
Šari Stojan, 25 god., ubijen 14. avgusta u Morin otoku
Šari etko, 6 god., ubijen 14. avgusta u Morin otoku
Šari Olga, 4 god., ubijena 14. avgusta u Morin otoku

Arnaut Stana, 28 god., ubijena 5. avgusta u Prebilovcima
Zec Ksenija, 21 god., ubijena 10. jula na Bivoljem Brdu
Zec Biljana, 1 god., ubijena 10. jula na Bivoljem Brdu
Ratkovi Stoja, 4 god., ba ena u jamu u Šurmancima
Gai Slavko, 18 god., ubijen 10. avgusta u Prebilovcima
Ostoji Miho, 20 god., ubijen 8. avgusta u Prebilovcima
Zelenkovi Ranko, 45 god., ubijen 4. avgusta u Prebilovcima

Ilindanski pokolji u ostalim selima apljinskog sreza i u Ljubuškom

Posle varvarskog uništenja sela Prebilovaca, ustaška rulja se sruila na Tasovi i Klepece, Loznicu, Višice i druga sela apljinskog sreza u kojima je bilo srpskog stanovništva. Sva ta sela su, u stvari, bila blokirana od Ilindana, ali je masovno hapšenje ljudi, žena i dece pošlo u osvit 11. avgusta. Tog sparnog avgustovskog jutra, ustaške grupe su upale u pomenuta sela i saopštile seljacima da svi, bez obzira na pol i godine starosti, moraju odmah doći na određeno sabiralište (obično u osnovnu školu ili neko drugo mesto u centralnom delu sela). »Ko ne može da doći treba ga doneti« - naredivale su ustaše tonom koji nije obećavao ništa dobro. Naredenje je bespogovorno izvršeno, sa vojni komandantom, jer se videlo da je vrug odneo šalu.

U selu Tasovi ima, sve srpske porodice uputile su se prema »Silosu« na Modriču. »Tamo nam je rečeno« - kaže se u iskazu Ande Spahi - »da ćemo biti iseljeni u Liku i da ništa iz kuće ne smijemo ponijeti.« Kuće i celokupna imovina tih porodica bili su već podeljeni ustaškim »kolonistima«. To se, pored ostalog, videlo i po tome, što su kuće, imbičeljad izašla napolje, zatvarane i pećene, neke čak i deljene u prisustvu njihovih vlasnika. U zloglasni »Silos« kod sela Tasovi a slivale su se povorke zatvorenika iz Loznice, Klepacu, Višicu, Gnjilišta, Poitelja i drugih apljinskih sela.³³

33. Arhiv Jugoslavije, ZKRZ BiH, inv. br. 56.724 i 59.615.

U susjednom selu Klepcima, sve porodice srpske nacionalnosti skupile su se, do devet asova izjutra, kod tamošnje osnovne škole. Muškarci od 13 godina naviše, njih 108 na broju, sabijeni su u školske prostorije, dok su žene i deca prikupljeni u školsko dvorište, odakle su, nakon jedan sat, u duga koj povorci krenuli prema »Silosu« na Modri u, u pratnji velikog broja ustaša, razume se. Neposredno posle toga, u Klepce je stigao autobus iz apljine, u kome se nalazila grupa ustaških razbojnika: Niko Filipovi i Ivan oli iz apljine, Rafo Jarak iz Hotnja, Luka Brajkovi i Niko Vidi iz Dretelja, Jozo Kreši , Ilija Mati , Boško Rodin, Damjan Mati i Ilija Zovko iz Viši a. Oni su doneli nekoliko kolutova žice i klešta - uz svaki kolut po jedna. Upali su me u zatvorenike sa tim priborom i odmah po eli da ih vežu, dva po dva. Svezali su ukupno 106 ljudi, jer su dvojica bra e Puhala - Božo i Risto, uspeli da pobegnu. Na žalost, Božo je uhva en u bekstvu i tako krvni ki vezan za vrat i ruke da je i sama pomisao na novo bekstvo bila isklju ena. Ukupno je, dakle, svezano 107 Klep ana i, oko podne, poterano, po nesnosnoj avgustovskoj žegi, prema »Silosu« na Modri i. U selu Klepcima, koje je u me uvremenu vandalski oplja kano (»ustaše prave veliku gozbu, kolju stoku, peku janjce, jedu i piju« - kaže se o tome u iskazu grupe preživelih svedoka), ostaje devet nemo nih starica, koje nisu ni mogle ni htele da napuste svoja ognjišta. Ustaški zlo inci ih stoga zverski ubijaju, ne štede i ni Gospavu Tripi , staricu od 91 god., koja je bila potpuno šlepa.³⁴

Po istom scenariju kao i u Klepcima, pohapšeni su svi Srbi iz sela Loznice, s tom razlikom što su i odrasli muškarci, ukupno njih 24, zajedno sa ženama i decom oterani u »Silos«. I njihove ku e su odmah oplja kane, baš kao one u Klepcima.³⁵ Na isti i sli an na in prikupljeni su žitelji srpske nacionalnosti i iz drugih apljinskih sela i doterani u »Silos«, u kome se, 11. avgusta po podne, našlo preko 1.000 ljudi, žena i dece.

O užasnoj torturi kroz koju su prošli svi u »Silosu« zatvoreni muškarci, sa uvano je više autenti nih svedo anstava. An a Spahi , na primer, kaže, da su negde pred ve e pohapšeni muškarci sabijeni u jedan, a žene i deca u drugi deo »Silosa« i da je svojim o ima videla kada su ustaše dovezle na kolima kolutove žice sa kleštima, eki ima i drugim priborom; kako su, zatim, sekli žicu, uvijaju i tri struka u jedan, pa tek onda tako uvijenim strukovima po eli da vežu muškarce. »Za vrijeme vezivanja« - nastavlja ona - »žrtve su užasno zlostavljane: tukli su ih kundacima, pesnicama, nogama; nekima su upali brkove, bradu i kosu, vukli ih za nos, uši i kosu. . . Nama su, kada bi pristupali težim mu enjima i mrcvarenjima, naredi vali_ da se okrenemo prema žrtvama i da posmatramo njihovo zlostavljanje . . . im je pao mrak, potovarili su jednu partiju na kamion i odvezli u pravcu Domanovi a, odnosno na Bivolje Brdo.« Neposredno iza toga, žene i decu su, po partijama, po eli da puštaju ku ama. Iskoristi viši tu okolnost, oko 15 mladi a je uspelo da se, presvu eni u ženske haljine, izvuku iz »Silosa« i spasu glavu. Neki su otkriveni i posle toga zverski mu eni. An a Spahi isti e da je videla kada je Jusuf Begi »Hrnje« slomio kundak od puške udaraju i Milova-

34. Isto, inv. br. 56.729.

35. Isto, inv. br. 56.728.

na Toholja, koji je pokušao da izađe napolje presvučen u žensko odelo, kao i kada mu je na kraju cev od puške ugurao u grlo.³⁶

Iz iskaza Radoslava Ija i a, Vojina Puhala, Rista i Lazara Maruši a, Bose Mandrape i Manojla Vla i a saznajemo da su ustaški razbojnici, 11. avgusta uveče, prilikom puštanja žene i dece, izdvojili 19 najlepših devojaka, da bi neke silovali, pa onda pobili, a neke prisiljavali da se udaju za ubice svojih najmilijih - roditelja, braće, sestara. Tako, na primer, Bosu Bjelicu je odveo najveći apljinski krvolok Andrija Buljan, ustaški tabornik iz apljine, zverovek koji je neposredno rukovodio bacanjem prebilova ke dece, žena i devojaka u šurmansku jamu; Goša Glibo je bila prisiljena da se uda za Luku Brajkovića, sa kojim je živela do 1942. godine, kada se vratila kući; Ljubicu Bjelicu iz Dračeva odveo je neki njen komšija, sa kojim je odrasla; Nevenka Mandrapa je odvedena u Dretelj za nekog Višića, čije ime svedoci ne znaju; Danica Maruši je odvedena u selo Višića za nekog Malića; Vidosava Pantić je, takođe, odvedena u Višića za nekog Orića; Ana Marić je odvedena na Krupu za nekog svedocima nepoznatog ustašu; Daruvaljugu odveo je Pero Jarak iz Hotnja; Ljubicu Šarića i Pero Beno, takođe iz Hotnja; Danicu i orluku Ante Krešića iz Gnjišta. Odvedene su još i Milica Pokraj i , Mara i Ilika Brstina i Milica Dedićer, ali se u sačuvanoj dokumentaciji ne navodi gde i za koga su odvedene te devojke. Navodi se, međutim, da su se neke od njih, »imale su prilike promenile vratile svojim kućama«; navodi se, takođe, da je Olga Toholj, žena Ivanova iz Počitelja, »izvršila samoubistvo skakanjem u Neretvu, kada je poznati ustaški zločinac Jusuf Begić zvan Hrnje pokušao da je uhvati i siluje«.³⁷

Posle puštanja žena i dece, u »Silosu« na Modriću je ostalo oko 200 ljudi, od kojih 107 iz sela Klepaca. Oni su, kao što smo videli, uveče povezani trostrukom žicom i u toku noći kamionima odvezeni na Bivolje Brdo i tamo živi pogurani u jamu, svi osim Nikole Puhala, koga je sudbina izabrala za živog svedoka mučeničke smrti pomenutih ljudi. Njemu je, naime, pošlo za rukom da, prilikom izvlačenja žrtava iz kamiona radi bacanja u jamu, pobegne i iznese živu glavu. Evo šta je on o tome rekao u svom iskazu članovima Zemaljske komisije za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača:

- U noć, kada su već sve žene i deca pušteni iz »Silosa«, ustaše su nas povezane ubacile u kamione, koji su stajali pred »Silosom«. Sлагali su nas u kamione kao što mesari slažu poklanu stoku, tj. u vodoravnom položaju, kako bi nas što više stalo. Tako su u jedan kamion natrpavali po 40 ljudi, složenih u četiri do pet redova popreko. Na vrh te gomile polumrtvih ljudi peale su se ustaše i kundacima i noževima tukle i bole oko sebe. Najgore je bilo onima na dnu kamiona; neki od njih su pod velikom težinom izdahnuli. Kada smo stigli na Domanoviće, neki ustaški nastrojeni civili su nas psovali, vrećali i zlostavljali, zasipajuć nas kamenicama. Negde u toku noći stigli smo do jame na Bivoljem Brdu. Kamioni su se zaustavili i ugasili farove na oko 30 metara od jame. Ustaše su nas odmah poele izvlačiti iz kamiona. Budući svestan sigurne smrti koja me čekala, ja sam

36. Isto, inv. br. 59.615.

37. Isto, inv. br. 56.724, 56.728, 56.729, 56.735.

uspeo da se odrešim i da, iskoristivši no , pobeđnem. Svi ostali su ubijeni. Na putu prema jami neki od pratilaca su nam govorili da putujemo za Srbiju, ali su ih drugi ispravljali upadnicama: »Šta lažete ljude, idu u jamu«.38

Na sudskom procesu ustaši Bošku Benu, Sara Spahi je izjavila da je ula kada je okrivljeni molio Jusufa Begi a da i on (Boško Beno) ide na jamu (bio je odre en da sprovodi žene i decu), a kada mu Begi to nije dozvolio, on se sa istom molbom obratio Andriji Jaraku; pošto mu je ovaj to dozvolio, Beno ga je poljubio u oba obraza.39 Kao što se vidi, nisu se samo stola ke ustaše me u-sobno takmi ile koji e od njih pogubiti više Srba nego i apljinske.

U samoj apljini ustaše su krajem jula i po etkom avgusta dokraj ile preo-state Srbe, koji su, zahvaljuju i raznim okolnostima, preživeli vidovdanske pokolje. Štaviše, tragali su i za onim apljinskim Srbima koji se za vreme tih pokolja nisu nalazili u apljini, ve u Mostaru, Sarajevu, Zenici, Visokom i drugim gradovima. Tako je, krajem jula, grupa odabranih ustaških zlo inaca (Jozo Dodig, Emil Storeli, Jovo Pervan, Andrija Buljan, Ivan Mati , Pero Pavlovi i dr.), upu ena u Sarajevo i Zenicu da tamo pronalazi, hapsi i doprema u apljinu ne samo one Srbe koji su u junu pobeđli ispod ustaškog noža nego i one koji su od ranije živeli u tim gradovima. Ta grupa je pronašla i doterala u apljinu Milana i Žarka Pudara, Stanka Vitkovi a, Milana Tamindži a i Danila Gola. U apljini su ovoj petorici prikļu ili Jova Tripi a, njegovog sina Miloša i Danila Vida i a. Jovo Tripi je bio oženjen Hrvaticom, sa kojom se, posle dolaska ustaša na vlast, ponovo ven ao u rimokatoli koj crkvi i prešao u katolicizam. Pored toga, poklonio je ovoj crkvi, on i još neki trgovci (Spasoje Basara, Boško Spahi i Vlado Pudar), 100.000 dinara, ali mu sve to nije pomoglo. Ponovo je uhapšen 14. jula i oteran u Sokolanu, gde je užasno mu en u prisustvu svog sina Miloša, koji nije hteo da se odvoji od oca iako su ga ustaše puštale da ide ku i. Tek kada je video na kakve je muke stavljen njegov otac Jovo, obratio se ustašama s molbom da ga puste ku i, ali mu oni to više nisu dozvolili. Naprotiv, ubacili su ga, zajedno sa ocem, u kamion gde su se ve nalazila etvorica pomenutih apljinaca doteranih iz Sarajeva, odveli na Bivolje Brdo i tamo bacili u jamu.⁴⁰

Iz iskaza Joze Jel i a, Milana Ga i a, Ilije Vega, Vlada i Ksenije Pudar, Hasana Lati a i Ilije Jakši a, vidi se da su apljinske ustaše tih dana odvele u nepovrat An elku Šotru, Ljubicu Vida i i Zorana Šotru; da su 10. avgusta zverski ubili Mirka Elezovi a i Spasoja Šakotu, kod gradskog klozeta u apljini; da su oterali u zloglasni logor u Gospi u Todora Elezovi a i Rista Deli a, železni are iz apljine; da su 27. avgusta na železni koj rampi u apljini poubijali 27 Srba iz Trebinja (o emu e još biti re i), u saradnji sa trebinjskim ustašama koje su ih sprovodile.⁴¹

38. Isto, inv. br. 56.734; navedeno saslušanje S. Raguža.

39. Isto, inv. br. 56.724.

40. Isto, inv. br. 59.610 i 56. 709.

41. Isto, inv. br. 59.610 i 56.709.

*

Krajem jula i početkom avgusta, definitivno je otkriven Artukovićev zavjaj od Srba i Jevreja, po njegovom izjavi. Već 17. jula, dakle, pre direktive Glavnog ustaškog stana hercegovačkih velikim župama od 20. jula 1941. godine, likvidirana je druga grupa ljubuških Srba, u kojoj su se nalazili: Risto Milošević, Jovo i Ljubica Jelić, Vasilije Vitković (starac od 95 godina) i Risto Vitković. Iz iskaza Mustafe Jakića, Omera Zagića, Salka Beirovića i Vidosavca vidi se da su navedene žrtve oterane prema selu Vitaljini, tri kilometra južno od Ljubuškog, i tamo poklane. »Priča se« - kaže se u tom iskazu - »da su starcu Vasiliju Vitkoviću, dok su mu nožem drali bradu i kožu s lica, naredili da viče: 'živeo poglavnik' i da im je on na to mirno odgovorio: 'Radite vi, deco, svoj posao'.«⁴²

Treća partija ljubuških Srba poklana je 6. avgusta, istoga dana kada su Prebilovani bačeni u šurmansku jamu. U toj grupi bilo je 20 lica i to: Jovo i Nastasija Radojić, Gašo i Gospava Jelić, Jovanka, Smilja, Dragica, Slobodanka i Gora Dragičević, Petar, Jovo (12 godina), Božo (9 godina) i Nedeljko (7 godina) Lojpur, Savka i Vaso Aralica, Ljuban i Ljubica Gnjato, Matija i Antun. Svedoci isti u da je ova grupa pobijena na mestu zvanom Gaj, između Cerna i Tromene, i tamo bačena u jamu. O ovom zločinu sačuvano je i jedno autentično svedoštvo. Reče o iskazu Kasima Beirovića, šofera koji je vozio žrtve na to stratište. Evo tog iskaza:

»Ja sam bio šofer kod Hajrudina Osmića, mesara iz Ljubuškog. Jedne noći (u leto 1941) došli su mojoj kući i Hajrudin Osmić, Stanko Vasilj i Ahmet Hrnjević i naredili mi da priprelim auto za put u Mostar. Kada sam dovezao auto, u njega su seli Staniša Vasilj i Osmić Hajrudin, dok je Ahmet Hrnjević ostao. Odvezli smo se do ustaškog logora, gde sam primetio tri žene, među kojima sam prepoznao majku i sestru Vasa Aralice. Tu su se nalazila još dva automobila; kod jednog od njih stajao je Meho Počijak, šofer iz Ljubuškog, koji je bio pod oružjem. Kada sam prišao bliže tom automobilu, video sam u njemu Vasa Aralicu, kome su ruke bile vezane na leđa žicom... Te iste večeri, oko 11 sati, krenuli smo prema Mostaru. Bila su tri automobila: u prvom su se nalazile ustaške glavešine Staniša i Grgo Vasilj, Dane Miloš i Hajrudin Osmić; u tom automobilu nalazio se i Vaso Aralica. U drugom automobilu koji je vozio Meho Počijak bile su tri uhapšene žene: Martinović Goša, Radojić i Nastasija i još jedna čije ime ne znam. U trećem automobilu, koji sam ja vozio, bile su Savka i Soka Aralica. Vozeći se u pravcu Cemoga, naišli smo pored kuće Antunovića, zaustavili se i izveli iz kuće Antunoviću, njegovu sestru i još jednog čoveka, ubacili ih u auto i nastavili put. Kada smo došli u selo Cerno, do ekalo nas je desetak domaćih ustaša, koji su se nešto dogovarali sa Stanišom Vasiljem i drugim ustaškim glavešinama iz Ljubuškog. Potom su nam naredili da se vratimo natrag. Vozili smo u pravcu Ljubuškog, ali smo se posle otprilike jednog kilometra stali. Ustaše su odmah izašle napolje i izvukle uhapšeničke, koje su poterali prema šumi nedaleko od ceste. Sijala je mesina, pa je noć bila vidljiva kao dan. Dobro sam

42. Isto, inv. br. 58.505.

video kada je Hajrudin Osmi popteo da zaostaje sa kerkom Vlatka Dragi evi a i pokušavao da je siluje. Ona se otimala i molila ga da je vrati ku i, 'pa neka tamo radi šta ho e'. Nisam mogao da se uzdržim ve sam sa ceste viknuo Hajrudinu da ne bude životinja i da pusti devojk (da je ne siluje); on me poslušao.« (Mustafa Joki , Omer Zagi i Salko Beirovi , me utim, tvrde da je Hajrudin Osmi silovao Goru Dragi evi pre nego što ju je bacio u jamu.) Svedok dalje navodi da je ostao na cesti i, posle desetak minuta, uo pucnjavu iz pravca kuda su odvedene žrtve. Potom je dodao da mu je, posle povratka iz šume gde su poubijane pomenute žrtve, Grgo Vasilj pokazao krvav bajonet i hvalisavo rekao da je taj bajonet zario u le a A ima Cuka, kao i da se Dane Miloš hvalio da je zagrlio Vasa Aralicu, svog starog znanca i dobrog prijatelja, pa ga tako zagrljenog ubio iz revolvera.

Svedoci navode da su od 15 srpskih doma instava iz Ljubuškog rat preživela samo dvojica odraslih ljudi - Vlado Bukvi i edo Deli , etiri žene i dvoje-troje dece; svi ostali su poklani i pobacani u jamu. Ne navodi se, me utim, ukupan broj žrtava, kada i gde su pobijene. Jer, valja imati na umu injenicu daje prema popisu stanovništva iz 1931. godine, u Ljubuškom bilo 179 pripadnika srpske nacionalnosti, kao i da je prose an desetogodišnji priraštaj stanovništva u Hercegovini bio ve i od jedne etvrtine.⁴³

Posle likvidacije ljubuških Srba, ustaški zlo inci su oplja kali svu njihovu imovinu, naro ito novac i dragocenosti. Pokolj ljubuških Srba organizovali su i izvršili slede i ustaški zlo inci: Stanko Vasilj, Ivan Bukovac, Dane Miloš^Antuka Gavran, Hajrudin Osmi , Ante Grgi , Milan Lu i , Nikola Zuri , Božo Cuj, don Jure Vrdoljak, Meho Po ijak, Ante Ani »Krilaš«, Mile Koroman, Dane Dugandži , Ilija Muci , Nikola Knezovi »Plaska«, Mate Bezer, Sre ko Nuji , Vid Jur i i Jure Primorac.⁴⁴

Avgustovski talas ustaškog genocida u stola kom srezu

Novi snažan talas ustaškog genocida, koji se oko Ilindana sru io na Stolac i okolna srpska sela, uništio je sve odrasle ljude srpske nacionalnosti kojima nije pošlo za rukom da se na vreme uklone ispred neobuzdane kolja ke lavine. Za vreme kratkotrajnog zatišja, ustaški Savetodavni odbor u Stocu detaljno je razradio plan uništenja svih odraslih muškaraca srpske nacionalnosti koji su, sticajem raznih okolnosti, preživeli masovne vidovdanske pokolje. U duhu tog plana, Stolac je, u periodu od 26. jula do 2. avgusta, bio tako blokiran (danju i no u) da iz njega niko nije mogao neprime eno iza i; srpskom gradskom stanovništvu bilo je nare eno da ne sme napuštati svoje domove. Na isti na in bila su blokirana i sva srpska dubravska sela, odnosno zaseoci. Mada su naslu ivali šta im se sprema, junskim pokoljima desetkovani stola ki Srbi nisu ni pokušavali da se na vreme sklone, bilo kud, jer su ih, budu i da su svi odreda bili nasilno prekrš eni,

43. Isto, inv. br. 52.923.

44. Isto, inv. br. 58.305.

zvani ne ustaške vlasti, crkva, pa i najbliže komšije - Hrvati i Muslimani, svakodnevno uveravali da im ne pretila nikakva opasnost, a kada su se uverili da će biti poklani ili internirani u koncentracione logore, šanse za bekstvo bile su minimalne.

Novi pokolji pošli su 1. avgusta izjutra, kada je grupa ustaških zločinaca upala u stolu ku bolnicu i, uz pretnu saglasnost upravnika te bolnice Ivana Fabijana i a, izvukla iz bolesni nih postelja sedam lica srpske nacionalnosti (Rista apina, Vuka Vre u, Milana i Jova Radina, dve nepoznate žene i jednog seljaka iz Ljubinja), odvezla ih na neku od stola kih jama i tamo likvidirala. Dva dana docnije, ustaša Jozo Kulji izvukao je iz stola ke bolnice Bojanu Sko aji i poveo je na streljanje, ali ga je ona uz put zamolila da svrate kod ustaškog poverenika Franje Smolea; za udo, Smole je teško bolesnu Bojanu vratio u bolnicu, tako da je preživela ne samo avgustovske pokolje nego i ceo rat.⁴⁵

U toku noći 1/2. avgusta, stola ke ustaše su uhapsile 18 ljudi i žena (Pero i Branko Drapi , Mirko i Bosiljka Mi evi , or e Maruši , Savo Mitranovi , Milan i Zorka Periši , Petar Popovi , Spasoje i Stana Smilji , Ljeposava Plamenac, Vojislav Avdalovi , Pero Radojevi , or e Kašikovi , Milan Hamovi , Milan Kurili i Jefto Mari), natrpali ih u kamion i, po ve dobro uhodanom metodu, odvezle do jame na Bivoljem Brdu i tamo žive pogurali u bezdan. Ovim zlo inom likvidirani su svi muškarci srpske nacionalnosti iz grada Stoca, izuzev nekoliko bolesnih i fizi ki ograni eno sposobnih ljudi; rat su preživela samo sedmorica.⁴⁶

Posle likvidacije odraslih muškaraca, na red su došle žene, devojke i deca. U toku 3. avgusta, ustaške patrole su pohapsile i doterale pred zgradu Sreskog su da sve žene i devojke srpske nacionalnosti. Namera im je bila da u toku noći prirede bestijalne orgije poput onih u prebilo va koj osnovnoj školi, pa tek posle toga da obeš aš ene žene odvezu na Bivolje Brdo i poguraju u mra ni ponor ove zloglasne jame. Me utim, neko je, izgleda, obavestio domobransku komandu o toj nameri, pa je uve e neo ekivano stiglo iz Mostara nekoliko kamiona, u kojima se nalazio jedan domobranski oficir sa grupom vojnika. Posle žu ne sva e sa stola - kim ustaškim rukovodstvom i pretnji intervencijom ja ih domobranskih snaga, pohapšene žene su predane pomenutom domobranskom oficiru; vra en im je i manji deo oplja kanog novca. Nekoliko njih je pušteno ku ama, dok su ostali (ukupno 59 osoba) ukrcani u domobranske kamione i odvezeni u Mostar, a odatle internirani u koncentracione logore. Od te grupe rat je preživelo samo tri osobe, dok su ostali umrli mu eni kom smr u u jasenova kom logoru.⁴⁷

Prilikom hapšenja i interniranja stola kih žena, pošte ena je udovica Zafira Koje - ur a i njene dve k erke - Dragica i Milena (prva je imala 28, a druga 25 godina) i sin Mile, od ro enja težak invalid. Preživeli svedoci isti u daje porodica Kojo, na njenu nesre u, pošte ena na zahtev ustaškog logornika Marka or i a, koji je želeo da obe Kojove devojke, koje su bile vrlo lepe i privla ne, u ini

45. Isto, inv. br. 58.105; A. Belovi , n.d., str. 481.

46. D. Režina, n.r.

47. *Arhiv Jugoslavije*, ZKRZ BiH, inv. br. 55.152; A. Belovi , n.d., str. 476 i 477.

svojim naložnicama. Ta tvrdnja je potpuno logična kada se ima na umu činjenica da je, dva-tri dana docnije, na vrata kuće Kojo zakucala ustaška patrola, koju su sačinjavali Smajo Pelj, Abid Beirovi i Džemal Odobašić. Uplaćena žena pokušala da ih, po starom hercegovačkom običaju, ugosti kafom i pićem. Oni su joj na to uzvratili stravičnim zločinom: zadavili su žicom urog bolesnog sina Mila, pred očima majke i sestara. Potom su uplakane i od straha izbezumljene devojke i njihovu majku oterali u kancelariju ustaškog logornika Đirića. Obesni logornik je odmah pokušao da siluje uroginu mladu kerku Milenu, upozoravajući je da se ne opire. Kada mu je ona energično odgovorila da će »radije oti i u crnu zemlju nego dobrovoljno uiniti«, razbesneli Đirić je naredio Pelji, Beirovi i Odobašiću da siluju i nju i njenu sestru Dragicu, tu pred majčinim očima, što su oni i učinili na krajnje brutalan način (svedoci istu da su slučajni prolaznici ispred Đirićeve kancelarije čuli vapaje i vrišku pomenutih devojaka). Đirić se ni tim nije zadovoljio, već je obeščašćenje devojke i njihovu očajnu majku naterao da pevaju svatovsku pesmu: »Gorom jezde ki eni svatovi«. Nakon toga, i majka i kerka su vezane žicom, ubačene u kamion, u kome se nalazio leš njihovog brata, odnosno sina Mila, a zatim odvezene na Bivolje Brdo, gde su u šumici pored tamošnje jame obe devojke još jednom silovane, pa onda bačene u jamu. Verovatno istoga dana, u tu jamu su bačeni Spasoje Smilić, njegova žena Stana i kerka Ljerka, kao i dve seljanke, čija imena svedoci ne znaju.⁴⁸

Šta se sve tih dana događalo u Stocu verovatno se nikada neće saznati u svojoj celini. Ipak, iz oskudnih ustaško-domobranskih dokumenata i izjava preživelih svedoka naziru se delovi tog krvavog stola kog mozaika. Po etkom avgusta 1941. godine - kaže se u iskazu grupe Stana - došao je u stan Visariona Petrovića, uglednog građanina, u čelja u penziji, zloglasni ustaša Hajrudin Osmić iz Ljubuškog (to je onaj koji je silovao Goru Dragičević, pa je onda gurnuo u jamu) i zatražio od Visarionove žene Mare da mu da ključeve od srpske pravoslavne crkve u Stocu. Kada je ona to učinila, Osmić je primorao Marinu kerku Lelu, devojku od 17 godina, da s njim ode u crkvu, da bi je tamo naterao »da njegovim nožem para ikone, lomi kandila, vadi oči i svecima na ikonama i da vrhom od noža kopa oči onima izrađenim u drvetu; tragovi tog divljaštva i sada se primećuju na crkvenim stvarima« (iskaz je dat maja 1946. godine). Posle toga, Osmić je nasred crkve silovao Lelu - kaže se na kraju toga iskaza.⁴⁹

O teškim stradanjima Srba u Stocu tokom minulog rata, rečito govori podatak iz koga se vidi da je iz toga grada rat preživelo samo sedam odraslih muškaraca i 135 žena, devojaka i dece (prema popisu stanovništva od 31. marta 1931. godine, gradska stolica opština je imala 698 stanovnika srpske nacionalnosti).⁵⁰

Ilindanski pokolji pogodili su više sela ondašnjeg stola kog sreza. Na prvom udaru su se ponovo našla dubravska sela. Pošto su prethodno izvršili opštu mobilizaciju dubravskih ustaških rojeva za napad na selo Prebilovce (mobili-

48. Isto, inv. br. 55.152 i 60.801.

49. Isto.

50. D. Režina, n.r.; DRPS, od 31. marta 1931, knj. 2, str. 82.

sano je preko 1.500 ljudi naoružanih ne samo puškama, puškomitraljezima, revolverima i bombama već i sekirama, vilama, kosijerima, motkama), ustaški funkcioneri su inscenirali formalan povod za »uredovanje« u selu Oplići i ima: istakli su (no u 1/2. avgusta) crvenu zastavu na jablanu pored kuće Jovana Domanovića, da bi u osvit na Ilindan otpočeli sistematski pretres blokiranog sela, i to po nekoliko puta uzastopno. Već u prvom pretresu uhvaćeno je 13 ljudi (Risto, Ilija i Veljo Jeftić, Jovo, Danilo i Miloš Spahić, Pero, Jovo i Risto Pelkić, Ilija Zelenković, Nikola, Vojin i Anđelko Dulić) i 7 žena (Spasenija i Stana Jeftić, Mara Pelkić, Vasilija, Mila, Muriša i Božica Zelenković). Sva ta lica su oterana na Domanoviće i tamo zatvorena u žandarmerijsku stanicu. Ustaški rojnik Stojan Raguž je pred organima Udbe u Mostaru priznao da su njegove ustaše i »oružnici Joze i Ilija«, prilikom hapšenja pomenutih ljudi saopštili njihovim ženama »da svi odmah dođu na Domanoviće i da sa sobom mogu dovesti i svoju decu«; da su se one, uglavnom, odazvale tom pozivu i istoga dana došle u Domanoviće, gde se skupilo oko 50 osoba - žena i dece. »Sve te osobe« - kaže Raguž - »ja sam smestio u osnovnu školu i kod istih postavio stražu.« U nastavku iskaza, Raguž je podrobno opisao kada, gde i na koji način su poubijani pomenuti ljudi i žene iz sela Oplići i a uhapšeni 2. avgusta 1941. godine.

Iz tog iskaza i izjave preživelog svedoka Pelkić Jova, kome je pošlo za rukom da se izvuče iz jame na Bivoljem Brdu i spasi glavu, saznajemo da su navedene osobe iz sela Oplići i a ostale dva do tri sata u zatvoru žandarmerijske stanice na Domanovića, a onda povezane žicom, natrpane u kamion i odvezene do jame na Bivoljem Brdu, gde su žive pogurane u bezdan, na isti način kao i odrasli ljudi iz sela Kozica, o čemu je bilo govora u prethodnoj glavi. Prema iskazu Adema Kose, pomenuti Oplići i anići su, kada su doterani na raskršnicu puteva kod žandarmerijske stanice, posedali na put, tražeći da ih zatvore u tu stanicu (o čemu je vidno da su ti nesretnici mislili da ih divlje ustaše hapse na svoju ruku i da ih neće ubiti žandarmi, kao zvaničnici predstavnici vlasti, zaštititi). »Tu su ih ustaše tukle« - nastavlja Keso - »ali oni ipak nisu hteli da idu, pa su ih konačno zatvorili u tu stanicu. Naveče oko 21 časovi su se pušani pucnji u toj stanici. Posle toga su ti ljudi natrpani u kamion i odvezeni u pravcu Bivoljeg Brda. Sutradan sam pitao žandarmerijskog narednika Solda šta je to noćas bilo kod njih. Odgovorio mi je da uhapšeni nisu hteli da otvore vrata hapsane, pa su ustaše pucale u vrata, koja su se tek posle toga otvorila; uhapšeni su natrpani u kamion i odvezeni na Bivolje Brdo.«

»Žrtve su nas molile da ih ne ubijamo i pitale nas zašto to radimo« - naglašava Stanko Raguž u pomenutom iskazu - »ali su umesto milosti dobile kuglu.« Docnije se, pritešnjen dokazima, ispravio, rekavši da su svi ti ljudi, odnosno žene, živi bašeni u jamu i da niko od njih nije ubijen iz vatrenog oružja. Rekao je, takođe, da su žrtve na putu prema jami tučene i zlostavljane.⁵¹

Narednog dana (4. avgusta), ustaše su pokupile oko 350 ljudi, žena i dece iz sela Oplići i a i oterali ih u Domanoviće, gde su odrasli muškarci strpani u zatvor tamošnjeg ustaškog tabora (magacin Duvanske stanice), a žene i deca u

51. Arhiv Jugoslavije, ZKRZ BiH, inv. br. 55.159; navedeno saslušanje S. Raguža.

Osnovnu školu. Nakon izvesnog vremena, sve žene i deca su pušteni ku ama, dok su odrasli ljudi zadržani u zatvoru. Ukupno ih je bilo 49 i to: Pero, Zdravko i Danilo Grdomelja, Mirko, Novica, Veljko, Aleksa, Mitar, Branko, Boško i Jovan Duli , Miloš, Lazar, Savo, Jovo, Branko, Veljko, Danilo i Mirko Ija i , Risto, Spasoje, Tripko, Ognjen, Jovo, Maksim, Obren i Milan Pelki , Ilija, Todor, Vaso i Niko Puhalo, Dušan i Branko Zelenkovi , Spasoje Težak, Gojko, Risto i Dušan Gotovina, Š epan Pešun, Tomo i Pero Antelj, Tripko i Veljko Pudar, Luka, Dušan i Maksim Bukvi , Jovo i Lazar Vukasovi , Gojko Jefti i Obren onlaga. Iz ove grupe izdvojeno je deset ljudi i oterano u Mostar. Iz materijala Zemaljske komisije za utvr ivanje zlo ina okupatora i njihovih pomaga a vidi se da je tih 10 ljudi oterano na Široki Brijeg i tamo negde pobijeno. Oni koji su ostali u Domanovi ima - ukupno njih 39, najpre su užasno mu eni, a zatim polumrtvi složeni u kamion kao cepanice i odvezeni do jame na Bivoljem Brdu, gde su delom poubijani, a delom živi survani u bezdan, svi sem Marka Ija i a, kome je pošlo za rukom da izvu e živu glavu. Naime, njega i Lazara Vukosava (bili su vezani u par), jamari su žive survali u provaliju, ali su se oni zaustavili na bankini pri vrhu jame. Zahvaljuju i tome, Mirko je uspeo da se oslobodi veza na rukama, iza e iz jame i pobegne.⁵²

Istoga dana, pretresaju i ko zna po koji put selo Oplii e, ustaše su u jednoj jami pronašle 14 ljudi (Prodan Jova, Pera i Maksima, Puhalo Doka, Maksima, Pera i Sava, Spahi Kostu i Danila, Jefti Milana, Todora, Obrena, Maksima i Radoja), kojima su priklju ili i Jova Puhala, uhva enog negde u blizini njegove ku e. Cela ova grupa je oterana u Aladini e, odakle se nijedan od njih nikada nije vratio. Prema iskazu grupe svedoka, poubijani su u Aladini ima, a njihovi leševi odvezeni kamionom na Bivolje Brdo i ba eni u jamu.⁵³

Toga dana stradala je cela porodica Dor a i Boška Peša, koju je grupa ustaša isterala na poljanu pored ku e i tu postreljala. Na toj »krvavoju poljani« ostalo je devet unakaženih leševa: or o Peš, njegov sin Risto, k erke Vukosava i Danica, žena Milica i majka Stana, zatim Boškova žena Tomanija, sin Vukašin i k erka Mara. Ovaj gnusni zlo in su, prema iskazu grupe svedoka, izvršili: Halid M. Begi , Miho P. Pavlovi , Boško N. Raguž, Mato V. Pavlovi i Mirko B. Baji , svi iz susednog sela Prenja. Svedoci posebno isti u da je Boško Baji obe ao ordu Pešu da e ga štititi od ustaša sve dok se ne iseli u Srbiju, ali mu to, kada su ustaše poterale or a i celu njegovu familiju na streljanje, nije ni palo na pamet. Naprotiv, on je neposredno posle masakra porodice Peš prisvojio njegovu stoku i neke druge stvari, što nedvosmisleno potvr uje pretpostavku da je upravo on nagovorio pomenutu ustašku grupu da uništi porodicu orda i Boška Peša. Kada je o tom komšijskom satiranju re , valja ista i da su tih dana pojedini ustaški zlo inci otvoreno tražili od imu njihovih Srba da novcem, zlatnim nakitom, stokom (konjima, volovima, kravama) i drugim vrednijim stvarima otkupe glavu. Me utim, gotovo nikome nije pošlo za rukom da na taj na in spasi život; ako bi neki od učenjiva a pustio jednog ili više svojih komšija, drugi bi ih (o evidentno u

52. Isto, inv. br. 55.159.

53. Isto.

dogovoru sa prvim) sa ekivao u zasedi i ubijao. Takvih slu ajeva bilo je u svim krajevima Hercegovine. Pored porodice Peš, 4. avgusta su uhva eni i ubijeni i slede i Opli i ani: uro onlaga, Lazar Radoš i Danilo i Tripko Gotovina; ovaj poslednji je ubijen na putu koji iz Opli i a vodi za Re ice.⁵⁴

Budu i da su ustaške rojeve koji su vršili pretres sela Opli i a, predvodili meštani, koji su poznavali' svaki škrip, jamu, pe inu, malo kome je pošlo za rukom da ostane neotkriven. Tako je narednog dana (5. avgusta) u ruke ustaških dželata palo još 14 Opli i ana (Spasoje R. onlaga, Spasoje . Gotovina, Mitar M. Ija i j Živko T. Ija i , Milan L. Zelenkovi , Stojan P. Sotra, Veljko L. Ija i , Mladen S. Pelki , Danilo N. Bukvi , Jovo R Pudar, A im S. Šakota, Pero T. Ija i , uro T. Ija i i Pavle T. Ija i). Prva etvorica su odmah ubijena, tu gde su na ena, dok su ostali oterani u selo Aladini e i zatvoreni u tamošnju žandarmetrijsku stanicu. » uli smo kasnije« - kaže se u iskazu grupe svedoka iz Opli i a - »da su ustaše sve ove ljude poubijale u Aladini ima, a zatim leševe odvezli do jame 'Kukauše' i tamo pobacale.«⁵⁵

»Kada su ustaše doterale grupe Srba iz sela Opli i a u Domanovi e, ja sam pitao logornika (Marka ori a) šta da uradim s njima, na što mi je on odgovorio da ih treba likvidirati i da e mi u tom cilju poslati kamion radi njegovog odvo enja na gubilište« - rekao je na saslušanju Stojan Raguž, i nastavio:

»Kamion je stigao u sumrak, bez ijednog ustaše. Kako nisam imao žice za vezivanje tih ljudi, obratio sam se trgovcu Kesi, zahtevaju i da mi da žicu i klješta. On mi je ovoga puta dao manju koli inu nego ranije, ali je i to bilo dovoljno da povežem zatvorene Srbe. Oni su; me utim, pružili otpor - nisu se dali vezati; štaviše, po eli su i psovati. Mi smo tada po eli prema njima primenjivati represije - tu i ih i psovati. U toj tu i su u estvovali svi koji su došli da povežu te Srbe, pa i ja. Svi ti Srbi bili su fizi ki razvijeni i snažni ljudi, tako da smo bili prinu eni da ih udarcima umirimo, pa tek onda da ih povežemo. Po dolasku na Bivolje Brdo, kamion se zaustavio u blizini jame. Ustaše su odmah izašle napolje i po ele da izvla e iz kamiona uhapšenike. Ja sam prvi izvukao dvojicu, koje sam žive bacio u jamu. Posle toga vratio sam se do kamiona, uzeo slede u dvojicu, te i njih žive bacio u jamu. Ostale ustaše su, tako e, u estvovale u bacanju tih Srba u jamu. Podvla im da su svi ti Srbi živi ba eni u jamu.«⁵⁶

U nastavku saslušanja Raguž je naveo, imena ustaša koje su u estvovale u likvidaciji Srba iz sela Opli i a na jami u Bivoljem Brdu, koje je on li no poznao. Evo tih imena:

Stojan (Mate) Raguž
Huso (Osmana) Elezovi
Meho (Osmana) Deli
Mate (Vidoja) Raguž
Jozo (Stojana) Šutalo
Pero (Nikole) Andrun

54. Arhiv Hercegovine u Mostaru, fond Okružnog suda, br. K60/53.

55. Arhiv Jugoslavije, ZKRZ BiH, inv. br. 55.159.

56. Navedeno saslušanje S. Raguža.

Ivan (Nikole) Andrun
Mirko (Nikole) Raguž
Rako (Nikole) Raguž
Nikola (Ilije) Mijatovi
Božo (Marka) Andrun
Mato (Marka) Andrun
Marko (Mate) Andrun
Ethem (Paše) Barakovi
Ivan (Jakova) Križanovi
Pero (Lazara) Popovi
Ivan (Šepana) Popovi
Mijo (Mija) Popovi
Ahmet (Muja) Hasi
Hamid (Murata) Hasi
Omer ekro
Nikola (Ivana) Raguž
Filip (Vidoja) Raguž
Marko (Ilije) Mijatovi
Nazif (Mušana) Barakovi

»Gušo« (Pašana) Barakovi (pravog imena se Raguž ne se a). »Pored navedenih« - kaže Raguž - »sa nama su išle i ustaše koje su došle iz Stoca i apljine.«⁵⁷

Krajem avgusta stradalo je svo srpsko stanovništvo Poplati, koje nije bilo pobjeglo u zbegove planine Sitnice i Ilije. Još po etkom avgusta, stanovništvo Poplati dobilo je obaveštenje od ustaške vlasti iz Stoca da se pripremi za iseljenje u Srbiju. U tom obaveštenju je, sem ostalog, rečeno da svaki član porodice može sa sobom poneti oko 50 kilograma prtljaga, sav novac i dragocenost. Bila je to lukavo smišljena prevara, kojoj Poplati nisu naseli. Umesto da krenu za Stolac, kako im je bilo narečeno, oko 700 žitelja srpske nacionalnosti iz Poplata uputilo se u narodne zbegove: delom u planinu Iliju, a delom u Sitnicu, gde se već nalazio veliki broj stanovništva iz ljubinjskog, trebinjskog i bile kog sreza. U Poplati je ostalo oko 50 osoba, uglavnom staraca, žena i dece. Ova nezaštićena neja se svake večeri skupljala u kući Dušana Mihića i tamo noćivala. Domaće ustaše su to znale, ali ih za vreme masovnih pokolja u apljinskim i dubravskim selima nisu dirale. Tek 30. avgusta, u gluvo doba noći, osmorica zločinaca, sa Perom Pažinom i Mehom Zilićem na čelu, zakucala je na vrata Dušana Mihića, u kući u kojoj se trenutno nalazilo 20 osoba. Pošto se niko od tih preplašenih osoba nije usuđivao da otvori vrata, zločinci su ih nasilno otvorili. Prvi je upao u kuću u Pero Pažin i snažno udario kudakom Vukosavu Mihiću, koja je prišla vratima da vidi ko i zašto provaljuje u njezinu kuću. »Izlazite napolje ili ćemo baciti bombu da svi izgorite« - dreknuo je on iz sveg glasa. Uplakana deca i žene (od odraslih ljudi u kući se nalazio samo Pero Mihić - Perković, starac od 77 godina) poslušno su izlazili napolje i stiskali se jedno uz drugo. U tako zbijenoj grupi, ustaše su ih

57. Isto (imena su navedena istim redom kao u zapisniku saslušanja).

poveli prema »Bodiroginj jami«, udaljenoj oko tri kilometra od Mihi a ku a. Mada su ustaše uz put pucale iz pušaka da bi što više zastrašile tu bespomoćnu grupicu Srba, dve žene (Vukosava Mihi i Mira Brki) su, iskoristivši mrak, uspele da se, sa četvoro dece ispod šest godina, iskradu iz kolone smrti i pobjegnu. Budući da su dobro poznavali sve žene koje su se nalazile u toj koloni, Pažin i Zili su izdvojili Milicu Mihi, silovali je i odmah ubili, na putu nedaleko od Mihi a ku a. Tragi na sudbina preostalih potresno je opisana u iskazu Slobodana Mihi a, jednog od tri preživela svedoka te poplatske pogibije. Navodimo samo onaj deo iskaza koji govori o zverskom umorstvu te grupe:

»Na oko dvjesto metara od jame u koju će nas baciti, ustaše su nas zaustavile i naredile da posjedamo u grupu, što bliže jedno drugome. Tako i u inismo... žene i djeca, među kojima i stari Pero Mihi, ocijeniše daje smrt blizu i po eše moliti ustaše da nas pobiju. Oni na to odgovoriše plotunom iz pušaka u našu zbijenu gomilu. Čuli su se vapaji i samrtni krici. Koliko je to smrtonosna paljba trajala ne znam, ali kada sam se osvestio, malo pribrao i pogledao oko sebe, ustaša nije bilo. Među devetoro ubijenih ostalo je nas četvoro djece Mihi a u životu: Mirjana - devet godina, Slobodan - osam, Mitra - šest godina i teško ranjena Joka pet godina. Ustaški koljači, natovareni opljačkanom imovinom iz ku a Mihi a, otišli su nekuda. Kiša sve jače pada. Ustajemo. Skidamo kapute i kabanice sa mrtvih i zaštitimo se od kiše... Ranjena Joka stalno plače i doziva majku. Već se zora nazire sa istoka. Skidamo kapute sa glava jer je kiša prestala da pada, a ujedmo i dozivanje ustaša koji nam se približavaju. 'Evo ih živih, majku im srpsku!' - bile su njihove prve riječi koje su nam doprle do ušiju. Odmah su pošli odvlačiti ubijene i bacati ih u jamu, za koju mi djeca još nijesmo znali. 'Vas troje ćemo odvesti do kuće' - reče nam jedan ustaša. Potjeraše nas u istom pravcu kuda su odvlačili mrtve. Idemo puteljkom obilježenim krvlju ubijenih. Nas troje djece postrojiše pored otvora jame. Dvojica ustaša se izmakoše, govoreći i drugima da i oni to učine i da nas ostave same. U tom trenutku ustaše su se nešto sašaptavale; dogovorile su se da nas ne pobiju nego da nas žive bace u jamu. Rekoše nam daje dolje slama i da će nam biti lijepo. Mitra, Mirjana, ja, pa Joka - bio je redosled po kome smo bačeni u jamu.«⁵⁸

Troje dece (Mitra, Mirjana i Slobodan) se, međutim, zaustavilo na nekoj izbojini u grotlu jame i tu ostalo oko šest časova. Tek negde oko podne došla je grupa meštana (Hrvata i Muslimana), izvukla ih iz jame i spasila od mučeničke smrti. U jami je ostala samo teško ranjena Joka, koja je pala na dno te duboke provalije i tamo ostala. Interesantno je ovde napomenuti da je preki sud NDH u Mostaru, da li na osnovu pritužbi onih Hrvata i Muslimana koji su poplatsku decu izvadili iz jama, ili pod pritiskom Italijana, osudio na smrt streljanjem Pera Pažina i Meha Zilića, glavne organizatore i izvršioce opisanog zločina. U obrazloženju te presude kaže se da su osuđeni »zato što su noću 30. i 31. kolovoza 1941. u selu Poplatu, kotar Stolac, ubili iz pušaka, a zatim bacili u jamu jednog starca, šest žena i četvoro djece, svi grčko-istočnoj vjere«. Da li je ta presuda

⁵⁸. Isto, inv. br. 55.208; Danilo Komnenović, *Selo Poplat 1941. godine*, »Hercegovina u NOB«, knj. 2, str. 53 i 54.

izvršena ili ne, nije poznato, ali se zna da pomenuti preki sud nije dao pozitivno mišljenje na molbu osu enih za pomilovanje »zbog težine i okrutnosti zlo i-na.«⁵⁹

Krajem avgusta grupa ustaških razbojnika, koju su predvodili Baldo Boškovi , Stjepan Masla i Smajo Rizvanbegovi , došla je u selo Ljubljenicu, pokupila preostalo stanovništvo srpske nacionalnosti (ukupno 24 osobe), zatvorila u jednu slamom pokrivenu štalu i vrata dobro zapretila, a potom je zapalila. Prema iskazu grupe svedoka, tom prilikom su sagoreli: Vukosav Cvijeta, Dara, Slavko - de ak od 15 godina, Stoja - devoj ica od 10 godina, Nasta, Cvija, Danica, Slavko - dete od 8 godina, An elko - dete od 8 godina; Gele Petra, An a, Ljubica - dete od 4 godine, Mara, Milenko - dete od 8 godina, Milenka - devoj ica od 6 godina, Ljubica - devoj ica od 2 godine, Danica, Branko - de ak od 15 godina, Milenko - de ak od 12 godina, An a - devoj ica od 2 godine, Vlado - de ak od 12 godina i Boro - de ak od 10 godina.⁶⁰

Augustovski pokolji nisu mimoišli ni Prenj, Pješivac, Lokve, Stanojevi e i druga sela ondašnjeg stola kog sreza, jer su ustaški zlo inci pokušali da dokraj e sve one Srbe koji su preživeli masovne vidovdanske pokolje. Prema podacima koje je prikupio An elko Belovi , u toku 1941. godine u stola kom srezu je ubijeno 662 lica srpske nacionalnosti; gotovo sve te žrtve pale su u junskim i avgustovskim pokoljima. Najteže je stradala opština Aladini i. Iz te opštine je tokom juna i avgusta, prema podacima koje je prikupio Milan Nadaždin, ubijeno ukupno 435 lica, ra unaju i i selo Re ice, koje nije pripadalo ovoj opštini. Broj žrtava po pojedinim selima izgleda ovako: Ljubljenica 53, Trijebanj 106, Lokve 55, Pješivac 12, Prenj 18, Opli i i 138 i Re ice 53 žrtve.

Ilandanski pokolji i interniranje Ijubinjskih i trebinjskih Srba

Nakon masovnih vidovdanskih pokolja i nasilnog prekrštavanja Ijubinjskih i trebinjskih Srba, izgledalo je da se prilike u ovom delu Hercegovine polako smiruju. Ve ina srpskog stanovništva se i dalje nalazila u zbegovima planine Ilije, Sitnice, Radimlje i Viduše, gde se živelo pod krajnje teškim i surovim prilikama. Me utim, jedan deo stanovništva, koji je živeo u Ljubinju, Trebinju i demografski izmešanim selima, nije uspeo da se skloni, jer je de facto bio blokiran od ustaških i domobranskih snaga. Budu i da je to bespomo no stanovništvo bilo prešlo u katolicizam, ustaše su neprestano isticala da im je samim tim zagarantovana li - na i imovinska sigurnost; ak su slali poruke i onima koji su pobjegli u zbegove da se slobodno vrata svojim ku ama, da im domobranske trupe garantuju bezbednost (sredinom jula italijanska posada u Ljubinju zamenjena je jednom domobranskom etom).

Privremeno zatišje, u kome su vršena samo pojedina na hapšenja, nije dugo trajalo. Ve po etkom avgusta, masovni pokolji su zahvatili celu donju Her-

59. *Arhiv VII*, fond NDH, kut. 87, reg. br. 42/26-4.

60. *Arhiv Jugoslavije*, ZKRZ BiH, inv. br. 55.226.

cegovinu, pa, razume se, i ondašnji ljubinski srez. No u 1/2. avgusta poklana je, na stravi no svirep na in, cela porodica Miša Glavine iz sela Dubljana: Mišo, starac od 90 godina, njegova žena Saveta, teko e starica od preko 80 godina, snaha Cvijeta i dve devoj ice - Anica i Dobroslavka (prva je imala šest, a druga dve godine). etvorica odraslih muškaraca iz ove ku e (Nikola Glavina i njegovi sinovi Jovan, Ilija i Milan) ba ena su 23. juna u jamu Ržani do. Masakr ostalih lanova ove porodice potresno je opisao Njegoslav Boškovi , na osnovu autentiniog svedo enja Cvijete Glavine, koja je teško ranjena preživela pokolj.

Prema njenom kazivanju, grupa ustaških zlo inaca zakucala je, u gluvo doba no i 1/2. avgusta, na vrata Mišine ku e. Otvorila ih je Mišina snaha Cvijeta i pred sobom ugledala grupu naoružanih ljudi. Uplašena žena im je ponudila da u u u ku u. Me utim, onaj koji je prvi prekora io prag, umesto da se rukuje i predstavi, zamahnuo je isukanim nožem; »sje ivo se do ru ke žarilo u telo preneražene žene«, koja se kao klada srušila na pod. »U tom trenutku« - piše Nj. Boškovi - »vrisnu Saveta: 'Jao nama no as!' Ali, nož još dva puta sijevnu i ona pade pored ognjišta. uo se samo samrtni ropac i šikljanje krvi. Obe djevoj ice ciknuše... Dozivaju majku i baku, ali uzalud, one su izdisale slušaju i užasne vriske djece. Mala Dobroslavka od straha navu e dotrajalu ponjavu na glavu. Ona i sestrice ru icama pritiskaju o i i uši, instinktivno pokušavaju i da na taj na in pobjegnu od užasne stvarnosti. A od ognjišta se uje glas nepoznatog: 'Stani, i a, ne trzaj, bi e ti lakše'. Suri ustaša zabaci star evu glavu unazad, duboko mu zari nož u grlo i jednim trzajem mu prereza grkljan. Jedan ustaša svu e ponjavu sa male Dobroslavke. Dijete se trza i vrišti. 'Mama, mama moja, ne daj me!' Ustaša povu e dijete za nogu, nadiže ga izned kreveta, sa glavom prema podu. Pramenovi Dobroslavkine kose padali su na dedovu krv, koja je tekla pored ognjišta. ' iko, nemoj me ubiti! Nemoj, molim te, dobri ciko!' Nesre na majka je slušala užasne vapaje svoje nejake djece. Slušala i rukama pritiskala rane, spre avaju i oticanje krvi. Ustaša je neumoljiv: probode nožem de iji stoma i i Dobroslavku ispusti na pod ... Na redu je šestogodišnja Anica. Opet jecaji, vrisak, molbe. I ubod nožem . . .«⁶¹

Njegoslav dalje opisuje kako je Cvijeta, iskoristivši priliku kada su krvoloci prali svoje krvave ruke, uspela da se izvu e ispod stola, pobjegne i obavesti prve komšije o užasnoj tragediji svoje porodice. Zahvaljuju i tome, ostale srpske porodice iz sela Dubljana izmakle su, tako re i, u poslednjem trenutku ispod ustaškog noža koji je ve vitlao oko njihovih vratova.

Na Ilindan, 2. avgusta, ljubinski ustaše i žandarmi pokupili su sve ljubinske Srbe, oko 200 staraca, žena i dece, i zatvorili ih u Duvansku stanicu, Osnovnu školu i Narodni dom u Ljubinju, navodno, radi iseljavanja u Srbiju. Sutradan, 3. avgusta, natrpano je u tri kamiona oko 110 uhapšenika i odvezeno na železni ku stanicu u apljini, odakle su, umesto u Srbiju, transportovani u zloglasni koncentracioni logor u Jasenovcu; niko od njih se nikada nije vratio u svoj zavi aj. Me u njima se nalazila i u iteljica Milka Cesko, Hrvatica iz Dubrovnika, koja je bila udata za Spira Kova evi a, Srbina iz Gacka. Oterana je, sa muškim detetom od 40 dana, u Jasenovac, gde joj se izgubio svaki trag.

61. Nj. Boškovi , n. ., »Hercegovina u NOB«, knj. 2, str. 241 i 242.

Kada su na Ilindan poela masovna hapšenja Srba u Ljubinju i okolnim selima, Ljubica Liki je uspela da pobegne i bosa stigne do narodnog zbegu u planini Sitnici. Zahvaljujući tome, odbegli Ljubinjci su saznali šta se događalo u njihovom Ljubinju. Saznavši za namere ustaša, da pohapšene Srbe transportuju na železnicu ku stanicu u apljini, rukovodstvo zbegu je hitno uputilo grupu naoružanih ljudi na Badrlje (kosa na putu Ljubinje-Stolac), sa zadatkom da preotme pohapšene žrtve ili bar osujeti njihovo transportovanje u apljinu. Na žalost, ta grupa je zakasnila tri kamiona puna dece, žena i staraca već su bila prešla Badrlje na putu za apljinu. Ipak je ta akcija spasila živote preostalih uhapšenika. Naime, na povratku u Ljubinje radi prihvatanja nove partije žrtava, ustaški kamioni su, oko ponoći 3/4. avgusta, obasuti na Badrlje a pušanim vatrom, od koje je uništen kamion Meha Hadžića, kojim su ustaški koljači odvozili žrtve na Panduricu i Ržani do. Dva preostala kamiona su uspela da pobegnu u Ljubinje, ali više nisu smeli da nastave započetno transportovanje uhapšenika. Oni su zadržani u ljubinjским zatvorima još dva-tri dana, a potom pušteni svojim kućama.⁶²

Pošto je 28. jula napadnuta i zauzeta žandarmerijska stanica Zmijanac, po etkom avgusta jake ustaško-domobranske snage preduzele su napad iz Trebinja, Ljubinja i Bileće, koncentrirano prema Zmijancu, ali su ubrzo naterane na povlačenje na svim pravcima. Povlačenje se prema Ljubinju, ustaške snage, koje su predvodili okoreli zločinci Leon Togonal, Jure Boroje, Grga Vujinović, Mato Bender, Mustafa Salman, Adii Festić, etko Marić, Mujo i Salko Žužtra i Mijo Bešić, obrušile su se na poluprazna srpska sela, pronalazile i ubijale starce, žene i decu koji nisu bili pobegli u zbegove, ubijali ih, pljačkali i palili sela. Tom prilikom ubijeni su: Dušan Vuković, Nikola Tasovac, Vlado Šišković, Đuro i Risto Kokić, Sveto i Obren Rosandić, Petar Brajić, Anđela i Mileva Rudan, zatim žena Jova Perića iz Banja, žena Sime Šušića iz Pustipusta, Jovo Milošević iz Čavaša, Trifko Slijepčević iz Ivica i dr. Sva sela kroz koja su prošle ustaške horde su vandalski opljačkana, a Banja, Pocrnja i Pustipust spaljeni.⁶³

U toku pomenute akcije ustaško-domobranskih snaga, trebinjske ustaše su, pretresajuć sela Grebeš, Glaviniće, Begovići, Kulu, Banjevce i Police - uhvatili 28 ljudi (Dura T. Brajić, Rista R. Brajić, Sima N. Brajić, Vlada N. Brajić, Radovana B. Brajić, Svetozara B. Brajić, Mićko Brajić, Nikolu S. Klačnjicu, Doka S. Ljubenka, Spasoja M. Milivojević, Iliju G. Milivojević, Mirka P. Milivojević, Jovana G. Milivojević, Draga P. Milivojević, Šepa M. Milivojević, Luku P. Milivojević, Sima A. Milivojević, Luku N. Narandžić, Dušana N. Narandžić, Anđela P. Ratković, Nikolu Jovanović, Mirka J. Rosandić, Jova R. Rosandić, Sava S. Šišković, Milana S. Šišković, Trifka S. Šišković, Obrena S. Šišković i Nikolu I. Šišković) i jednu ženu (Maru B. Stijić - Kovačević), natrpali ih u jedan zatvoreni vagon i, u pratnji četvorice ustaša (Ahmeta Habula, Muzja Habula, Jakova Dorina i Avda Baraković), uputile u apljinu. Kada je voz, 4. avgusta oko 10 časova, stigao u apljinu, vagon sa uhapšenim Trebinjcima je

62. *Arhiv Jugoslavije*, ZKRZ BiH, inv. br. 54.985; S. Radić, n.d., str. 76-84.

63. Isto, inv. br. 54.990, 54.993 i 54.994.

otkamen i ostavljen na sporednom koloseku željezničke stanice u Čapljini, pod stražom, razume se. Oko 12 časova u vagon je, pored pratilaca upala i grupa ustaša iz Čapljine (Huso Maksumi, Mujo Miši, zatim sin Jakova Sulica iz Dračeva, čije ime svedoci ne znaju i dr.). Oni su poklali ili streljali sve te nedužne ljude i njihove leševe ostavili u vagonu. Tek kada se spustila noć, Pero Jukić je naredio upravniku ložionice Iliji Bakalaru da vagon sa leševima prebaci do ulazne rampe i da, sa svojim ljudima, leševe zatrpa u jednu rupu pored željezničke pruge. O ovom zločinu sačuvan je izveštaj komandira žandarmerijske stanice u Čapljini narednika Bećirspahića, u kome je neistinito prikazan masakr Trebinjaca na željezničkoj stanici u Čapljini. U tom izveštaju se, pored ostalog, kaže:

»Danas (4. avgusta) oko deset sati stiglo je 28 četnika upučenih zatvorenim vagonom od ustaškog logora u Trebinju ustaškom logoru u Čapljini. Oko dvanaest sati vagon sa četnicima nalazio se izvan željezničke stanice u Čapljini i, kada je vagon otvoren po ustaškim stražarima da im se na njihov zahtjev da voda, napali su na stražare i jednom ustaši oteli pušku; jedan četnik se dao u bjekstvo. Tada je od strane ustaša otvorena pušana vatra na četnike koji su bili u bjekstvu (u prethodnoj rečenici kaže se da je pobjegao samo jedan, prim. S. S.) i na one koji su se nalazili u vagonu i svi su ubijeni. Od strane ustaša samo je jedan lakše povrijeđen u ruku. Leševi se nalaze na licu mjesta.«⁶⁴

Iz izjava o evidenciji vidi se da nikakvog napada na ustaške stražare niti pokušaja bjekstva nije bilo, jer su žrtve bile povezane žicom, dva po dva. Osim toga, valja istaći i da nije rečeno o kakvim četnicima već uglavnom starijim ljudima, koji su, obmanuti ustaškom propagandom, ostali kod svojih kuća i stradali.

Nastavljaju i seriju masovnih zločina u selima oko Ljubinja i Trebinja, grupa od oko 50 ustaša iz Stoca, na čijem čelu se nalazio Marko Katić iz Prenja, u saradnji sa domaćim ustašama, opkolila je, noć u 10/11. avgusta, selo Čavaš, koje leži na severozapadnom rubu Popovog polja, i u osvit pohapsila sve Srbe iz ovog sela bez obzira na pol i godine starosti. Budući da su bili prešli u katoličanstvo, veliki broj Srba iz sela Čavaša (mahom žene, devojke i deca) nisu pobjegli u narodni zbeg u planini Iliji, jer su poverovali da im rimokatolički kršteni listovi garantuju bezbednost. Međutim, u zoru 11. avgusta ustaške patrole su upadale u sve srpske kuće u Čavašu, pokupile svu stoku, od dece u kolenjima do iznemoglih i bolesnih staraca, i doterali iz predki u Rista Miloševića, na sabiralište. Tu su sve odrasle osobe povezane žicom, prvo pojedinačno, pa onda u parove, po vešto dobro uhodanom metodu. Tek nakon toga, saopštili su im, sa neskrivenim cinizmom, da će biti iseljeni u Srbiju i poterali ih do jedne vešerupage ispod sela, duboke dva do tri metra. Tu su od njih formirali grupnu metu koju su iz neposredne blizine obasuli pušanim i mitraljeskom vatrom. Na kraju su leševe nabacali u rupagu i zatrpali zemljom, drvljem i kamenjem. Potom su se vratili u selo i hajdučki ga opljačkali. Stradala su ukupno 102 lica, među kojima 54 dece mlađih od 14 godina. Bjekstvom su se spasili samo Veljko Milošević i Božidar Mihić, dečak od 14 godina.⁶⁵

64. Arhiv VII, fond NDH, kut. 308, reg. br. 32/1-1.

65. Arhiv Jugoslavije, inv. br. 64.988, 54.989 i 56.588.

Tri dana docnije, u Cavaš je stigla jedna žandarmerijska patrola, koju je predvodio komandir stanice u Ljubinju Nazif Salman, da bi ispitala okolnosti pod kojima je stradalo srpsko stanovništvo tog sela, koje je, kao što je već rečeno, bilo prevareno. U izveštaju koji je, s tim u vezi, upućen 4. oružnoj pukovniji, navodi se daje to stanovništvo, 11. avgusta oko 11 časova, oterano u Popovo polje i tamo poubijano iz pušaka i mitraljeza i zatrpano u jednu jamu. Po izvršenju ovog zločina, ustaše su - kaže se u tom izveštaju - »u društvu sa seljacima iz mjesta Cavaša Nikolom Bašadirom, Boškom Skaramucom i Nikolom Berom, svegrko-istoj ekipi u mjestu Cavašu pretresli, kofere i opremu razbili i opljačkali sav novac i sve skupocenije stvari«. U izveštaju se dalje navodi da je, prema iskazu Vinka i Nikole Bendera iz Velje Meće, »u ovom zločinu učestvovao i pokusni oružnik Vid Skaramuca, iz Krilnog okružnog zapovjedništva Mostar, i da je isti prilikom streljanja rukovao puškomitraljezom, a nalazio se na petodnevnom dopustu kod svoje kuće«. Na kraju izveštaja napominje se da su, doista, »mještani katolici iz Cavaša bili u dogovoru sa ustašama iz Stoca da pobiju grkoisto njake iz Cavaša i da opljačkaju njihov novac i ostale stvari« (kurziv - S.S.). Napominje se, takođe, »da je u jedno dete od šest godina ispaljeno pet do osam pušanih naboja, da je ono, dok su ga streljali, vikalo da ništa nije krivo i molilo da ga poštede, ali da oni nijesu htjeli (da to urade), već su ga bacili u jamu«.⁶⁶

O ovom stravičnom zločinu sačinjeno je i jedno autentično svedočanstvo. Rečeno je o iskazu Veljka Miloševića iz Cavaša, koji je iz neposredne blizine posmatrao krvavu Cavašku dramu, koja mu se neizbrisivo urezala u pamćenje. Evo sažeto njegovog iskaza:

»Toga dana, iz opreznosti i straha od ustaša, nalazio sam se u mojoj pojati, udaljenoj od sela oko 300 metara. Noću oko 11 časova čuo sam kako ustaše prolaze pokraj moje pojate, odlaze i u pravcu sela. Oko četiri sata izjutra čuo sam nekoliko pušanih pucnjeva u selu, što me uverilo da se ustaše tamo nalaze. Izvirio sam na vrata i video grupu od sedam-osam ustaša kako pucaju za Božidarom Mihićem, dečakom od 14 godina, koji je uspeo da pobjegne... Ja sam tada izašao iz pojate i neopaženo se privukao više samog sela, odakle sam posmatrao strašne prizore ubijanja, klanja i mučenja žena, dece i staraca. Najstrašniji prizor koji sam tom prilikom video bio je onaj kada sam ugledao dvojicu ustaša kako izmeću u sebe nose dete jedne meštanke, staro svega šest dana, drže i ga za ruke i vitlaju i ga po vazduhu. Nesrećna majka je izbezumljeno trčala za njima, zapomagaju i i mole i da joj ostave dete. Ali, ustaše su bez milosti nastavile sa kovitlanjem deteta po vazduhu, a majku udarali kundacima i šega ili se sa njenim roditeljskim bolom. Ti razbojnici, lišeni svih ljudskih osobina, izvodili su, u svojoj zločinu koj podivljalo i nezasićenosti nedužnom srpskom krvlju, stravičnu mučnju i ubijanja tog nezaštićenog golorukog naroda. Osamdesetogodišnjem starcu Veljku Miloševiću - koji, zbog bolesti i starih neizmoglosti, nije mogao da ustane iz kreveta - vezali su konopac oko vrata i vukli ga po zemlji oko 70 metara, odnosno sve dok nije izdahnuo.

66. *Arhiv VII*, fond NDH, kut. 142, ger. br. 20/1-1.

Na ovako surov način skupili su srpsko stanovništvo celoga sela (ukupno 102 osobe) pred kuću u Risti Miloševića. Svojim ušima sam slušao kako ovi izmučeni i od straha izbezumljeni narod moli za milost, ali uzalud. Istina, ustaše su im zlobno govorili da će biti iseljeni u Srbiju. Ali, umesto toga, odveli su ih, povezane žicom, do jedne jame ispod sela. Tu su ih skupili u gomilu, izmakli se nekoliko koraka i okrenuli oružje u njih. U tom trenutku ja sam gotovo potpuno izgubio svest, gledaju i taj užasan prizor ubijanja nedužnih ljudi, naročito dece, kojih je bilo 54 ispod 14 godina. Među tim žrtvama nalazilo se 15 članova moje porodice. «67

Svedok na kraju navodi imena osmorice Hrvata iz sela Čavaša, koji su, po njegovom mišljenju, bili inspiratori, organizatori, a neki od njih i najkrvoločniji izvršioци ovog monstruoznog zločina. U citiranom izveštaju Nazifa Selmana posebno je naglašeno da je među ubijenim bilo devet devojaka, ali se ne kaže da li su one prethodno silovane, pa onda ubijene. Njima valja dodati i jednu mladu »skoro dovedenu nevestu«, koja je, kaže se u jednom rukopisu, bila objekt grupnog seksualnog izživljavanja nasilnika; tek kada je pala u nesvest, živa je bačena u jamu i zatrpana leševima.

Ovde valja reći i da je žrtvama ustaškog genocida u selu Čavašu podignut spomenik. Ali, to nisu u selu zvani ni organi vlasti niti društveno-političke organizacije, već preživeli članovi porodica Čavaških žrtava, uz pomoć svojih srodnika iseljenika u Americi. Takođe valja reći i da se u materijalima Zemaljske komisije za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača u BiH navedena imena 34 učesnika u masakru Srba sela Čavaša i to: Boro M. Ivana, Boro L. Pera, Boro L. Boška, Boro N. Vida, Boro N. Mate, Boro N. Boška, Boro Š. Pera, Boro M. Luke, Boro P. Miška, Boro V. Pera, Boro B. Marka, Boro M. Janka, Boro M. Nikole, Boro V. Vukura, Bašadir P. Nikole, Bašadir V. Vlaha, Bašadir P. Marka, Vučjinovi Grge, iz Burmaza, Vodenac-Raguž Ivana iz Hrasna, Kati Marka iz Preknja, Palamete N. Vida, Palamete S. Nikole, Palamete N. Nikole, Palamete I. Pera, Palamete M. Ilije, Palamete L. Nikole, Palamete L. Marka, Palamete Lj. Stojana, Raguž Stanka iz Kruševa, Ramljak I. Vida, Skaramuce Vida, Skaramuce I. Boška i Skaramuce I. Pera. U tim materijalima je, takođe, navedeno da su najkrvoločniji izvršioци ovog zločina bili Ramljak I. Vid, Boro N. Vid, Boro N. Mate i Palameta S. Nikola. 68

Mada je posle zločina u selu Čavašu ustaški logor pobegao iz Ljubinja u Ravno (to selo je bilo glavno ustaško uporište u ovom delu Hercegovine tokom celoga rata), krstarenje divljih ustaških hordi po ljubinjanskim i trebinjskim selima, pljačke, pojedinačna hapšenja, ubijanja i zlostavljanja ljudi, žena i dece, trajala je sve do devetog septembra, odnosno do reokupacije Hercegovine od trupa italijanske 2. armije, koje su - to se u interesu istorijske istine mora reći - spasile srpsko gradsko stanovništvo od potpunog biološkog istrebljenja.

67. Arhiv Jugoslavije, ZKRZ BiH, inv. br. 54.988.

68. Isto, inv. br. 54.988, 54.989 i 54.588.

Avgustovski pokolji i interniranja Srba grada i sreza Mostara

Glavni ustaški stan je, sredinom jula, uputio u Mostar jednog od najistaknutijih Paveli evih rasova Ivana - Ivicu Heren i a sa manjom grupom ustaša i posebnim zadacima i ovlaš enjima. Nipošto nije slu ajno Paveli uputio baš Ivana Heren i a u svoj zavi aj, kome je, kao što je ve re eno, bila namenjena posebna uloga u ustaškoj rasisti koj strategiji. Jer, valja imati na umu injenicu da je Heren i bio jedan od retkih intelektualaca (zagreba ki ak) me u mahom nepismenom ustaškom emigracyom; da je jedino njemu, od etvorice terorista, pošlo za rukom da se posle neuspelog atentata na kralja Aleksandra Kara or e vi a (16. decembra 1933. u Zagrebu) dokopa fašisti ke Italije i priklju i Paveli u (Oreb, Begovi i Pogorelac su pali u ruke policije); da je još u emigraciji postao zapovjednik jedne od etiri tamo formirane ustaške satnije; da je neposredno posle uspostavljanja ustaške vlasti bio »glavni nadzornik Glavnog nadzorništva« ustaške Nadzorne službe, najve eg organa represije u NDH; da je, sa poglavnim pobo nikom Mijom Babi em, u estvovao u neuspelom pokušaju gušenja nevesinjskog ustanka krajem juna i po etkom jula 1941. godine, itd., itd.⁶⁹

Nekoliko dana nakon Heren i evog dolaska u Mostar, ponovo su po ela hapšenja, ubijanja i interniranja Srba i Jevreja u zloglasne ustaške koncentracione logore. Iz sa uvane arhivske gra e vidi se da je, samo u periodu od 19. jula do 4. avgusta, uhapšeno 750 lica, me u kojima je bilo i Hrvata i Muslimana. Oni su transportovani vozom preko Sarajeva za sabirni logor u Gospi u, odakle su otpremani u Jadovno i druge velebitske jame i gubilišta, ili, pak, u Jasenovac, Caprag, Dvor na Uni, Martinovi a logor i druge logore smrti. Iz prve partije, koja je brojala 174 lica (me u kojima se nalazio i mostarski prota Dušan Krnjevi), preživela su samo petorica (Ivo ori , Mijo Raji , Mujo Alajbegovi , Hakija Dugali i Jovo Ivaniševi), dok su ostali umrli mu eni kom smr u u nekoj od velebitskih jama, masovnih srpskih grobnica. Druga i tre a partija (ukupno 480 lica) iskrcane su u Jablanici, gde je sve bilo pripremljeno za njihovu likvidaciju, ali je iznenada (verovatno zahvaljuju i ne ijoj intervenciji) stigla grupa nema kih oficira iz Sarajeva i spre ila pokolj. Oko 50 lica iz ovih grupa uspeo je da dobije nema ke propusnice za iseljenja u Srbiju, dok su ostali (u dva transporta) upu eni u sabirni logor u Gospi u, odakle su svi putevi vodili u Jadovno i zloglasne velebitske jame. etvrta partija je, 3. avgusta upu ena u Caprag, a odatle u Gospi , Dvor na Uni i druge logore; neznatan deo njih je uspeo da se prebaci u Srbiju.

Sve partije su prethodno prošle kroz mu ilište u osnovnoj školi »Kraljice Marije« u Mostaru, gde je bila smeštena Heren i eva ustaška bojna. O tome je sa uvano više autenti nih svedo anstava, od kojih navodimo samo fragmente. Dr Esad Brki , koji je baš u to vreme petnaestak dana bio zatvoren u toj školi, kao komunista, u lanku pod naslovom *U talijansko-ustaškom zatvoru*, isti e da je za tih petnaest dana kroz ovu školu prošlo najmanje 1.000 Srba na put za stratišta i logore smrti. Mada su uhapšeni Muslimani i Hrvati bili izdvojeni od Srba u

69. Bogdan Krizman, n.d., str. 130; Vojdrag Bre i , *Kada se vukovi linjaju*, feljton objavljen u »Ilustrovanoj politici«, 1977.

posebnu prostoriju, gde su uslovi bili kudikamo povoljniji, i sam Brki je bio podvrgnut prosta kom ponižavanju, mu enju i maltretiranju, ali se to uopšte ne može upore ivati sa surovom torturom kojoj su bili podvrgnuti uhapšenici srpske nacionalnosti. To se, pored ostalog, vidi iz opisa divlja kog mu enja jednog mladi a, koji se bio presvukao u žensko odelo da bi izbegao hapšenje; to mu enje je vršeno u prisustvu Esada Brki a, koji je kao lekar bio pozvan da utvrdi kom polu pripada uhapšena osoba. Tog nesre nog mladi a ustaše su - piše Brki - otkrile i dotjerale pred svog komandanta Ivana Heren i a, koji mu je naredio da podigne suknju. Kada se videlo da se radi o muškarcu presvu enom u žensku ode u, na njega se kao kuijak bacio jedan od najkrvolo njih ustaških dželata u celoj Hercegovini - Halid Voloder, koji je pred rat bio sluga Muma Hasanbegovi a iz Avtovca, »zgrabio ga za penis i povukao iz sve snage. Momku je jauk zastao u grlu. Kao pokošen skljkao se na pod i ostao leže i. Voloder se bacio na njega i po eo da ga tu e svojim ogromnim pesnicama po licu, lome i sve i pretvaraju i ga u krvavu kašu. Uz to je stalno nešto žvakao kao palac debelim usnama i mrmljao neke neartikulisane glasove«. ⁷⁰

Takvi kao što je bio Halid Voloder nesmetano su divljali po mostarskim ulicama i trgovima, a posebno po ku ama i stanovima mostarskih Srba. O evici navode da se jedan od njih pojavio na terasi hotela »Neretva« opasan erdanom ljudskih jezika nanizanim na žicu, što neposredno i uverljivo govori šta se tih dana doga alo na hercegovina kim stratištima, sa kojih niko nije uspeo da iznese živu glavu. Da bi itaoci dobili kakvo-takvo saznanje o mu eni kom putu Mostaraca srpske nacionalnosti transportovanih u Gospi , Caprag, Dvor na Uni, Loborgrad, Jasenovac i druge logore smrti, odnosno u Jadovno i znane i neznane velebitske jame, navodimo delove iskaza preživelih mu enika, datih neposredno po završetku rata. Tako, na primer, opisuju i Golgotu prve partije Mostaraca, koja je brojala 174 lica, Ivo iri je, izme u ostalog, rekao:

»Devetnaestog jula 1941. godine, oko 20.30 sati, došli su u moju ku u u Mostaru Niko Mili evi , bojadžija iz Ili a i Novo Mehmed, policijski agent, i pozvali me da po em s njima u ustašku bojnicu radi nekog saslušanja. Moja je žena htela da po e s nama da vidi kuda me vode, ali joj oni to nisu dozvolili. Odveden sam u osnovnu školu 'Kraljice Marije', gde sam zatekao šest do osam Mostaraca, me u kojima sam prepoznao Mija Raji a, Franja Šimi a i još neke. Odmah po dolasku pretresao me ustaša Ivo Srdanovi i oduzeo mi novac, dokumenta i sve li ne stvari. Za sve vreme dok sam se nalazio u školi, ustaše su dovdile nove zatvorenike, krvave i isprebijane; samo u toku prve no i i sutradan dovedeno je oko 100 ljudi. Nare ivali su nam da jedan drugoga šamaramo. Meni je Ivo Srdanovi naredio da opalim šamar Oskaru Madelbaunu, a kada sam ja to odbio, naredio je Madelbaunu da on ošamari mene, što je on i u inio i to tako snažno da sam se ja od tog udarca gotovo onesvestio. Ustaše su strahovito tukle uhapšeničke šakama i kundacima. Meni je ustaša Srdanovi naredio da poljubim pravoslavnog popa Dušana Krnjevi a u palac na nozi, zato što e me on ponovo

70. Esad Brki , *U itijansko-ustaškom zatvoru*, »Hercegovina u NOB«, knj. 2, str. 878-879.

prekrstiti da budem pravoslavac (ja sam bio prešao u katolicizam). Ja sam to naravno nije izvršio, ali sam rekao Srdanovi u da sam katolik i da u kao takav i umreti. Sudiju Muja Pašića, koji se deklarirao kao Srbin, ustaše su tako tukle da je sav bio obliven krvlju, da bi mu na kraju naredili da liže sopstvenu krv koja je kapala na pod. Dok je on ležao sav ogrezao u krv, naišao je ustaški satnik Ivan Heren i i upitao ga odakle ta krv, i da li je zlostavljan. Strahuju i od još groznijeg mu enja, Pašić je odgovorio da nije. Heren i se tada obratio prisutnim ustašama, rekavši da nikoga ne smeju zlostavljati; ja sam, me utim, primetio da im je dao nekakav znak okom.

U utorak, 22. jula, svi uhapšenici koji su bili zatvoreni u školi 'Kraljice Marije', ukupno 174 lica, povezani su žicom, dva po dva, i sprovedeni na željezni ku stanicu. Sprovodio nas je Franjo Sudar, docnije ustaški pukovnik, sa dvadesetak ustaša. Na stanici smo ukrcani u tri osobna vagona jedne putni ke kompozicije. Na putu od Mostara do Bosanskog Broda nismo dobijali ništa osim batina. U Bosanskom Brodu iskrcani smo iz vagona i peške prešli preko jednog pontonskog mosta u Slavonski Brod, gde smo ponovo ukrcani u vagonu, ali sada u marvene, ija su vrata bila plombirana, a rešetke na prozorima zatvorene kapcima, tako da vazduh unutra gotovo i nije dopirao. Od Slavanskog Broda do Gospića, gde smo stigli u četvrtak u 4.30 sati, nisu nam davali ni hrane ni vode. Po dolasku u Gospić, ustaše su nas natrpale u jednu pregrastu prostoriju na željezni ku stanici, gde smo ostali nekoliko sati. Tu je cela naša grupa dobila samo jednu kantu od petnaestak litara vode. Prilikom iskrcavanja iz vagona, ustaše su nas krvni ki tukle kundacima i nogama. Budući da smo bili vezani dva po dva, padali smo jedan preko drugoga, povređujući i pojedine delove tela: uitelj Leovac iz Mostara povredio je tom prilikom nogu, dok je etko Vukosav slomio ruku. Stari fabrikant Vitković bio je tako premlaćen da nije mogao da hoda.

Šestoga dana ustaše su nas, vezane žicom, sprovele u Gospić u sudski zatvor. Tu smo zatekli oko hiljadu ljudi - Srba, Hrvata, Muslimana i Jevreja, ali najviše Srba; čak je i zatvorsko dvorište bilo puno ljudi. Okolo su bili postavljeni mitraljezi i jake ustaške straže. Preno ili smo u zatvorskom dvorištu, odakle smo sutradan izjutra posmatrali kako ustaše izdvajaju grupu od 250 ljudi i povezuju ih u jedan dugački lanac. Čim je ta dugačka kolona krenula na svoj poslednji put, ustaše su prigrabile njihove stvari i delile ih među sobom; čak su i nama bacali poneko iznošeno obe. Kako se odvedeni ljudi nisu vratili u zatvor, bilo je o e vidno da su završili u nekoj od velebitskih jama. Ja sam se u, to ubrzo uverio, jer sam se u me uvremenu zbližio sa jednim ustaškim sprovednikom, za koga sam radio neke stolarske poslove. Kada sam ga jednom prilikom zapitao gde se nalaze oni moji Mostarci koji su odvedeni iz zatvora, odgovorio mi je da to više nikada ne pitam, sem ukoliko želim da odem za njima. Po tom odgovoru zaključio sam da su svi moji Mostarci poubijani. Taj moj zaključak potvrdio je Jure Rukavina, poslovođa stolarske radionice, rekavši mi otvoreno da su svi moji zemljaci poubijani. Prispele zatvorenike ustaše su svakoga dana delili po verama: Srbe su slale u Jadovno, Jevreje u logor Martinović, dok su Hrvate i Muslimane zadržavali u sudskom zatvoru u Gospiću. I ja sam ostao u Gospiću u 26 dana. Za sve to vreme u Gospiću su stizale stotine, pa i hiljade zatvorenika. Neke grupe se tu uopšte nisu

zadržavale, ve su nastavljale put za Jadovno, gde su ubijane i bacane u jame. Za vreme mog boravka u Gospi u, kroz ovu varošicu je prošlo, u mnogobrojnim transportima, oko 50.000 ljudi, možda i više.

Pošto je Gospi bio u tzv. drugoj zoni, koju su tokom septembra zaposele italijanske trupe, preostali zatvorenici, među kojima sam bio i ja, prebaeni su u Jastrebarsko kod Zagreba. Uz put nam se priključio i transport Jevreja, koji su bili zatvoreni u Martinovića logoru. Kako nam na putu nisu davali ni hrane ni vode, Boris Mikus je, na jednoj stanici između Karlovca i Ogulina, krišom izašao napolje i obavestio Italijane da se me u nama nalazi jedna noseća žena, koja traži vode. Tada su italijanski vojnici silom otvorili vrata vagona i doneli nam vode. Na sledećoj stanici ustaše su upale u naš vagon i nemilosrdno tukle sve odreda, traže i da kažemo koje od Italijana tražio vode. Boris Mikus se sam javio, isti u i da on nije tražio vode za sebe nego za ženu koja je bila noseća. Ustaše su ga zbog toga tukle, preteći mu da će platiti kada stignemo na određište. Kada smo, oko četiri sata po podne, stigli u Jastrebarsko, ustaše su nas sprovele na imanje grofa Erdedija i nas Srbe smestile u podrum jedne velike zgrade, koja je bila na silos, a Hrvate i Jevreje po spratovima.

Nakon desetak dana svi Srbi, a bilo ih je oko 200, odvedeni su jedne noći u nepoznatom pravcu, odakle se niko nije vratio. Među njima su se nalazila i dva Mostarca - Branko Vojinović i Uroš Miletić... Mi koji smo ostali u tom logoru išli smo na razne radove: čistili zgarista i obavljali razne radove na imanju grofa Erdedija. Hranu smo dobijali od jevrejske opštine iz Zagreba. Nakon petnaest dana nekuda su odvedeni svi Jevreji, sa ženama i decom. Posle toga, u logoru je ostalo oko 250 katolika i muslimana, da bi posle dvadesetak dana, po naređenju ustaškog pukovnika Juce Rukavine, bili otpremljeni u Koprivnicu i tamo zatvoreni u logor 'Danicu', gde je bila fabrika veštačkog đubriva. Tu smo zatekli dve do tri hiljade interniraca iz raznih krajeva. Ovde su od nas, prvi put, uzeli podatke i smestili nas po raznim prostorijama te fabrike. Ali, ni tu nas nisu ostavili na miru: svakodnevno su, u popodnevničkim časovima, prozivali ljude (po nekom spisku) i u toku noći ih odvodili u nepovrat. Neke su oterali u Jasenovac, neke u Zagreb, u ustašku Nadzornu službu. Ti koji su oterani u Zagreb, gotovo svi su pušteni kućama. Napominjem da su za vreme mog boravka u 'Danici' (oko pet meseci), u Koprivnicu svakodnevno pristizali transporti zatočenika, koji su, na opisani način, otpremani dalje, tako da se za njihovu sudbinu ništa nije znalo. Ja sam, zahvaljujući intervenciji Blaža Sliškovića, sproveden u Zagreb, odakle sam posle tri dana pušten na slobodu.⁷¹

Iz drugog i trećeg transporta mostarskih interniraca spasilo se, zahvaljujući intervenciji grupe nemačkih oficira, oko 50 lica, među kojima i Dragan Mandrapa, gostioniar iz Mostara. Navodimo sažeto njegov iskaz pred organima Zemaljske komisije za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača u BiH, dat avgusta 1946. godine u Mostaru:

»Dok sam 1. avgusta 1941. godine prolazio glavnom ulicom Mostara, primetio me moj stari poznanik Mirko Buha i naredio nekom Alojziju Matiću, me-

71. *Arhiv Jugoslavije*, ZKRZ BiH, inv. br. 55.807.

sarskom pomoćniku iz Mostara, i dvojici ustaša iz Titovog sela da me vode u 'bolnicu'. Molio sam Buha da me pusti, isti u i da nisam ništa kriv i pozivaju i se na naše staro prijateljstvo, ali uzalud. On mi je rekao da nema iznimke i daje zakon za sve Srbe jednak. Na moju sestru Anđelku, koja ga je plaćala i molila da me pusti, uperio je pušku i oterao je. Mene su oterali u školu 'Kraljice Marije', gde sam zatekao mnogo pohapšenih Srba (oko 200), među kojima je bilo i nekoliko Hrvata i Muslimana, radnika iz duvanske tvornice, koji su bili osumnjičeni kao komunisti.

Sutradan, 2. avgusta, ustaše su predveče svakom od nas vezale ruke na leđa (žicom), a onda po dvojicu u parove preko mišica. Dok su nas ustaše na taj način pripremale za transport, u hapsanu je došao Ivan Herenčić, sa nakrivljenim fesom na glavi. Herenčić je ušao unutra, čini mi se uzviknuo: 'Pojte kosovske junake za njihova sretna putovanja, oni idu u majku Srbiju!' Toga i prethodnog dana, ustaše su u podrumu pomenute škole ubijale, tupim predmetima, Srbe iz sela Zijemalja, a njihove leševe noću u kamionima neku odvozile.. .

Kada smo stigli na željezničku stanicu, ustaše su nas ubacivale u vagon kao drva, jer se mi, onako povezani, sami nismo mogli popeti. Tupi udarci od pada ljudskih tela u vagonu mogli su se čuti po celoj stanici. Naša kompozicija nalazila se na rampi kod Liske ulice, a sastojala se od sedam do osam vagona. Krenuli smo kasno uveče i stigli u Jablanicu oko dva sata posle ponoći. Tu su nas dočekale ustaše, iskrcale iz voza i odvele u tamošnju vojnu kasarnu, gde su nas odvezale. Budući da su na prozore prostorija u koje smo zatvoreni prikovali daske debele oko pet santimenata, vazduha nismo imali. Pored toga, jedan stari Musliman, koji je prikivao daske na prozore, rekao nam je 'da su za nas vešakopane jame, pa neka bježimo ako možemo'. Prva tri dana hranu uopšte nismo dobijali. Kasnije su nam davali neku supu, koju su, pošto je nije bilo dovoljno, dobijali samo oni koji su bili bliže kazanu. U stvari, mi smo živeli od paketa koje su nam slale porodice, a koje su nam ustaše predavale.

Dok su ustaše čekale pristizanje novog transporta, da bi nas zajedno likvidirale, u Jablanicu je (6. avgusta) iznenada doputovala grupa nemačkih oficira iz Sarajeva. Oni su nas ispitivali ko smo i šta smo, pa kada su se uverili da nismo etnici veš ozbiljni ljudi raznih profesija, naredili su da se vešakopane jame zatrpaju i da se mitraljezi iz avlije uklone.

Za vreme našeg boravka u Jablanici, u Mostaru je neka Nemica prodavala propusnice za Srbiju, po ceni od 15.000 kuna; jedan broj zatvorenika dobio je propusnice direktno iz Beograda, od nemačkih vlasti. . . Tako se nas oko stotinu spasilo pomoću u tih propusnica. Ostali su ubrzo otpremljeni za Jasenovac, odakle se niko nije vratio svojoj kući.⁷²

Verovatno na intervenciju nemačkih okupatora, Državno ravnateljstvo za ponovnu NDH, uputilo je u Jablanicu majora Nikolu Mikeca, koji je pregledao jablanički sabirni logor i o tome, 7. avgusta, uputio izveštaj pomenutom Ravnateljstvu, u kome se, pored ostalog, kaže:

72. Isto, inv. br. 55.808.

»Prema pismenoj zapovijedi Državnog ravnateljstva, izvršio sam pregled sabirališta u Jablanici i našao (ovakvo) stanje:

1. Sabiralište je po elu da djeluje dana 2. kolovoza ove godine.
2. Osnovano je po nalogu zapovjednika ustaške bojnice u Mostaru, satnika Ivana Heren i a.
3. Sabiralište je smješteno u kasarni na uzvišici zapadno od sela Jablanice.
4. U sabiralištu se nalaze žitelji grkoisto nja ke vjere iz Mostara i okoline.
5. Zapovjednik sabirališta je ustaški zastavnik Franjo Koskori, sa 50 do 60 ustaša, uvara sabirališta.

6. Ta an broj zatvorenika nijesam mogao doznati, jer ni zapovjednik logora ni zapovjednik bojnice nemaju popis uhapšenika; prema njihovom iskazu u sabiralištu se nalazi malo manje od 400 osoba.

7. Sobe za smještaj su prostrane, ali su radi pretrpanosti postale zagušljive, a u prizemlju i mra ne, jer su prozori zabiti (zakovani) debelim daskama na onoj strani koja nije okrenuta dvorištu.

8. Ljudi leže na golom podu, bez stelje. Samo u tri manje sobe našao sam malko prostrte slame.«

U izveštaju se dalje ukazuje na potpunu zapuštenost kasarne i prostorija u kojima se nalaze zatvorenici, na na in ishrane i druge okolnosti, pa nastavlja:

»13. Među uhapšenima ima i takvih koji posjeduju dozvole za iseljenje u Srbiju, sa vizom njema kog ureda za iseljenje u Beograd.

14. Jedan od uhapšenika pokazao mi je lije ni ku svjedodžbu daje bolestan od sušice i da u prsima ima gumu koju treba svakodnevno pregledati...«

Mikec potom navodi šta mu je Ivan Heren i rekao kada mu je pokazao nalog Ravnateljstva za ponovu za pregled logora:

»Kažite vi gospodi iz Ravnateljstva za ponovu *da oni nemaju pravo turati nos u poslove zapovjednika ustaške bojnice, niti pregledati njegove logore Jer ja imam pismeni nalog od poglavnika da mogu sve potrebno uraditi. . . .* Osobito mi je naglasio« - isti e Mikec - »*da u logoru smijem, da razgovaram sa uhapšenima samo u prisustvu zapovjednika logora*« (kurziv - S.S.).

»16. Na putu iz Jablanice susreo sam jedan samovoz sa tri njema ka asnika SS trupa. Oni su mi izjavili:

a) da su još prije dva dana ušli u logor, pregledali ga, popisali sve uhapšene i fotografisali ih . . .

b) *da je u vrijeme oko 3. avgusta kraj logora u polju bila iskopana jedna raka duga ka oko 30 metara, a široka nekoliko metara i da su u njoj svi uhapšeni trebali biti strijeljani, no da je raka, pošto su oni (Nemci) izvršili popis i fotografisanje uhapšenika, u toku no i zatrpana. Mjesto gdje je bila raka fotografisano je* (kurziv - S.S.). . .

Ovaj isti njema ki asnik, po dolasku u Sarajevo, nazvao me je preko brzoglasa i saop io da su kraj Bugojna, Kruš ice i Viteza (bili) isto takvi logori kao u Jablanici i daje u njima izvršeno ono što je u Jablanici bilo pripremljeno (misle i pri tome na strijeljanje u masi) i zamolio me da po dolasku u Zagreb, i u njegovo ime, kao njema kog asnika, podnesem o tom izveš e.«⁷³

73. Arhiv VII, fond NDH, kut. 283, reg. br. 47/3-5.

Iz iskaza Natalije Miluši mogu se videti fragmenti stradanja onih Mostaraca kojima nije pošlo za rukom da od Nemaca dobiju propusnice za iseljenje u Srbiju. Oni su nakon sedam dana transportovani u sabirni logor u Gospiću. Tu su razdvojili neoženjene od oženjenih, da bi prve odmah otpremili na Velebit, gde im se izgubio svaki trag, a druge ostavili u Gospiću kom sabirnom logoru, zajedno sa Jevrejima. Oni su, posle tri sedmice, sa ženama i decom, otpremljeni na ostrvo Pag, gde su odrasli muškarci masovno ubijani. Natalija Miluši ističe da su puna dva kamiona zatvorenika, među kojima je bila i Olga Necić, apotekarica iz Mostara, podavljena u moru. Transportovanje na Pag je, međutim, ubrzo zaustavljeno, jer su Italijani preuzeli svu vojnu i civilnu vlast u drugoj zoni, pa, razume se, i na Pagu. »Nas, žene i decu« - kaže Natalija - »rastavili su od muževa u Oštarijama i vratili nas u Gospiću, da bi nas potom prebacili u Jastrebarsko; za muževe su nam rekli da su otpremljeni u Jasenovac, ali se moj muž ni iz toga niti iz bilo kog drugog logora nikada nije javio.

U logoru u Jastrebarskom našli smo još dosta interniraca katolika i katolkinja, pa je opet izvršena podela: Srbi i Jevreji su upućeni u Kruševicu kod Travnika, a katolici i katolkinje u Koprivnicu. Hrana u svim tim logorima bila je 'najnesretnija što može biti'. Uzalud su Jevreji iz Sarajeva kamionima slali hranu u Kruševicu, jer su je žderale ustaše; ono što nisu mogle požderati zatrpavale su u jame i palile... Posle dvomesečnog boravka u Kruševici, prebačeni smo u Loborgrad, kraj Zagreba, gde nas je preuzeo 'Kulturbund', ali nam ni on nikada nije uručio pakete i novac, koji su stizali na našu adresu. Ipak, život je bio nešto snošljiviji nego u ustaškim logorima. Zahvaljujući tome, uspostavila sam vezu sa ženom dr Budisavljevića, koja je bila Švabica. Njezinim zauzimanjem, mi smo se, nakon tri meseca, vratili svojim kućama.«⁷⁴

Posle završetka transportovanja 750 Mostaraca i Mostarki u pomenute koncentracione logore, u Mostaru je objavljen »Poziv Srbima«, pod brojem 1119/41. i potpisom predstojnika redarstva Krešimira Krtalića, u kome je, između ostalog, pisalo: »Pozivaju se svi Srbi, sa članovima svojih porodica, čija prezimena počinju sa slovima K, L, Lj, N i Nj, da se 17. ovog meseca, u 17 sati naveče, skupe na željezničkoj postaji radi iseljenja u Srbiju. Vlak iseljenika kreće tačno u 11 sati naveče.« U pozivu se zatim navodi da iseljenici mogu poneti 50 kilograma prtljaga po osobi i da stanove moraju zaključiti i ključeve predati predstojništvu redarstva.⁷⁵

Transport o kome je reč nije krenuo 17. avgusta »u 11 sati naveče«, kao što je to bilo planirano, jer su, na intervenciju Italijana, uhapšeni Mostarci sa železničke stanice vraćeni svojim kućama. Time je, u stvari, presečen zločinački lanac koji bi odvuкао u smrt i poslednjeg Mostarca srpske nacionalnosti. Na žalost, do tog vremena je, prema podacima Zemaljske komisije za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača, »iseljeno u Srbiju« 2.500 lica iz Mostara, od kojih se malo ko vratio u svoj rodni grad. Suviše mali broj njih je, doista, iseljen u Srbiju, najveći broj je umro među njima u nekom od ustaških koncentracionih logora i u zloglasnim velebitskim jamama. Prema podacima ustaške policije u Mostaru, od ukupno

74. Arhiv Jugoslavije, ZKRZ BiH, dos. br. 4398.

75. Isto, dos. br. 4681.

5.000 pripadnika srpske nacionalnosti, koliko ih je bilo uo i rata (verovatno po popisu stanovništva 1931. godine), ostalo je krajem avgusta samo 852 lica; ostalo je pobijeno i internirano u pomenute koncentracione logore. Drago Karlo Mileti je citirao izveštaj ustaške policije iz koga se vidi daje uo i rata u Mostaru živelu oko 8.000 Srba; znamo daje 31. marta 1931. godine u Mostaru živelu 5.502 lica srpske nacionalnosti i daje prose an desetogodišnji priraštaj u Hercegovini iznosio preko 25% (u gradu Mostaru verovatno manje), što nedvosmisleno upu uje na zaklju ak daje taj podatak približno ta an; za njegovu tvrdnju daje posle avgustovskih pokolja u Mostaru ostao samo deveti deo žitelja srpske nacionalnosti može se re i da je ta - na.⁷⁶

Italijanski okupatori u glavnoj ulici Mostara u prole e 1942. godine

Avgustovski pokolji i interniranja Srba grada Mostara nisu mimoišla okolna srpska sela, koja su pripadala ondašnjem mostarskom srezu. Tako je krajem jula brojno jaka ustaška grupa, kojom je komandovao žandarmerijski narednik Ivica Usminijan, upala u Donje Zijeplje, gde je uhapsila 40 ljudi srpske nacionalnosti i to: Antelj L. Milana, Antelj L. An elka, Antelj M. Toma, Antelj P. Gojka, Antelj J. Rista, Antelj J. Pera, Antelj Š. Laza, Antelj Š. Rista, Dabi J. Miha, Le i S. Rista, Gliši S. Trifka, aliju S. Janka, aliju L. Rista, aliju P. Jova, aliju J. Panta, Karišik L. Jova, Karišik N. Pera, Matkovi G. Marka, Matkovi M. Damjana, Matkovi M. Mirka, Matkovi M. Miloša, Matkovi T. Radoja, Mavrak T. Lazara, Mavrak P. Toda, Mavrak M. Dušana, Mavrak I. Rista, Ra i S. Jeremiju, Ra i R Draška, Ra i L.

76. D. K. Mileti , n. ., »Hercegovina u NOB«, knj. 2, str. 121.

Krsta, Ra i L. Miloša, Ra i M. An elka, Ra i S. Dušana, Ra i S. Milana, Ra i M. Dura, Periši S. Lazara, Pejda J. Jefiā, Sjeran S. Milana, Vu i S. Rista, Vu i S. Toma i Šakotu M. Vidoja; uhapsili su i ženu Marka Matkovi a - Mariju. Svi oni su oterani u Mostar i zatvoreni u podrum zloglasne škole »Kraljice Marije«, gde su sude i po izjavama preživelih svedoka svirepo pobijeni tupim predmetima, a njihovi leševi kamionima odvezeni do neke od hercegova kih jama i tamo ba eni.⁷⁷

Dvadeset etvrtog jula stradali su odrasli muškarci sela Ba evi a. Toga dana pred ve e, ovo selo je blokirala grupa ustaša iz Me ugorja i itluka, kojom je komandovao jedan od najstaknutijih ustaških rasova - Rafael Boban, docnije komandant zloglasne »Crne legije«. Za njega Vojdrag Ber i , ovek koji je kao istražni sudija ispitivao pohvatane lanove vlada NDH 1945. godine, kaže daje i po spoljnom izgledu li io na udovište. » itava njegova glava« - kaže Ber i - »s onim jako izba enim kostima i onim velikim ustima i debelim usnama, neobi no jako je budila asocijaciju na one naše pretke koji još nisu znali govoriti, dok su bili na prelazu od majmuna na oveka . . . došao je u Italiju nepismen. Tamo gaje 'opismenio' Petar Zaradi koji ni sam nije imao ni jednog razreda osnovne škole.« Taj je u toku rata dogurao do generala i komandanta Paveli eve telesne bojne.

Uz neposrednu pomo nekih meštana hrvatske nacionalnosti iz susjednog sela Jasenice, Bobanova grupa je uhvatila 20 ljudi srpske nacionalnosti iz sela Ba evi a (Sudar P. Vlada, Sudar T. Vasa, Sudar M. Rista, Sudar T. Pera, Sudar T. Nikolu, Sudar L. Ljuba, Sudar N. Dušana, Golo R Trifka, Golo P. Rista, Golo P. Jova, Golo P. Jefta, Golo J. Dušana, Golo M. Danila, Škoro S. Doka, Škoro S. Iliju, Škoro J. Stevana, Škoro . Janka, Savi S. Strahinju i Savi S. Š epana), povezala ih žicom, utrpala u kamion i nekud odvezla. Docnije se saznalo da su odvezeni do jame u Me ugorju i tamo, »na razne na ine«, poubijani i ba eni u mra ni ponor provalije. Iz jednog izveštaja sreske komisije za utvr ivanje ratnih zlo ina (KNO Ljubuški) vidi se da je ujamu kod Me ugorja ba eno 25 ljudi. Ovde valja re i da, sude i po iskazu Gojka Skora, niko od Ba evi ana nije ni pokušao ni da se sakrije ni da beži, jer su im upravo toga dana njihove komšije (Hrvati iz susjednog sela Jasenice) savetovale da nikud ne beže, da im oni garantuju bezbednost.⁷⁸

Na Ilindan, 2. avgusta, grupa ustaških zlo inaca, koju su predvodili Slavko Markoti i Šimun Bunti , upala je u selo Gorance, pokupila sve odrasle Srbe - ukupno 37 ljudi (Bojani J. Draga, Bojani J. Mirka, Bojani J. Sava, Bojani M. Luku, Matkovi J. Spasa, Matkovi M. Todora, Matkovi L. Boška, Matkovi L. Tripa, Matkovi M. Ljuba, Matkovi M. Manojla, Matkovi Š. Iliju, Matkovi L. Stojana, Matkovi S. Milana, Matkovi M. Mija, Matkovi T. Spasa, Janji . Luku, Janji I. Mija, Janji P. Jeremiju, Janji P. or a, Janji Š. Stojana, Janji J. Pera, Janji L. Todora, Janji L. Pera, Janji S. Jova, Ivaniševi T. Nikolu, Ivaniševi J. Todora, Ivaniševi T. Steva, Ivaniševi M. Spasa, Ivaniševi B. Luku, Ivaniševi . Graja, Ivaniševi J. Steva, Ivaniševi R Jova, Ivaniševi K Pera, Ivaniševi J. Marka, Ivaniševi J. Spasa, Ivaniševi M. Jovana i Ivaniševi L. Todora) i oterala ih u pravcu Mostara. Prema izjavi grupe svedoka iz toga sela datoj 20. jula 1946. godine, niko od navede-

77. Arhiv Jugoslavije, ZKRZ BiH, inv. br. 55-802.

78. Isto, inv. br. 43.036; Komesarijat za izbeglice, navedeni iskaz G. Skora.

nih ljudi se nije vratio svojoj kući; da li su umoreni u nekoj od hercegovačkih ili velebitskih jama ili na nekom od brojnih stratišta jasenova kog logora nije poznato.⁷⁹

Na Ilindan su stradali i svi odrasli ljudi srpske nacionalnosti iz sela Žitomislića koji su preživeli masovne junske pokolje i koji su se toga dana našli u selu. Naime, u ovo selo je, 2. avgusta izjutra, upala jedna jaka ustaška grupa (verovatno pripadnici zloglasne ustaške bojnice Ivana Herenčevića), pohapsila sve odrasle ljude, koji su mirno radili na svojim njivama i baštama, i oterala ih u Mostar. Tamo im je priključila i one Žitomislićane koji su bili zaposleni u Mostaru. Tako su se u rukama dželata našle 42 žrtve i to: Gašpar J. Lazar, Gašpar J. Petković, Gašpar S. Vidoje, Gašpar V. Ilija, Gašpar V. Branko, Gašpar Š. Mirko, Gašpar S. Jovo, Gašpar S. Stanko, Gašpar P. Petrović, Gašpar I. Savo, Gašpar J. Trifko, Gašpar P. Vlado, Gašpar P. Savo, Gašpar M. Desko, Gašpar P. Vladimir, Gašpar M. Gojko, Golo Š. Aleksandar, Golo J. Šepan, Ljoljić J. Rajko, Ljoljić Lj. Marko, Ljoljić P. Lazar, Mišević Borivoje, Puhalo M. Nikola, Puhalo M. Branko, Puhalo M. Savo, Svrđlin J. Branko, Svrđlin J. Rajko, Simić B. Božo, Simić S. Savo, Simić J. Risto, Simić M. Nikola, Simić P. Joksim, Simić L. Petrović, Simić P. Dušan, Simić D. Anđelko, Simić S. Milan, Simić P. Petrović, Simić S. Gojko, Simić S. Maksim, Simić N. Vaso, Sjeran S. Milan i Sjeran N. Dušan. Niko od njih nije pobjegao ni preživio rat. Na žalost, nije nam pošlo za rukom da saznamo gde i pod kojim okolnostima su lišeni života.⁸⁰

Ilindanski talas ustaškog genocida je kao uragan prohujao i kroz druga sela ondašnjeg mostarskog sreza: Bunu, Malo Polje, Hodbinu, Lakiševine, Slipčević, Raštane, Ortiješ, Bijelo Polje, Vrapčević, Rašku Goru, Donju Drežnicu i dr., ali o tim selima ovoga puta ne ćemo govoriti. Reći ćemo samo daje veoma teško utvrditi taan broj ljudi iz grada i sreza Mostara, koji su stradali u junskim, julskim i avgustovskim poljima. Represalije su trajale sve do 7. septembra, kada su Italijani preuzeli svu vlast u svoje ruke i kada je Herenčevićeva ustaška bojnica napustila Mostar i pobjegla u nemačku okupacionu zonu, da bi tamo nastavila sa tako bestijalnim zločinima nad kojima su se zgražavali čak i visoki funkcioneri NDH.

Ovde je potrebno istaći da za vreme hapšenja, ubijanja i interniranja Srba grada i sreza Mostara u leto 1941. godine, ustaše nisu naišle ni na kakav otpor sem prilikom upada u dvorište kuće Zlate Vuković, žene Gojka Vukovića iz Mostara. Upravo u trenutku kada je (31. jula) ustaška patrola upala u dvorište te kuće, u njoj je održavan sastanak grupe mostarskih komunista. Da bi im omogućila bekstvo, Zlata je bacila bombu na tu ustašku patrolu, od čije su snažne eksplozije ranjena dvojica ustaša. Patroli je, ipak, pošlo za rukom da uhvati Zlatu Vuković i Ahmeta Sefića, koje je posle groznog mučenja streljala u dvorištu mostarske gimnazije. Zlatin sin Slobodan i

79. Isto, inv. br. 55.321.

80. Isto, inv. br. 55.312; *Spomenica Mostara 1941-1945*.

sekretar Mjesnog komiteta KPJ Jusuf Ćevro, koji su prisustvovali pomenutom sastanku, pobjegli su na Rodo, ali su istoga dana uhvaćeni i streljani na Ovojcima.⁸¹

Na kraju ovog poglavlja navodimo imena najistaknutijih organizatora i izvršioaca masovnih pokolja Mostaraca u leto 1941. godine, onim redom kako ih je evidentirala Zemaljska komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača u BiH. Evo tih imena:

Krešimir Krtali, šef gradskog redarstva u Mostaru
Uroš Spuži, sudija u sreskom sudu u Mostaru
Stanko Šarac, ustaški satnik iz Mostara
Ivan Hoćevar, ustaški poverenik u Mostaru
Stjepan Barbari, diplomirani pravnik, logornik u Mostaru
Petar Vrdoljak, profesor iz Imotskog
Mate Bunti, direktor zanatske škole
Mirko Udiljak, geometar iz Duvna
Šimun Bunti, trgovac iz Cerne
Križan Ostoji, šofer
Ante Zliari, inženjerski radnik iz Travnik
Jozo Babi, direktor Učiteljske škole u Mostaru
Slavko Zovko, profesor gimnazije iz Konjica
Ahmet Baćak, trgovac iz Mostara
Dr Ivan Kordi, advokat iz Mostara
Dr Božo Nikoli, advokat iz Mostara
Dr Drago Maruši, lekar u Mostaru
Fra Radoslav Glavaš, profesor franjevačke gimnazije u Širokom Brijegu
Josip Trojer, veliki župan župe »Hum« u Mostaru
Petar Budak, iz Hrvatskog primorja
Mehmed Jahić, sudski tehničar iz Mostara
Esad Kotla, student iz Mostara
Mirko Buha, kovač na željezničkoj stanici u Mostaru
Mirko Bebek, mašinovođa iz Mostara
Marko Zelenika, policajac iz okoline Mostara
Stanko Zelenika, policajac iz okoline Mostara
Slavko Serdarušić, radnik iz Mostara
Mujo Omerija, policajac
Niko Milićević, bojadžija iz Ilića
Božo Komodina iz Čima
Alojz Matić, lekarski pomoćnik iz Mostara
Marko Cvitković, zemljoradnik iz Čima

81. Isto, inv. br. 55.802; Enver Ćemalović, *Mostarski bataljon*, Mostar 198, str. 16

Marko Drmo, policijski agent iz Rodića
Keko Komnenović, berber iz Mostara
Zdravko Čosić, student iz Mostara
Alija Demirović, trgovac iz Mostara
Salko Dizdarević
Stojan Cvitković, policijski agent iz Rodića
Stjepan Željko, bravara u fabrici duvana
Jakov Barbarić, ustaški satnik
Franjo Jurica, zidar iz Ilića
Salko Uremović, posjednik iz Mostara
Šepo Soldo zvani »Ban«, trgovac iz Mostara
Martin Zovko, vratar Banovijske bolnice
Salko Mirica, policajac iz Mostara
Rafo Ondeljić
Asim Ramić, služitelj u fabrici duvana
Hamid Taslamanović
Avdija Muratagić, služitelj na željezničkoj stanici
Vicko Mijan zvani »Kiselina«, radnik iz Mostara
Karlo Kljajević iz Ilića
Jure Popović, rudar iz Mostara
Husein Jusić, policijski agent iz Mostara
Cvitan Zovko, željeznički službenik u Mostaru
Pavo Magazin, mašinovoda iz Mostara
Jozo Križanac iz Mostara
Mehmed Novo, policijski agent iz Mostara
Franjo Sudar, ustaški natporučnik, docnije pukovnik
Ante Mandić, radnik u fabrici duvana u Mostaru
Tomo Falak, službenik iz Mostara
August Turk, policajac iz Mostara
Julijus Hofer, policijski šofer iz Hrvatskog zagorja
Andrija Buljan, ustaški tabornik iz Čapljinice
Zvonko Mišetić, službenik u fabrici duvana u Mostaru
Andrija Jarak, policajac iz Mostara
Ante Rozić, bravara iz Mostara
Trpimir Smoljan zvani »Trufa«
Silvester Dragoje, željeznički službenik
Mijo Rajić, inženjer u fabrici duvana
Džemo Konjhodžić, zamjenik ustaškog poverenika Hoćevića
Ljiljana Jurin, gostioničarka iz Mostara
Hakija Begović iz Mostara
Boris Smoljan, slikar iz Mostara
Simun Belipoli, policijski agent iz Mostara
Mujo Trbonja, policijski agent iz Mostara
Franjo Jakiša zvani »Mazalo«, bojadžija iz Mostara

Ivo Gril, mehaničar iz Mostara
Franjo Majsner, poslovnik u fabrici duvana
Franjo Kikaš, policijski pisar iz Mostara
Pero Šimunović zvan »Regrut«
Mahmut Šamić, trgovac iz Mostara
Fehim Pašić, trgovac iz Avtovca i
Omer Sefić, novinar iz Mostara.⁸²

Masovni avgustovski pokolji Srba u Konjici kom srezu

Početkom avgusta 1941. godine ponovo su počinjena masovna hapšenja i ubijanja Srba na celoj teritoriji ondašnjeg konjičkog sreza. Taj novi talas ustaškog genocida u ovom srezu verovatno je inicirao Ivan Herenčić. Na takav zaključak upućuje činjenica što mu je prethodio dolazak grupe ustaša iz Mostara (mahom Ljubušaka), koji su na glavi imali fesove, najmarkantniji deo muslimanske narodne nošnje. Neposredno po dolasku u Konjicu, Ljubušaci su, u društvu nekoliko domaćih ustaša, uhapsili gostioničara Vasa Lambića, njegovu ženu Angelinu i dva sina - Stevana i Ljubomira, u enike gimnazije. Oni su iste noći u kamionu odvezeni do železničke stanice Rame i tamo pobijem. Nekoliko dana docnije na njemu se u reci Neretvi leš Angeline Lambić, pa se na taj način saznalo za tragediju ove porodice. Kada je o tome rečeno, valja istaći i da svedoci (sedmorica Konjičana) kažu daje toga dana po podne u Vasinu kafanu došao Safet Džunhur, u društvu jednog Ljubušaka, koji je na pitanje zbog čega su došli (iz Mostara), odgovorio: »Uze se sutra« (zaista se uložilo). Svedoci dalje navode daje te večeri grupa ustaša došla pred kuću Vasa Lambića i pokucala na vrata, ali Vaso nije htio da ih otvori sve dok nije došao fratar Trpimir Musa i dao mu nasvet da mu se ništa ravnopravno ne dogodi. Međutim, kada su se vrata otvorila zloinci su upali u kuću, pohapsili i povezali celu Vasovu porodicu, ubacili je u pripremljeni kamion i odvezli na stratište. Svedoci posebno naglašavaju da su, po prijedlogu Šulje Alikadić, Vasovi sinovi zaklani pred majkom Angelinom, koja je gledaju i mučeničku smrt svoje dece i muža poludela. U tom zločinu - naglašavaju svedoci - učestvovala su četvorica ustaša iz Konjice: Halić Ljubović, Juso Kraljušić, Boško Pavlović i Šerif Gašević.⁸³

Neposredno posle toga, ta grupa je noću između 1. i 2. avgusta, brojno jaka ustaška grupa, koju je predvodio logornik Zvonko Jerković, upala je u selo Borke i uhapsila preko 20 ljudi (Šinković Trifka, Sima, Marka, Lazara, Stojana, Iliju, Jova, Gojka, Pera i Dušana; Mićević Šepić, Goran, Veljka, Janka i Obrena; Savić Sava; Sarić Dušana; Simić Jovana i Andrić Miloša i Iliju), oterala ih u Konjicu i zatvorila u zgradu tamošnjeg sreskog suda. U hapšenju i sprovođenju ovih ljudi, učestvovali su, pored logornika Jerkovića, sledeće ustaše iz Konjice i okoline: Šerif Gašević, Šerif Ošaf, Azinović Ante zvan »Tonček«, Pirkić Smajo, Leto Murat, Kamarić Dragutin, Tipurić Bakalić. Pero Bošnjak, Vlado Nedved, Adem Gašević, Boško Pavlović i drugi.⁸⁴

82. Isto, inv. 55.802.

83. Isto, inv. br. 55.288, 55.290, 55.296 i 55.297; M. Radović, n.d., str. 82-86.

84. Isto.

Druga ustaška grupa, koju su predvodili ustaški tabornik iz Bijele Krasni, predratni u itelj, i Andrija Zovko, blokirala je selo Bijelu i na Ilindan, 2. avgusta, otpo ela sistematski pretres sela; ustaške patrole su išle od ku e do ku e i hapsile sve odrasla muškarce srpske nacionalnosti. Uhapšeno je 15 ljudi: Jakovljevi Trifko, Boro, Pero, Luka i Marko; Dragi Gojko i Jovo; Janji Aleksa; Vuli or e i Vlatko; Andri Gojko i Simo; Nenadi Mladen i Boško i Kuki An elko. Svi su oterani u Konjic i tamo zatvoreni.

Tre a ustaška grupa je, istoga dana, blokirala Vrdolje, Blaca i Zagorice i pohapsila preko 30 ljudi, među kojima su se nalazili: Kuljanin Aleksa, uro, Danilo, Pero, Boško, or e, Drago i Luka; Golubovi or o, Milan, Remo, Drago i Stojan; Kilibarda Gojko i Janko; Vukosav Tripko, Vidojevi Spasoje, Magazin Gojko i dr. Svi su sprovedeni u Konjic i zatvoreni u zgradu sreskog suda, koja je bila dupke puna. U hapšenju i sprovo enju ove grupe Srba u estvovali su: Jozo Baji , Blaž Smoljan, Ivan Krivec, bivši žandarmerijski narednik, Luka Tipuri , Marijan Raji , Ibro Hadžizuki , Asim Nikši , Pero Bošnjak, Boško Pavlovi i dr.

Ustaške grupe su zalazile i u druga sela ondašnjeg konji kog sreza i u srpske ku e u samom Konjicu, kupili odrasle ljude i odvodile ih u zatvor; nisu pošteделе ni slu ajne putnike i prolaznike srpske nacionalnosti. Za tri- etiri dana uhapšeno je preko 100 ljudi (po nekim podacima 108). Hapšenja bi uzela znatno ve e razmere da srpski narod, suo en na surovim represalijama, nije napuštao svoja pradedovska ognjišta i bežao u šumu i zaba ena planinska sela, u koja ustaše nisu smele da zalaze; neki su bežali u Srbiju i Crnu Goru (u Srbiju je pobjeglo oko 60 ljudi). Ustaše su upadale u poluprazna srpska sela i zaseoke, plja kale napuštene ku e, odgonile stoku i zlostavljale nemo ne starce i nejaku decu, koji nisu hteli ili nisu mogli da napuste svoja ognjišta.

Nakon nekoliko dana, pohapšene Srbe su, po partijama, odvodili na razna stratišta (najve im delom na Ivan-planinu) i tamo ih ubijali. Pošto su sa stratišta na Ivan-planini uspela da pobjegnu etvorica ljudi (Luka Kuljanin iz Zagorica, Obren Mi evi sa Boraka, Stojan Golubovi iz Blaca i or o Vuli iz Bijele), sa uvano je autentino svedo anstvo o gnusnom ubistvu 90 Srba iz Konjica i okoline na tom stratištu. Re je o iskazu or a Vuli a pred organima Zemaljske komisije za utvr i vanje zlo ina okupatora i njihovih pomaga a BiH, koji sažeto donosimo:

»Devetog avgusta 1941. godinQ u zatvor^reskog suda u Konjicu upao je ustaša Anto Azinovi , izabrao i popisao petnaest mla ih ljudi i otišao. Istoga dana uve e, ponovo je došao, ali sada u društvu grupe ustaša, me u kojima sam prepoznao Azinovi Zlatana, Škobi Branka i još neke. Oni su odmah prozvali naš petnaest, po spisku koji je prethodno sa inio Ante Azinovi , i povezali nas. Isterali su nas iz zatvora i, preko Bradine, oterali na Ivan-planinu, ta nije na mesto gde je nekada bila železni ka stanica. Tu nam je Branko Škobi oduzeo novac i sve iole vredne stvari. Iste no i, osmorica ustaša odvodili su, etvoricu po etvoricu, u šumu na streljanje. Ja sam bio u tre oj partiji. Kada smo zašli duboko u šumu, naredili su nam da se postrojimo u vrstu (najednom proplanku) i da se nipošto ne mi emo. Kada smo mi to u inili, zasuti smo plotunom iz pušaka. Kako nisam bio smrtno pogo en, brzo sam se osvestio, ali sam se i dalje pravio mrtav, jer sam primetio kako jedan ustaša, sa baterijskom lampom u ruci, pregleda leševe i proverava da li su svi mrtvi. Nakon tog pre-

gleda, odvukli su nas do jednog razrušenog podruma, na izlazu iz starog tunela (sada porušen), gde je nekada bila železnička stanica. Tu su nas pobacali preko gomile leševa ranije ubijenih ljudi, a potom se, uz bestijalne komentare, vratili po novu partiju. Iskoristivši tu priliku, pokušao sam da se izvučem iz gomile leševa, ali me, kad sam se podigao ponovo uhvatila nesvest. Tako sam sa ekao i četvrtu (poslednju) partiju žrtava iz naše grupe. Kada su i njih pobili, na isti način kao i nas, i bacili u ruševinu, ponovo su nas osvetlili baterijskom lampom da vide da li smo svi zaista mrtvi. 'Eno ga, živ je!' - povikao je jedan od njih uz prostačkovsku. Nekoliko ustaša je skočilo na gomilu leševa, prebacivali nas iz jednog kraja u drugi i, kada su stekli utisak da smo svi mrtvi, izašli su napolje i pokušali da nas zagru. Budući da sam se nalazio na ivici rupe, bio sam zagru do usta, ali sam još mogao da dišem. Kada su ustaše otišle, tokom cele noći pokušavao sam da se izvučem iz te strašne grobnice, ali mi to nije polazilo za rukom; kad sam se podigao i pokušao da izađem, padao sam u nesvest i ponovo se survavao u rupe. Tek negde oko devet časova, uspeo sam da se izvučem i pobegnem u šumu. Na stratištu sam video lokve usirene krvi i tragove kuda su dželatari vukli žrtve.«

Vuli posebno ističe da su grupu žrtava u kojoj se on nalazio streljali oni isti zločinci koji su ih odabrali, povezali i doterali na Ivan-planinu. Nema nikakve sumnje da su na slici anđeli likvidirani i ostali uhapšenici; od njih 108 spasilo se samo desetak, koji su na nekoj intervenciji pušteni iz zatvora.⁸⁵

Zločinačka delatnost konjici ustaša nije se ograničavala samo na teritoriju ondašnjeg konjicekog srezu, već je zahvatala i susedne hercegovačke srezove, pa i zapadnu Bosnu. Tako su, početkom avgusta 1941. godine, konjiceke ustaše u delovale u zločinima nad srpskim stanovništvom Donjeg i Gornjeg Vukovskog i drugih sela Kupreške visoravni. O kakvim je zločinima rekao, italac se uveriti ako pažljivo pročitati članak o Mijatovićima u *Zločini bez kazne*, iz koga navodimo nekoliko pasusa.

Na Ilindan, 2. avgusta, »u Blagajskom polju ustaše su pohvatale 48 kosaca i žive ih pobacale u jamu na Raijevoj kosi. Među njima su bila i tri sina Sime Zubi, zvane Liza. Upravo kada su joj ustaše pohvatale sinove majka im je bila donijela ručak na livadu. Uzalud je majka klela i molila. Kod jame, nao gled njenih sinova i komšija, silovali su staricu. Zatim su njenim sinovima povadili oči...«

Tri dana kasnije, ustaše su na Borovoj glavi ubile 184 Srbina iz Donjeg i Gornjeg Vukovska, koji su se na Ilindan odazvali pozivu ustaških vlasti iz Kupreša. Ubijanje je vršeno vatrenim oružjem, krampama, lopatama i noževima. Ubijeni su bačeni u jamu iz koje je ranije vađen pijesak. Preživeli je jedino Todor Nikić, koji je uspio da skoči s kamiona kojim su ih ustaše prevozile i pobjegne. Njihovi posmrtni ostaci su tek na Veliku Gospojinu ove godine (1990, prim. S. S.) izvađeni iz jame i sahranjeni pored crkve u rodnom selu. Iza njih je ostalo više od 100 udovica i 300 siročadi...

U toku drugog svjetskog rata kupreške ustaše su zaklale više od 1.000 Srba sa Kupreške visoravni...«⁸⁶

85. Isto.

86. o r e Mijatović u lum, *Zločini bez kazne*, »Student«, br. 11/1990.

U materijalima Zemaljske komisije za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača stoji da je samo u avgustu 1941. godine na Kupreškoj visoravni ubijeno oko 800 lica srpske nacionalnosti. U tim materijalima se, takođe, navodi da su glavni inspiratori i organizatori aktivnog ustaškog konjika u tim zločinima bili: ustaški logornik Zvonko Jerković, katolički župnik iz Jablanice fra Nikola Ivanković, Branko Škobić, Stanko Tomić, Nikola Loparić i Ivica Pavković. Mada u tim materijalima nema tačan broj konjika koje su učestvovali u tim pogromaškim pohodima, svi, u vezi s tim, saslušani svedoci isti su i daju rečeno brojno jakoj grupi, kojom je komandovao Stanko Tomić. Ti svedoci navode i imena nekih od učesnika, kao: Vinka Helje, ustaškog tabornika iz Jablanice, Abrahama Mandića, Salka Behrema, Bećira Čosića, Omera Čulinovića, Josipa Špižera, Anta Doke, Salka Zečevića, Muja Halilhodžića, Pavla Dumića, Zaharija Pavića, Karla Melina, Kadrije Derasa i Pera Stejanovića iz Vakufa.⁸⁷

Pošto je i posle reokupacije Hercegovine, odnosno druge zone, od trupa italijanske 2. armije, gotovo ceo konjiki srez ostao u trećoj zoni, ustaški pokolji nisu obustavljeni tom reokupacijom, već su nastavljani tokom cele 1941. godine, o čemu će biti reči u poslednjoj glavi ove knjige.

87. Arhiv Jugoslavije, ZKRZ BiH, inv. br. 55.294.

GLAVA V

***NEKE INJENICE O U EŠ UKATOLI KOG
KLERU U MASOVNIM POKOLJIMA
I PREKRŠTA VANJU HERCEGOVA KIH SRBA
1941.***

Uporedo sa masovnim fizičkim likvidacijama i deportovanjima u koncentracione logore, hercegovački Srbi su bili podvrgnuti duhovnom genocidu, čiji je cilj bio potpuno zatiranje srpske nacionalne svesti. Vandalski su uništavani srpski istorijski i kulturni spomenici, pustošene biblioteke, osnovne i srednje škole, skrnavljene pravoslavne i jevrejske bogomolje. Rigorozno je sprovedena u život poglavnikova zakonska odredba o zabrani grobnice, koja je brisana čak i sa nadgrobnih spomenika, a o paklenom planu Glavnog ustaškog stana o fizičkoj likvidaciji srpskih učenika, profesora, sveštenika, odnosno inteligenciji uopšte, bilo je veština. Bezobzirna prozelitska akcija, koju je vodio jedan deo katoličkog klera, imala je za cilj da ubije dušu isto kao i ustaška kama telo hercegovačkih Srba. Ovde, međutim, valja reći i daje ne mali broj katoličkih sveštenika ubijao ne samo dušu nego i telo. Glavni oslonac zločina na kom planu ustaškog vodstva da poglavnikov zavaj u istom etničkoj zemlji Hrvata, bili su franjevački samostani po Hercegovini i njihove župe u dolini Neretve, Imotskoj i Vrgora u krajini. »U tim samostanima« - pisala je »Slobodna Dalmacija« početkom 1945. godine - »gdje se gajila vjerska i nacionalna netrpeljivost između Srba, Hrvata i Muslimana, odgojilo se bezbroj ustaških zločinaca, koji su nemilosrdno istrebljivali naš narod. Samostanski zidovi i župske kuće postali su rasadnici ustašluka. Sa crkvenih propovjedaonica u školama i preko raznih društava, kao što su bila Napredak, Križar, Junak, Domagoj, Sv. Ante i druga, koja su se osnivala prije kapitulacije Jugoslavije, fratri su pod firmom odbrane vjere od 'boljševičke kuge' unosili mržnju prema Sovjetskom Savezu i prema naprednim pokretima i ljudima u našoj zemlji. Ti samostani i župske kuće postali su centri ustaške propagande i špijunaže, kona išta za ustaše i njihove gospodare i na kraju utvrdili u kojima su se, skupa sa ustašama branili fratri - izrodi od naleta narodne vojske. Oni su još prije kapitulacije Jugoslavije štampali ilegalne letke i širili ih po našim selima i gradovima, potajno skupljali seljake i stvarali ustaške organizacije, krijući se iza crkvenih društava.«¹

Deo nižeg katoličkog sveštenstva je, još za vreme kratkotrajnog aprilskog rata, zagazio u zločin, razoružavajući i ubijajući pripadnike bivše jugoslovenske vojske i protivnike ustaškog pokreta, dok je više sveštenstvo (sem asaniziranih izuzetaka) revnosno sprovodilo poglavnikovu odredbu o prelazu iz jedne vere u drugu, donetu 3. maja 1941. godine. Na žalost, to se najintenzivnije činilo upravo za vreme masovnih vidovdanskih pokolja hercegovačkih Srba, kada je izgledalo da se srpski narod u Hercegovini nalazi pred alternativom: ili u bezdane jame i ponore

1. J. K., *Fratarska mantija skrivala je zločinca*, »Slobodna Dalmacija«, br. 123/1945.

ili u katolicizam. Prvislav Grizogono je neosporno u pravu, kada - u svom u-
venom pismu upućenom 8. februara 1942. godine Alojziju Stepincu - posebno
isti e:

»Te nevine Srbe su nabijali na kolje, ložili im vatru na golim prsima, pekli
ih žive na vatri, spaljivali ih u kućama i crkvama, polijevali ih ključom vodom i
tada polijevano meso drali i solili, kopali im živim oči, rezali uši, nos, jezik,
sve enicima rezali nožem bradu skupa sa kožom i mesom, odsijecali im spolo-
vilo i zaticali u usta, vezali ih ostrag za kamione i onda sa njima jurili, prebijali su
ljudima noge i ruke, zabijali im u glavu eksere, golemim ekserima zakucavali ih
za pod kroz slijepo oko, bacali ih žive u bunare i provalije, razbijali im gvozde-
nim uskijama glave, djecu su bacali u vrele vodu i vatru, u krevete, rastrzali za
noge, razbijali im glave o zidove, prebijali kičme o kamenje i klade i još druga
mnoga užasna mučenja izvršavali kakva normalni ljudi ni zamisliti ne mogu . . .
Silovane su nebrojene žene, djevojke i djevojice, matere pred kerama, keri
pred materama, a gomile djevojaka, žena i djevojica odvođene je u logore ustaša
za bludnice. Tak su silovanja vršena u oltarima pravoslavnih crkava! U kotaru
petrinjskom natjeran je sin da siluje roditeljsku majku! Pokolj 3.000 Srba u
glinskoj pravoslavnoj crkvi i ubijanje na stotine Srba u oltaru crkve u Kladuši,
sve gvozdenim čekićima u glavu, stoji bez primjera u povjesti... U svim ovim besprimjer-
nim divlja kim zločinima, koji su više nego bezbožni, sudjelovala je i naša
Katolička crkva na dva načina: veliki broj svećenika, klerika, fratara i organizova-
ne katoličke mladeži sudjelovao je u ovome aktivno. Dogodila se sramota da su
katolički svećenici postali logornici i tabornici ustaški, pa su kao takvi naređivali i
odobravali ta strašna mučenja i klanja krišćanskog svijeta. Tak je jedan katolički
svećenik lično zaklao pravoslavnog svećenika. Oni to nijesu smjeli učiniti bez
dozvole svojih biskupa, a ako su to učinili onda su morali izgubiti službu i doći
pred sud. Budući da se to nije dogodilo, znači da su biskupi dali svoje dozvole.
Drugo, Katolička crkva upotrijebila je sve ovo da pokatoliči i sve preživjele Srbe i
dok se zemlja još pušila od krvi nevinih mučenika, dok su jecaji još razdirali grudi
preživjelih nesrećnika, svećenici, fratri, časne sestre nosili su u jednoj ruci ustaški
bodež, a u drugoj molitvenik i krunicu..,«²

Pošto u prethodnom tekstu ima bezbroj primera koji potvrđuju navode
Prvislava Grizogona u citiranom pismu o fizičkom uništavanju i mrcvarenju pri-
padnika srpske nacionalnosti, ostaje nam da iznesemo neke činjenice o
duhovnom genocidu, kojem su ti mučenici bili podvrgnuti. Već je rečeno da su
ustaše natporu nika Sudara srušile, juna 1941. godine, spomenik ustanicima
znamenite »Nevesinjske puške iz 1875. godine« u Nevesinju, kao i spomenik
kralju Aleksandru Karaoroviću u Ulogu. Pored toga, u Stocu je srušen
spomenik stolačkih dobrovoljaca, koji su se borili u redovima srpske vojske za
vreme balkanskih ratova i prvog svetskog rata; u Mostaru, Trebinju i Avtovcu
spomenik streljanim i obešenim rodoljubima od austrougarske vojske za vreme
prvog svetskog rata. Rušenje Njegoševog spomenika u Trebinju izvršeno je na taj

2. Pismo Prvislava Grizogona nadbiskupu Alojziju Stepincu od 8. februara 1942. godine, citi-
rano po primerku koji se čuva u Cetinjskom muzeju, jer je primerak koji se nalazio u Arhivu Vojno-
istorijskog instituta izvučen iz fascikle i negde sklonjen.

na in što je kip pesnika skinut sa postolja i sa om om oko vrata obešen o platan ispred hotela »Nagli«, gde je visio nekoliko dana, da bi potom bio prenet u dvorište sreskog zatvora i tamo zato en sve do oslobo enja, kada je vra en na staro mesto. 'Opustošen je manastir Žitomisli na obali Neretve kod Po itelja, pošto je prethodno poklano celokupno manastirsko bratstvo. Tom prilikom uništeni su i oplja kani dragoceni spomenici srpske kulture, me u kojima i jedan primerak prve srpske inkunabule Oktoih prvoglasnik, koji je 1494. godine (nepunih 50 godina posle osnivanja prve štamparije u svetu) štampao ura Crnojevi , sin kneza Ivana Crnojevi a, u štampariji na Obodu, zatim rukopisne knjige iz XVI, XVII i XVIII veka i brojni eksponati neprocenjive vrednosti. Oskrnjavljene su pravoslavne crkve na Udrežnju, Stocu, apljini, Gabeli, Konjicu, Bradini, Borcima, Klepcima, uništena i razvu ena njihova imovina, koja je imala veliku kulturnu i istorijsku vrednost.³

»Spasioci ljudskih duša«

Masovni pokolji hercegova kih Srba i prozelitizam, te dve bitne odrednice monstrouzne sadržine Paveli eve i Stepin eve »Civitas Dei«, išle su uporedo, ruku pod ruku: ustaška kama je uništavala telo, a prozelitska akcija dušu. Kada je otrovno seme - sejano, pored ostalog, i sa manastirskih i crkvenih propovedaonica - po elo da donosi krvave plodove, na scenu su, pored organizatora i neposrednih izvršioaca masovnih pokolja, stupili i »spasioci ljudskih duša«, a njih je u Hercegovini bilo podosta. Dr or e Piljevi je naveo ni manje ni više nego 70 i to: don Ilija Maji - ustaški logornik u apljini, don Nikola Bošnjak - župnik iz Prenja, don Ante Bakula, župnik u Gornjem Hrasnu, don Mate Konjevod, župnik iz Prenja, don Bosiljko Vukojevi iz Me ug rja, don Ilija Tomas, župnik iz Klepaca, don Marko Zovko, stola ki dekan, fra Tugomir Soldo iz apljine, don Ante Romi iz Kruševa, don Ante Bekuli, don Zdravko Zovko, fra Marinko Jeli , fra edo Škrba, fra Alojzije Ružinski, fra Trpimir Musa iz Konjica, fra Ilija Kožul, fra Paško Marinac, fra Ciril Ivankovi , fra Andrija Jelovi , fra Zdenko Zubac, fra Slobodan Lon ar iz Drinovaca - Ljubuški, fra Petar Sesar iz apljine, fra Mladen Barbari iz Mostara, fra Janko Vasilj iz Konjica, fra Marko aluševi , don Didak Bunti iz Širokog Brijega, fra Berto Dragi evi , fra Didak ori , fra Ignjacije Penavi , fra Sre ko Grani , fra Rrešo Pandži , fra Rade Vukši iz Širokog Brijega, don Ante Vrdoljak, fra Vlado Bilobrck iz Mostara, don Mate Šinkovi , fra Rako Ronco, don Martin Gudelj, fra Boris Jelavi , fra Makso Juri i , fra Serafim Vištica, fra Martin Sofia, fra Oton Knezovi , fra Rade Glavaš, fra Petar Glavaš, fra Miroljub Skoko, fra Stanko Bradari , fra Stanko Milanovi , fra Dominik Šulenta, fra Bruno Smoljan, fra Rafael Romi , fra Frane Raki , don Ante ule, don Grga Rogi , don Ante Zrno, don Ivan Simi , An elko Nuji iz Glavati eva, Nikola Ivankovi iz Jablanice i dr.⁴

3. M. Ratkovi , n. ., »Hercegovina u NOB«, knj. 2, str. 176-179; B. Kova evi , S. Skoko, n. ., str. 113; D. Tungus, n.r.

4. Dr or e Piljevi , *Ustanak u Hercegovini 1941.* VIG, br. 1/1990; V. Novak, n.d., str. 601-804; »Slobodna Dalmacija«, br. 12/1945.

Iz materijala Zemaljske komisije za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača vidi se da su svi oni, zlopotrebljavajući i fratarsku mantiju, podsticali nemike na krvave obračune sa pripadnicima srpske nacionalnosti. Njihova destruktivna delatnost, posebno bezobzirna prozelitska akcija koju su vodili, krupna je tema koja zahteva širu obradu, koja bi obuhvatila i uzroke genocida nad hercegovačkim Srbima, a oni sežu u daleku prošlost. Zato ćemo se zadržati samo na nekim karakteristikama primjerima.

Stolaški dekan don Marko Zovko, jedan od glavnih organizatora ustaštva u Stocu, vodio je glavnu reč o ustaškom tajnom savetodavnom odboru, gde su donošene odluke o likvidaciji stolčkih Srba, na jednoj strani, dok je, na drugoj strani, nagovarao osuđenike na smrt da pređu na katoličanstvo, jer će im novi kršteni listovi biti garancija za ličnu i imovinsku sigurnost. Još su činičiji bili njegovi saveti porodicama pohapšenih Srba (majkama, ženama i sestrama) da će, ukoliko pređu u katoličanku veru, njihovi sinovi, muževi i braća biti odmah pušteni na slobodu. Ne može se to pravdati nalogom odozgo - naglašava Viktor Novak - jer šta bi onda trebalo don Marku Zovku da sirotama pobijenih Srba, »novim vjernicima« poručuje i prijeti da dođu u crkvu na misu i da im poslije službe Božije izgovori ove riječi: »Varate se ako mislite da je naša namjera bila da vašim prevođenjem u katoličanku vjeru mislimo da spašavamo vaša imanja, penzije i plaće. Nije nam bila namjera ni da spašavamo vaše živote. Historija uči da je prije bilo naroda koji su nestali, pa će nestati i srpskog naroda. Prevedite i vas u katoličanku vjeru imali smo namjeru da spasemo vaše duše!«⁵

Kršteni listovi koje je izdavao don Marko Zovko, bili su, u stvari, uspavanica za lakoverne ljude da lakše padnu u ruke koljača. On posle masakra stolčkih Srba na Vidovom polju, javno govori »da je bolje što su na vrijeme pobijeni onoliki Srbi, jer da se nije tako radilo ne bi ni jedan Hrvat ostao živ.«⁶ Temeljno istrebljenje stolčkih Srba o kome je bilo rečeno, organizovao je, sa ostalim članovima ustaškog savetodavnog odbora, don Marko Zovko. Zato nije nikakvo čudo što je 1945. godine pobjegao iz zemlje, sa ostacima ustaških koljača i što se više nikada nije vraćao u Jugoslaviju. (O njegovoj protunarodnoj delatnosti biće još rečeno.) Ovdje ćemo reći još samo to, da ga je Pavelić odlikovao ordenom Krune Kralja Zvonimira II stupnja.

Župnik u Klepcima, don Ilija-Tomas, *spiritus rector* ustaškog pokreta u Čapljini, bio je jedan od glavnih organizatora vidovdanskih i ilindanskih pokolja Srba u Čapljini, Prebilovcima i Klepcima. Preživeli svedoci ističu da je ovaj »Hristov sluga«, tokom juna i avgusta ratne 1941. godine gotovo svakodnevno viđan u selu Tasov i ima kod zloglasne krmarice Mare okljat (posle rata osuđen na smrt streljanjem), gde su pravljene spiskovi Srba koje je trebalo pobiti i jama u koje će biti bačeni. Don Ilija je svoju župsku kuću u selu Klepcima i stan svoje ljubavnice Lujze Spari, u čitljive iz Dračeva, pretrpao stvarima opljačkanim od pobijenih srpskih trgovaca iz Čapljine. Posle hapšenja gotovo svih muškaraca srpske nacionalnosti u Klepcima i okolini, pozvao je porodice pohapšenih da

5. V. Novak, n.d., str. 714.

6. Jože Horvat, Zdenko Štambuk, *Dokumenta o protunarodnom radu i zločinima jednog dijeta katoličkog klera*, Zagreb 1964, str. 140.

Rimokatolički Župski Ured u Čapljini

Br.: 138/41

P O T V R D A

prelaza s pravoslavlje na katoličku vjeru.

Stanimir Felner z. Ljubanac rođen u Čapljini
predao je kod Kotarske Oblasti u Čapljini molbu za prelaz na katoličku
vjeru pod br. 125 dne 1. VII, 1941. god. Potvrdu o tome predložio je ovom župskom
uredu koji je potvrdu ostavio u svoj arhiv, a gođe imenovanog primio kao ^{klasa} katekumena katoličke
crkve. Imenovanik ma se unaprijed smatrati pravim katolikom sa svim vanjskim pravima
ostalih katolika.

Ova potvrda izdaje se u službene svrhe katoličke crkve te ne podleži nikakovu
plaćanju taksa.

Čapljina dne 19. srpnja 1941. god.

Župnik: z. z.

A. Lilić

Ovakve potvrde su izdavali rimokatolički župski uredi onima koji su prevedeni sa pravoslavlja na katoličanstvo

pre u u rimokatoli ku veru, isti u i da e samo u tom slu aju biti potpuno ravno-
pravni sa Hrvatima i da ih više niko ne e smeti hapsiti ni progoniti. Hvataju i se
za ta obe anja kao utopljenik za slamku, uplašene žene i devojke su masovno
odlazile u ispostave sreskog na elstva i izjavljivale da žele pre i u rimokatoli ku
veru. Prijave su prethodno morale biti overene u ustaškom logoru, pa tek onda
upu ene najbližim župskim uredima, jer su biskupski ordinarijati dobili uputstvo
Ministrstva pravosu a i bogoštovanja NDH da se u katoli ku veru ne smeju pri-
mati »pravoslavni popovi, u itelji niti uop e inteligencija, a tako e ni bogatiji sloj
trgovaca, obrtnika i seljaka radi kasnijih eventualnih odredbi s njima u vezi, da se
ne bi izvrgavala neugodnostima rimokatoli ka vera i ugled katolicizma.«⁷

Prisilno prekrštavanje Srba u Bosanskoj Dubici 1941. godine

Pokatoli enom srpskom stanovništvu don Ilija je izdavao nekakva uvere-
nja (uz naplatu, razume se) i primoravao ga da kupuje rimokatoli ke molitvenike
i da dvaput nedeljno dolazi na verska predavanja koja je on držao. U stvari, to
nisu bila nikakva verska predavanja ve klero-fašisti ke tribine, na kojima su
veli ani uspesi nacista i objašnjavana rasisti ka teorija; posebno je naglašavana
neophodnost biološkog istrebljenja srpskog naroda. U esnici tih tribina isti u da
im je don Ilija govorio: »Još samo tri dana pa e Moskva pasti, onda emo slati
ustašku mladež u Rusiju da tamo ure uje.« Uo i ilindanskog pokolja prebilova -
kih Srba, don Ilija je pred prepunom crkvom vemika - Hrvata i pokatoli enih
Srba, održao propoved, u kojoj je, izme u ostalog, rekao:

*»Mi sada oremo novu njivu, pošto ho emo da posejemo novi plod, ali dobro
ujte, dok se god iz te njive ne istrijebi korov (pirevina), u potpunosti i dobro ne
pro isti, nema ploda na toj njivi, onakvog kakvog bi trebalo da bude.«**

Aluzija je više nego o evidna: nova njiva je Nezavisna Država Hrvatska, a
korov koji iz nje treba istrijebiti jeste srpski narod. Zahvaljuju i destruktivnoj de-

7. Arhiv VII, fond NDH, kut. 87, reg. br. 6/1.

8. Arhiv Jugoslavije, ZKRZ BiH, inv. br. 76.729; V. Novak, n.d., str. 713.

latnosti don Ilije Tomasa i njemu sli nih »Hristovih slugu«, kao i privrednoj i kulturnoj zaostalosti hercegova kog sela toga doba, u pogromaškim pohodima protiv srpskog naroda, kao što smo iz prethodnog teksta videli, u estvovao je veliki broj pripadnika hrvatske nacionalnosti, najbližih komšija poklanih žrtava; njima se pridružio i jedan deo Muslimana. Nepunu godinu dana posle ilindanskih pokolja don Iliju je stigla kletva preživelih o eva, bra e i sinova, pobijanih žena, staraca i srpske neja i iz sela Prebilovaca. »Mnogo desetina nesretne bra e iz sela Klepaca i drugih okolnih sela« - naglašava V. Novak - »taj Kristov sluga natjerao je da po u u katoli ku crkvu, pri estio ih, a zatim ih otpremio u školu, gdje su do ekani od ustaša i zvjerski poubijani.«⁹ Verovatno zbog tih zasluga, njegovoj sahrani u apljini prisustvovalo je 16 sveštenika, sa mostarskim biskupom Petrom ulom na elu. Ustaška štampa ga je dugo prikazivala kao »mu enika crkve katoli ke i naroda hrvatskog«.¹⁰

Dekan fra Vlado Bilobrk, ovek koji je još 1933. godine u Belgiji položio ustašku zakletvu, došao je za župnika u Metkovi 1938. godine. Odmah je, u saradnji sa docnijim ustaškim zlo incima don irom Bubi em, don Matom Sinkovi em, don Martinom Gudeljom, fra Božidarom Simi em, don Petrom Anti em i dr., po eo da stvara mrežu ustaške organizacije u delti Neretve. im je po eo aprilski rat, on je, sa svojim ustašama, otpo eo sa diverzantskim akcijama protiv vlastite države i njene vojske, u službi najmra nijih osvaja a koje je zapamtila svetska istorija. Njegove ustaše su napale voz sa bivšom jugoslovenskom vojskom kod Gabele, pozivaju i seljake da sekirama, vilama i kosama pobiju vojnike. (Taj poziv je upu ivao li no župnik Bilobrk, koji je nosio pušku o ramenu, da bi kr io put okupatorskim napadnim kolonama.) Do uspostavljanja ustaške vlasti bio je ustaški poverenik, a za vreme vidovdanskih pokolja Srba ustaški tabornik u Metkovi u. Iz iskaza ve eg broja svedoka iz Metkovi a i okoline vidi se da je on, sa fra Rakom Roncem i don Martinom Gudeljom, inicirao klanje Srba u toj varošici.

»Poznajem fra Vladu Bilobrka od 1940. g. kada je došao u Metkovi kao dekan« - kaže Veljo T. Sukoveza. »Odmah nakon kapitulacije Jugoslavije postao je ustaški organizator u Metkovi u. Širio je vjersku i nacionalnu mržnju, plašio Srbe da e biti pobijeni ako ne pre u na katoli ku vjeru . . .« Kada mu je jedan Mostarac, za vreme masovnih pokolja Srba u apljini i Metkovi u, rekao da ne valja progoniti i ubijati nedužne ljude, Bilobrk mu je odgovorio: »Ne možemo mi imati neprijatelje u pozadini i pred sobom; apljinci su ve položili ispit iz klanja, a treba da ga polože i Metkovi ani.«

Iz iskaza Margarite Repeše saznajemo da je metkovi ki dekan Bilobrk u svojim propovedima bio bestidniji od Marka Zovka i Ilije Tomasa. On je bez stida i srama govorio Srbima, koji su mu podneli molbe za prijem u rimokatoli ku veru: »Džaba vam prekrštavati se, jer emo vas ionako sve pobiti.«

Margarita Repeša je, naglasivši da govori istinu na koju se može zakleti, saopštila i ovo: »Mislim da je to bilo u osmom mesecu 1941. godine, bio je blagoslov u katoli koj crkvi koji je održavao fra Vlado Bilobrk. Crkva je bila puna

9. V. Novak, n.d., str. 714.

10. »Hrvatski narod«, 25. jul 1941.

svijeta, jer je morao svak i u crkvu. Sje am se vrlo dobro da je u propovjedi fra Vlado Bilobrck rekao: *'Ima nekih kukavica koji kažu da ne valja nagoniti Srbe da se prekrste i da nije ljudski ubijati. Ja vam me utim tvrdim druk ije. Prelaziti na katoli ku vjeru mora se, jer druga vjera ne smije da postoji, a niti e ma tko ostati živ tko ne e katoli ke vjere. Ljude ubijati nije grehota nego moramo sve pobiti što nam smeta, i potpuno o istiti našu zemlju.'*« U

Najbliži saradnik dekana Bilobrcka bio je don Martin Gudelj, koji se još za vreme aprilskog rata eksponirao kao ljuti neprijatelj srpskog naroda i vatreni sledbenik klero-fašisti ke ideologije. O njegovoj zlo ina koj delatnosti sa uvano je više autenti nih svedo anstava, od kojih navodimo samo jedno. Re je o iskazu Jure Dujmovi a, u kome se, pored ostalog, kaže:

»Godine 1941, kada je po ela ustaška strahovlada, don Martin Gudelj je bio jedan od glavnih organizatora ustaštva, koji je preko oltara pozivao ljude u ustaški pokret. Isto tako je, s oltara, pozivao narod da ide kopati rupe pod Topolom, (isti u i) da e se tu zakopati Srbi. Zaista, tako je i bilo; kada je prva partija poubijana, don Martin je kupio po Opuzenu ljude da idu kopati nove rupe, da e do i sutra i drugi Srbi. Don Martin je tako radio sve dok nije ubijeno 450 Srba. Po završetku svog krvavog djela, ustaški kolja i bi došli kod Martina da ru aju, jer ih je on pozivao i astio ih svakojakim pi ima što ih je oplja kao od naroda. Nije se stidio govoriti s olatara da Srbe i komuniste moramo poubijati do poslednjeg, jer su to ljudi (koji su) protiv boga i naše vjere. Na takav mamac je don Martin mobilizirao momke u dolini Neretve u ustaški pokret. Isti je, skupa sa Salacanom Stankom i Jurom, Pecani Jozom i logornikom Jelavi em prire ivao bankete italijanskim, a kasnije i njema kim oficirima. Znam daje don Martin, kada su došli Nijemci, svuda i na svakom mjestu pri ao da su oni poslani od boga i da e oni pobiti sve komuniste, te da svaki pošten Hrvat mora uzeti u eš e u prokazivanju partizana i njihovih saradnika.«¹²

Don Ivan Raguž, najbliži saradnik stola kog dekana Marka Zovka, bio je još pre po etka drugog svetskog rata pristalica ustaškog pokreta i klero-fašisti ke ideologije. U toku aprilskog rata nagovarao je petokolonaške ustaške grupe da razoružavaju delove razbijenih jedinica bivše jugoslovenske vojske, a i sam je izlazio ispred grupice obezglavljenih vojnika i podrugljivo im govorio: »Gdje ste pošli babini vojnici, da ratujete sa silama Osovine.« Dva dana pred pokolj stola - kih Srba na Vidovom polju, don Ivan je na ulici javno govorio: »Bi e kajgane, udesi emo mi njih.« Ubrzo posle tog stravi nog pokolja bez uvijanja je rekao Cviji Kruni : »Ni dijete im ne treba ostaviti, tako da od skotova ni sjeme ne ostane.« Veselio se nacisti kim uspesima i prire ivao ve ere za svoje prijatelje u ast tih uspeha. U zapisniku Državne komisije za utvr ivanje zlo ina okupatora i njihovih pomoga a, pod brojem 846, o don Ivanu Ragužu je, pored ostalog, zapisano:

»U vrijeme kada je pokolj nad srpskim stanovništvom uzimao najviše ma- ha, on je pozivao srpski narod da prelazi na katoli ku vjeru, prikazuju i mu to

11. J. Horvat, Z. Štambuk, n.d., str. 198.

12. Isto, str. 198; »Slobodna Dalmacija«, br. 123/1945.

kao najbolje sredstvo za njegov opstanak, a bio mu je glavni cilj da što više pri-
veže narod za svoje domove, da bi ga na taj način ustaše (lakše pohvatale) i sas-
vim uništile. Javno je odobravao rad ustaša i posle svakog izvršenog pokolja pri-
ređivao proslavu. Preko oltara i crkve pripremao je hrvatski narod za krvoproliće
nad Srbima. Pavelić ga je prikazivao kao pravog i istinskog vođu u hrvatskog naroda,
a ustaški pokret kao pokret u koji treba da se okupe svi Hrvati, jer je to pravi put
kojim treba da krenu zajedno sa 'poglavnikom' za svoju sretnu bu-
dućnost.«¹³

Dr Mladen Barbarić, profesor kateheta mostarske gimnazije, eksponirao
se kao ustaša još za vreme aprilskog rata. Docnije je prisno saradivao sa ustaškim
stožernikom Šepanom Barbarićem, iniciraju i mnoge zločine nad nedužnim
srpskim stanovništvom. Za tu zločinu delatnost Ante Pavelića je odlikovao
ordenom Krune kralja Zvonimira sa zvezdom, »u znak priznanja za prvoborački
neustrašivi ustaški rad, te svestranu borbu u školi, na selu i u gradu, za stvaranje i
izgradnju Nezavisne Države Hrvatske.«¹⁴

Fra Tugomir Soldo iz Širokog Brijega, postao je, kao župnik u Čapljini,
zakleti ustaša još pre kapitulacije Jugoslavije. Jedan je od osnivača verskog
udruženja »Sv. Ante« u Čapljini, u koje je ušao lanio znatan broj ustaški nastrojenih
omladinaca, koji su, posle početka aprilskog rata, prisili na kape ustaške simbole,
uzeli pušku i nož u ruke, da bi za vreme aprilskog rata napadali i razoružavali
jugoslovensku vojsku, a po dolasku ustaša na vlast klali i bacali u jame nedužno
srpsko stanovništvo. Bio je jedan od organizatora vidovdanskih i ilindanskih
pokolja Čapljinskih Srba. S crkvenog oltara je napadao Srbe koji još nisu prešli na
katolicizam, posle čega su vršeni masovni pokolji ne samo tih Srba nego i onih
koji su već bili prešli na katoličanstvo. Na selovima veronauka širio je među
decom ustaške ideje i podsticao mržnju prema svemu što je srpsko. Za revnosnu
službu ustaškom pokretu Ante Pavelića je odlikovao »redom za zasluge II
stupnja«. 15

Fra Bono Bjelavić je, takođe bio zakleti ustaša još pre početka drugog
svetskog rata. Posle uspostavljanja ustaške vlasti bio je član ustaškog tabora u Viti-
ni, gde su još u aprilu 1941. izvršene sve pripreme za pokolj Srba. On je ne samo
uostvareno u donošenju te bezumne odluke nego je lično uostvareno u njenoj
realizaciji.

Govoreći o ustaškim zločinima pod fratarskim mantijama, Viktor Novak
ističe: »Jame kod Međugorja, Humca, Šurmanaca, Bivoljeg Brda, Nevesinja i
Sebišna, u kojima je pobacano nekoliko hiljada Srba, mutna i krvava voda Neret-
ve u aprilu 1941, kao i Topola kod Opuzena ostaju u sjećanju kao najkrvavije
doba historije ovih naroda, u kojima su na žalost i sramotu sudjelovali oni, koji
su se pokrivali fratarskim i svećenim mantijama.«¹⁶

Prema izjavi Dura Boškovića (Hrvat po nacionalnosti) iz sela Aladinića,
don Nikola Bošnjak, župnik iz sela Prenje (to je onaj koji je za malog početka Dra-

13. Isto.

14. Isto.

15. V. Novak, n.d., str. 675 i 679.

16. Isto, str. 680.

gi evi a rekao »da ga puška ne e«), bio je »kompletan zlo inac«. On se nije zadovoljio samo duhovnim pripremama pokolja dubravskih Srba, ve je i u estvovao u tim zlo inima. »Jednoga dana je« - kaže Boškovi - »održao zbor za narod i ustaše pred kr mom Petra Mari a i tom prilikom otvoreno rekao da sve Srbe treba poubijati i istrebiti, kao i da nije nikakav grijeh u estvovati u tom istrebljenju. On li no je, posle klanja, ispovedao sve zlikovce u Prenju, govore i pri tome da on sve grehove prima na svoju dušu. Boškovi kaže daje »stari pop don Vide Puti a odbio da to ini«. Me utim, i on je (Vide Puti a) posmrtno odlikovan od ustaškog poglavnika Ante Paveli a »redom krune kralja Zvonimira I st. s ma evima« (V. Novak, *Magnum crimen*, str. 963). Boškovi u nastavku kaže da don Nikola Bošnjak nije vršio prevo enje Srba u rimokatoli ku veru, jer je to radio don Marko Zovko za celo stola ko podru je i uz asistenciju ustaških glavešina. »Poznato mi je« - isti e Boškovi - »daje mnogo srpskih žena i djece prešlo preko Pilete na putu za Stolac, gde je prevo eno u rimokatoli ku veru. Kasnije su ove žene i djeca svake nedjelje išli u Prenj na misu. Za njih je bila organizovana i katihizacija (vjeronauka). Dobro se sje am tih doga aja, jer me je bilo stid kada bi nailazile srpske žene, koje nisu smjele nositi crninu za svojim najbližim, i kada bi me pozdravile katoli kim pozdravom 'Hvaljen Isus'. Smatram da je ovo bila jedna od najružni-

Masovno prevo enje Srba u rimokatoli ku veru

jih i najpodlijih akcija, jer je bila usmerena na ubijanje duha, kao što je ubijanje tijela izvršeno nad hiljadama nevinih ljudi.«¹⁷

Don Ante Bakula, župnik u Gornjem Hrasnu, uo i rata je iskoristio udruženje »Selja ka sloga« za okupljanje proustaški nastrojenih omladinaca, sa

17. Izjava Dura Boškovi a u Opštinskom odboru SUBNOR-a Stolac, 3. aprila 1959. godine.

kojima je, posle kapitulacije Jugoslavije, organizovao zloglasnu ustašku burmasku hordu koja je, posle uspostavljanja ustaške vlasti, uništavala sve što je srpsko. U proleće i let¹ ratne 1941. godine, don Ante Bakula je redovno odlazio u Stolac i apljinu da primi instrukcije od tamošnjeg ustaškog vodstva za svoj dalji rad. Prisustvovao je sastanku funkcionera ustaškog tabora u Burmazima na kome je doneta odluka o pokolju Srba u Gornjem Hrasnu i izvršena deoba njihove imovine. Blagoslovio je i ugostio stolu ku ustašku jrupu, koja je 11. avgusta, poklala srpsko stanovništvo (žene, decu i starce) sela avša, na njihovom povratku sa tog pogromaškog pohoda. Na kraju je i njega, isto kao i don Iliju Tomasa, stigla kletva hrašanskih i avških mu enika; uhvaćen je (u proleće 1942) od jedinica Južnohercegova kog NOP odreda, osuđen na smrt i streljan.¹⁸

U materijalima Državne komisije za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača, posebno se ističe da je franjevačka gimnazija u Širokom Brijegu »bila još za vreme bivše Jugoslavije rasadnik ustaške ideologije i žarište ustaškog ilegalnog rada«. Posle uspostavljanja ustaške vlasti, ta gimnazija je bila rasadnik visokih ustaških funkcionera, kao što su: Andrija Artuković, Jozo Dumandžić, Stanko Vasilj, Franjo Nevistić, Dane Miloš, Franjo Vego, Šimun Buntić, Franjo Primorac, Rudo Vrdoljak, Franjo Lučić, Grgo Ereš, Dane Vego, Slavko Sušak i dr. Osvrćući se na ulogu franjevacu u masovnim pokoljima srpskog naroda, italijanski novinar Corrado Zoli, u članku »Gli Uccellini di Graciaz«, ističe da njihovi »učenici i duhovni potomci, po NDH, nabijeni mržnjom, kolju nevine ljude, braću po ocu nebeskome, braću po jednom istom jeziku, braću po jednoj krvi, i braću po jednom te istom tlu majke zemlje, što ih napaja sokovima istih njedara: kolju, ubijaju, zakopavaju žive po jamama, mrtve strmoglavljuju u rijeke, u mora ili niz provalije...«¹⁹

Štude i po materijalima Zemaljske komisije za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača, veoma rimokatoličkih sveštenika iz ondašnjeg konjickog sreza, aktivno je radila na prevođenju srpskog stanovništva na katoličku venu. »Ukoliko su ustaški zločini bili masovniji« - kaže se u tim materijalima - »utoliko su agitacija i pritisak katoličkog sveštenstva za prekrštavanje bili veći.« Potom se posebno ističe da su »duhovni organizatori i nosioci ustaštva u ovom srezu bili katolički sveštenici«. Oni su, još u predratnim godinama okupili oko sebe klerofašističke elemente, pripremali ih i vaspitavali u ustaškom duhu. Ti njihovi vaspitanici bili su u toku okupacije Jugoslavije najistaknutije ustaše, saradnici okupatora i organizatori najgroznijih zločina nad srpskim stanovništvom konjickog sreza. Neki katolički sveštenici bili su visoki ustaški funkcioneri. Drago Kamarić je jedno vreme bio zamenik ustaškog logornika u Konjicu, dok je fra Nikola Ivanković predvodio divlje ustaške horde iz konjickog kraja u pogromaškim pohodima na srpska sela Nevesinjskog polja i Kupreške visoravni. Evo šta je 0 ovom »Hristovom sluzi« zabeležila Državna komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača:

18. Sreski NOO apljina, Izveštaj o ulozi rimokatoličkog klera u ustaškom pokretu, pov. br. 18/1946.

19. J. Horvat, Z. Štambuk, n.d., str. 149.

»Ivankovi fra Nikola bio je zakleti ustaša još prije 1941. g. Sudjelovao je u pokolju Srba oko Nevesinja 1941. godine.

Ivankovi je sam priznao: 'U Studencima 1941. g. prije kapitulacije Jugoslavije, s don Jutom Vrdoljakom, stvorio sam plan kako da se razoruža jugoslovenska vojska u apljini. Trinaestog aprila došao sam don Juri, gde je bio ustaški kapetan Bariši (jugoslovenski oficir). Tu smo stvorili plan napada. Za vrijeme Jugoslavije Nikola Golemac donosio mi je letke, kao i Franjo Zovko iz Bijelog Polja. Godine 1939. i 1940, dali su mi odjedanput sedam do osam letaka.

Bio sam satnik u 2. ustaškom zboru, pod komandom pukovnika Markovića. U in satnika urapredio me stožernik ustaškog stožera u Mostaru Tomo Mesić, 27. marta 1945. U Sarajevu sam pristupio 9. ustaškom združenju, pod komandom potpukovnika Ilića. Fra Donec elak bio je ustaški satnik u 9. ustaškom združenju. Pred Uskrs bio sam s Luburicom u ustaškom stožeru. Sa mnom je išao Tomislav Mesić, ustaški stožernik iz Mostara.«²⁰

Ivankovi je za vreme održavanja mise govorio: svi pravoslavni moraju preći u rimokatoličku veru, jer će u protivnom biti poubijani«. Međutim, Srbi iz konjice kog sreza ubrzo su uvideli da je pokatoličavanje samo čin na i podla varijanta rasističkog programa Glavnog ustaškog stana, čiji je krajnji cilj bio biološko istrebljenje srpskog naroda u NDH, pa su pokušali da beže i da se odupiru ustaškim koljačima svim raspoloživim sredstvima.²¹

Daleko bi nas odvelo nabranje svih zlodela koja je u toj prvoj ratnoj godini počinio u Hercegovini katolički kler. Zato ćemo, umesto toga, reći i nekoliko reči o našim izuzecima, odnosno o onom delu katoličkog klera koji nije zaboravio jevanđeljsku zapovest. Kada je o tome rečeno, na prvom mestu valja istaći i mostarskog nadbiskupa Alojzija Mišića, čoveka koji je i 1941. godine ustao protiv pogromaških pohoda protiv Srba, do kojih je došlo posle ubistva nadvojvode Franje Ferdinanda u Sarajevu. Mišić je dobio potpunija obaveštenja o ustaškim zločinima u njegovoj Mostarsko-duvansko-trebinjskoj dijecezi, stari biskup je, 30. juna 1941. godine, uputio područnom kleru poslanicu, sa nalogom da je za vreme službe božije s oltara pročitaju. Ta poslanica se završava ovim rečima: »Sveta crkva sve one koji nasuprot božijim zakonima ubijaju, o život čovjeka se ogriješe, tu u imovinu krivi no ništa, prisvajaju, ne mogu i ne može u ispovijedi odriješiti, niti osloboditi od grijeha.«²²

Mišićeva poslanica nije pročitana u svim crkvama, jer je jedan deo sveštenstva bojkotovao. Ponegde je, ipak, pročitana. Tako je fra Oton Knezović, profesor franjevačke gimnazije u Širokom Brijegu, pročitao u Posušju tu poslanicu, a posle toga održao besedu, u kojoj je rekao i ovo: »Video sam na Koferinu jednog sa slovom U, koji ne sliči i nikako na čovjeka nego na životinju. On je doveo neke ljude i jednog je udario kundakom u leđa. Ovo se nikako ne slaže sa Kristovom naukom . . . Danas je pošteno čovjeku stidno reći da je Hrvat, kada vidi šta se radi.« Ustaše su naterale Knezovića da javno demantuje svoju izjavu;

20. Isto, str. 214.

21. Arhiv Jugoslavije, ZKRZ BiH, inv. br. 55.291, 55.294, 55.296 i 55.298.

22. V. Novak, n.d., str. 636 i 637.

dosnije se isticao kao veliki poštovalac ustaškog poglavnika Ante Pavelića, pa se čak ponudio da bude vaspitana njegovog sina.²³

Pored navedene poslanice, nadbiskup Mišić je uputio dva protestna pisma nadbiskupu Stjepincu (jedno 18. avgusta, a drugo 7. novembra 1941), u kojima je jasno digao svoj glas protiv ustaških zločina u Hercegovini. U prvom pismu je ukazao na tešku situaciju onih hercegovačkih Srba koji su prešli u rimokatoličku vjeru, ovim rečima: »Prilike u kojima živimo sa svake strane nezgodne. Umišalo se svašta: mlado, nespremno, beziskusno i mjesto pameti i razbora - vatra, sila. Nametnici izdaju odredbe - i dok su novoobrađeni još u crkvama kod s. mise, hvataju ih, mlado, muško i žensko gone kao roblje ... do mala u masama u vjeronost. Iza nekoliko godina svatko i svi osuđivat će ovakav nepromišljeni rad i djelovanje.« U drugom je situacija u Mišićevoj dijecezi prikazana kao složena i teška: »Postavljeni za stožernike i logornike zlopotrebljavali su položaj, iskoristili nastrane instinkte masa, podržali slabe ljudske strane, da je strahota šta je iz toga proizišlo. Suprot lijeka nigdje. Došlo je napokon i raseljavanje masa u Srbiju. Jauk, plač, žalost - bježanje na sve strane, čak i Musoliniju u Rim otišla je deputacija. Posljedica je bila nova okupacija Hercegovine... Razumije se, razbježali su se na sve strane stožernici, logornici i silnici itd. Za silnike platila sirotinja.«²⁴

Nije Alojzije Mišić bio usamljen u takvim shvatanjima. Dobri poznavalaci hercegovačkih prilika u toj najtragičnijoj ratnoj godini isti u još neke katolike sveštenike, koji su, vrše i jasno svoju hrišćansku dužnost, imali smelosti da dignu svoj glas u korist progonjenih Srba. U Bijelom Polju kod Mostara, katoliki sveštenik don Andrija Majić se ispravo pred ustaše koje su došle da kolju bjelopoljske Srbe, izjavivši energično »da će samo preko njegovog mrtvog tijela ostvariti svoju namjeru«. Ustaški koljači i se nisu jasudili da dignu ruku na katolika kog sveštenika, već su se vratili u Mostar ne izvršivši dobijeni zadatak.²⁵

U zaštitu svojih komšija Srba ustao je i fra Damjan Rožić, župnik iz sela Goranaca kod Širokog Brijega. Poštujući i devizu »da svoju vjeru treba ljubiti a tudu poštovati«, fra Damjan je, čim je od uplašene žene Bogodola i Dobrića saznao (27. juna) da su u ovim selima pohapšeni svi odrasli ljudi srpske nacionalnosti i oterani u Široki Brijeg da bi tamo bili pogubljeni, uzviknuo: »Bezumlje, isto bezumlje, zašto ubijati nevine, poštene ljude.« Odmah je, u pratnji Ilije Čuljka, požurio u Široki Brijeg da spašava što se spasiti može. Kada su u gluvo doba noći stigli pred tamošnju Osnovnu školu, koja je bila pretvorena u hapsanu, fra Damjan se, nemajući drugog izbora, poslužio lukavstvom: rekao je stražarima da po nalogu ustaškog tabornika puste na slobodu sve pohapšene Srbe i svakom od njih gurnuo u ruku po 100 kuna, za piće. Stražari su otvorili vrata dupke pune u ionice i saopštili uhapšenima da mogu da idu svojim kućama, da su slobodni.²⁶

23. *Arhiv VII*, fond NDR, kut. 189, reg. br. 9/1 i 23/1.

24. V. Novak, n.d., str. 637.

25. *Arhiv Jugoslavije*, fond Komesarijata za izbeglice, navedena izjava D. Mišića.

26. Fra Ante Rožić Damjan, *Spašavaj fra Damjane*, »Hercegovina u NOB«, knj. 2, str. 206-209.

I fra Zlatko Sivri , župnik u Gornjem Gradecu, zaštitio je žitelje srpske nacionalnosti na teritoriji svoje župe od ustaške kame. Naime, kada su po zlu dobro poznate ustaše iz Širokog Brijega pohapsile (26. juna) sve odrasle Srbe iz sela Prova, Dobri a i Medina i strpali ih u zatvor, fra Zlatko je otišao pravo u kancelariju ustaškog tabornika Joze Sliškovi a i kategori no mu saopštio: »Ja oдавde ne odlazim dok ih ne pustiš. Samo preko mene mrtvog može bilo kom od mojih Srba faliti dlaka s glave.« Pred beskompromisnim stavom ovog asnog oveka, koji ljude nije delio po veri i naciji, ustaški tabornik je ustuknuo i pustio sve zatvorene Srbe sa teritorije koja je pripadala župi Zlatka Sivri a. Na sli an na in se završila i prozelitska akcija u župi Gornjeg Gradeca. im je stigla direktiva o prekrštavanju, jedan od najuglednijih srpskih seljaka Gornjeg Gradeca došao je kod Zlatka da traži savet šta da rade bespomo ni Srbi iz tog sela. »Ro eni ste kao pravoslavci, živeli ste do sada kao pravoslavci, dok sam ja ovde, vaši stari e umrijeti kao pravoslavci« - odgovorio mu je on. Zlatko je posle toga davao Srbima krštenice kao da su, tobože, prešli u rimokatoli ku veru, a savetovao im da ostanu ono što jesu.²⁷

Za razliku od asnih izuzetaka, najve i broj katoli kog sveštenstva u Hercegovini držao se, za vreme masovnih pokolja hercegova kih Srba, pasivno, kao da ga se ništa ne ti e ono što se oko njega doga a. Mnogi od njih - isti e jedan od preživelih svedoka - s pravom mogu da kažu: »Nismo ništa u inili«, ali sa sebe ne mogu skinuti odgovornost za zlo ine izvršene u njihovim župama, baš zato što »ništa nisu u inili«.

*Ustaška kama ispod fratarske mantije*²⁸

U listu *Crkva na kamenu*, organu hercegova ke (katoli ke) biskupije, broj 4 (april 1990), objavljen je lanak Natanaela Dubravi a pod naslovom *Lažite, lažite, uvijek e nešto ostati*, iji je tekst satkan od bestidnih laži plasiranih sa ciljem: da se borci Južnohercegova kog NOP odreda proglase etnicima, jer su u ogromnoj ve ini bili Srbi; da se rehabilituju notorni ratni zlo inci, duhovne vo e južnohercegova kih ustaških kolja a, inspiratori i organizatori najsvirepijih zlo ina koje je zapamtila ljudska istorija; da se diskredituje ne samo moja malenkost nego i dugogodišnji profesor Beogradskog univerziteta Viktor Novak, nau nik svetskog glasa, ije se, našoj javnosti dobro poznato delo *Magnum crimen* (»Velika optužba«), nepun mesec dana posle štampanja (marta 1948) našlo na spisku

27. Fra Zlatko Sivri , *Spasili smo bra u Srbe*, »Hercegovina u NOB«, knj 2 str 193-196.

28. Ovo je, u stvari, moj odgovor na napis Natanaela Dubravi a, objavljen u listu »Crkva na kamenu«, u kome je pokušao da ospori neke injenice navedene u mom feljtonu »Masovni pokolji hercegova kih Srba u prole e i leto 1941. godine«, objavljen u devet brojeva »Intervjua« krajem 1989. i po etkom 1990. godine. Pošto je redakcija »Intervjua« skratila taj odgovor izostavila fusnote i objavila ga pod naslovom »Revizija Magnum crimen«, koji nije moj, i pošto se sadržaj toga odgovora u potpunosti uklapa u materiju o kojoj je re u ovoj glavi, objavljujem ga kao posebno poglavlje u I glavi ove knjige. Izvinjavam se itaocima zbog ponavljanja nekih citata.

knjiga koje je Katolička crkva zabranila zbog heretikoškog učenja koje sadrži (*Index librorum prohibitorum*), da bi potom volšebno nestala iz svih knjižara u našoj zemlji (novo izdanje pojavilo se tek 1986).

Kada je rečeno ovom velikom eruditu apsolutno jugoslovenske orijentacije, koji se udžbenici i danas koriste na mnogim univerzitetima u svetu, Dubravić o e-vidno smatra da mu nisu potrebni nikakvi naučni dokazi već samo konstatacija da se radi o »starom masonu«, pa da svi njegovi naučni radovi (posebno *Magnum crimen*) budu obezvređeni.

Protiv mene je upotrebio »ubojitijsko« oružje: podmetanja, falsifikate i jedan dokument ustaške provenijencije. Optužio me, naime, da sam u feljtonu *Masovni pokolji hercegovačkih Srba u proleće i leto 1941. godine*, objavljenom u *Intervjuu* krajem prošle i početkom ove godine, izneo »toliko jednostranih poluistina (odnosno polulaži) da se pitamo je li moguće da je laž i danas ovdje priznata«, i podmetnuo mi da sam sve Hrvate nazvao zloincima, ne navodeći, naravno, u kom nastavku feljtona je to napisano. Dubravić se vara ako misli da će »neuki« vernici, bar oni koji feljton nisu čitali, poverovati njegovim tvrdnjama bez dokaza, a još manje da će krupna društvena prestrojavanja, koji smo svedoci, vratiti Evropu u opskurna vremena srednjovekovnih verskih pogroma i rehabilitovati najokorelije ustaške koljače, u kojima se zaštitu stavlja.²⁹

Kao konkretan primer navedene optužbe, Dubravić ističe da sam teško oklevetao »uzornog svećenika« don Marka Zovka kada sam naveo da je on bio jedan od glavnih organizatora ustaštva u Stocu i da je vodio glavnu reč u ustaškom tajnom savetodavnom odboru, gde je doneta odluka o pokolju svih odraslih ljudi srpske nacionalnosti u stolacima krajem kraja. Pošto, na žalost, *Intervju* nije objavio fusnote uz moj tekst (koje sam dostavio, a iz kojih bi se videlo da je svaka tvrdnja i svaka brojka fundirana na dokumentima, mahom onim prvoga reda), upućujem čitaocu da prelistaju *Sjećanja boraca stolaca krajem kraja*, knjiga I i II, gde će videti šta don Marku Zovku pišu njegovi stolacima, koji bolje od mene poznaju njegovu destruktivnu delatnost u toku minulog rata. Ovoga puta neću iznositi izjave stolacima pred Zemaljskom komisijom za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača - zadovoljiću se delimičnim citiranjem *Dokumenata o protunarodnom radu i zločinima jednog dijela katolika krajem kraja*, koje su još 1946. godine objavili Jože Horvat i Zdenko Štambuk (i ova knjiga je, na isti način kao i *Magnum crimen*, ujedno izšla iz svih knjižara u našoj zemlji). Evo šta o Marku Zovku, Dubravić evom »uzornom svećeniku«, izmeću ostalog, piše u tim dokumentima:

»U Hercegovini, odmah po kapitulaciji bivše Jugoslavije, početkom maja 1941. g. ustaše su izvršile masovne pokolje Srba u okolini Mostara, Stolaca, Bileće, Nevesinja i drugih mjesta. Svećenici su bili inspiratori životinjske mržnje prema srpskom narodu, a lino su učestvovali i u progonima i ubistvima.

Među njima isticao se stolacima ki dekan Marko Zovko, koji je tada bio u ustaškom odboru i kao takav odgovoran je za teške pokolje u injenama u stolacima krajem kraja (kurziv - S. S.). Za njega Komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača, pod br. 12846 iznosi:

29. »Crkva na kamenu«, br. 4/1990.

»Godine 1941. sa ushi enjem i raširenih ruku do ekuje okupatorske trupe i okupljaju i oko sebe narod uvjerava ga u pravednost Hitlerovog rata i u njegovu nepobjedivu moć. Vrlo rado grli italijanske fašiste, vodi ih na kona ište u svoj župski stan i tamo obilato asti.

Za kratko vrijeme postaje ideološki pokreta, formira divlje ustaše i ustašku vojsku. U tu svrhu, kao župnik, esto održava savjetovanja sa uglednim hrvatskim seljacima iz okolnih sela stola kog sreza, obmanjuju i ih lažima i straše i ih od opasnosti koja im prijeti od Srba, ako se pravovremeno ne likvidiraju.

On pristupa masovnom prekrštavanju srpskog življa uvjeravaju i ga, da su mu njegovi kršteni listovi garancija da e se spasiti njihovi goli životi, premda ti isti ljudi padaju kao žrtve ustaškog terora i nasilja.

On bezdušno agitira i onda kada je nad jamom u Vidovom polju ubijeno 200 ljudi i odmah sutradan, ne osvr u i se ni trenutka na ono što se dogodilo ju e, u aršiji sa novinama u rukama živo agitira o nezadrživom napredovanju Nijemaca kroz Rusiju, te o skorom svršetku rata.

On govori daje bolje što su na vrijeme pobijeni onoliki Srbi, jer da se nije tako radilo ne bi ni jedan Hrvat ostao živ.

I onda kada je svakome bilo jasno na strani koga je pobjeda, on okuplja oko sebe sve one najveće neprijatelje svega što je napredno i rodoljubivo i do ekuje u Stocu ustaškog ministra Frkovića i ustaškog generala Roglića a te visoke njemačke komandante. I tu na sastanku sa poznatim krvolocima rado prihvaća lozinku ministra Frkovića i istu pred svim prisutnima ponavlja, da u Hrvatskoj ne smije biti Srba.

Sa agentima i doušnicima italijanske OVRA-e, njem. Gestapoa i UNS-a, organizuje hapšenje i interniranje rodoljuba u zatvore i logore. To sve radi podlo i u rukavicama, kao da ga se ništa ne tiče, i kao da on ništa za to ne zna. Prema izjavi Desimira Mihića koja se nalazi kod Drž. komisije za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača, Marko Zovko je ovako 'tješio' svoje nove vjernike, nasilno prevedene na katoličku vjeru:

'Nije nam bila namjera da spašavamo vaše živote. Historija u i daje i prije bilo naroda koji su nestali pa e nestati i srpskog naroda. Prevode i vas u katoličku vjeru imali smo namjeru da spasemo vaše duše'.³⁰

To je, dakle, taj Dubravićev »uzorni svećenik«, koga sam ja »oklevetao«, ovde valja re i daje na str. 143 pomenute zbirke dokumenata napisano da su, uz Marka Zovka, inicijatori masovnih pokolja stola njih Srba bili: don Ivan Raguž, Franjo Smole, Ivan Fabijanac, Ilija Raguž i Omer Rizvanbegović; to je, u stvari taj savetodavni odbor o kome se govori u mom feljtonu.

Sto se tiče Dubravićeve tvrdnje da sam »ukrao« citat iz knjige Viktora Novaka, preporuujem ujem mu da se strpi - uskoro e biti štampana celovita verzija mogu rukopisa, sa fusnotama, u kojima su naznačeni izvori ne samo za svaki citat nego i za sve istorijske činjenice koje rukopis sadrži, pa i spiskovi zverski pobijenih ljudi, ije dugačke kolone same za sebe nemo govore o jednom zlom vremenu, iji su produkt, pored ostalog, bile i »Hristove sluge« sa ustaškom kamom ispod fratarske mantije.

30. J. Horvat, Z. Štambuk, n.d., str. 140 i 141.

Pokušavaju i da obezvrede istorijske činjenice koje sam izneo o ustaškom zločinu don Ilije Tomasa, Dubravi je najpre citirao ovaj" stav iz mog feljtona. »Don Ilija je, nepunu godinu dana posle ilindanskih pokolja apljinskih Srba, ova zlodela platio glavom: poginuo je 2. maja 1942. godine u borbi protiv hercegovačkih partizana«, a potom dodao: »Jeste ukoliko Skoko i etnike smatra partizanima, jer postoji i drugi zapis o don Ilijinoj smrti«. Kao dokaz, Dubravi je citirao izveštaj onih ustaških vlasti koje sve Srbe nazivaju etnicima, dodaju i, doduše, ponekada za partizane i naziv »komuno etnici«.

Na veliku žalost Dubravi a, o pogibiji don Ilije Tomasa sa uvan je autentican dokument: Izveštaj Operativnog štaba NOP i DV Jugoslavije o situaciji u Hercegovini i akcijama Južnohercegova kog odreda. U tom izveštaju se, između ostalog, kaže:

»Naše snage su 30. aprila nastupale od linije Ljubinje-Stolac, lijevom obalom Bregave u pravcu Neretve. U jednom oštrom naletu naše jedinice su prešle 45 kilometara za devet sati, obuhvataju i front širok 15 km, izbile na obalu Neretve kod Prebilovaca uo i 1. maja. Predeo kuda se nastupalo bio je pod ustaškom vlašću i otpor na koji su naišle naše snage bio je vrlo žestok, naročito u početku. Ustaše su imale mnogo utvrđenih mitraljeskih gnijezda i bili su snabdjeveni velikom količinom municije. Otpor mitraljeskih gnijezda skršen je našim bombamaškim odeljenjima. Poslije slamanja prve odbrambene linije nastalo je gonjenje bez veće otpora. U jurišu na mitraljesko gnijezdo poginuo je herojskom smrću bivši komandant Stola kog bataljona Savo Belović i još jedan borac. . .

U toku itave akcije, što se je moglo tačno utvrditi, poginula su 42-ica ustaša. Njihovi gubici su još veći, ali ih ne možemo utvrditi, jer su sve ranjenike a verovatno dosta i mrtvih, uspjeli da evakušu na desnu obalu Neretve. *Poginuo je zloglasni pop ustaša Ilija Tomas* (kurziv -S. S.). . .³¹

Zašto Dubravi nije naznačio odakle potiče ta druga verzija o don Ilijinoj smrti i gde se taj dokument nalazi. Nekorektno je partizane Južnohercegova kog NOP odreda proglašavati etnicima, a još nekorektnije pokušavati rehabilitovati jednog notornog ratnog zločinca. Doduše, ovde treba reći i da se Natanael Dubravi nije prvi prihvatio tog neasnog posla. To je, još 1979. godine, učinio fra Zlatko Sivri iz Međugorja (to je onaj, koji je, kao što smo videli, imao asno držanje u toku minulog rata), u razgovoru sa Brankom Injacem, da li zbog neobaveštenosti ili profesionalne solidarnosti nije nam poznato. Injac mu je, naime, postavio o evidno sugestivno pitanje, koje glasi: »Vjerovatno je u tvojoj kršnoj Hercegovini, koju toliko izdižeš, bilo još sveštenika tvoje vjeroispovijesti koji su se kao i Didak Burić i fra Damjan Rožić, o kojima si govorio, zalagali tako i za spas svojih župljana, za spas naroda općenito bez obzira na vjersku i nacionalnu pripadnost. Pretpostavljati je da su ustaše i etnici neke od takvih potajno likvidirali.

31. Zbornik NOR-a, tom IV, knj. 5, dok. br. 2.

Na tako postavljeno pitanje Zlatko Sivri je odgovorio:

»Razumljivo je daje bilo takvih slučajeva i od strane ustaša i etnika. Sami ustaše inače nijesu smjeli zbog naroda javno dignuti ruku na nekog fratara. Sje sam se me utim jednog takvog etnika kog zločina koji je izazvao gnusanje cijele apljine i okoline a tako i drugdje gdje se za njega saznalo.

Ti zločinci su kod apljine uhvatili jednog župnika. Prvo su ga strašno maltretirali, potom ubili, a zatim krvnički, životinjski masakrirali... Taj nesretni svećenik zvao se don Ilija Tomas.«³²

Kada je pročitao citirani tekst iz knjige Branka Injaca, uro Ekmekić, ovek Ilija je cela porodica bila u jamu »Golubinku« kod sela Šurmanaca, tužio je sudu i autora knjige »Crveni Fratar« i Zlatka Sivri a. Predmet se vukao po sudovima preko dve godine, da bi na kraju Vrhovni sud SR Hrvatske, 20. januara 1988. godine, doneo rešenje br. KŽ. 196/984-4, koje glasi:

»Uvažava se djelimično žalba javnog tužioca, preinačeno uje se prvostepeno rješenje i izriče da se zabranjuje raspačavanje stranica 58 i 59, knjige 'Crveni Fratar', autora Injaca Branka u izdanju IRO 'August Cesarec' iz Zagreba - godina izdanja 1979.

Svi izdvojeni primjerci stranica 58 i 59 imaju se uništiti.

Protiv ovog rješenja žalba nije dopuštena.«³³

U obrazloženju tog rešenja, pored ostalog, se kaže:

»Nije, naime, ostalo sporno tko je bio svećenik don Ilija Tomas i koje su stvarne, povijesne, okolnosti dovele do njegove smrti, kao ustaškog zločinca (kurziv - S. Š.). Tako je, da se ni u koliko ne radi o nevinoj žrtvi - 'nesretnom svećeniku', koga su navodno etnici 'najpre strašno maltretirali, a potom ubili'... .., kako o tome, opisuju i smrt don Ilije Tomasa, govori stvarni autor knjige fra Zlatko Sivri... ..

Dovođenjem u vezu i usporedivanjem ličnosti ustaškog zločinca don Ilije Tomasa - pored ostalog direktno odgovornog za uvođenje zločina prema srpskom stanovništvu sela Klepaca, Dračeva, Višnja i drugih na području sadašnje apljine - sa svećenicima Buriševićem i Rožićem Damjanom koji su se u to vrijeme zalagali za spas naroda bez obzira na vjersku i nacionalnu pripadnost, o čemu je samo po sebi, stvar utisak pokušaja njegove rehabilitacije, što u tom kraju, gdje su sačinjavala anja na djelovanje don Ilije Tomasa, svakako može izazvati uznemirenost građana i javnosti, posebno toga kraja uopće, kako to opravdano ističe javni tužilac... .. (kurziv - S. Š.).«

A sada da vidimo pod kojim okolnostima i kako je poginuo don Ilija Tomas.

Kada su u osvit 1. maja 1942. godine divlje ustaške horde, koje je don Ilija Tomas mobilisao ne samo u Višnji, eljevu, Gnjilištima, Dračevu i drugim apljinskim selima nego i u Bekiji i svojim rodnim Drinovcima, po čele bezglavo da beže sa položaja iznad sela Klepaca, Loznice i Gnjilišta, pod snažnim pritiskom jedinica Južnohercegova kog NOP odreda, don Ilija je mirno spavao u

32. Branko Injac, *Crveni fratar*, Zagreb 1979, str. 58 i 59.

33. Kopija rešenja o kome je reč, dostavljena uro Ekmekiću.

svojoj župskoj kući u Klejčima, ne sumnjaju i u hrabrost svojih vaspitanika. Beže i prema Strugama, Celjevu i Višini (prema njima nisu mogli, jer je Prebilova kapetanska četa na juriš zauzela most na Bregavi), ustaše nisu zaboravile svog duhovnog vođu - vikale su iz sveg glasa: »Bježi, vele asni, eto Prebilovana, uhvati ga te!« Uplašeni župnik je zgrabio revolver i skočio kroz prozor svoje župske kuće, nezgodno pao i iščupao nogu. Pošto nije mogao da beži, zavukao se u obližnje šipražje i pritajio. Nošeni velikim borbenim elanom, borci Prebilovke čete su upali u Klepce i uputili jednu specijalno formiranu grupu odabranih boraca prema tamošnjoj župskoj kući, sa zadatkom da don Iliju Tomasa uhvati živog. Ali, u njegovoj kući nije bilo nikoga - četa je prazna, još vruća postelja, puška i 250 metaka. Ne uspe i ništa, grupa se dala u poteru za klepacima župnikom sa ustaškom kamom ispod fratarske mantije. Pridružile su im se žene i devojke srpske nacionalnosti iz sela Klepac, koje su don Ilijine ustaše u crno zavile. Begunac je brzo pronađen. Držao je u ruci otklopi revolver i brojanice, ali nije pucao; predao se bez ikakvog otpora. Mada je grupa imala zadatak da don Iliju uhvati živog i uputi ga u Operativni štab NOP odreda za Hercegovinu i južnu Dalmaciju, radi javnog suđenja za zločine koje je počinio, toj nije pošlo za rukom. Jedna razjarena žena je odmah pucala u njega iz puške koju je istrkla iz ruku jednog partizana (možda po prethodnom dogovoru s njim). Pritrčale su i druge ucveljene žene i devojke i, doista, masakrirale njegovo ve mrtvo telo, sveteći se na taj način za svoje muževe, očeve, sinove i braću, koje su don Ilijine ustaše žive survale u jamu na Bivoljem Brdu. Eto, to su ti »etnički« o kojima govori Natanael Dubravi.³⁴

Ostaje nam još da navedemo podatke koje je o don Iliji Tomasi prikupila Državna komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača, pa da zapitamo Natanaela Dubravija kako kaže, i to bestidno. Evo šta je, između ostalog, zabeleženo u materijalima te komisije, pod brojem 12846:

»Kapitulacija Jugoslavije koja je zatekla u Klepcima. U danima kapitulacije istakao se u razoružavanju i maltretiranju jugoslovenskih vojnika, koji su se nalazili u okolini Kopljine, pa i same njegove župe.

On se stavlja na raspolaganje ustaškom stanu u Kopljini, te je bio jedan od glavnih organizatora pokolja godine 1941. Kao vrlo sposoban uspeva da organizira divlje ustaše, a on sam postaje povjerenik u duhanskoj stanici u Kopljini, gdje se odmah istakao u progonima činovnika i radnika pravoslavne vjere. Pošto se izvršila prilika za pripremu i organiziranje se ustaše, don Ilija Tomas je na njihovom čelu, daje svoj blagoslov da se ide i da se po njemu uništava.

Ustaše svaki dan ubijaju. Neretva svaki dan protiče krvava, jame u Bivoljem Brdu i Opuzenu su pune nevinih žrtava, a don Ilija svaki dan na sastanku u ustaškom stožeru u Kopljini podnosi nove prijedloge za uništenje. Osim tih sastanaka održava i seoske sastanke sa istaknutim ustaškim koljačima. U Tasovu dolazi on svaki dan kod Marešića, i uz dobru mezu i rakiju raspravljaju 'koga će trebati večeeras', tj. pravili su spisak onih koji su toga dana ili te noći imali biti

34. Podaci su uzeti iz tužbe koju je protiv autora *Crvenog brata* podneo sudu uro Ekmeci.

ubijeni. Srpski narod vide i da se sav uništiti, a na njihov poziv po inje listom da'prelazi u katoli ku vjeru. On u svojoj župi i crkvi prima nove vjerske pristaše i time pove ava svoju župu s novim pripadnicima. Drži govor negdje u julu 1941. godine, kada je crkva bila puna katoli kog i pravoslavnog stanovništva, te izme u ostalog, kaže: 'Mi sada oremo novu njivu, jer ho emo da posijemo novi plod, ali dobro ujte dok se god iz te njive ne istrijebi korov (pirevina) u potpunosti i dobro ne pro isti, nema na toj njivi onakvog ploda kakvog bi trebalo da bude'. Time je aludirao na ustašku državu i narod srpski, tj. dok se god Srbi ne istrijebe nema blagostanja. I pored toga što je narod apljine i okolnih sela prešao na katoli ku vjeru, ipak se u julu 1941. godine odvođe žene, djeca i novoro en ad u vagone u apljini, a odatle u Šurmance nad jamu, gdje su ih sve žive pobacali. Don Ilija sav sretan što su ostala sela bez naroda, pošto je prethodno svoju ku u napunio sva im, tj. oplja kanim stvarima, u zajednici sa u iteljicom Lujzom Spari iz Dra eva, provodi mirno no i opijaju i se i aste i svoje saradnike onim što je oplja kao sirotinji. Svaki dan pred ve e obi avao je u društvu pomenute u iteljice, sa kojom je i spavao, držati gozbu u ast onoga što su proveli, i na kojoj se raspravljalo koliko su taj dan Srba pobili.

Osim toga, don Ilija ima motor. Ne treba se mu iti, za deset minuta je u apljini, gdje je primao nove instrukcije za svoj rad, i da onima iz ustaškog stana dade nove podatke koje je on na terenu prikupio, kako bi se što prije i što više srpskog naroda istrijebilo.

Takav ostaje itavo vrijeme. Prvog maja 1942. g. partizani napadaju Prebilovce. Osjetivši vru e pod nogama, don Ilija uzima teretni auto, odlazi u Bekiju i dovodi iste one koji su 1941. g. klali po Trusini, Nevesinju, apljini i na drugim mjestima. Kada je bio gore i organizovao ovu bandu da po e u borbu protiv partizana, svima je obe ao da e biti mesa orlu i gavranu. Sav o ajan što mora toliko tr karati za odbranu svoje župe izjavi: 'Trebali smo mi još g. 1941. sve pobiti, pa se sada ne bi imali ega plašiti'.³⁵

Ovaj po Dubravi u »zmijski otrov« protiv »sirotog« don Ilije Tomasa nije izbljuvao, da se poslužimo njegovim re nikom, ni poznati profesor Viktor Novak ni Savo Skoko ve Državna komisija za utvr ivanje zlo ina okupatora i njihovih pomaga a, a objavili još 1946. godine J. Horvat i Z. Štambuk u pomenutoj zbirci dokumenata. Ako Dubravi ne veruje ni citiranom dokumentu, navodimo jedan pasus iz lanka *Župnik s Neretve*, koji je u ustaškom »Hrvatskom narodu« objavio Eugen Beluhon, ovek kome Dubravi , siguran sam, veruje. Evo tog pasusa:

»... Nije izgleda poznato da su oni (don Ilija Tomas i don Jure Vrdoljak (prim. - S. S.) ve 8. travnja 1941. godine proglašavaju Nezavisnu Državu Hrvatsku. Sto god vojske naleti kroz apljinu oni razoružavaju, što više zarobe i jedan top, a vojnici Hrvati sami dolaze kao poja anje. Tako su oni odijeljeni od svijeta i opkoljeni od srpske vojske izdržali u neprestanim opasnostima i borbama sve do

35. Arhiv Jugoslavije, DKRZ, inv. br. 12.846.

20. travnja. Onda istom do oše Nemci, koji im pruže pomoć. *Ne dugo iza toga imenovan je don Ilija za glavnog ustaškog povjerenika za cijeli ovaj kraj*« (kurziv - S. S.).³⁶

Duga jk lista svedo anstava koji otkrivaju pravo lice ustaškog zlo inca don Ilije Tomasa. U tužbi koja je podneta sudu protiv autora *Crvenog bratra* navodi se da je don Ilija javno govorio: »Od Boga je došlo da se Srbi poubijaju i da svako treba prvo da ubije svoje kumove i prijatelje, sa celim porodicama, pa onda ostale«; da je, polovinom jula 1941, sa Franjom Vegom i Perom Juki em, organizovao sastanak svih seoskih glavara i muktara apljinskog kraja, na kome je doneta neopoziva odluka o uništenju srpskog stanovništva sela Prebilovaca i naseljavanju hrvatskih kolonista na imanja poklanih Prebilov ana; daje s crkvenog oltara pozivao ustaške kolja e da po izvršenju pokolja do u u njegovu crkvu da ih pri esti i oslobodi greha; da je za Adolfa Hitlera govorio vernicima da ga je sami Bog poslao da osvoji ceo svet itd., itd.³⁷

Što se ti e kolone sveštenika, koje sam po (Dubravi u) u pomenutom feljtonu oklevetao, prostor mi ne dozvoljava da o tome navodim širu dokumentaciju (to je tema za sebe koju e, nadam se, mladi istori ari uspeti da obrade). Umesto toga, preporučio bih Dubravi u da pažljivo pro ita lanak *Fratarska mantija skrivala je zlo ince*, objavljen u »Slobodnoj Dalmaciji«, br. 123/1945, u kome su navedena imena velikog broja katoli kih sveštenika, duhovnih vo a zapadnohercegova kih ustaških kolja a, koji su nevinom krvlju mu enika (ak i odoj adi) uprljali fratarske mantije. Uveren sam da e itaoci koji pažljivo pro itaju ovu knjigu, znamenito delo Viktora Novaka *Magnum crimen*, zbirku dokumenata koju su objavili J. Horvat i Z. Štambuk, i bar letimi no prelistaju materijale Državne komisije za utvr ivanje zlo ina okupatora i njihovih pomoga a FNRJ, videti da su u pravu oni katoli ki istori ari koji ustanku Nezavisnu Državu Hrvatsku ocenjuju kao katoli ku diktaturu, »koja nije bila osnovana na istorijskim ciljevima hrvatskog nacionalnog pokreta nego prora unima crkvenog vodstva«. ³⁸

Kada je o tome re , bi e zanimljivo da iznesem zapažanje šefa ispostave nerna ke vojne obaveštajne službe (ABWEHR) u Zagrebu Artura Hefnera koji - u opširnom izveštaju o situaciji u Bosni i Hercegovini, upu enom generalu Glaze fon Horstenauu 24. aprila 1942. godine - isti e daje ovo podru je zahva eno teškim gra anskim ratom, »koji su, u prvom redu, izazvale ustaše«. Oni su, odmah nakon dolaska nema kih jedinica, »nastojali, javno podsticani od svojih voda, da problem dva miliona pravoslavaca koji od davnina žive u ovim krajevima, reše njihovim masovnim uništenjem. Stoga, prema podacima mojih poverenika, nijedan ovek ne može shvatiti razloge koji su podstakli Rajh ne samo da podržava jedan režim ija krvava dela nadmašuju sve što seje dešavalo u uzbudljivoj istoriji ovoga podru ja, ve i da za održavanje toga režima, koji je omrznut od ve ine naroda, žrtvuje krv svojih vlastitih sinova. . .«

36. »Hrvatski narod«, br. 1091/1944.

37. Navedena tužba . Ekme i a.

38. Milorad Ekme i , *Nacionalisti ka bolest titoizma*, NIN, br. 2052/1990.

U izveštaju se zatim opovrgavaju pokušaji da se savez Nemaca sa ustašama opravda pretežno komunisti kim karakterom ustanka u Bosni i Hercegovini, jer - posebno se naglašava - »najmanje 90 odsto ustanika, koji su ve inom Srbi, nisu podstaknuti komunisti kom idejom da sa ženama i decom napuste svoj dom i da žive u šumama kao divlje životinje, ili da prelaze u podru je koje drže ustani- ci. Pošto ustaše kao glavni motiv u svojoj propagandi navode srpsko nacionalisti - ke, odnosno komunisti ke internacionalisti ke ciljeve i, na žalost, ak uspevaju da u to uvere mnoge Nemce koji ne poznaju dovoljno ovdašnje odnose, moji poverenici naro ito insistiraju na razjašnjenju tih pitanja, kako bi se moglo spre i- ti da ustaše svojom neiskrenom i klevetni kom propagandom i dalje izvla e od Nemaca politiki kapital...«

Hefner dalje navodi da je pravoslavno stanovništvo, koje predstavlja 44 odsto celokupnog stanovništva Bosne j Hercegovine, bilo malo zainteresovano da se bori za srpske nacionalisti ke ciljeve, da komunizam u normalnim uslovima nije mogao da ra una na ve i broj pristalica me u ljudima koji žive na selu, a njih je 80 odsto; da ve ina stanovništva Bosne i Hercegovine nije žalila za ranijim režimom, ali nije bila oduševljena stvaranjem Nezavisne Države Hrvatske, ve je želela da ostane pod nema kim protektoratom; da je do promene raspoloženja došlo tek kada se je talas masovnih ubijanja pravoslavnog stanovništva, koji je po eo u Lici i na Kordunu, proširio i na Bosnu; da je tek tada to stanovništvo, pod uticajem nagona za samoodržanjem, podiglo ustanak. »Vodstvo ustanka« - naglašava Hefner - »preuzeli su delom srpski nacionalisti, a delom komunisti ki orijentisani intelektualci«, a potom zaklju uje:

»Nemci bi trebali ve jednom da shvate da se od stanovništva koje je izla- gano masovnom uništenju i izdaji od strane ustaša, ne može zahtevati oprostjenje ili ak davanje poverenja režimu koji je do toga doveo . . . *Nemcima bi pre svega trebalo da postane jasno da je jedini nosilac ustaškog pokreta u Bosni i Hercegovini katoli ka crkva. S tim u vezi sarajevski nadbiskup ne dolazi u sukob samo sa svojim službenim bratom u Zagrebu ve i sa ve inom drugih katoli kih biskupa u zemlji. Još aktivnije od nadbiskupa Sari a u Sarajevu angažuju se u ustaškom pokretu u Bosni i Hercegovini sveštenici kalu eri franjeva kog reda . . .*« (kurziv - S. S.).

U nastavku izlaganja navode se konkretni primeri hapšenja i maltretiranja Muslimana:

»Ve je re eno da je nosilac ustaškog pokreta u Bosni i Hercegovini ka- toli ka crkva. Potrebno je da se ukaže i na nehriš ansko ponašanje katoli kih duhovnika, koji ne samo da podsti u ve i predvode ustaše u njihovim pohodima za ubijanje bespomo nih ljudi. Tako je jedan franjeva ki fratar, imenom France- te, pre nekoliko nedelja zahtevao da u iteljica u jednoj osnovnoj školi odvoji svu pravoslavnu decu. On ih je zatim predao ustašama, koji su ih na o igled njihove u iteljice pobili.

Divljanje ustaša, koji su ve inom katolici, prema pravoslavcima, u poslednje vreme sve eš e i prema muslimanima, može se objasniti dejstvom vrlo izraženog kompleksa manje vrednosti. .. Krivicu za to ne snose ni pravoslavni ni muslimani ve religiozni odgoj koji sprovode sveštenici i kalu eri franjeva kog

reda i koji malo ne doprinosi osposobljavanju njihovih vernika za životnu borbu; u svetovnim stvarima je uticaj franjevaca na katolike u Bosni i Hercegovini skroz negativan . . .

injenica je da se od osnivanja Nezavisne Države Hrvatske političko rukovodstvo u Bosni i Hercegovini nalazi u rukama franjevaca; pojedini franjevci u estvuju i neposredno i u državnoj upravi. Ustaše po uputstvima ovoga reda, potpuno slobodno, žare i pale u delovima Bosne koje su zaposlele nemačke jedinice i ubijaju i pljačkaju pravoslavno stanovništvo koliko ih je volja, ukoliko nije zaštićeno od ustanika. Sada su na redu muslimani. Njihova inteligencija je sistematski hapšena, zatvarana u koncentracione logore ili proterivana iz Bosne, pod optužbom da pripada komunistima ili da simpatizira ustanicima...

Prema saopštenju mojih poverenika, agresivnost ustaša u Bosni postaje sada nepodnošljiva i za muslimane. Javnim laskanjima muslimanima ne može se prikriti činjenica da ustaše, pre ili kasnije, i sa njima da postupe isto kao i sa pravoslavnim stanovništvom. Dokazi za to nalaze se u ustaškim tamnicama i koncentracionim logorima, kao i u otvorenim izjavama franjevaca i njihovih ustaških sledbenika da nije daleko vreme kada će se i sa 'balijama' (pogrdan naziv za muslimane) postupiti jednako kao i sa pravoslavnicima, ukoliko se ne vrte u religiju svojih predaka.«

Na kraju izveštaja Hafner zaključuje: »Ljudske nakaze na koje se naslanja ustaški režim uopšte ne shvataju potrebu održavanja društvenih odnosa, pošto nalaze svoj jedini životni smisao u umorstvu i pljački. Taj režim i pored svih **Dre**duzetih mera ne raspolaže sa dovoljno snagom da bi mogao da se održi u zemlji bez pomoći i nema kog oružja . . . Moji poverenici me preklinju da nadležnim organima iznesem njihovo uverenje da u Bosni neće nikada nastupiti normalni odnosi dok iz nje ne bude oteran i poslednji ustaša, pošto svojom pristojnom stanovništvom, bez obzira na veroispovest, oseća ustaški režim kao najveću nesreću koju ni u kom slučaju ne može stalno da trpi. Ako i ovaj apel na Berlin ostane uzaludan, tada treba da se zna da nema koga ne može nikada da postane gospodar situacije u Bosni pre nego što ona bude pretvorena u pustinju bez stanovništva . . .«³⁹

Na pitanje Natanaela Dubravića »tko je za vrijeme i neposredno nakon rata pobio više od 15 tisuća Hrvata iz Hercegovine«, odgovaram: partizani, Rusi, Englezi, Amerikanci i drugi pripadnici Antihitlerovske koalicije. Ta nam je Dubravićeva tvrdnja da postoji »popis imena i prezimena poginulih«, ali samo za pale borbe NOR-a i žrtve fašističkog terora. Za one koji su pali u ustaškim i drugim fašističkim formacijama, do sada nije objavljivan nikakav popis, bar koliko je meni poznato; postoje, doduše, presude onih koji su streljani ili obešeni zbog stravičnih zločina koje su u toku rata počinili, ali je to daleko do 15 tisuća. Bilo bi dobro kada bi Dubravić objavio taj »popis imena i prezimena poginulih«, uz naznaku gde i od koga su ubijeni, koje su oružje nosili i za kakve ciljeve su život položili. Pokušavaju i da diskredituju profesora Novaka i mene, Dubravić je, u

39. *Mikroteka VII* (Mikrofilmovana nemačka dokumenta iz nacionalnog arhiva u Vašingtonu), T-501, snimak 205/000259-265.

stvari, razotkrio sebe, jer u svom tekstu ne izriče nijedan prekor onima koji su počinili više nego udovišne zločine ne samo nad potpuno nedužnim ljudima nego i nad ženama i nejakom decom. Preporučio bih Dubravi u da, umesto uzaludnih pokušaja rehabilitacije onih koji se rehabilitovati ne mogu, podrži akciju koja se ovih dana vodi, a čiji je cilj otvaranje zabetoniranih hercegovačkih jama i dostojno sahranjivanje žrtava koje su zverski poubijane leta gospodnjeg 1941.

GLAVA VI

**BEZUMNI RAZRA UNI SRBA I MUSLIMANA
OKO STOCA BILE E I GACKA
KRAJEM AVGUSTA
I PO ETKOM SEPTEMBRA 1941.**

NOVI SNAŽAN ZAMAH NARODNOG USTANKA U ISTO NOJ HERCEGOVINI

Masovni avgustovski pokolji u apljini, Ljubuškom, Stocu, Ljubinju, Trebinju, Mostaru i Konjicu, pokopali su i posiednje iluzije srpskog naroda u Hercegovini u mogućnost bilo kakavog kompromisa sa ustaškom vlašću. Doveden do ožanjaja, srpski narod se neopozivo odlučuje da radije nestane u neravnoj borbi sa višestruko nadmoćnijim neprijateljem nego da dopusti da i dalje bude nekažnjeno klan. Ta rešenost je u drugoj polovini avgusta prerasla u snažan ustanički polet, koji je zahvatio celu istočnu Hercegovinu i doveo ustašku vlast na ivicu potpunog sloma. Rasplamsale su se teške i krvave borbe duž komunikacije Trebinje-Bileća-Plana-Stolac, oko Gacka, Nevesinja, Ljubinja i Lastve, u Popovom polju i Šumi trebinjskoj. O širini i zamahu ustaničkih akcija rečito govore sačuvana ustaško-domobranska, italijanska i nemačka dokumenta.

Akcije su pocele u stolacskom srezu, odnosno tamo gde su u prvoj polovini avgusta vršeni masovni pokolji preostalog srpskog stanovništva. Naime, 18. avgusta grupa stolackih ustanika napala je, na putu Stolac-Berkovići, jedan kamion u kome se nalazilo 40 domobrana i manji broj civila. Posle kraće borbe, ubijeno je 11, ranjeno 20 i zarobljeno 9 domobrana; zarobljeni domobranci su razoružani, a potom upućeni u Stolac.¹

Dva dana docnije, grupa gatačkih ustanika je postavila zasedu na putu Gacko-Nevesinje, kod sela Ribara, u koju je upao jedan kamion domobrana, ali je šofer kamiona, primetivši da je prepreka na putu slaba, dao gas i projurio prema selu Fojnici. Iza tog kamiona išla su poštanska kola, u kojima se nalazilo desetak vojnih lica i izvestan broj civila. Tom prilikom zarobljeno je 11 vojnih lica, među kojima ustaški rojnici Mahmut Tunović i Mujo Bauk. Domobranci i žandarmi su pušteni da nastavljaju put, sa oružjem. Rojnik Bauk je ubijen na licu mesta, dok su Tunović i dvojica civila (Ahmet Drljević i Šerif Džanković) odvedeni u susedno selo Ljeskov Dub. Tek kada su ih u tom selu detaljno pretresli, saznali su kakvog zlikovca imaju u rukama; kod njega su našli 150 ustaških legitimacija i značke, kao i ovlašćenje o formiranju gatačke ustaške vojnice. Odmah je obrazovan narodni sud, koji je saslušao Tunovića, saznajući da se radi o krvavom ustaškom zločinu (jamar), osudio ga na smrt i pogubio; Drljević i Džanković su, takođe, detaljno saslušani, ali su nakon toga pušteni na slobodu.²

1. *Arhiv VII*, fond NDH, kut. 152, reg. br. 15/2.

2. Isto, kut. 189, reg. br. 52/2.

Dvadeset tre eg avgusta ete narodne vojske iz Zavoda osujetile su pokušaj domobranskih snaga da iz Bile e prodru prema Zavodu i o iste taj prostor od ustani kih snaga, koje su ometale saobra aj na putu Bile a-Trebinje. U više asovnoj borbi domobrani su pretrpeli osetne gubitke - poginulo je 6 i ranjeno 14, dok su dvojica zarobljena; zaplenjeno je više pušaka, jedan puškomitraljez i znatne koli ine municije.³

Sutradan, 24. avgusta, oko 700 ustanika iz Hrguda, Ljutog Dola, Me e, Kubaša, Vranjske, Stupi a, Kubatovine, Hatelja, Trusine i Bež e a, napalo je ustaško-domobransko uporište na Berkovi ima, koje je branila jedna satnija domobrana, 70 ustaša, 20 žandarma i oko 130 naoružanih meštana - Muslimana U samom po etku napada domobranska eta se odazvala pozivu ustanika, napustila Berkovi e i bez smetnje se povukla na Trusinu, u sastav svog bataljona. Mada prepuštene same sebi, pomenute ustaše, žandarmi i meštani pružili su snažan otpor, koji je slomljen tek 25. avgusta izjutra. Poginulo je oko 150 ustaša i naoružanih meštana. Na žalost, poginuo je veliki broj nebora kog stanovništva, delom za vreme borbe, delom u bekstvu, a najviše po završetku borbe, o emu e docnije biti re i.⁴

Dvadeset šestog avgusta napadnuta je i razoružana žandarmerijska stanica na Divinu; zaplenjeno je 15 pušaka, 1 puškomitraljez i oko 2.000 puš anih metaka. etiri zarobljena žandarma su odmah streljana, dok je 11 razoružano, a potom pušteno na slobodu.⁵

Po zauzimanju Divina na red je došla Plana, koju je branila jedna eta domobrana, oko 130 ustaša i preko 350 naoružanih meštana, kao i 14 žandarma. Napad je po eo 27. avgusta u ranim jutarnjim asovima. U napadu je u estvovalo devet ustani kih eta - oko 900 ljudi. Pomenute ustaško-doriibranske snage pružale su tokom celog dana žilav otpor, o ekuju i pristizanje traženih poja anja iz Bile e, Trebinja i Sarajeva. Ali, budu i da pomo nije pristizala, da je municija bila na izmaku i da je borbeni duh branioca bio ozbiljno poljuljan, komandant posade natporu nik Smol i je, 28. avgusta izjutra, pokušao da se probije prema Bile i, ali mu to nije pošlo za rukom; njegove trupe su kod sela Kriva e prisiljene na predaju. Tom prilikom zarobljena su tri oficira, 144 podoficira i vojnika, od kojih je 70 pušteno na slobodu (oni su uspeli da stignu u Mostar), 11 je streljano, dok su preostali, koji su, tako e, bili pušteni na slobodu, po svoj prilici negde poubijani. Posle zarobljavanja grupe natporu nika Smol i a, likvidirana je i žandarmerijska stanica na Planoj; osam žandarma je poginulo, dok su šestorica uspela da pobegnu u Bile u. Naoružani meštani, koji nisu uspeli da se probiju u Bile u, pridružili su se muslimanskom stanovništvu, koje je nastradalo na Berkovi ima i Trusini, o emu e biti re i. Na Planoj je zarobljeno 500 pušaka, 4 puškomitraljeza i znatne koli ine municije i raznog ratnog materijala. Gubici

3. Stevo Vujinovi , *Akcije na sektoru Trebinje-Bile a*, »Hercegovina u NOB«, knj. 3, str. 341-343.

4. Branko Popadi , *Na prostoru Stoca i Bile e*, »Hercegovina u NOB«, knj. 2, str. 631-651.

5. *Arhiv VII*, fond NDH, kut. 143b, reg. br. 49/5-1.

ustanika, u odnosu na ustaško-domobranske snage, bili su neznatni; poginula su tri i ranjeno šest ljudi.⁶

Najveći uspeh postigle su ustanici koje su iz Panika, Miruša, Baljaka i Ljubomira, Tupanjskog gerilskog odreda i Bukovičke, koje su, 27. avgusta, dočekale na Mosku bataljon domobranskog bojnika Čelara i, posle oštredorbe, do nogu ga potukli. Prema izveštaju komandanta Jadranskog divizijskog područja generala Isera, tom prilikom izbačeno je iz stroja 139 domobranskih vojnika i starešina (10 poginulih, među kojima i bojnič Čelar, 21 ranjen i 108 zarobljenih). U ruke ustanika pao je bogat ratni plen: 1 top, 2 minobacača, 4 mitraljeza, 11 puškomitraljeza, 210 pušaka, petoro kola i 23 konja. Zarobljeni domobranci su razoružani i nakon tog pušteni na slobodu. Petnaest zarobljenih ustaša je osuđeno na smrt i streljano.⁷

Dva dana docnije, 29. avgusta, napadnuta je i zauzeta električna centrala u selu Parežu. Straža koja je čuvala tu centralu (jedan oficir i 19 vojnika) zarobljena je, razoružana i upućena u Trebinje.⁸

Nastavljaju i seriju uspešno izvedenih akcija, hercegovačke ustanici koje su 30. avgusta razoružale domobransku posadu na Trusini, koju su sačinjavale sledeće jedinice: 4. četa 7. bataljona 7. domobranskog puka, 2. četa 23. posadnog bataljona 38. puka i jedan vod 1. bataljona 13. puka Jadranskog domobranskog divizijskog područja. Razoružano je ukupno 340 vojnika i starešina, od kojih je zaplenjeno: 340 pušaka, 3 mitraljeza, 5 puškomitraljeza, 20 sanduka pešadijske municije, izvestan broj pištolja, ručnih bombi i drugog ratnog materijala. Niko od zarobljenih domobranci nije ubijen, već su polugoli pušteni da odu u Nevesinje.⁹

Po zauzimanju Plane, ustanici koje su se obrušile na Bile u, u kojoj je vladala opšta pometnja i strah. Zahvaljujući i torrefe, ustanici koje su, u toku noći 28/29. avgusta, prodrle u grad, zauzele žandarmerijsku stanicu i saterale ustaške i domobranske snage u Vojni logor, gde su ih od neminovnog poraza spasile italijanske trupe. Naime, 29. avgusta, dok su se ustanici pripremali za odsudan napad na Vojni logor, s tim da u tom napadu upotrebe na Mosku zaplenjenu haubicu, italijanske motorizovane kolone - koje su se iz Trebinja i Nikšića kretale prema Bile u - prinudile su ustanike ne samo da odustanu od projektovanog napada na taj logor, već i da napuste Bile u, u koju su, oko 12 časova, ušle italijanske trupe.¹⁰

Intervencija italijanskih trupa nije sasvim presekla uspešno započete akcije ustanika, ali se uticaj te intervencije na zamah i snagu tih akcija odmah osetio. Tako, na primer, ustanici koje su iz narodnih zbegova u Iliji, Viduši i Sitnici, napale su 31. avgusta Ljubinje, ali su, posle oštredvodnevne borbe, odustali od daljeg napada, jer su obavešteni da su italijanske trupe ušle u Bile u i zaposele je.

6. Isto, B. Popadi, n. n., »Hercegovina u NOB«, knj. 2, str. 624 i 643.

7. Zbornik NOR-a, tom IV, knj. 1, dok. br. 313.

8. Arhiv VII, fond NDH, kut. 61, reg. br. 20/8.

9. Zbornik NOR-a, tom IV, knj. 1, dok. br. 222.

10. Arhiv VII, fond NDH, kut. 143b, reg. br. 49/6-1.

Odustajanju od napada doprinela je i jaka kiša kao i pojava jakih neprijateljskih snaga koje su od Stoca i sela Ban i a nastupale ka Ljubinju, ohrabrene vestima da im pristižu u pomoć italijanske snage. U ovom neuspelom napadu ustanici su izgubili pet boraca, dok je neprijatelj imao šest poginulih i osam ranjenih vojnika.¹¹

Prvog septembra napadnuta je i zauzeta žandarmerijska stanica u Lastvi. Zarobljeni žandarmi su razoružani, a potom pušteni da odu u Trebinje. Ustanice snage iz Popova polja, Šume trebinjske i Bobana vodile su svakodnevne borbe sa neprijateljskim posadama duž železnice pruge Hum-Zavala i na komunikaciji između sela Dobromana i Veli ana, prisiljavaju i posadu žandarmerijske stanice Grmljani da se povuče u Zavalu. U periodu od 2. do 7. septembra, na ovom prostoru ustanici su zaplenili 6 puškomitraljeza, 56 pušaka i oko 5.000 pušanih metaka.¹²

Gataki ustanici su, uz pomoć Pivljana i Golijana, prisilili (30. i 31. avgusta) domobranske posade da napuste Kobilju glavu, Stepen i Nadine i da se, uz osetne gubitke, povuku u Gacko i Gračanicu; domobranska posada u selu Fojnici je i dalje ostala na svom mestu, jer je njen »zapovednik« Milan Javor sarađivao sa ustanicima. Pošto je upravo u to vreme na teritoriju ondašnjeg gata kog sreza stigao Nikšićki gerilski odred, kojim su komandovali Radojica Rončević, kapetan bivše jugoslovenske vojske, i profesor Ljubo Vušević (odred je imao 80 dobro naoružanih boraca), odmah se pristupilo užurbanim pripremama za napad na Gacko i Fazlagića Kulu. U okviru tih priprema, obrazovani su (na narodnom zboru u Desivoju) Narodno veće i Štab narodnooslobodilačke vojske sreza gata kog. Narodno veće je bilo sastavljeno od 16 uglednih ljudi, a Štab narodne vojske od predstavnika svih vojnih jedinica koje su, u to vreme, dejstvovala na gatakoj teritoriji. Na sastanku ova dva tela razmotrena je opšta vojno-politička situacija i situacija u kojoj se nalazio srpski narod ondašnjeg gata kog sreza. Konstatovano je »da je položaj Srba (u gatakom srezu) veoma težak, da su njihovi životi, životi njihovih žena i djece ugroženi od fašističkih razbojnika i njegovih pomagača«. Stoga je odlučeno da se napadnu i razbiju ustaška uporišta u Gacku i Fazlagiću Kuli.

Pošto su pripreme za »napad« bile više nego očitne, ustaško-domobranska posada u Gacku, na čijem čelu se nalazio bojničnik Ferdo Muslović, zatražila je hitnu pomoć iz Nevesinja, Bile i Gornjeg Bora. Onim je dobilo obavještenje da će pomoći i još u toku 5. septembra i da su italijanske trupe posele Bile u, Muslović je 5. septembra izjutra preduzeo snažan napad na ustanice koje desno krilo kod sela Kravareva i Višnjeva i, uz pomoć ustaških snaga iz Gornjeg Bora koje su napale ustanice s lijeve, prinudio ga na povlačenje. U isto vreme, ustaške snage iz Fazlagića Kule, Gračanice i Gacka i žandarmi poručnika Kindla, uz podršku artiljerijskih oruđa domobranske posade, napale su i spalile sela Srbinje, Medani i Nadine i Rudopolje, o čemu će biti još reči. U pomoć

11. Zbornik NOR-a, tom IV, knj. 1, dok. br. 98; S. Radi, n.d., str. 92 i 93.

12. Isto, dok. br. 310; Slobodan Šakota, *Prve ustanice borbe*, »Hercegovina u NOB«, knj. 1, Beograd 1961, str. 65 i 66.

Gacko hitao je toga dana i jedan oja am domobranski bataljon, koji se nalazio na raskrsnici puteva kod sela Plužina. Njegove glavne snage su, 5. septembra nesmetano stigle u rejon sela Fojnice, jer su među ustanicima bila po elu previranja na ideološkoj osnovi. Naime, pošto su u Nikšiću kom gerilskom odredu glavnu re vodili komunisti, grupa ustanika na ijem elu su se nalazili kapetan Vladislav Hamović i poručnik Mihajlo Koprivica, izbegavala je neposrednu saradnju s tim odredom. Evo šta se o tome kaže u izveštaju komandanta domobranske nevesinjske brigade pukovnika Franja Šimića: »Prilikom nadiranja sa etama od Plužina do Fojnice dobio sam podatke od mještana da se nijesam trebao osiguravati za vrijeme pokreta, jer je, navodno, pomenuta grupa (re je o grupi kapetana Hamovića i poručnika Koprivice) uklonila sve neodgovorne elemente pokraj puta. Stekao sam utisak da ova grupa ne želi imati ništa zajedničko sa grupom pljačkaša, ve da se odmetnula samo radi zaštite života, porodica i imovine, a da je riješena potpomo i red i poredak ukoliko im se garantuje opstanak.¹³

Me utim, ustanička terenska eta iz Površi, kojom je komandovao narednik bivše jugoslovenske vojske Blagoje Stanić, nije dozvolila levokrilnom obezbeđenju Šimiću i kolone da sa oružjem prođu u Gacko; sa ekala je to obezbeđenje u zasjedi kod sela Slivalja i prisilila ga da preda oružje. Tom prilikom zaplenjeno je 50 pušaka, 3 puškomitraljeza i znatne količine municije. Budući da su domobranci bez otpora predali oružje, ispranjeni su (posle bogatog ručka koje im je priredilo stanovništvo sela Slivalja) od grupe ustanika prema Ulogu; komandiru obezbeđenja nije oduzet pištolj.¹⁴

Mada je bilo ovdje vidno da je razvojem događaja tokom 5. septembra projektovani napad na Gacko i Fazlagića Kulu ozbiljno kompromitovan, taj napad je ipak preduzet. Ustaničke snage su u toku noći 5/6. septembra izvršile siloviti juriš na neprijateljeve položaje oko Gacka i, preko sela Lazarića, prodrle u varošicu i zauzele Poljoprivrednu stanicu. Ali, budući da su njihova oba krila bila ukočena snažnim otporom branioaca i centar je morao da se povuče. U dramatičnoj borbi koja je vodena tokom cele noći, ustaško-domobranci su, prema izveštaju njenog komandanta, imala 16 mrtvih i 14 ranjenih, dok su gubici ustanika bili znatno manji: poginula su dva i ranjeno pet-šest boraca.¹⁵

Kao što se iz ovog lapidarnog pregleda vidi, ustaničke borbe u Hercegovini koje su se rasplamsale krajem avgusta i početkom septembra imale su snažan zamah i, tako reći, stihijsku snagu. Gotovo istava isto na Hercegovina, izuzimaju i varošice, bila je oslobođena, a ustaška vlast dovedena na ivicu sloma. Njeni predstavnici upuivali su očajničke depeše italijanskim komandama s molbama i zahtevima za hitnu pomoć. »Moji pokušaji da pomognem jako napadnute posade u Bile i i Plani nisu uspjeli i, ako pomoć ne stigne u najkraćem

13. Dokument se čuva u Historijskom arhivu u Dubrovniku.

14. *Arhiv VII*, fond NDH, kut. 220, reg. br. 50/5-1.

15. Isto, kut. 152, reg. br. 20/5-2; Janko Tadić, *O nekim borbama Durmitorskog NOP odreda u severoistočnoj Hercegovini*, VIG, br. 3/1960.

roku, kriza i slom su neizbežni« - kaže se u depeši komandanta Jadranskog divizijskog područja, upućenoj komandantu italijanske divizije »Marche« posle teškog poraza domobranskih trupa na Mosku, Planoj, Trusini i u Bile i. O širini i zamahu ustaničkih akcija rečito govori izveštaj komandanta italijanskog 6. korpusa generalu Ambroziju, u kome se kaže »da je širina ustaničkog pokreta u Hercegovini uzela zabrinjavajuće razmere«, da oružane snage NDH ne mogu da mu se uspešno suprotstave i da su, stoga, italijanski garnizoni u priobalnom pojasu ozbiljno ugroženi. Na kraju je zatražio da mu se, »u cilju ugušenja ustaničkog pokreta«, stavi na raspolaganje divizija »Katori deli Alpi«, koja se u to vreme nalazila u Crnoj Gori.¹⁶

O evidentna nesposobnost oružanih snaga NDH da se uspešno nose sa pobunjenim srpskim narodom, dovela je do reokupacije demilitarizovane zone od trupa italijanske 2. armije, koja je izvršena u toku septembra 1941. godine. Reokupacija je motivisana potrebom za preduzimanjem »neophodnih mera bezbednosti u cilju odbijanja iznenadnih napada s mora i da bi se apsolutno isključila mogućnost prodora ustanika u primorsku zonu«.¹⁷

Kao što smo videli, ustaničke akcije, koje su se rasplamsale krajem avgusta i početkom septembra, bile su kudikamo organizovanije i uspešnije nego za vreme junskog ustanka. Ali, valja ista i da su se i ovog puta ispoljile krupne slabosti ne samo u pogledu organizacionog ustrojstva ustaničkih eta i njihovog unutrašnjeg reda i discipline nego i radi revanšističkih i osvetničkih težnji prema muslimanskom i hrvatskom stanovništvu, koje su zahvatile znatan broj ustanika i koje se nisu mogle lako obuzdati. U našoj historiografiji je prisutno shvatanje da su pomenute ustaničke akcije organizovali i njima rukovodili komunisti, što se bez velike rezerve ne može prihvatiti. Istina je da je upravo u trenutku kada su se avgustovske borbe počele da rasplamsavaju, u selu Ublima održano (21. avgusta) savetovanje predstavnika sreskih štabova narodne vojske, iz kojih je, gataćim i nevesinjskim srezom, na kome su glavnu reč vodili komunisti, sa Mirom Poparom na čelu. Na tom sastanku je doneta odluka da se odmah preduzme u opšti napad na neprijateljeva uporišta u istočnoj Hercegovini. Neosporno veliki uticaj komunista na zbivanja u ondašnjem gataćem srezu nedvosmisleno potvrđuje sadržaj proglasa Narodnog veća i Štaba narodnooslobodilačke vojske sreza gataćim (i u jednom i u drugom delu nalazili su se docnije istaknuti rukovodioci partizanskog i etničkog pokreta), u kome, između ostalog, stoji:

»... U datom smislu Vijeće sa Štabom narodne vojske je odlučilo:

1. Da se zabrani svako zlostavljanje neboravkog stanovništva (žena, dece, i staraca) na zauzetim teritorijama od fašističko-ustaških bandi.

2. Da se sačuvaju i poštede od paljevina i ruševina sve javne zgrade, kao i privatne kuće, bez obzira kome one pripadaju.

16. Mišo Leković, *Reagovanje Italijana na ustanak u Bosni i Hercegovini - reokupacija demilitarizovane zone*, zbornik 1941. u istoriji naroda Bosne i Hercegovine, Sarajevo 1973, str. 483.

17. *Arhiv VII*, fond NDH, kut. 303, reg. br. 4/6, Musolinijeva depeša italijanskom poslaniku u Zagrebu.

3. Da se zabrani plja kanje i raznošenje na svoju ruku privatnih i javnih dobara, koja su potrebna za obezbe enje potreba narodne vojske.

4. Da se ni jedan neprijateljski vojnik koji se preda, bez obzira (na versku i nacionalnu pripadnost) ne smije ubiti, nego se ima predati komandi narodne vojske, koja e ih predati narodnom sudu, a ovaj e izricati presude savesno i nepristrasno. Stavlja se do znanja svakom vojniku neprijateljske vojske da se ne boje iza i pred taj sud, samo ako nije u esnik ili pomaga zlo ina kih djela izvršenih nad nevinim stanovništvom.

U vezi sa gornjim, Vije e zajedno sa Štabom narodne vojske osu uje sve r ave postupke pojedinaca i grupa, koji su se odigrali u Bile i i ostalim krajevima oduzetim od ustaša, nad nevinim stanovništvom.

Pošteni gra ani sela i varoši, napredna omladino, žene i djeco, bez razlike na vjeru i nacionalnost, prilazite ovoj borbi da bi u zajednici sa velikim narodima Rusije, Engleske, Amerike i Kine, kao i svim potla enim narodima, uništili ovo teško zlo današnjice.«¹⁸

Nije teško uo iti da je ovaj proglas identi an sa proglasima koje su u to vreme izdavala rukovodstva partizanskog pokreta u Crnoj Gori, Srbiji i drugim krajevima zemlje. Ta injenica ne otklanja sumnju u verodostojnost shvatanja prema kojima su komunisti rukovodili avgustovskim akcijama u Hercegovini. Jer, masovan pokolj nedužnog muslimanskog stanovništva na Berkovi ima i Trusini ubedljivo demantuje to shvatanje. Ne ulaze i u to pitanje, navodimo samo neospornu injenicu da ak ni Nikši ki gerilski odred komunisti nisu potpuno držali u svojim rukama; komandant tog odreda, konji ki kapetan bivše jugoslovenske vojske Radojica Ron evi , ubrzo e postati jedan od glavnih organizatora etni kog pokreta u gornjoj Hercegovini. Komunisti e tek posle intenzivnog šestomese nog rada, uspeti da ostvare punu kontrolu nad oružanim ustankom u isto noj Hercegovini.

POKOLJ NEDUŽNOG MUSLIMANSKOG STANOVNIŠTVA NA BERKOVI IMA I TRUSINI

Na sjajne uspehe hercegova kih ustanika u svakodnevnim okršajima sa ustaško-domobranskim snagama krajem avgusta i po etkom septembra 1941. godine, pala je jedna neizbrisiva mrlja. Re je o masovnom pokolju muslimanskog stanovništva iz Dabra, Fatnice i Plane na Berkovi ima i Trusini. Naime, za vreme napada na Berkovi e i Planu, medu ustanicima su se našli ljudi pomra ene svesti, koji su nedužnom krvlju muslimanskog stanovništva uprljali ustani ko oružje. Prema Biltenu Štaba NOP odreda za Hercegovinu od 20. septembra 1941. godine, to sramno delo izvršile su »Crnogorske komitske ete«, što objektivni istori ari ne e i ne mogu prihvatiti, bez obzira na to što su crnogorske komitske grupe u estvovala u tom zlo inu i što su, možda, pripadnici tih eta bili glavni inicijatori pokolja. Jer, mora se pošteno rea da je u tom

18. S. Šakota, n. ., »Hercegovina u NOB«, knj. 1. str. 58-60.

masakru u estvovalo ne mali broj hercegovačkih ustanika, pa čak i komšija nastradalog muslimanskog stanovništva. Neosporna je činjenica da je me u kolja ima bilo dosta ljudi kojima su ustaše neposredno pre toga pobijale blisku rodbinu, kao i onih koji su pobjegli sa jama i gubilišta. U pomenutom izveštaju Uglješa Danilovi navodi da je »opšti pokolj u selu Berkovi ima izvršila eta narednika bivše jugoslovenske vojske Vjekoslava (Vlade) uri a, sastavljena uglavnom od ljudi kojima su pobijene porodice«. ¹⁹ Sve te okolnosti ne umanjuju sramotu koja je tim činom naneta borcima prvog masovnog oružanog ustanka protiv fašističke tiranije u porobljenoj Evropi. To bezumlje se ne može pravdati ni Njegoševom porukom: »Zlo raditi od zla se brani, tu zloinstva nema nikakvog«, jer radilo se o ženama i djeci; zlo koje je naneto njima ne može se ni im pravdati. Što se crnogorskih komitskih eta, koje se pominju u izveštajima rukovodstva NOP-a za Hercegovinu, tiče - re je o etici Sime Erakovića i Radomira (Raka) Lalića, koja je imala svega 30 boraca. Iz kazivanja preživelih svedoka i učesnika tih dramatičnih događaja vidi se da je samo na jami »avkarici« u estvovalo preko 100 ljudi.

Iz kazivanja Anelke Belovića, borca tadašnje Hrgudske ustaničke ete, vide se fragmenti zločina na Berkoviima za vreme opisanog napada na tamošnje ustaško uporište. On, naime, kaže da se pred Hrgudskom etom, koja se nalazila u blizini žandarmerijske kasarne u kojoj su se bile zabarikadirale ustaše i žandarmi, pojavila poveća grupa žena i dece, dok je komandir ete Savo Belović pokušavao da ih ohrabri i umiri, naišla je grupa ustanika sa Trusine, kojom je komandovao Vlado Radan, i plotunima iz pušaka pobila sav taj narod; ovek o kome je reč nije pripadao ni crnogorskim komitskim grupama ni etici Vladi uri a. Najnovija istraživanja pokazuju da je od neboračkog stanovništva na Berkoviima stradalo 185 lica, uglavnom žena, deca i staraca. ²⁰

Još strašnju sudbinu doživelo je stanovništvo ondašnje divinske i planske opštine, koje je, ohrabreno činjenicom da u tim opštinama nije bilo masovnih pokolja Srba, sa ekalo ustaničke ete u svojim kućama. Ubrzo se, međutim, pokazalo da je to bila fatalna greška. Još za vreme borbi oko Plane, komitske i revanšističke grupe koje su predvodili Radomir Lalić, Simo Eraković, Damjan Miović, Anto Bjeleći, Radoslav Vuković i dr., pošli su da ubijaju nedužno muslimansko stanovništvo i hajdučkim pljačkama njegovu imovinu. Upravo u vreme kada su se vodili pregovori o predaji Plane, ove grupe hvataju (u selu ete u) 14 lica iz porodice Atovića i Bajramovića, zverski ih muče i ubijaju na najgrozniji način. Posle predaje Plane, nasilje i pljačka uzimaju sve više maha. Rukovodstvo ustanika (ukoliko se ovde uopšte može govoriti o jedinstvenom rukovodstvu) je o evidno nemoćno da obuzda stihiju. Plana, Orahovac, ete i ostala muslimanska sela bukvalno su pustošena. Računa se da je iz ovih sela opljačkano preko hiljadu grla sitne i krupne stoke. Ali, pljačkaši se time nisu zadovoljili, već su, iz iste mira, pošli da ubijaju nedužno muslimansko stanovništvo; ukupno je za vreme pljačkanja i pustošenja pomenutih muslimanskih sela ubijeno 25 lica.

19. Zbornik NOR-a, tom IV, knj. 1, dok. br. 204.

20. A. Belović, n.d.

Suo eno sa o evidnom nemo i da obuzda stihiju, rukovodstvo NOP-a za Hercegovinu, sa Mirom Poparom na elu, odlu ilo je da svo muslimansko stanovništvo evakuise u Bile u, jer je ocenilo da se, ukoliko ostane na svojim ognjištima, masovan pokolj ne e mo i izbe i. Na nesre u, umesto u Bile u, to stanovništvo je (na li nu želju) upu eno prema Stocu, u pratnji dvadesetak boraca ustani ke ete sela Davidovi a. Tako je duga ka kolona u kojoj se nalazilo oko 400 lica (uglavnom staraca, žena i dece), sa zavežljajima preko ramena, krenula, 2. septembra izjutra, iz sela Fatnice prema Stocu. Me utim, na putu izme u Divina i Berkovi a, kolonu je presrela jaka grupa naoružanih revanšista i šovinista, koja je najpre prisilila naoružanu pratnju da se povu e prema selu Davidovi ima i njoj prepusti bespomo no muslimansko stanovništvo. Novi pratioci su odmah pokazali svoje užasno surovo, zapravo razbija ko lice; po eli su da tuku i maltretiraju nemo ne starce, žene i nejaku decu. U prvi sumrak doterali su ih na Berkovi e i zatvorili u tamošnju žandarmerijsku stanicu, na sli an na in kao što su ustaše zatvorile prebilova ke žene i decu u »Silos« na Modri i. U toku no i su ih temeljno pretresli i oplja kali, silovali mla e žene i djevojke, da bi sutradan izjutra poterali sav taj nesre ni narod prašnjavim makadamom prema Trusini, baš kao Buljanove ustaše Prebilov ane prema Šurmancima i jami »Golubinki«. Razlika je samo u tome što sejama na Trusini zove » avkarica« i što su ubice bili pripadnici srpske nacionalnosti. Pokolj muslimanskih žena, dece i staraca izvršen je gotovo na identi an na in kao Prebilov ana u Šurmancima. Ubijeno je ili živo survano u jamu 365 lica. Kada se tome dodaju oni koji su ubijeni na Berkovi ima dobija se zastrašuju a cifra od 526 lica.²¹ Užasno svirep na in umorstva tih nevinih žrtava vidi se, bar delimi no, iz kazivanja jednog preživelog svedoka - devojke Hadžere atovi (udate Bijedi), koje je zabeležio Branko Popadi .

Na po etku razgovora Hadžera je rekla da je 28. avgusta 1941. godine, sa velikom grupom komšija i rodbine, napustila svoju ku u u selu e u i pobjegla u Fatnicu, jer je grupa razbojnika, koju je predvodio Radomir Lali , pohvatala i svezala desetak muškaraca - atovi a i Bajramovi a i iavno ih iskasapila noževima. Posle tog zlo ina uplašeno stanovništvo e a pobjeglo je u susedno selo Fatnicu. Tu je ostalo do 2. septembra izjutra, kada je, sa žiteljima ostalih fatni kih sela krenulo prema Stocu, u pratnji grupice naoružanih ustanika.

»Pokret se« - kaže Hadžera - »normalno odvijao do sela Bijeljana, gdje nas je stigla pove a grupa naoružanih ljudi u vojni kim i žandarmerijskim uniformama. Sve do tog trenutka bili smo uvjereni da e nas sprovesti u Stolac, kao što su nam rekli. Me utim, kada su naši pratioci odjednom iš ezli i kada nas je preuzela pomenuta grupa pridošlica, zavladao je pani an strah. Novi pratioci su prema nama postupali vrlo grubo, zapravo surovo; bilo je tu prosta kih psovski, šamaranja, vrije anja. Kada smo pred ve e stigli u Berkovi e, došlo je do velike gužve, jer se našoj pratnji pridružio veliki broj naoružanih ljudi, koji su divlja ki po eli da nasr u na nas, prijete i uništenjem. uli su se doduše i glasovi da

21. Vid.: B. Popadi , n. ., »Hercegovina u NOB«, knj. 2, str. 631-351; Asim Pervan, *Ljudi i doga aji u fatni kom kraju*, »Hercegovina u NOB«, knj. 2, str. 749-777.

fatni ki Muslimani nisu zaslužili takvo zlostavljanje. U prvi sumrak zatvorili su nas u žandarmerijsku kasarnu na Berkovi, ima, oko koje su bile postavljene jake i do zuba naoružane straže. U toku te strašne besane noći i odveli su 11 lica (devet odraslih muškaraca, jednu ženu i jednog djeteta aka), proglasili ih ustašama i zvjerski pobili. Nas su temeljno pretresli i opljačkali; odnijeli su sve što im se u inilo da ima bilo kakvu vrijednost. Mlade žene i djevojke odvodili su u jednu kancelariju i tamo se tokom cijele noći i nad njima življavali.

U osvit 3. septembra krenuli smo prašnjavim makadamom uz trusinske strane; u našoj pratnji je sada bilo preko sto ljudi. Kada smo izbili na Trusinu, skrenuli smo sa puta koji vodi za Nevesinje udesno i uputili se ivicom dabarskih greda do jedne udoline, oivičene ljeskovinom. Mada potpuno svjesni da nas vode u smrt, bježati nijesmo mogli, jer su nas satjerali u tu dolinu, opasanu lancem vojnika sa puškama uperenim u nas. Tu smo ostali oko jedan sat da bi dželatci izvršili pretres, svakog pojedinačno. Poslije toga otpočelo je odvođenje na jamu 'avkaricu', koja se nalazila tu u neposrednoj blizini. Odvodili su grupu po grupu od po 10 osoba, s tim što su svaku osobu vodila po dva dželata izmeću sebe. Oko jame se nalazilo desetak odabranih ubica koje su preuzimale žrtve, snažno ih udarale kundakom u slepo nicu ili potiljak i otiskivale u jamu. Ja sam me u posljednjim došla na red. Gurali su me iz ruku u ruke do ivice ambisa, gdje sam dobila snažan udarac u potiljak; ožiljak od tog udarca nosi u do groba. Kada sam se negdje pri dnu jame osvijestila, napipala sam u mraku bezdana bočnu rukavac u koji sam se zavukla i tako zaštitila od udaraca onih koji su bačeni poslije mene. Zahvaljujući tome nijesam bila ozbiljnije povrijeđena.»

U nastavku razgovora, Hadžera je rekla da se ubrzo uverila da u gomili leševa ima živih i poluživih osoba, meću kojima se nalazila i njena bliska drugarica Alija Glavovi. Izvesno vreme su zajedno tamnovale i objavale na dnu bezdana, uzimaju i ostatke hrane iz torbi poubijanih i piju i vodu iz pištalina u jami. Kada je nestalo hrane, Alija je pokušala da izađe i iz jame. Pošlo joj je za rukom da se popne do samog vrha, ali se tu spotakla i stropoštala u ambis; od teških povreda koje je tom prilikom zadobila ubrzo je umrla. Hadžera je ostala sama, u društvu leševa i slepih miševa (svi koji su bili živi u meću vremenom su poumirali), da polako skapava od gladi. Ali, baš kada se pomirila sa tom strašnom sudbinom, u jamu je sletela jedna avka (po tim pticama je jama i dobila naziv »avkarica«). Uspela je da je uhvati, oterupa je i pojede. To joj je dalo snagu, pa je iz sveg glasa pozvala da zapomaže. Imala je sreću, jer su je pozvali iz nevesinjskih sela - Studenaca i Bežanića, koji su joj nekoliko dana bacali hranu - sira i hleba. Na kraju su, nakon 80 dana provedenih u ponoru pakla, došla četvorica ljudi iz pomenutih nevesinjskih sela i izvukli je iz jame. Bili su to, po Hadžerinom sećanju, dva Tomovića, jedan Tammdžija i jedan Radovanović. Mada je bila potpuno iscrpna, živi leš, Hadžera se brzo oporavila i preživela rat.

Vraćajući se sa »avkarice«, dvadesetak jamara došlo je 4. septembra u Fatnicu, gde se nalazilo oko 25 lica onih muslimanskih porodica koje su aktivno saradivale sa ustanicima (Bajramović, Čomić, Pervana, Selimović), s

namerom da ih pokolju. Na sreću, tu se našla grupa partizana, sa Mirom Poparom na čelu, koja je sprečila pokolj, da bi u toku noći i odrasle muškarce krišom prebacila u Bile u, a žene i decu u selo Vranjsku, kod porodice Milidragovića; tu su ostali oko 15 dana, nakon čega su otpremljeni u Bile u. Ovde valja reći da su spašene i dve porodice Hobota iz sela Milavića (ukupno 22 lica). Te porodice se nisu uključile u povorku smrti, koja je iz Fatnice krenula prema Stocu, već su pod zaštitom svojih komšija Srba otišle u Milaviće, zahvaljujući tome, spašene.²²

Branko Popadić navodi da je na osnovu sećanja o evidenciji, sudskih spisa, sačuvanih spiskova i drugih materijala, identifikovano preko 30 najistaknutijih organizatora i izvršioaca pokolja muslimanskog življa na Berkovićiima i Trusinićima to:

Anto Bjeletić, Damjan Miović, poručnik bivše jugoslovenske vojske, Rako Lalić, podoficir, Simo Eraković, komita iz Banjana, Vjeković, podoficir bivše jugoslovenske vojske, Todor Uljarević, žandarm, Dušan Jakšić iz sela Korita, takođe žandarm, Savo Vuković, zemljoradnik iz Preraca, Radosav Vuković iz Meke Grude - žandarm, Špiro Babić iz Hodžića - žandarm, Petar Samardžić iz Rogovića - žandarm, Jovan Vujović, zemljoradnik iz Davidovića, Spasoje Rogan zemljoradnik iz Strupića, Luka Kojović iz Berkovića, Mirko Savović iz Ljutog Dola - žandarm, Vlado Radan zemljoradnik iz Trusinića, Mitar Kulišić iz Seline, Slavko Andrić iz Strupića, Vlado Dedijer, trgovac iz Kljenka, Milorad Kapor, trgovac iz Beograda, Pantović iz Berkovića, Milovan Kojović iz Berkovića, Ljubo Kojović iz Berkovića, Boško Ilić iz Bijeljane, Vaso Ilić iz Davidovića, Dušan Ivković, trgovac iz Kljenka i drugi.²³

Na žalost, imena žrtava nismo u mogućnosti da navedemo, jer bile ka opština još nije objavila knjigu žrtava fašističkog terora.

Na kraju ovog poglavlja ističemo da je Hadžeratić, u pomenutom razgovoru sa Brankom Popadićem rekla da nedela zlotvora najčešće plaćaju nedužni. Ako se želi da se zločin ne ponovi, ne sme se zaboraviti. Kao što smo iz prethodnog teksta videli, organi vlasti i društveno-političke organizacije u poratnoj Hercegovini nisu tako mislili. Jer, i nad ovom jamom, masovnom grobnicom nedužnih Muslimana, kao i nad onima koje su napunjene Srbima, još uvek caruje korov. Teška je zabluda misliti da će se na taj način pobediti od istorije i izbrisati iz ljudskog pamćenja jedno zlo vreme koje nam je ostavilo »Golubnja e«, »Jagodnja e«, »Gavranice«, » avkarice« i druge znane i neznane masovne ljudske kosturnice, koje će se pamtiti dokle god na zemlji postoje bitak koja pamte, u to možemo biti potpuno sigurni. Poslednji je zadatak da se svestrano podrži široka društveno-politička akcija, čiji je cilj da jubilarnu pedesetu godišnjicu tog bezumnog bratoubilačkog satiranja kosti mučenika ne dočekaju u tamnim ponorima bezdanica, već da se izvade na svetlo dana i dostojno sahrane, tamo

22. Zabeleška o razgovoru sa Hadžeratić -Bijedić koju je 1975. sačinio Branko Popadić.

23. B. Popadić, n. d., »Hercegovina u NOB«, knj. 2, str. 648 i 649.

gde su sahranjivani njihovi preci; da se na podignutim spomenicima ili kriptama, svejedno, napisu istinite poruke, koje e opominjati mlade naraštaje da ne dopuste ponavljanje tog tragi nog davno prošlog vremena. Time bi se sa ratne generacije asnih boraca za slobodu skinuo odijum sramotnog zaborava tolikih ljudskih žrtava.

STRADANJE SRBA SELA SR EVI A PO ETKOM SEPTEMBRA 1941.

Krajem avgusta i u gata kom kraju nastavljeni su krvavi razra uni izme u Srba i Muslimana. Naime, 17. avgusta ubijen je, kod sela Fojnice, mecima ispaljenim iz jednog vojnog kamiona, Trivko Zirojevi iz sela Dubljevi a. Dok se kupao u Rijeci primetio je da jedan vojni kamion juri prema mostu »Erceglji« i pokušao da pobegne u obližnju šumu, ali su zlikova ki meci bili brži od njega. Obavešteni da je to delo gata kih ustaša i da e sutradan izjutra tim putem pobe i iz Gacka za Mostar bivši ustaški logornik Smajo Dili , jedan od glavnih organizatora masovnih junskih pokolja gata kih Srba, grupa ustanika je, 20. avgusta, postavila zasedu na putu Gacko-Nevesinje, u koju su, kao što smo videli, uleteli ustaški zlo inci Mahmut Tunovi i Mujo Bauk. Desetak dana docnije, ta ista grupa ustanika, koju je predvodio poru nik Mihajlo Koprivica, postavila je novu zasedu, ali sada na putu Nadini i-Fojnica i u saradnji sa Samoborsko-lipni kom partizanskom etom. U tu zasedu je upao jedan kamion, u kome se nalazilo devet domobrana i petnaestak civilnih lica. Prema izveštaju komandira žandarmerijske stanice u Fojnici, od 1. septembra 1941, taj kamion je iz neposredne blizine obasut puš anom i mitraljeskom vatrom, od koje je na licu mesta poginulo šest ljudi (Pašo, Osman, Mustafa i Dervo Prguda, iz sela Ravni, te Zajim Kaijina i Murat ustovi iz Gacka) i teško ranjena žena Smaja Dili a Še a. Svi zarobljeni domobrani su razoružani, a potom pušteni »da idu kuda su pošli« (interesantno je da nijedan od njih nije poginuo). Sa njima su puštena i neka civilna lica, dok je troje dece Smaja Dili a (Muhamed, Miralem i Dika) i k erka ustaškog zlo inca Mahmuta ampare Nafa odvedeni u šumu. Teško ranjena majka pomenute dece pala je iza nekih džakova i tako ostala neprime ena. Sude i po kazivanju nekih u esnika u ovom doga aju, ustanici su nameravali da Dili a decu zamene za predsednika solunskih dobrovoljaca u Gacku Filipa Starovi a, koji je me u prvima uhapšen i nekud oteran, ili, pak, za ve e koli ine municije. Tu nameru je osujetila grupa ljudi pomra ene pameti, koja je nedužnom krvlju te dece uprljala ustani ko oružje. Bili su to, piše Obren Starovi , »Miloš Bjelogri , Maksim Milinkovi i još neki«. Oni su u toku no i pobili sve etvoro dece, pošto su prethodno silovali maloletnu k erku Mahmuta ampare, motivišu i to prljavo delo osvetom za silovanja koja je vršio njen otac u junu 1941. godine, kada se nalazio na dužnosti ustaškog logornika u Gacku.²⁴

24. Obren Starovi , *Partija i slobodarski narod*, »Hercegovina u NOB«, knj. 2, str. 317-344; Savo Skoko, *Krvavo kolo gata ko*, feljton objavljen u »Dugi«, br. 383, 384, 385 i 386/1988.

Pet dana nakon toga, na udaru divlje ustaške horde iz Fazlagi a Kule našlo se selo Sr evi i, rodno mesto glasovitih hercegova kih hajduka iz druge polovine XIX veka - Petka i Stojana Kova evi a. Smešteno na jugozapadnom rubu Gata kog polja, pod planinom Bjelašnicom, potpuno otvoreno prema varošici Gacku, od koje je udaljeno oko pet kilometara, i svojim isto nim delom, tako re i, zalepljeno za kompleks sela Fazlagi a Kule - ovo selo je, u stvari, predstavljalo svojevrstu predstražu srpskih sela zapadnog dela Gata kog polja prema tom ustaškom »Alkazaru«. Selo je ukupno imalo 33 doma instva (30 Kova evi a, dva Popovca i jednog Miloševi a), za ondašnje prilike uglavnom imu nih. Mada odnosi izme u Sr evi a i susednih muslimanskih sela, u celini uzev, nikada nisu bili prisni, pojedini doma ini i njihove familije održavali su bliske prijateljske i kumovske veze; šišano kumstvo Milana Kova evi a i Osmana Baši a poštovano je isto kao i kršteno. Bilo je, razume se, i onih koji su izazivali za evice i sva e, ali su me uljudski odnosi sve do kapitulacije Jugoslavije, aprila 1941, bili snošljivi.

Me utim, posle uspostavljanja ustaške vlasti, situacija se iz osnova izmenila, jer je ustaškim funkcionerima pošlo za rukom da uvuku znatan broj Kuljana u zlo ine i plja ku, o emu je ve bilo dosta govora. Za vreme masovnih junskih pokolja gata kih Srba, Sr evi i su, iako su bili na dohvat ruke kulskih ustaša, pošte eni, a znalo se da su Kuljani zazirali od Kova evi a ne samo uo i rata nego ak i posle uspostavljanja ustaške vlasti. O tome re ito govori prekor Adema ustovi a, upu en grupi ustaša iz sela Klju a koja je gonila grupu Milovi a iz sela Zagradaca na Koritsku jamu: »Kuda gonite naše poštene komšije Milovi e, što ne gonite Kova evi e iz Sr evi a. Alaha mi njih ne smijete!«

Tvrđnje da su Sr evi i pošte eni zato što je izme u tamošnjih Srba i Muslimana iz Fazlagi a Kule postojao dogovor da se uzajamno štite i pomažu na klimavim su nogama. Jer, valja imati na umu injenicu da oni koji su ve po etkom juna zagazili u krv do kolena, nisu ni pomišljali da poštuju taj dogovor. Pre e biti da su oni, tokom junskih pokolja, ostavili Kova evi e na miru, smatraju i da im oni ne e i ne mogu izma i. Neki tvrde da su ekali jesen, kada se reka Mušnica izlije iz korita i vodenim obru em opaše Sr evi e gotovo sa svih strana. Ne može se potpuno isklju iti ni pretpostavka da su dželati pustili žrtve da mirno skupe letinu, da bi se dokopali gotovih plodova. Bilo kako bilo, nepobitna je injenica da su kulске ustaše ekale pogodan trenutak da se, sa njima svojstvenom brutalnoš u, obruše na svoje srpske komšije u selu Sr evi ima, s tim da toj razbojni koj akciji pribave nekakav zakonski legitimitet. Ta prilika im se pružila po etkom septembra 1941. godine.

Naimej kada su otpo ele pripreme za napad na Gacko, u planini Bjelašnici, nedaleko od sela Sr evi a, pojavio se Jakov Bjelica, sa grupom naružanih ljudi iz Oputne rudine. Re je o starom komiti, koji je u toku prvog svet-skog rata, s grupom odmetnutih istomišljenika, kažnjavao austrougarske špijune (jednome od njih zaklao je vola i meso odneo u svoju bazu u planini Bjelašnici). Po završetku rata dobio je dobrovolja ku zemlju u Baranji, kod Belog Manastira, ali je on li no nije obra ivao, ve se zaposlio kao uvar lovišta u Belju, pa se s puškom nije razdvajao ni u mirnodopskom periodu. Za vreme aprilskog rata

pobegao je ispred Ma ara i, sa grupom Bjelica (bra e i bliskih ro aka), stigao u Gornju Vrbicu, naoružan, razume se. Kako su ubrzo italijanski okupatori izdali proglas u kome su zahtevali bezuslovnu predaju oružja, tim povodom je održan (negde polovinom maja) skup Vrbi ana, na kome je Jakov kategori no izjavio:

»Pobjegao sam ispred Ma ara, ali se s puškom nijesam rastavio. Oružje ne u položiti nikome. To nijesam u inio u prvom, pa ne u ni u drugom ratu. Danas je puška ravna ljudskog glavi. Bez nje bih se osje ao izgubljen, kao bez glave. Zar da me okupator hapsi, internira i mu i kao životinju. Ne, takvo poniženje ne bih mogao preživjeti. Radije u umrijeti!«²⁵

Kada mu je skrenuta pažnja da se mora povinovati odlukama ve ine, Jakov se na to uopšte nije obazirao, kao što se nije obazirao na odluku rukovodstva KPJ za Crnu Goru kojom se zabranjuje komitskim grupama iz Crne Gore da upadaju na teritoriju Hercegovine, koja mu je saopštena. Neopozivo rešen da sam sebi bude starešina, baš kao i u prvom svetskom ratu, Jakov se, kada su otpo ele neposredne pripreme za napad na Gacko i Fazlagi a Kulu u kojima je trebalo da u estvuju i banjsko-vu edolski borci, nije uklju io ni u jednu etu narodne vojske ili, pak, gerilskog odreda, ve se sa grupom od desetak istomišljenika zaputio u planinu Bjelašnicu. U toj, njemu dobro poznatoj planini, izabrao je bazu, a potom se sa petoricom ljudi spustio u selo Sr evi e, smestio u ku u Gojka i Stevana Miloševi a i zatražio od seljaka da pošalju hranu preostalom delu njegove družine, koji je ostao u planini. Me utim, dvojica Kova evi a (Rade i Milovan), koji su sa hranom upu eni u Bjelašnicu, pali su u ruke Kuljana i oterani u selo Baši e, gde su ih preuzeli žandarmi iz Gacka; obojica su docnije uspela da pobegnu iz gata kog zatvora.

Saznavši od pohvatanih Kova evi a za prisustvo grupe Banjana u planini Bjelašnici, kod sela Sr evi a, komandant posade u Gacku major Ferdo Muslovi izdao je, 4. avgusta, usmeno nare enje da se izvrši pretres ne samo toga sela nego i Medani a, Lukovica, Gradine, a po mogu nosti i Ljeskova Duba, i na taj na in obezbedi desni bok kolone domobranskog pukovnika Šimi a, koja je 5. septembra u ranim jutarnjim asovima imala da krene (sa raskrsnice puteva kod sela Plužina) u pomo Gacku. Muslovi se »hrabro«_odlu i na taj korak, jer je upravo toga dana dobio obaveštenje da mu, pored Šimi eve kolone od preko 1.000 ljudi pristižu u pomo italijanske snage koje nastupaju pravcem Bile a-Plana-Gacko i preko 300 ustaša iz Gornjeg Borca. U akciji su imali u estvovali ustaški rojevi iz Fazlagi a Kule, Cemice i Medani a, žandarmi, ustaše i finansi iz Gacka, kao i polu eta domobrana i vod topova 13. domobranskog puka

Tim nare enjem Kuljani su dobili zeleno svetio za uništenje sela Sr evi a. U akciji su u estvovali ne samo naoružani ljudi nego i oni bez oružja, da bi se dokopali bogate plja ke. No u 4/5. septembra, ustaški strelja ki strojevi su neopaženo poseli sve dominantne položaje oko sela (Osoje, Plandište, Orlje), sa kojih su flankirnom vatrom mogli da tuku svaki deo Sr evi a. Kada je svanulo,

25. Jevto Bjelica, *Nemirna granica*, Beograd 1984, str. 52-64.

Žandarmerijska stanica u selu Fojnici kod Gacka, zapaljena u februaru 1942. godine

pozvali su sr evi ke Srbe da ne pružaju otpor, ve da se odmah skupe na sredini sela i predaju oružje, isti u i da u tom slu aju »nikome od njih ne e faliti ni dlaka s glave«. Nalaze i se u, tako re i, bezizlaznoj situaciji, Sr evi ani su uputili trojicu Kova evi a (Lazara, Milana i Mijata), na Osoje, gde se nalazio »glavni zapovjednik« kulskih ustaša Mušan Džeko, sa svojim najbližim saradnicima. Prema iskazu Lazara Kova evi a, pregovara i su tamo, pored Mušana Džeka, našli Ahmeta Džeka i Zajka, Aliju i Ibra Muhovi a. Oni su uveravali pomenute Kova evi e da uopšte nisu krenuli na Sr evi e ve na Lukovice, Gradinu i Ljeskov Dub, ali da ne mogu ostaviti naoružane Srbe i Crnogorce u selu Sr evi ima za svojim le ima, pa radi toga neodložno zahtevaju da im Sr evi ani predaju oružje i grupu Crnogoraca koja se nalazi u selu; ponovili su da im se, tobože, u tom slu aju ništa r avo ne e dogoditi.

Znaju i veoma dobro šta vrede ustaške garancije i data obe anja, Sr evi ani se ni trenutka nisu dvoumili šta im u toj dramati noj situaciji valja initi; nedoumice je bilo samo u pogledu izbora pravca kojim treba krenuti u proboj da se spašava što se spasit može. Brzo je izabran onaj koji, preko benta (ustava na reci Mušnici) kod starog mlina, vodi ka najbližim pošumljenim ograncima planine Bjelašnice. Za proboj obru a odre eno je devet naoružanih ljudi, a u zaštitnicu samo trojica. Kao što se vidi, selo je imalo samo 12 pušaka (ra unaju i i šestoricu Crnogoraca), prema preko 400 pušaka, desetak puškomitraljeza i dva topa, kojima su raspolagale pomenute ustaško-domobranske snage.

im su se uverili da od predaje oružja i grupe Crnogoraca ne e biti ništa, ustaško-domobranske snage su sa svih strana napale selo. Napad su podržavala dva brdska topa, tuku i »Navijala« i prostor oko ku a Lazara i Nikole Kova evi a. Ša ica boraca odre ena za proboj jumula je preko benta, privukla na sebe neprijateljevo levo krilo i time prakti no otvorila obru za izvla enje nebora kog stanovništva. Iskoristivši rokiranje ustaških snaga sa levog krila ka bentu, ve ina nebora kog stanovništva se povukla preko uprije u Donjem Selu i dalje ispražnjenim prostorom prema planini, št i ena vatrom trojice boraca. Evo kako je taj dramati an proboj opisao jedan od neposrednih u esnika Sveto Kova evi :

»Prizor dramati an, poput masovnog spektakla u ratnim filmovima - itave porodice, muško i žensko, staro i mlado, sa djecom u naru ju i malim zavežljajima u rukama, kre u se od svojih ku a sredinom sela u pravcu mjesta zamišljenog proboja, gdje se ve za ela borba. Ustaška milicija ga a rafalima i puš anom paljbom po ovoj golorukoj koloni od dve tri stotine eljadi, koja srlja, pada i ustaje nastavljaju i kretanje brisanim prostorom, jer se nema gdje zakloniti. Od Gacka pristižu domobranske kolone poljem, uz dejstvo topova ija se grmljavina miješa sa lelekom žena i vriskom neja i u paklenu ratnu simfoniju. . .

No, sre om u nesre i, ustaška milicija je u prvom redu bila motivisana olakom pobjedom radi bogate plja ke, a nije bila spremna da mnogo krvari, pa se sa lijevog krila skupila ka centru i mjestu zapo etog proboja, ostavljaju i nehotice nezatvoren zapadni izlaz prema Medani ima i Lukovicama, kroz Jcoji se izvukla

glavnina neja i i nenaoružanih muškaraca. U selu su ostali samo sedmoro starijih i obolelih (osoba), koje su zaštitili pristigli domobrani i sproveli u gata ki zatvor, odakle su kasnije pušteni.

Ina e, ha koga su Kuljani naišli tome nije bilo više života. Drasti an slu aj desio se sa mladom ženom Darinkom Kova evi , koja je nosila nejak o dijete na grudima. Jedan od ustaša iz Kule pucao je kroz nju i dijete istim metkom. Pošto je pala sa mrtvim djetetom, sva krvava, na ivici života i smrti, ustaša je, uvjeren da je i ona mrtva, po eo da joj skida zlatnu burmu s ruke; kako to nije išlo glatko, drugi mu je doviknuo: 'Sijeci prst, šta se mu iš!'. Kada se ustaška horda udaljila u selo radi plja ke, nesre na Darinka se, iako teško ranjena, pridigla i sklonila u šumu sa svojim mrtvim djetetom. Rane je preboljela i sa svojom tužnom porodicom otišla da živi daleko (od svojih Sr evi a) - ak na Nijagarine vodopade u Kanadi, gdje se poslije rata iselila sa itavom porodicom.«²⁶

Gotovo identi nu sudbinu doživela je i Anica Kova evi (žena Stojanova), izuzetno lepa i privla na osoba, oko koje su se, dok je bila devojka, otimali gata ki momci; razlika je samo u tome što je u ovom slu aju preživelo dete, a majka poginula. Ona je, naime, pod fijukom kuršuma napustila svoju ku u i, sa jednoipogodišnjim sinom Mladenom u naru ju, krenula u duga koj koloni naroda u bežaniju. Ubrzo je, me utim, pala pogo ena zlikova kim kuršumima. Mali Mladen je, ne shvataju i šta se doga a, ostao na grudima mrtve majke, pripijaju i se uz njih. Na sre u, pored njih je naleteo Zdravko Kova evi , zgrabio Mladena i izneo ga iz pakla, živog i zdravog (Mladen je sada inženjer, zaposlen u Sarajevu).

U izveštaju komandira žandarmerijskog voda u Gacku poru nika ure Kindla, napisanog 8. avgusta, tj. tri dana posle tog doga aja, navodi se daje selo Sr evi i zauzeto uz pomo »topovske vatre«, ali da je Srbima pošlo za rukom da preko zapadnog dela sela izbegnu u planinu; potom se dodaje da je poginulo »20-30 etnika«. Za ovog Paveli evog oficira, bez elementarne ljudske a kamoli oficirske asti, svi Srbi su etnici, bez obzira na pol i godine starosti. Kada je ve re o teškim ljudskim žrtvama koje su Sr evi i pretrpeli tom prilikom, valja re i da je poginulo ukupno 20 osoba, od dece u kolevci do osamdesetogodišnjaka, i to: Kova evi Blagoje, Ruža, Miluša, Dara, Mileva, Vidak (Trifkov), Miloš, Nikola, Stojan, Anica, or e, Vidak (Jolov), Veselin i Cvijeta; Miloševi Gojko, Stevo, Jela i Olga. Poginuli su još i Miodrag Košuti , koji se zatekao kod svojih ujaka u Sr evi ima i stari komita Jakov Bjelica, koji je poginuo na bentu, za vreme proboja ustaškog obru a.²⁷

Nastavljaju i taj pogromaški pohod, ustaške horde su, toga dana, zauzeli još i sela Medani e, Nadini e i Rudo Polje i spalile Malu Gra anicu. Sve što je zate eno u tim selima (uglavnom staraca i starica, jer su mla i na vreme pobjegli) zverski je poubijano. Tako, na primer, u Rudom Polju su uhvatili samo Andriju Gojkovi a i njegovu ženu Milicu (i jedno i drugo je imalo preko 70 godina);

26. Sveto Kova evi , *Mali mozaik sje anja*, »Ratna se anja iz NOB«, knj. 3, Beograd 1981.

27. Isto; *Arhiv Jugoslavije*, ZKRZ BiH, inv. br. 55.701.

Andriju su svezali i bacili u bunar da tamo skapava, dok su Milicu zaklali u jednoj šumici pokraj sela, i pored njenog leša vezali jednog ovarskog psa: taj pas je, rpe utim, desetak dana glodao koru sa drveta za koje je bio vezan, ali leš nije dirao. U Maloj Graanici, selu u neposrednoj blizini Gacka, poubijani su svi žitelji srpske nacionalnosti koji su zateeni kod svojih kuća: Bjeloglav Stevanija (stara 36 godina), Popovi Gospava (67 god.), Popovi Jole (56 god.), Popovi Petra (62 god.), Ivkovi Bosiljka (82 god.), Ivkovi Miloš (43 god.) i Ivkovi Špiro (36 god.). Prema nekim podacima oni su pobijeni 29. juna 1941. godine.

Gacko, snimljeno u proleće 1942. godine

Sva ta sela su varvarski opljačkana, naročito Srbevi, iz kojih je oterano preko 2.000 grla sitne i krupne stoke i odneto sve što je imalo bilo kakvu vrednost, od žita, mrsa, odeće, obuće, nameštaja, posteljine, posuđa, podova iz soba, crepa i japije sa krovova, do letaka (vrsta ljese) i pridruge iz torova oko sela. O tome ima tragova i u sačuvanim ustaško-domobranskim dokumentima. U pomenutom izveštaju komandira žandarmerijskog voda u Gacku, pored ostalog, se kaže: » im su oružnici ušli u selo, seljaci muslimani, kako oni koji su bili naoružani tako i oni bez oružja, pošli su da pale* i pljačkaju napuštene kuće (zapalili su samo nekoliko praznih štala, prim. S. S.), iznose i iz njih sve iole vredne predmete. Potpisani je svim silama nastojao da spreči paljenje i pljačku.

Ali, kako su muslimani sve više nadolazili iz okolnih sela, to je bilo nemoguće... Pljačkaši su bili iz sela Bašića, Kule, Muhovića i iz Gacka...»²⁸ Ovdje valja reći da je prosta i oskrnavljena pravoslavna crkva, sazidana još u srednjem veku.

U izveštaju komandira domobranske čete, koja je u estvovala u napadu na Srđeviće, natporučnika Petruševića, s tim u vezi, posebno se podvlači:

»Moja zaštitnica naišla je na seljake ustovi Osmana iz Gračanice i amparu Šaćir iz Gacka kako se svaku oko šporeta i ostalih stvari uzetih iz kuće Veljka Višnjevca iz Nadinića, a koje su kolima nosili u svoje selo; njihova imena sam dobio od Junuza Vukotića iz Nadinića.«²⁹

Krvavo hercegovačko kolo delimično je prekinuto reokupacijom druge (demilitarizovane) zone od trupa italijanske 2. armije, koja je izvršena u toku septembra 1941. godine.

Neuspeli pokušaji smirivanja uzavrelog hercegovačkog područja

Snažno rasplamsavanje opšteg narodnog ustanka srpskog naroda u svim krajevima pod vlašću Nezavisne Države Hrvatske tokom avgusta 1941. godine, navelo je komande nemačkih i italijanskih trupa na zaključak da se ustaška vlast u tim krajevima neće moći održati bez njihove neposredne podrške i pomoći, i da Srbi, posle krvavog plaćenog iskustva, nikada neće predati oružje toj vlasti. Iskusni obavještač »Abvera« Artur Hefner, u svom strogo poverljivom izveštaju od 27. avgusta 1941. godine, naglašava daje ustaški režim toliko kompromitovan da se životi nemačkih vojnika ne bi smeli žrtvovati za spašavanje jednog takvog režima, izuzev tamo gde to neodložno zahtevaju nemački interesi. Po njegovom mišljenju »ustaški režim je već u samom početku uinio neoprostivu grešku prelazeći preko činjenice da je hrvatska država, u današnjim granicama, sastavljena iz više nacionalnosti, u kojoj Hrvati predstavljaju jedva 50 odsto, a Srbi 30,5 odsto stanovništva. Tu činjenicu« - nastavlja Hefner - »ne mogu da izmene ni pokušaji (koji nemaju nikakvog osnova) da se muslimani, koji predstavljaju 12 odsto stanovništva, proglase Hrvatima. Verovanje da se hrvatska nacionalna država može stvarati silom je zabluda.

Rezultati te nerealne politike ustaškog režima su poražavajući. Govori se da je kao žrtva ustaških razularenih instinkata palo već oko 200.000 Srba. Da li je taj broj prevelik ili prenizak može se ustanoviti tek u budućnosti. Ipak je već sada dokazano da su ustaše u mnogim gradovima Bosne i Hercegovine pobile muški deo pravoslavnog stanovništva, koje je u većini. Sada na isti način pobunjeni Srbi postupaju sa muslimanima i Hrvatima, uništavajući na isti način njihova sela, kao što su radile ustaše sa srpskim selima.«³⁰

28. Arhiv VII, fond NDH, kut. 220, reg. br. 50/5-1.

29. Dokument se čuva u Historijskom arhivu u Dubrovniku.

30. Nacionalni arhiv u Vašingtonu X-T-501, 265/000268-287, Mikroteka VII.

Ustaški kolja i i kolja ke u Jasenovcu

U izveštaju se dalje navodi da u privredi NDH vlada kaos, koji je uzeo katastrofalne razmere, i posebno podvla i da 90 odsto stanovništva ove države smatra kao jedino ispravno rešenje »da nema ka vojska zaposedne itavo podru je i zavede vojnu upravu«. Iz prethodnog izlaganja videli smo da italijanski komandanti nisu bili voljni da svoje trupe šalju u pomo ugroženim ustaško-domobranskim posadama sve dotle dok nije postignut sporazum o reokupaciji druge zone. Ne treba mnogo pameti da se shvati da je osnovni cilj i nema kih i italijanskih okupatora bio pacifikacija pobunjenog podru ja. Teza da su Italijani huškali Srbe protiv Muslimana, koja se iz propagandnih materijala KPJ uvukla u istoriju (verovatno i iz ustaško-dotnobraskih dokumenata), bez ikakvog je osnova, suprotna elementarnoj logici i zdravom razumu. Naprotiv, Italijani su nastojali ne da potpale ve da smire uzavrelo ustani ko podru je, pored ostalog i objedinjavanjem antirevolucionarnih snaga u zemlji, bez obzira na versku i nacionalnu pripadnost, u borbi protiv partizanskog pokreta u svojoj okupacionoj zoni. Ova tvrdnja se može potkrepiti nizom prvorazrednih dokumenata italijanske provenijencije.

Naime, uvereni da je genocidna politika ustaške vlasti oterala srpski narod u šume, odnosno u naru je komunista, Italijani su, pored vojni kih, preduzeli i niz politi kih mera radi što brže pacifikacije nemirne Hercegovine. U tom cilju, oni su, na konferenciji sa predstavnicima ustaške vlasti, koja je 26. avgusta održana u Zagrebu, zahtevali »da od 1. septembra ne sme više biti regularnih i neregularnih (divljih) ustaša u demilitarizovanoj zoni«; regularne ustaške jedinice morale su napustiti tu zonu, a neregularne predati oružje. Što se domobraskih trupa dislociranih u toj zoni ti e, one su se od 1. septembra morale pot inititi italijanskim komandama. Pored toga, na konferenciji su razmotrena i pitanja

civilne vlasti, javnog reda i bezbednosti, tretmana ustaške milicije i žandarmerije itd. Mada su domobranske trupe tretirali kao savezni ke, Italijani su nastojali da one, u što ve em broju, napuste demilitarizovanu zonu.³¹

Pristupaju i reokupaciji druge zone, Italijani su, proglasom koji je iz aviona rasturen po celoj Hercegovini, upozorili stanovništvo da e uništiti svako selo iz koga se ispali makar jedan metak protiv italijanske vojske i pozvali ga da u roku od 48 asova preda oružje. U proglasu je posebno naglašeno da svima onima koji se odazovu pozivu i vrate svojim ku ama, »italijanska oružana sila jam i za njihovu sigurnost, za slobodu i imovinu njihovu«.³²

Iako su italijanski okupatori želeli, kao što rekosmo, da stvore jedinstven front svih antirevolucionarnih snaga u borbi protiv partizanskog pokreta, njihova glavna pažnja bila je usmerena prema Srbima, jer su veoma dobro znali da se u redovima ustanika nalaze gotovo isklju ivo pripadnici srpske nacionalnosti. Stoga su nastojali da, s ciljem što brže i što efikasnije pacifikacije pobunjenog podru ja, od najvatrenijih pobornika restauracije režima Kraljevine Jugoslavije stvore antikomunisti ku dobrovolja ku miliciju (Milizia volontaria anticomunista) i da je aktivno angažuju u borbi protiv partizanskog pokreta.

Kao dokaz svoje spremnosti da srpskom narodu garantuju li nu i imovinsku sigurnost, Italijani su na reokupiranom podru ju stavili pod gotovo isti okupacioni režim hrvatsko, muslimansko i srpsko stanovništvo, što je žestoko revoltiralo ustašku vlast. Pored toga, dozvolili su otvaranje srpskih trgova kih radrgi i zanatskih radionica po svim hercegova kim varošicama i gradovima; omogu ili va enje iz jama i dostojno sahranjivanje žrtava ustaškog genocida; povelu istragu protiv najeksponiranijih ustaških zlo inaca, pa su ak neke od njih osudili na smrt; vra ali vlasnicima - Srbima oplja kanu imovinu itd., itd. Na drugoj konferenciji, koja je održana 15. i 16. novembra u Opatiji, italijanski predstavnici s zahtevali: da vlada NDH izda odredbu o široj amnestiji, »da bi se ljudi mogli vratiti svojim ku ama«; da se stanovništvu koje se vratilo u svoja prebivališta garantuje život, vrati oduzeta imovina i pruži materijalna pomo u podizanju porušenih ku a; da se niži inovnici vrate u službu iz koje ih je isterala ustaška vlast i da se onima koji su ispunili uslove za penziju daju penzije koje im pripadaju; da se otvore škole koje e mo i da poha aju i srpska deca; da se dinar zameni kunom itd.³³

Tolerantan odnos italijanskih vlasti prema srpskom stanovništvu, izazvao je nedoumicu i previranje u ustani kim redovima na pitanju daljeg vo enja oružane borbe, odnosno njenog usmeravanja protiv italijanskih okupatora, na emu su komunisti uporno insistirali. Jer, valja imati na umu injenicu da je srpsko stanovništvo Hercegovine, naro ito ono koje je živelo po gradovima i varošicama, doživelo reokupaciju kao zaštitu od biološkog istrebljenja, koje mu je pretilo pod ustaškom vlaš u. Zbog toga je jedan deo pripadnika ranijih politi kih partija, odnosno prvaka tih partija, inovnika i oficira bivše jugoslovenske vojske

31. M. Mišo Lekovi , n. ., zbornik 1941. u istoriji naroda Bosne i Hercegovine, stt 483.

32. Zbornik NOR-a, tom XIII, knj. 1, dok. br. 139.

33. Isto, dok. br. 130 i 178.

podržavao pacifisti ke mere okupatorskih vlasti, isti u i da Italijani ne diraju srpski narod ve da ga, naprotiv, štite od ustaškog noža, pa bi napad na njih samo omogu avao ustaškim kolja ima da nastave sa zlo inima genocida nad srpskim narodom. Taj rezon je, nesumnjivo, bio blizak shvatanjima obi nih ljudi, naro ito onih koji su neposredno bili ugroženi od ustaša. Zato nije nikakvo udo što je posle reokupacije došlo do zastoja, koji je trajao sve do pred kraj novembra. Me utim, svi pozivi italijanskih vlasti da se preda oružje bili su uzaludni; ustaškim pokoljima desetkovano srpsko stanovništvo više nikome nije verovalo. O tome Uglješa Danilovi , u ve navo enom izveštaju, s razlogom, konstatuje: »Srpsko stanovništvo, koje ini ogromnu ve inu i isto noj Hercegovini, neprijateljski je raspoloženo prema okupatoru, vidi u njemu glavnog krivca za pokolj nad Srbima i ne pomišlja da se razoruža. Ono gotovo i ne silazi u gradove niti je voljno da prizna nikakvu vlast odatle.«³⁴

Italijanske trupe u rejonu Plane na molitvi, u prole e 1942. godine

Ni divlje ustaške horde u Hercegovini nisu pomišljale na razoružavanje, a o ustaškoj vojnici da i ne govorimo. »Regularne« ustaše, tj. zloglasna Hercegova ka bojna Ivana Heren i a, koju su sa injavali najistaknutiji ustaški kolja i, pobegla je ispred italijanskih trupa u zapadnu Bosnu, da bi tamo nastavila masovne pokolje Srba, sa isto onakvom bestijalnoš u kao što je to inila u Hercegovini. Daleko bi nas odvelo opisivanje zlo ina koje je po inila ta bojna u Livnu, Kupresu, Glamo u, Jajcu i drugim mestima zapadne Bosne, pa emo, umesto toga, citirati samo dva izveštaja, koji poti u od visokih državnih funkcionera NDH i koji, neposredno i uverljivo, govore o krvavim tragovima koje

34. Isto, tom IV, dok. br. 204.

je za sobom ostavljala Hercegovina kao ustaška bojna U prvom izvještaju Vrhovno oružničko zapovedništvo, pored ostalog, isti e:

»U Jajcu vlada puna anarhija. Sto osamnaest ustaša, koji su pobjegli iz Mostara i Hercegovine ispred italijanske vojske - ve ino muslimana iz Gacka i Mostara, vrše velike zločine u Jajcu i okolini. Veliki župan Bakrija Kadini pao je u nemilost kod ovih ustaša. U gradu anskim krugovima priča se da ga uvaju vojnici sa bombama od eventualnog napada ustaša. Kotarski predstojnik Stefani u tolikom je strahu da ima nekoliko stanova, koje ne mora mijenjati kako ga ustaše ne bi uhvatile. . . Prije četiri dana zaklano je u pravoslavnoj crkvi u Jajcu 158 grkoisto njih osoba, koje su se, na izdati proglas generala Lakše, vratile svojim kućama. Ustaše (Hercegovci) ne ubijaju puškom, ve jedino nožem u vrat. . .»

Drugi izvještaj, koji potječe od domobranskog pukovnika Mate Rupića, nosi naslov *Pokolj u Jajcu*, i u cjelini glasi:

»Koncem mjeseca kolovoza ove godine došlo je u kotaru Jajca kom do nemira usljed uсталih arkanja etnika, radi čega su stanovnici obližnjih sela, među njima i grkoistošnjaci, iz straha pred mogućim nasiljem, dobrim dijelom izbjegli u Jajce, gdje su sklonjeni po raznim prostorijama, privatnim kućama itd. Među izbjeglicama bile su pretežno žene sa djecom, te nemoćni starci, koji su svojim dolaskom imali upravo da olakšaju vojne operacije, koje su obzirom na razvoj događaja bile u izgledu.

Do vojne akcije konačno je došlo. Pre nego se je išta imalo od strane vojske preduzeti u svrhu uspostavljanja reda i protjerivanja napadača iz mjesta Jezera, koje leži 10 km zapadno od Jajca, pozvala je vojska jednim proglasom, a to je bila i obznanila na uobičajen način po selima, sva lica koja se ne nalaze kod svojih kuća da se kući i povrate, jer će se u protivnom smatrati licima koja namjeravaju da se odupru vojnoj akciji.

Ovom pozivu vojske između ostalih odazvali su se i seljaci grkoisto njvere svih obližnjih sela koja su dolazila u obzir, te su dapače dolazili u samo Jajce i prijavljivali se vlastima, koje su im izdale neke potvrde o tome, zatim pismene dozvole za slobodno kretanje do svojih kuća itd. Neki od njih, da bi otklonili od sebe svaku sumnju, da ma šta imaju s etnicima, ostali su dapače u samom mjestu Jajcu, izražavajući na taj način svoju lojalnost i želju da potpomognu svaku akciju koja je upravljena u pravcu uspostavljanja reda i sigurnosti, te stvaranja mogućnosti da se siromašni izbjegli i nevini svijet vrati zajedno s njima svojim kućama.

U ovo vrijeme stiže u Jajce jedan odred njemačke vojske. Nekako istovremeno stiže u Jajce 400-500 divljih ustaša, poznatih pod imenom 'Hercegovina ke ustaše' ili ukratko 'Hercegovci', ve ino muslimani. Njihov dolazak u Jajce izazvao je u gradu izvjesno uzbuđenje kod svih građana Šapuća i se da su to isti oni koji su bili u Glamoču, Livnu . . . Priča se da je u tim mjestima počinjen pokolj. Ovo uzbuđenje za par dana prelazi u strah. Nije ni čudo. U ovom malom gradu, nekadašnjem ponosu bosanskih velikana, a poznatim po

jedinstvenim prirodnim krasotama, žive danas mirni Jajani, u veini Hrvati - katolici, ponosni svojom prošlosti. Oni ne žele nikakvih događaja koji bi doveli u pitanje njihov spokojni život, njihovu radost u ljepotama svoje okolice i želju da ovu pokažu mnogobrojnim strancima, koji ih posjećuju. Oni ne žele da dolaze u sukob sa svojim sugrađanima drugih vjera. Oni zamjeraju nekolicini nevaljalaca, koji se godinama bez posla kreću u jaja kim ulicama, kada pokušavaju da to učine da bi iskoristili današnje prilike u svoje lične svrhe.

Strah Jajana za par dana postaje opravdan. 'Hercegovci' počinju da piju i da se opijaju. Pijani vade noževe, ljube ih i prijete; u njihovom društvu su jaja ki nevaljalci, kriminalci i džepari. Njihovo društvo nije slučajno. Ono što ne mogu sami, mogu zajedno s 'Hercegovcima'. Oni se, pijani, daju nagovoriti na sve.

Tridesetog kolovoza počinju hapšenja mirnih građana i seljaka. Obitelji njihove izbezumljeno trče ulicama, pitaju, mole nadležne. - Za hapšeničke se ne zna gdje su. Ne zna se ni ko ih je uhapsio. - To ne zna ni civilna ni vojna vlast. Zapovjednik njemačke vojske u Jajcu, na molbu zaprepasanih žena, pokušava da im pomogne. Zna se samo to da su ljudi odvedeni od istih uličnih tipova, koje su poštenu građani davno prezreli.

Ustanovljuje se konačno da se hapšenički nalaze u bivšem sokolskom domu, gdje 'Hercegovci' stanuju. Ličnim zauzimanjem zapovjednika naše i njemačke vojske spašeni su životi zatvorenih državnih službenika, ali ne i životi seljaka, koji su tako i bili zatvoreni, premda su uzalud pokazivali dozvole vlasti o slobodnom kretanju, dokazivali i objašnjavali da su nevini. Ovi ljudi su bez ikakvog razloga, osim što su grkoisto nevjere, tu čini nemilosrdno kundacima po prsima, le i krstima, do nesvijesti; zapovijedano im je da se skinu, vučeni su zatim za mošnje po tavanu sobi u kojoj su se nalazili, udarani oštrim gvozdanim predmetima u glavu sve dotle dok lobanja ne bi prsila i tako dalje, da napokom budu odvedeni i ubijem, mogu i na najgrozniji način. Prije da se da je teško i u podrumu sokolskog doma, između ostalih, zaklan jedan namještenik Šipada, inače Hrvat Jedan 'Hercegovac', poslije ovako ogavnog posla, pojavljuje se, na zaprepasanih prisutnih, sav krvav u lokalu jaja kog gostioničara Augusta, pijan vadi krvav nož, liže ga na očigled zaprepasanih pogleda gostiju i naručuje dva špricera - jedan za sebe, a drugi za svog druga (krvavi nož).

Ovi se događaji ponavljaju. Nestaje na taj način osam seljaka i radnika jajačke tvornice Elektrobosna, koji su prisiljeni (da bi došli na svoj posao) proći kroz zgradu u kojoj 'Hercegovci' stanuju, a koji ih na prolazu hvataju.

Slijedi zatim pljačka. Upada se u privatne kuće i ucjenjuje obezglavljena sirotinja; ona im daje sve što ima samo da sačuva goli život. Onaj ko nema, mora novac posuditi. Urađuje u Jajcu, navodno, prima na popravak od samozvanih (divljih) ustaša neobičan broj zlatnih lanaca, satova, prstenja - sve sumnjivog podrijetla.

U gradu vlada zaprepasanih. Građani Hrvati, katolici i muslimani, obrađuju se vlastima za pomoć. Međutim, kotarski predstojnik i Veliki župan izgleda da se osjećaju tako i ugroženi, jer u stvari ne mogu ništa učiniti, a i ono što hoće i što bi mogli ne smiju, jer se svaki njihov korak prati. Pravo za učini i

iznena enje izazvalo je me u gra anima to što je jednoga dana, na isti na in, lišen slobode i proveden kroz grad od navedenih ustaša, blijed kao krpa - ina e odli an stariji ovjek i Hrvat, kotarski predstojnik Stefani , kao i to da se pred ku nim vratima Velikog župana nalazi jaka straža. emu to - pitaju se gra ani, kada nije postojala nikakva opasnost u tom asu od etnika, budu i da je vojska ve bila o istila od etnika mjesto Jezero i krenula prema Šipovu, (udaljenom) 23 km od Jajca.

Svoje negodovanje prema 'Hercegovcima', Jaj ani su po eli izražavati i na taj na in što su otvoreno po eli tražiti da ('Hercegovci') u estvuju u vojnim operacijama protiv etnika, da idu na položaj, a da ostave na miru gra ane od kojih im ne prijete nikakva opasnost. Ukoliko je neko kriv, neka se izvede pred sud, neka se strijelja, vikali su gra ani, daju i oduška svojoj srdžbi.

'Hercegovci' su zaista pošli na položaj. Stigli su u Jezero, koje je vojska ve bila o istila, i pošli dalje. Ovdje su se zaustavili, pohvatali sve žene, i djecu i starce grkoisto ne vjere, koji nisu uspjeli i mogli da uteknu ispred etnika, a koje je vojska u svom prolazu ostavila na miru - doveli ih u op insku staru zgradu i, dok mještani muslimani (katolika nema) nisu ni slutili šta im se može dogoditi, sijevnuo je nož raskalašnih divljih ljudi. Ova sirotinja poklana je na najgrozniji na in bez ikakvog razloga i povoda ... Još onda kada je vlast službeno izvršila uvi aj, bilo je me u zaklanim još živih, koji su molili da im se život dokraj i.

Ovo mjestance koje stranci mnogo posje uju radi prirodnih ljepota, naro ito radi neobi no lijepog prirodnog jezera na kome leži, na ovakav je na in okrvavljeno. Mještani muslimani napustili su u znak revolta odmah ovo mjesto, otvoreno izražavaju i svoje gnušanje prema krvavim djelima, koja su ih ne samo lišila njihovih sugra ana, sa kojima decenijama žive u dobrim odnosima, nego i njihovih najljepših uspomena, u kojima su im se i djedovi rodili.

Isto ovo po injeno je u još nekim selima.

Treba napomenuti i naro ito istaknuti da ovo klanje nije imalo nikakve veze sa borbama protiv etnika, jer tu etnika nije ni bilo.

Na ovaj na in i ovom prilikom poklano je oko 165 lica, koliko seje moglo na brzinu ustanoviti. Me utim, nije isklju eno da je ovaj broj ve i, kada bi se ra unala sva ona trupla koja je tih dana kroz Jajce nosila rijeka Vrbas, radi ega je moralo biti obustavljeno kupanje na jaja kim plažama.

U me uvremenu, da ne bi došlo do sli nih neželjenih doga aja u samom mjestu Jajcu, gdje se nalaze mnogi grkoisto njaci koji su se na poziv vojske odazvali, te državni inovnici grkoisto ne vjere koji su ostali do danas u službi Nezavisne Države Hrvatske, s nekoliko siromašnijih ljudi koji su od dvadesetak porodica grkoisto ne vjere ostali u Jajcu, a kona no u interesu reda i mira, što je opet bio preduslov za jedan uspješan vojni ki poduhvat - preduzeta je od strane vojske i vlasti jedna preventivna mjera: sva lica grkoisto ne vjere morala su se skloniti na jedno mjesto. Kako je u to vrijeme bilo mnogo izbjeglica, u pomanjkanju drugih prostorija, stavljena je jedna grupa u grkoisto nu crkvu, druga u sinagogu, a inovnici sa još desetak gra ana u prostorije jedne jaja ke banke. Postavljena je i straža; bili su to nekad oružnici, a nekada vojnici.

Navedene ustaše povratile su se uskoro iz Jezera u Jajce. Saznali su da se svi grkoisto njaci nalaze u preventivnom pritvoru. Po ele su ponovo prijetnje, opijanja itd. Pojedinci su pokušali da silom udu u prostorije, gdje su bili zatvorenici. U gradu se otvoreno ve pri a da e svi zatvorenici biti poubijani. Gra anstvo sviju vjera djeluje na sve mogu e na ine na vlast, da se sprije i krvoproli e. Odgovorni to obe avaju, ali ni sami više nijesu sigurni. Kotarski predstojnik, primjerice, preno i svake no i u drugoj ku i, jer mu se prijeti. Veliki župan još se uvijek osigurava oružni kom stražom. Vojska preduzima sve što je mogu e da se sa uva red. Jednog dana, izme u 1. i 15. rujna ustaše otvoreno traže da im se svi zatvorenici predaju. Zapovjednik mjesta, natporu nik Mandelo, uspijeva da ih sprije i u njihovoj strahovitoj nakani.

Jedne no i, oko 11 sati, stotinu ustaša svladava stražu, izvodi iz crkve i temla neispavane i izgladnjele starce, žene i djecu, veže ih žicom dvoje po dvoje, trpa u kamion i vozi u pravcu katoli kog sela Podmila ja, na udaljenosti oko etiri kilometra. Ovdje ovi nesretni ljudi izlaze na zapovijed iz kamiona da bi moglo otpo eti jedno od nezapam enih, najstrašnijih i najkrvavijih zvjerstava. Dok 97 uva stražu, trojica po inju nemilosrdno da kolju. Presijecaju krvni ki vratove iz kojih šiba krv. Ono što nije na ovaj prizor izgubilo svijest, nat ovje anskim krikovima i jaukom, koji se prolamaju kroz no , bude dobre seljake katolike sela Podmila ja, koji bespomo no doživljavaju isto toliko teške trenutke. Nikakve molbe iznemoglih staraca, zalamanje ruku žena i djece ne pomažu. uje se kroz no samo izbezumljeni glas krvnika u ljudskoj spodobi: »Kolji, - udaraj za vrat nožem, - više se kopra.« Ve svi e, a klanje još traje; tri su krvnika, a sto i osamdeset pet mu enika. Sve manje krikov dok nije umuknuo i posljednji. Uprskani nevinom krvlju traže od seljaka katolika da kopaju rake. Bacaju se poluživi ljudi u rake. Humka na ovom nevi enom groblju još se kre e od živih tjelesa, a iz zemlje uje se još pokoji glas poluživog o ajnika.

Ovako se odigrao doga aj po pri anju seljaka katolika, koji su pri klanju morali biti prisutni, kopati rake.

Gnušanje i revolt muslimana i katolika, kada se saznalo o doga aju, bio je neopisiv.

Istaknuti treba da se me u nastratialim - pored seljaka, trgovaca i op inskog bilježnika - nalazilo, kako se navodno ustanovilo, osam lica koja je vojska upotrebljavala u svoje svrhe prilikom poduzetih operacija kao kurire i pregovara e, te ih je baš iz ovih razloga htjela osigurati.

Iza ove no i traže se i ostali zatvorenici, među kojima se nalaze državni inovnici, da se zakolju na isti na in. Javno po lokalima pri aju oni: »Danas dolaze šeširdžije na red«. Radi se o državnim inovnicima koji se i danas nalaze u službi, što je najbolji dokaz da se nikada nijesu ogriješili o probitke hrvatskog naroda. Odlu nim držanjem zapovjednika mjesta pri unog natporu nika Alojza Mandelca i Stanka Korajzla, oba namještenici Elektrobosne u Jajcu, sprije en je tre i pokolj i spašen život etrdesetorice ljudi.

I dok vojska zajedno sa njema kom odbacuje etnike, uspostavlja red i vra a izgladnjele izbjeglice svojim ku ama, dotle oni isti iz Podmila ja odvode

krupnu i sitnu stoku iz sela da onemogu e bijednom svom narodu i posljednju ishranu ove zime.«³⁶

Nije nikakvo udo što su pokolji o kojima piše Mate Rup i , neosporno astan ovek bez obzira na to što se nalazio u vojsci jedne fašisti ke tvorevine pretvorene u državu logora i smrti, bukvalna repriza onoga što se u junu i avgustu te teške ratne godine doga alo u Hercegovini, jer su ih po inili isti ljudi. Oni su, kao što je ve re eno, zbog tih zlodela morali da beže ispred onih istih fašisti kih okupatora koji su ih doveli na vlast; u pore enju sa njima, ti okupatori bili su pravi an eli.

Mada sa stratišta kod sela Podmila ja niko od žrtava nije uspeo da pobegne, ipak su se našli živi svedoci koji su naveli imena trojice kolja a o kojima se govori u citiranom dokumentu. Bili su to seljaci hrvatske nacionalnosti iz sela Podmila ja koji su bili prisiljeni da kopaju rake za poklane Srbe. Prema njihovim iskazima, 185 mu enika o kojima govori Mate Rup i , zaklali su: Halid Voloder, ovek o ijim je groznim zlo inima u Gacku i drugim krajevima Hercegovine u prethodnom tekstu bilo re i; Mujo Baši , zlo inac koji posle stravi nog pokolja nedužnih ljudi kod Podmila ja, pred Rezakom Tiri em gostioni arom iz Jajca, »liže krvav nož kojim je te no i klao« i govori: »Ove no i zaklali smo 160 Srba iz tempia i pravoslavne crkve, a ako danas ne odemo pokla emo i 80 šeširdžija iz-banke«; tre em je ime Ivica a nadimak » a « (prezime mu svedoci nisu zapamtili), mladi u dobu izme u 18 i 20 godina, koji se u kafani Rezaka Tiri a,

Vjekoslav Maks Luburi jedan od najkrvolo njihov ustaških zlo inaca, poreklom Hercegovac

pred više ljudi, hvalio daje te no i zaklao 70 ljudi i pokazivao krvav nož kojim je klao. Osim njih, svedoci isti u da je i Šerif Badžak, tako e Hercegovac, te no i klao sa pomenutom trojicom. Oni su, tvrde svedoci, klali ljude kao brave, po redu jednog za drugim. Kada im je jedan usplahirani mladi rekao: »Zar ete me, zbilja, zaklati ovako mladog, tek mi je 17 godina«, jedan od njih ga je »tešio«, rekavši: »Mi emo tebe polako«, i odmah po eo da mu preseca grkljan, bez žurbe - lenjo³⁷

Dok su »regularne« hercegovske ustaše, od kojih je formirana zloglasna Heren i eva bojna, nastavile klanje Srba u zapadnoj Bosni i drugim krajevima NDH, »neregularne« (divlje) ustaše su to inile u Hercegovini, naro ito u onim njenim delovima koji su pripadali tzv. tre oj (proširenoj) zoni. Naime, Italijani nisu preduzimali nikakve represivne mere protiv onih koji nisu predali oružje, niti su zalazili u naselja udaljena od glavnih komunikacija, a naro ito ona koja su pripadala tre oj zoni. Tako su ostali pod oružjem oni kompleksi muslimanskih sela (Fazlagi a Kula, Bora i Bjelimi i) od kojih je srpskom narodu gornje Hercegovine pretila najve a opasnost. Oni su, budu i da ih je ustaška vlast ubrzo reorganizovala na milicijskoj osnovi i time legalizovala kod italijanskih okupatora, bezmalo punu godinu dana predstavljati snažna ustaška uporišta, odakle su se divlje ustaške horde kao lavina izlivala na okolna područja (prema Gacku, Nevesinju, Kalinoviku i Fo i) seju i pustoš i smrt.

Zahvaljuju i tome, ubrzo je postalo o evidno da reokupacija, bez obzira na to što su ispred italijanskih trupa pobjegli najistaknutiji ustaški kolja i, ne e zaustaviti krvave bratoubila ke razra une u Hercegovini. Jer, valja imati na umu injenicu da su verski i nacionalni odnosi bili tako zaoštreni, daje izgledalo da se opšti pokolj na verskoj osnovi ne e mo i izbe i. Stoga je oblasna organizacija KPJ u Hercegovini preduzela niz mera u cilju obuzdavanja zapenušenog šovinisti kog talasa, me u koje spada i proglas Narodnog ve a i Štaba narodnooslobodila ke vojske sreza gata kog, koji smo delimi no citirali u prethodnom tekstu. Strahuju i da se oružane akcije ustanika ne pretvore u bratoubila ke razra une, oblasno rukovodstvo NOP-a je bilo prisiljeno da privremeno »bremza« te akcije, dok se politiki dobro ne pripreme. Valja, me utim, re i da su hercegovski komunisti zakasnili sa tim merama. Prvi proglas Oblasnog komiteta KPJ za Hercegovinu, kojim se osu uju masovni pokolji Srba, izdat je sa velikim zakašnjenjem - posle poslanice mostarskog katoli kog nadbiskupa Alojzija Mišića, o kojoj je bilo govora. Pored toga, u pomenutom proglasu nije re ena prava istina hercegovskom narodu. Tamo se, naime, izme u ostalog, kaže:

»Krvavo kolo koje su zaigrali po našoj Hercegovini izdajnici hrvatskog naroda, krvolo ne sluge krupnog njema kog kapitala Ante Pavelić i njegove ustaše, nastavlja se. Poslije pokolja u Gacku, Trebinju, Ljubinju, Nevesinju, Ljubuškom, Mostaru i ostalim mjestima, ustaški dželati hrvatskog i srpskog naroda i muslimana, zaredali su sa novim pokoljima. Po apljini, Stocu i Mostaru kolju se ljudi, žene i djeca. U duboke jame boksitnih rudnika (na

37. Arhiv Jugoslavije, ZKRZ BiH, inv. br. 7441/1.

Širokom Brijegu) pobacano je na stotine poubijanih, ranjenih i zdravih ljudi, a među njima ogroman broj muslimanskih i srpskih radnika i seljaka.«³⁸

Ne treba mnogo pameti da se u citiranom delu ovog proglasa hercegovačkih komunista uoči i težnja i jeste cilj uspostavljanje veštačke nacionalne ravnoteže i simetrije u broju žrtava ustaškog genocida, koja se u posleratnoj politici koja praksi dovesti do betoniranja hercegovačkih bezdanica sa nesahranjenim žrtvama. Kako drugačije shvatiti tvrdnju da se među žrtvama junskog talasa ustaškog genocida nalazi ogroman broj muslimanskih radnika, kada se zna da se taj »ogroman broj« može nabrojati na prste jedne ruke. Osim toga, oštrica masovnih junjskih pokolja nije bila usmerena protiv radnika, već protiv inteligencije i uglednih ljudi uopšte, među njima i radnika srpske nacionalnosti.

Kada je reč o masovnim junjskim pokoljima hercegovačkih Srba i njihovom oružanom otporu koji je politički ustaške vlasti, valja, u interesu istorijske istine, reći i da se oblasna organizacija KPJ u Hercegovini vukla na repu događaja. Neshvatljiva je njena pasivnost prema represivnim merama ustaške vlasti, odnosno zločinima genocida, protiv Srba, Jevreja i Roma. Kako objasniti činjenicu da ta organizacija, koja je - sudeći prema izjavama i brojnim lancima njenih visokih funkcionera - imala svoje ljude čak i na dužnostima ustaških tabornika, nije na vreme upozorila srpski narod na smrtnu opasnost koja mu je zapretila. Ako rukovodeći ljudi te organizacije nisu primetili da se pripremaju masovni pokolji (ustaška štampa je to svakodnevno nagoveštavala na potpuno otvoreno na in), onda se oni, doista, ne mogu dići svojom pronicljivošću. Zašto se komunisti nisu ranije oglasili protiv ustaškog noža i malja, zašto se nisu našli u prvim redovima hercegovačkih ustanika juna 1941. godine, koji su branili biološki opstanak jednog naroda, zašto su sve njihove mere u junu te ratne godine bile iza razvitka događaja? Na ta i mnoga druga pitanja naša historiografija nije dala odgovor. No, to je posebna tema, koju je, u to ne treba sumnjati, znati i smeti da obrade mladi istoričari.

Kada je reč o neuspehom pokušaju smirivanja uzavrelog hercegovačkog glogla, mora se nešto reći i o Rezoluciji Muslimana grada Mostara, koja se pojavila negde u septembru 1941. godine. Ta Rezolucija u celini glasi:

»Kroz cijelu povjest naše mile domovine Bosne i Hercegovine ne pamte se ovako teški i burni dani ni ovako sudbonosna vremena kao ova što sada preživljujemo. Već mjesecima gledamo i slušamo kako gore sela i varoši, kako ginu nedužni sinovi ove zemlje, kako se otima tu i dobro. Sve nas to natjeruje da se dobro zamislimo i zabrinemo nad sadašnjicom ovih napaćenih i nama tako milih krajeva. Nošeni dubokom vjerom da tumačimo imo volju i osjećanja najširih muslimanskih slojeva širom naše ponosne Bosne i Hercegovine, smatramo potrebnim da konstatujemo i izjavimo sljedeće:

1. Nebrojeno zločin, nepravde, bezakonja, i nasilna prevjeravanja koja su učinjena i koja se čine prema pravoslavcima Srbima i drugim sugrađanima, strana su potpuno duši svakog muslimana.

38. *Arhiv SKJ Bosne i Hercegovine*, tom III, knj. 1, str. 14 i 15.

Svaki pravi musliman, oplemenjen uzvišenim propisima Islama osu uje ova zlodjela, ma sa koje strane dolazila, jer zna se Islamska vjera smatra najve im grijehom ubijanje i mu enje nevinih kao i otimanje tu eg dobra, te nasilno prevjeravanje. Šaku onih nazovi Muslimana koji su se ogriješili o uzvišene propise Islama, neminovno e sti i božija kazna i ljudska pravda.

Osu uju i sve to želimo da se zavede potpuna jednakost i ravnopravnost, red i zakonitost za sve bez obzira na vjersku i narodnu pripadnost, da se omogu i svim sugra anima povratak na svoja ognjišta i da se isprave u injene nepravde.

2. Teška vremena koja se preživljavaju, a koja niti smo zelili niti pripremili, uvukla su u ovaj vrtlog muslimane, pa je samo iz našeg grada platilo životom više od 10 nevinih muslimana, a da njihove ubojice, premda se znaju, nisu ni od koga pozvane na odgovornost. To je trebalo da predstavlja samo po etak prodora u naše muslimanske redove, sa ciljem da se oslabi muslimanski elemenat Najenergi nije osu ujemo ubistva i progone muslimana pod izlikom Srpstva, komunizma, gajretovštine, jenesovstva, jerezovstva itd.

3. Sa najve om rezignacijom odbijamo od asti i imena muslimana sve ono što nam se od nekih pojedinaca zlonamjerno podme e, s namjerom da sa sebe prebace odgovornost na nas, i zahtijevamo da se prilikom vršenja raznih akcija zabrani nemuslimanima nošenje fesova kao simbola islamske pripadnosti, nazivanje muslimanskim imenima i sli no, što se opetovano i sistematski ini.

4. Upozoravamo bra u muslimane da sa svom ozbiljnoš u razmisle o pravim i intimnim željama i namjerama mnogih pojedinaca koji su ili intelektualni za etnici ili izvršioi raznih zlodjela nad našim sugra anima, a koji u svojim krugovima, bez ustezanja, to namjenjuju i nama muslimanima.

Isto tako najenergi nije ustajemo i protivu svih onih koji u svom ogor enju ili iz plja kaških pobuda vrše bezrazložne osvete nad nevinim muslimanima, njihovom djecom i ženama, njihovim domovima i selima. Ukoliko se to nastavi mi im poru ujemo da emo im se najodlu nije suprotstaviti.

6. Bra i i svim estitim muslimanima preporu ujemo da žive u slozi i ljubavi sa svojim komšijama i sugra anima, te da su svjesni da nas u ovim vanredno teškim vremenima može spasiti samo naša potpuna sloga, jedinstvo, te vrstina naših redova. Me u estitim muslimanima moraju se zaboravljati sve ranije razmirice, pa sa vjerom u svemogu nost i pravednost Svevišnjeg Alaha vedrog ela možemo gledati u našu narodnu budu nost.

Uz bratski maksuz selam:

iši Husaga, pred. vek. mer. sabora s.r., emalovi Smailaga, publicista, Kalajdži Omer, lan uprave narodne uzdanice, abi Omer, efendija - bivši muftija, Fei Ibrahim, efendija - bivši gradona elnik, Slipi evi H. Ibrahim, posjednik, Krepo Sulejman, obrtnik, Dr Salih Komadina, Grebo Mehmed, veletrgovac, Puži Husein, Karabeg H. Ahmet, efendija, Ribica Ibrahim, efendija - industrijalac, Grebo Derviš, lan Vak. povjereništva, Avdi Ahmet, trgovac,

Lakiši Ibrahim, trgovac, Hadrovi Hasanaga, posjednik, Durakovi Alaga, posjednik, Hadži-beg, posjednik, sa vlastoru nim potpisima.³⁰

Ova neosporno hvale dostojna Rezolucija ima samo jednu ozbiljnu manu - doneta je suviše kasno. Sami potpisnici u uvodnom delu isti u da ve mesecima gledaju i slušaju kako gore sela i varoši, kako ginu nedužni ljudi, kako se otimaju tuda dobra. Stoga se otvara pitanje zašto su mesecima ekali sa donošenjem citirane Rezolucije i time stvarali mogućnost ustaškim funkcionerima da znatan broj Muslimana uvuku u zlo ine i plja ku, a oni koji su zagazili u krv nisu mogli nazad. Zato nije nikakvo udo što pomenuta Rezolucija nije imala gotovo nikakav odjek u gornjoj Hercegovini; uzavrelo hercegova ko podru je se više nije moglo smiriti.

39. Citirano po primerku koji se uva u materijalima ZKRZ BiH (Arhiv Jugoslavije).

GLAVA VII

***POKOLJ SRPSKOG STANOVNIŠTVA
U GORNJEM BOR U I U OKOLINI KONJICA
KRAJEM 1941. I PO ETKOM 1942. GODINE***

KAKO JE GORNJI BORAC PRETVOREN U USTAŠKI »ALKAZAR«

Gornji Bora obuhvata više sela (Mjedenik, Po elje, Podi, Lon ari, Pridvorica, Manjaci, Mele i i, Soderi, Donje i Gornje Igri, Stambeli i, Bundi i, Laze, Šumici, Šipovica, Zurovi i, Donja i Gornja Luka i Jabuka) u izvornom delu reke Neretve, naseljenih uglavnom muslimanskim življem. U elom Gornjem Bor u živela je samo 21 srpska porodica (15 u Pridvorici, 4 u Mjedeniku i 2 u Šipovici). Ovo dosta prostrano podru je predstavljalo je divlju besputnu zabit, ome enu sa svih strana teško prohodnim planinskim masivima: Po eljskim stijenama i Vardištem, sa zapada; Mjedenom glavom, Gradinom, Lon arskim stijenama i Trljikama, sa juga; Gredeljom, Oglavcima i Jabu kim stijenama, sa istoka; i Vranja om, Pruta om, Strmcem i Ravnim stijenama, sa severa. Preko ovih planina vodile su u to vreme samo kozje i konjske staze prema Gacku, Nevesinju, Kalinoviku i Fo i, koje su u zimskim uslovima bile, tako re; i, potpuno neprohodne. Da bi se iz nekih sela u Gornjem Bor u stiglo do prve varošice, trebalo je više od deset asova vrlo napornog peša enja. Re je, dakle, o zaba enom izrazito planinskom i krajnje zaostalom kraju u kome su ve inu stanovništva inili puki siromasi, koji su jedva sastavljali kraj s krajem.

Privredna nerazvijenost, kulturna zaostalost (preko 90% stanovništva bilo je nepismeno) i nacionalna izukrštanost, predstavljali su pogodno tie za destruktivnu delatnost klera i lokalnih prvaka Jugoslovenske muslimanske organizacije (JMO), koji su uo i rata bili pod snažnim uticajem ustaške organizacije i njene propagande. Tome je, nema sumnje, doprinelo i teško istorijsko nasle e, jer je viševekovna tu inska vladavina iskopala dubok verski i nacionalni jaz na hercegova kom tlu, koji se brzo i lako nije mogao premostiti. Tokom nekoliko poslednjih vekova društvene suprotnosti na ovom podru ju imale su versko i nacionalno obeležje, o emu je bilo govora u prvoj glavi ove knjige. Daleko bi nas odvela dublja analiza uzroka i posiedica tih suprotnosti ako bismo zahvatili samo XIX vek. Uvereni smo da e svim ovim itaocima koji bolje poznaju istoriju toga veka biti sasvim jasno zašto kratkotrajna vladavina Kraljevine Jugoslavije nije uspjela da po upa korene zla koje je posejala viševekovna tu inska vlast. Raniji razra uni tu i tamo su preneti i u novu državu stvorenu 1918. godine. Naime, u vreme interregnuma 1918. godine, u isto noj Hercegovini pojavile su se komitske grupe iz Crne Gore, koje su, uprkos žestokom protivljenju ogromne ve ine srpskog stanovništva, oplja kale više muslimanskih sela i ubile izvestan broj ljudi. U periodu od 1918. do 1926. godine na terenu isto ne Hercegovine kretala se komitska grupa Maja Vujovi a i, prema nepotpunim podacima, za to vreme ubila 25 ljudi, me u kojima je bilo i Srba.

Kada je sredinom avgusta 1925. godine ova grupa ubila na Lukavici trojicu braće Talovi a i dva Memi a iz sela Bahori i 11 njihovih volova, beogradska »Politika« je, pored ostalog, pisala:

•»Samo za mesec dana u jednom malom srezu - Gacku palo je od razbojničke ruke devet muških glava, a istraga i potera za razbojnicima nije dala nikakve rezultate. Za ove zločine okrivljuje se i Maja Vujovi a iz Crne Gore, koja je, kod prethodnih žrtava u Gacku 13. prošlog meseca (reč je o ubistvu Salka Zukanovi a i još dvojice Muslimana u Vranjskom dolu, prim. S. S.) ostavila vlastito pismo, u kome se kaže da to ona kolje muslimane. Pismo je overeno pečatom na kome piše: Komitet za nezavisnu Crnu Goru.«¹

Interesantno je ovde napomenuti da su, u posleratnoj hercegovačkoj memoarskoj literaturi, ovaj i drugi zločini komitskih grupa pripisivani zvaničnim vlastima, iako je kralj Aleksandar lično izdao naređenje komandantu žandarmerije da po svaku cenu likvidira pomenutu grupu, što je i učinjeno.

Ubistvo Zukanovi a i Talovi a na Vranjskom dolu i Lukavici i pogibija dvojice Bejatovi a iz sela Mjedenika, od ruku svojih komšija Muslimana (jedan od njih je bio solunski dobrovoljac), pomutili su dobrosusedske odnose između Srba i Muslimana u Boru i okolini, utemeljene njihovom zajedničkom borbom protiv Habsburške Monarhije za vreme uložkog ustanka 1882. godine, kada su se, zaboravljajući i na vekovne verske deobe, složno suprotstavili pozivu da se njihova deca regrutuju u tu inostranu vojsku, smatrajući i da je to, u stvari, nov danak u krvi. Sada je ponovo s oružjem pošlo da se cedi bratska krv i da se između Srba i Muslimana ovoga kraja kopa duboka i traga na provalija. Lokalni muslimanski prvaci sve više se orijentišu prema fašističko-ustaškim elementima koji su, usled opšteg jačanja nacista i Nemačke i fašističke Italije, zadobijali sve jače pozicije u JMO i HSS (Hrvatska seljačka stranka).

Još od 193#. godine na području Gornjeg Bora osećala se destruktivna delatnost ustaškog vođe profesora Alije Šuljka. Poslan na kandidaturu za srez Gacko na listi HSS, Šuljak je vešto iskoristio za širenje ustaške propagande. Koristeći teške socijalne prilike i opravdane težnje gatačkih Muslimana za radikalnijim političkim reformama, Šuljak je nastojao da njihov gnev usmeri protiv celog srpskog naroda, isti u i sve ono negativno što je vekovna tuđinska vladavina ostavila u nasleđe i nafodima Bosne i Hercegovine i raspirujućim šovinističkim mržnjom prema svemu što je srpsko. Tako, na primer, on je na velikom narodnom zboru Muslimana iz Gornjeg Bora, koji je 2. avgusta održan na Igran brdu, vatreno uveravao prisutne u nepobedivost fašističkih zemalja i posebno naglašavao da se o evidno i neminovno približava vreme kada će Srbi morati da plate račun za sve, navodne, nepravde koje su od 1918. godine učinili prema nesrpskim narodima, posebno prema Muslimanima. Budući da se u to vreme unutrašnja situacija u Jugoslaviji sve više zaoštravala, Šuljku je pošlo za rukom da upravo na antisrpskim parolama pridobije ne mali broj pristalica u Gornjem Boru, koji su docnije postali glavni organizatori i nosioci ustaške vlasti. Njihova destruktivna delatnost vidno se ispoljavala za vreme kratkotrajnog

1. »Politika«, broj od 25. avgusta 1925. godine.

aprilskog rata u sabotiranju opšte mobilizacije, organizovanju dezerterstva iz vojske i, najzad, u razoružavanju razbijenih grupa bivše jugoslovenske vojske; nijednom »Drinjaku« nije pošlo za rukom da preko Bor a prenese oružje u svoj kraj. Alija Šuljak je bio organizator prvih ustaških rojeva u Gornjem Bor u, koje je postepeno uvlaio u zlo ine i plja ku. On je, u saradnji sa Ivanom Heren i em, organizovao masovne pokolje mostarskih Srba, o kojima je bilo re i. U vreme kada muslimanski prvaci u gradovima Mostaru, Sarajevu i Banjoj Luci, rasturaju rezolucije u kojima pozivaju muslimanski narod da živi u dobrosusedskim odnosima sa svojim komšijama Srbima i ne dopusti da ga neodgovorni elementi gurnu na tragi nu stranputicu, Alija Šuljak, na skupu proustaških i ustaških elemenata u Kladnju, poziva Muslimane da se do kraja angažuju u cilju o uvanja krvavog ustaškog režima, ovim re ima:

»Radostan sam što sam ovdje u ovim krajevima, koji su najviše stradali od odmetnika i plja kaša, naišao svuda na besprimjernu odanost Poglavniku i ustaškoj Hrvatskoj. Treba s ponosom istaknuti da poglavnik u ljudima koji žive u ovim grani nim kotarevima i koji s puškom u ruci uvaju Drinu, vje nu granicu hrvatstva, ima najodanije svoje ustaše i uvare ustaške Hrvatske. . .«²

Za požrtvovan rad u službi ustaškog pokreta, pre svega za po injene zlo ine u Hercegovini, Ante Paveli je odlikovao Aliju Šuljka Veleredom za zasluge sa zvijezdom I stupnja, s obrazloženjem: »U priznanju trajnog, nesebi nog i požrtvovanog rada za državnu samostalnost Hrvatske, i za probitke hrvatskog naroda, posebice me u Hrvatima pripadnicima muslimanske vjere, daju i neprestano dokaze svojeg hrvatskog rodoljublja.«³ Ovome treba dodati da je Šuljak zaslužio i Hitlerovo odlikovanje - Adlerorden III stupnja.

Za vreme uspostavljanja ustaške vlasti, Alija Šuljak i Herman Togonal uputili su Marijana Banovca, kao odli nog poznavaoa lokalnih prilika (Banovac je bio žandarm u Šipovici u periodu od 1937. do 1941) u Gornji Bora na dužnost komandira žandarmerijske stanice u Šipovici, a ujedno i komandanta divljeg ustaškog odreda koji je tamo trebalo formirati. Sa Banovcem je upu eno 19 žandarma, koji su uz vojni ke uniforme nosili fesove kao simbol islamske pripadnosti, iako svi nisu bili Muslimani. Bio je to smišljen potez, povu en s ciljem da se pridobiju zaostali i neprosve eni bora ki Muslimani za ustašku vlast, a posebno za njene oružane formacije. Isti cilj je imala i poseta Alije Šuljka Gornjem Bor u, u injena upravo tih dana. Tom prilikom, Šuljak je, na konferenciji ustaških pristalica, koja je održana u selu Šipovici, otvoreno pozvao prisutne na pokolje Srba, isti u i da je to, u stvari, državni program novostvorene Nezavisne Države Hrvatske, da e u okviru te države Bosna i Hercegovina postati isto muslimansko i hrvatsko podru je na kome ne e biti mesta za Srbe, Jevreje i Cigane, da e posedi begovata, koje su, navodno, oplja kali Srbi, biti vra eni starim vlasnicima i onim Muslimanima koji se najviše istaknu u radu na sprovo enju u život osnovnih na ela ustaškog pokreta. Na toj konferenciji, Šuljak

2. »Hrvatski narod«, broj od 12. novembra 1942. godine.

3. »Narodne novine« (NDH), br. 185/1944.

je predložio da se u Gornjem Boru ad hoc formira ustaški odred radi zaštite isto ne granice NDH i njenog išenja od »nepo udnih elemenata«.4

Ubrzo posle toga u Gornji Bora je dopremljeno 200 pušaka, 12 puškomitraljeza, 3 mitraljeza i znatne koli ine municije i ru nih bombi radi naoružavanja novoformiranih ustaških rojeva. Posle podele naoružanja održana je nova konferencija (opet u Šipovici) na kojoj je formiran gornjobora ki ustaški odred, koji je u svom sastavu imao 10 rojeva, koji su docnije prerasli u satnije. Za komandanta odreda izabran je Marijan Banovac, a za njegovog zamenika ustaški tabornik Meho Sal in. Tom prilikom najsiromašnijim pripadnicima ustaških rojeva podeljena je izvesna koli ina žita, a re eno im je da stoke ima u srpskim selima samo je treba uzeti.

Evo šta se o toj prvoj ustaškoj vojnoj organizaciji u Gornjem Boru kaže u specijalnoj dnevnoj zapovesti Vrhovnog oružni kog zapovjedništva:

»U tim teškim i sudbonosnim danima, Marijan vitez Banovac, ne ekaju i zapovijed i upute, stavlja se na elo svojih juna kih Bor ana, provede me u njima savršenu vojni ku organizaciju na svom kao i na susjednim podru jima i stupa kao vo a svojih juna kih oružnika i milicionera u prve borbene redove.«5

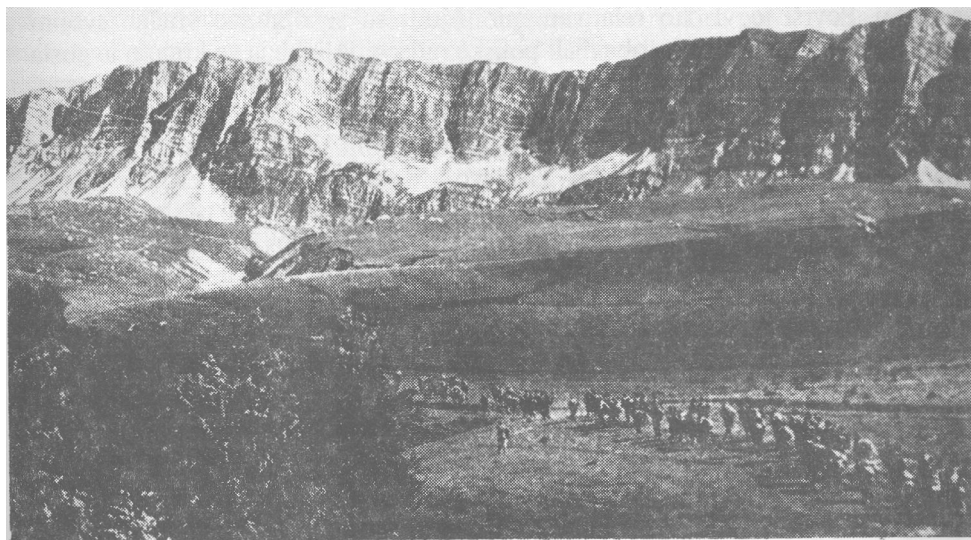
Upravo u to vreme, gata ki kraj je zapljusnuo prvi snažan talas ustaškog genocida, koji je odneo stotine ljudi, žena i dece. U stravi nim junskim zlo inima bora ki Muslimani, sem možda retkih pojedinaca, nisu u estvovali. Istina, još 3. juna grupa ustaša iz Gornjeg Bor a upala je u selo Izgori i bez ikakvog razloga i povoda ubila Lazara Mastilovi a. Manje grupe bora kih ustaša su, gotovo svakodnevno, vršile ispade prema srpskim selima u gata koj Površi radi plja ke, ali se nisu usu ivale da zagaze u krv. U vreme kada je srpsko stanovništvo koje je živelo u Fazlagi a Kuli svirepo poubijano i pobacano u jame i ponore, u Gornjem Boru nijedan Srbin nije stradao, izuzev Mila Adži a, koji se, na njegovu nesre u, zatekao u Gacku upravo u vreme kada su po ela masovna hapšenja Srba; ubijen je na Pavli u kod sela Stepena 9. juna 1941. godine. Izgledalo je da e razumni ljudi ovog zaba enog i u svakom pogledu veoma zaostalog kraja uspeti da obuzdaju razbuktale šovinisti ke strasti i zaštite svoje komšije Srbe.

Za vreme masovnih pokolja hercegova kih Srba u junu 1941. godine, Bor ani su se ograni ili na uvanje svojih sela. Me utim, kada je po etkom jula usledio koncentri an napad ustaško-domobranskih i italijanskih snaga prema Nevesinju i Gacku radi gušenja junskog ustanka i kada se srpsko stanovništvo nevesinjsko-gata ke Površi po elo da povla i ka crnogorskoj granici, ustaško rukovodstvo je preduzelo hitne mere da spre i to povla enje, angažuju i poterna odeljertja iz Fo e i Kalinovika, kao i ustaške rojeve iz Gornjeg Bora. Trebalo je, naime, da ti rojevi dejstvuju preko Vranjskog dola i Duge rudine ka selu Gra anici i preseku odstupnicu ustani kog stanovništva prema Crnoj Gori. Komandiru žandarmerijske stanice Popov Most nare eno je da sa svojim

4. *Arhiv VII*, fond NOB, kut. 1955, reg. br. 2/6-1.

5. Citirani dokument koristio sam još 1961. godine prilikom pisanja feljtona »Kako je uništen ustaški »Alkazar«. Me utim, kada sam pre dve godine hteo da fotokopiram taj dokument nisam ga pronašao - neko ga je izvukao i sklonio.

žandarmima i mjesnim ustaškim rojevima posedne i vrsto drži liniju Suha-Marcelov Do radi spre avanja povla enja ustanika prema Pivi, a Marijanu Banovcu da prese e pravac koji izme u muslimanskih sela Mr enovi a i Gra anice vodi prema crnogorskoj granici. Ustanici su, me utim, isturili jaka bo na obezbe enja i, uz neznatne gubitke (poginuo je samo Petar Sekara iz sela Kokorine), odbili slab napad bora kih ustaša i izbegli pripremljenu klopku. Doduše, pritekla im je u pomo jedna eta Pivljana, sa Jankom Tadi em i Drekom lijani em na elu. Valja re i da su Muslimani iz sela Bahori pomogli svojim komšijama Srbima iz Tarahin Dola i Vratla da se nesmetano izvuku iz opasne zone.

Planina Lebršnik primila je pod svoje okrilje izbeglo srpsko stanovništvo izgata ke Površi u leto 1941. godine

Zahvaljuju i pomenutim okolnostima glavne ustaške snage iz Kalinovika i Gornjeg Bor a udarile su (8. jula) u prazno. Pošlo im je, doduše, za rukom da kod sela Kravareva uhvate etvoricu zaostalih ustanika (Milutina Žarkovi a, Stevana Skoka i Nikolu i Miloša Zirojevi a); za udo, nakon tri dana sva etvorica su puštena na slobodu. Bila je to prava senzacija, pogotovu kada se znalo da je jedan od njih imao pušku. Kao što se vidi, u vreme juskog ustanka nisu porušeni mostovi zajedni kog življenja srpskog i muslimanskog naroda ovih krajeva, mada su ustaški elementi to pokušavali. Naime, neke ustaške grupe su upadale u napuštena ustani ka sela i plja kale sve što im je došlo do ruku. O tome se u izveštaju ustaškog poverenika iz Kalinovika, koji je rukovodio ne samo svojim oružnicima nego i divljom ustaškom hordom iz Gornjeg Bor a, izme u ostalog, kaže:

»Jedino što mi se nije svidelo na ovom putu i našto se je zapovjednik postaje (re je o komandiru žandarmerijske stanice u Kalinoviku

Hadžiahmetovi u, prim. S. S.) ljutio, kao i ja, to je pljačka od ljudi iz Gornjeg Bora, koji su išli za nama i pljačkali pusta srpska sela, pa bi ove trebalo opomenuti (da to ne čine), pod pretnjom da će im se oduzeti oružje.«⁶

Nekoliko dana docnije, ta nije 15. i 16. jula, ustaško-domobranske snage iz Foče i Gornjeg Bora preduzele su akciju »iščinja« pograničnog područja u rejonu sela Izgori. Tom prilikom, ustaška horda Marijana Banovca opljačkala je i popalila sela Grab, Slavogoru, Crni Potok i Boije, ali nikoga nije ubila jer je stanovništvo ranije pobjeglo u Pivu.⁷

Valja, me utim, reći i da su trezveni ljudi sa jedne i druge strane uporno nastojali da spreče eskalaciju bratoubilačkog satiranja između Srba i Muslimana u ovom delu Hercegovine. Zahvaljujući tome, u toku druge polovine jula i celog avgusta u Površi je vladao relativan mir. Ljudi su se oprezno vraćali svojim kućama i gotovo nesmetano obavljali poljske radove. Ali, kada se krajem avgusta i početkom septembra ustanak u istoj Hercegovini ponovo rasplamsao, odnosi između Boračkih Muslimana i povrških Srba ponovo su se zaoštrili. Boračke ustaše su pohitale u pomoć opsednutom Gacku i tom prilikom opljačkale i popalile sela Kravarevo, Višnjevo i Malu Gradanicu i, kao što smo iz prethodnog teksta videli, poubijale sve Srbe iz tih sela kojima nije pošlo za rukom da se na vreme sklone. Opšti pokolj na vjerskoj osnovi, koji je izgledao neizbežan, izbegnut je zahvaljujući reokupaciji demilitarizovane zone od trupa italijanske 2. armije. Me utim, budući da je severna granica te zone išla od Troglavapreko Bjelašnice, sela Slivalja, Previjske i Prenja do Ljubuše planine, i daje 22. septembra i varošica Gacko uključena u tu zonu - Borački je i dalje ostao pod vlašću NDH, bolje reći pod vlašću odanih ustaških krvoloka (neki od njih se nisu uključili u zloglasnu Hercegovsku bojnu Ivana Herenčevića, već su našli utočište u Gornjem Bora), koji su uporno gurali tamošnje Muslimane na tragičnu stranputicu. Nastojali su da nepismene Boračke gorštace neopozivo vežu za ustaški režim, oni organizuju pohode na okolna srpska sela, prepustaju i sav plen i pljačku Boranima. U početku su ti pogromaški pohodi bili usmereni prema Foči i Kalinoviku, jer su njihovi organizatori zazirali od upada u italijansku zonu.

Kada su krajem septembra 1941. godine bosanski ustanici pripremali napad na Kalinovik, dogodila se repriza onoga što se 5. septembra odigralo u Gacku. Naime, ustaško-domobranska komanda u Kalinoviku ocenila je da sa raspoloživim snagama ne može odbiti napad na ovaj gradić, pa je zatražila pomoć divljih ustaša iz Bora, Župe i Jele. Odazivajući se tom pozivu, oko 250 naoružanih ustaša iz Gornjeg Bora, pod komandom natporučnika Amila Krvavca, pohitala je preko Vite bare, Konjskih voda i Šajkova vrha u pomoć Kalinoviku. Pošto je u međuvremenu u Kalinovik pristigla i grupa Salka Popovca iz Donjeg Bora, ustanici koje su 30. septembra izjutra preduzele napad, naišle su na veoma snažan otpor. Njihovi streljački strojevi zaustavljeni su dobro organizovanom vatrom sa utvrđenih položaja oko Kalinovika, a potom izloženi jednovremenom napadu s fronta i sa leđa i prisiljeni da se, pod vrlo teškim

6. *Arhiv VII*, fond NDH, kut. 171a, reg. br. 6/1-1; kut. 143b, reg. br. 51/3-1.

7. Isto, kut. 143, reg. br. 19/7-1.

okolnostima, povlače prema Rukuniku, uz osjetne gubitke, razume se. O tome se u pomenutoj zapovesti Vrhovnog oružnog zapovedništva NDH, između ostalog, kaže:

»Dvadeset devetog rujna, po prijemu brzog traženja od postaje Kalinovik, krenuo je odmah (Marijan Banovac, prim. S. S.) sa svojim oružnicima i 200 milicionera prema Kalinoviku i 30. rujna 1941. godine udario s lea pobunjenici ku bandu, koja je blokirala i napadala posadni logor u Kalinoviku. U ovoj akciji pobunjenici su odbijem, izgubivši 70 ljudi...«⁸

Ustanici su imali 10 mrtvih i 15 ranjenih boraca. Stradalo je, među ostalim, nedužno stanovništvo sela Jažica, koje je ustaška horda opljačkala i spalila. Jedan od učesnika u ovom događaju (general Pero Kosori) piše da je stanovništvo toga sela bežalo prema ustaničkim položajima, dok su snažan plamen i gust dim obavijali okolinu Kalinovika. Ali, svi nisu uspjeli da pobjegnu. Savo Govedarica je zabeležio da su tom prilikom ustaše iz Bora zaklale ženu i snahu Danila Ždrala, a kćerki Vasiljki od osam meseci odsekli ruku iznad šake; da su Vladi Ždralu ubili sina od 12 godina, ženu rasporili i iz nje izvadili živo dete, a snahu zaklali; i, najzad, da su ubili starce Mirka i Rista Ždrala, koji nisu mogli da beže. Savo je zabeležio i kazivanje Blagoja Ždrala, koga su ustaše uhvatile, ali je, ipak, zahvaljujući nekim okolnostima, ostao u životu. Njega su svezali žicom i poterali u Kalinovik, pevajući: »Moj noži u poželeo krvi, sutra ćeš mi na Srbina prvi.«⁹

Zločin u selu Jažici izazvao je veliko uzbuđenje u okolnim selima. Bilo je više nego očitno da ustaški koljači, koji su posle reokupacije druge zone našli utočište u Bori, žele da do kraja zavade Srbe i Muslimane ovog područja. Zato su trezveni ljudi i s jedne i s druge strane pokušavali da osujete njihove namere. U tom cilju održan je, 7. oktobra 1941. godine na Brnjcu, sastanak predstavnika srpskog i muslimanskog stanovništva ovog kraja. Muslimansku delegaciju predvodili su Salko Delalić, Nukica Šarić, Alija Okerić i Salko Popovac, a srpsku Jovan Draganić, Vule Skoko i Trifko Sladoje. U kratkom uvodnom izlaganju Jovan Draganić je apelovao na prisutne da u ime sve što je u njihovoj moći radi pronalaženja puteva i mostova između usobnog dogovaranja i sporazumevanja. Posle toga, govorili su predstavnici jedne i druge strane. Prema sećanju jednog od prisutnih (Sava Govedarice), Vule Skoko je, između ostalog, rekao:

»Braćo i komšije borački Muslimani! Vjekovima su naši preci živjeli na ovom tlu jedan pored drugoga i u teškim trenucima istorije dijelili zlo i dobro. Mi to danas ne možemo gledati kako jedan drugoga da uništimo i domognemo se ono malo jada i sirotinje. Vaši ljudi žare i pale po srpskim selima Zagorja, ali ne zaboravite braćo borački Muslimani da srpska sela sežu od Nevesinja do Crne Gore i nemojte se iznenaditi ako se jednoga dana gnijev srpskog naroda sruši na vaša sela. Ako pod komšijskom kućom vatru potpaljuješ ne zaboravi da i tvoja

8. Navedena zapovest Vrhovnog oružnog zapovedništva.

9. Savo Govedarica, *O ustanku na području opštine Ulog 1941. godine*, VIG, br. 1-2/1982; Pero Kosori, *Iz ustaničkih dana 1941.*, »Vojno delo«, br. 1-2/1961.

može izgoreti. Mi vas pozivamo na uzajamnu saradnju, mir, slogu i razumijevanje, kao što su to inili naši preci u prošlosti.«¹⁰

Pomenuti predstavnici Srba su posle toga predložili da se zaključi sporazum o nenapadanju, o strogom kažnjavanju onih koji pokušavaju da stvore nepremostiv jaz između Muslimana i Srba, o spremanju pljačke i paljenja sela, a pre svega o zaštiti nedužne nevine. Svi prisutni Muslimani su odobravali taj predlog, uzvikuju i: »Slažemo se Valahi!«. Samo su Salko Popovac i Nukica Šašić utali oborene glave.¹¹

Mada su se u esnici ovoga sastanka rastali bez pozdrava, gotovo puna dva meseca posle toga vladalo je zatišje. Naoružani ljudi, s jedne i druge strane, držali su se svojih sela, izbegavajući sukobe, ali je bilo o čemu vidno da ranije nepoverenje nije prevazišlo. Srpsko stanovništvo u Gornjem Boru, kome je pretela najveća opasnost živelo je u miru, pa stoga ništa nije preduzimalo, veruju i naivno obećavaju ustaških funkcionera, Marijanu Banovcu naročito. Kada se sredinom novembra oko 15 ljudi iz sela Pridvorice našlo u Površici, rođaci su im savetovali da se ne vraćaju u Bora. Oni su im odgovorili da za napuštanje porodica i bekstvo od svojih kuća nema nikakvih razloga, jer dok je Marijan Banovac na dužnosti komandira žandarmerijske stanice u Sipovici, borački Srbi nemaju čega da se plaše.

Nije nam poznato da li su pomenute rezolucije muslimanskih prvaka Mostara i Sarajeva stigle do boračkih Muslimana, ali se zna da je sredinom novembra u nekim gradovima muslimanskim selima rasturen letak »Muslimani budite se«, sa potpisom »Muslimani borci Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije«, u kome se, između ostalog, kaže:

»Nas (Muslimane) su Pavelić i ustaše uvukle u veliki zlo. Mi smo bili upregnuti u tu katastrofu. Borili smo se i ginuli za tu katastrofu. Pa šta smo dobili od toga? Zavadili smo se sa braćom Srbima. Zar je nam donijeti korist to ako mi bacamo u jame njih, a oni nas... U Bosni je druga priča. Tamo u mnogim mjestima muslimani žive u miru i komšijskoj slozi sa Srbima, pa ne strahuju jedni od drugih. Tako treba da radimo i mi u Hercegovini. Ako se budemo na vrijeme pomirili sa svojim komšijama druge vjere i sklopili s njima istan sporazum, što ćemo prije ili poslije uiniti, ne ćemo trebati strahovati kako ćemo do ekati završetak rata...«¹²

Oružano zatišje u severoistočnoj Hercegovini trajalo je do kraja novembra, kada se situacija opasno zaoštrila. Doduše, oružani sukobi obnovljeni su sredinom novembra. Naime, 14. novembra krenuli su iz sela Slivalja Vojislav Čukić, razalovani major bivše jugoslovenske vojske, njegov maloletni sin i grupa ustanika prema Zagoju, preko Donjeg Bora. Oko ponoći 14/15. novembra upali su u vešto maskiranu zasedu, koju su postavili Rašid Krupalija i Džemil Catović, sa grupom žandarma iz postaje u Klinji. Od prvog plutona poginuo je Jovan Pikula iz sela Meko, a, dok je Jovan Salatić (iz sela Slivalja) teško ranjen

10. S. Govedarica, n. .

11. Isto.

12. *Arhiv VII*, fond NDH, kut. 143, reg. br. 11/5-1.

pao u ruke žandarma. Obaveštena o tome, italijanska posada u Ulogu uputila je odmah jednu ja u patrolu na lice mesta, koja je pretresla nekoliko kuća i uhapsila sedmoricu Muslimana i Hrvata i odvela ih sa sobom. Revoltiran tim postupkom Italijana, predsednik opštine Ulog Salko Popovac, otišao je sa grupom svojih najbližih saradnika u Nevesinje da se žali tamošnjim ustaškim vlastima na postupke Italijana. Na povratku za Ulog, Popovova grupa je upala u zasedu ustanika na Morinama, baš kao Vojislav Kokić u zasedu žandarma na Preseci, i izginula. Tom prilikom poginuli su: Salko Popovac iz Uloga, Meho Šabanović iz Klinje, Omer Pehilj iz Klinje, Salko Šito iz Jablanica, Kasim Matović iz Čelebića kod Plane i Alija Huseinović iz Bijenje kod Nevesinja. Za likvidaciju ove grupe ustaški funkcioneri su optužili srpsko stanovništvo sela Obrnje, Porijska i Jezera i pozvali Srbe da im se osvete. Sličan poziv upućen je Srbinima kod Muslimanica i prilikom sahrane Salka Demirovića, koji je ubijen 8. oktobra kod sela Kravareva i istog dana sahranjen pred džamijom u Gacku, ali pozivi su imali kudikamo veći odjek među Srbinima od rezolucija muslimanskih prvaka Mostara i Sarajeva, o kojima je bilo reči.¹³

Kada su početkom decembra 1941. godine, italijanske trupe napustile Foča, Goražde i Čajniče, u sva ova mesta ušli su etnici Draže Mihailovića i poklali znatan broj Muslimana - ljudi, žena i dece. Opljačkano je i spaljeno više muslimanskih sela u rejonu gornje Drine, a bilo je predviđeno da se pogromaške akcije prenesu i u severoistočnu Hercegovinu. O tome se u izveštaju Obrada Cicmila, komandanta Planinopivskog bataljona Durmitorskog NOP odreda, pored ostalog, kaže:

» etnici idu pod parolom za kralja i otadžbinu, a sebe smatraju borcima za slobodu i srpskim osvetnicima. Tvrde da je u Bosni i Hercegovini od ustaša bilo 384.000 žrtava i stavili su sebi u zadatak da to osvete, a onda i konačno o iste Bosnu od Muslimana.«¹⁴

Beže ispred etnika, oko 700 pripadnika muslimanske milicije, ustaša i žandarma, među kojima ne mali broj onih koje su porodice nastradale, sklonilo se u Gornji Bora, gde su glavnu ulogu vodile ustaše. Borci su tom prilikom razoružali 2. bojnu Vojne krajine, koja se preko Foče i Gornjeg Bora povlačila prema Gacku, oduzevši joj 20 puškomitraljeza, oko 1.000 pušaka i velike količine municije i ručnih bombi. Sticajem svih tih okolnosti, u Gornjem Bora našlo se preko 2.000 do zuba naoružanih ljudi, pod komandom Marijana Banovca, Meha Saline i njihovih istomišljenika, koji su Gornji Bora pretvorili u snažno ustaško uporište - ustaški »Alkazar«, kako su ga, ne bez razloga, nazivali. Mada su i pre toga divlje ustaške horde iz Bora napadale okolna srpska sela, njihova aktivnost je sada naglo povećana, pogotovu posle reorganizacije divljih ustaških rojeva u tzv. štrafune (plaćenika potema odeljenja za čišćenje terena od ustaničkih, partizanskih i etničkih snaga). Posle te reorganizacije, Bora postaje oličenje podivljalog i neobuzdanog ustaškog pokreta, strah i trepet za okolna srpska

13. Isto, kut. 237, reg. br. 28/3-5; S. Govedarica, n. d.

14. Vid.: Obrad Cicmil, *Durmitorski NOP odred i njegovo područje 1941-1945*, Beograd 1968, str. 73; S. Skoko, *Na tragičnoj stranputici*, »Hercegovina u NOB«, knj. 2, str. 223-269.

naselja. Žandarmerijska stanica u selu Šipovici imala je radiostanicu, preko koje je rukovodstvo borakih štrajfina slalo izveštaje svojim pretpostavljenim komandama i primalo naredjenja za rad. Utrošenu municiju i izgubljeno oružje popunjavali su avionskim pošiljkama koje su padobranima spuštane u Šipovicu.

POGROMAŠKI POHODI PREMA FO I, KALINOVIKU, GACKU I NEVESINJU

Po etkom decembra 1941. godine, Planinopivski bataljon Durmitorskog NOP odreda orijentisao je deo snaga prema foanskom kraju radi stvaranja stalne partizanske baze na Šepan polju i pružanja pomo i tamošnjim srpskim selima u odbrani od napada borakih štrajfuna. Neposredno posle toga, neka muslimanska sela ovog podruja, uplašena pojavom etnika Draže Mihailovića, zatražila su pomo od Štaba ovog bataljona. Iskoristivši tu okolnost, Štab bataljona je odlučio da u Popovom Mostu održi narodni zbor radi organizovanja nove vlasti i formiranja partizanskih eta. Na taj zbor upućena je grupa odabranih političkih radnika iz Pive (Jovan Mumin, Nedeljko Popović, Božo Žarković, Janko Tadić, Petar Delić i Blagoje Amza Mostić). Na putu za Popov Most, ta grupa je održala konferenciju u selu Kosmanu, na kojoj je izabran seoski NOO. Potom je nastavila put za selo Igoše, gde se oko nje okupila grupa Muslimana, od kojih su neki već bili prisiljeni na kape zvezde petokrake. U tom selu ostavljen je Janko Tadić, dok su ostali nastavili put za Popov Most. Međutim, još u toku prethodne noći u selo Curevo su upali boraci štrajfuna i, saznajući za dolazak ove grupe, postavili u šljivicama kod sela Šadića celu metu u zasedu, u koju je upala pomenuta grupa i zarobljena, ne opalivši nijedan metak; neki nisu ni imali oružje. Evo kako se to, prema sećanju jednog od njih koji je uspeo da pobjegne, dogodilo:

»Posle dvoasovnog pešarenja uz belinom oivienu Sutjesku, prtinina nas je uvela u neko žbunje i šljivik. Tu se teško i monotono škripanje snega izrodi u iznenadni prasak pušaka, divlju viku, upanje i rvanje. Našli smo se u gužvi od pedesetak naoružanih ljudi, koji kao da su iznikli iz zemlje. Kidisali su odmah na naše torbe, odela i kape sa petokrakama. Obućeni u različita odela, bez ikakvog reda uperili su puške u nas i pucali iznad glava . . . Objašnjavali smo im da smo partizani, da dolazimo na njihov poziv, ne znajući da time sami sebi potpisujemo smrtnu presudu. . . Brzo su nas svezali i poterali u pravcu sela Toevca...«

Nakon žubne prepirke i otimanja oko njihovih odela, cipela i šinjela, zarobljenici su povedeni na streljanje, ali je uz put uspeo da pobjegne Jovan Mumin, a sa samog gubilišta Božo Žarković. Ostali su zverski poubijani i survani u provalija Kakvoj su brutalnoj torturi bile podvrgnute žrtve pre pogubljenja, vidi se iz feljtona objavljenog u »Borbi« od 1. do 5. septembra 1959. godine, koji je autor Božo Žarković, svedok kome je pošlo za rukom da pobjegne sa gubilišta.

»Ove ljudske nakaze, bez i eg ove nog u sebi« - piše on - »shvatili su da nas samo udarcima i mučenjem ne mogu slomiti. Hteli su da ponize ono ljudsko i neukrotivo u nama. Posebno, životinjsko uživanje pri injavalo im je to da na svezanim ljudima jašu kao na konjima i da im stavljaju kruti konopac preko prkosnih, raskrvavljenih usta . . .

Pripadnici ustaške vojnice, oružništva i domobranstva sa svojim žrtvama (srpskim seljacima) na gubilištu

Deli je stao spreman za streljanje. Duga ka kosa mu je prekrila iznureno lice. O ekujemo pucanj. Dželat usmerava pušku put njega. Okida, ali puška škljocne. Nije bio namemo priklopio metak u ležište. Ho e da uživa u mu enju.. «15

Tako su prošli ljudi koji su, stavljaju i život na kocku, pošli da brane muslimansko stanovništvo od napada etnika. Bio je to pokušaj neopozivog rušenja svih mostova na ve previše dubokoj provaliji koju su ustaški zloinci iskopali između Srba i Muslimana ovih tradicionalno nemirnih krajeva. Posle svirepog umorstva pomenute grupe, bora ki štrafuni su rasterali seljake iz sela Igo a, koji su se okupili na konferenciji radi pristupanja partizanskom pokretu, a potom nastavili da » iste teren« u dolini Sutjeske sve do 22. decembra, Plja kaju i i pale i tamošnja srpska sela Suhu, Tjentište, Mrkalj, Popov Most, Curevo, Ljubinu i dr. U ve više puta citiranoj zapovesti Vrhovnog oružni kog

15. Božo Žarković, *Zapis sa strelišta*, »Borba«, brojevi od 1, 2, 4. i 5. septembra 1959.

zapovedništva navodi se da je za vreme tog »iš enja« ubijeno 113 etnika i komunista. Nisu to, u stvari, bili ni etnici ni komunisti (izuzimaju i pomenutu grupu), ve mahom neja : žene, deca i starci.¹⁶

Pošto su varvarski opustošile dolinu Sutjeske prema Fo i, bora ke ustaše su se okrenule na drugu stranu - prema Kalinoviku; preduzele su napad (19. decembra) na selo Obalj, Tmuše i Strane, ali su naišle na neo ekivano snažan otpor. Mada se u tim selima nalazilo svega oko 80 pušaka sa malo municije, znaju i da e ukoliko klonu stradati njihove familije, seljaci su krajnje požrtvovano branili svoja ognjišta. Zahvaljuju i tome, bora ki štrajfuni su ovoga puta pretrpeli težak poraz; imali su 11 mrtvih i dvostruko više ranjenih. Na povratku u Gornji Bora , oplja kali su selo Meko e. Kada ih je komandir žandarmerijske stanice u Klinji upozorio da to ne ine, odgovorili su mu da uti, jer u Bor u ne postoji druge vlasti sem njih. Muslimani Donjeg Bor a su tada, ipak, uspeali da zaštite svoje komšije Srbe, izlažu i se ne retko velikoj opasnosti. Tako, na primer, kada su dvojica razbojnika stavila cevi svojih pušaka pod grlo Maksima Jeremi a, Mešo i Ramo Cerovina iz Tobi a okrenuli su svoje puške u njih i prete im tonom uzviknuli: »Možete, ali samo preko nas mrtvih«; shvativši da je vrag odneo šalu, zlo inci su ustuknuli.¹⁷

U me uvremenu, situacija u gata ko-nevesinjskoj Površi sve više se komplikovala, jer su se ustanici, uprkos smrtnoj opasnosti koja im je pretila od bora kih ustaša, podelili u dva tabora - partizanski i etni ki. U po etku je izgledalo da ta ideološka podela ne e omesti njihovu zajedni ku borbu za odbranu srpskih sela od u estalih napada divljih ustaških hordi iz Bor a i Fazlagi a Kule. Me utim, svakim danom je postajalo sve o evidnije da se ideološki jaz ne e mo i premostiti, pogotovu je to postalo jasno krajem 1941. godine kada su u severoisto nu Hercegovinu po eli da pristizu etni ki i partizanski emisari iz Bosne i Crne Gore. Mada su upravo u to vreme formirane i prve vojno- etni ke jedinice u severoisto noj Hercegovini, niko nije dirao izbeglo muslimansko stanovništvo iz fo anskog sreza, koje se u duga kim kolonama kretalo preko Vranjskog dola i Duge rudine prema selu Gra anici i Gacku. Partizanski politi ki radnici pokušavali su da stupe u vezu sa tim izbeglicama. Tako je Luka Nenezi , lan Sreskog komiteta KPJ za Gacko, vodio 27. decembra dvo asovni razgovor sa grupom od oko 150 ljudi iz fo anskog sreza, koja se iz Gacka vra ala u Bora . U toku tog razgovora oni su mu obe ali da se ne e pridružiti ustašama u njihovim napadima na okolna srpska sela (trebalo ih je pitati radi ega su se vra ali u Bora , kada su njihove familije ostale u Gacku).

Dva dana nakon tog razgovora, bora ke ustaše su uhvatile Milutina Terzi a, borca partizanske ete sela Bodežišta, i streljali ga upravo na onom mestu gde je Luka Nenezi vodio razgovore sa »Drinjacima«. Neposredno posle toga, grupa etnika majora Minje Višnji a (oko 25 ljudi) napala je grupu izbeglica iz fo anskog sreza, uhvatila dvojicu ljudi, tri žene i troje- etvoro dece i zaplenila

16. S. Skoko, n. .

17. Savo Govedarica, *Ulog i okolina u NOB 1941-1945* (daktilografisano), str. 77 i 78.

oko 20 grla krupne stoke; uhva ene Muslimane i zaplenjenu stoku doterala je istoga dana u Gornja Bodežišta. Jedan od dvojice uhva enih muškaraca streljan je na mestu gde je ubijen Milutin Terzi , dok je drugi uspeo da pobjegne sa streljanja; žene i deca su puštene da bez smetnje odu u Gacko.

Taj događaj je omogućio rukovodstvu borakih štrajfuna da za pogromaški pohod na Površ mobilize oko 500 ljudi u Boru, Fazlagi i Kuli, Graanici, Mrnovi i Bahorima (pustilo je glas da je u Gornja Bodežišta oterano 35 izbeglica, mahom žena i dece). Na prvom udaru našla su se sela: Gornja Bodežišta, Tarahin Do i Vratio, koja su 4. januara izjutra napadnuta sa svih strana. U tom trenutku, u ovim selima se nalazila mesna partizanska eta (oko 25 naoružanih ljudi), Prva (Smrianska) eta Župopivskog bataljona Durmitorskog NOP odreda (oko 35 ljudi), jedan vod Prvog gata kog partizanskog bataljona (sa ovim vodom nalazili su se politiki komesar bataljona Mirko Mastilovi , zamenik komandanta bataljona Milenko Okiljevi , član Srpskog komiteta KPJ za Gacko Luka Nenezi i član Okružnog komiteta SKOJ-a za Hercegovinu Ranko Mihi) i Vule Skoko sa pet-šest ljudi. Bile su to suviše slabe snage da bi se uspešno mogle suprotstaviti pomenutim ustaškim grupama.

Iskoristivši dugu zimsku noć ustaške snage su neopaženo posele sve dominantne visove oko pomenutih sela, sa kojih su se u osvit obrušile na ta sela. Pospano i iznenađeno stanovništvo je zahvatila panika. Neki su, tako reka, goli i bos napustili svoja ognjišta i dali se u bekstvo, ali su ubrzo naleteli na guste streljake strojeve ustaša i izginuli. Probila se samo Smrianska eta Župopivskog bataljona, koja je takođe napustila selo i, budući da je bila dobro naoružana (imala je i jedan puškomitraljez), izvukla se bez većih gubitaka; ranjeno je nekoliko boraca od kojih dvojica teže. U Gornjim Bodežima je ostalo svega oko 20 naoružanih boraca i preostalo stanovništvo iz svih tri napadnuta sela. Poznato je da je hrabrost ljudi kada se našli u ovoj sa sigurnom smrtnemerljiva. Zahvaljujući i upravo takvoj hrabrosti i pregalaštvu svih naoružanih ljudi u blokiranim Bodežima, panika je brzo prebrođena i organizovana kružna odbrana u centralnom delu sela, koja je, uz nesebičnu pomoć i podršku celokupnog stanovništva, tokom celoga dana juna ki odolevala uzastopnim divljim jurišima mnogostruko nadmoćnih protivničkih snaga, nanoseći im teške gubitke.

Gravitno su branjene i neke usamljene kuće na rubu sela. Kuće Save i Ilije Damjanca, koje su se nalazile na samoj ivici šume, već u prvom jurišu odsečene su od centralnog dela sela i blokirane. Mada su u tom prvom naletu poginula oba domaćina - Sava i Ilija Damjanac, dva atletske razvijena i ovekaimpresivne spoljašnosti, Jovan Okiljevi i Jasenika i Savina majka Milica - njegova dva mlađa brata, Blažo i Mirko, po prirodi sitni i žgoljavi, branili su svoj kućni prag sa požrtvovanjem dostojnim divljenja. U više mahova hvatali su u ruke upaljene »kragujevke« ubačene u kuću i vraćali ih nazad, meću ustaše. Izbacivali su iz kuće i naramke upaljene slame koje su ustaše ubacivale kroz provaljeni krov. U toj neravnoj borbi izdržali su ceo dan i, kada je pao mrak, probili se iz oba. Sa

njima je pobjegla i njihova sestra Bosa i najmla i brat Dole, koji je bio lakše ranjen. U ruke ustaša pala je Savina žena Jela, sa tek rođenim sinom Milošem u naručju.

Centralni deo sela uspešno je branjen sve do pada mraka. Tada su naoružani borci probili obrub i izvukli preostalo stanovništvo, bez većih gubitaka. U ruke ustaša palo je ukupno devet lica: Jela Damjanac sa malim sinom Milošem, Ana Gutovičeva žena Mila Terzić iz Vratla sa dvoje dece (Miladinom i Milenom), Radojka Terzić, kćerka Obrena Terzića iz Vratla, njena maloletna braćera Rajo i Slavko i sestra Djeva. Sve zarobljene osobe su sutradan, 5. januara, puštene na slobodu i stigle do svojih porodica u Površu, izuzev Anu Gutovičevu; ona je, na njenu nesreću, sa svojom decom otišla u selo Pridvoricu kod nekog rođaka, gde je dva dana docnije zverski ubijena sa oboje dece. Kako je u borbi na Bodežištimu poginuo i njen muž Mile, njihovo ognjište je zauvek ugašeno. Puštanje na slobodu pomenute neje i iz sela Bodežišća, nedvosmisleno potvrđuje da je u to vreme u Gornjem Boru bilo uticajnih ljudi koji su se suprotstavljali bezumnoj ustaškoj politici, koja je uporno gurala Muslimane ovog zaostalog područja u verski rat protiv Srba do potpunog istrebljenja.

Divlji ustaški odred iz Fazlagića Kule posle preformiranja u DOMDO bojnu Gacko

Borci koji su branili druga dva sela (Tarahin Do i Vratio) uspeli su da se probiju iz obruba sa manjim gubicima. Kao što je već rečeno, stanovništvo ovih sela bilo je nekoliko dana ranije evakuisano u Gornja Bodežišća. Međutim, uoči samog napada, porodice Dura Mastilovića, Todora Vojinovića i Sima Damjanca vratile su se svojim kućama u Tarahin Do. Ove porodice bi verovatno stradale da na vreme nije otkriven ustaški napad. Naime, u ranim jutarnjim časovima 4. januara poročnik Žarković je pošao u mlin u Vratio i naišao na streljački stroj ustaša koje su blokirale selo. Pokušao je da pobjegne, ali je ubrzo pao pogođen kišom kuršuma; njegova smrt spasila je živote pomenutih porodica ovoga sela.

Alarmirane pušanim platonima, te porodice uspele su da pre nego što je zatvoren obrub izmaknu prema selu Braji evi ima, a naoružam ljudi da se dokopaju pošumljenog ogranka Dobrog vrha - Ljubice, odakle su pušanom vatrom štitili povlačenje stanovništva. Zahvaljujući tome, u ova dva sela poginulo je samo 5 lica i zarobljeno jedno (jedanaestogodišnji Dušan Mastilovi, koji je docnije pušten na slobodu).

Pošto su u međuvremenu ustaše izbile na Dobri vrh, Luka Nenezi i Milenko Okiljevi su izdali naredbu da se ovaj izuzetno značajan položaj po svaku cenu preotme radi deblokiranja Gornjih Bodežišta sa južne strane; samo u tom pravcu moglo se izvući stanovništvo koje je ostalo u selu. U duhu tog naredbe izvršene silovite juriše na višestruko nadmoćnije ustaške snage koje su se nalazile na pomenutom položaju. U tom jurišu poginuli su Luka Nenezi, Ranko Mihi i stari Todor Vojinovi. Iako nisu uspeli da preotmu Dobri vrh, ostali borci su, uz pomoć pristiglih pojačanja iz sela Braji evi a i donjih Bodežišta, tokom celoga dana vezali za sebe jake ustaške snage i na taj način pružale dragocenu pomoć opsednutim Bodežištima.¹⁸

Kada je sutradan, 5. januara, Lazar Vojinovi sa grupom partizana došao na Dobri vrh, našao je masakrirane leševe poginulih boraca; leš Luke Nenezi a bio je svu en i rasparen od levog ramena do pete. U sva tri napadnuta i uništena sela ukupno je poginulo 30 osoba i to:

Adži P. Mara (stara 68 godina)
Bejatovi A. Sundra (52 god.)
Bejatovi A. Stoja (13 god.)
Vojinovi T. Todor (59 god.)
Gutovi T. Milovan (17 god.)
Damjanac I. Oro (42 god.)
Damjanac I. Ilija (36 god.)
Damjanac A. Sava (28 god.)
Damjanac S. Jovan (52 god.)
Damjanac P. Milica (50 god.)
Damjanac S. Milosava (3 god.)
Damjanac M. Simo (60 god.)
Žarkovi S. A. im (52 god.)
Žarkovi T. Oro (38 god.)
Kovačevići T. Spasenija (61 god.)
Mihi M. Ranko (18 god.)
Nenezi K. Luka, iz Podgorice (29 god.)
Okiljevi B. Jovo, iz Jasenika (30 god.)
Petkovi G. Ora (40 god.)
Petkovi M. Jelena (10 god.)
Petkovi A. Nikola (4 god.)
Petkovi S. Sava (56 god.)
Petkovi M. Simana (26 god.)

18. S. Skoko, n. ., »Hercegovina u NOB«, knj. 2, str. 223-269.

Petkovi V. Trifko (34 god.)
Petkovi K. Obrad (9 god.)
Terzi T. Mile (38 god.)
Terzi S. Milutin (32 god.)
Terzi M. An a (24 god.) - ubijena u selu Pridvorici
Terzi M. Milena (1 god.) - ubijena u selu Pridvorici
Terzi M. Miladin (4 god.) - ubijen u selu Pridvorici.¹⁹

Ustaški gubici bili su, tako e, veliki. To se vidi iz dnevne zapovesti Vrhovnog oružni kog zapovedništva, u kojoj se, pored ostalog, kaže:

»Tre eg sije nja 1942. godine komunisti su jakim snagama zatvorili put Gacko-Šipovica i u blizini sela Bodežišta napali odjel zapovjedništva oružni kog voda Gacko, koji se imao prebaciti iz Šipovice u Gacko. im je za ovo saznao (re je o Marijanu Banovcu, prim. S. S.), odmah je sa svojim oružnicima i 200 milicionera napadnutom odjelu pritekao u pomo , opkolio sela Bodežišta i slomio jak otpor partizana, koji su imali 200 mrtvih. Vlastitih gubitaka imao je jednog oružnika i 8 milicionera.«²⁰

Re je o gubicima samo bora ke grupe; o gubicima gata ke grupe, koja broj ano nije bila slabija od bora ke, nema podataka.

Upravo u vreme kada su pomenute ustaške snage napale Bodežišta, Tarahin Do i Vratio, u selo Vrbu (6 do 7 kilometara isto no od Bodežišta) stigao je major Boško Todorovi sa desetak pratilaca. U Vrbi gaje ekalo oko 60 etnika iz Hercegovine i Crne Gore radi održavanja zakazane konferencije na kojoj je trebalo da se raspravlja o na inu formiranja vojno- etni kih jedinica i o projektovanom napadu na Bora . Pored majora Todorovi a u Vrbi su se toga jutra nalazili: kapetani Vladislav Hamovi i Radojica Ron evi , poru nici Jovan Mišelji , Mihajlo Koprivica i Milorad Popovi , zatim kapetan bivše crnogorske vojske Spasoje Tadi i rezervni potporu nik Vidak Kova evi . Budu i da još nije bilo došlo do oružane konfrontacije izme u partizana i etnika (dolazak grupe majora Todorovi a iz Bosne u Hercegovinu obezbe ivali su delovi Župopivskog i I. gata kog bataljona) i pošto su se, pored* 60 naoružanih etnika, u Vrbi i na Dražljevu nalazile dve ete Župopivskog bataljona - Bodežišta su se mogla spasiti da su te snage odmah krenule u pomo napadnutim selima. Previše se, me utim, oklevalo, verovatno zbog toga što su etnici i partizani zazirali jedni od drugih. U razgovoru sa kapetanom Danilom Salati em Boško Todorovi je rekao da uopšte nije znao da se na Bodežištima vodi borba. »Tek oko 15 asova« - kaže on - »upadejedan ovek i re e: dok vi civde vodite razgovore naša bra a ginu (bio je to Peko Popovi iz sela Dražljeva). im sam se orijentisao i saznao o emu se radi, naredio sam poru niku Miloradu Popovi u i potporu niku Vidaku Kova evi u da napadnu najbliža turska sela Bahori i Mr enovi e i na taj na in olakšaju našima u Bodežištima.«²¹

19. Navedena Spomen-knjiga opštine Gacko.

20. Navedena zapovest Vrhovnog oružni kog zapovjedništva.

21. *Arhiv VII*, etni ki fond, kut. 201, reg. br. 8/2.

U me uvremenu, Janko Tadi i Blažo uri i prikupili su pomenute ete Župopivskog bataljona i delove 1. gata kog bataljona, tako da su, oko 16 asova partizani i etnici zajedni ki krenuli u pomo napadnutim Bodežištima i napali susedna muslimanska sela Bahori i Mr enovi e. Pošto je jedan broj boraca iz tih sela u estvovao u napadu na pomenuta srpska sela, otpora, tako re i, nije ni bilo; Bahori i Mrdenovi i su zauzeti u prvom naletu, delimi no oplja kani i spaljeni. Stanovništvo ovih sela nije stradalo, jer je na vreme pobeglo prema Gra anici i Gacku. Nastavljaju i nastupanje po dubokom snegu i jakom mrazu, pomenute partizanske i etni ke snage su te no i stigle u selo Braji evi e, gde im se pridružila Smri anska eta Župopivskog bataljona, koja se 4. januara probila iz opsednutih Bodežišta. Napad partizanskih i etni kih snaga na Bahore i Mr enovi e, iako preduzet sa velikim zakašnjenjem, prinudio je divlje ustaške horde iz Gornjeg Bor a i Fazlagi a Kule da odustanu od projektovanog napada na ostala sela zapadnog dela gata ke Površi; tome je, bez sumnje, doprineo snažan otpor na koji su naišli u selu Bodežištima i veliki gubici koje su u napadu na to selo pretrpeli. U toku 5. januara, ustaše su oplja kale i palile sela Bodežišta, Tarahin Do i Vratio, dok su pomenute partizanske i etni ke snage napale i zauzele muslimanska sela Ravni, Dobropolje i Vratnicu. Sva ova sela su oplja kana i spaljena. Stanovništvo je na vreme pobeglo prema Gacku, pa je stradalo samo pet osoba: Džafer Prguda, Bajro Prguda, Pašan Prguda, žena Rašida Prgude i Safet Re ovi . Pored ovih, u jednom trapu na eno je troje eljadi (Zlatija Škalji , Duda Prguda i jedan mladi Prguda, imena se svedoci ne seaju). Oni su, na li ni zahtev, stražarno sprovedeni u selo Domrke kod Sima Buhe, gde su ostali izvesno vreme, a potom otpremljeni prema Gacku. Najve i deo plja ke iz ovih sela podeljen je izbeglicama iz Bodežišta, Tarahin Dola i Vratla. Posle toga sva ta sela su spaljena.

Istoga dana, gata ke ustaše su napale sela Lukovice i Gradinu, ali su, posle oštre borbe u kojoj je u estvovala i jedna eta Župopivskog bataljona, bile prisiljene na povla enje. Pošlo im je ipak za rukom da uz put spale nekoliko ku a u Rudoj Glavici i Nadini ima. etnici majora Todorovi a nisu u estvovali u toj borbi, ve su se uputili u selo Fojnicu, gde je 8. januara 1942. godine sklopljen prvi preliminarni sporazum sa obaveštajnim oficirom italijanskog 6. korpusa. Sporazum je u ime majora Todorovi a potpisao rezervni potporu nik (sudija) Mutimir Petkovi , 11. januara u Dubrovniku.²² Bio je to, u stvari, sporazum o pasivnoj kolaboraciji, kojim se etni ka strana obavezala da nikada ne e prva upotrebiti oružje protiv Italijana. Cilj ovog sporazuma je, verovatno, bio neutralisanje italijanskih okupacionih trupa za vreme me usobnih obra una Srba i Muslimana u ovom delu Hercegovine, baš kao što je ura eno u rejonu gornje Drine. Situacija se, me utim, rapidno pogoršavala, naro ito posle savetovanja u Ivan i ima, na kome je inaugurisana »druga etapa«, u kojoj treba da se izvrši definitivna obra un sa »klasnim neprijateljem«, i nare enja Draže Mihailovi a etni kim komandantima u Crnoj Gori od 29. decembra 1941. i 16. januara

22. *Tajna i javna saradnja etnika i okupatora 1941-1944*, »Arhivski pregled«, Beograd 1976, str. 24 i 25.

1942. godine, kojima se zahteva da se komunisti uništavaju bez milosti. Time je ionako teška i složena situacija višestruko usložena, jer je, pored krvavih razara na verskoj, zapretio i pokolj na ideološkoj osnovi; situaciju je komplikovala i ne uvenu surova zima - sneg je neprestano padao, danima.²³

BOŽI NI POKOLJ SRBA U GORNJEM BOR U

Najveći broj Srba o kojima je reč živio je u selu Pridvorici - 15 familija, zatim četiri familije Bejatovi a u selu Mjedeniku i dve familije Lera u Šipovici; na zapadnoj ivici Gornjeg Bora, u selu Krupcu, živile su dve familije Slijepcevi a i jedna familija Hrnjeza.

Pridvorica je najlepše selo u Gornjem Boru, utisnuto između srednjo-planinskih visova Kite (k. 1292), Strmca (k. 1346), Junak brda (k. 1508) i Poeljskih stijena (1594) na desnoj obali reke Neretve. Kroz nju protiče Pridvorica vrelo, koje, tako reći, na samom izvoru prima bistru i čudno razigranu Igrašticu (verovatno je po tome i dobila ime). Kada u okolnim planinama napada dubok sneg i nabuđa Neretva, Pridvorica je u zimskim mesecima potpuno odsečena od ostalog sveta. Malo i relativno plodno Pridvorica polje sa svih strana je okruženo bukovom šumom, leskovicom, divljim i pitomim voćnjacima. Na južnom delu toga polja nalazi se najstarije, sa srednjovekovnim temeljima, na kome su pridvorici Srbi 1935. godine podigli crkvu - Hram svetog srpskog cara Lazara, koja je, sticajem nesrećnih okolnosti, postala njihova spomen-kosturnica. U Pridvorici je, kao što je već rečeno živelo 15 srpskih i 12 muslimanskih porodica. Srpske porodice (Gojkovići, Adžići, Skočići, Nosovići i Doderići) su se ovde doselile početkom XX veka, na imanja koja su kupili od porodica Osmankovića i Čikovića, koje su odselile u istočni kraj, dok su muslimanske porodice (Čolpe, Lukovci i Huke) starosedelci.

Do početka drugog svetskog rata nije bilo ozbiljnijih trvenja između Srba i Muslimana u Gornjem Boru, izuzev u selu Mjedeniku, gde su 1927. godine Okerići i Delalići, u svađi oko seoske utrine, ubili Boška i Novicu Bejatovića. Međutim, posle dolaska ustaša na vlast, srpsko stanovništvo je, u stvari, stavljeno van zakona; njegova sudbina se nalazila u rukama tamošnjih ustaških funkcionera, koji su podlim prevarama uspeli da steknu poverenje pridvoricih Srba i tako uspravaju njihovu budnost. To poverenje je pojačano činjenicom da masovni vidovdanski pokolji nisu zahvatili Bora (u junu su pobijeni svi Srbi koji su živeli u Fazlagićima i Kuli bez obzira na pol i godine starosti). Istina, stradao je jedan broj ljudi (mahom iz Donjeg Bora) koji su se slučajno našli u Gacku ili Nevesinju za vreme masovnih hapšenja. Kada je posle reokupacije

23. Jovan Marijanović, *Draža Mihailović između Britanaca i Nemaca*, knj. 1, Zagreb 1979, str. 225 i 226; *Arhiv VII*, fond NOB, kut. 2, reg. br. 16-2; Zbornik NOR-a, tom II, knj. 3, str. 189.

demilitarizovane zone od italijanskih okupatora bora kim Srbima dozvoljeno da pose uju svoju rodbinu u Površi, Zagoiju i drugim krajevima, izgledalo je da im, doista, više ne pretila ozbiljna opasnost.

Me utim, ve krajem oktobra 1941. godine ustaški funkcioneri su zabranili Srbima kretanje van svojih sela, uz upozorenje da e svakom onome ko eventualno pobegne, cela familija biti poklana. Kada se situacija, posle pokolja muslimanskog stanovništva na podru ju gornje Drine, do kraja zaoštrila, znalo se da srpskom stanovništvu u Gornjem Bor u pretila smrtna opasnost, ali je bilo suviše kasno za preduzimanje bilo kakvih mera za njegovo spašavanje. Jer, valja imati na umu injenicu, da je tokom decembra pao tako dubok sneg da je i sama pomisao na bekstvo bila besmislena. Nije isklju ena pretpostavka da su bora ke ustaše upravo to ekale. Bilo kako bilo oni su se, za neuspehe i velike gubitke koje su pretrpeli u napadu na Obalja, Strane, Tmuši i Gornja Bodežišta, svetili nad potpuno bespomo nim, golorukim i miroljubivim srpskim stanovništvom u Gornjem Bor u.

Naime, krajem decembra bora ki štrafuni su krenuli u nov napad na Obalj, Strane i Tmuše. Ali, kada su uz put dobili obaveštenje da se etnici Draže Mihailovi a, sa redenicima preko grudi, šetaju po Ulogu u društvu italijanskih oficira, odustali su od projekte vanog napada i, umesto toga, na konferenciji koja je održana u selu Mjedeniku, doneli odluku da bez ikakvog povoda i razloga izvrše pokolj srpskog stanovništva u Gornjem Bor u i da u ku e tog stanovništva smeste izbeglice isto ne Bosne. Istine radi, valja re i da se toj bezumnoj odluci suprotstavio Ša ir Fržina, jedan od najistaknutijih pobornika ustaškog pokreta, i hodža Uzeir Delali , ali uzalud. Neposredno posle donošenja te odluke, postavljene su straže više ku a Bejatovi a u selu Mjedeniku. Me utim, razvodnik straže Ahmet Džankovi iz sela Hodini a (Fazlagi a Kula) obavestio je o pomenutoj ustaškoj odluci Toma Mu ibabi a, svog starog poznanika i prijatelja (zajedno su bili u rezervi bivše jugoslovenske vojske u Nikši u), koji je živeo u ku i Stojke Bejatovi . Iste ve eri, Bejatovi i su obavešteni šta im sé sprema od svojih prvih komšija Derva Okeri a i njegove žene Amide, ro ene sestre Ša ira Fržine. O tome Tomo Mu ibabi , izme u ostalog, kaže:

»Tridesetog decembra pred ve e, dok sam cepao drva pred ku om, prišla su mi trojica Muslimana 'Drinjaka' i pitali me da li mogu kod mene preno iti. Odgovorio sam da mogu, s tim što prethodno treba da se jave mom komšiji Dervu Okeri u da se zna ko se nalazi u mojoj ku i (Dervo mi je ranije rekao da tako postupim). Oni se ljutito okrenuše i po oše prema grupi naoružanih ljudi koja je upravo pristizala. Dobro sam uo kada je jedan od njih, obra aju i se oveku koji je išao na elu te grupe, rekao:

-Pitasm o ovoga Vlaha možemo li kod njega preno iti, ali nam on re e da ne možemo.

- Po ite sa mnom - srdito re e ovek koji je išao na elu grupe, pri e mi i upita:

- Je li istina da nisu dozvolio ovim ljudima da preno e kod tebe?

Kada sam mu potanko ispriao sve šta se dogodilo, on se okrenu prema 'Drinjacima' i ljutito ih prekori, a zatim uljudnim tonom zapita da li imam duvana da zapalimo. Uveo sam ga u kuću u saćetvoricom pratilaca i svakome dao po punu šaku hercegova ke skije. im sam odavio šal (napolju je neprestano padao sneg u krupnim pahuljicama koje su neverovatno brzo zatrpavale tragove ljudi), on se zagleda u mene i o eвидно uzbu en, viknu:

- Jesi li ti to, Tomo!

Prepoznadoh i ja njega. Zagrlismo se i poljubismo, oživljavaju« uspomene iz našeg zajedni kog službovanja u rezervi u Nikšiću, neposredno uo i rata. Njegovi pratioci se uzmuvaše, ho e da idu.

- Idite vi, sti u vas ja - re e im on.

im su se vrata za njima zatvorila, Ahmet me za u eno upita:

- Pobogu, Tomo, šta vi ovde ekate?

Kada sam mu objasnio da ja tu živim i da nemam kuda da bežim, on ispruži kažiprst desne ruke prema Brnjcu (planinska visoravan koja razdvaja taj deo Bor a od gata ke Površići) i tiho re e:

- Bežite gore, ti i svi ostali, me u svoje, pa tamo ginite, jer ukoliko ostanete ovde pokla e vas kao brave; zato bežite, bežite što pre, im padne mrak i to što brže, ina e e bit dockan. Na kraju se udari desnom rukom po fišeklijama punim municije i kategori nim tonom re e da ima preko sto metaka i da e nas, ukoliko budemo napadnuti, braniti do poslednjeg, rukova se sa mnom i ode.

Gotovo u isto vreme Stoja Bejatovi je otišla nekim poslom kod našeg prvog komšije Derva Okerića. Cim ju je ugledala, Dervova žena Amida joj je potrala u susret, zagrlila je i gotovo izbezumljeno uzviknula:

- Bježite, sestro mila, sve e vas poklati!

Njen muž Dervo je nekako smirio žene, a potom rekao Stoji da Amida govori istinu i da, stoga, svi muškarci od 10 godina naviše, i odrasle devojke i mla e žene treba bezuslovno da beže im padne mrak. Rekao je, tako e, da e on pokušati da stražare pozove u kuću, na kafu, da se malo ugrije, da bi svojim komšijama Bejatovi ima na taj na in omogu io bekstvo.

Tako je i bilo. Mi smo se brzo spremili i nestrpljivo ekali no . Budu i da smo imali šest pušaka i nekoliko revolvera, odlu ili smo da, ukoliko Dervu ne pode za rukom da stražare nagovori da u u njegovu kuću, primenimo silu. Dervo je, me utim, uspešno ispunio dato obe anje: uveo je stražare u kuću i zalupio vrata za njima. Mi smo, ne ekaju i ni trenutka, iskoristili priliku i neopaženo se dokopali šume, a zatim Brnjca i sela Kokorine. Eto, na taj na in su Bejatovi i izbegli tragi nu sudbinu koju je nekoliko dana docnije doživelo srpsko stanovništvo u Gornjem Bor u.«²⁴

Ovaj primer nedvosmisleno potvr uje tezu da je svuda gde su komšije nepokolebljivo radile na spašavanju svojih suseda srpske nacionalnosti bilo uspeha. Zbog bekstva Bejatovi a i odlu nog otpora Ahmeta Džankovića, Derva

24. Izjava Toma Muhibabića, u li nom posedu autora; S. Skoko, n. ., »Hercegovina u NOB«, knj. 2, str. 223-269.

Okeri a i Uzeira Delali a onim ustaškim zloincima koji su hteli da pokolju preostale žene, decu i starce - me u ustašama je došlo do žu ne prepirke, zbog koje je za nekoliko dana odloženo izvršenje planiranog pokolja Srba u selu Pridvorici i Šipovici. Štaviše, Bejatovi a neja je sa naoružanom pratnjom ispra ena prema prvim srpskim selima u gata koj Površi. Nekoje, kao što je ve re eno, spasio i zarobljene žene i decu iz sela Bodežišta, Tarahin Dola i Vratla, ali na žalost nismo uspeli da saznamo imena tih ljudi, iji se glas, posle teških gubitaka koje su bora ki štrafuni pretrpeli prilikom napada na ta sela, sve slabije uo. Okoreli zlo inci, koji su odavno bili ogrezli u krvi nevinih žrtava, nisu birali sredstva da bi postigli svoj cilj - da kompromituju poštene Muslimane Gornjeg Bor a i zverskim pokoljem Srba u selu Pridvorici i Šipovici poruše poslednje mostove zajedni kog življenja Muslimana i Srba u Bor u i okolini.

Upravo s tim ciljem, 5. januara održan je sastanak komandira eta (satnija) u selu Šipovici, na kome je definitivno odlučeno da se pokolj pridvoricih Srba izvrši 7. januara izjutra, na pravoslavni Boži . Pou eni iskustvom iz Mjedenika, ustaški kolja i su preduzeli niz mera da im se ponovo ne bi dogodilo neprijatno iznena enje kao u Mjedeniku. Satnicima je naredeno da najstrožije zabrane svojim ljudima bilo kakve kontakte sa srpskim stanovništvom i da za izvršenje pokolja uzmu samo dobrovoljce, a ostalo ljudstvo upotrebe za obezbe enje.

Šestog januara uve e svi dobrovoljci - kolja i okupili su se u selu Manjacima, gde je održan zajedni ki sastanak i izvršene poslednje pripreme ne samo za pokolj ve i za deobu imovine poklanih žrtava, koja je pre svega imala pripasti neposrednim izvršiocima i izbeglicama iz isto ne Bosne; nisu izostavljeni ni oni ustaški funkcioneri koji neposredno nisu učestvovali u pokolju. Na tom sastanku formirano je 15 grupa (na svaku srpsku ku u u selu Pridvorici po jedna) od po 10 ljudi, sa jednim puškomitraljezom. Komandirima grupa je re eno da pri izvršenju dobijenog zadatka ne troše municiju. Dve grupe su još pre tog sastanka formirane u Šipovici i tamo ostavljene da pokolju porodice Stefana i Gavrila Lera, koje su živele u Šipovici, u neposrednoj blizini Marijanove kasarne.

Sticajem okolnosti ove dve porodice nisu poklane na Boži ujutru, kako je to pomenutim planom bilo predvi eno, ve na Badnji dan uve e. Naime, te ve eri su ustaški stražari koji su uvali Lerove ku e uhvatili jednu devojk, Muslimanku, koja je, izgleda, otkrila namere ustaša i pošla da o tome obavesti svoju drugaricu Jelu Lero. Stražari su je uhvatili i po eli da je tuku. Na njen vrisak je, navodno, iz ku e istr ala Jela Lero i našla se u rukama zlo inaca, koji su, ne ekaju i jutro, sa isukanim noževima upali u obe Lerove ku e i na grozno svirep na in masakrirali ove bespomo ne porodice, od najmla eg Mirka, koji je imao osam godina, do najstarijeg Stevana, starog 55 godina, ukupno njih trinaestoro, ra unaju i i Jelu, mladu i lepu devojk, koja je odvedena neznano kud. Krvavim badnjacima zlo inci su zanavek ugasili Lerova ognjišta u Šipovici, a izmrcvarene leševe nabacali u jednu kolibu, koja je potom zapaljena; ostaci žrtava, koliko je nama poznato, do danas nisu sahranjeni. Iste ve eri, sva

pokretna i nepokretna imovina Stevana i Gavrila Lera razdeljena je među kolja ima²⁵

Pravoslavna crkva u selu Pridvorici, oplja kana i oskrnavljena 7. januara 1942. godine (snimljena 1989. godine)

Zid iznad crkvenih vrata na kome su uklesane slede e re i: »HRAM SK SRP(SKOG) CARA LAZARA PODIŽU SRB(I) SELA PRIDVORICE SP(0)M(EN) NARODA. 1935. G. VULE A. SKOKO - NEIMAR«

25. Ovaj deo teksta napisan je na osnovu iskaza dvojice u esnika u tom zlo inu pred organima Državne bezbednosti u Gacku, koje nismo uspeli proventi pomo u drugih izvora. Budu i da niko od Lera nije preživeo pokolj, prava i cela istina se verovatno nikada ne e saznati.

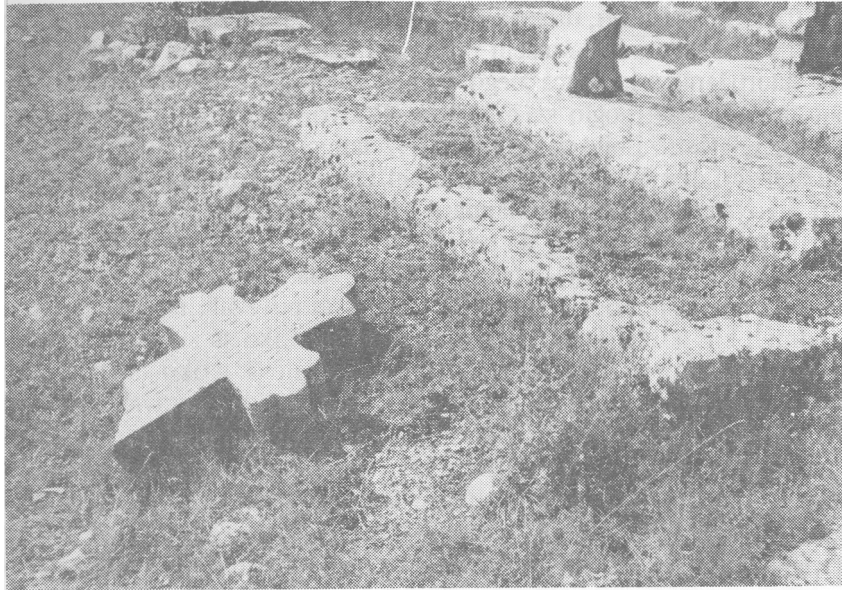
Sutradan, 7. januara, u osvit, kada po starom pravoslavnom običaju dolazi položajnik, svaka srpska kuća u selu Pridvorici bila je blokirana ne samo grupom do zuba naoružanih zločinaca nego i snegom koji je toliko napadao da se, praktično, nikuda nije moglo izaći i iz kuće. Pridvorici Srbi nisu imali ama baš nikakvih mogućnosti za bilo kakav otpor. Dželati su se, ipak, poslužili prevarom. Saopštili su svim domaćinima da je Marijan Banovac, komandir žandarmerijske stanice u Šipovici (a ujedno i komandant borbenih stražara), pozvao sve odrasle muškarce srpske nacionalnosti da se odmah okupe kod pridvorčke crkve radi dogovora o načinu evakuacije srpskog življa iz sela Pridvorice do prvih srpskih sela u Površici. Snažnije i odvažnije ljude su odmah povezali, navodno, kao taoce koji će odmah biti pobijeni ukoliko neko pobjegne. Tako su svi odrasli muškarci, dočarani pred štalu Nikole Gojkovića u Brutke (njiva i okrajak nedaleko od crkve). Tu su ih najpre sve odreda povezali, a potom, nakon stravičnog mučenja i mrcvarenja, poklali ili smatili tupim predmetima: ko evima, pridrugama, lopatama, ušicama od sekira. Neki od njih su bili predmet sadističkog izživljavanja primitivaca, naročito seoski knez Radovan Skoko, zatim Nikola Gojković i Nikola Doder; njihovi leševi su na kraju, prilikom vučenja iz stratišta radi sahrane, obezglavljeni. Oni koji su ubijeni iz pušaka gađani su iz neposredne blizine, u selo.

Nakon likvidacije svih odraslih muškaraca, mlade žene i devojke su naterane da pakuju unakažene leševe svojih oca, muževa i braću, koji su ležali u lokvama krvi rasejani po celim Brutcima, i ubace ih u donji deo štale Nikole Gojkovića (u toj adaptiranoj štali stanovali su majstori za sve vreme gradnje pridvorčke crkve). Kada su one to učinile uz stravične krikove koji su se razlegali u Dumoškim stenama, u dubokom snegu ostale su krvave mrlje, koje nikakve kiše ni snegovi nikada neće moći oprati. Sve te mlade žene i devojke su potom silovane, pa onda zatvorene u gornji deo štale, na slamu, gde su u međuvremenu dočarani i njihova deca, majke, bake i svekrve. Pošto su dobro zamandalili spoljna vrata, koljači su zapalili štalu. Plamen je vatrena stihija obujmila štalu, nekima (uglavnom dečacima i devojčicama) je uspelo da iskoče kroz slamnati krov, ali ih je napolju dočeka dubok sneg i smrtonosna pušćana vatra i prikovala za tle, gde su njihovi leševi ostali preko šest meseci kao sablasni svedoci beznadežnih pokušaja bekstva od mučenja do smrti u razbuktalom ognju.

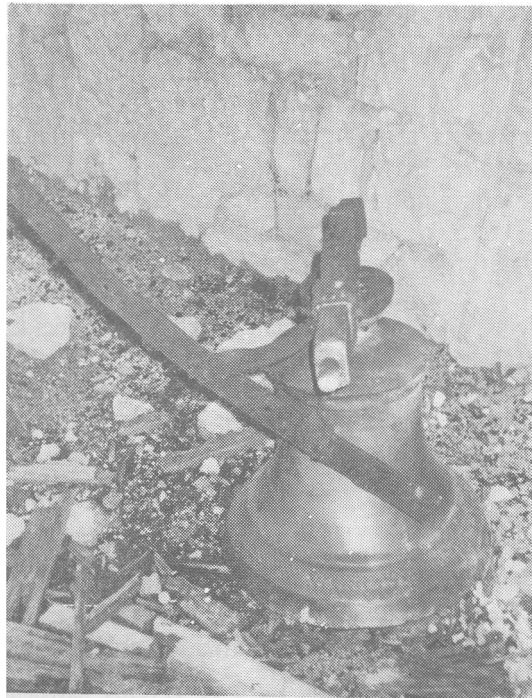
Porodice Toma i Rajka Adžića iz zaseoka Stojčići, na isti način su sagorele u štali Rajka Adžića, i to zajedno ljudi, žene i deca. Kada su 17. aprila partizanske jedinice isterale ustaše iz sela Pridvorice i došle u Stojčiće, naišle su na strašan prizor: u oškovima izgorele štale ležale su grupe zagrljenih leševa, o čemu je evidentno svedočila i deca.²⁶

Ovde valja reći da je, prema iskazima o događajima datim posle rata pred organima Državne bezbednosti FNRJ, bilo pojedina njih slaba otpora i pokušaja bekstva. Petko Gojković i Milko Adžić su se, navodno, upustili u neravnu borbu i ubili dvojicu ustaša. Tri mlade žene iz Stojčića otele su se iz

26. S. Skoko, n. p., »Hercegovina u NOB«, knj. 2, str. 223-269; navedeni iskazi dvojice učesnika u pokolju o kome je reč.

Polomljeni spomenici na pravoslavnom groblju u selu Pridvorici (snimak iz 1989. godine)

Crkveno zvonu u travi pokraj crkve u Pridvorici (snimak iz 1989. godine)

ruku dželata i pobjegle prema Neretvi. Nekoliko kolja a se dalo u poteru za njima (hteli su da ih žive uhvate i siluju, pa zato nisu pucali), ali su one uspele da izmaknu i umru u ledenim valovima bistre i bu ne Neretve. Po nekim drugim izvorima Cvija, Danica i Ilinka Adži , zatim Ljubica Gojkovi , Kosa Skoko i Jovana Nosovi , nisu ubijene ve nekud odvedene; do sada se o njihovoj sudbini ništa ne zna. Pouzdano se, me utim, zna da su tim boži nim pokoljem zauvek ugašena sva srpska ognjišta u Pridvorici i Šipovici: ukupno je zaklano 147 lica, ra unaju i i An u Gutovi i njeno dvoje dece, kao i petogodišnju Gospavu - Goju Skoko, koja je slu ajno preživela boži ni pokolj. Naime, kada su dželati poterali njenog oca Radovana, dete je instinktivno pobjeglo u susednu muslimansku ku u, gde ga je prihvatila i sakrila Delvija Krvavac iz sela Gra anice, udata za nekog Colpu u Pridvorici. Tako je mala Goja ostala živa sve do 17. aprila 1942. godine, a tada, dok se obru partizanske i dobrovolja ke vojske sve više stezao oko Bor a kome je odzvanjao dvanaesti as, u ku u gde je živela Goja upao je jedan ustaša sa isukanim nožem, istrkao je iz ruku njene spasiteljke i uzviknuo: »Kada niko od tvojih nije ostao živ, ne eš ni ti«, a potom je zaklao. Tako je mu eni kom smr u umro poslednji srpski stanovnik lepog i pitomog sela Pridvorice u Gornjem Bor u. Žitelje srpske nacionalnosti zamenila su tri stratišta (ra unaju i i ono u Šipovici) sa 147 unakaženih leševa ljudi, žena i dece:

Adži D. Božo (10 god.)	Adži -Mastilovi Krstinja (47 god.)
Adži B. Boro (16 god.)	Adži J. Luka (21 god.)
Adži J. Boško (19 god.)	Adži G. Ljubica (26 god.)
Adži L. Boško (36 god.)	Adži -Miloševi Ljubica (66 god.)
Adži J. Vidak (55 god.)	Adži O. Ljubica (29 god.)
Adži J. Vidosava (15 god.)	Adži V. Ljubo (13 god.)
Adži R Vukan (40 god.)	Adži M. Milka (9 god.)
Adži V. Vukosava (10 god.)	Adži L. Milko (32 god.)
Adži V. Gajo (16 god.)	Adži V. Milosava (13 god.)
Adži Š. Gospava (35 god.)	Adži . Mirko (19 god.)
Adži R Danica (18 god.)	Adži . Nikola (12 god.)
Adži R Darinka (22 god.)	Adži . Radovan (13 god.)
Adži R Dušan (25 god.)	Adži L. Radovan (16 god.)
Adži T. or o (45 god.)	Adži G. Rajko (65 god.)
Adži J. Ilija (19 god.)	Adži J. Ruža (16 god.)
Adži J. Ilinka (5 god.)	Adži -Kapor Stana (36 god.)
Adži T. Ilinka (18 god.)	Adži J. Tomo (62 god.)
Adži T. Jovo (40 god.)	Adži L. Cvija (18 god.)
Adži J. Koviljka (10 god.)	

Doder-Kova evi An a (55 god.)
Doder R Bosiljka (18 god.)
Doder-Krstojevi Jaša (39 god.)
Doder R Jovan (17 god.)
Doder R Jovica (19 god.)

Doder J. Nikola (59 god.)
Doder J. Rade (40 god.)
Doder R Sofija (20 god.)
Doder R Stojan (17 god.)

Gojkovi L. Aleksa (65 god.)
Gojkovi B. Anika (7 god.)
Gojkovi Š. Blagoje (52 god.)
Gojkovi . Božana (40 god.)
Gojkovi N. Božur (31 god.)
Gojkovi M. Bojana (18 god.)
Gojkovi B. Borika (5 god.)
Gojkovi R Vida (7 god.)
Gojkovi B. Vidak (18 god.)
Gojkovi A Vojin (23 god.)
Gojkovi P. Vukašin (38 god.)
Gojkovi R Gavriilo (13 god.)
Gojkovi V. Gospava (3 god.)
Gojkovi A Danilo (19 god.)
Gojkovi J. Danica (30 god.)
Gojkovi . Dušan (37 god.)
Gojkovi M. or o (19 god.)
Gojkovi J. Zorka (40 god.)
Gojkovi N. Jela (18 god.)
Gojkovi P. Ljubica (18 god.)
Gojkovi V. Martin (9 god.)
Gojkovi -Crnogorac Milena (27 god.)
Gojkovi V. Milena (5 god.)

Gojkovi -Babi Mlica (51 god.)
Gojkovi P. Milica (55 god.)
Gojkovi G. Mirko (31 god.)
Gojkovi Š. Mihajlo (60 god.)
Gojkovi Š. Nikola (65 god.)
Gojkovi M. Obrad (23 god.)
Gojkovi L. Petar (60 god.)
Gojkovi G. Radoslav (57 god.)
Gojkovi V. Radojka (5 god.)
Gojkovi R Ratko (8 god.)
Gojkovi -Žulevi Sava (29 god.)
Gojkovi -Koji Simana (52 god.)
Gojkovi T. Slobodan (8 god.)
Gojkovi -•Skoko Soka (46 god.)
Gojkovi B. Stevan (16 god.)
Gojkovi R Stoja (5 god.)
Gojkovi P. Tpmo (35 god.)
Gojkovi P. Be ko (30 god.)
Gojkovi -Musii Cvijeta (60 god.)
Gojkovi M. Cvijeta (14 god.)
Gojkovi R Cvijeta (8 god.)
Gojkovi M. Š epan (17 god.)

Nosovi D. Bogdan (23 god.)
Nosovi J. Branko (17 god.)
Nosovi S. Gavriilo (50 god.)
Nosovi G. Grozdana (14 god.)
Nosovi J. Jagoš (21 god.)
Nosovi S. Jakša (55 god.)
Nosovi J. Jovan (20 god.)

Nosovi J. Obrad (21 god.)
Nosovi -Skoko Obrenija (35 god.)
Nosovi J. Smiljka (10 god.)
Nosovi J. Staniša (15 god.)
Nosovi G. Uroš (19 god.)
Nosovi S. Cvijeta (61 god.)

Skoko-Pušara An a (70 god.)
Skoko S. Blagoje (10 god.)
Skoko S. Bosiljka (16 god.)
Skoko R Vule (40 god.)
Skoko S. Gligor (4 god.)

Skoko R Goja (5 god.)
Skoko R Ilija (30 god.)
Skoko R Jovan (10 god.)
Skoko N. Jovanka (35 god.)
Skoko-Pušara Kosa (40 god.)

Skoko S. Kosa (23 god.)	Skoko R. Radojka (16 god.)
Skoko S. Krstinja (13 god.)	Skoko G. Rajko (62 god.)
Skoko R. Ljubica (9 god.)	Skoko S. Rajko (8 god.)
Skoko R. Mileva (19 god.)	Skoko (Spasoja) Sava (50 god.)
Skoko R. Novak (17 god.)	Skoko (Stanka) Sava (25 god.)
Skoko-Bjelogrli Obrenija (57 god.)	Skoko S. Simo (13 god.)
Skoko S. Radenko (2 god.)	Skoko S. Slavko (11 god.)
Skoko (Save) Radovan (43 god.)	Skoko J. Spasoje (29 god.)
Skoko (Stevana) Radovan (8 god.)	Skoko B. Stevan (44 god.)

Lero S. Borisa (14 god.), iz sela Šipovice
 Lero G. Gavriilo (29 god.)
 Lero S. Žarko (12 god.)
 Lero G. Jela (20 god.)
 Lero T. Lucija (62 god.)   "
 Lero S. Milan (21 god.)
 Lero G. Milica (15 god.)
 Lero S. Mirko (10 god.)   "
 Lero G. Petar (19 god.)
 Lero S. Spasoje (16 god.)   "
 Lero (?) Stevan (56 god.)

Terzi -Gutovi Ana (24 god.), iz Tarahin Dola
 Terzi M. Miladin (4 god.)
 Terzi M. Milan (2 god.)²⁷

Spisak sigurno nije potpun, jer kao što se vidi, nedostaju novorođena djeca, pa i deca stara do dve godine. To je razumljivo kada se ima na umu činjenica da niko iz sela Pridvorice nije preživio i da je ovo selo gotovo punu godinu dana bilo odsečeno od ostalog sveta, tako da odu i Pridvorici oni koji su živeli u raznim krajevima zemlje nisu mogli da posećuju svoje.

Kada je 17. aprila 1942. godine partizanska i dobrovoljačka vojska ušla u Pridvoricu, naišla je na užasne tragove varvarstva borbičkih ustaša. Evo šta je o tome piscu ovih redova ispričao (još 1958. godine) učesnik u borbi, urođak Gojković, čija je cela porodica poklana u Pridvorici:

»Za vreme neposrednih priprema za napad na Bora, bio sam borac Župopivskog partizanskog bataljona. Budući da sam odlično poznao teren, dobrovoljno sam se javio za vođenje jedne od grupa Severnog sektora (snage koje su napadale Bora) bile su podeljene u tri sektora: Južni, Istočni i Severni, prim.

27. Vid.: navedena Spomen-knjiga opštine Gacko.

S. S.) koja je dobila zadatak da napadne i zauzme selo Pridvoricu; tu grupu je obrazovao Miljevinski partizanski bataljon. Šesnaestog aprila krenuli smo iz Miljevine, prešli dubokim snegom pokrivenu Zelengoru i uve e stigli na Kotlanicu, gde smo preno ili. Sutradan, 17. aprila izjutra, napali smo ustaške predstražne položaje na Javoiju iznad sela Pridvorice, zauzeli ih i produžili nastupanje u pravcu toga sela. Ubrzo smo, me utim, zaustavljeni snažnom puš anom i mitraljeskom vatrom sa Krivog brega. Tu smo se tokom celog dana prepucavali i dozivali sa ustašama. Me u njima sam prepoznao Avda i Rizvana olpu, prve komšije moje porodice. Kada su i oni mene prepoznali, zlokobno su mi dovikivali: 'Požuri, uro, eka te pe enje u Pridvorici, kada se dobro najedeš i tebe emo ispe i!'. To me dotuklo; nepovratno sam izgubio nadu da su pošteđeli bar žene i decu ...

Kada je pao mrak potisli smo ustaše i ušli u selo. Žurno sam se uputio svojoj ku i, gde sam naišao na užasan prizor. Na ku i nije bilo ni vrata ni prozora, pa je delovala kao hladna otvorena grobnica, bez ikakvih znakova života. Strašno je, suviše je strašno suo iti se sa roditeljskim ognjištem krvlju ugašenim. Neko vreme sam stajao na mestu kao skamenjen, se aju i se razdraganih roditelja, sestre jedinice, bra e, stri evi a i ostale rodbine kako su me do ekivali kada sam im dolazio u posetu. im sam se pribrao uputio sam se prema Brutcima; ustaše su mi preko dana ta no ozna ile mesto gde je izvršen pokolj. Mada sam ose ao strahovit zadah leševa i drhtao kao prut, nekako sam došao do štale Nikole Gojkovi a i upalio bateriju. Stravi an prizor koji mi se ukazao pred o ima nemogu e je opisati, kao što je normalnom oveku nemogu e shvatiti da dotle doseže ljudsko bezumlje. Nagorele ljudske noge virele su kroz vrata donjeg dela izgorele štale. Unutra poluugljenisani leševi nabacani na gomilu. Po garavim zidovima koji sablasno štr e uvis ženske pletenice, koje za udo nisu izgorele ve su ostale prilepljene za ogolele zidove kao nemi svedoci užasa koji se ovde odigrao na Boži ujutru. Oko štale su se, tu i tamo, nalazili leševi onih koji su pokušavali da beže, ali su zlikova ki kuršumi bili brži od njih. italac e shvatiti kako sam se ose ao kada kažem da su mi u toj gomili leševa ležala tri ro ena brata, sestra jedinica, otac, stric, strina, dva stri evi a, dve snaje, dva sinovca, bliski ro aci, prijatelji, komšije. U tako o ajnom stanju vratio sam se u selo i tamo, u napuštenim muslimanskim ku ama (svo muslimansko stanovništvo bežalo je sa ustašama niz Neretvu, plaše i se osvete) pronašao majku Baija Huka - Baorku, našu prvu komšinicu, koja nije mogla da beži. Ona mi je ispri ala kada i kako se odigrala krvava pridvori ka drama. Rekla mi je, pored ostalog, daje uo i Boži a muktarov sin Avdo olpa rekao njenom sinu Mehmedu da e sutradan, 7. januara, svi Srbi u Pridvorici biti poklani. Kao što se vidi, meštani su znali da se priprema pokolj, ali nisu hteli, možda nisu ni mogli, da zaštite svoje komšije Srbe.«²⁸

Malo je stratišta u Hercegovini sa kojih baš niko nije uspio da se spasi, kao što je bio slu aj sa ovim u selu Pridvorici i Šipovici. Prema tome, ne postoji autenti no svedo anstvo kako se zlo in odigrao, ve samo njegovi krvavi tragovi i

28. Izjava ura Gojkovi a, data juna 1958. godine u Gacku, u li nom posedu autora.

oskudni podaci koje su dala dvojica neposrednih u esnika u tom zlo inu organima Državne bezbednosti u Gacku. injenica da su ustaški zlo inci u potpunosti realizovali svoj pakleni plan, re ito govori da je re o iskusnim kolja ima, kojima ovo nije bio prvi ni poslednji pokolj Srba, bez ikakvog drugog razloga sem što su pripadali drugoj naciji i veri. Nagrada razume se nije izostala. Ukazom poglavnika NDH Ante Paveli a (videti prilog br. 5), 150 bora kih štrajfima prika ilo je velike i male, zlatne, srebrne i bronzane kolajne za hrabrost (među njima 13 iz sela Pridvorice). Iz obrazloženja toga ukaza vidi se da su pomenuti štrajfuni odlikovani za boži ni pokolj srpskog stanovništva u Gornjem Bor u. To obrazloženje glasi:

»Za odli no hrabro i požrtvovano držanje za vrijeme obrane Bor a protiv neprijatelja u zimu 1941. godine do 18. travnja 1942, borcima op ine Bora u Hercegovini, koji su pod najtežim okolnostima, uz sudjelovanje njihovih žena i djece, obranili svoju rodnu grudu protiv neprestanih nasrtaja komuno- etnika, a napose na sam Badnjak 1941. godine, kada su odbili nasrtaje desetostruko nadmo njihov komuno- etni kih bandi.« (kurziv - S. S.)²⁹

Kako se zna da »na sam Badnjak« niko nije napadao na Bora (na žalost, napad je po eo tek 8. januara), jasno je o kakvoj se hrabrosti radi. Sve da su hteli pridvori ki Srbi nisu mogli pružiti ama baš nikakav otpor. Za pokolj mirnog i nedužnog pridvori kog stanovništva srpske nacionalnosti, Marijan Banovac je dobio Zlatnu kolajnu Ante Paveli a za hrabrost s pravom na naslov viteza. Velikom srebrnom kolajnom odlikovani su: Šemso Šehovi , oružni ki vodnik, Ramo Hobota, oružni ki razvodnik, Alija Okeri iz sela Mjedenika, Džano yoloder iz Šumi a, Murat Lendo iz Šumi a, Hamid Gadžo iz Lon ara, Camil olpa iz Pridvorice, Jašar orbo iz Soderà, Hasib Sal in iz Igri i Huso Džoleta iz Luke. Malom srebrnom kolajnom odlikovano je 40 štrajfiina (verovatno komandira vodova), a bronzanom 100.³⁰

Neposredno posle pokolja Srba u Pridvorici i Šipovici, grupa ustaša je zakucala na vrata Vula Slijep evi a, Perana Hrnjeza i Lazara Slijep evi a u Krupcu (sve tri familije živele su pod istim krovom). Znaju i pouzdano da im nezvani gosti u gluvo doba no i ne donose nikakvo dobro, uplašena eljad nisu smela da otvore, a masivna hrastova vrata, poduprta iznutra, nisu se mogla lako provaliti. Ustaše su razjareno vikale, pucale na vrata, dozivaju i po imenu pomenute doma ine da ih otvore. Uku ani su među njima prepoznali svog najbližeg komšiju Ibra Aladuza Ibraška, koji im je, na pitanje šta ho e, odgovorio: »Navalila silna vojska ne mogu vam pomo i«. Pošto nisu mogli da otvore vrata, ustaški zlo inci su kroz krov upali u ku u Perana Hrnjeza i na ku nom ognjištu zaklali starog Perana i njegove dve k erke (Milicu i Zorku). Dok su kolja i kao grabljive zveri pretresali Peranovu ku u, traže i novac i zlatan nakit (Peran je imao sina u Americi, pa su plja kaši tražili dolare), familije Lazara i Vula Slijep evi a iskoristile su priliku da se kroz vrata izbe izvuku napolje i pobegnu, najpre u susedno selo Dubravu, a potom na Kruš icu. Tu su, me utim,

29. Ukaz ustaškog poglavnika Paveli a u prilogu br. 5.

30. Isto.

20. januara, prilikom napada bora kih štrajfiina na ovo selo, teško nastradale. Poginuli su Vule i Lazar, Lazareva žena Kosa i k erka Ljubica i Leposava. Najstrašniju sudbinu doživela je Vulova k erka Krstinja, mlada i lepa devojka, koja je, dok je pokušavala da spasi svog bolesnog oca, pala živa u ruke ustaša. Jedan od njih (prvi komšija porodice Slijep evi), koji ju je dobro poznao, poveo je sa sobom i držao kao robinju sve do 17. aprila 1942. godine, da bi je tada zverski masakrirao. Kada su 18. aprila uve e jedinice NOV i DVJ likvidirale poslednje ustaško uporište u Gornjem Bor u - Mjedenik, na ena je kod sela Poda obešena o bukvu, sa rukama razapetim na krst. Komandant Južnog sektora u napadu na Bora , Vlado Šegrt video je njen leš i o tome, u svojim *Ratnim uspomnama*, zabeležio:

»Naišao sam na strašan prizor. U selu blizu Mjedenika, u jednoj maloju šumici, srozan pokraj bukve, ležao je leš mlade žene u pocepanoj haljini. To su ustaše neki dan, posle upada u susedna srpska sela, mrcvarile zarobljene koje su otuda dovele. Ležao je razapet na nekakvo drvo; po tijelu tragovi mu enja.«³¹

Srpska sela u Gornjem Bor u danas su potpuno pusta. ak je i crkva u selu Pridvorici napola srušena; dva zvona su pala na zemlju (jedno se survalo u obližnji poto i), dok tre e visi na neporušenom delu zvonika kao sablast. Svi spomenici na pravoslavnom groblju su polomljeni, a kolektivne grobnice pridvori kih mu enika stravi no zapuštene. Re je o dve rake iskopane ispred crkvenih vrata u koje je rodbina žrtava, u leto 1942. godine, sahranila posmrtno ostatke poklanih Pridvori ana, a potom rake prekrila betonom, s tim što je i na jednoj i na drugoj raki ostavljena rupa da se može ugraditi krst, odnosno spomenik. Kada je prošle godine grupa radoznalih turista posetila Pridvoricu i obišla pomenute grobnice, naišla je na užasan prizor - rupe ostavljene na betonskim plo ama za uglavljanje spomenika bile su pune ljudskog izmeta.

PUSTOŠENJE DONJEG BOR A

Surovu zimu 1942. godine dugo e pamtiti narod isto ne Hercegovine ne samo po teškoj ratnoj godini, punoj stradanja i patnji, nego i po ogromnom snegu koji je krajem decembra i po etkom januara toliko napadao da su veze izme u pojedinih sela bile potpuno prekinute. Pa ipak, borbe u Bor u i njegovoj okolini nisu prestajale. Osmog januara etni ke snage su, uz sadejstvo delova Kalinova kog i Hercegoa kog NOP odreda, napale Donji Bora , obema obalama Neretve uzvodno. Rogati ka etni ka brigada, kojom je komandovao Radivoje Kosori , sa jednom etom Miljevinskog bataljona i Uloškim vodom Obaljskog bataljona Kalinova kog NOP odreda, nastupala je uz levu obalu Neretve, od Baka i Trešnjevice, preko Jezera, Obrnje i Porija ka Tobi u, a Obaljski bataljon narodne vojske (komandant Krsto Rudan) i jedna eta Zagorskog partizanskog bataljona uz njenu desnu obalu, preko Klinje, Cerove i

31. Vlado Šegrt, *Ratne uspomene*, Beograd 1964, str. 104.

Meko a ka Dubravi. Nevesinjski etni ki odred, sa Koleškom partizanskom i Slivskom ustani kom etom (ukupno oko 250 ljudi), kojim su komandovali Petar Samardži i kapetan Danilo Salati, imao je zadatak da napadne selo Tobi sa južne i isto ne strane.

Posle oštre borbe u kojoj su poginula tri borca Obaljskog bataljona (Gligor Purkovi, Mirko Sikimi i Milorad Sudžum), snage koje su napadale uz desnu obalu Neretve zauzele su, tokom 8. januara, Poljanu, Jablani e i žandarmerijsku stanicu u Klinji, koju je branilo 70 dobro naoružanih žandarma. Sutradan, 9. januara, nastavile su oprezno nastupanje u pravcu Cerove i Meko a, upu uju i jednu etu na Preseku radi obezbe enja levog boka Nastupanje ovih snaga usporavala je bo na puš ana i mitraljeska vatra iz Tobi a, jer Nevesinjski etni ki odred nije na vreme izvršio napad na ovo selo; Danilo Salati isti e da je ovaj odred e kao dok se ne završi evakuacija muslimanskih žena i dece iz Tobi a u pravcu Cerove i Meko a i da je stoga zakasnio.

Rogati ka etni ka brigada je bez ve ih napora zauzela Bak, Trešnjevicu, Jezero i Sela, odbacivši tamošnjju miliciju preko Crvnja ka gornjem Nevesinjskom polju. Potom je nastavila nastupanje preko Obrnje i Porija ka Tobi u, ostavljaju i u Baku Miljevinsku etu i Uloški vod Obaljskog bataljona radi obezbe enja od eventualnog napada muslimanske milicije iz Župe i Bjelimi a. Za to vreme, Nevesinjski etni ki odred blokirao je Tobi s južne i isto ne strane, ali ga nije napadao, ve je e kao pristizanje Rogati ke etni ke brigade, koja je imala zadatak da napadne Tobi sa zapadne strane. Ovaj odred je tokom 11. januara mirno posmatrao povla enje žena, dece i staraca iz Tobi a prema Cerovoj, ne ispalivši nijedan metak. »Tek kada su žene, deca i starci izmakli iz sela« - zapisao je u svom li nom dnevniku kapetan Danilo Salati - »po elo je lagano puškaranje«, dok je opšti napad preduzet tek 12. januara oko 13 asova kada su se na zapadnoj strani toga sela pojavili Kosori evi etnici. Posle dosta oštre borbe koja je trajala sve do 18.30 asova, milicija je iskoristila mrak i povukla se u pravcu Cerove i Meko a. U napušteno selo upale su snage Nevesinjskog etni kog odreda i Rogati ke brigade i po ele da ga plja kaju i pale. Evo šta je o tome, u svom li nom dnevniku zabeležio kapetan Salati :

»Kosori je odmah po ulasku u selo povukao svoj bataljon na Porije radi odmora. Ve ina zgrada (u selu Tobi u, prim. S. S.) je zapaljena. Ku e se prebiraju, lome se košnice sa p elama. Stoka ri e i bleji na sve strane ... Dok se nas nekoliko poštenih i stvarnih boraca grejemo, svi oni zabušanti što su celoga dana bili negde pozadi postadoše pravi junaci, ali u plja ki. uju se glasovi: ovo je moje june, ovoga vola u ja goniti, ostavi tih 80 ovaca to sam ja za sebe odvojio, ova e mi se krava brzo oteliti itd.«³²

Zbog oružane konfrontacije izme u partizana i etnika u isto noj Bosni, kao i radi me usobne sva e, Kosori evi etnici su se posle zauzimanja Tobi a povukli najpre na Porije, a potom u isto nu Bosnu, ostavljaju i Miljevinsku etu i Uloški vod u rejonu Baka. Iskoristivši tu okolnost, ustaška milicija iz Župe je, 14. januara, iznenadnim napadom nanela Uloškom vodu teške gubitke. Iz ovog voda

32. *Arhiv VII*, etni ki fond, kut. 201, reg. br. 8/2.

je tom prilikom poginulo 12 boraca i to: Špiro i uro Cekli iz sela Obrnje, Vlado Govedarica iz Ljusa, Ratko Okuka iz Porija, Petar Miljanovi, Zdravko Ràdutovi, An elko i Milan Sko aji, Nikola i Milan Šekara i Jovan i Milan Tunguz iz Uloga 33

Mada je. posle povla enja Rogati ke etni ke brigade, uz levu obalu Neretve nastupao samo osetno smanjeni Nevesinjski odred (mnogi su napustili odred da bi oterali plja ku svojim ku ama), a uz desnu delovi Obaljskog bataljona i Zagorska partizanska eta, demoralisana ustaška milicija iz Donjeg Bora u neredu se povla ila prema selu Mjedeniku. Sa njom se povla ilo i celokupno muslimansko stanovništvo ovog podru ja. Sve što je moglo da se kre e išlo je prema istoku - kaže S. Govedarica, pa nastavlja: »Nigde žive duše..., za a ele prizemljuše šimlom pokrivene zjape napuštene, širom otvorenih vrata, sa još toplim posteljama njihovih stanovnika. Grozno je gledati tu pustoš i razmišljati o sudbini nejake dece, žena i staraca, koji posr u prtinom i mrznu se u dubokom snegu... Sa ustašama iz Bora, koji su kaznu zaslužili, stradaju i poštteni, kao, na primer, Omer i Alija Barac iz Klinje, Mešo i Ramo Cerovina iz Tobi a i drugi.«³⁴

Na sre u, stanovništvo je na vreme evakuisano pa je poginulo ukupno 17 lica (sedmoro dece, etiri žene i šest staraca) u Trešnjevici, Selima, Porijama i Tobi u.³⁵ Me utim, u periodu od 8. do 14. januara oplja kana su, a velikim delom i popaljena, gotovo sva muslimanska i hrvatska sela u Donjem Bora: Klinja, Bak, Trešnjevica, Jezero, Sela, Tobi, Cerova, Jablani i, Rastovac, Pla ikus, Tomišlja, Dubrava i Krupac; pošte ene su samo srpske ku e u tim selima. Muslimansko stanovništvo je ve im delom pobeglo u Gornji Bora, a hrvatsko prema gornjem Nevesinjskom polju.

Trinaestog januara stigao je u selo Plo nik major Boško Todorovi sa svojom pratnjom. Tu je istoga dana izdao nare enje kapetanu Danilu Salati u da sa svojim odredom (oko 120 ljudi) napadne i zauzme selo Mjedenik, jer je imao oba veste nje daje i ovo selo ve evakuisano. Namera mu je bila da narednih dana napadne Gornji Bora, u saradnji sa partizanskim snagama gornje Hercegovine, zapadne Crne Gore i isto ne Bosne (u to vreme na prostoru selo Jugovi i-Donja Bodežišta nalazile su se znatne snage partizanskog bataljona »Nevesinjska puška«, 1. gata kog i Župopivskog bataljona). Sve te snage Todorovi je pozvao da uzmu u eš a u projektovanom napadu, isti u i »da želi s njima saradnju kako u pogledu ove akcije, tako i u daljem radu«. Odazivaju i se tom pozivu, pomenute partizanske snage posele su položaje na Mjedenoj glavi, Lon arskim stijenama i Vranjskom dolu i na taj na in odsekle Gornji Bora od Gacka i Fazlagi a Kule. Me utim, odred kapetana Salati a se, 14. decembra, tj. upravo onoga dana kada je trebalo da napadne selo Mjedenik, potpuno raspao. Evo šta je o tome zabeleženo u ve citiranom dnevniku Danila Salati a:

33. S. Govedarica, n.r., str. 87.

34. Isto.

35. Podaci su uzeti iz evidencije SUBNOR-a ondašnje opštine Ulog; evidencija je sa injena 1961. godine, a uva se u Arhivu BiH u Sarajevu (vid.: S. Govedarica, n.r., str. 87).

»Pod Mjedenik smo došli oko 15 asova i pozvali Turke na predaju. Odgovorili su nam vatrom. Montirali smo napad im se uhvati prvi sumrak i 'krenuli napred': Pored mene su bili Jovan Dragani i Tomo Guzina. Turci su otvorili vatru, ali bez uspeha. Naši se, na žalost, nisu s mesta micali, sem njih može biti 10 do 12, ali su se i oni zaustavili. Išao sam dalje sa Dragani em i Guzinom. Našli smo se na oko 40 metara pred Turcima. Kada smo videli da su nas naši ostavili morali smo se povu i. .. Devetnaestog januara montirali smo ponovo napad na Mjedenik. Kada smo došli pod selo uvideo sam da ga sa snagama od 250 ljudi sa kojim sam raspolagao, mogu zauzeti, ali da u dati najmanje 30 srpskih glava. Cene i 30 srpskih glava više nego jedno tursko selo, doneo sam odluku da sa ekam mrak i povu em se.. «36

Traljav i neuspešan napad Nevesinjskog etni kog odreda na Mjedenik 14. januara 1942. godine (ukoliko se ovde uopšte može govoriti o nekakvom napadu), ohrabrio je bora ke štrafune u tolikoj meri da su vrsto bili uvereni da im niko ništa ne može. im se Nevesinjski etni ki odred 19. januara povukao prema selu Kokorini, oko 500 do zuba naoružanih bora kih štrafuna i žandarma preduzelo je akciju » iš enja« Donjeg Bor a, koji je u to vreme ostao potpuno nezašti en. Posle povla enja Nevesinjskog etni kog odreda tamo je ostala samo Kolečka partizanska eta (oko 20 naoružanih ljudi i oko 30 boraca Obaljskog bataljona). Ako se tome doda i neznatan broj naoružanih meštana, bilo je više nego o vidno da su to suviše slabe snage da bi se uspešno mogle suprotstaviti divljoj ustaškoj lavini iz Gornjeg Bor a. Stoga se stanovništvo sela Dubrave (u ovom selu živele su porodice Prstojevi a, Popadi a, Zirojevi a, Šekara, Njegoša, Slijep evi a i Boljanovi a), koje se nalazilo na desnoj obali Neretve i bilo prvo na udaru, blagovremeno povuklo na Kruš icu, jer je od svojih komšija Muslimana dobilo obaveštenja da e biti napadnuto; dobilo je i naoružanu pratnju, koja gaje ispratila nadomak Kruš ice. Tu pratnju su sa injavali: Omer i Alija Krešo, Ahmet Lon ari , Ramo i Ferat Priganica i Hasan Lukovac.

U vrlo hladno zimsko jutro 20. januara ratne 1942. godine bora ke ustaše su se kao lavina obušile na nezašti ena srpska sela u Donjem Bor u. Nastupale su frontalno obema obalama Neretve, sa velikim brojem tovarnih konja, sistematski plja kali, a zatim palili zauzeta srpska sela. U toku 20. i 21. januara vatrena stihija je gutala srpske domove u Kruš ici, Plo niku, Presedovcu, Poriji i Obrnji, na levoj, i Krupcu, Dubravi, Trnovici, Meko ima, Cerovi, Rastovcu i Klinji, na desnoj obali Neretve. Goloruko srpsko stanovništvo, znaju i šta ga eka ukoliko padne u ruke ustaša, pani no je bežalo, po ci i zimi, delom preko zavejanih planinskih visoravni Brnjca i Morina ka nevesinjsko-gata koj Površi, a delom prema Stranama i Obiju, ostavljaju i u napuštenim ku ama ili u dubokim snežnim smetovima iznemogle starce, bolesne žene i nejaku decu, na milost i nemilost ustaškim kolja ima. Onaj deo koji je preko Brnjca bežao ka selu Slivljima, nagazio je na ustašku zasedu i dobrim delom stradao; poginulo je 26 lica, dok su gotovo svi oni koji nisu bili pogo eni ustaškim kuršumima zadobili lakše i teže povrede od smrzavanja. S. Govedarica isti e da niko od 30 boraca

Obaljskog bataljona, koji su se toga jutra našli u selu Dubravi, nije poginuo, ali da nijedan od njih narednog dana nije bio sposoban za borbu zbog smrzavanja. Najveći broj onih koji su bežali prema Obiju stradao je od smrzavanja; u ovo selo su izbegla 473 lica. Sva lica koja su pala u ruke ustaša, bez obzira na pol i godine starosti, zverski su ubijana. Za nekoliko dana ceo Donji Bora pretvoren je u pustinju bez stanovništva. Onaj deo Donjeg Bora koji je mimoišao januarski pogromaški pohod boračkih štrajfuna, uništili su žandarmi i milicija iz Župe i Bjelimi a nekoliko dana kasnije (po etkom februara). Oni su prešli Neretvu, napali i popalili sva sela od Baka do Obrnje. Kakvu je dramu preživljavalo srpsko stanovništvo ovog područja može se naslutiti iz ličnih dnevnika jednog od evica, borca 1. bataljona 1. proleterske brigade koji je baš tih dana stigao u širi rejon Uloga. U tom dnevniku je, pored ostalog, zabeleženo:

Italijanske trupe u Ulogu, kod improvizovanog mosta na Neretvi 1942. godine

»Kada izletjesmo iz kuća, u prisoju se imalo šta vidjeti. 'Turci' s Bora sišli da pljačkaju, istjeraju i istrijebe Srbe na ovu stranu Neretve. Žene, djeca i muškarci, kojima je uspelo izbjeći, bježe u gomilama bez ikakve zaštite, zapomažu i traže pomoć samo da bi spasili živu glavu. Sve svoje (imanje) ostavili su ustaškoj rulji, koja je bila došla sa tovarnim konjima. Još se lelek žena, vriska djece i jauk preklanih muškaraca koji su pali u ustaške ruke nije bio ni stišao, kada već tovar za tovarom opljačkanih namirnica i robe krete uzbrdo prema Bori. Bjegunci,

koji su prešli na desnu stranu Neretve, uzdišu i su posmatrali kako ustaški krvnici odvlače njihovu imovinu, a zatim, kao kruna svega, pokuju da pale kuću u pokuju u...»³⁷

Ne postoje potpuni i precizni podaci koliko je ljudskih života odnelo »išenja« Gornjeg Bora koje su izvršile borbačke ustaše krajem januara i početkom februara 1942. godine. O tome se u pomenutoj dnevnoj zapovesti Vrhovnog oružnog zapovedništva NDH, pored ostalog, kaže:

»Devetnaestog siječnja 1942, dobivši obavijest o skupljanju i spremanju komunista u selu Trnovci za opći napad na Gornji Bora i shvativši ozbiljnu opasnost, koja sa te strane prijeto, rekao je (rečeno o Marijanu Banovcu, prim. S. S.) svoje oružnike i sve postrojbe milicionera iz Gornjeg Bora i 20. siječnja 1942. krenuo u pravcu Uloga. Tamo selima Dubravi, Krušici, Trnoviti i Pločniku iznenadio je komuniste, razbio ih i natjerao u bijeg prema Obiju. U ovoj akciji išenja Donjeg Bora sve do Uloga, od 19. do 22. siječnja 1942, komunisti su pretrpjeli teške gubitke, ostavivši 149 mrtvih, dok su na našoj strani bila samo dva mrtva i tri ranjena milicionera...»³⁸

Međutim, prema evidenciji SUBNOR-a predašnje opštine Ulog, poginulo je ukupno 49 lica (13 staraca, 24 žene i dvanaestoro dece). Ako se ovome doda još 12 lica (3 starca, 6 žena i troje dece), koja je 5. februara pobila milicija iz Župe i Bjelimića i oko 15 boraca, izlazi da je ukupno poginulo 77 lica. Međutim, broj nastradalih od smrzavanja verovatno se nikada neće tačno utvrditi. U jednom etničkom izveštaju iz tog vremena navodi se da je tom prilikom stradalo preko 200 lica, nerazumna i jeziva. Ovdje su, verovatno, uračunati i oni koji su poklani u Pridvorici i Sipovici.³⁹

Ako se sasvim sigurno ne zna koliko je pobijeno ljudi, žena i dece u Donjem Bora od ustaških hordi iz Gornjeg Bora, Župe i Bjelimića, veoma dobro se zna da je taj deo Bora pretvoren u pustinju; uništeno je preko 20 srpskih, muslimanskih i hrvatskih sela. I danas ovo područje nosi tragove tog surovog ratnog vremena. Ko zna koliko bi još srpskih sela uništili borbački štrajfuni, u sadejstvu sa onim iz Fazlagića Kule, Župe i Bjelimića, da partizanska i dobrovoljačka vojska Jugoslavije, posle krvavih dvodnevni borbi u kojima su obe strane pretrpele teške gubitke (partizanska i dobrovoljačka vojska imala je 89 poginulih boraca, što verovatno nije konačna cifra žrtava koje su pale u borbama na Bora) nije uništila ovaj ustaški »Alkazar«. Interesantno je ovde napomenuti da se u početku Josip Broz Tito opirao predlogu da se likvidira ovo opasno ustaško uporište, jer je smatrao da je u datom trenutku najvažnije potući etnike. Izgleda da ga nije mnogo zabrinjavala činjenica što borbačke ustaše uništavaju okolna srpska sela. Na ovaj zaključak navelo nas je njegovo reagovanje na izveštaj Štaba 1. hercegovačkog ko-crnogorskog udarnog bataljona od 1. marta 1942. godine u kome se ističe da se krupne akcije protiv okupatora teško mogu izvoditi sve dotle

³⁷ Paško Romac, *Borbe. Beleške i sećanja iz narodnooslobodilačkog rata*, Novi Sad 1950, str.

³⁸ Navedena zapovest Vrhovnog oružnog zapovedništva.

³⁹ *Arhiv VII*, etnički fond, kut. 170, reg. br. 34/4.

dok se-zale ima nalazi tako jako ustaško uporište kao što je Bora , koje glasi: »Bataljon nema zadatak da brani seoske kuće, već da rešava veća operativna pitanja«. Tek kada je postalo očitno da i samom Vrhovnom štabu NOV i DVJ preti ozbiljna opasnost od ustaša iz Bora, naročito u slučaju njegovog povlačenja iz Foče prema jugu, prihvatio je taj predlog i doneo odluku da se Bora likvidira pre nego što gora ozeleni. On je, s tim u vezi, najednom rukopisu svojom rukom napisao:

»Mi smo već prije predviđali da u slučaju našeg povlačenja iz Foče moramo imati isto zaleđe, tj. pravac našeg povlačenja. Bora je ustaška tvrđava u gornjem toku Neretve i ja sam rešio da se taj teren oisti od veoma okorelih ustaša.«⁴⁰

POKOLJ SRBA U OKOLINI KONJICA DECEMBRA 1941.

Reokupacija demilitarizovane zone u septembru 1941. godine nije zaustavila masovne pokolje Srba u konjici kom srezu, jer se ovaj srez nalazio u trećoj zoni, dakle, pod vlašću ustaša. Tamošnje ustaške vlasti upravo u to vreme užurbano naoružavaju proustaški nastrojene Hrvate i Muslimane u konjici krajem. Namera im je bila da novim krvavim represalijama uguše plamen narodnog ustanka na ovom području i na taj način izbegnu intervenciju italijanskih okupatora. To im, međutim, nije pošlo za rukom, jer se srpski narod branio svim raspoloživim sredstvima. Veliki uspesi ustanika u istočnoj Hercegovini, koji su prinudili italijanske okupatore da sa svojim trupama uđu u drugu zonu radi zavočenja kakvog-takvog reda, ulivali su mu veru i nadu u uspešan ishod započete borbe za slobodu.

Već početkom septembra u selu Borcima formiran je Boračko-jezerski odred, čiji su osnivači bili komunisti i skojevci koji su tih dana izašli iz Mostara. Prva oružana akcija toga odreda, izvedena 12. septembra na putu Boračko jezero - Glavatičevci, bila je hvatanje komandira žandarmerijske stanice u Glavatičevcima podnarednika Filipa Didića, eksponiranog ustaškog koljača, koji je odmah posle uspostavljanja ustaške vlasti otpočeo sa zverskim mučenjima i ubijanjima Srba iz Glavatičeva i okoline. Njega su uhvatili i po kratkom postupku likvidirali Mirko Bjelica i Milan Glogovac, ljudi čiji je braću i bliske rođake podnarednik Didić zverski pobio. Pošto se komandir Didić nije na vreme vratio, u susret mu je upućeno šest žandarma iz žandarmerijske stanice u Glavatičevcima. Oni su, krećući se prema selu Borcima, stigli u gostionicu »Društva prijatelja prirode«, gde su, zahvaljujući dovitljivosti Vinka i Olge Previšića, napadnuti od grupe boraca novoformiranog odreda i zarobljeni; četvorica su osuđena na smrt streljanjem, dok su dvojica puštena na slobodu, bez oružja, razume se.⁴⁰

Smatrajući da je to pogodan povod za nastavljajući masovnih hapšenja i ubijanja Srba, ustaški logornik u Konjici Zvonko Jerković i logorski pobočnik

⁴⁰ Zbornik NOR-a, tom IV, knj. 2, dok. br. 99; M. Radović, n.d., str. 96; E. Čemalović, n.d., str. 23.

Drago Kamari , krenuli su (15. septembra) sa pet žandarma i 17 divljih ustaša da ustanove »pravo stanje stvari« u vezi sa nestankom podnarednika Didi a, nose i spisak od 36 Srba koje su nameravali »poslati u Liku« (tako su, kao što smo videli, govorili i Srbima iz Tasov i a, Klepaca, Opli i a i drugih dubravskih sela, koje su pobacali u jamu na Bivoljem Brdu). Bilo je predvi eno da im se pridruže žandarmi sa postaje u Glavati evu i divlji ustaški rojevi iz okolnih sela. im su došle u selo Jezero, Jerkovi eve ustaše su otpo ele hapšenje odraslih ljudi, koje je pratila o ajni ka vriska žena i dece. Me utim, kada su se sukobili sa jednom patrolom Bora ko-jezerskog odreda po eli su da se povla e prema Borcima i Konjicu, ali su pri tom povla enju nagazili na zasedu ustanika i, posle više asovne no ne borbe u kojoj su obe strane imale gubitaka (na strani ustanika poginuli su Ša ir Palata i edo Dragi), prisiljeni na predaju; uspeo je da pobjegne samo ustaša Smajo Pirki . Zarobljene ustaše, me u kojima se nalazio i jedan Srbin (Sveto iri iz Polja kod Konjica), izvedene su pred narodni sud, koji ih je osudio na smrt streljanjem, uklju uju i i Sveta iri a, iju tvrdnju da je silom poteran sud nije uvažio; puštena su samo dvojica za koje je utvr eno da nisu u estvovali u zlo inima. Iz izveštaja Sreskog na elstva u Konjicu od 17. septembra vidi se daje streljano 13 ustaša i žandarma, da su ostali ranjeni i daje samo jedan uspeo da pobjegne.⁴¹

Kao što se vidi, ovoga puta su ustaški zlo inci krvavo platili pokušaj novog lova na nedužne ljude. To ih je uplašilo u tolikoj meri da su hitno zatražili da domobranska vojska preuzme odbranu Konjica i da im se najhitnije upute poja anja i oružje, kako bi mogli naoružati »pouzdanu ljude« u najugroženijim selima. Pošlo im je za rukom da, preko tih »pouzdanih ljudi«, kao što su bili Ša ir Trnka iz sela Arguda, Hamid Granulo iz Gradeljine, Šeho amil i Juso Biber iz Luke, Vuljko Vuli iz Ježepresina i An elko Mazul iz Buš uka⁴² privuku na svoju stranu kompleks muslimanskih sela u Bjelimi ima, naoružaju ih i od njih stvore snažno ustaško uporište, iz koga su se divlje ustaške horde (reorganizovane u muslimansku miliciju) zaletale na okolna područja, uništavaju i sve što je srpsko, baš kao i one iz Gornjeg Bora o kojima je bilo re i. Zahvaljuju i ustaškoj miliciji iz sela Bjelimi a, vlastima NDH je pošlo za rukom da preotmu jednu od tri izgubljene žandarmerijske stanice u konji kom srezu i to, koju bi drugu, nego onu u Bjelimi ima.

Uporedo sa naoružavanjem divljih ustaških hordi, ustaški logor u Konjicu vršio je užurbane pripreme za iš enje konji kog kraja od pobunjenika; akciju je trebalo izvesti udruženim snagama ustaša, domobrana, žandarmerije i ustaške milicije. U sklopu tih priprema, vršeno je hapšenje Srba u Konjicu i selima koja su se nalazila pod kontrolom ustaške vlasti. Uhapšeno je preko 20 ljudi (Bijeli Risto, Mijanovi Boško, Lojpur Milan, Ninkovi Marko, e ez Jeremija, Ban ur Jovica i drugi), oterano u Sarajevo i tamo predato pripadnicima Franceti eve »Crne legije«, koja je bila u formiranju. Oni su ih zatvorili u podrum bivše Železni ke bolnice, koji je bio pretvoren u ustaško mu ilište. Iz materijala

41. *Arhiv VII*; fond NDH, kut. 156, reg. br. 44/6-2; E. emalovi , n.d., str. 24 i 25.

42. M. Radovi , n.d., str. 100.

Zemaljske komisije za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača a vidi se kako je izgledao taj podrum kada su u njega zatvoreni pohapšeni Konjičani. Tamo se, naime, kaže da je cela prostorija toga podruma bila obiljena ljudskom krvlju, da je po patosu bilo mnogo usirene krvi, da su židovi bili umazani i poprskani krvlju, da je na jednom zidu podruma bila pričvršćena gvozdена kuka ispod koje je zid bio naročito umazan. U tim materijalima se dalje navodi da je pomenuta grupa Konjičana strahovito mučena u tom podrumu, i da je Boško Mijanović bio tako isprebijan da je nakon dva dana umro. Posle trodnevnog mučenja i mučenja, uhapšeni su prebačeni u zatvor Župskog redarstva u Sarajevu, odakle su istoga dana vraćeni u Konjic i pušteni kućama tako unakaženi da nisu valjali ni Bogu ni ljudima.⁴³

Osmog oktobra jake ustaško-domobranske snage (preko 1000 ljudi), pod komandom Stanka Tomića, otpočele su akciju »iščistača« ondašnjeg Konjic kog sreza. Prethodno je upućen poziv pobunjenim Srbima da se do 10. oktobra vrate svojim kućama i predaju oružje. Pošto se tom pozivu, niko nije odazvao, ustaško-domobranske snage su otpočele nastupanje u tri napadne kolone prema Borcima, Jezeru i Blacima. Centralna (glavna kolona) nastupala je preko Donje Bijele i Čajča ka selu Borcima; leva pobornička ove kolone kretala se preko Ljute i Spiljana takođe prema Borcima, a desna preko Gornje Bijele ka Bora kod jezera. Desna kolona, kojom je komandovao Stjepan Tipuri, nastupala je preko Tisovice i planine Prenja ka selu Jesru. Leva kolona (Ante Ivoš) upućena je preko sela Džepi u pravcu Blaca radi pljačke i lova na ljude.

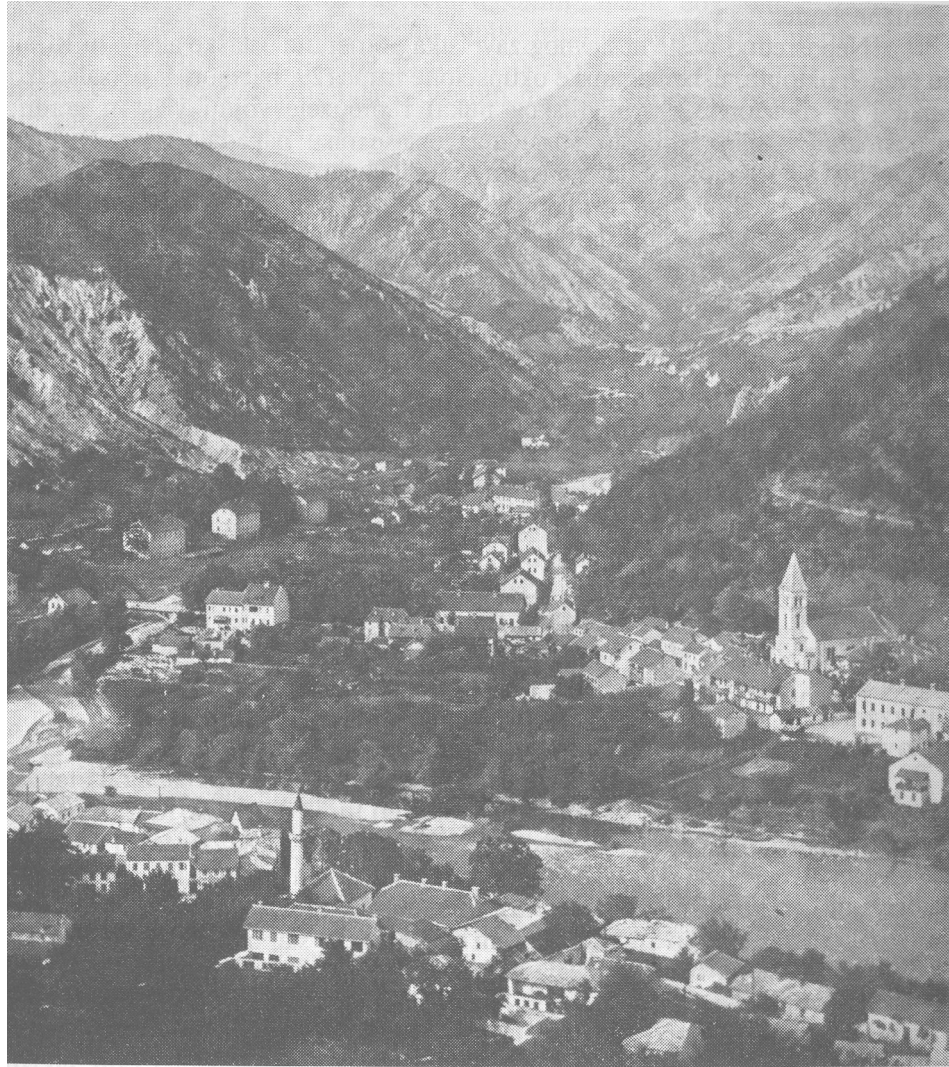
Glavna kolona je došla do dobro organizovanom vatrom boraca Konjic kog partizanskog bataljona (rečeno je o preimenovanom Bora ko-jezerskom odredu), sa položaja kod sela Čajča i, posle kraće borbe, naterana u panično bekstvo prema Konjicu; na položajima je ostavila jedan top bez municije. Desna kolona je bez smetnje izšla na Tisovicu, gde je prenoćila, da bi sutradan, 9. oktobra, nastavila nastupanje niz Bora ku dragu prema selu Jezeru. Ubrzo je, međutim, nagazila na već postavljenju zasedu jedne desetine Konjic kog bataljona, koja ju je obasula plutonskom vatrom, od koje su ranjena dvojica ustaša a zapovednik kolone Stjepan Tipuri ranjen. Mada se ta desetina, posle prvih plutona, sklonila u šumu, među ustašama je došlo do velike pometnje, koja se pretvorila u divlju bežaniju preko planine Prenja prema Konjicu. Leva kolona je u međuvremenu pohapsila znatan broj ljudi u selima Zagorici, Džepima, Vrdolju i Blacima i zatvorila ih u zgradu osnovne škole u selu Džepima. Tu ih je, na njihovu sreću, 9. oktobra zatekla italijanska motorizovana kolona, koja je ulazila u treću zonu, i pustila na slobodu.⁴⁴

Tako je pokušaj konjickih ustaša da svojim gospodarima - italijanskim okupatorima pokažu da mogu vlastitim snagama ugušiti pobunu srpskog naroda i obezbediti nesmetan saobraćaj železničkom prugom Sarajevo-Konjic-Mostar,

43. *Arhiv Jugoslavije*, ZKRZ BiH, inv. br. 55.288, 55.290, 55.295 i 55.296.

44. *Arhiv VII*, fond. NDH, kut. 152, reg. br. 12/4-2; *Arhiv Jugoslavije*, ZKRZ BiH, inv. br. 55.296; E. Čemalović, n.d., str. 28-32; M. Radović, n.d., str. 101-104.

Konjic, snimak iz 1942. godine

pretrpeo težak neuspeh. To je otvoreno priznalo ustaško Sresko na elstvo u Konjicu, koje je u svom izveštaju, pored ostalog, istaklo: »Preduzeta akcija za iš enje pobunjenika sa vojnom i narodnom gardom organizovana po ustaši (Stanku) Tomi u potpuno je propala.«⁴⁵ Valja, me utim, re i da su sve ustaško-domobranske napadne kolone plja kale zauzeta srpska sela, palile pojedine ku e, pa i itava sela (selo Blaca je gotovo potpuno izgorelo), hapsile i odvodile nedužne ljude.

Neposredno posle neslavnog završetka pomenute ustaške akcije, u Konjic su (ve 9. oktobra) ušle italijanske okupacione trupe (29. bataljon 4. bersaljerskog puka i 3. divizion 32. artiljerijskog puka) i preuzele vojnu vlast u gradu i neposrednoj okolini.⁴⁶ Pošto posle toga ustaše nisu napadale ustani ka sela, ekaju i da se prikradaju za italijanskim (docnije i nema kim) trupama kao šakali za krupnijim grabljivicama, i u konji kom kraju je nastupilo kratkotrajno zatišje. Italijanska posada se ograni ila na držanje svojih utvr enih položaja oko grada i povremeno dejstvo artiljerije, uglavnom nasumice. Njeni oficiri su nastojali da sa vo ama ustanika zaklju e sporazum o pasivnoj kolaboraciji i nenapadanju.

Me utim, po etkom decembra osetila se življa aktivnost Konji kog partizanskog bataljona. Prva eta toga bataljona je 8. decembra, posle oštre borbe, zauzela selo Spiljeno, u kome je zarobila 16 milicionera i ustaša i neke osudila na smrt i streljala. Pet dana docnije, jedan vod te ete, oja an specijalno formiranom Udarnom desetinom, napao je železni ku stanicu Prenj, demolirao stani ne ure aje i na više mesta porušio prugu Konjic-Mostar. No u izme u 21. i 22. decembra diverzantske grupe Konji kog bataljona rastavile su šine na železni koj pruzi južno od Konjica (izme u Donjeg Sela i elebi a), jer je štab bataljona dobio obaveštenje da e te no i iz Sarajeva za Mostar nai i specijalni voz sa 500 pripadnika »Crne legije«. Me utim, umesto toga, naišao je, oko 23.30 asova, putni ki voz koji je, kada je naišao na podignute pragove, svojim prednjim delom (lokomotiva, službena kola i dva vagona) isko io iz šina i prevrnuo se. Grupa diverzanata je upala u voz, razoružala nekoliko domobrana i ustaša koji su putovali prema Mostaru i povukla se prema selu Repovcima.

Sutradan, 22. decembra, na mesto diverzije stigao je jedan bataljon Franceti-eve »Crne legije« (oko 500 ustaša), pod vodstvom Jure Franceti a, Rafaela Bobana, Franja Sudara i drugih ustaških krvoloka »Crnolegijaši« su se zaustavili u Donjem Selu i odmah po eli da kolju sve odreda. Najpre su pobili pružne radnike (Krstu Kalajdži a, Jova Ivkovi a i Dura Gotovca), koje su zatekli pored same pruge (streljao ih je svojom rukom Franjo Sudar), a potom bespomo no stanovništvo koje se zateklo u selu; ve ina je na vreme pobegla na razne strane, kud je ko stigao. Oni koji su ostali na svojim ognjištima pobijeni su na stravi no svirep na in: živa deca su bacana u razbuktalu vatru zapaljenih ku a i pojata. »Kada sam došao da zakopam unakažene leševe« - isti e u svom iskazu Petko e ez - »video sam zaklanu

⁴⁵ Arhiv SR BiH, ZKRZ BiH, Mes. nar. odbor Donje Selo i Džepi, inv. br. 55.288 i

⁴⁶ Rafael Bri , *Reagovanje okupatora i kvislinga na ustanak u BiH*, »Pregled«, br. 12/1971.

majku sa detetom u naru ju (tako e zaklano) na ijim su se ustima videli tragovi maj inog mleka.«⁴⁷

Jedan broj žena i sitne dece bio se sklonio u susedno selo Vinište, ali su ih ustaše tamo pronašle. Samo u jednoj ku i pronašli su Ristu e ez, etvoro njene dece i dvoje dece Mitra e eza i poubijali ih na grozno svirep na in; Ristu su zatvorili u ku u, koju su spolja zapre ili, a potom zapalili, dok su decu, jedno po jedno, živu bacali u užarenu vatrenu loptu. Mom ila Tolja su umorili na isti na in kao i Ristu e ez - živog spalili na o evom ognjištu. Zverski su ubili i Darinku e ez, ženu koja je bila u osmom mesecu trudno e. Donje selo je na kraju vandalski oplja kano - iz njega je oterano preko 1000 grla sitne i oko 70 grla krupne stoke i oplja kana sva pokretna imovina koja je imala bilo kakvu vrednost.⁴⁸

Dvadeset tre eg decembra po podne, »crnolegijaši« su, predvo eni doma im ustašama dobrim poznavaoocima lokalnih prilika, pro ešljavali sela na levoj obali Neretve, ovoga puta iza italijanskih trupa, koje su u prepodnevnim asovima pretresle ceo prostor do sela elebi a, a potom se povukle u Konjic.

im su Italijani otišli u Konjic, pojavili su se »crnolegijaši«, koji su, kre u i se preko Zabr a, Orahovice i Ibdora ka elebi u, tražili Srbe koji su se razbežali, najve im delom u selo Ibdor, kod svojih komšija Muslimana. Ustaški zlo inci su detaljno pretresli to selo, ali im je pošlo za rukom da prona u samo dvojicu Srba - Cvetka Vuji i a i Dušana Avramovi a, koje su oterali u bestragiju^ ostale su sakrili Muslimani Ibdora. Glavna meta »crnolegijaša« bilo je selo elebi na samoj obali Neretve, naseljeno pripadnicima srpske nacionalnosti. Znaju i šta ga eka, stanovništvo ovoga sela se razbežalo na sve strane, pa su ustaše uhvatile samo 20 lica - žena, dece i staraca. Prvo su zatražili od njih da otvore ostave (magaze) i pokažu svu imovinu, pre svega najvrednije stvari. Kada su oni to u inili, otpo ela je vandalska plja ka i zversko ubijanje nedužnih žitelja ovog lepog sela. Evo šta se o tome kaže u iskazu jednog od tri, pukim slu ajem, preživela svedoka - Bosiljke Miljevi :

»Moj muž je bio na straži, pa sam mu ja odnijela ru ak i tako se našla kod njega kada je otpo ela pucnjava u šumi kod sela Ibdora. Požurila sam ku i - svojoj djeci. Narod je bježao kud je ko znao i umio. U selu je ostalo svega 19 osoba - žena, djece i staraca, koji nijesu uspjeli da pobjegnu, ili su, možda, ostali u selu ne znaju i da dolaze ustaše (prije podne su u selo dolazili Italijani). I moj muž je dotr ao u selo, brinu i se za djecu, pa su i njega ustaše zatekle u ku i i nekud ga odvele; ja sam ostala sa djecom. Starica ur a Miljevi , moja strina, otvorila je, na zahtjev ustaša, magazu i molila ih da uzmu što god ho e, samo da nam poštede život. Oni su je umirivali govore i da nema ega da se plaši. Bila je to slaba utjeha, jer sam ja, gledaju i kuda mi odvedoše muža, svojim o ima vidjela kako ustaše, iza naše štale, trgaju i bodu noževima Danicu Arnautovi , djevojku od 16 godina. Uplašena tim strašnim prizorom potr ala sam prema štali, jer su mi se djeca tamo nalazila. Molila sam dvojicu ustaša koji su se nalazili na

47. Arhiv Jugoslavije, ZKRZ BiH, inv. br. 55.295.

48. Isto, inv. br. 55.288, 55.289, 55.295 i 55.296.

vratima štale da poštede bar djecu. Odgovorili su mi prosta kim psokama i prijetnjom 'da e i oni ve do i na red'. Da to ne bih gledala, izvukla sam se iz štale kroz prozor i sakrila u granje spremljeno za loženje sa slamom. Kada su ustaše otišle izašla sam napolje i vidjela strašnu pustoš: petnaestak poklanih osoba ležalo je, tu i tamo, u vlastitoj krvi. Bila sam stravi no uplašena, izvan sebe, pa sam pobjegla u susjedno muslimansko seoce - Usmanovi e. Ku i sam se vratila tek drugoga dana i našla svoju zaklanu djecu (jedno je imalo šest, a drugo etiri godine). Muž mi je bio ne samo zaklan nego iš ere en tako da su mu crijeva bila izvu ena napolje.«⁴⁹

Rafael Boban, posle pogibije Jure Franceti a preuzeo dužnost komandanta »Crne legije«

U iskazu Milke Avramovi koja je, tako e, preživela taj masakr, pored ostalog, se kaže:

»Bila sam u istoj štali sa Bosiljkom Miljevi i njenom djecom, drže i u naru ju svoje dijete od tri godine. Kada je Bosiljka pobjegla kroz prozor, ja sam se sa mojim djetetom uvukla u trap, koji se nalazio tu u štali. Kroz otvor trapa vidjela sam kada su trojica ustaša upala u štalu i pucala u djecu, i kada su se potom popeli na tavan da skidaju suvo meso. Nedotu ena djeca su stalno zapomagala^ uvši to, dvojica ustaša su se uputila prema njima. Jedan je uzviknuo: 'Šta, ovdje se još uju dje ji glasovi'. Poklali su ranjenu djecu i otišli. Ja sam se poslije toga izvukla iz trapa napolje. Selo je bilo pusto, a vise ku a je gorelo u plamenu. Pored zapaljenih ku a vidjeli su se tragovi svježe krvi.

49. Isto, inv. br. 55.295.

Odnekud se pojavio i Stojan Avramovi , pa smo zajedno gasili ku e. Iz jedne ku e, koja je bila u plamenu, ula su se zapomagaja. U tu ku u ustaše su uvukle šest zaklanih leševa da ih tamo sagore. Me u tim leševima nalazila se Danica Arnautovi , djevojka od 16 godina, koja je bila strašno unakažena - bile su joj odsje ene grudi i nos. Pa ipak, još je bila živa, tražila je vode. Umrla je tek sutradan. Ostale žrtve su nepomi no ležale tamo gdje su ih kolja i ostavili.«⁵⁰

Prema iskazu grupe svedoka tom prilikom su poklane slede e osobe: Petra Avramovi , Mitar Avramovi , Stana Avramovi , Spaso Avramovi , Dušan Avramovi , Mara Arnautovi , oko Arnautovi , Danica Arnautovi , Nikola Arnautovi , Cvetko Vuji i (ubijen u zatvoru u Konjicu), Š epo Janji , Dušan Miljevi , Sreto Miljevi , Rajko Miljevi , ur a Miljevi i Anica Todorovi .⁵¹

U selu Zagorici etiri žene su spaljene u jednoj ku i. U Konjic je oterano oko 20 lica iz Donjeg Sela, Viništa, Orahovca i dr., me u kojima su se nalazili: Pero Dragani , Joka Golubovi , Todor, Mitar, Stana i Risto e ez, An elko i Goša Tolj, Cvetko Vuji i i dr. Sva ta lica su naredne no i poklana u ustaškom zatvoru u Konjicu, a njihovi leševi pobacani u Neretvu. Sutradan, 24. decembra, »na en je leš Rista e eza (oko jedan kilometar nizvodno od Konjica) na kome je bilo 17 uboda nožem. Leš Todora e eza na en je bez glave na obali Neretve, rase en preko stomaka. Na Maloj adi u Neretvi (oko jedan kilometar nizvodno od Konjica) na en je obezglavljen leš neke žrtve, koji su danima kljuvale i razvla ile avke i vrane.«⁵²

Pored navedenih, »crnolegijaši« su tom prilikom izvršili i niz drugih zlo ina. Selo elebi gotovo je potpuno spaljeno, a Zagorice, Donje Selo, Idbar, Vinište i Orahovica delimi no (u mešovitim selima paljene su i plja kane samo srpske ku e). Oplja kano je nekoliko hiljada grla sitae i krupne stoke; samo iz sela elebi a oplja kano je oko 2000 grla sitne i preko 200 grla krupne stoke. U Sarajevo je tih dana upu eno sedam teretnih kompozicija natovarenih oplja kanom stokom; izvesna koli ina stoke otpremljena je i u apljinu. Zapovjednik ustaške satnije u Konjicu Mijo Bežinovi poklonio je komandi italijanske posade u konjicu 96 ovaca i izvestan broj goveda, da bi njeni vojnici mogli bogato da proslave Boži . Jedan deo stoke poklonjen je doma im ustašama, kao nagrada za po injene zlo ine nad svojim komšijama srpske nacionalnosti.⁵³

*

Masakrom Srba u selu elebi u, na obali Neretve južno od Konjica, završena je najstrašnija godina u istoriji srpskog naroda tradicionalno nemirne Hercegovine. Tragi na drama toga naroda, zapo eta stvaranjem Nezavisne

SoTlStcx

51. Isto, inv. br. 55.295.

52. Isto, inv. br. 55.296 i 55.302.

53. Isto.

Države Hrvatske (aprila 1941), u inila je ovu krševitu jugoslovensku pokrajinu arenom najgnusnijih zločina koje je zapamtila svetska istorija, ali i kolevkom prvog masovnog oružanog ustanka protiv fašističke tiranije u porobljenoj Evropi. Krajem 1941. godine izgledalo je da će opšta rama situacija olakšati neravnu borbu hercegovačkih Srba za svoj biološki opstanak. Međutim, baš te povoljne okolnosti na međunarodnoj ratnoj sceni komplikovale su i u inile složenijom tu borbu, jer su se pokoljima na verskoj i nacionalnoj osnovi pridružili i krvavi razrauni na klasno-ideološkoj bazi.

Naime, posle kraha nemačkog blickriga pod Moskvom i ulaska Sjedinjenih Američkih Država u rat, izgledalo je da je vojnički slom fašističkih zemalja neminovna i blizak, da će Crvena armija svojom nezadrživom ofanzivom slomiti i nacističku armiju i osloboditi Evropu ispod njene tiranije. Ti nerealan izgledi izazvali su radost i optimizam rukovodstva i partizanskog i etničkog pokreta i »mamili njihov pogled u budućnost«. Vodstvo etničkog pokreta, sa Dražom Mihailovićem na čelu, ocenilo je da je u datom situaciji najvažniji zadatak »Kraljevske vojske u otadžbini« radikalna obrana s partizanima, koja je programska platforma stavila pod veliki znak pitanja obnovu Kraljevine Jugoslavije. Stoga je, pod parolom »ne treba saveznike do ekati s komunistima«, izdalo naredbe svojim komandantima, u kome se posebno podvlači i da komuniste »nemilosrdno treba uništavati i radikalno čistiti teren od tih mangupa i probisveta«. Na drugoj strani, rukovodstvo partizanskog pokreta, sa Josipom Brozom na čelu, smatralo je da se u Jugoslaviji stvara jedan velikosrpski centar oko koga se okupljaju sve reakcionarne snage u zemlji i daje, u datoj situaciji, borba protiv tog centra glavni politički i vojnički zadatak partije. U skladu sa tom ocenom, inaugurisalo je sve oštriju klasnu diferencijaciju, odnosno »drugu etapu«, koja mora dati svu vlast proletarijatu i siromašnom seljaštvu, tj. komunistima. Te ocene date su na sastanku vrhovnog partizanskog rukovodstva, koji je održan 7. decembra 1941. godine u selu Drenovi, kod Nove Varoši, i na Pokrajinskom savetovanju KPJ za Bosnu i Hercegovinu, koje je održano 7. i 8. januara 1942. godine u selu Ivanjici i ima nedaleko od Sarajeva. Direktive koje su usledile posle tih sastanaka, naročito one od 10. i 14. februara 1942. godine, najrevnosnije su sprovođene u Crnoj Gori i Hercegovini, gde su pošli masovni krvavi razrauni s »klasnim neprijateljem«. To je stvorilo opšti košmar i obradovalo ustaške koljače, koji su, bar što se isto ne Hercegovine tiče, bili pripremljeni uza zid. To se jasno vidi iz jednog dokumenta Ministarstva unutrašnjih poslova NDH, u kome se posebno naglašava »da bi bila velika sreća kada bi borba između etnika i partizana uzela velike razmere«. Ta želja ovog koljačkog štaba u bukvalnom smislu te reči se, nema sumnje, ispunila, jer su se zavedena braća, iako im je podjednako pretela smrtna opasnost od ustaša, tukla međusobno do poslednje kapi krvi. No, to je posebna tema.

PRILOZI

PRILOG 1

Iskaz Desimira Mihića u Komesarijatu za izbeglice i preseljenike u Beogradu 19. marta 1943.

Zovem se Mihić Desimir, sin sam pok. Spasoja i pok. Tatine Mihić, rođen . To-
ši . Srbin sam pravoslavne vjere, rođen 16. maja 1898. u Stocu u Hercegovini.

Stolac je malo mesto u dolini reke Bregave, udaljeno 25 km od željezničke
pruge i središte sreske upravne vlasti. Do pred rat brojalo je ukupno nešto ispod
3.000 stanovnika, od kog broja 2/3 bili su Muslimani, a 1/3 pravoslavni i katolici. Od
1/3 otpada oko 90% na pravoslavne. Sam srez je po prostoru dosta veliki i brojio je,
sa ispostavom apljinom i njoj pripadajućim opštinama, oko 40.000 stanovnika. Od
ovog broja katolici su imali apsolutnu većinu, a zatim su po redu bili Srbi, a tek za njima
u znatno manjem broju Muslimani.

Iako dugo vremena nisam proveo u Stocu, ipak mi je poznato daje celokup-
no stanovništvo, uprkos partijske podvojenosti, živelo u dobrim odnosima. Tim te-
že je objasniti kako je moglo doći, odmah nakon sloma Jugoslavije, do onakvog sta-
va muslimanskog i katoličkog elementa prema Srbima i do izbijanja takve mržnje
koja je dovela do istrebljenja Srba u samom Stocu, i do onako strašnog proredjenja
njihovog broja i u okolnim opštinama sreza. Tim više, teško je razumeti one užasne
pogrome kada se ima u vidu (činjenica) koliko je naš živalj pretrpeo nesrećnih godi-
na 1914. i 1915. od strane istog elementa i kada se pri tome uzme u obzir viteško dr-
žanje Srba 1918. godine, kada su bili u mogućnosti da se krvavo osvete za sve u inje-
ne im nepravde. Kako su se 1914. i 1915. godine mnogi, među kojima i ja, zaklinjali
da ćemo se svetiti ako nam se ikada pruži za to prilika, svi smo 1918. godine, i stariji i
mlađi, skoro ili da se radi bolje i sreće nije zajedničke budući, pre nego preko svega, i
da mi ostanemo ljudi kada to oni nisu umeli da budu. Ja uveravam svakoga da prili-
kom sloma AU. monarhije do dolaska srpske vojske, kao ni posle toga nikome u
Stocu nije pala nijedna vlas sa glave, niti je ma ko od Srba nekom Muslimanu ili Hr-
vatu majku opsovao. Ovom prilikom se sam se reči Zulfe Turkovića, uglednog zanat-
lije iz Stoca, koji mi je rekao posle sloma Jugoslavije, a pre izbijanja onih bestijalnih
ispada: »Nikada mi, Desko, stolački Muslimani ne smemo zaboraviti 1918. godinu,
a ako se pravoslavnim Srbima u Stocu ma što neprijatno dogodi, to ima da padne na
naš muslimanski obraz i na našu muslimansku dušu«.

Posle mog prelaska u Srbiju mnogi su me pitali zašto nisam na vreme bežao i zašto smo se dali klati kao jaganjci. Gornji moji redovi kojima sam sa par re i pokušao da prikažem viteško držanje Srba 1918. godine, kao i okolnost da istorija nije zabeležila daje ikada ma koji narod, koji je iole pretendovao da se naziva kulturnim, poinio i mnogo manji deo onih grozota nad nevinim stanovništvom - da e odgovor na gornje pitanje koje nije onako esto postavljano. O uzrocima koji su po mom mišljenju doveli do užasnih događaja re i u nekoliko re i na kraju ovog mog izlaganja. A sada da pre em na opisivanje onoga što sam onih nesretnih meseci 1941. godine preživeo.

Koncem marta 1941. godine našao sam se u apljini na vojnoj dužnosti, dodeljen žandarmerijskoj stanici. U asu izbijanja rata vršio sam svoju dužnost kao stražar na mostu na reci Bregavi, kod sela Klepaca. Ovde me zateklo i državno rasulo. Iako još nije bilo došlo do potpunog vojni kog sloma Jugoslavije, ve na katoli - ku Veliku sredu u apljini i okolini prime ivali su se znaci državne propasti, a na Veliki etvrtak i petak masa vojnika ve se vratila ku ama. Dva bataljona, ne znam kog puka, koji su bili postavljeni u okolini apljine, sastavljeni gotovo isklju ivo od katolika i muslimana, bacali su oružje i spremu, koje je okolni narod katolike i muslimanske vere prigrabio. Pucnjava je po ela da se razleže. Pero Juki , trgovac iz apljine, skupa sa don Ilijom Tomasom, katolikim sveštenikom iz Klepaca, ve je bio pristupio organizaciji ustaške vlasti. Na katoli ku Veliku subotu pozvan sam i ja sa svojim drugovima od strane svojih pretpostavljenih da predam oružje, što smo mi i u inili. Iz apljine sam otišao u Stolac, gde sam nameravao da ostanem dok se prilike koliko-toliko »srede« i dok se železni ki saobra aj makar koliko popravi, pa tek onda da idem ku i. U Stocu sam zatekao istaknute hrvatske zastave. Uz put je vrilo od naoružanih hrvatskih seljaka. U Stocu su pristupili organizovanju ustaške vlasti; ovo organizovanje preuzeo je na sebe, po ovlaš enju ustaškog poverenika za Hercegovinu dr Pave Cankija, najistaknutiji Musliman u Stocu Omerbeg Rizvanbegovi , istaknuti lan JMO i otac bivšeg narodnog poslanika Avde Rizvanbegovi a. Jugoslavija, me utim, još nije bila kapitulirala. Izvesni odredi Jugoslovenske vojske stigli su u Mostar i apljinu da uspostave red, pa je izme u njih i naoružanih ustaša u opštini Aladini i došlo, na drugi dan katolikog Uskrsa, do borbe, u kojoj su ranjena dvojica ustaša, a jedan je poginuo. Drugi dan katolikog Uskrsa otišao sam i ja u Trebinje da se prijavim Vojnom okrugu. Me utim, kada sam tamo stigao (15. aprila) saznao sam iste ve eri daje kapitulacija potpisana i, sa ostalim drugovima, pušten sam (16. aprila) da idem ku i. Ujutru 17. aprila, na 9 km ispred Stoca susreo sam prve odrede nema kih i italijanskih motorizovanih jedinica. Nema ka vojska nije se zadržalau Stocu, dok su izvesni odredi italijanske vojske ostali. Italijanska vojska preuzela je odmah vlast, upravo ostavila je na svojim mestima dotadašnje inovnike, postavljaju i u pojedinim nadležstvima svoje komesare. Red je bio savršen. Kretanje je bilo slobodno do 20 asova uve e, jedino je za izlaz iz Stoca bilo potrebno da se ima objava italijanskih vojnih vlasti. Italijani su pristupili prikupljanju oružja od naroda, kako od Srba tako i od ostalih. Ponašanje italijanskih vojnika prema elom stanovništvu bilo je potpuno korektno. Ovo stanje, koje je bilo potpuno snošljivo, trajalo je do potpisivanja sporazuma o razgrani enju izme u Italije i Hrvatske, kada su Italijani predali celokupnu vlast ustašama, ostavljaju i i dalje neke svoje jedinice u Stocu i drugim delovima Hercegovine, ali samo kao goste.

Odmah posle dolaska nemačkih i italijanskih trupa izaslan je u Stolac za ustaškog poverenika Franjo Smole, bivši direktor Hrvatske seljačke zadružne banke, a zatim Muslimanske banke. On je u Stocu poeo da sprovodi ustašku organizaciju, ali je uskoro napustio Stolac da bi se u njega vratio tek kada je izmeću Italije i Hrvatske došlo do sporazuma o razgraničenju. Za vreme italijanske okupacije funkciju sreskog načelnika vršio je dotadašnji načelnik - Hrvat N. Zoković, vanredno estitičan i ispravan nacionalista. Nekoliko dana nakon predaje vlasti ustašama od strane Italijana, Zoković je ostao na položaju sreskog načelnika, kontrolisan, razume se, od ustaškog poverenika Smolea. Međutim, prilikom prolaska ustaških prvaka iz Dubrovnika za Mostar, u Stocu su neki od njih prepoznali bivšeg sreskog načelnika iz Slavanskog Broda iz ranijih godina, kada je prilikom pobune hrvatskih seljaka iz okoline Slavanskog Broda došlo do sukoba između njih i vojske, kojom prilikom je izginuo izvestan broj seljaka. Razume se da su ustaše sada bacile svu krivicu na nesretnog Zokovića, pa je isti sutradan, nakon prolaska ustaških prvaka kroz Stolac, uhapšen i sproveden u Ljubinje, gde je nekoliko dana proveo u zatvoru, a zatim ubijen i bačen, navodno, u istu jamu u kojoj je docnije ostavilo svoje živote mnoštvo nesretnih Srba.

Ustaški odbor su u to doba sačinjavali: Omer Rizvanbegović, katolički sveštenik don Marko Zovko, trgovac Ilija Raguž, gostioničar Božo Puljić, seljak iz Kruševa Stanko Raguž i zemljoradnik iz Donjeg Poplata Stanko Obradović. Za logornika ustaške milicije bio je došao zloglasni Marko Čorić, navodno, student prava iz Boke Kotorske. Ovaj poslednji, sa studentom prava Franjom Vegom iz Čapljinje, bili su najveći i krvnici među ustašama stolačkog sreza.

Odmah nakon preuzimanja vlasti ustaše su naredile da se uklone svi irilici koji natpisi sa radnja. Srbima je bilo zabranjeno da više od dvojica budu u društvu. Došlo je na red i hapšenje pojedinaca, koje je vršeno pod izgovorom da su članovi bivšeg etničkog udruženja. Najpre su uhapsili Peru Brkića, bivšeg žandarma, a zatim njegovog brata Radovana, zvanika otkupne duvanske stanice u Stocu, Vasu Bogdanovića, šegrt starog 16 godina i Milenka Čurića, svršenog učenika Građanske škole, starog takođe 16 godina. Ovaj je docnije pušten iz zatvora i pošao mu je za rukom da se prebaci u Srbiju, gde i sada živi. Oni su svi uhapšeni kao »etničnici«. Zatim su došli na red: Slavko Mihić, gostioničar, Jovo Giga, penzioner (ovaj kao predsednik etničkog udruženja), Veljko Mihić, šofer, Dobroslav Čurbabić, trgovac (pušten ponovo uhapšen i ubijen), Risto Čavaljuga, nadzornik puteva iz Bileće, Risto Miholjević, šofer i zemljoradnici Danilo Jokišić iz Poprati i neki Antelji iz Dubrava.

I pre hapšenja ovih, kao i za vreme dok su bili u zatvoru (u kome su ostali do pravoslavnih Duhova i nekoliko dana posle tih praznika), nije bilo nekog naročitog terora od strane ustaša. Oni su vršili pripreme, pojačavali svoju miliciju iz redova gradskih muslimana i katolika sa sela. Ovde valja napomenuti da je ustaškoj miliciji od strane muslimana pristupio samo ološ, dok su se estitiji i malo ugledniji muslimani držali po strani. Međutim, dok je u Stocu stanje bilo relativno snošljivo, u susjednom ljubinjском srezu počinili su progoni Srba uveliko. Nekoliko ustaša poslatih direktno iz Zagreba, digli su bili katolički svet iz sela Popovog polja i sa njim i izvestnim brojem muslimana pripremili su pravu hajku na Srbe ljubinskog sreza. Upadali su u sasvim mirna srpska sela i pljačkali redom sve domove, odvođeni veliki broj

odraslih muškaraca sa sobom, da bi ih istog dana pobili i bacili u neku jamu u Popovom polju. Pri tome su napastvovali ženske, pa je bilo nekoliko slučajeva (mislim dva) da su ove nesretnice pretpostavile smrt beščašću, ušakom i u lokve. Znatno broj Srba iz sela koja su bila više izložena ustaškom nasilju, kao i nekoliko građana iz Ljubinja, beže i od očajne smrti, sklonili su se u planinu Sitnicu.

Glasovi o zločinima ustaša u Ljubinju i srezu ljubinjском bili su pošli da stižu i u Stolac i tek je onda počelo da ulazi strah u naš živalj. Poverenik Smole je, međutim, tvrdio da se to u njegovom srezu neće ništa dopustiti dok je on poverenik i dok su Srbi mirni, pa je to zavaralo naš živalj i donekle ga umirilo.

Međutim, o Duhovima puše glas po Stocu daje Slavko Mihi ubijen u zatvoru od strane jednog žandarmerijskog podnarednika muslimana. Strah je opet počeo da obuzima naš goloruki svet, koji se jako povećao kada se, od uha do uha, počeo da pronosi glas da su, nekoliko dana posle smrti Slavka Mihi, odveli iz zatvora Peru Brki, Danila Jokiša i Antelja u Dabricu i da su ih tamo poubijali i bacili u neku jamu. Momentalno naš svet to nije poverovao, ali kada je iz Dabrice dopremljen u stolu ku bolnicu Pero Brki ranjen, bili smo svi na isto da su glasovi o njihovom ubijanju tačni. Jokiš i Antelj bili su zaista u Dabrici ubijeni i bačeni u jamu, dok su na Brki još uz put pucali i ostavili ga kraj puta, misleći da je mrtav. Ovaj, iako teško ranjen, dočauljao je do neke muslimanske kuće, gde su ga nahranili i narednog dana dovezli u stolu ku bolnicu. Ovde je ležao pod strahom; preživio je vidovdanski pokolj, ali je ubijen između Vidovdana i Ilindana.

Dva dana nakon ovog događaja, upale su ustaše (noću) u kuću uglednog stola kog zanatlije, učestog i uglednog Srbina Gojka Pavića, kazandžije, i odveli ga pod izgovorom da ga poverenik Smole zove na saslušanje. Nikada ga posle niko nije video, a njegovoj ženi, kada je došla kod Smolea da ga pita šta je s njim, odgovoreno je da ga on nije zvao niti zna gde je. Ljubinjska jama je već bila progutala i ovu nevinu žrtvu.

Tih dana uhapsili su i sina Mihe Ružića - Sergija »Seru«, učenika trgovačke akademije i zatvorili ga u zatvor ustaškog logora, sa ostalima. Jednoga dana isterali su na prisilan rad nekoliko Srba građana, da bi sledećeg dana pozvali sve domaćine, pa i žene udovice, da se prijave u ustaški logor, gde su imali da daju »podatke o imovinskim prilikama i broju svoje porodice«. Nismo znali da oni time kompletiraju spisak Srba, koji su trebali da budu poubijani.*

Odmah iza ovoga odveli su iz zatvora put Ljubinja grupu ljudi, poubijali ih, a neke, tako se čulo, žive pobacali u zloglasnu jamu. Bili su to: Risto Avaljuga, Veljko Mihi, Radovan Brki, Vaso Bogdanovi i Srđan Ružić.

U noći između 22. i 23. juna uhapšeni su i sledeće noći povezani odvedeni u Ljubinje i nad zloglasnom jamom poubijani: Dušan Blagoje, sveštenik, Dragan Marić, zvanik otkupne duvanske stanice, Šepo Mitrinović, kazandžija, Žarko Drekalović, student filozofije, Jovan Urbabi, trgovac, sa sinovima Dobroslavom i Vlastimirom, Ilija Kurilić, posednik, sa sinovima - Jeftom, diplomiranim pravnikom i Strahinjom, trgovac kimnikom, Emil Ružić, gostioničar, Petar Hamović, zlatar, Lazo Giga, zvanik, Nedo Radojević, stolar, Goran Kunić, stolar iz sela Donjeg Poplata, trojica sinova Nikole Mihića, od kojih dvojica maloletnici. U ovoj grupi bilo je ukupno 33 Srbina; ostali su imena ne znam, bili su dovedeni iz obližnjih sela.

Pravi užas ovladao je našim nesretnim svetom kada je kroz Stolac, u utorak 24. juna ujutru, pukao glas da su svi gore navedeni te no i povezani i kamionom oterani put Ljubinja, gde su nad jamom poubijani. Vrisak i jauk žena i sestara pojedinih nevinih žrtava potresli su nama još preostalima dušu, dovode i nas do spoznaje da ćemo i mi da dođemo do sudbinu njihovih milih i dragih ako odmah ne potražimo spas u bekstvu. Ali, na žalost, bilo je ve kasno. Stolac smešten u dolini Bregave opasan je sa svih strana golim, neprohodnim brdima i dobro čuvan od strane ustaša. Svi izlazi iz grada, kao i svi klanci i visovi bili su nadzirani od naoružanih muslimana i katolika.

Toga dana dobio sam telegram od brata iz Zagreba da mi je otac umro i da će se sahrana obaviti 25. juna u Zagrebu. Dohvatio sam taj telegram kao davljenik slamku, nadajući se da ću na osnovu njega dobiti propusnicu. Poverenik Smole nije, me utim, hteo ni da kaže da mi da propusnicu; čak nije hteo ni da me primi, ali mi je istu ipak docnije dao na intervenciju Omerbega Rizvanbegovića. Istoga dana po podne seo sam na autobus i odveo se na željezničku stanicu u Čapljinu. Posle dužeg zadržavanja uz put, stigao sam u Čapljinu oko sedam i po sati te večeri. U Čapljini sam saznao da je nekoliko stotina Srba iz Čapljinine i okolice pohvatano i zatvoreno u žitnom magacinu, koji se nalazi na brdu Modricu, 2 km na putu koji iz Čapljinine vodi za Stolac. Čekajući i da prođe vreme do voza, sedeo sam pred hotelom Ivana Vega, u društvu s njim. Oko osam i po časova pristupi mi naoružani ustaša Kapetanović iz Početelja, bivši novinar koji je kao komunist izvesno vreme pre toga odsedeo u zatvoru, pitajući me da li sam pre nekoliko meseci bio žandarm u Čapljini. Odgovorio sam mu da sam kao mobilisani vojnik bio zaista dodeljenu žandarmeriju u Čapljini. Pozvao me je da idem u zatvor, jer sam uhapšen. Uzalud je bilo pokazivanje propusnice i telegrama; kada se mašio za revolver, nije mi ništa drugo preostajalo nego da pođem s njim u zatvor sreske ispostave. Okrećući se zamolio sam Ivana Vegu da odmah javi don Iliji Tomasu, s kojim sam se dobro poznao i u koga sam polagao jedinu nadu da će me izbaviti.

U zatvoru, mrak se već bio spuštati po večer, primetio sam da sedi 60-80 ljudi. Među njima sam prepoznao Maksima Andrića, sudiju iz Ljubuškog, njegovog brata Novicu, trgovca iz Čapljinine, Gojka Pecelja, učitelja iz Trebižata i tri do četiri železnikara, čiji se imena ne sećam. Kada su mi na moje pitanje da li su saslušavani odgovorili da nije nijedan, jasno mi je bilo kakva nas sudbina čeka. Oni su svi mislili da ovo masovno hapšenje predstavlja samo preventivne mere, jer se ustaše boje da mi na Vidovdan ne dignemo ustanak, pa da će nas sve posle Vidovdana pustiti. Nisam hteo da im pokažem duševne patnje, noja sam bio na isto s tim da ćemo te no i da svršimo sa životima, po svoj prilici u Neretvi. Oko ponoći otvorila su se vrata i dvojica ustaša, sa puškama na gotovs (trećim je osvetljavao put), ušli su u zatvor i pozvali da dvojica izađu u hodnik. Nakon kraćeg ustezanja izašla su prva dvojica, a zatim druga dvojica i tako redom. Došao je red i na mene. Svezali su me u isti lanac sa sudijom Andrićem i njegovim bratom Novicom, kao i jednim seljakom starim oko 70 godina, i tako redom. Prilikom vezivanja pretresli su me (ostale su pretresli prilikom zatvaranja) i oduzeli mi sat, lanac i novčanik s novcem. I tako povezane, četiri i petni u jedan lanac, izveli su nas na ulicu. Čapljinina je bila utonula u mrak, jer te noći nije uopšte paljeno osvetljenje. Čuli smo brektanje motora. U mraku nazirali smo jedan

kamion, jedan mali »luksuzni« automobil i jedan autobus. Nas četvorica posedali smo u mali automobil, zatvoreni. Sa strane na papu se stali su po jedan ustaša, a napred do šofera Milasa, zvanog Maka, posedali su još dvojica ustaša. Povezli su nas. Naš autobus bio je sada na čelu povorke. Prešli smo most na Neretvi ne zaustavljajući se (kako sam ja očekivao) i nastavili put prema Stocu. Na Modrići, kod »Silosa«, zaustavili smo se. Moji sapatnici mislili su da će nas ovde izvesti iz automobila i zatvoriti u »Silos«. Izašle su, međutim, samo ustaše, a njima u susret došle su ustaše iz »Silosa«; sašaptavali su se neko vreme, a zatim su ponovo posedali i naredili da kola okrenu opet prema apljini. Uz put sam došapnuo sudiji Andriću da sada mora da mu bude jasno šta nameravaju da s nama učine i da je jedini izlaz da pokušamo da skinemo lance s ruku. Odmah sam počeo da skidam lanac, ne žaleći kožu na ruci; zahvaljujući okolnosti što imam dosta uzanu šaku i što je ruka bila oznojena, pošlo mi je za rukom da lanac više zgulim nego skinem s ruke. Kada sam ja skinuo lanac, to je mogao da učini i sudija Andrić, ali ne i druga dvojica sapatnika. Došavši u apljinu, nismo išli u centar grada nego smo skrenuli levo, prema pravoslavnoj crkvi, putem koji vodi za Strage. Svima je sad bilo jasno šta nas čeka.

Vozeći se po prilici jedan i po kilometar od apljine zaustavili smo se kod jednog velikog brešta, gde je bila iskopana velika jama. Autobus, koji je sada išao pred nama, zaustavio se, zaustavili smo se i mi, a onda i kamion. Nas četvorica oprostili smo se ljubeći se. Iz autobusa su počeli da izvode našu nesretnu braću i odmah je počela revolverska pucnjava, sa kricima: »Jao majko moja!«, »Jao djeco moja!« Došao je red i na nas. Otvorili su vrata od našeg automobila i mi smo izašli. Mi smo izašli, pok. Maksim Andrić ispustio je lanac iz ruku i počeo da beži prema Neretvi. Čuli su se uzvici: »Pobeže jedan!«, a zatim pucnji iz pušaka. Pokojni Novica zakuka: »Kuku, pogibe mi brat!« Uza me se našao jedan žandarmerijski podnarednik i, držeći me za mišicu desne ruke, viknu: »Hajde, šta si stao!« Revolverski pucnji, krici i padanja mrtvih nesretnika oko nas razdirali su mi dušu i trgali nerve. U poslednjem trenutku otrgao sam se iz ruku podnarednika, ispustio lanac i poleteo u pravcu Neretve. Čuo sam za sobom viku: »Pobeže još jedan!«, a zatim pucnjavu pušaka i zvižduk kuršuma oko ušiju. Kroz kišu kuršuma bežao sam dok sam se dokopao Neretve.

Na Neretvi sam skinuo kaput i ostavio ga na obali. Zatim sam skinuo cipele i pantalone, cipele zamotao u pantalone, zagazio u Neretvu i zaplivaao. Ko nikada nije preplivaao Neretvu taj ne zna koliko je ta prokleta reka brza, studena, puna vrtloga. Nosila me je ne dajući mi da se približim matici. Izmoren od silnog traganja teško sam se hrvao sa razbešnjelom rekom nadošlom usled nedavno palih kiša. Snaga me je već bila počela da napušta kada sam uvideo da mi neće biti moguće da je preplivam. Počeo sam da plivam istoj obali sa koje sam pošao, ali mi je snaga bila već na izmaku; još nekoliko očajnih zamaha rukom ne bih li se dočepao plivačaka oduzeli su mi i poslednji atom snage i ja sam već video smrt pred očima neposrednije nego kada sam bio nad samom rakom. Već sam bio počeo da gutam vodu, kada me Neretva sama izbaci u plivačak. Izašao sam na istoj obali, ali nizvodno oko jedan kilometar, tačno na ušću Bregave u blizini sela Klepaca.

Bio sam očajan radi toga što mi nije pošlo za rukom da preplivam reku, ne znajući da baš toj okolnosti dugujem život. Sklonio sam se u rakiti koja je vrlo gusto

izrasla uz samu Neretvu. Prilikom hrvanja sa talasima Neretve ispustio sam pantalone i cipele i ostao u kratkim gaćicama i košulji.

Iz rakite sam s užasom posmatrao farove istih automobila (kojima smo dovezeni) kako odmiču prema ravnini, prelaze preko mosta na Bregavi, penju se uz Modriču i zaustavljaju se pred »Silosom«. Posle nekog vremena, farovi su opisivali istu putanju da bi se ponovo zaustavili kod zlosrećnog bresta. Zatim su se opet pojavili da razležu revolverski pucnji. Prokletnici su bili doveli novu grupu nevinih žrtava, koju su na istom mestu pobili. To se ponovilo još jednom. Ukupno tri partije, po 60-80 ljudi.

Cvokovi i od zime i od užasa, jedva sam dočekaću zoru i granjavanje sunca iako nije bilo proteklo mnogo vremena od kada sam se otrgao iz ruku dušmanskih. Ujutru sam iz svog skloništa posmatrao kako ustaše na drugoj strani Neretve prebiraju žito i grmlje. Jedan čamac sa dvojicom ustašaja prošao pokraj mene. Osmatrali su samo levu obalu, a na ovu stranu niko nije ni pogledao. Docnije, kada sam video da je ceo onaj kraj bio posednut od ustaša, bilo mi je jasno da ne bih mogao pobediti da sam te noć i preplivao Neretvu, već bih se sklonio u žito, gde bi me ustaše sigurno našle.

Bio sam strahovito žedan. Neretva je pokraj mene na svega tri do četiri koraka bučno proticala. Digao sam glavu iz rakite i oprezno osmotrio teren. Moglo je biti nešto posle podne. Sa one pripeke (vrucine) bio se svak sklonio, pa nisam mogao da primetim žive duše. Lagano sam se dovukao do Neretve, zagazio i dobro se napio, a zatim zaplivaó prema drugoj obali. Cilj mi je bio dočepati se Poplati, sela kod Stoca, na istočnom odelu, pa se hvatati Ljubinja, Bileće, Crne Gore... S teškom mukom preplivao sam Neretvu i odmah ispod ušća reke Bregave našao sam se u jednom vrbaku. Iznad vrbaka prostirale su se livade, vinjaci i vinogradi. Kraj mi je bio poznat, jer sam tu držao stražu na mostu, sto koraka odatle uz Bregavu. Puzio sam kroz detelinu i oprezno podigao glavu. Most se lepo video iz deteline, a isto tako severna strana Klepacca. I most i selo bili su blokirani od strane ustaša. Na tu stranu se nije moglo proći, a na povratak na zapadnu stranu nisam smeo ni pomišljati. Nije preostalo ništa drugo nego se privremeno skloniti, tu negde u neposrednoj blizini, dok mi prilike ne dopuste da nekako prodrem uz Bregavu.

Vratio sam se u vrbak osmatrajući gde bih mogao naći najzgodnije sklonište. Jedna velika i veoma gusta kupina spustila je svoje vreže sa livade u vrbak. Razmaknem njene vreže i vidim da bih tu mogao naći za tu priliku idealno sklonište. O istom zemlju od starih sasušenih vreža, o istim neke zelene od trnja, namestim dobro pred sobom grane od kupina, stvorivši pred sobom gustu zavesu i sklupčam se. Navече, kada se bilo dobro smračilo, izaćem, napijem se na Bregavi vode i ponovo se vratim pod kupinu. Bila je sreda večer.

U četvrtak ustanem radno, napijem se vode i vratim se ponovo pod kupinu. Kada je počeo da se spušta mrak, ponovo izaćem iz kupine. Osmatram most na Bregavi. Učinilo mi se da na njemu nema nikoga. Spustim se na Bregavu, namažem se dobro blatom da nekom ne bih pao u oči i belinom tela i gaćica, kada se dobro smračilo, počem lagano uz vodu. Sasvim oprezno prićem mostu koji zaista više nije bio uvan, prećem preko njega i odmah iza mosta spustim se niz neke stepenice na njivu pokraj Bregave i uz Bregavu nastavim put. Od željeznog mosta sto koraka uz Bre-

gavu nalazi se stari turski vrlo slikovit kameni most, pokraj koga se nalazi mlin, u kome je bila smeštena naša straža za onih pet šest dana nesretnog rata. Lagano, vrlo oprezno, primicao sam se staroj upriji. Na nekih petnaest koraka od uprije najednom uk kako se neka suhozidina sruši, a zatim bat cokula na kamenu. Cuh glas: »Jest neko«. Brzo sam legao. Opet uuh neki glas: »Ama jeste neko, kada ti kažem«. - »Ama nije, bolan, niko i sino si govorio daje neko« - odgovori mu drugi. Ja se nisam micao, ali ni oni se nisu primicali. Izdržah tako desetak minuta i, vide i da te veri tuda ne mogu pro i (to je bio jedini iole sigurniji put kojim sam se mogao dokopati okoline Stoca), reših se da se vratim na staro mesto, pod kupinu, pa da druge no i okušam sre u.

Lagano, nešto pužu i nešto idu i, do oh ponovo do gvozdene uprije i tu donesoh jednu vrlo pametnu odluku. Setio sam se da je tu u blizini, odnosno na samom početku sela Klepaca, župska kuća don Ilije Tomasa, katoli kog sveštenika koga sam ve pominjao. Sveštenik je jedne hrišćanske crkve koja, kao i sve hrišćanske crkve, u osnovi svoga uenja ima ljubav i milosrđe. Mislio sam u sebi: »Iako pripada ustaškoj organizaciji, ipak će se zauzeti za mene, a ako ne sme da to uini skloni eme u svojoj kući dok ovi užasi ne prođu«. Misliti tako, krenuh u pravcu župskog doma. Savivši iz jedne velike okuke i zaobilaze i breg oko koga ta okuka obilazi, nisam ni osetio kako iza mene juri neki kamion. Tek kada sam, dosta blizu, primetio svetla farova, pokušao sam da skoim ispod puta u livadu, ali od bodljikave žice kojom je livada bila ograna nisam mogao to da uinim. Priljubio sam se brzo uz jedan kamen kolobran. Pokraj mene projuri jedan kamion pun nesretnika koje su vukli na gubilište. Svi su bili u belom rublju.

Neprimećen nastavim put i, pred samim selom, po nem da se penjem prema katoli koj crkvi, pokraj koje, mislio sam, mora da se nalazi župski dom. Crkva je podignuta na jednoj kosi, odvojenoj od sela. Iako u selu ima samo nekoliko katolika, kuća, crkva je lepa i veoma velika; u samoj apaljini, u kojoj su u ogromnoj veini nastanjeni katolici, nije bilo uopšte katolike crkve.

Prišavši crkvi primetio sam u blizini lepu i veliku prizmenu kuću, za koju sam odmah zaključio daje župski dom. Na prozoru su bili zavoreni drveni kapci. Primaknem se i zakucam na vrata, a zatim redom na pojedine prozore. Niko se nije odazivao. Pomislio sam daje pop unutra, pa da ne sme da se javi, te odlučili da sa ekam jutro pred njegovom kućom. Legoh na terasi i odspavah nekoliko sati. Ujutro (bio je petak), kada je sunce ve bilo uveliko odskočilo, niko nije izlazio iz kuće. Ponovo zakucah na prozore i, pošto se niko nije javio, zaključih da pop zaista nije noio kod kuće.

Po danu nisam mogao ni da pomišljam da se vraćam na svoje staro mesto. Potražih sklonište i nadoh ga u brdu odmah iza kuće u nekom šipražju. Tu sam predamo. Sumrak se ve počeo da spušta kada sam uo da u popovoj kući svira radio i zveckala posude. Pop je bio došao kući. Zakucao sam na jedan prozor. »Koje?« - za u se glas popov. Javio sam mu se imenom i glasom jednog o ajnika, šta sam stvarno i bio; zabogoradih da mi otvori. »Ne smem, ne smem« - osorno mi je odgovorio. Uzalud je bilo moje preklinjanje, uzalud pozivanje na Hrista i njegovu svešteniku dužnost; odgovor je uvek glasio: »Idi, ne smem«.

Ceo dan proveo sam na junskoj pripeci, bez kapi vode. Zapenušio sam od že i i bogoradio da mi da ašu vode. I taj Hristov sluga nije hteo da mi da ni ašu vode. Okrenuo sam se i u blizini atrnje primetio kofu. Zahvatio sam vodu i dobro se napio. Tek što sam spustio kofu, vi eh siluetu jedne žene sa dvoje sitne dece. Brzo sko ih i zamakoh iza ku e, postavivši se pokraj jednog prozora okrenutog crkvi. uh kako žena zakuca na vrata i kako pop zapita - koje. Javila mu se i uh kako škripnuše vrata. uh kako žena upita koje to zamakao iza ku e, i kako je pop odgovorio: »Neki direktor Mihi «. Nemaju i više tu šta da ekam, okrenem se i krenem prema svom prvobitnom skloništu u kupini. Nesmetano sam tamo stigao i legao.

Osvanula je subota - Vidovdan. Napio sam se vode i legao pod kupinu. Oko devet sati uh zvuke popovog motocikla. Išao je u apljinu. Oko deset i po asova posmatrao sam iz svog skloništa kako, s ovu stranu Neretve, dolazi 16-17 naoružanih ustaša. Došli su do uš a Bregave i okrenuli uz Bregavu. Na mostu su se podelili i jedna ve a grupa (desetak ljudi) otišla je u selo da me traži, a ostatak se spustio levom obalom Bregave i, idu i jedan za drugim, prošli pokraj mene na svega tri do etiri koraka. »Tu ne e, preplivala su ona dva etnika Neretvu« - uo sam kako re e onaj koji ih je predvodio. Sre a, koja mi je tih dana bila neobi no naklonjena, nije me ni ovaj put izneverila; prošli su ne primetivši me. Tako je izgledala usluga jednog »hriš anskog« sveštenika.

Na Vidovdan uve e izašao je mlad mesec. Ina e smalaksao od gladi smatrao sam daje krajnje vreme da prodrem prema Stocu. Kako koja no bude odmicala mesec e da bude ve i, a za mene je bilo jako važno da putujem po pomra ini. Sa ekam da se dobro smra i, namažem se opet blatom i krenem vrsto rešen da prodrem ili da poginem. Do em do jednog mosta, oprezno se primaknem drugom i uverim se da na samom mostu ovoga puta nema nikoga. Pre em preko uprije i spustim se na jednu livadu, a odatle nastavim put uz Bregavu prerija Stocu.

Ne u da se zadržavam opisuju i muke koje sam imao gaze i bosim nogama po trnju, i spoti u i se o kamenje. Kada sam ve bio klonuo, donesem odluku da ono malo vremena do zore prespavam, pa da putovanje nastavim danju. Spustim se pod jednu smokvu u travu i sav moker od rose cvokotah u polusnu do zore.

Osvanula je nedelja 29. juni. Nastavih put uz Bregavu. Nigde žive duše. Išao sam sve dalje i dalje potpuno nepoznatim krajem. Kada sam bio prili no odmakao, najednom uh dozivanje sa vrha brda, sa moje leve strane. Na vrhu brda spazih deset naoružanih ljudi koji su me dozivali da stanem. Instinktivno bacih pogled prema drugom brdu na drugoj strani Bregave. Nigde nikoga. Da sam bio odmoran i da nisam bio bos mogao bih da pobegnem. Ali, ko poznaje hercegova ku vrlet i oštrinu njenog stenja, ne e se za uditi što sam doneo zaklju ak da ne bežim. Ipak reših da pregazim Bregavu, koja mi je tu bila duboka do grla (neobi no za ovo doba godine) i da na drugoj strani poginem. Ne u im živ u ruke - vrsto sam odlu io. Zagazih uz obalu i primetih trstiku sa udicom skrivenu pod kupinom uz vodu. Zgrabih trstiku, pregazih Bregavu i na drugoj strani po eh da se pravim da lovim ribu. Niz brdo, s onu stranu reke tr ala su dvojica naoružanih ustaša i za kratko vreme našli su se prema meni na obali. Bili su u fesovima, muslimani iz okolnih sela. Jedan je imao prikra enu, a drugi normalnu našu vojni ku pušku, koje su držali na gotovs. »Prelazi ovamo i predaj se!« - doviknuo mi je jedan od njih. »Ostavite me na miru da za svojo

ra un lovim ribu, nisam nikome ništa skrivio« - odgovorio sam im, bacaju i stalno udicu i prave i se hladnokrvnim.

»Prelazi odmah na drugu stranu« - doviknuo mi je drugi, jer ako ne poslušáš i samo mrdneš ustranu, ubi u te kao zeca; ako poslušáš i ako nisi neko zlo u inio, kunem ti se Bogom i svecom Muhamedom ne e ti se ništa dogoditi. Ju e je izašla naredba, i zvana su radi toga zvonila, da više niko ne sme da ubija bez suda«. Da su bili katolici ne bih im poverovao i poginuo bih. Ali, znaju i daje ona zakletva kod muslimanskih seljaka još uvek velika, na moju sre u, poverovah im, pregazih Bregavu i predadoh se.

Uputili smo se na suprotno brdo, gde su nas o ekivala osmorica ustaša. Ja sam išao napred a njih dvojica za mnom s puškama na gotovs. »Bože sretan li si« - re e mi jedan - »još ju e da smo te uhvatili u ovo doba zatrpali bi te negde da ne smrdiš« - dodade on.

Kada smo izašli na brdo, pošli smo preko jedne visoravni, zajedno sa onima koji su nas do ekali na brdu. Došli smo u jedan zabran gde su bili namestili svoj bivak i gde nas je o ekivalo još pet-šest naoružanih ustaša, ve inom katolika. Bili smo ispod sela Prenja u Dubravama. Odmah dotr aše dvojica do zuba naoružanih ljudi - bra a Jerini i, kako sam docnije saznao. Odveli su me na stranu, prete i mi i psuju i, tako da sam mislio da mi je tu kraj. Po eli su sa ispitivanjem: ko sam, ime se zanimam, ko me u Stocu poznaje, od kuda sam se našao na Bregavi, gde mi je odelo ltd. Ko sam i odakle sam odgovorio sam im ta no. Me utim, ni za živu glavu nisam hteo da im spomenem apljinu i ono što sam u njoj video i preživeo. Rekao sam im da sam se bio dogovorio sa još par drugova da idemo zajedno u ribolov, pa kako oni nisu došli ja sam pošao sam. Rekao sam im da sam odelo ostavio kod Stoca pod jednom kupinom, jer kada se lovi pastrmka treba esto da se gazi pò vodi, pa da ne bih kvasio i gužvao odelo ostavio sam ga pod jednom kupinom, da ga uzmem i obu em pri povratku. »Evo ti opanke i dvojicu ljudi« - re e stari Nikola Jerini , izuvaju i se - »pa donesi odijelo«. Badava je bilo uveravanje daje to mesto jako daleko, nije bilo izlaza iz te situacije. Lagano sam nazuvao opanke, razmišljaju i šta da radim. Uputio sam se sa dvojicom ustaša i, kada smo se odmakli nekih 200 metara, zaustavio sam ih i kazao da mi odelo nije tamo gde sam rekao. »Vidim ja, ti ho eš da dobiješ degenek« - re e jedan od njih. »Makar ga i dobio odelo mi nije tamo« - odgovorio sam mu. Vratili su me nazad. Smislio sam jiovu pri u i rekao im da sam prošle no i zanoio na Poplatu kod nekih svojih ro aka. U neko doba no i neko je zavikao: »Bježite, eto ustaša!« Sko io sam onako kako sam ležao, str ao niz Ka kovac i našao se na Bregavi. Pošao sam niz Bregavu i došao do mesta na kome su me uhvatili« - ispri ao sam im. A za trsku i udicu ispri ao sam im istinu. Pokušali su da me pretnjama prisile da donesem odelo, ali kada su videli da zaista nisam u stanju da to u inim, oni su držali da u odelu imam skrivene letke i stoga odustali od daljeg ispitivanja i pretnji. Nikola Juri i je sastavio izveštaj o mom hvatanju i poslao ga u opštinu Aladini e, s molbom da mu se da uputstvo šta sa mnom da radi. Svojim ljudima je rekao da mi daju da jedem; tako sam od prošlog utorka prvi putjeo, ako izuzmemo šaku pšenice, koju sam uz put s klasja otrgnuo i pojeo.

Oko podne stražarno sam sproveden u Aladini e (Pileta), gde me je sa ekalo oko 50-60 ustaša. Ponovo ispitivanje i sa moje strane ista pri a. Uveravao sam ih da

nikada nisam nikome zlo učinio i molio ih da me sprovedu u Stolac povereniku Smoleu. Važno mi je bilo da me sprovedu u Stolac, ali ne zloglasnom krvniku Marku Oriću, logorniku.

Pošto su me saslušali uputili su me sa dvojicom ustaša u Stolac. Sa Pilete peša ili smo četiri i po sata (Pileta je udaljena od Stoca 10 km). Predali su me zaista povereniku Smoleu, koji me je saslušao i zatvorio. Obećao mi je da će me sutradan uputiti u bolnicu. Sutradan u ponedjeljak priveden sam pred zamenika sreskog načelnika Mostar ića, koji me je ponovo saslušao, a zatim automobilom otpremio u stolac ku bolnicu.

U bolnici sam zatekao sve prepunjeno ranjenim hrvatskim oficirima, vojnicima i ustašama. Ovde sam našao trojicu Srba, koji su se, pod izgovorom da su bolesni, sklonili i preživeli vidovdanski pokolj. Tako sam saznao sve šta se ovde dogodilo za ovih nekoliko dana dok sam ja bio odsutan. Ovo ću docnije opisati.

U utorak ujutro otvorila su se vrata na mojoj sobi, u koju je upao i žurno prišao mom krevetu glavom don Ilija Tomas, u društvu četvorice stolac i apljinskih ustaša. U prvi momenat bio sam se uplašio, ali odmah sam se umirio, kada mi je on pristupio veoma prijateljski, oslovljavajući me sa »ti« i izvinjavajući mi se što mi nije otvorio vrata. »Toliko mi je neprijatno i žalio što ti nisam prepoznao glas, ta inače pustio bih te ako Boga znaš.«

Ovde napominjem i dajem svojoj rasnu reč da sam one nesretne noć i svojim ušima kada je don Ilija Tomas, na pitanje one žene: ko to zamaće iza kuće? - odgovorio: »Neki direktor Mihić«. Šta mu je trebala ova dvojica? Nostalgija ni danas ne znam, ali svakako je mislio da je završeno sa pokoljima Srba, pa me je, možda, bio stavio u neku svoju radionicu. Nudio mi je tom prilikom i novac, što sam ja, iako sam od celokupne imovine raspolagao samo sa gađama i košuljom, odlučno odbio.

U petak ujutro ustao sam da se umijem i primetio kako uz stepenice dolazi neka gospoda. Jedva sam poverovao otkada kada sam u njoj prepoznao svoju ženu. Pošlo joj je bilo za rukom da u Beogradu, gde se u to vreme nalazila, dobije nemačku propusnicu za sebe i mene, i došla da me vodi.

Ne kazuju mi kada nameravamo da krenemo, zatražila je (na osnovu nemačke objave) i dobila hrvatsku propusnicu, pa smo odmah sutradan (u subotu 5. jula rano ujutro) autobusom krenuli za Mostar, a odatle istoga dana u podne vozom za Sarajevo i dalje za Beograd, gde smo nesmetano stigli u nedelju 6. jula.

Za vreme dok sam se ja skrivao pod kupinom na ušću u Bregave, ustaše su, 25. ili 26. jula, izvršile pokolj Srba na Poratku, opština Berkovići (Dabar). Sve živo što im je palo šaka poubijali su. Seljaci ostalih sela opštine Berkovići pobjegli su u šumu i, sa seljacima iz nevesinjskog i bilekog sreza, pružili otpor ustašama. Došlo je do krvavih borbi u kojima su poginuli zloglasni Mijo Babić (Mijo Kralj) i Antun Pogorelac, atentator na kralja Aleksandra, oficiri ustaške milicije. Tamo su ranjeni i oficiri, vojnici i ustaše, koje sam zatekao u stolac ku bolnici.

Dana 26. i 27. juna, ustaše su u grupama prošle kroz Stolac i pohvatali i u ustaški logor zatvorili sledeće Srbe: Savu Jovićevića, trgovca sa sinovima - 19-godišnjim Šepanom i 17-godišnjim Slavkom, Blagoja Milića - Njegu, nadničara i njegovog 15-godišnjeg sina Luku, Dragu Spahića, učenika srednje tehničke škole, braću u Šelede: Petka, zvanika, Svetozara, stražara u Duvanskoj stanici i Gojka, policaj-

ca, eda Hamovi a, zvani nika, bra u Vidoja i Marka Mili evi a, Rista Gigu, u itelja u penziji, Luku Periši a, rentijera, Miha Vre u, gostioni ara, Neda Kašikovi a, kroja a, Branka Popovi a, bankovnog inovnika, Iliju Popovi a, posednika, Miha Ruži a, posednika sa sinom Dušanom, trgova kim pomo nikom (sina Sergija su mu ra'nije ubili), Savu Mihi a, posednika (starac od 75 godina), Miha Brki a i sina mu Vidoja, obojica mlinari, Pera Radojevi a, pekara, Gaša Kruni a, Sima Vuinovi a (starca od 80 godina), Bora Šutvi a, u enika trgova ke akademije, or a Okuku, hotelijera, Savu Bogdanovi a, opštinskog nameštenika, Nika Kurili a, Pera Biberdži a, poštara, Branka Ra ana, kroja a, Danila Biberdži a, stolara, Savu Vukadinovi a, trgovca, Pera Markovi a, geometra, M. Zelenovi a, zvani nika, Slavka Jovi i a, aka trgova ke akademije, Pera Drapi a, radnika i Pera Jovi evi a, kroja a.

U isto vreme priveli su u stola ki zatvor i slede e Srbe iz okolnih sela:

Ošani i: Šesnaesticu, me u kojim: Rista Milutinovi a, sina mu Boža i sinovce Milana i Miha, Pera Milutinovi a, Jova Milutinovi a, Nikolu Vujinovi a, or a Vujinovi a, Milana Vujinovi a, Dura Vujinovi a, drugog Nikolu Vujinovi a. Od odraslih muškaraca u selu Ošani u ostao je samo stari Nikola Vujinovi .

Poprati: Boža i or a uri a i još 11 odraslih uri a i Jokiši a.

Donji Poplati: Rindu Ruži a i Iliju Mihi a.

Svi ovi mu enici, sa još (navodno) oko 190 njihovih sapatnika iz sela Pješivaca i drugih sela, pobijeni su, neki u zatvoru a neki u Vidovom polju kod Stoca, i sahranjeni u zajedni koj rupi. Pri aju da su neki živi ba eni u raku i sutradan, dok još nisu bili zatrpani, jedan od njih je bogoradio da mu daju malo vode; jedan ustaša doneo mu je vode u fesu, a zatim ga dotukao krasnom (pijukom).

Tih dana, pred Vidvodan, nastala je prava hajka na Srbe u svim selima, u nekim više u nekim manje. U Dubravama su pobijeni svi muškarci i neke žene iznad 16 godina, koji su ustašama dopali šaka. U selu Trijebnju (Dubrave) ubijeno je 68 mahom muškaraca samo iz porodice Šotra, a 64 iz porodice Šakota.

U Burmazima: pobijeno je 14 odraslih Ku inara.

U Hrasnu je pobijeno mnogo Žarkovi a, Bukvi a, Doga i dr.

U selu Prebilovcima kod apljine ubijeno je 864 lica - žena i dece. Došli su bili po odrasle muškarce, pa kako su ovi bili pobegli u brda, povelili su sve žene i djecu sa nejakim starcima, koji nisu mogli da pobjegnu, u apljinu, a odatle vozom do Šurmanaca; tu su skinuti, odvedeni na jednu jamu, tamo pobijeni i u nju ba eni.

Ta no na Vidovdan uve e, ubili su iznad Stoca bra u Marka i Gojka Škrba sa Kamenja Brda.

Izme u Vidovdana i Ilindana ubijeni su u ustaškom logoru: Milan Hamovi , zastupnik firme »Bata«, or o Kašikovi i jedna žena iz porodice Šakota sa Hrguda.

Uo i samog Ilindana pobijeni su: Milan Periši trgovac i njegov 16-godišnji sin Žarko, or e Mravuši , Sava Mitrinovi , kazandžija, Miro Mi evi , trgovac i žena mu Bosiljka, ur a Kojo i sinjoj (bogalj na štakama) i k eri Dragica i Milena, zvanice u sreskom na elstvu i sreskom sudu, Risto apin, trgovac, Mile i Tihomir Radan, prvi kroja a drugi ak trgova ke akademije, Nikola Trnini i dva mu sina: Slavko i Nikica, pekari, Voja Avdalovi , u itelj, M. Janii , u itelj, Pero Topalovi , uvar Duvanske stanice, Mitar Vre a, tako e uvar Duvanske stanice, Milan Kurili ,

sudski izvršitelj, Mitar Bogdanović, uitelj u penziji i majka mu Ana (starica od 90 godina, šlepa), Vuko Vreća, gostionićar, Jefto Marić, kancelita. Svi ovi su pobijeni i bačeni u jednu jamu kod Bivoljega Brda.

četvrtog avgusta doterano je mnogo naših žena sa decom u zatvor sreskog suda. Zahvaljujući samo zaštiti hrvatskih vojnika - domobranaca ostali su u životu i kamionima dopremljeni u Mostar, a zatim u koncentracione logore u Hrvatskoj. Nakon preživljenih strahovitih muka, neke od njih prebacili su u Srbiju, gde se danas nalaze, dok su neki pomrli u logorima. Jedna grupa upućena je na ostrvo Pag; iz ove grupe niko se nije vratio niti se ma ko od njih javio. Smatra se da su svi pobijeni. Među njima se nalazila i žena nesretnog Gojka Pavića, sa decom, tako da od njegove porodice (ne mislim pri tome na braću i sestre) niko nije preživeo. Među ženama koje su iz logora prebačene u Srbiju, nalazila se i žena jadnog Branka Radan; osim muža, ustaše su joj ubile dvojicu sinova i oca, a kćeri i svekrva umrle su joj u logoru. Ostala je sama.

Teško je setiti se svih onih silnih žrtava, a nije ni moguće opisati grozote koje su one doživele pre nego što su ih ustaše zverski dotukle. Ali, računajući se daje u stolacskom srezu ubijeno 4.000 potpuno nevinih Srba. U prvom redu tamanili su muškarce iznad 16 godina; u mnogo slučajeva nisu se ustezali da ubijaju i žene, pa i malu decu u kolevkama. Jedna bolnička arka, Hrvatica u stolacskoj bolnici, prišla mi je dajući priliku borbi u Berkovićima, gde je ona po dužnosti morala da ide, videla gomilu devojki leševa zverski poubijanih. »Zašto sve to, ko ih naučio da onako strašno mrze svoje nevine sugrađanke, braću svoju rođenu« - (kaže ona). Po mom mišljenju oni, kojim je redovima pripadao i onaj naša sam ja vrata, pozivaju i se na Hrista, zakucacao. Podvlačim »pripadao«, jer kako sam čuo sustigla ga je osveta preživelih odeva, braće i sinova pobijenih žena, staraca i srpske neje i iz Prebilovaca. Mnogo desetina nesretne naše braće iz Klepaca i okolnih sela, taj Hristov sluga naterao je da pređu u katoličku veru, prihvatio ih, a zatim ih otpremio u školu, gde su sačekani od ustaša i zverski poubijani.

Nasilnog prevođenja u katoličku veru bilo je i u Stocu i okolnim selima. Ne može se to objašnjavati nalogom odozgo, jer šta bi onda trebalo don Marku Zovku da sirotama pobijenih Srba, »novim vernicama«, poručuje da dođu u crkvu na misu i da im posle Božije službe izgovara ove reči: »Varate se ako mislite daje naša namjera bila da vašim prevođenjem u katoličku vjeru mislimo da spašavamo vaša imanja, penzije ili plate. Nije nam bila namjera ni da spašavamo vaše živote. Historija uči da je i prije bilo naroda koji su nestali, pa i nestati i srpskog naroda. Prevodeći vas u katoličku vjeru imali smo namjeru da spasemo vaše duše.« Nemoguće da primimo objašnjenje da su za sve one strahote odgovorne samo ustaše. Istina je, to sam na početku ovog mog izlaganja i istakao, daje ustašama od strane muslimana pristupio samo ološ. I među Hrvatima bilo je mnogo onih koji su ostali po strani, ali potpuno pasivni. Šta učiniše oni da spreče istrebljenje svoje braće koja im ništa našao nisu učinila. Da li su bili u mogućnosti da to spreče? Jesu. Nikada ustašama ne bi pošlo za rukom da učine ono što su učinili da ti muslimani i Hrvati nisu ostali po strani i to svesno. Nekoliko prvaka u Stocu bilo je u stanju da dignu muslimansku masu, pa da se ustaše uopšte ni živu neuju. Samo jedan primer: U Mostaru su ustaše pred Vidovdan uhapsile, među ostalim Srbima, i odličenog Srbina Muju Pašića, sudiju okružnog su-

da, pa je tih dana i on trebalo da bude ubijen. Pa šta u iniše Muslimani? Svi redom, i srpske i hrvatske orijentacije, skoro ili su i Mujo Pašić je istoga dana bio pušten na slobodu. U selu Bijelom Polju, kod Mostara, katolički sveštenik don Andrija Majić isprečio se pred ustaše kada su došli da izvrše pokolj tamošnjih Srba i rekao im da će samo preko njegovog mrtvog tela ostvariti svoju nameru u Bijelom Polju. I Bjelopoljci su bili spašeni. Na žalost, to je jedini nama poznati slučaj daje neki katolički sveštenik izvršio svoju hrišćansku dužnost. Mnogo njih s pravom mogu da kažu: »Nisam ništa učinio«, ali svi su krivi, i oni koji su »učinili«, i oni koji nisu ništa učinili. Krivi su kao kolektiv.

Na kraju ću još da spomenem šta je bilo sa mojim sapatnikom sudijom Maksimom Andrićem, koji je bio sa mnom vezan i doteran na raku. On je srećno prošao kroz kišu kuršuma, ali su ga sutradan ustaše uhvatile i u četvrtak ubile negde kod Metkovića. Možda je bio u istom kamionu koji je skoro na mene naleteo kada sam pošao od mosta ka popovoj kući. Neki kažu daje on noću preplivao Neretvu i sklonio se u žito, gde su ga sutradan uhvatili. Po drugoj verziji pokojni Maksim uopšte nije preplivao Neretvu nego se vratio u Šapljinu, gde se sakrio u pekari Gaše Milevića, odakle su ga sutradan oterali u »Silos«.

19. marta 1943. godine
u Beogradu

Mihi Desimir s. r.

PRILOG II

Izvod iz saslušanja ustaškog rojnika Stojana Raguža u istražnom zatvoru Udbe u Mostaru

Z A P I S N I K

O saslušanju Raguž Stojana, kao okrivljenog, sastavljen dana 14. jula 1952. godine u kancelariji istražnog zatvora Odeljenja Udbe u Mostaru

Prisutni:

islednik - Jovica Poli
zapisni ar - Dragutin Petrovi
okrivljeni - Raguž Stojan

Istovetnost lica koja su saslušana utvrđuje se na osnovu ličnih prepoznavanja.

Na opšta pitanja odgovara:

Zovem se RAGUŽ STOJAN, sin pok. Mate, majke Mare, rođene Dugandžić, srezapljinina, po zanimanju sam zemljoradnik, po narodnosti Hrvat, državljanin FNRJ, pismen sa dva razreda osnovne škole, oženjen sa Anom Buntić, otac petoro djece (Anice, Janje, Mata, Draga i Stipe), siromašnog stanja, govori srpsko-hrvatski, služio bivšu jugoslovensku vojsku, nije imao stalnog mjesta boravka - u bjekstvu pod lažnim imenom Medi Franjo.

Lišen slobode 8. jula 1952. godine, a u istražni zatvor došao 11. jula 1952. godine.

Iznesite ukratko vašu biografiju?

Potičem iz srednje seljačke porodice, završio sam dva razreda osnovne škole u svom selu Domanovići. Za vrijeme stare Jugoslavije živio sam u mjestu rodjenja i stalno se bavio zemljoradnjom.

Kapitulacija bivše Jugoslavije zatekla me kao rezervnog vojnika; razoružan sam sa ostalom jugoslovenskom vojskom u Podgorici, NR Crna Gora, od strane Italijana. Odatle sam došao kući u Domanoviće. Kada su ustaše preuzele vlast u svoje ruke, ja sam se prijavio u ustaše i dobio pušku. U ustašama sam bio od njihovog dolaska na vlast pa sve do avgusta mjeseca 1941. godine. Glavni ustaški rukovodioci kojima sam ja bio podinjen bili su: Stanko Raguž, iz sela Kruševa, Petar Marić iz sela Pilete i Martin Masla, iz sela Prenja. Koncem mjeseca avgusta 1941. godine otišao sam u domobranstvo - u Trebinje, gdje sam ostao do marta 1942. g. Tada sam pušten iz domobranstva i došao sam svojoj kući u Domanoviće. Kod kuće sam se zadržao do polovine maja 1942. g., kada sam sa svojom porodicom odselio u selo Husanj, srez Kutina. Ovdje sam živio do konca 1946. godine i bavio se zemljoradnjom. Iz sela Husanj otišao sam u pilanu kod Vinkovaca i tu sam se zaposlio kao šumski radnik. Ispravljam se, u Vinkovcima se nijesam zaposlio na onom mjestu, već sam bio kod neke svoje rodice, nijesam radio ništa. Odatle sam otišao u selo Ravno - Vojvodina, gdje sam ostao sve do lišavanja slobode - 8. jula 1952. god. U selu Ravnom živio sam od 1947. godine, sa nezakonitom ženom Terezom Nahtigal, čiji je muž kao neprijatelj strijeljan. Od bliže rodbine imam dva brata - Stjepana i Ivana, obojica zaposleni na željeznici u Sarajevu. U selu Rečicama imam sestru Janju, udatu za Boška Popovića.

Da li ste od oslobođenja dolazili u svoje rodno mjesto, ako nijeste zbog kojih razloga?

Nijesam dolazio, krio sam se od organa Udbe, jer sam kao ustaša 1941. godine ušestvovao u masovnom hapšenju Srba u selima oko Domanovića, sadašnji srez Stolac. Svi ti Srbi koje smo mi hapsili otjerani su kamionima u Opuzen i Bivolje Brdo, gdje su likvidirani.

Kako je i na koji način izvršeno hapšenje, dovođenje i konačna likvidacija Srba u selu Lokvama i Rečicama?

Pred Vidovdan 1941. g. na jedan ili dva dana, ja, kao ustaški rojnik u Domanoviću, dobio sam naređenje od ustaškog logora iz Stoca da sa svojim ustašama pođem u selo Lokve, da blokiram selo i pohvatam Srbe. Prilikom izdavanja ovog naređenja, logornik Stanko Raguž mijenja napomenuo da će od Stoca, iz sela Crniča, doći i Petar Marić sa svojim ustašama i da će mi pomoći u hvatanju Srba. Kao na lakšeg hvatanja Srba, logornik Raguž mijenja rekao da narodu kažem da se muškarci hvataju radi toga što ustaška vlast strahuje da će Srbi podići ustanak. Oni će se nalaziti u zatvoru samo nekoliko dana, dok prođe Vidovdan, a onda će biti pušteni.

Stvarno, prilikom hapšenja ja sam ovako i nastupio kod Srba. Taj isti dan, a u prisustvu logornika Raguža Stanka, odredio sam ustašu Andrunu Nikolu da obavijesti Srbe iz Rečica da se svi jave u ustaški logor u Domanoviću.

Ovoga dana, oko tri sata poslije podne, ja sam sa svojim ustašama pošao u selo Lokve u cilju hvatanja Srba i njihovog dovođenja u logor u Domanoviće. Sa mnogom su, na ovaj zadatak hvatanja i odvođenja Srba, pošle sve moje ustaše, a bilo ih

je oko 30. Ukoliko istragu interesuje mogu navesti njihova imena. Pored mojih ustaša iz Reića, u ovoj akciji hvatanja Srba u selu Lokvama, učestvovalo je oko 30 ustaša iz sela Crniča, srez stolaški. Njihova imena mi nijesu poznata sem Marije Petra, Boškovi Nikole i Ilije, te Pera Penatine.

Prije polaska u selo Lokve na selu ustaša nalazio sam seja, Raguž Stojan, kao rojnik. Prilikom prilaza selu Lokvama iz daljine smo primijetili dvojicu ljudi u vinogradu, sigurno su nešto radili. Oni su, ugledavši nas, pošli da bježe. Moje ustaše, Andrun Pero i Raguž Mato, opalili su iz pušaka po nekoliko metaka za njima, ali ih nijesu potrefili. Kada smo došli do prvih kuća u selu Lokvama idući od Mostara cestom, ispred prve kuće dočekalo nas je nekoliko žena i rekle nam da su njihovi uplašeni ljudi pobjegli u obližnje okrajke da se tamo kriju. Sjećam se dobro da nam je jedna žena rekla, između ostalog, i ovo: »Ukoliko ljude tražimo na poštenu, bez prevare, svi će brzo doći kući«. Ja sam im tada, kao ustaški rukovodilac, rekao da ćemo ih odvesti, da će nekoliko dana biti u zatvoru dok ne prođe Vidovdan i da će potom svi biti putem kućama. Ženama sam rekao da ih zovnu i saopšte im da svi odmah dođu kod Šatorove kafane, koja se nalazi u centru sela. Ja sam sa ustašama krenuo dalje kroz selo. Došli smo pred Šatorovu kafanu kod koje smo sjedili oko pola sata; nakon toga su Srbi pošli dolaziti. U roku od dva sata skupili su se svi Srbi iz sela Lokava, a njih je bilo, koliko se sjećam, oko 30. S druge strane sela došle su ustaše iz Crniča i tu smo se sastali. Kada smo iskupili sve Srbe, ustaše iz Crniča vratile su se svojim kućama, dok smo mi sa prikupljenim Srbima došli u Domanoviće. Kada smo odmakli iz sela, ja sam svom poznaniku Danilu Pudararu, Srbinu, rekao da se neće skloni, jer ja ne znam šta će biti sa ovima koje gonimo. Reko sam mu da ne znam iako sam stvarno znao da će ti Srbi biti likvidirani. Baš zbog toga, a kako je on moj dobar poznanik, rekao sam da se skloni kako ne bi bio ubijen. Mislim daje Pudar danas živ.

Sve pohapšene Srbe iz sela Lokava dotjerali smo u Domanoviće i zatvorili u logor. U tom logoru je već bilo oko 30 Srba iz sela Reića. Njih su zatvorili Nikola Andrun i Ilija Jozo, komandir žandarmerijske stanice. Prije našeg odlaska u selo Lokve, Ilija je u ovo selo uputio dvije žandarmerijske patrole, koje su imale zadatak da izvide gdje se nalaze Srbi i da nam pomognu u njihovom hvatanju; mi smo se sa tim patrolama našli kod Šatorove kafane. I oni su zajedno sa nama došli u Domanoviće.

Po dolasku u Domanoviće, ja sam otišao svojoj kući, koja se nalazi blizu logora, s namjerom da nešto jedem. Odmah poslijejela vratio sam se u logor, gdje sam našao četiri kamiona; dva kamiona su došla iz Stoca, a dva iz Čapljinine. Sa onim iz Stoca došlo je 12 ustaša, među kojima sam prepoznao Stanka i Iliju Raguža, Martina Masla i nekog Bašića, koji je pred rat bio ključar stolaškog zatvora. Ostale ustaše nijesam poznavao. Kada sam došao u logor odmah smo pošli vezivanje dovedenih Srba. Ja sam lično svezao Vuka Poparu, Borisa Delića i Mirka i Branka Vukosavića (svi su iz sela Reića). Vezali smo ih žicom koja je dopremljena kamionima iz Stoca i Čapljinine. Prilikom vezivanja oduzeli smo im sve stvari i kasnije ih podijelili među sobom. Mene je zapao novčanik Sime Karadaglića, u kojem je bilo nešto oko 200-300 dinara i nekoliko bankovnih čekova. Pored novčanika dobio sam i jedan džepni nož, ne znam čiji. Novčanik Sime Karadaglića sam, nekoliko dana kasnije,

vratio njegovoj ženi. Prije toga ona mi se žalila da joj je muž sa sobom odnio vrlo važna dokumenta (bankovne čekove). Novčanik sam joj predao i rekao da za Simovu sudbinu ne znam. I s kamionima koji su došli iz Čapljinine došlo je 10 ustaša, među kojima sam prepoznao Pera, Dana i Marka Vega.

Poslije izvršenog vezivanja, mi smo sa kamionom krenuli u pravcu Metkovića. Bilo je negdje oko 9 časova uveče. Pri polasku naredio sam svojim ustašama da se penju u koji hoće kamion. Ja sam se, sa Mirkom Ragužom i Perom Andrunom, popleo u drugi kamion. Sa nama je bilo 7-8 ustaša iz Čapljinine. U toku puta do mjesta ubijanja Srba niže od Metkovića nigdje nijesmo stajali. Za vrijeme puta stalno se čula ustaška pjesma. Šofer kamiona u kome sam se nalazio bio je neki Čapljinci, ali ne znam kako se zove. Ja vrlo slabo poznajem teren oko Metkovića, pa ne bih mogao tačno znati gdje smo poubijali Srbe; znam da smo prošli kroz Metković, išli još neko vrijeme dok nijesmo došli do neke uvale gdje smo se zaustavili.

Prvi kamion je došao na mjesto ubijanja Srba; kroz kratko vrijeme čuli su se pucnji iz pušaka, galama i psovka ustaša, kao i jaukanje Srba koji su ubijani. Kada je drugi kamion došao na stratište, ja sam svojim ustašama rekao da siđu s kamiona. Izvršio sam raspored tako da su jedni čuvali stražu oko kamiona, a drugi skidali vezane Srbe, treći ih odvodili do vode (Neretve), a četvrti ubijali. U početku sam ja, sa Mirkom Ragužom, skidao vezane Srbe s kamiona, što su kasnije činili neki Čapljinci. Pošto su Srbi bili vezani dva po dva, to smo ja i Mirko skinuli tri partije, odveli ih do rijeke, gdje su ih poubijali Čapljinci. Poslije toga, ja i Mirko stajali smo kod vode, a dvojica Čapljinaca dovukli su nam od kamiona četiri partije, po dvojicu Srba; kada bi nam ih predali, mi bi ih postavili na jedno dva metra od vode i nakon toga pucali iz u zatiljak iz pušaka. Ja sam tom prilikom ubio četvoricu Srba, dok je drugu četvoricu ubio Mirko Raguž. U njih sam opalio četiri metka, što znači da je svaki Srbin od mene dobio po jedan metak. Kada bi likvidirali jednu partiju (dva Srbina vezana zajedno), onda bi ih nas dvojica zajedno uzeli za noge i bacili ih u vodu, koja se nalazila u neposrednoj blizini. Prije ubistva ovi Srbi su nam govorili da ih ne ubijamo i postavljali nam pitanje zašto ih uopšte ubijamo. Mi smo im odgovarali da je došlo vrijeme ubijanja Srba, da smo dobili takvo naređenje. Svi Srbi koje smo pobili ja i Mirko Raguž bili su iz sela Lokava, ali ih ja lično nijesam poznavao. Ovdje mogu dodati da neki Srbi nijesu bili dotuđeni, što zaključujem po tome što se poslije bacanja u vodu uložilo klotanje istih.

Za vrijeme likvidacije pomenutih Srba svjetla na kamionima bila su ugašena; nijesu ni bila potrebna jer je noć bila vidna. Svjetla nijesu bila upaljena i radi samog maskiranja - da se ne bi primijetila iz daljine. Po izvršenom ubijanju sve ustaše su posijedale u kamione i, zajedno sa ustašama iz Stoca (ustaše iz Čapljinine sjedele su u svoj kamion), vratili se natrag. Idući prema Domanovićima ustaše su vodile razgovor o tome koliko je koji ubio Srba ovoga puta.

Sjećam se dobro da su mi Mato Raguž i Ivan Andrun rekli da su samo njih dvojica ubili tri partije Srba. Među ubijenim Srbima bio je i Branko Karadeglić, koji je, kako su mi oni rekli, prije nego što je pogoden, uzviknuo: »Živio kralj Petar«, »Živjela Jugoslavija!«. Oni su mu opsovali i jedno i drugo, a potom ga ubili. Raspoloženje među ustašama je bilo veliko. Idući prema Domanovićima svi smo pjevali. Dok

smo izvršavali ovu akciju bili smo u civilnim odijelima, naoružani puškama, koje smo dobili od ustaškog logora iz Stoca.

Srbi koji su preostali poslije ove likvidacije, bili su kod nas nekoliko dana u logoru. Ja sam uhvatio i dotjerao u logor još i Dejana i Apina iz Rečica, koji seje skrivao nekoliko dana. Njega sam pronašao i uhapsio u kući gdje mu se nalazila jedna sestra i tetka. Prije hapšenja rekao sam mu: »Dosta smo te držali, više ne smijemo; moramo te hapsiti.« Dotjerao sam ga u logor u kome su se nalazili pohapšeni Srbi. Jednoga dana, ne sjećam se datuma, došlo je desetak ustaša iz Opljine i otjerali te Srbe u »Silos« više sela Tasovića. Ja sam ovo doznao od njihovih žena, koje su im nosile hranu. U ovom zatvoru Srbi su se zadržali pet-šest dana, kada su pušteni kućama. Kasnije sam neke od njih vidio.

Kako i kada je izvršena akcija hvatanja Srba u selu Opljini i ima?

Poslije završetka likvidacije Srba iz sela Klokun i Rečice, na red su došli Srbi iz sela Opljinića. Bilo je to, koliko se sjećam, desetak dana nakon prve akcije; kod mene je jednoga dana došao ustaški logornik iz Stoca Stanko Raguž i saopštio mi daje obaviješten od Koro Marijana iz Opljinića da se u tom selu leprša i vije crvena zastava najednom velikom hrastu. Logornik Raguž mije zatim rekao da sutradan treba ići u Opljine, pohvatati i dotjerati sve Srbe, koji će tako i biti likvidirani. S tim u vezi rekao mije daje izdao naredbu svojim ustašama da budu spremne za ovu akciju. Rekao mije još i to da u ovoj akciji treba da učestvuju i Jozo, komandir žandarma, sa svojim ljudima. Pored njega učestvovali i ustaše iz Opljinića, Prenja i Crnića. Poslije dobijanja tog naredbe, ja sam, kao ustaški rukovodilac, saopštio svojim ustašama da sutradan ići u akciju na Opljine, te daje potrebno da budu na okupu i da se nikud ne udaljuju. Njima sam prenio da će, po naredbu logornika Raguža, u ovoj akciji učestvovati i ustaše iz Crnića i drugih sela koje sam naveo. Ukratko, ja sam svojim ustašama u cjelini prenio naredbu i uputstva logornika Raguža. Sjutradan rano izjutra (moglo je biti oko 6 sati), moje ustaše, žandarmi Joze i još par mještana (oni su bili bez pušaka), iskupili smo se u Domanovići, pred kafanom. Koje su ustaše išle u ovu akciju to mogu kasnije navesti, ukoliko nalazite daje potrebno. Pri polasku saopštio sam im da treba biti oprezan da bi se zadatak u potpunosti izvršio; da ne smiju mi s jedne strane blokirati selo (Opljine), a s druge strane ustaše iz Prenja, Crnića i samih Opljinića (ovo selo je mešovito). Tako je i bilo. Pri dolasku u selo ja sam svoje ljude razvio u strelce, u cilju hvatanja što većeg broja Srba. Idući ovako, ja sam sa svojim ustašama uhvatio 20-25 ljudi, što u kućama, što u polju ili, pak, skrivene na drugim mjestima. Ustaše iz Prenja i Crnića, tako i, su uhvatile oko 30 Srba (sa njima sam se našao na mjestu zvanom Petrovnik), što znači da smo ukupno uhvatili oko 50 Srba. Ova akcija hvatanja Srba trajala je od jutra do poslije podne. Znam da smo u Domanovići stigli oko 15 sati. Ustaše iz Crnića, Prenja i Opljinića otišle su u svoja sela, dok su moje ustaše i žandarmi Joze i dotjerali pohvatane Srbe u Domanovići i zatvorili ih u kasarnu. U putu između Opljinića i Domanovića, pohvatani Srbi su išli u grupama; nisu tu ni niti bilo na koji način maltretirani.

Logornik Stanko Raguž izdao je ovom prilikom naređenje da, prilikom odvođenja Srba muškaraca, saopštimo njihovim ženama da sve odmah dođu u Domanoviće, da sa sobom mogu dovesti i djecu. Mi smo postupili po dobijenom naređenju, pa smo, kako smo kojeg muškarca odvodili, ženama saopštavali da dođu na Domanoviće.

One su se, manje-više, tom pozivu odazivale i za nama došle na Domanoviće. Što žena i djece iz Opljine došlo je oko 50. Ja sam ih zatvorio u osnovnu školu i pred istom postavio stražu. Oni su tu prenoćili i sutradan pušteni svojim kućama; to je u injeno poslije likvidacije njihovih muškaraca...

(Naime) pohvatani Srbi ostali su zatvoreni u kasarni do navečer. Kada se umraru (moguće da je bilo oko 8 časova), došla su četiri kamiona, po dva iz Stoca i Opljine, kao i ranije; šoferi su bili isti oni koji su vozili Srbe na likvidaciju kod Metkovića. Na kamionima je došao i izvjestan broj ustaša. Tu su se nalazila oba ustaška logornika - Raguž iz Stoca i Vego Dane iz Opljine. Oni su me pozvali na razgovor gdje da pobijemo ove Srbe i kada da pođemo. Ustaša Huso Elezović nam je rekao da imajama na Bivoljem Brdu vrlo podesna za likvidaciju Srba. On je sa Stankom Ragužom otišao da pregleda tu jamu; po povratku su saopštili da može poći vezanje Srba. Prije toga, mi smo im oduzeli sve stvari koje su se kod njih nalazile: novčanike sa novcem, olovke, pera, noževe, satove, kutije i sve ostalo. Sve ove stvari su smještene na jedno mjesto, da bi kasnije bile podijeljene (među ustašama). Od ovih stvari mene su zapala tri džepna noža i tri novčanika, u kojima je bilo nešto oko 800 dinara.

Pohvatani Srbi su vezani žicom koja nam je ostala od prve akcije. I ovoga puta vezali smo dva po dva Srbina, jednog za jednu, a drugog za drugu ruku (jednom lijevu, drugom desnu). Ja sam ovoga puta svezao tri partije, ukupno 6 Srba. Ne mogu se sjetiti koje sam Srbe svezao, izuzimajuć Zelenkovića Nikolu, kojeg sam poznao. Kada smo povezali sve Srbe, pritjerali smo kamion i pošli da ih trpamo u isti. Obično smo pored kamiona stavljali po jednu klupu, kako bi ih lakše digli. Ustaše, koje su stajale pored kamiona, strašno su premlativale ove Srbe. Ustaše su potom raspoređene po kamionima. Sa nama su išle i ustaše iz Stoca i Opljine. Ja sam se nalazio u prvom kamionu kao rukovodilac grupe, a sa mnom su bili: Mirko Raguž, Mate Andrun zvan i Vuk, Mate (Markov) Andrun, Ethem Baraković, Mate Raguž, Pero Popović i još nekoliko ustaša iz Opljine koje nijesam poznao. Rukovodilac grupe u drugom kamionu bio je Huso Elezović, u trećem Meho Delić, a u četvrtom neki iz Opljine.

Iz Domanovića smo krenuli negdje oko 9 časova uveče prema jami na Bivoljem Brdu. Išli smo onom cestom koja vodi iz Opljine za Mostar. Kroz desetak minuta već smo bili kod jame, koja se nalazi na lijevoj strani oko 100 metara od ceste. Ja sam sišao s kamiona (sišle su i druge ustaše) i izdao naređenje: »Ja i Ethem Baraković i idemo najamu, Mirko i Mate Raguž će dogoniti (Srbe) do jame, a ostali neka uvaju stražu «ko kamiona.« Tako je i bilo. Ja sam sa Ethemom otišao najamu, a ova dvojica su doveli dvojicu po dvojicu Srba. Mi smo ih ubijali pored jame, metkom u zatiljak. Neki bi odmah upali u jamu, a one koji bi ostali, mi smo hvatali za noge i bacali. Ja sam sa Barakovićem ubio 7-8 Srba. Otišao sam do kamiona i rekao Mati Andrunu da ide ubijati, a ja ću posmatrati od kamiona. Ethem i Vuk su poubija-

li ostale Srbe sa kamiona kojima sam ja došao. Kada smo poubijali sve Srbe iz prvog, došao je na red drugi, treći i napokon četvrti kamion. Kakav je kod njih bio raspored nije mi poznato. *Dvojica Srba iz trećeg kamiona, čiji je rukovodilac bio Meho Deli, odvušla su ga živa sa sobom u jamu* (kurziv - S. S.). Srbi su nas molili da ih ne ubijamo; pitali su zašto to radimo, ali njihove molbe mi nijesmo htjeli čuti; umjesto naše milosti dobili su kuglu.

Likvidaciju Srba završili smo za jedan i po čas, nakon čega smo se vratili u Domanovce. Uz put se pjevalo i prepričavalo ubistvo. Posebno se govorilo o tome kako su ona dvojica Srba mogla pobjeći u jamu Meha Delića. S tim u vezi skrenuta je pažnja da se ubuduće bolje pazi prilikom ovakvih likvidacija.

Prije likvidacije ovih Srba, upravo onaj dan kada smo ih dotjerali iz Oplića, predveče je došao kod nas Ivan Jovanović »Crni«, sa pet-šest ustaša, i zatražio da mu dam desetak pohvatanih Srba da ih on odvede u Šurmance i tamo poubija i baci u jamu. Ja sam kao rojnik to odobrio i on je ušao u zatvor, uzeo po redu 10 Srba i otjerao ih. Kada smo se kasnije našli pitao sam ga šta je uradio sa onim Srbima? Odgovorio je da ih je pobio i bacio u jamu u Šurmancima.

Prekinuto, pročitano i odobreno

Islednik

Zapisnik ar

Okrivljeni

Napomena: okrivljeni Stojan Raguž potpisao je zapisnik nakon saslušanja.

Nastavak saslušanja Stojana Raguža, rađeno dana 21. VIII 1952. godine

Šta nam znate reći o likvidaciji Srba iz sela Kozica i ko je istu izvršio?

Nedjelju dana poslije likvidacije Srba iz sela Oplića, jednog dana poslije podne (oko 15 časova), ustaše iz Crnića dotjerale su oko 30 Srba iz sela Kozice. Ustaša je bilo desetak, a svi su bili naoružani puškama. Među njima sam prepoznao: Iliju i Nikolu Stankovića, te Pera i Nikolu Boškovića; ovaj posljednji je bio vođa grupe. Nikola mi je prišao i rekao da ga je poslao Petar Marić sa ovim Srbima da ih ja zatvorim u logor, i da u docnije dobiti obavještenje šta da uradim s njima. Ove ustaše su se odmah vratile nazad, a ja sam dotjerane Srbe zatvorio u logor; nijesam ih pretresao jer su to učinile ustaše iz Crnića. Sjutradan sam otišao u poštu u Domanovci i zamolio poštara Vinka Košuta da uspostavi vezu sa ustaškim logorom u Stocu. Vinku sam rekao šta će sve da kaže, tako daje on vodio razgovor umjesto mene.

Preko njega sam obavijestio logornika za ove Srbe i pitao ga šta da radim. On mi je rekao da Srbe zadržim u logoru do daljeg naređenja. Poslije dvadanasam, sa 20 mojih ustaša, pošao u selo Pijeske, sa ciljem da pohvatam Srbe iz tog sela i da ih dotjeram u logor u Domanovci. Mi smo krenuli iz Domanovca rano ujutro i zatekli sve ljude (Srbe) kod kuća. U mojoj grupi bile su ustaše koje su i ranije izvodile ovakve akcije. Kada smo prišli selu, ja sam rasporedio ljude tako kako bi što bolje blokirali selo i onemogućili bjekstvo Srba. Kuće su bile raštrkane, pa nam je stoga ova akcija propala; nijesmo uhvatili nijednog Srbina.

Pošto sam znao daje u ovom selu ostalo nekoliko živih Srba, tražio sam dobrovoljce za njihovo hvatanje; javila su se, dobro se sje am, njih etvorica. Oni su se zadržali u selu Lokvama nešto oko dva dana i sa sobom dotjerali etvoricu Srba: tri su gonili pred sobom, a etvrtog - Sima Pjacu, koji je bio ranjen u obje noge, na konju. Vo a ove patrole bio je Raguž Mirko, koji me obavijestio kako i gdje su pohvatali ove Srbe. Rekao mi je, tako e, daje Simo Pjaca pokušao da bježi i daje on za njim pucao i ranio ga. Od dotjeranih Srba, pored Pjace ja sam poznavao i Jova ikaru, ostale nijesam.

Sjutradan ujutro, u logor je došao Osman Lizdo i obavijestio me da se u blizini njihovih ku a krije šest Srba. Ja sam sa njim otišao na mjesto gdje su se krili ti Srbi. Raspore eni u strelja ki stroj pretresli smo taj prostor i našli ove Srbe: Iliju Šakotu, Š epana, Iliju i još jednog Zelenkovi a (ime mu ne znam), Milana Mrki a i Lazara Janji a. Otjerali smo ih u Domanovi e i zatvorili ih sa ostalim Srbima iz Kozica, Lokava i Pijesaka.

Prije dva dana naišla su dva kamiona ustaša koji su se vra ali iz akcije u Dabarskom polju. Jednog ustašu su mrtvoga vozili na kamionu. Doznao sam da su to bile ustaše iz ljubuškog sreza. Odmah po dolasku pitali su gdje se nalazi zatvor, koliko ima Srba u njemu i ostalo. Kako sam ja bio stvarni ustaški rukovodioc u Domanovi ima - rojnik, dao sam im potrebna objašnjenja. Oni su tražili da ih odvedem u zatvor, što sam i u inio. Kada su ušli u zatvor, valjda ljuti što je ubijen onaj njihov ustaša, po eli su strašno da tuku i premla uju zatvorene Srbe. Tuklo se ime se stiglo: kundacima, nogama, cjepanicama, noževima i si. Bilo je Srba kojima su prebijene i noge i ruke. Ukratko, izmrcvareni su da se opisati ne može; bilo ih je napola mrtvih. Ljubuške ustaše se nijesu puno zadržavale, oko pola sata, dok su u inile ovo maltretiranje, a potom otišle. Poslije njihovog odlaska u zatvor su ušle neke moje ustaše i nastavile da tuku premla ene Srbe, im su god stigli.

Sa Jovom ikarom ja sam se ranije poznavao, kao i sa dvojicom bra e iz sela Pijesaka, od kojih je jedan oženjen k erkom Save Vukasovi a iz sela Re ica (ne znam kako se zove). Njih trojicu sam pustio iz zatvora, iako su bili strašno isprebijani. To ve e ja sam otišao na poštu i razgovarao sa ustaškim logornikom iz apljine Danom Vegom, pitaju i ga šta da radim sa zatvorenim Srbima; logornika sam upoznao šta su sa njima uradile ljubuške ustaše.

I ovom prilikom je, umjesto mene, sa logornikom razgovarao Vinko Košut. Logornik Vego je rekao da e on sjutradan do i i da e tada donijeti kona nu odluku. Stvarno, logornik je (sjutradan) došao, sa Ahmetom Kapetanovi em iz Po itelja. Po dolasku pregledao je zatvor i priznao da su svi Srbi tako izmrcvareni da se moraju poubijati, bilo iste ve eri ili sjutradan. Rekao mi je da e poslati kamion i da ih treba poubijati. Ethem Barakovi je (tom prilikom) rekao logorniku Vegu da sam ja te ve eri pustio iz zatvora trojicu Srba. Pošto sam ja to priznao, logornik mi je rekao da dužnost rojnika predam Ethemu Barakovi u, a da u ja biti obi an ustaša.

Vego i Kapetanovi su se vratili u apljinu i poslali nam kamione. Kao i ranije, i ovoga puta je (kamionima) došlo nekoliko ustaša. im su kamioni došli, mi smo ušli u logor i nastavili vezanje Srba. Žicu smo donijeli od trgovca Adema Kosa, kao i kliješta. Ne znam da li smo žicu platili; koliko se sje am on to nije ni tražio. I ovoga puta ja sam u estvovao u vezanju Srba; svezao sam, koliko se sje am, dvije ili tri par-

tije. Prije i za vrijeme vezanja oko su bile straže kako bi se onemogu ili pokušaji bjekstva. Prilikom ukrcavanja u kamione Srbi su tu eni. Srbi su pitali šta e sa njima biti, na to su im ustaše, pogrđnim i drskim tonom, odgovarale: »Pa zar i to pitate«. Na kraju su im otvoreno rekli da idu na likvidaciju. Ja sam im, tako e, to saopštio, rekavši da e svi biti poubijani i ba eni u jamu. Tada su Srbi po eli da pla u, govore i daje došao kraj života i pozdravljaju i žene i djecu. Ja sam, od ustaškog rojnika Ethema Barakovi a koji me je zamijenio, odre en za rukovodioca druge grupe u kojoj se nalazilo nekoliko doma ih i apljinskih ustaša. Kada smo došli na Bivolje Brdo, kod jame, ja sam naredio ustašama da iza u iz kamiona i napravio sam raspored: dvojica Bena su otišla na jamu, aja sam sa Matom Ragužom dovodio dvojicu po dvojicu Srba, koje su oni ubijali i bacali u jamu. Koliko se sje am oni su poubijali tri partije, a tada smo ja i Mato Raguž nastavili sa ubijanjem. Kada su nam doveli tre u partiju u njoj se nalazio ranjeni Pjaca Simo, iz Lokava.

Mato je odmah ubio onoga koji je bio sa njim vezan, a Simo je legao na zemlju i ja nijesam htio pucati u njega nego sam ga uzeo za noge i gurao ga u jamu. Ovoga puta sam ubio etvoricu ljudi me u kojima sam poznavao samo Sima Pjacu. Ostale ustaše su bile na straži dok smo mi ubijali.

Kao i obi no kada smo se vra ali sa ubijanja Srba, pjevali smo i vrištali u kamionu. Po dolasku u Domanovi e, mi smo otišli svojim ku ama, dok su kamioni otišli u apljinu i Stolac odakle su i došli.

Ovi Srbi iz Kozica su više bilipobacani u jamu nego strijeljani. Zbog ega ho ete da ovo prikrijete u istrazi?

Priznajem da sam pokušao slagati istragu i obmanuti je u vezi sa likvidacijom ovih Srba. Moj iskaz do dolaska kamiona i vezanja Srba je ta an, dok u drugom dijelu nije. Prije svega nijesu došla tri nego svega dva kamiona-jedan iz apljine, adragi iz Stoca. Kada smo došli blizu jame, kamioni su stali jedan pored drugog. Napravili smo nekakav raspored: jedni su ostali da uvaju stražu kod kamiona, a drugi odvodili par po par Srba na jamu i tamo ih žive bacali. Ja sam tako e tri etiri partije (ljudi) bacio u jamu. Kada sam htio da bacim Sima Pjacu, on me je preklinjao: »Stojane, nemoj me tako vu i, bole me noge, ranjen sam.« Pored njega, prepoznao sam Stjepana (Stevana) Zelenkovi a i još jednog Zelenkovi a, ijeg se imena ne sje am. Zapravo ja sam pobacao u jamu sve one koje sam svezao u Domanovi ima. Svi ovi Srbi su živi ba eni u jamu; nijedan nije strijeljan iz vatrenog oružja. U tome sam danas, uglavnom, pokušao da obmanem istragu kako bih umanjio svoju krivicu. Ovo što sam sada rekao to je apsolutno ta no.

I kod likvidacije Srba iz Oplii a stvar se odigrala druga ije nego što sam u zapisniku izjavio. Naime, ja sam rekao da su ti Srbi strijeljani. Me utim, među njima je bilo više onih koji su živi ba eni u jamu. Zbog toga ovo unosim kao ispravku ranijeg iskaza. Za mene li no mogu da kažem da nijesam ubijao Srbe sa Ethemom Barakovi em, nego sam sam uzeo nekoliko partija i žive ih bacio u jamu. Druge ustaše su to radile kako je kome bilo zgodno. U ovoj akciji nije bilo nekog rasporeda; ubijao je kako je ko stizao.

Kako ste još likvidirali Srbe, odakle su i gdje ste izvršili likvidaciju?

Poslije ubijanja Srba na Bivoljem Brdu, prošlo je nešto oko 6-7 dana kada su ustaše iz Oplića dotjerale osam Srba u Domanoviće. Ja sam se u momentu njihovog dovođenja nalazio najednoj raskrsnici, sa ustašom Nikolom Andrunom. Oni su ih odveli Jozićima, kako komandiru žandarmerijske stanice. Ja sam otišao kod istog i dogovorili smo se da ove Srbe zatvorimo u kasarnu. Sjutradan smo, ja i ustaša Baraković, nazvali telefonom ustaškog logornika u Stocu i obavijestili ga da se u zatvoru nalazi osam Srba. Ustaša Baraković, zvani »Griša«, dotjerao je u zatvor Jovana Janjića iz Rečice. Ja sam logornika pitao šta da radimo sa ovim Srbima, na što mi je on odgovorio da ih pošalje kamionom i da ih treba likvidirati. Predveče, u sumrak, došao je kamion iz Stoca, bez ijednog ustaše. Kako nijesmo imali žice za vezanje, obratio sam se trgovcu Kosi da mi da žicu i klješta da povežem Srbe. On mi je ovoga puta dao manju količinu nego ranije, ali je to uglavnom bilo dovoljno da povežem zatvorene Srbe. Zajedno sa mnom kod Kosa je išao i Ethem Baraković. U vezanju pomenutih Srba u estvovali smo ja, Baraković i još neke ustaše. Kada smo počeli da ih vezemo, Srbi su pružili otpor; nijesu se dali vezati. Štaviše, počeli su i psovati. Mi smo tada prema njima počeli primjenjivati represalije, tj. tu ih i psovati. U tu i su u estvovali svi oni koji su ih vezali, pa i ja. Svi ovi Srbi su bili dobro razvijeni, tako da smo bili prinuđeni da ih tužom umirimo i napokon povežemo. Čini mi se da sam ja vezao onlaga i Puhale. Po dolasku najamu u Bivoljem Brdu, kamion se zaustavio i ustaše su izašle napolje. Ja sam prvi izveo dvojicu Srba, koje sam žive bacio u jamu; potom sam se vratio kamionu, uzeo sljedeću dvojicu, te i njih bacio u jamu. Ostale ustaše su, takođe, u estvovale u bacanju živih Srba u jamu; svih osam Srba je živobaceno u jamu.

Po izvršenom zadatku vratili smo se u Domanoviće svojim kućama. U manjim akcijama kao što je ova, ja se sjećam svakog detalja, pa zbog toga ih podrobno mogu opisati, dok o vešćim, i pored moje želje, ne mogu se sjetiti svega radi toga je moguće izostavljanje nekih momenata.

Iznesite nam slušaj ubistva Đorđa Vukasovića

U proljeće 1942. godine ja sam došao iz domobranstva svojoj kući u Domanoviće. Desetak dana docnije u selu sam se našao sa Nikolom Mijatovićem, Markom Ragužom i Milanom Andrunom. Kroz razgovor, Nikola Mijatović nam je rekao kako mu je njegov šurak rekao da se u blizini njegove kuće krije Srbin Đorđe Vukasović. Svi smo znali da je Vukasović istaknuti Srbin i neprijatelj NDH, pa smo došli na ideju da ga uhvatimo i ubijemo. Ovo tim prije što je Mijatović za njega rekao da je bio poglavnik i Nezavisnu. Poslije podne nas četvorica pošli smo u zaseok Hadžiomanovina, s namjerom da pronađemo i ubijemo Đorđu. Pred kućom Mrkana Križanovića sjedili smo sa Ljubom Križanovićem. Njega smo poslali da provjeri dali se Đorđe Vukasović nalazi na istom mjestu i da nas o tome obavijesti, kako bi ga mogli uhvatiti. Ljubo je odmah otišao i (brzo) se vratio i rekao nam da je Đorđe na istom mjestu, da leži u žbunju više njegove kuće. Mi smo krenuli u tom pravcu, rasporedivši se u strijelce. Kada smo došli u blizinu njega, ja sam viknuo: »Ruke uvis!«,

što je on i u inio. Pretresli smo ga i našli kod njega džepni nož i nešto hrane. or a nijesmo odmah htjeli voditi pošto je bio dan, ve smo ostavili Milana Andruna da ga uva. Kada se uno ilo otišli smo i potjerali ga u pravcu sela Po itelja, jer smo se ranije dogovorili da ga ubijemo i bacimo u jamu »Golubinku«. Sva etvorica smo uz put psovali i udarali or a. Kada smo došli do jame, Nikola Mijatovi je rekao daje tajama plitka i nepodesna, da e se saznati (za to ubistvo). Mene je to razljutilo, uzeo sam pušku i ubio or a Vukasovi a. O ovom ubistvu pri alo se svuda po Dubravama. Sa njega mrtvog skinuo sam kožni kaput i uzeo ga za sebe. Kada smo sjedili kod Mate Nikoli a, on mi je rekao da kod njega ima oko 40 kg ordevog kukuruza. Ja sam mu rekao da u od toga uzeti jedno 20 kg za sebe, što sam kasnije i u inio. Nekoliko dana docnije njegova familija je dolazila do Pijesaka po njegov leš. Tada smo se nas etvorica dogovorili da ga izvadimo (iz jame) i zakopamo na moju njivu, zvanu »Sijer ina«. Pozvali smo Martina Mili evi a iz našeg zaseoka, koga smo sa užem spustili u jamu. On je izvukao or a. Za ovo smo mu dali 15 kg brašna. Leš je ve po eo da zaudara i mi smo ga zakopali na jednoj njivi. Poslije nekoliko dana ja sam se prisjetio da ne smijem nositi kožni kaput kojeg sam skinuo sa or a, te sam ga poklonio svom stricu Vidoju Ragužu. Njemu sam rekao kako sam došao do ovog kaputa. Godine 1945. pitao sam Vidoja za ovaj kaput (u Kutini). On mi je rekao da ga nije smio nositi, ve ga je zazidao u neki zid.

Sta nam znate re i o ubistvu petnaestorice Srba u štali Petra Mari a, koji su bili i koji su izvršili ubistvo?

Ne mogu se sjetiti ta no datuma kada je to bilo. Jednoga dana ja sam se nalazio u patroli sa svojim ustašama: Nikolom Mijatovi em, Mirkom i Antom Ragužom. Nave e, oko 9 asova, došao je na Domano vj e jedan kamion, na kome sam vidio ustaše iz Crni a i to: Petra Mari a, Martina Masla a i dr. Kada su nas vidjeli zaustavili su kamion. Petar Mari mi je rekao da su u štali na Pileti ubili 10-15 Srba, zbog toga su se ljudi pobunili. Od mene su zatražili pomo kako bi ove Srbe pobacali u Neretvu. Ja sam im se, sa svojim ustašama, stavio na raspoloženje. Kada smo došli na raskrsni most u apljini, kamion se zaustavio i ugasio svjetla. Mirka i Mata Raguža sam postavio na stražu na kraju mosta u apljini; oni (ustaše iz Crni a) su dvojicu svojih postavili na drugu stranu mosta. Stražari nijesu smjeli dozvoliti nikome prelaz preko mosta dok sve Srbe (iz kamiona) ne pobacamo u Neretvu. Ja i Mijatovi smo ostali sa ustašama iz Crni a, koji su bacali Srbe u vodu. Ne znam koliko sam ih bacio, uglavnom onoliko koliko sam stigao.

Recite nam, Stojane, da li ste još koji put u estvovali u likvidaciji Srba?

Jesam, samo ne znam da lije to bilo prije ili poslije ovog slu aja u apljini. Jednoga dana, oko 9 asova, iz Stoca me nazvao logornik Stanko Raguž i saopštio mi da e on te ve eri poslati kamion sa 10 Srba, koje treba poubijati na Bivoljem Brdu. Logornik mi je rekao da ja i Ethem Barakovi pomognemo stola kim ustašama u ubijanju tih Srba, a najprije da im pokažemo gdje je jama, jer oni to ne znaju. Obetao sam da u to u initi. Sa ovim sam upoznao i Barakovi a, rekavši da se spremi da

krenemo. Oko 10 asova nave e kamioni su naišli i mi smo se uputili na Bivolje Brdo. Mislim daje u kamionu bilo desetak Srba; sve smo žive pobacali u jamu. Ja sam baeio dvojicu. Kada smo ih likvidirali nas dvojica smo se vratili na Domanovi e, a stola ke ustaše su produžile za Stolac.

Gdje ste sve u estvovali u plja kanju srpskih familija. Navedite i opišite sve slu ajeve?

Istovremeno kada su vršene likvidacije Srba, o emu sam do sada govorio, vršene su i plja ke. Oduzimane su razne stvari od lica srpske nacionalnosti po ustašama, koje su te stvari odnosile svojim ku ama. U plja ki sam, razumije se, u estvoval i ja. Potrudi u se da opišem ove slu ajeve.

1. U selu Domanovi ima živjela je jedna baba koja bila rodnom iz Mostara; zvala se Božica Milanovi . Imala je samo jednu unuku. Po dolasku ustaša na vlast, ona je otišla u Mostar i više se u Domanovi e nije vra ala. Njena ku a se nalazila pored ku e putara Joze. Jednom prilikom ja sam iz ku e odnio etiri komada stolica, 5-6 komada tanjira, jednu tacnu za kavu, jednu deku za pokrivanje kreveta; mogu e da sam odnio još koju stvar, ali se ne sje am.

2. Prije rata ja sam imao svoga konja, koga sam pred sam rat stavio na raspolaganje bivšoj jugoslovenskoj vojsci. Doznao sam da u selu Lokvama, u jedne žene, ima državni konj. Razgovarao sam o tome sa ustaškim logornikom u Stocu; on mi je odobrio da uzmem toga konja za sebe.

3. Vidoje i Spasoje Raji pregonili su stoku (ovce) iz Prebilovaca... Dotjerali su 20 ovaca. Od ovoga broja mi smo jedan dio klali i jeli, dok je drugi dio otjeran ku ama; ja sam svojoj ku i otjerao šest ovaca.

4. Na imanju Paranos Jova iz Metkovi a u Domanovi ima, postavljen je za stražara Nazif Barakovi . Na imanju je bilo jedno bure ukiseljenih višanja za rakiju. Od toga smo ispekli rakiju u kotlu ustaše Pere Dalmatina. Ja sam pet litara zadržao za sebe, dok smo ostalo poslali ustaškom logoru u Stolac.

5. U zapisniku sam izjavio da sam iz zatvora pustio na slobodu i ostavio u životu Danila Pudara. Njegova žena mi je jednom prilikom dotjerala dva tovara drva, pet litara vina ijedan gunj. Sad ja ne znam kako e se ovo shvatiti, jer ja ovo nijesam zahtijevao. Možda mi je ovo donijela što sam pustio Danila, a možda iz straha, pošto je znala da sam ja ustaški rojnik u Domanovi ima, kao i da se moja prili no sluša.

Gdje ste radili po oslobo enju, kako ste se krili od organa vlasti?

Neposredno poslije oslobo enja ja sam se nalazio u Kutini sa porodicom, gdje sam obra ivao zemlju. Polovinom 1946. godine zasjekao sam ruku i pošao u Zagreb u bolnicu. Tamo sam bio dva dana, kada je došla moja žena i rekla mi da za mnom tragaju i da su saznali da se nalazim u Kutini. Ja sam tada, iako me je ruka bo-ljela, otišao u Sombor, kod mog šuraka - ženina brata, gdje sam ostao sve do prolje-a 1947. godine. Tada sam otišao u Vinkovce, gdje sam uspio zamijeniti legitimaciju i primijeniti ime. Poslije toga otišao sam u selo Ravno kod Novog Sada, gdje sam se

zaposlio u Kudeljari, u kojoj sam radio sve do 1950. godine, kada je (Kudeljara) prestala da radi. Tada sam prešao na rad u zadrugu, u kojoj sam ostao sve do 8. jula 1952. godine, kada sam uhapšen.

Kako ste i na koji način došli do lažnih isprava? Posebno objasnite kako ste iste mogli pribaviti na ime Na i Franja?

Kako sam ranije rekao, kada sam iz Sombora došao u Vinkovce i boravio kod Anice Kovač, tamo sam se našao sa Brunom Andrunom, koji je rodom iz Domanovića, a tada je radio u Borovu. Ja sam ga molio da mi isposluje legitimaciju. On je, ne znam na koji način, sa Hokri Perom milicionarom, nabavio legitimaciju na ime Na i Franja. Na toj legitimaciji nije bilo slike, pa sam ja skinuo sliku sa moje legitimacije i stavio na tu; štambilj se poklapao. Na taj način sam došao do novog imena i legitimacije. Za tu uslugu nijesam ništa platio niti sam imao novca. Vojnu knjižicu sam dobio u Ravnom kada sam radio u Kudeljari. Jednoga dana došao je vojni referent i rekao da svi mi koji nemamo knjižice dođemo u Vojni odsjek, gdje će nam ih izdati. Otišao sam tamo i na temelju lažne legitimacije dobio vojnu knjižicu.

Recite nam okrivljeni Stojane šta imate reći u svoju odbranu?

Ne znam šta bih imao reći u svoju odbranu. Stvarno sam se ogriješio o interese naroda, učestvovao sam u masovnom ubijanju srpskog stanovništva. Svoj slučaj sam pred islednim organima u potpunosti iznio, ništa nijesam prećutao. Molim da se moje iskreno držanje uzme u obzir. Drugo nemam šta da kažem.

Postupak u toku istrage prema meni bio je neobičajno dobar i u tom pravcu ne mogu staviti nikakvu primjedbu. Zapisnik mi je pročitao i smatram ga svojim, što potvrđujem i svojeručno potpisom.

Dovršeno, pročitano i odobreno.

Islednik
Poli D. Jovica

Prisutni
Petrovi Dragan

Okrivljeni
Raguž Stojan

Nastavak saslušanja Stojana Raguža, dana 19. avgusta 1952. godine u 11 časova.

Objasnite nam podrobnije prvo hvatanje i odvođenje Srba iz sela Lokava i Rečica, te njihovu likvidaciju. Nabrojte poimeni imena lica koja su učestvovala u hvatanju, a koja u ubijanju?

Pred Vidovdan 1941. godine, ja sam, kao ustaški rojnik u Domanovića, dobio naredenje od ustaškog logora iz Stoca (od logornika Stanka Raguža), da sa svojim ustašama pođem u selo Lokve, da blokiram selo i pohvatam Srbe. Prilikom izdavanja ovog naredenja, logornik mi je napomenuo da će iz sela Crnica doći i Petar Mariša sa svojim ustašama i da će nam pomoći u hapšenju Srba. Kao na dan hvatanja,

logornik Raguž mije rekao da kažem da se Srbi odvođe, navodno, zbog opasnosti od ustanka na Vidovdan. Istoga dana, u prisustvu logornika Stanka Raguža, odredio sam Nikolu Andruna da obavijesti Srbe iz Reića da se jave ustaškom logoru u Domanovića, i da kaže ljudima da se ništa ne plaše, da će kroz koji dan biti pušteni iz zatvora.

Istoga dana, oko tri sata poslije podne, ja sam, sa svojim ustašama, pošao u selo Lokve, u cilju hvatanja Srba i njihovog dovođenja u logor u Domanovića. Sa mnom su na ovaj zadatak pošle sljedeće ustaše: Raguž (Vidoja) Mato, Andrun (Nikole) Pero, Šutalo (Stojana) Jozo, Raguž (Nikole) Mirko, Baraković (Paše) Ethem, Križanović (Jovana) Ivan, Popović (Lazara) Pero, Popović (Šepana) Ivan, Andrun (Nikole) Ivan, Buntić (Stojana) Luka, Buntić (Ante) Stojan, Elezović (Osmana) Huso, Hasić (Muje) Ahmet, Hasić (Murata) Hamid, Buntić (Stojana) Ivan, Ivanjić (Ivana) Pero, Mijatović (Ilije) Nikola, Raguž (Nikole) Rako, Raguž (Vidoja) Filip, Šot Vlado - Švabo, Raguž (Ivana) Marko, Andrun (Marka) Božo, Andrun (Matana) Marko, Baraković (Mušana) Nazif, Baraković (Paša) Atif.

U akciji hvatanja Srba u selu Lokvama učestvovali su i ustaše iz Crniča; bilo ih je 25-30. Mnoge ne poznajem, pa ću navesti samo one koje poznajem: Marić Petar, Bošković Nikola, Bošković Ilija, Perutina Pero, Stanković Nikola i Stanković Ilija.

Raguž dalje priča da se vratio u logor i daje tamo zatekao četiri kamiona. Dva kamiona iz Čapljinice; vozač Šuko, a iz Stoca Kohni Meho, zv. Beganoš. Imena im ne znam, ali znam daje Beganoš išao dosta neuredan; ranije je vozio kola, a u zadnje vrijeme kamion. Drugog šofera iz Stoca nijesam poznavao. Prvi kamion sam ja došao u logor odmah su počeli da vežu dotjerane Srbe. Sa kamionom iz Čapljinice došlo je 10-12 ustaša, između kojih sam poznavao sljedeće: Vega Pera, Vega Marka, Buljana (ime ne znam), šofera Šuka i Vego Dana.

Sa kamionima iz Stoca došlo je takođe 10-12 ustaša, između kojih poznajem: Raguž Stankai Iliju, Maslać Martina i nekog Bašića, koji je bio ključar zatvora u Stocu za vrijeme stare Jugoslavije.

Zapisnik prekinut istoga dana u 12 časova.

Nastavak saslušanja Stojana Raguža od 20. avgusta 1952. godine, započeto u 7 časova.

Sa terena Domanovića na likvidaciji ove partije Srba učestvovali su: Ja, Raguž Stojan, sin Mate, Andrun Ivan, sin Nikole iz Reića, Andrun Pero, sin Nikole, Raguž Mato, sin Vidoja, Raguž Mirko, sin Nikole, Raguž Roko, sin Nikole, Raguž Nikola, sin Ivana, Andrun Božo, sin Marka, Andrun Mato, sin Markov, Andrun Marko, sin Mate, Baraković Ethem, sin Paše, Šutalo-Jozo, sin Stojana, Delić Huso, iz Bivoljega Brda, Dalmatin Drago, sin Pere, Popović Pero, sin Lazara, Popović Ivan, sin Šepana.

Kada smo sve pohvatane Srbe povezali i doveli do kamiona, neke ustaše su tukle povezane Srbe u čemu se naročito isticao neki Bašić iz Stoca, koji je udarao ljude sa nekim crnim pendrekom. Svi Srbi nijesu mogli stati u kamione, pa smo dese-

tak ostavili u logoru i kod njih smo ostavili stražu, koju su sačinjavali: Lizdo Huso brat Osmanov, Lizdo Sule iz Rečice, Raguž Mirko iz Rečice, Rrižanovi Ivan, Barakovi Nazif, iz Rečice, Krpo Ahmet »Zeke«, otatovi Meho, Taslidža Esad' sin Smaila iz Rečice, sada oficir JNA

Među gore navedenim Srbima koji su ostali u logoru sjećam se da su bili: Mrki Lazar, Simi Lazar, Janji Petrović, Vukasovićević, Andrićević i Mirko, dok se ostalih ne sjećam.

Ranije u zapisniku nijesam priznao da sam ja učestvovao u likvidaciji Srba u Metkovićima, pokušao sam da to sakrijem pred istragom radi (umanjivanja) odgovornosti. Sada sve što sam rekao tvrdim daje istina, jer sam u početku bio zbunjen, a sada govorim istinu hladnokrvno.

Okrivljeni Stojan Raguž na ponovljeno pitanje o učesnicima likvidacije Srba iz sela Oplića govori o »civilima koji nijesu imali oružje ali koji su učestvovali u akciji« i to: Elezović Huso, sin Osmana iz Bivoljeg Brda, Nogulica Ivan, sin Mije iz Rečice, Popović Mijo, sin Mijin, Petrović Omer, iz Bivoljeg Brda, Taslidža Esad, sin Smailov iz Rečice. Ova petorica su bili ustaše i imali su oružje. U akciju su išli a da nijesu imali oružje sljedećalica: Kohni Omer, sin Muje iz Rečice, Lizdo Huso iz Rečice, Lizdo Sule iz Rečice, Lizdo Osman iz Rečice, Lizdo Meho iz Rečice, Kapetanović Safet (Krpina kula), Kapetanović Mujo iz Rečice, Princ Karlo, službenik Ogledne duvanske stanice, Prce Vidoje iz Bivoljeg Brda, Matić Vidoje, sin Petrović iz Rečice, Zelo Krpo iz Rečice, otatovi Meho iz Rečice, Dalmatin Pero iz Rečice, Suli Ilija iz Ševaš Njiva, Repeša Azis, sin Adema iz Rečice, Begović Ahmet iz Rečice, Sertli Karlo iz Rečice, Bašić Salko iz Rečice.

Pored navedenih ustaša i onih koji su navedeni u hvatanju Srba iz sela Oplića, učestvovali su ustaše, kao što sam rekao, iz sela Oplića, Prenja i Crniča. Mnoga li no ne poznajem, ali one koje poznajem navešću ih:

Iz Oplića: Keč Marijan, Keč Jozo, Keč Anđelko, Prce Spasoje (ustaški rukovodilac u Oplićima), Perić Nikola, Perić Ilija.

Iz Crniča: Stanković Nikola, Stanković Ilija, Perutina Pero, Bošković Nikola, Bošković Ilija, Prkaćin Nikola, Marić Petar.

Iz Prenja: i iz ovog sela bilo je dosta ustaša koje su učestvovali u likvidaciji Srba, ali ja poznajem samo Maslać Martina i njegovog zeta, kojem ne znam ime.

U nastavku Raguž opisuje likvidaciju Srba iz Oplića bacanjem u jamu na Bivoljem Brdu, pa kaže da su učestvovali ove ustaše: Ja, Raguž Stojan iz Rečice, Elezović Huso, sin Osmana, Delić Meho sin Osmana, Raguž Mato, sin Vidoja, Šutalo Jozo, sin Stojanov, Andrun Pero, sin Nikolin, Andrun Ivan, sin Nikolin, Andrun Mirko, sin Nikolin, Raguž Rako, sin Nikolin, Mijatović Nikola, sin Ilijin, Andrun Božo, sin Markov, Andrun Mato, sin Markov, Andrun Marko, sin Matov, Baraković Ethem, sin Rašović, Križanović Ivan, sin Jakovov, Popović Pero, sin Lazarev, Popović Ivan, sin Šepanov, Popović Mijo, sin Mijin, Hasić Ahmet, sin Mujov, Hasić Hamid, sin Muratov, Petrović Omer, Raguž Nikola, sin Ivanov, Raguž Filip, sin Vidojev, Mijatović Marko, sin Ilijin, Baraković Nazif, sin Mušanov, Baraković Zvani Gušo, sin Pašin, Dalmatin Drago, sin Perin.

Sve ove ustaše koje sam nabrojao raspoređene su u četiri kamiona. Pored njih, sa nama su išle i ustaše koje su došle iz Čapljinice i Stoca, sa kamionima.

... Zlikovac Stojan Raguž u nastavku opisuje kako su likvidirani Srbi iz sela Oplićića bacanjem u jamu na Bivoljem Brdu (vid. 10. i 11. stranicu ovog zapisnika). Posljednja rečenica odgovora na pitanje (vid. 24. stranicu zapisnika) glasi: Po dolasku u Domanoviće, kamioni su produžili sa ustašama u apljinu i Stolac, dok smo mi ustaše iz mjesta ostali i otišli svojim kućama.

Stojane, kakav je postupak u toku dosadašnjeg saslušanja i kako ste izjave davali?

Postupak isljednika u istrazi bio je neobično dobar - pravilan; iskaz sam davao sa voljom, hladnokrvno bez ikakvih represalija. Postupak je takav da ja ne znam da može biti bolji.

Zapisnik prekinut istog dana u 13 časova.

Islednik:
Jovica Poli

Zapisnik ar:

Saslušani:
Raguž Stojan

Nastavak saslušanja Raguž Stojana 21. avgusta 1952. godine započeo u 8 časova.

Prilikom saslušanja od 20. avgusta o.g., zaboravio sam navesti (sledeće): Onaj dan kada smo dotjerali Srbe iz sela Oplićića, naveče je došao kod mene u ustaški logor u Domanoviće Ivan Jovanović »Crni«, sa 5-6 ustaša, i zatražio od mene da mu iz zatvora dam 7-8 Srba da ih on odvede u Šurmance i tamo baci u jamu (videti prethodni tekst).

Ispričajte, Stojane, šta vam je poznato o hvatanju i likvidaciji Srba iz sela Kozica, navedite pojedina no ustaše koje su učestvovali u ovoj akciji, u hvatanju i likvidaciji?

Poslije likvidacije Srba iz sela Oplićića, nalazili smo se u ustaškom logoru u Domanovićima, gdje smo se hranili sa zajedničkog kazana. Kuvali smo po jedanput na dan meso koje smo oduzeli od srpskih porodica: Janji Lazara iz Rečica (digli smo mu 3 ovce), Mirki Lazara (digli smo mu jednog ovna) i Stojan Boška (digli smo mu jednog ovna). Ja sam slao Baraković Nazifa i Šaćir (moje ustaše) da od navedenih ljudi dignu pomenute ovnove i da ih donesu, što su oni učinili.

Nedjelju dana poslije likvidacije Srba iz sela Oplićića, jednoga dana oko 3 sata poslije podne, ustaše iz sela Crnića dotjerale su oko 30 Srba iz sela Kozica. Ustaša je bilo oko deset i svi su bili naoružani puškama. Među njima sam poznavao: Stanković Nikolu (rukovodioca grupe), Perutina Peru, Stanković Iliju, Bošković Peru i Bošković Iliju.

Raguž dalje priča o neuspjeloj akciji hvatanja Srba u Pijescima i nadopunjuje raniji iskaz ovim: »Sa mnom su bile iste one ustaše koje su učestvovali u drugim akcijama, među kojima i Hasi Ahmet, sin Mujov, jer znam da je živ... S obzirom na to da su u blizini njihovih kuća bile guste šume, a kuće prilično raštrkane, to nam je ta akcija bila uzaludna i nijesmo uhvatili nijednog Srbina. Iz ove akcije vratili smo se u Domanoviće oko 2 sata po podne.

Sjutradan oko dva sata po podne, u logor u Domanovi ima došle su ustaše: ekro Omer i Elezovi Huso, obojica iz Bivoljega Brda; sa sobom su dotjerali šest Srba iz sela Pijesaka. Nijesam poznavao te Srbe poimeni no, sem jednoga koji je oženjen iz sela Reica kerkom Save Vukasovi. Sa njim je bio i njegov brat, ije ime ne znam. Kada su ekro i Elezovi dotjerali te Srbe, mi smo se odmah okupili oko njih, našto nam je Omer ekro opsovao mater i rekao: »Vas je 120 ju e išlo u Pijeske, pa nikoga nijeste dotjerali od Srba, anas dvojica otišli sami i, evo, dotjerali samo šestoricu...«

Pošto sam ja znao daje u selu Lokvama ostalo nekoliko živih Srba, to sam tražio dobrovoljce u patrolu za njihovo hvatanje. Javili su se sljede i: Hasi Ahmet, sin Muje iz Reica, Raguž Marko, sin Nikolin iz Reica, Raguž Mato, sin Vidojev i Popovi Pero, sin Lazarev, tako e iz Reica...

Mogu napomenuti, to sam zaboravio da kažem, daje, u vrijeme kada sam ja išao na poštu da obavijestim Logornika, došao u zatvor Košut Emo (tada je bio student medicine, a sad je ljekar), pregledao premla ene Srbe i nekim ukazao pomo (re je o masakru Srba koji su u Domanovi ima izvršile ustaše iz Ljubuškog na povratku iz Dabra, o emu je bilo govora).

O žici koju su uzeli od trgovca Koso Adema iz Domanovi a, Raguž kaže daje bila obi na, da su pored žice uzeli i klešta i da su pomenutom trgovcu rekli da im to treba za vezanje pohvatanih Srba. Tu žicu mu nijesmo platili, niti je on to zahtijevao. U vezivanju Srba u estvovali smo svi: ja, Raguž Stojan, Hasi Ahmet, sin Mujov, Hasi Hamid, sin Muratov, Popovi Pero, sin Lazarev, Popovi Ivan, sin Š epanov, Taslidža Esad, sin Smailov, ekro Omer i Repeša Aziz; ja sam tom prilikom vezao tri partije po dvojicu Srba.

Za vrijeme dok su se Srbi nalazili u zatvoru, kod njih su kao stražari bile sljede e ustaše: Lizdo Sule, atovi Meho, Krgo Ahmet zvani »ZeLe«, Prce Vidoje, Mati Vidoje, Begovi Ahmet, Baši Salko, Lizdo Huso, brat gušlara Osmana.

U nastavku Raguž dopunjuje iskaz o likvidaciji Srba u Bivoljem Brdu. U ovoj likvidaciji u estvovali su, pored onih koje smatram da nijesu živi, i sljede i: ja, Raguž Stojan, Hasi Ahmet, Popovi Pero, Popovi Ivan, Taslidža Esad, svi iz Reica, ekro Omer iz Bivoljega Brda i Repeša Aziz iz Reica. Od navedenih ustaša nijedan nije bio u mom kamionu, nego Beno Boško i Beno Dane, iz apljine i Raguž Mate, Andrun Mato i Raguž Mirko, iz Reica.

Ja ne znam koje su ustaše od gore navedenih poubijale ljude iz drugog kamiona, samo znam da smo se poslije likvidacije povratili u Domanovi e i iskrcali se kod esme na raskrsnici puteva apljina-Stolac-Mostar, pa smo tu razgovarali o toj likvidaciji. Dobro se sje am da mi je Hasi Ahmet pri ao da je on likvidirao etiri partije Srba, po dvojicu, i daje gladio rukom po opancima koji su visili na desnoj strani njegovog opasa a od pantalona, govore i: »Vidiš li ove opanke koje sam no as zarađio.« Opanci su bili gumeni, naopu eni sa oputom; bili su vrlo lijepi...

Kada smo se vra ali sa likvidacije, pjevali smo i vrištali u kamionu. Po dolasku u Domanovi e, kamioni su otišli u apljinu i Stolac, a mi svojim ku ama. Ne znam ta no koliko je bilo sati kada smo se vratili sa likvidacije, ali znam da je još bila no .

Mislim da sam sve iznio što mi je poznato o ovoj likvidaciji Srba, a ukoliko se prisjetim još kojih činjenica reći u ih kasnije.

Zapisnik prekinut istoga dana u 12 časova.

Islednik:

Zapisni ar:

Okrivljeni:

Polić Jovica s. r.

Mirković Jovo s. r.

Raguž Stojan s. r.

Nastavak saslušanja Stojana Raguža od 21. avgusta 1952. godine započeo u 14 časova.

Vaš iskaz u vezi sa likvidacijom Srba je netačan. Većina Srba je bačena u jamu, a ne strijeljana. Ponovo nam objasnite samo likvidaciju i razloge nedavanja ta mog iskaza?

Priznajem da sam namjerno pokušao slagati istragu u vezi sa likvidacijom ove grupe Srba. Moj iskaz sve do dolaska kamiona i vezanja Srba je tačan, dok u ovom drugom dijelu nije. Prije svega nijesu došla tri kamiona nego su bila svega dva, i to jedan iz Čapljinje, a drugi iz Stoca. Kako su kamioni došli u sumrak, to sam ja izdao naredenje svojim ustašama da počnu sa vezanjem (uhapšenika). I ja sam u existovao u vezanju; svezao sam, koliko se sjećam, 10 Srba, među kojima sam lično poznavao: Pjacu Sima, Zelenkovića Štepana i još jednog Zelenkovića čiji se imena (sada) ne sjećam.

U vezivanju ovih Srba u existovale su sljedeće ustaše: ja, Raguž Stojan, Hasi Ahmet, Hasi Hamid, Popović Pero, Popović Ivan, Taslidža Esad, Bekro Omer, Repša Aziz, Beno Boško, iz sela Hatelja, Beno Dane i Beno Pavo. Pored ovih, u vezivanju Srba u existovale su i druge ustaše iz Domanovića, za koje mislim da nijesu živili. Žicu i klješta smo uzeli od Kose Adema, kako sam to ranije izjavio.

Kada smo povezali Srbe, potovarili smo ih u kamion, kao što smo obično radili. Među njima bilo je i takvih koji se, usljed (zadobijenih) ustaških udaraca, nijesu sami mogli popeti, pa smo ih mi dizali na kamion. Ja sam lično digao na kamion Pjacu Sima. I ovoga jutra, kao i ranije, povezani Srbi su tu bili. Ja u tu vrijeme nijesam u existovao. U tome su se posebno isticali: Elezović Huso, Bekro Omer i Baraković Ethem...

Raguž dalje priča kako su vezani Srbi prebačeni do jame na Bivoljem Brdu; mijenja iskaz utoliko što priznaje da Srbi nijesu ubijeni pa onda bačeni u jamu, nego su živili bačeni u jamu. Kada su Srbi izvučeni iz kamiona, ustaše su, kako koji, uzimale par po par, dovodile na jamu i tamo ih žive bacale. Među njima sam bio i ja; odvodio sam partiju po partiju i žive bacao u jamu. Koliko se sjećam ja sam bacio 3-4 partije po dva Srbina. Ukratko, bacio sam onoliko koliko sam mogao stati, jer smo radili na brzinu. Među onima koje sam bacio u jamu poznajem Pjacu Sima iz Lokava; za njega mogu reći da nije mogao ići jer je bio ranjen u noge. Ja sam ga uhvatio ispod pazuha i vukao ga od kamiona do jame i bacio u istu. Uz put me Simo opominjao: »Stojane, nemoj me tako vući bole me noge, jer sam ranjen«; spominjao je porodicu i jaukao. Poznavao sam i Zelenkovića Štepana i još jednog Zelenkovića, čije ime ne znam. Upravo sam bacio u jamu one koje sam rekao.

Svi ti Srbi su živi ba eni u jamu, nijedan nije strijeljan iz vatrenog oružja. U tome sam danas pokušao da obmanem istragu, kako bih umanjio svoju krivicu. Ovo što sam sada izjavio ta no je.

I kod likvidacije Srba iz sela Oplića stvar se odigravala drugačije nego što sam u zapisniku izjavio. Naime, ja sam rekao da su ti Srbi strijeljani. Međutim, i tada je bilo više bacanja živih Srba u jamu nego što ih je ubijeno. Radi toga, ovo unosim kao ispravku. Za mene lično mogu reći da nijesam Srbe ubijao sa Barakovim Ethemom, kako sam to ranije izjavio, nego sam ja uzeo tri ili četiri partije, po dvojicu Srba, i sam ih žive bacio u jamu. Ja tada uopšte nijesam pucao, dok druge ustaše neko je ubijao, a neko žive baca u jamu. Ni na ovoj likvidaciji nije bilo nekog narodnog rasporeda nego je gonio, ubijao i baca u jamu kako je ko htio i koliko je stigao; tačno je samo to daje kod kamiona ostalo nekoliko ustaša. U likvidaciji Srba na Bivoljem Brdu ovoga puta, pored ostalih za koje mislim da nijesu živi, učestvovali su sljedeće ustaše: ja, Raguž Stojan, Popović Pero, Popović Ivan, Repeša Aziz; za njega ne mogu tačno tvrditi da li je učestvovala u ovoj akciji ili, pak, u likvidaciji Srba iz sela Oplića, zatim i ekro Omer, Taslidža Esad i Hasi Ahmet.

Prilikom ove likvidacije, na putu od kamiona do jame mi smo tukli i psovali Srbe, a oni su jaukali i molili za milost, spominjali porodice i si. Za vrijeme ove likvidacije nije opaljen nijedan metak. Po završetku te likvidacije vratili smo se u Domaševci. Ono što sam ranije rekao o ekru Omeru i Hasi Ahmetu tačno je i smatram da to ne treba ponavljati.

U vezi sa ovom likvidacijom više nemam ništa reći, a ono što sam sada rekao tačno je; odlučio sam se na to da sve stvari ubuduće govorim potpuno istinito.

Koje ste još Srbe likvidirali, odakle su, kako i gdje ste izvršili likvidaciju?

Poslije ubijanja treće grupe Srba na Bivoljem Brdu (moguće oko pet-šest dana poslije toga), ustaše iz Oplića dotjerale su u Domanoviće osam Srba. Ja sam se u momentu njihovog dovođenja nalazio na jednoj raskrsnici, sa ustašom Nikolom Andrunom. Te Srbe sproveli su, kako sam rekao, njihove ustaše i to: Dalmatin Drago, Dalmatin Niko, sinovi Perovi, Keč Marijan, Keč Anđelko; ne znam da li je još koji od ustaša tu bio. Po njihovom dovođenju u žandarmerijsku stanicu kod Joze ili li, ja sam otišao kod istog. Nakon kraćeg razgovora dotjerane Srbe zatvorili smo u tu stanicu.

U nastavku Raguž opisuje postupak prema tim Srbima kao i u ranijem zapisniku, pa nastavlja: »U vezanju tih 9 Srba (pomenutoj osmorici priključuje Janji Jovo, koga je dotjerao ustaša Baraković zvan »Griša«) učestvovali su sljedeće ustaše: ja, Raguž Stojan, Baraković Ethem, Mijatović Nikola i Babeta Pero. Ne sjećam se daje iko drugi vezivao Srbe nego nas četvorica. Odmah na početku vezanja Srbi su počeli davati otpor; nisu se dali vezati, počeli su da psuju i ostalo. Nakon toga smo mi prema njima počeli primjenjivati represalije - psovati ih i tući. Svi ovi ljudi bili su prilično razvijeni, radi toga smo ih morali tući dok smo ih nekako svezali. Kada smo ih svezali, strpali smo ih u kamion i povezli. Mogu da kažem da sam ja svezao dvije partije, po dvojicu; mislim da su se zvali Konlage i Puhale, imena im ne znam, jer su oni

iz Oplićića. Srbin Janji Jovana iz Rečica svezao je ustaša Babeta Pero, dok su ostale povezali Baraković i Mijatović.

Kada smo došli do jame na Bivoljem Brdu, kamion se pored iste zaustavio. Mi smo sišli i ja sam prvi uzeo dvojicu Srba, koje sam žive bacio u jamu; povratio se kamionu i uzeo još jednu partiju (dvojicu Srba), otjerao do jame i gurnuo ih u jamu. Ustaša Babeta Pero ubacio je dvojicu Srba, a Ethem Baraković trojicu, među kojima i Janji Jovana. Ustaša Mijatović Nikola je stajao kod kamiona, uvao stražu, tako da ovoga puta nije ni jednoga bacio u jamu. Šofer Kohni zvan »Beganoš« stajao je, za sve vrijeme bacanja živih Srba u jamu, na cesti pored kamiona.

I ovoga puta su svi Srbi živi pobacani u jamu; nijedan nije strijeljan. Kada smo ih pobacali vratili smo se u Domanoviće i otišli svojim kućama, dok je kamion otišao u pravcu Stoca.

Zapisnik prekinut istoga dana u 19.10 časova.

Islednik:
Jovica Polić

Zapisni arhiv:
Mirković Jovo

Okrivljeni:
Raguž Stojan

Nastavak saslušanja Raguž Stojana 22. avgusta 1952. godine započeto u 7.30 časova

Na saslušanju od 21. VIII o.g. rekli ste da ste konačno odlučili biti iskreni na istrazi po svim pitanjima, pozivamo Vas da nam tačno iznesete slučaj ubistva Vukasovića i orda?

Do sada sam već dva puta na istrazi netačno rekao slučaj ubistva Vukasovića i orda, s namjerom da bih umanjio svoju odgovornost. Ovom prilikom ću zaista tačno iznijeti sve detalje, jer ih se tačno sjećam. Evo kako je bilo:

U proljeće 1942. godine ja sam došao iz domobranstva kući u Domanoviće. Deset dana kasnije sastao sam se, u mom selu na ulici, sa Nikolom Mijatovićem, Raguž Mirkom i Andrun Ivanom, svi iz Domanovića. U razgovoru Nikola Mijatović nam je saopštio da je njemu rekao njegov šurak Križanović Ljubo da se blizu njihovih kuća krije Srbin orde Vukasović. Mi smo svi znali da je orde istaknuti Srbin, a Mijatović nam je još rekao da je on psovao Pavelića i NDH, pa smo došli na ideju da ga uhvatimo i ubijemo.

U nastavku zlikovac Raguž detaljno opisuje kako je sa svojim ustašama otišao u Hadžiomanovsku kulu i uhvatio ordu Vukasovića, te kako su ga opljačkali, odveli do jame »Golubinke« kod Poitelja, ubili ga pored jame puškom otpozadi, u zatiljak, kako je Raguž s mrtvog skinuo kožni kaput i obukao ga na sebe, a zatim, uz pomoć Mirka Raguža, ordev leš bacio u jamu. Od 40 kilograma ordevog kukuruza, koji se nalazio kod Mate Nikolića, Raguž je uzeo 20 kg za sebe. Sjutradan navečer - kaže Raguž - nas četvorica smo opet otišli u Hadžiomanovinu, s namjerom da dignemo (iz podruma) ordu Vukasovića i da ja ponesem kukuruz od Mate Nikolića. U kući Markana Križanovića ulla se tada pjesma i vriska, pa smo i mi svratili u tu kuću. U Markanovoj kući našli smo, pored Markanove porodice, etka Nikolića a iz istog zaseoka. Pred njim na stolu bilo je vino.

Napominjem: kada smo sjedili kod Mate Nikolića, Markan Križanović nam je rekao da kod Ćorina (Vukasovića) u kući ima vina, dođite sutra navečer pa ćemo piti. Po dolasku kod Markana, našli smo njega i četka gdje piju i pjevaju, te smo im se pridružili i nas četvorica. Markan Križanović nam je govorio: »Kada ste ubili Ćorina onda ćemo mu popiti i vino.« Nazdravljali smo jedan drugome i pili više od tri sata; svi smo se izopijali. Pjevali smo razne pjesme, nijeg se sadržaja ne sjećam...

Šta nam znate reći o ubistvu petnaestorice Srba u štali Petra Marica na Pileti, koji su bili, te koje izvršio likvidaciju istih?

Ragužov odgovor je identičan sa ranijim iskazom.

Recite nam, Stojane, da li ste još koji put i gdje u estvovali u likvidaciji Srba?

Ragužev odgovor je identičan sa ranijim odgovorom na ovo pitanje.

Recite nam gdje ste sve u estvovali u pljački - oduzimanju pojedinih stvari od srpskih porodica, navedite sve slušajevce?

Ragužev odgovor je identičan sa ranijim odgovorom na ovo pitanje, koji je dat 21. avgusta 1952. godine.

Islednik:
Jovica Polić

Zapisnikar:
Jovo Mirković

Okrivljeni:
Raguž Stojan*

*) U zapisniku se dalje navode iskazi svedoka o zločinu kojim delatnosti Stojana Raguža, koji sadrže uglavnom ono što je u zapisniku rečeno. U citiranom tekstu zapisnika izvršene su sitne stilске i jezičke intervencije i izostavljene neke više puta ponovljene rečenice. Kurziv u tekstu saslušanja je S. S.

PRILOG III

Izvod iz presuda Okružnog suda u Mostaru etrnaestorici ustaških zločinaca, sa Ivanom Jovanovićem »Crnim« na čelu

U IME NARODA

Okružni sud u Mostaru u vijeće u sastavljenom od sudije Hujdur Alije, kao predsjednika vijeća, sudije Grubišić Zorke i sudija porotnika Jelčić i Joze, Šulonti Mihajla i Sudara Stanka, kao članova vijeća, a u prisustvu Malko Šamije kao zapisničara, u krivičnom postupku protiv Jovanović Ivana zv. »Crnog« i dr., zbog krivičnog djela iz člana 106, st. 1 i 2, i čl. 125 KZ, poslije održanog javnog glavnog pretresa u prisustvu optuženih, koji su prevedeni iz sreskog zatvora Mostar, saslušavši prijedlog Okružnog javnog tužioca Babić Mate da se optuženi oglase krivim i strogo kazne i predloge branioca optuženih i to: opt. Jovanović Ivana - advokata Prokić Branka iz Sarajeva, opt. Arar-Anković Mirka - Grljušić Ljuba advokata iz Ljubuškog, opt. Ivanković Mate - advokata Miljanović Rajka, opt. Šego Andrije i Ostojić Joze zv. »Šperkić« - advokata Kreso Zijaka, opt. Jerković Joze zv. »Zelić«, Vasilj Jakova zv. »Mrkić« i Jovanović Ludviga zv. »Ludan« - advokata dr. Mandić Branislava, opt. Vasilj Martina, Jerković Jure, opt. Turudić Bože i Vasilj Joze - dr. Tambić Slobodana, opt. Prusac Joza - advokata Izirić Ivana iz Mostara i za opt. Vasilj Matu i Soć Ivana - advokata Sefić Šefika iz Čapljinice, da se optuženima izreče blaža vrsta kazne, a predsjednik vijeća u prisutnosti stranaka javno dana 2. oktobra 1957. godine objavio sljedeće u

P R E S U D U

1. Opt. Jovanović Ivan zv. »Crni«, sin pok. Jakova i majke Luce rođene Karaić, rođen 1902. godine u selu Šurmancima, srez Mostar, sa posljednjim boravkom u selu Paliću, srez Subotica, državljanin FNRJ, zemljoradnik, srednjeg imovnog stanja - 30 do 40 duluma zemlje, kuća i štala, oženjen sa Janjom, rođenom Prce, otac 9-oro djece u starosti od 13 do 30 godina, pismen sa četiri razreda osnovne škole, služio vojsku stare Jugoslavije 1925. godine, vodi se u evidenciji VO-a u Subotici, neosuđivan, u istražnom zatvoru od 28. septembra 1956. godine.

2. Opt. Arar-Ankovi Mirko, sin Petra i majke Ivanke rod. i i , ro en 1912. godine u selu Šurmancima, srez Mostar, sa posljednjim boravkom u selu Matoševići, srez Slavonski Brod, državljanin FNRJ, Hrvat, radnik preduze a » uro ako- vi «, bez imetka, oženjen sa Mrši Mandom, otac 6-oro djece u starosti od 4 do 20 godina, nepismen, vojsku služio, vodi se u evidenciji VO-a SI. Brod, neosu ivan, u istražnom zatvoru od 26. marta 1957. godine.

3. Opt. Ivankovi Mate, sin Pere i majke Ive ro ene Kika , ro en 1899. godine u selu Bijakovi ima, srez Mostar, gdje je i boravio, državljanin FNRJ, Hrvat, zemljioradnik, bez imetka, oženjen sa Jelom Mijatovi , otac 5-oro djece u starosti od 16 do 20 godina, služio vojsku stare Jugoslavije, vodi se u evidenciji VO-a Mostar, pismen sa 4 razreda osnovne škole, neosu ivan, u istražnom zatvoru od 25. marta 1957. godine.

4. Opt. Šego Andrija sin Luke i majke Vide rod. Ostoji , ro en 1905. godine u selu Bijakovi ima, srez Mostar, gdje i živi, državljanin FNRJ, Hrvat, oženjen sa Savi rod. Vidovi , bez djece, zemljioradnik, slabog imovnog stanja, služio vojsku stare Jugoslavije, vodi se u evidenciji vojnog odsjeka Mostar, pismen sa 4 razreda osnovne škole, neosu ivan, u istražnom zatvoru od 25. marta 1957. godine.

5. Opt. Jerkovi Jozo zv. »Zeli «, sin Luke i majke Tone rod. Jerkovi , ro en 1898. godine u selu Bijakovi i, srez Mostar, gdje i živi, državljanin FNRJ, Hrvat, zemljioradnik, slabog imovnog stanja, oženjen sa Stojkom, ro enom Jel i , otac 4-oro djece u starosti od 7 do 30 godina, pismen sa 4 razreda osnovne škole, služio vojsku stare Jugoslavije u 1921/1922. godini, vodi se u evidenciji VO-a Mostar, neosu ivan, u istražnom zatvoru od 25. marta 1957. godine.

6. Opt. Ostoji Jozo zv. »Šperki «, sin Joze i majke Ive ro . Ujdur, ro en 1902. godine u selu Bijakovi ima, živi u selu Šurmancima, srez Mostar, državljanin FNRJ, Hrvat, zemljioradnik, slabog imovnog stanja, oženjen sa Janjom rod. Panda, bez djece, nepismen, služio vojsku stare Jugoslavije 1923/1924. godine, u domobranstvu 1944. godine, vodi se u evidenciji VO-a Mostar, neosu ivan, u istražnom zatvoru od 27. marta 1957. godine.

7. Opt. Vasilj Jakov zv. »Mr i «, sin Ilije i majke Matije ro . Pavlovi , ro en 1899. godine u selu Me ugoiju, srez Mostar, sa posljednjim boravkom u Vinkovcima - Ko i a ulica br. 12, državljanin FNRJ, Hrvat, zemljioradnik, slabog imovnog stanja, oženjen sa Marom ro . Vlaho, bez djece, vojsku nije služio, ne vodi se u evidenciji VO-a kao vojni obveznik, pismen - samouk, osu en 1924. godine po Okružnom sudu u Mostaru na kaznu robije u trajanju od 20 godina radi krivi nog djela ubistva, u istražnom zatvoru od 30. marta 1957. godine.

8. Turudi Božo, pok. Stojana i majke Ruže ro . Turudi , ro en 12. IV 1918. godine u selu Služnju, živi u selu Šurmancima, srez Mostar, državljanin FNRJ, Hrvat, zemljioradnik, slabog imovnog stanja, oženjen sa Pavićem ro . Mica , otac 5-oro djece u starosti od 3 do 13 godina, služio vojsku stare Jugoslavije 1939/40. godine, vodi se u evidenciji VO-a Mostar, pismen - samouk, neosu ivan, u istražnom zatvoru od 29. marta 1957. godine.

9. Prusac Jozo, sin Jure i majke Ive ro . Smoljan, ro en 1897. godine u selu Šurmancima, srez Mostar, gdje i živi, državljanin FNRJ, zemljioradnik, slabog imovnog stanja, oženjen Ivom ro . Martinovi , otac 7-oro djece u starosti od 18 do

32 godine, služio bivšu austrougarsku vojsku, ne vodi se u evidenciji kao vojni obveznik, pismen sa 4 razreda osnovne škole, neosu ivan, u istražnom zatvoru od 29. marta 1957. godine.

10. Vasilj Martin zv. »Kabli«, sin Alekse i majke Šime rod. Sivri, rođen 25. II 1910. godine u selu Međugorju, srez Mostar, gdje i živi, državljanin FNRJ, Hrvat, zemljoradnik, bez imetka, oženjen sa Persom, rod. Kvesi, otac 5-oro djece u starosti od 10 do 20 godina, služio vojsku stare Jugoslavije 1931/32. godine, vodi se u evidenciji VO-a Mostar, pismen sa 4 razreda osnovne škole, neosu ivan, u istražnom zatvoru od 29. aprila 1957. godine.

11. Opt. Vasilj Mate zv. »Luki«, sin Šimuna i majke Šime rod. Stoji, rođen 11. IV 1902. godine u selu Međugorju, srez Mostar, gdje i živi, državljanin FNRJ, Hrvat, zemljoradnik, slabog imovnog stanja, oženjen sa Matijom rođenom Palini, otac 7-oro djece u starosti od 14 do 24 godine, služio vojsku stare Jugoslavije, vodi se u evidenciji VO-a Mostar, pismen sa 4 razreda osnovne škole, osuđen 1947. godine na kaznu strogog zatovra u trajanju od 3 godine radi krivih djela iz člana 3, tačka 14 ZKND, u istražnom zatvoru od 29. aprila 1957. g.

12. Opt. Sođe Ivan sin Ivana i majke Vide rod. Boti, rođen 1893. godine u selu Bijakovi ima, srez Mostar, gdje i živi, državljanin FNRJ, Hrvat, zemljoradnik, srednjeg imovnog stanja, oženjen sa Ivom rod. Vasilj, otac 4-oro djece u starosti od 20 do 25 godina, služio bivšu austrijsku vojsku, ne vodi se u evidenciji VO-a kao vojni obveznik, nepismen, neosu ivan, nalazi se u istražnom zatvoru od 29. aprila 1957. godine.

13. Opt. Vasilj Jozo zv. »Luki-Jozi«, sin Jakova i majke Luce rođene Stoji, rođen 1908. godine u selu Međugorju, srez Mostar, gdje boravi, državljanin FNRJ, Hrvat, zemljoradnik, srednjeg imovnog stanja, oženjen sa Anicom rod. Vasilj, otac 5-oro djece u starosti od 7 do 25 godina, služio vojsku stare Jugoslavije 1929. godine i u domobranstvu 1942/43. g., vodi se u evidenciji VO-a Mostar, pismen sa 4 razreda osnovne škole, u istražnom zatvoru od 24. maja 1957. godine.

14. Opt. Jovanovi Ludvig, zv. »Ludan«, sin Jakova i majke Luce Kara i, rođen 1899. godine u selu Šurmancima, srez Mostar, sa posljednjim boravištem u Zagrebu-Iloška ulica br. 17, državljanin FNRJ, Hrvat, gostioničar ugostiteljske radnje »Lipovljan«, slabog imovnog stanja, oženjen likom rođeni Gali, bez djece, pismen sa četiri razreda osnovne škole, neosu ivan, u istražnom zatvoru od 2. maja 1957. godine.

K R I V I   S U

Što su i to:

Opt. Jovanovi Ivan zv. »Crni«:

1. a) Odmah po kapitulaciji bivše Jugoslavije stupio je u ustaše, naoružao se i ostao u ustašama do oslobođenja naše zemlje.

b) Kao ustaški glavar sela Šurmanaca, odmah u prvim danima okupacije naše zemlje, vrbovao je za ustašku grupu sela Šurmanaca odrasle sposobne muškarce,

koji su naoružani uvali stražu duž pruge kod željezničke stanice Šurmanci, vrbuju ljude i za druge ustaške jedinice.

Dakle, kao građanin FNRJ za vrijeme rata služio neprijateljskim oružanim formacijama i vrbovao građane FNRJ za službu u neprijateljskim formacijama,-

ime je radnjama pod 1-a) počinio krivično djelo iz člana 106, stav IKZ, a radnjama pod 1-b) krivično djelo iz člana 106, st. II KZ.

Opt. Jovanovi Ivan zv. »Crni«, Arar-Ankovi Mirko, Ivankovi Mate, Šege Andrija, Jerkovi Jozo zv. »Zeli«, Ostoji Jozo zv. »Šperki«, Vasilj Jakov zv. »Mrki«, Turudi Božo, Prusac Jozo, Vasilj Martin zv. »Kabli«, Vasilj Mate zv. »Luki« i So e Ivan i Vasilj Jozo zv. »Luki« -Jozu ».

2. - Početkom mjeseca avgusta 1941. godine izvršili masovno ubijanje srpskog stanovništva iz sela Prebilovaca, kod Čapljine, bacanjem u jamu »Golubinku« na brdu iznad sela Šurmanaca i to na taj način što je I-opt. Jovanovi Ivan, kao vođa ustaške grupe, sa Buljan Andrijom tabornikom iz Čapljine, organizovao sprovođenje kolone ranije pohapšene djece, djevojaka, žena i starica od željezničke stanice Šurmanci do jame zv. »Golubinka« i po dolasku na mjesto zv. »Vranac« kolonu zaustavio i naredio da se od sprovedenih oduzme novac, što je i učinjeno; zatim podijelio hapšenike na grupe i odredio njihove sprovednike, tako da su najamni prvi otišli Arar Mirko, Jerkovi Jozo zv. »Zeli«, Ostoji Jozo zv. »Šperki« i Vasilj Jakov zv. »Mrki« i tamo sa ekalima dovođenju prve grupe hapšenika, koje su, uz pomoć nekih od njihovih sprovednika, rukama u jamu pogurali, a optuženi Arar-Ankovi Mirko, Ostoji Jozo zv. »Šperki« i Vasilj Jure zv. »Mrki« i kocičari i to nadalje zajedno sa Ivankovi Matom, Turudi Božom, Prusac Jozom i So e Ivanom, koji su slijedeće grupe dovodili, u kojem dovođenju do jame su učestvovali i Šego Andrija i Vasilj Martin, dok je Vasilj Jozo sakupljao, a Vasilj Mate sakupljao i bacao kamenje u jamu za žrtvama, pazeći pri tome (jedno vrijeme čuvanjem straže u neposrednoj blizini jame) da neko od žrtava ne pobjegne, a optuženi Jovanovi Ivan je još za sve to vrijeme nadzirao izvršenje ovog zločina i u jamu bacao pojedine hapšenike, bodreći pri tome ostale svojim primjerom u vršenju zločina, bacivši sjutrađan dvije bombe za žrtvama; na opisani način pobijeno 237-oro djece i 233 djevojke, žene i starice, među kojima su potpuno poubijane porodice Bulat Manojla, Jove, Ilije Lazina i Ilije zv. »Smajki«, Risti i Trifka, Šari Jovana, oronja Damjana, Dragi evi Milana, Sima, Doka, Jovana, Miloša i Slavka, Suhi Momira, Obrena i Danila, Banur Rista i Lazara i Mirka, Cuk Rade, Brnjaši Jove, i Sime, Medan Šepe, Živanovi Maksima i oronja i Ekme i Uroša.

Opt. Jovanovi Ivan zv. »Crni« i Arar-Ankovi Mirko:

3. - Mjeseca jula 1941. godine oko pola noći, sa Jovanovi Ilijom i još nekim drugim ustašama, doveli su do jame »Golubinke« grupu od 10 ljudi, koji su prethodno pohapšeni u Sarajevu i okolici i radi likvidacije vozom sprovedeni u stanicu Šurmance, koji su po dovođenju najamni iz pušaka pobijeni i zatim pobacani u jamu.

Opt. Jovanovi Ivan zv. »Crni«, Arar-Ankovi Mirko, Ivankovi Mate, Ostoji Jozo zv. »Šperki«, Turudi Božo i Prusac Jozo:

4. - Mjeseca jula 1941. godine sa željezničke stanice Šurmanci sproveli su do jame »Golubinke« grupu od 10 do 12 Srba, pohapšenih u Sarajevu i okolici i radi li-

kvidacije sprovedenih vozom u stanicu Šurmance, te dolaskom do ove jame u istu su ti ljudi vezani pobacani.

Opt. Jovanovi Ivan zv. »Crni«, Arar-Ankovi Mirko, Ivankovi Mato, Ostoji Jozo zv. »Šperki«, Turudi Božo, Prusac Jozo i Jovanovi Ludvig zv. »Ludan«:

5. - Neutvr enog dana u julu ili avgustu 1941. godine, sa željezni ke stanice Šurmanci, sproveli su do jame zv. »Golubinka« grupu od 15 pohapšenih Srba u Sarajevu i okolici, gdje su ti ljudi bacanjem u jamu pobijeni.

Opt. Jovanovi Ivan zv. »Crni«:

6. Koncem mjeseca juna 1941. godine, sa ustašama Jovanovi Nikolom zv. »Knjazom« i Gali Dragom, poveo je niz željezni ku prugu sa Žitomisli ke stanice Šurmanci etvoricu (na ovoj stanici iz voza izvu enih) odraslih putnika i jednoga 15-godišnjeg gluhonijemog dje aka neutvr enih identiteta, (dotjerali) pred tunel i iste pobili iz vatrenog oružja, a zatim leševe poubijanih pobacali u Neretvu.

Opt. Jovanovni zv. »Crni«, Ivankovi Mate i Šego Andrija:

7. - Neustanovljenog dana mjeseca jula 1941. godine, po dolasku u selo Domanovi e. iz magacina Duvanske stanicepreuzeli od ustaškog rojnika Stojana Raguža 10 pohapšenih Srba iz sela Opljača, među kojima su bili: Ija i Lazar i Aleksa, Pelki Risto, Hrdomenja Pero, Bukvi Dušan i Žiljak Spasoje, i odatle ih sproveli na stanicu Šurmance, odakle ih je Jovanovi Ivan sa Ivankovi Matom vozom sproveo u ustaški zatvor u Mostar, nakon ega su sprovedeni (kasnije po drugim ustašama) nekuda i za njihovu sudbinu ništa se ne zna.

Opt. Jovanovi Ivan zv. »Crni« i Arar-Ankovi Mirko:

8. -Neustanovljenog danamjesecajula 1941. godine, nakon štojeustaša Gali Drago (sa kojim su bili zajedno), nedaleko od ku e Jovanovi Ludviga u Šurmancima, iz puške pucao u uhapšenog Srbina Zurovac Ristu željezni ara, kome je zatim pristupio opt. Jovanovi Ivan koji gaje dotukao udarcima kundaka od puške, poslije ega su (pomenuti) optuženi ubijenog prenijeli do rijeke Neretve i u istu ga bacili.

Opt. Ivankovi Mate i Turudi Božo:

9. - Neustanovljenog dana mjeseca juna 1941. godine, primivši od ustaše Jovanovi Nikole zv. »Knjaza« u stanici Šurmanci iz voza izvedenog Rikala Iliju trgovca iz apljine, ovoga povelu duž željezni ke pruge i, nedaleko od ove stanice kraj obale rijeke Neretve, Rikala je ubio iz vatrenog oružja Ivankovi Mate.

Opt. Jovanovi Ivan zv. »Crni« i Ivankovi Mate:

10. - Neutvr enog dana mjesecajula 1941. godine, a nakon štoje optuženi Jovanovi na peronu željezni ke stanice Šurmanci (od nekog ustaškog žandarma) preuzeo nekog nepoznatog Srbina uhapšenog u vozu; toga Srbina predao opt. Ivankovi Mati, Jerkovi Tadiji i nekom ustaši Dragi evi u da ga likvidiraju, pa su ga ovi radi toga povelu u selo Šurmance i dolaskom do mjesta »Benine ograde« taj je Srbin na tom mjestu ubijen po Jerkovi Tadiji.

Dakle, krše i pravila me unarodnog prava za vrijeme rata i okupacije naše zemlje, prema civilnom stanovništvu vršili ubistva, -

ime su I-opt. Jovanovni Ivan »Crni«, radnjom pod ta . 2,3,4,5,6,7,8 i 10; optuženi Arar-Ankovi Mirko radnjama pod ta kom 2, 3, 4, 5 i 8; opt. Ivankovi Mate, radnjama pod ta . 2,4,5,7,9 i 10; Šego Andrija pod ta . 2 i 7; opt. Ostoji Jozo

i Prusac Jozo pod ta . 2,4 i 5 ; optuženi Turudi Božo pod ta . 2,4,5 i 9 ; optuženi Jerkovi Jozo, Vasilj Jakov, Vasilj Martin, Vasilj Mato, So e Ivan i Vasilj Jozo radnjama pod ta . 2; a dptuženi Jovanovi Ludvig radnjama pod ta kom 5 po inili jedno krivi no djelo iz l. 125 KZ,

pa ih sud za to djelo utvr uju i optuženom Jovanovi u Ivanu zv. »Crni« za djelo iz l. 106 st. 1 kaznu strogog zatvora u trajanju od 3 (tri) godine, a krivi no djelo iz lana 106 st. 2 KZ kaznu strogog zatvora u trajanju od 6 (šest) godina, te za krivi no djelo iz lana 125 KZ kaznu smrti vješanjem, kao glavnu, i trajno ograni enje grad. prava, kao sporednu, primjenom 5l. 46 st. 1 ta ka 1 KZ, a l. 42 KZ za optuženog Jovanovi Ludviga.

O S U U J E

Opt. JOVANOVI IVANA zv. »Crni« NA KAZNU SMRTI VJEŠANJEM I NA TRAJNO OGRANI ENJE GRA ANSKIH PRAVA

Opt. ARAR-ANKOVI MIRKANA NA KAZNU SMRTI STRIJELJANJEM I NA TRAJNO OGRANI ENJE GRA ANSKIH PRAVA.

Opt. IVANKOVI .MATA NAKAZNU SMRTI STRIJELJANJEM INA TRAJNO OGRANI ENJE GRA ANSKIH PRAVA

Opt. ŠEGO ANDRIJU NAKAZNU STROGOG ZATVORAU TRAJANJU OD 9 (DEVET) GODINA I NA KAZNU OGRANI ENJA GRA ANSKIH PRAVA U TRAJANJU OD 4 (ETIRI) GODINE.

Opt. JERKOVI JOZANA KAZNU STROGOG ZATVORAU DOŽIVOTNOM TRAJANJU I NA KAZNU OGRANI ENJA GRA ANSKIH PRAVA

Opt. OSTOJI JOZA NA KAZNU SMRTI STRIJELJANJEM I NA KAZNU TRAJNOG OGRANI ENJA GRA ANSKIH PRAVA

Opt. VASILJ JAKOVA NA KAZNU SMRTI STRIJELJANJEM I NA KAZNU TRAJNOG OGRANI ENJA GRA ANSKIH PRAVA

Opt. TURUDI BOŽANAKAZNU STROGOG ZATVORA U DOŽIVOTNOM TRAJANJU I KAZNU TRAJNOG OGRANI ENJA GRA ANSKIH PRAVA

Opt. PRUSAC JOZA NA KAZNU SMRTI STRIJELJANJEM I NA KAZNU TRAJNOG OGRANI ENJA GRA ANSKIH PRAVA

Opt. VASILJ MARTINA NA KAZNU STROGOG ZATVORA U TRAJANJU OD 7 (SEDAM) GODINA I NA KAZNU OGRANI ENJA GRA ANSKIH PRAVA U TRAJANJU OD 3 (TRI) GODINE.

Opt. VASILJ MATA NA KAZNU STROGOG ZATVORA U TRAJANJU OD 12 (DVANAEST) GODINA I NA KAZNU OGRANI ENJA GRA ANSKIH PRAVA U TRAJANJU OD 5 (PET) GODINA

Opt. SO E IVANA NA KAZNU STROGOG ZATVORA U DOŽIVOTNOM TRAJANJU I NA KAZNU TRAJNOG OGRANI ENJA GRA ANSKIH PRAVA

Opt. VASILJ JOZA NA KAZNU STROGOG ZATVORA U TRAJANJU OD 6 (ŠEST) GODINA I NA KAZNU OGRANIČENJA GRAĐANSKIH PRAVA U TRAJANJU OD 2 (DVIJE) GODINE.

Opt. JOVANOVI LUDVIGA NA KAZNU STROGOG ZATVORA U TRAJANJU OD 3 (TRI) GODINE.

Po čl. 45 st. 1 KZ optuženima se u izrečenu kaznu uračunava vrijeme provedeno u istražnom zatvoru i to: Šegu Andriji od 25. III, Jerkovi Jozu i Turudi Božu od 29. III, a Vasilj Martinu i Mati, kao i Soe Ivanu od 20. IV, Vasilj Jozi od 18. Vi Jovanovni Ludvigu od 2. V 1957. godine.

Po čl. 90 st. 1 ZKP opt. Jovanovi Ludvig dužan je da nadoknadi dio troškova krivičnog postupka u iznosu od 5.714 dinara i paušalni iznos od 2.000 dinara, a po čl. 90 st. 4 ZKP ostali optuženi oslobođaju se dužnosti naknade troškova krivičnog postupka.

O B R A Z L O Ž E N J E

Izmenjenom optužnicom Kto.br.48/57 od 17. VI1957. godine Okružni javni tužilac u Mostaru optužio je Jovanovi Ivana zv. »Crni« i dr., da su radnjama opisanim u dispozitivu te izmijenjene optužnice, počinili krivično djelo iz člana 125 KZ, a optuženi Jovanovi Ivan i krivično djelo iz čl. 106/1 i II KZ.

Opt. Jovanovi Ivan je u vezi tačke 1-a) i b) priznao u postupku ispitivanja i na glavnom pretresu daje, kako je to navedeno u tački 1-a) optužnice, sa kapitulacijom stare Jugoslavije i dolaskom ustaša na vlast, bio ustaša i daje kao Ustaša ostao sve do oslobođenja naše zemlje. Priznao je i to daje odmah po uspostavljanju tzv. NDH postao glavar - knez sela Šurmanaca i daje kao takav prenio naredbe tadašnjeg ustaškog tabornika u mjestu Zrinu i a Lukete odraslim muškarcima sela Šurmanaca da moraju uхватiti stražu na željezničkoj pruzi i da su od mještana toga sela bili, kao i on, na straži opt. Turudi Božo i Ostoji Jozo. Ova straža na stanici Šurmanci i duž pruge do mjesta Dretelja, držana je po mještanima sve do preuzimanja straže po Talijanima, koji su sami obezbjeđivali prugu, s tim da se ne sjeća približeg datum kada su Talijani preuzeli upravljanje pruge. Također priznao daje razgovarao sa nekim mještanima sela Šurmanaca o ustaškom pokretu i potrebi da idu u ustaše. Od svih sa kojima je razgovarao da se sada sjeća samo Bena Zlatana i Jovanovi Ljuba, koji su poslije tog razgovora s njim stupili u ustaše i kao ustaše u toku rata poginuli. Priznao je da daje za seoskog glavara postavio tadašnji učitelj Primorac Mate, koji je sa proglašenjem tzv. NDH postao ustaški satnik, a samo saopštenje o ovom njegovom postavljenju da mu je izvršio (saopštio) Juri i Lukas, ustaški tabornik u mjestu. U priznanju prednjih okolnosti optuženi je naveo i to da je još u oktobru 1940. godine postao član ondašnje ustaške organizacije i da se je, negdje pred pad stare Jugoslavije, našao u mjestu sa učiteljem Primorcem Matom, u tamošnjoj osnovnoj školi, kojom prilikom je Primorac pred njim nešto rekao iz čega je on (optuženi) izgovorio riječi: »Tako mi Bog pomogao«. Za ovo učiteljevo svjedočanje i svoje riječi optuženi je rekao da je to vjerovatno bila ustaška zakletva, ali da on to tada nije znao.

Priznanje optuženog daje za sve vrijeme okupacije naše zemlje, odnosno od okupacije stare Jugoslavije, aprila mjeseca 1941. godine, do oslobođenja bio ustaša, zatim daje bio glavar sela Šurmanaca i daje prenosio naredbenja za uvođenje straže na samoj željezničkoj stanici i duž željezničke pruge do Dretelja, te daje govorio odraslim muškarcima o ustaškom pokretu i potrebi njihovog pristupanja ustašama, potkrijepljeno je u cjelosti i još dopunjeno iskazima optuženih: Arar-Ankovi Mirka, Ivankovi Mate, Šego Andrije, Jerkovi Joze, Ostoji Joze i Jovanovi Ludviga. Od imenovanih su za optuženog naveli i to Arar Mirko, daje po dolasku ustaša na vlast Ivan Jovanovi bio organizator ustaške milicije u Šurmancima i daje vršio svu stvarnu vlast, te bio strah i trepet za Šurmance i okolinu; zatim daje odmah po uspostavljanju tzv. NDH formirana straža od odraslih muškaraca kojima je rukovodio opt. Jovanovi Ivan zv. »Crni«, koji je postao neki rukovodilac i za sve se u selu pitao. Optuženi Ivankovi Mate i Šego Andrija iskazali su daje Ivan Jovanovi nosio slovo »U« na kapi i bio funkcioner u ustaškom pokretu. Ivankovi je naveo još i to da ih je opt. Jovanovi Ivan raspoređivao na stražu. Kao i optuženi Arar, Ivankovi i Šego rekli su za optuženog Jovanovi Ivana i optuženi Jerkovi Jozo i Ostoji Jozo, s tim što je optuženi Jerkovi naveo i to da je on (optuženi Jerkovi) išao nekoliko puta na stražu na stanici u Šurmancima i daje ovom stražom rukovodio opt. Jovanovi Ivan, dok je opt. Ostoji za Jovanovi a Ivana iskazao daje on organizovao ustašku miliciju još prije kapitulacije stare Jugoslavije. Pa i opt. Jovanovi Ludvig, brat opt. Ivana Jovanovi a, naveo je za svoga brata da se 1941. godine pojavio kao rukovodilac ustaša i imao glavu rijeke i daje postao glavar sela i bio ustaša.

Kod navedenih iskaza opt. Arar-Ankovi Mirka, Ivankovi Mate i ostalih optuženih, te iskaza mnogobrojnih svjedoka i priznanja opt. Jovanovi Ivana, koji su potkrepljeni i dopunjeni iskazima suoptuženih i svjedoka, sud je našao i poprimio daje opt. Jovanovi Ivan djelovao na način opisao u tački 1-a) i b) optužnice, odnosno pod tačkom 1-a) i b) dispozitiva ove presude, kako to proizlazi iz priznanja optuženog i provedenih dokaza.

Pošto su se u tim radnjama optuženog i to u radnjama iz tačke 1-a) dispozitiva ove presude stekli elementi krivih djela iz čl. 106/11 KZ, sud je opt. Jovanovi Ivana za to djelo i proglasio krivim.

Od svih radnji za koje je optužen u tački 2) optužnice, opt. Jovanovi je priznao samo daje bio u pratnji djece, žena i djevojaka od stanice u Šurmancima do jame »Golubnike« i daje, dolaskom do te jame, vidio da ustaše, kojima je rukovodio ustaški tabornik iz općine Andrija Buljan, guraju narod, tj. djecu, žene, djevojke i starice u jamu, i da sa njima to isto čine opt. Jerkovi Filip, Jerkovi Jozo i Vasilj Jakov. U svoju odbranu opt. je istakao daje natjeran od Buljana Andrije da učestvuje u sprovođenju djece i žena i da se on tome suprotstavljao. Naveo je dalje u odbranu da je vidio kada je na stanici Šurmanci dotjerana jedna kompozicija od 5 do 6 »G« vagona, u pratnji Buljana Andrije i njegovih ustaša, i da je Andriji govorio da te vagona - u kojima su se nalazila djeca, žene i djevojke - ne drže na stanici nego da ih voze u općinu ili negdje drugo. Na ove njegove primjedbe Buljan mu je (kaže on) odgovorio da narod koji se nalazi u vagonima ne može nigdje voziti, nego će ga likvidirati na jami »Golubinki«. Optuženi je nadalje ustvrdio daje, po naredbenju Buljana Andrije, sav ovaj narod iz vagona otjeran prema jami »Golubinki« i daje on (optuženi) bio u prat-

nji toga naroda po Buljanovom naređenju. Na putu prema jami daje, tako i po Buljanovom naređenju, narod zaustavljen na mjestu zv. »Vranac«, na kojem je izvršen pretres toga naroda i od njega oduzet novac, poslije čega je uslijedilo odvođenje naroda do jame i bacanje istog u jamu. Još je optuženi u svom priznanju naveo daje naveo, onog istog dana kada je izvršeno bacanje djece, žena, djevojaka i starica u jamu »Golubinku«, dobio od jednog Buljanovog ustaše tri ručne bombe i da mu je taj ustaša, predaju i mu te bombe, prenio Buljanovo naređenje da te bombe baci u jamu, što je on i učinio bacivši sjutradan u navedenu jamu 2 bombe od one tri. Za ove i ostale navode iz tačke 2) optužnice za koje je optuženi Jovanović rekao da su netačne i neistinite, tvrde i kategorično da nije organizovao likvidaciju naroda iz Prebilovaca na jami »Golubinki«, niti je rukovodio tom likvidacijom, a ni svojim primjerom bodrio ostale optužene da guraju žene i djecu u jamu, ustvrdivši i to da, u toku trajanja ove likvidacije, nije nikoga bacio u jamu. Naglasio je u svojoj odbrani daje one radnje koje je počinio i koje je priznao, izvršio po naređenju Buljana Andrije, kome se, iako je bio glavar sela, nije smjelo suprotstaviti, mada je to u pokušaju.

Opt. Arar-Anković Mirko, Jerković Jozo, Ostojić Jozo, Vasilj Jakov i Turudi Božo priznali su u ispitivanju i na glavnom pretresu da su gurali djecu i žene u jamu »Golubinku«.

U svoju odbranu opt. Arar je istakao da gaje Ivanković Mato prisilio, uperivši na njega pušku, da se priključi i sprovodnicima naroda iz Prebilovaca, a optuženi Jovanović Ivan zv. »Crni« da gaje odredio da ode na jamu, na kojoj je dobio jedan štap koji je bacio i položio rukama da gura djecu, žene, djevojke i starice u jamu. Za vrijeme ovoga bacanja daje vidio Jerković Jozu, Ostojić Jozu, i Vasilj Jakova kod jame, da u rukama drže pouzice, tj. motke na koje se stavljaju nizovi duhana za sušenje ili štapove, a u rukama optuženog Turudi Boža daje, tako i, bilo nešto samo da ne zna da li je to bio štap ili pouzica. Ove štapove ili pouzice daje donio najamu opt. Jovanović Ivan i podijelio ih njima koji su određeni da prvi idu najamu. Da ih je Jovanović Ivan ne samo odredio da prvi idu najamu nego im je naredio, nakon što ih je rasporedio oko jame, da sa tim motkama guraju u žrtve u jamu. Pored ovih koje je naveo da su bili na jami i gurali narod u jamu, opt. Arar je ustvrdio daje u guranju u jamu učestvovao i opt. Ivanković Mato. Sav narod kojim je poguran u jamu daje, po navodima optuženog Arara, prošao kroz jedan prirodni usjek, koji je ujedno i jedini prilaz do jame. Opisuju i sam događaj, odnosno način bacanja u jamu, opt. Arar je naveo da su se neke žrtve hvatale rukama za rub jame i da su te žrtve udarane motkama po rukama sve dotle dok se ne bi otišle u jamu. Za optuženog Prusac Jozu, Arar je rekao da se dobro sjeća da gaje vidio na jami, ali da se ne može sjetiti da gaje vidio da nekoga od žrtava gura u jamu. Nadalje je Arar u odbrani istakao da nikome nije prišao da mu se jedno dijete pomokriilo na ruku prije nego gaje bacio u jamu, i da, tako i, nije prišao daje bacanje u jamu jednog djeteta izvršio na taj način što gaje prethodno visoko odbacio u zrak nad otvorom jame. Kategorički je ustvrdio da su, kao i on, u jamu gurali svi oni koje je naveo, tj. opt. Ivanković Mate, Jerković Jozo, Ostojić Jozo, Vasilj Jakov i Turudi Božo.

Opt. Ivanković Mate nije priznao ni u postupku ispitivanja, a ni na glavnom pretresu, daje od naroda iz Prebilovaca bilo koga bacio u jamu, tvrde i pri tome daje neistinit navod opt. Arara daje on (optuženi Ivanković) gurao žrtve u jamu. Opt.

Ivankovi je priznao samo to daje od mjesta zv. »Vranac« doveo u blizinu jame posljednju grupu od 10 do 15 žrtava i tu grupu predao onim akcijama koje se otkojama nalazili, te daje tom prilikom vidio da su ovu zadnju partiju gurnuli u jamu Jovanovi Ivan zv. »Crni«, Arar Mirko, Vasilj Jakov i Turudi Božo. Za Jerkovi Jozu, opt. Ivankovi je rekao da ne može sa sigurnošću reći da gaje vidio da i on baca u jamu, ali mu se čini daje opt. Jerkovi to radio. O tome kako je uopšte došlo do njegovog učestvovanja u sprovođenju naroda iz Prebilovaca do jame »Golubinke«, opt. Ivankovi je u svojoj odbranu naveo da gaje na ovo sprovođenje natjerao Buljan Andrija. Pored svoje tvrdnje da nije gurao djecu i žene u jamu, opt. Ivankovi je ustvrdio i to da nije tačan navod opt. Arara da je on Arara prisilio sa puškom da se priključi i sprovednicima.

U svom priznanju kojeg je dao u postupku ispitivanja i na glavnom pretresu, i u kome je dosljedno iskazao daje dovodio do jame i gurao djecu i žene u jamu »Golubinku«, opt. Jerkovi Jozo je naveo da su, kao i on, gurali narod u jamu i optuženi Arar Mirko, Ostoji Jozo, Vasilj Jakov, Jerkovi Filip, Turudi Božo i So e Ivan, koga je video da dovodi narod do jame i gura ga u jamu. I ovaj optuženi je u priznanju naveo daje me u prvima otišao najamam, po naredbenju Jovanovi Ivana zv. »Crni« i da je, dolaskom na istu, tamo vidio, sa toljagama (u rukama), Vasilj Jakova, Arar Mirka i Ostoji Jozu. Na samu jamu daje otišao među prvim dvjema grupama, aza svoje učestvovanje u sprovođenju naroda od stanice Šurmanci do jame »Golubinke« je rekao da mu je prenosio naredbenje Jovanovi Ivan da dođe na stanicu u Šurmance; potom naredbenju je i otišao i učestvovao u sprovođenju do jame i izvršenju svega onoga što je priznao. U priznanju je naveo i to da se u nekoliko navrata vraćao sa jame na koju je odvodio žrtve i preuzimao daljnje grupe djece i žena sa mjesta udaljenog od jame oko 40 metara, te ih dovodio do jame i u istu bacao, kao i prethodne grupe. Sve ovo daje učestvovanje po naredbenju Jovanovi Ivana zv. »Crnog«, koji mu je stavio u zadatak da radi sve što je u priznanju naveo.

U svom priznanju opt. Jerkovi Jozo je pobliže objasnio pojedinosti na izvršenju likvidacije djece i žena na jami »Golubinki«. U tome je naveo daje po etno-sav taj narod iz Prebilovaca zaustavljen kod mjesta »Vranac«, a odatle je vršeno odvođenje grupe od 25 do 30 djece i žena do mjesta udaljenog od jame oko 40 metara, sa koga mjesta su odvođene grupice od po 4 do 5 žrtava i dovođene do jednog usjeka, koji se nalazi do same jame i kroz koji se ide do jame, jer je taj usjek jedini prirodan pristup jami. Isti učestvovao i ove detalje, opt. Jerkovi je ujedno ustvrdio da se tek sa udaljenosti od najviše 3 do 5 metara od jame i kada se prolazi kroz navedeni prirodan usjek, može vidjeti šta se radi na jami.

Za opt. Vasilj Mata i Vasilj Joza, opt. Jerkovi je rekao da ih je vidio kako su došli do jame i čuo da su kazali da su došli da skupljaju kamenje oko jame i bacaju ga u jamu za žrtvama. Vasilj Jozu zv. »Luki -Jozu« da je tada prvi put vidio na jami i da zna daje ovaj optuženi, tj. Vasilj Jozo, ostao na jami do kraja likvidacije prebilovackog stanovništva. U pogledu dijela svoga iskaza učestvovao u ispitivanju u kome je naveo daje sa zadnjom grupom djece i žena otišao do jame u društvu sa Ivankovi Matom i Vasilj Jozom, opt. Jerkovi za taj predloženi mu dio iskaza na glavnom pretresu je rekao da on tako učestvovao nije kazao, ustvrdivši daje najamam otišao među prvim dvjema grupama.

Kao opt. Arar i Jerkovi Jozo je priznao u islje enju i na glavnom pretresu da je gurao djecu i žene u jamu i u tome priznanju naveo daje to guranje izvršio pomoću jednog koca koga je imao u rukama, kao i daje ovo inio po nare enju Jovanovi Ivana »Crnog«, koji gaje za ovaj posao i odredio, (naredivši mu) da ode najamu i tamo sa eka dovo enje žrtava koje treba da baca u jamu. Ovaj optuženi je za sebe rekao i to da se za svo vrijeme likvidacije nalazio na jami i daje vidio da su u jamu gurali narod iz Prebilovaca i opt. Jovanovi Ivan, Arar Mirko i Prusac Jozo. Nadalje je rekao daje onoga dana kada je likvidiran narod iz Prebilovaca najami, bio pošao na posao i to rano ujutru, pa daje idu i na posao susreo kolonu djece i žena koja je vo ena u pravcu jame »Golubinke«. Tada da su pored njega naišli Arar Mirko i Jovanovi Ivan i da mu je Jovanovi Ivan naredio da po e s njima, emu se opirao i kona no pošao sa Jovanovi Ivanom, koji mu je rekao da mora i i s njim. (Po) dolasku u blizinu jame da mu je Jovanovi Ivan naredio, kao i Araru i Vasilj Jakovu, da odu najamu, na kojoj su se po dolasku rasporedili, pošto "su prethodno dobili ko eve, i potom po eli sa guranjem u jamu osoba koje su do njih dovo ene. On li no daje gurao narod u jamu sa jednom motkom koju je imao u rukama. Me u ba enima u jamu daje bilo sasvim male djece, pa ak i odoj adi, koja su oduzimana od majki iz njihovog naru ja i potom bacana u zrak iznad ždrijela jame u koju su ta djeca padala. Za opt. Arar Mirka, opt. Ostoji je rekao daje Arar bacio jedno dijete u zrak iznad jame i da se sje a da mu je nakon ovog bacanja djeteta Arar rekao da mu je to dijete pomokrilo ruku. U pogledu opt. Prusac Joza, opt. Ostoji je dosljedno ustvrdio i u postupku islje enja i na glavnom pretresu da gaje u bacanju djece i žena u iamu zamjenjivao opt. Prusac Jozo. U ovoj svojoj tvrdnji za Prusca, na suo enju s njim, ispri ao je jedan detalj, a naime, daje Prusac, kada je bacio jednog dje aka od 4 do 5 godina, rekao: »Vidi ga što se evrtnu« i pri tome mu opsova oca.

Ovaj optuženi na glavnom pretresu za opt. Vasilj Martina, Vasilj Mata i So e Ivana je rekao da ih je vidio da dovode djecu i žene do jame i da su bacali kamenje iza žrtava u jamu, a za opt. Vasilj Jakova je rekao da se nešto ne sje a daje i on bacao narod u jamu. Njega, tj. Vasilj Jakova daje vidio da je dogonio narod do jame. Za Jerkovi Jozu je rekao da gaje vidio da dogoni žrtve do jame, a za opt. Turudi Boža da gaje vidio najami, ali da se ne sje a daje Turudi rekao jednoj djevoj ici da pri e bliže jami i da je, poslije ovih Turudi evih rije i, ta djevoj ica sama sko ila u jamu.

Za dio svog iskaza na glavnom pretresu u kome je, pored ostalog, naveo daje Vasilj Martin dovodio djecu i žene najamu i daje za žrtvama bacao kamenje u jamu, a na upozorenje da o ovim okolnostima u pogledu Vasilj Martina u islje enju nije ništa rekao, otp. Ostoji je izjavio da se svega ovoga što se odnosi na Vasilja Martina naknadno sjetio, tvrde i daje opt. Vasilj Martin u inio sve to što je za njega rekao na glavnom pretresu.

Opt. Vasilj Jakov zv. »Mr i « je, tako e, jedan od optuženih koji je priznao daje, kao opt. Arar Mirko i Ostoji Jozo, gurao narod u jamu, a daje opt. Ivankovi Mata vidio da dovodi djecu i žene do jame. On (optuženi Vasilj) daje, po nare enju Ivana Jovanovi a zv. »Crnog«, otišao najamu prije nego je iko od djece i žena do jame bio doveden i u istu poguran. Dolaskom do jame da se usprotivio da u estvuje u guranju žrtava u jamu, ali da gaje na to guranje natjerao opt. Ivankovi Mate, koji mu je opsova o Boga i rekao da mora bacati u jamu. Osvim Ivankovi a da gaje na gu-

ranje u jamu djece i žena natjerao i Jovanovi Ivan zv. »Crni«. Samo guranje u jamu daje izvršio pomoću jedne motke, kao što su to činili i opt. Arar i Ostoji . U dovođenju djece i žena do same jame da su učestvovali i drugi koje je on zaboravio i izgubio iz vida zbog toga što se još od 1924. godine nalazio na izdržavanju kazne robije od 20 godina zbog krivog djela ubistva, sa kojeg izdržavanja je otpušten tek 1940. godine. Priznaju i daje na navedeni način gurao djecu i žene u jamu, opt. Vasilj je naveo još i to da su i drugi pored njega i navedenih potiskivali narod u ždrijelo jame i to, kako onih koji su taj narod dovodili do jame tako i onih koji su se oko jame nalazili, istinu i pri tome da nekolicina njih nije mogla da pogura sav onaj dovedeni narod u jamu bez učesnika i drugih u tom guranju. Za optuženog Vasilja Martina i Matu, opt. Vasilj Jakov je u ispitivanju najprije rekao da mu se čini da su jedno vrijeme bili na jami i bacali narod u jamu; zatim je, takođe u ispitivanju, za njih dvojicu rekao da ih je vidio da su gurali djecu i žene u jamu i na glavnom pretresu ostao kod ovog drugog navoda iz ispitivanja. Za opt. Vasilj Jozu (»Luki - Jozi a«), opt. Vasilj Jakov je ostao dosljedan kod svog iskaza daje ovaj optuženi, kao opt. Ivankovi Mate, dovodio žrtve do jame, i ustvrdio je nadalje daje likvidacijom djece i žena na jami »Golubinki« rukovodio opt. Jovanovi Ivan »Crni«.

Dosljedno tom svom iskazu datom u postupku ispitivanja, opt. Turudi Božo je na glavnom pretresu iskazao isto kao i u ispitivanju, tj. priznao je daje pogurao izvjestan broj djece i žena u jamu. Za Jovanovi Ivana »Crnog«, Arar Mirka i Jerkovi Filipa je rekao daje siguran i da tvrdi da su i oni gurali djecu i žene u jamu, a za Ivankovi Matu, Ostoji Jozu i Prusac Jozu je rekao da ih je vidio na jami, kao i to da su tada imali toljage ili kopljeve u rukama. Pored priznanja daje gurao u jamu, opt. Turudi je za sebe rekao još i to daje u nekoliko navrata išao od jame do mjesta gdje su bile žrtve i dovodio grupe žena i djece do same jame, kao i da su te grupe preuzimali od njega oni koji su se nalazili na jami, nakon čega su dovedene pobacali u jamu. Opt. Ostoji Jozo daje bio jedan od onih koji je prihvatao dovedene u blizini jame. Zbog toga što je odlazio sa jame radi dovođenja (novih) grupa i ponovo se vraćao na jamu, da nije mogao ni vidjeti koje sve, osim onih koje je naveo, gurao žrtve u jamu, ali da je vidio one koje je naveo oko jame da su imali kopljeve ili neke motke u rukama. Među njima da su bili i Ostoji Jozo i Prusac Jozo, koji su dovedene žrtve kod jame prihvatili, istinu i u svemu ovom da su svi oni koji su se nalazili na jami prihvatili dovedene žrtve, kao i oni koji su imali u rukama kopljeve ili motke, a bili su kod jame i gurali te žrtve u jamu.

U pogledu radnji za koje je optužen u tački 2) dispozitiva optužnice, opt. Šego Andrija je na glavnom pretresu priznao, daje u društvu sa nekim ustašama, odveo sa mjesta na kome se nalazilo jedno drvo koje narod zove »Smrdljika« (udaljeno od jame 300 metara), jednu grupu od 3 žene i troje djece i daje sa tom grupom žena i djece došao do mjesta udaljenog od jame oko 10 koraka Dolaskom na to mjesto da su one ustaše koje su bile zajedno sa njim u pratnji navedenog broja djece i žena, odvele ovu grupu do ruba jame, kao i daje vidio kako je opt. Vasilj Jakov tri žene i troje djece dodao drugim ustašama, koje su se kod jame nalazile i koje su ovu djecu i žene pobacale u jamu. Pored ovog, opt. Šego je rekao da je sa onog mjesta udaljenog od jame oko 10 koraka, prilikom dovođenja djece i žena, vidio kod jame optuženog Arar Mirka, Jerkovi Jozu, Ostoji Jozu i Turudi Boža, ali da nije vidio da neki od njih

gura djecu i žene u jamu. Nakon ovog i jedinog odvojenja grupe žena i djece do u blizinu jame, da se sam vratio do one »Smrdljike«, odakle je sa Benom Nikolom i Ivankovi Matom otišao kući i Ostoji Luke, koja je od »Smrdljike« udaljena oko 500 metara, i da se kod Lukine kuće, sa Benom i opt. Ivankovičem, zadržao oko dva i po sata, u tom vremenu im je Lukina žena Božica skuhala puru, koju su pojeli njih trojica, tj. opt. Šego, Beno i Ivankovi. Poslije ovoga da su sva trojica zajedno pošli svojim kućama. Ali, da su ih kod »Smrdljike« zaustavile neke ustaše i primorale da odu do jame, što su i učinili. Dolaskom najamnika daje na istoj Buljan Andrija zaprijetio njima prisutnima da o dogovoru na samoj jami ne smije niko ništa i nikome da priča. U svoju odbranu je istakao daje na stanicu Šurmanci došao po pozivu Sobe Ivana i Pavlovi Joze, koji su mu po noći došli kući i saopštili mu da mora doći na stanicu u Šurmance. Nadalje je u odbranu naveo daje kod »Smrdljike« zatražio od Dragievići Nikole da mu odobri da uzme dvoje od one djece iz Prebilovaca koja su se tada nalazila kod »Smrdljike« i daje Dragieviću tada rekao daje on (optuženi Šego) bez djece. Ustvrdio je da nije imao nikakvog oružja dok je bio u pratnji naroda iz Prebilovaca, od stanice Šurmanci pa nadalje.

U postupku ispitivanja, međutim, opt. Šego Andrija je naveo daje vidio opt. Arar Mirka, Vasilj Jakova i Prusac Jozu da bacaju djecu i žene u jamu i daje, sa Ivankovi Matom, odveo grupu od tri žene i troje djece, koja je ujedno bila i posljednja grupa, i daje ovu grupu s njim doveo do mjesta udaljenog od jame 5 do 6 metara. Ove navode iz postupka ispitivanja, opt. Šego je na glavnom pretresu porekao i za iste, kada su mu predloženi, izjavio da ne zna daje govorio u ispitivanju to što mu je predloženo, tj. da ne zna daje rekao i daje vidio Arar Mirka, Vasilj Jakova i Prusac Jozu da bacaju djecu i žene u jamu, ustvrdivši pri tome na samom glavnom pretresu da nije rekao u ispitivanju daje sa Ivankovi Matom poveo prema jami troje djece i tri žene.

I optuženi Turudi Božo je u postupku ispitivanja rekao da su gurali djecu i žene u jamu i opt. Ivankovi Mato, Ostoji Jozo i Prusac Jozo, kao i Vasilj Jakov. Kad mu je to predloženo na glavnom pretresu, obzirom daje za prvu trojicu na glavnom pretresu rekao to što je napred navedeno, a za optuženog Vasilja Jakova da ga uopšte tada nije poznao, opt. Turudi je ovo objasnio time daje on priznao za sebe daje bacao narod u jamu i, kada je tako u pogledu njegovog priznanja, da nema razloga da nekoga krije da li je nešto učinio ili nije.

Na glavnom pretresu opt. Prusac Jozo je priznao daje učestvovao u sprovođenju naroda iz Prebilovaca do jame »Golubinke«, zatim daje, po naređenju Jovanovi Ivana i Buljan Andrije, obavijestio mještane okolnih kuća da se sklone u svoje kuće dok prođe kolona djece i žena, kao i to daje od mjesta gdje se nalazilo stablo »Smrdljike« odveo grupu od 10 do 20 djece i žena u blizinu jame, zapravo do početka usjeka koji vodi prema jami. Dolaskom sa tom grupom žena i djece do usjeka jame daje tu djecu i žene predao opt. Ostoji Jozi i Turudi Božu i da se ne sjeća više nikoga od onih kojima je dovedenu grupu predao. Tako je da se ne sjeća s kim je još vodio djecu i žene od »Smrdljike« do usjeka jame. Poslije predaje te grupe dovedenih žena i djece, opt. Ostoji Jozu i Turudi Božu, da se odmah vratio kod »Smrdljike« i tu po dolasku stajao oko 10 minuta, kada mu je Jovanovi Ivan naredio da ode do mjesta zv. »Vranac« na kome su, bez ikakve pratnje i nadzora, ostale dvije žene od

naroda iz Prebilovaca. Izvršavaju i ovo naređenje daje pošao prema »Vrancu« i n; tom putu susrio dvije žene i vidio da same polako idu prema mjestu kod »Smrdljike«, gdje se nalazio ostali narod iz Prebilovaca. Vide i ovo daje produžio svojoj kući, ne obazirući se na ove dvije žene. Naveo je, nadalje, daje u onoj grupi djece i žem koju je od »Smrdljike« sproveo do usjeka jame, bilo i djece koje su majke nosile. U pogledu učešća ostalih optuženih u svemu ovome, opt. Prusac je na glavnom pretresu rekao samo to daje kod »Smrdljike« od optuženih vidio da stoje sa narodom iz Prebilovaca: Jovanovi Ivan »Crni«, Arar-Ankovi Mirko, Ivankovi Mato, Jerkovi Jozo, Ostoji Jozo, Vasilj Jakov i Jerkovi Filip, dok ostale optužene na tom mjestu nije vidio. Vasilj Martina, Vasilj Mata i Vasilj Jozu da tada nije ni poznavao.

Međutim, ovaj optuženi je u postupku isljeneja priznao daje - kao i Jovanovi Ivan »Crni«, Arar-Ankovi Mirko, Ivankovi Mate, Šego Andrija, Jerkovi Jozo. Ostoji Jozo, Vasilj Jakov, Jerkovi Filip i Turudi Božo - gurao djecu i žene u jamu. isti u i pri tome da su se na jami nalazili i gurali narod u istu Arar Mirko, Ivankovi Mate, Vasilj Jakov i Jerkovi Filip, koji su ujedno bili i najbliži jami i gurali dovedenu djecu i žene u ždrijelo jame, dok su ostali koje je naveo samo poneku žrtvu gurali u jamu, kao i daje on (optuženi) ovo guranje izvršio u nekoliko navrata. Kada mu je ovaj iskaz iz isljeneja preden na glavnom pretresu, opt. Prusac je za taj predoeni iskaz rekao daje sve to kazao prilikom njegovog saslušanja u isljenuju, ostaju i i pored toga kod svoje tvrdnje istaknute na glavnom pretresu - da nikoga od žena i djece nije bacio u jamu i da nije vidio da su to činili ostali koje je u isljenuju naveo da su to radili. Optuženi Prusac je na upit zašto je to govorio u postupku isljeneja, na glavnom pretresu odgovorio daje to učinio zato što je bio lud i zato što ranijenije nikada bio na sudu.

Opt. Vasilj Martin je priznao na glavnom pretresu, kao i u isljenuju, daje učestvovao u odvojenju jedne grupe od 15 djece i žena od mjesta zv. »Vranac« do u blizinu jame. Na glavnom pretresu je rekao i ustvrdio daje sa tom grupom djece i žena, koja je ujedno bila i posljednja grupa, došao na mjesto udaljeno od jame oko 20 metara i da je na tom mjestu stao, te sa istog vidio da u jamu bacaju djecu i žene optuženi Jerkovi Jozo, Vasilj Jakov i Jerkovi Filip i još neki koji sada nijesu živi. U to isto vrijeme daje vidio oko jame oko 20 onih koji su gurali narod u jamu, ali da ih nije vidio da to istovremeno čine. Koliko se sjećao u pratnji ove posljednje grupe žena i djece od »Vranca« prema jami daje učestvovao i Soe Ivan. Kod mjesta zv. »Vranac« daje video opt. Šego Andriju da organizuje i nadzirava odvojenje grupa prema jami i da ujedno pazi da neko od žena i djece ne pobjegne sa tog mjesta. Za opt. Ivankovi Matu je naveo da se ne sjećao daje ovaj s njim učestvovao u sprovođenju posljednje grupe žrtava od »Vranca« do u blizinu jame. Za Šego Andriju naveo je i to da ga je vidio kod same jame kako obliježe oko iste i da to čini u cilju da neko od dovedenih ne pobjegne sa jame, ali da optuženog Šegu nije vidio ovom prilikom daje pomagao u guranju naroda u jamu. Opt. Vasilj Martin je iskazao na glavnom pretresu i to daje nešto dalje od jame vidio optuženog Vasilj Matu kako kupi kamenje. U svoju odbranu optuženi Vasilj Martin je istakao daje od Vasilja Mate sina Božinog i Vasilja Ante sina Jakovljevog jedne noć i bio prinuđen da sa njima ode na željeznu stanicu i da ga je tom prilikom Vasilj Mate udario puškom, jer se njemu i Anti opirao u vezi njihovog poziva. Za svoje učestvoe u odvojenju djece i žena od stanice Šurmanci do jame

»Golubinke«, a posebno za u estvovanje u dovo enju posljednje grupe od oko 15 djece i žena do mjesta udaljenog od jame 20 metara, naveo je daje na sve to natjeran i da se može uzeti daje, zapravo, i on sam bio kao i ona djeca i žene sproveden do u blizinu jame. Kategoriki je ustvrdio da nikoga od ove djece i žena iz Prebilovaca, koji su pobacani u jamu »Golubinku«, on nije bacio.

Opt. Vasilj Martin je, me utim, u islje enju za optuženog Šego Andriju rekao da gaje vidio da hoda oko jame i da pomaže u guranju djece i žena do samog ruba jame, te daje ujedno nagonio i druge da u estvuju u ovom guranju. Kada mu je ovo predo eno na glavnom pretresu, optuženi je za ovaj svoj navod rekao daje on, istina, ovo govorio u islje enju za optuženog Šego Andriju, ali da ovaj navod iz islje enja nije ta an, nego je ta no ono što je za Šega rekao na glavnom pretresu.

Na glavnom pretresu i u postupku islje enja Vasilj Mate je priznao daje bio na samoj jami, sa zadatkom da pa?i da ko od djece i žena ne skrene sa jame i daje u toku njegovog boravka kod jame samo jedna žena pošla prema njemu, a ne prema jami, i daje on tu ženu vratio i uputio prema Vasilju Jakovu, koji se nalazio kod ruba jame i koji je zatim ovu ženu bacio u jamu. Opt. Vasilj Mato je priznao na glavnom pretresu daje za pobacanim narodom u jamu bacio u istu dva ove a kamena. Za opt. Jovanovi Ivana je rekao da gaje, koliko se sje a, vidio daje u dva navrata došao do jame i daje prilikom ovih svojih dolazaka nešto govorio onima koji su se nalazili oko jame, te daje taj njegov govor, koji istina nije uo, shvatio tako da Jovanovni Ivan požuruje one oko jame da brže rade, tj. da brže guraju djecu i žene u jamu. Pored ovog, optuženi je rekao daje vidio Jovanovi Ivana i opt. So e Ivana da pred sobom guraju žrtve od po etka prirodnog usjeka koji vodi ka jami, a koji usjek je, po njegovom mišljenju, dug oko 6 metara. Dolaskom sa žrtvama do po etka usjeka za jamu da su žrtve preuzimane i odvo ene na rub jame sa koga su bacane u jamu. Opt. Vasilj Martina i Vasilj Jozu daje prvi put vidio na mjestu zv. »Mekote« i to kada su pošli prema jami, a kasnije i u toku likvidacije naroda iz Prebilovaca da ovu dvojicu optuženih kod jame nije vidio. Kada je likvidacija završena daje optuženog Vasilj Jozu zv. »Luki - Jozi « vidio na mjestu zv. »Gaj«, daje on (optuženi) zajedno sa opt. So e Ivanom i Vasilj Jozom otišao ku i So e Mata, brata opt. So e Ivana, prije nego je po elo bacanje djece i žena u jamu; opt. Vasilj Mate je u svoju odbranu naveo daje pred po etak likvidacije raspore en na stražu na mjestu udaljenom od jame 100 do 150 metara, a kasnije, u toku bacanja žrtava u jamu, daje odre en da u tome bacanju zamijeni opt. Vasilj Jakova. Me utim, daje Vasilj Jakov izjavio da se on nije umorio i daje, nakon ove njegove izjave, neki Pavlovi , ije ime ne zna, odredio njega (optuženog) da stoji blizu opt. Vasilj Jakova i pazi da mu neka od žrtava ne bi pobjegla. Postupaju i po ovome nare enju Pavlovi a, daje on (optuženi) stajao u blizini Jakova Vasilja najduže oko 5 metara i daje u ovom vremenu naišla ona žena, koja je bila skrenula sa pravca koji vodi prema jami, i daje je ovu žrtvu vratio i uputio Vasilj Jakovu koji je tu žrtvu bacio u jamu. Poslije ovoga daje kupio kamenje oko jame i od saku pljenog kamenja bacio u jamu dva ove a kamena.

U islje enju opt. Vasilj Mate je rekao da su opt. Jovanovi Ivan i So e Ivan gurali narod u jamu, dok je na glavnom pretresu za ovu dvojicu naveo da su pred sobom gurali žrtve do po etka usjeka jame, odnosno do onih koji su se nalazili oko jame i koji su te žrtve prihvatili te ih sa ruba jame gurali u istu.

U svom iskazu i u odbrani na glavnom pretresu opt. So e Ivan je priznao da je sa mjesta zv. »Vranac« odveo nekoliko grupa djece i žena do na oko 30 do 40 metara blizu jame. U svakoj grupi daje bilo od 20 do 50 žena i djece. Dolaskom na mjesto udaljeno od jame 30 do 40 metara daje sa toga mjesta vidio da se oko jame nalaze optuženi Jovanovi Ivan, Arar Mirko, Šego Andrija, Jerkovi Jozo, Vasilj Jakov, Jerkovi Filip i Ivankovi Mate, dok je za opt. Prusac Jozu rekao daje i on možda tamo bio, ali da u ovo nije siguran. Za Vasilj Mata i Vasilj Jozu zv. »Luki -Jozi « je rekao da ih je vidio na mjestu udaljenom od jame 30 do 40 metara, kao i daje u estvovao u odvo enju posljednje grupe od mjesta zv. »Vranac« prema jami, ali da ne zna koje još bio u pratnji ove posljednje grupe i da ne zna na kojoj je udaljenosti od jame stao sa tom posljednjom grupom i šta je radio poslije odvo enja te posljednje grupe. Naveo je daje u pratnji pojedinih grupa bilo oko 4 do 5 pratilaca. Kada je pobacana i posljednja grupa žrtava u jamu, daje, koliko mu se ini, Jovanovi Ivan njima u esnicima ove likvidacije na samoj jami govorio da o svemu ovome što je bilo sa narodom iz Prebilovaca šute i nikome ništa ne govore. Nakon izvršenja likvidacije da je sam pošao ku i i da se je na putu ku i sastao sa opt. Vasilj Martinom i Vasilj Jozom na mjestu za koje ne zna koliko je udaljeno od jame, i daje sa ovom dvojicom došao svojoj ku i i ku i svoga brata So e Mata, sa kojim živi zajedno u istoj ku i. U svoju odbranu optuženi So e Ivan je istakao da gaje Jovanovi Ivan zv. »Crni« odredio i* stavio mu u zadatak da odvodi grupe žena, djece i djevojaka od mjesta zv. »Vranac« do jame, a u pogledu ovog svog u eš a u svemu ovome rekao je daje nato bio silom natjeran. Optuženi So e Ivan je sebi u odbranu naveo da ne zna daje bilo koga obavijestio ili po nekoga išao da do e na željezni ku stanicu Šurmance, ili uopšte da se priklju i akciji odvo enja i likvidaciji naroda iz Prebilovaca. Ustvrdio je da u svojoj ovoj akciji nije u inio ništa drugo osim onoga što je na glavnom pretresu rekao, navode i daje dovodio žrtve do u blizinu jame, ali da ne zna daje ikoga od tih žrtava u jamu bacio.

U postupku islje enja je, me utim opt. So e Ivan naveo da su svi koje je vidio oko jame, tj. Jovanovi Ivan, Arar Mirko, Ivankovi Mate, Šego Andrija, Jerkovi Jozo, Vasilj Jakov, Ostoji Jozo, Jerkovi Filip, Turudi Božo, Prusac Jozo, Vasilj Martin i Vasilj Mate gurali narod u jamu. Ovo je rekao kod istražnog odsjeka, dok je kod istražnog sudije rekao da je vidio da guraju djecu i žene u jamu Arar Mirko, Ivankovi Mate, Šego Andrija, Jerkovi Jozo, Jerkovi Filip, Prusac Jozo, Vasilj Mate i Vasilj Jozo zv. »Luki -Jozi «, a kod jame da je vidio Vasilj Martina zv. »Kabli «. I kod istražnog odsjeka i sudije istražitelja je priznao daje u estvovao u guranju u jamu posljednje grupe djece i žena, koju je i doveo do jame.

Kao i u postupku islje enja, opt. Vasilj Jozo zv. »Luki -Jozi « je i na glavnom pretresu kategori no ustvrdio da uopšte nije u estvovao ni u sprovođenju ni u likvidaciji djece i žena iz Prebilovaca na jami »Golubinki«. U ovoj svojoj tvrdnji opt. Vasilj Jakov je dosljedno iskazao da je jedne ve eri u ljeto 1941. god., dok je on ležao u svojoj ku i i spremao se za spavanje, došao u njegovu ku u Vasilj Mate zv. »Pekuši « i pitao za njega (optuženog). Kada mu je žena kazala da on (optuženi) nije kod ku e, da joj je rekao da ga na e i kaže mu da do e ku i Vasilja Jure zv. »Pindi «. Poslije ovoga, pred zorom iste no i daje pokucao na njegova vrata Vasilj Ante zv. »Stipi «, tadašnji glavar sela, i razgovarao sa njegovom (optuženikovom) ženom i daje istoj re-

kao da on (optuženi) mora doći na željezničku stanicu Šurmanci. Po odlasku Vasilj Ante zv. »Stipi« da se on (optuženi) odlučio da pođe na navedenu željezničku stanicu, na koju se uputio kroz selo Bijakoviće i na tom putu došao do mjesta »Mekote«, gdje je zatekao Vasilj Matu Šimunovog. U razgovoru s njim daje Vasilj Mate rekao daje pjemenu neki kurir javio da ne treba ići na željezničku stanicu nego treba doći u selo Šurmance. Ovdje, na »Mekotama«, da se rastao sa Vasilj Matom i pošao u pravcu jedne grupe ljudi, koju je u daljini vidio; dolaskom do tih ljudi daje tamo zatekao opt. Jerkovi Jozu, Jerkovi Filipa i Vasilj Jakova zv. »Mrki«, koji su sjedili u blizini jedne jame, koju je on (optuženi) prvi put tada vidio. Sjedeći tako sam na udaljenosti od imenovanih oko 40 metara, daje vidio iz pravca Pruskevskih kuća da dolazi jedna grupa seljana u kojoj nije nikoga poznao osim Prusca Nikolu, koji je umro. Kratko vrijeme iza ovoga daje čuo povik: »Eto ih idu«, nakon čega je pobjegao sa mjesta na kojem se nalazio u blizini jame i odavde otišao pravo kući opt. Soše Ivana i brata mu Mate, gdje se zadržao sve do oko 13,30 sati, pomažući i ukonanim Soše Mata u dizanju nanizanih nizova duhana, ne izlazeći i ne udaljavajući se od kuće za sve vrijeme od dolaska u istu do oko 13.30 sati. Sa jame je pobjegao oko 7.30 sati. negdje oko 13.30 sati da su u kuću u Soše Mata i brata mu opt. Ivana, došli opt. Soše Ivan i Vasilj Mate sin Šimuna. Ubrzo iza ovog njihovog dolaska daje sa Vasilj Matom Šimunovim pošao svojoj kući i da mu je putem prišao Vasilj Mate da mu se zgodilo kada je vidio šta radi Vasilj Jakov, zatim da su i njega, tj. opt. Vasilja Matu natjerali da zamijeni Vasilj Jakova, ali daje on Vasilj Jakovu obećao 500 kuna (da i dalje ostane), na što je Jakov pristao i rekao da će on i dalje ostati najami i da se nije umorio u svom poslu. Istom prilikom da mu je Vasilj Mate, takođe, rekao da ga ne čudi što je radio Vasilj Jakov, nego da ga čudi šta su radili Jerkovi Jozo i Jerkovi Filip, i pri tome naveo da je ovu trojicu vidio da bacaju djecu i žene u jamu.

Pored navedenog, opt. Vasilj Jozo je u svoju odbranu naveo i to daje još na mjestu zv. »Mekote« saznao od opt. Vasilj Mate da se na željezničkoj stanici u Šurmancima nalazi narod koji će odatle biti sproveden u logor itluk, i da mu je bilo poznato da u itluku tada nije postojao nikakav logor. Rekao je i to daje znao da od jame ne postoji nikakav put za itluk i da ne može da objasni kako je uopšte došao na jamu, zatim zastoje kod jame sjedio iako je kod iste iz straha došao i da ne zna odakle mu tolika hrabrost da sa jame pobjegne i pored razloga koji su ga rukovodili da ode do jame.

Na navode optužnice i iskazi optuženih u vezi tačke 2) optužnice, odnosno ove presude, sud je proveo dokaze preslušanjem brojnih svjedoka, čitanjem velikog broja zapisnika o saslušanju svjedoka, uvidom u foto-dokumentaciju i skicu terena od željezničke stanice Šurmanci do jame »Golubinke«, te činjenicom zapisnika o rekonstrukciji događaja i uviđaja na licu mjesta. Tako je preslušani svjedok Tikveša Avdo, u vezi radnji iz tačke 2) optužnice, odnosno ove presude, iskazao da je jednog dana u ljeto 1941. godine vidio na željezničkoj stanici u Šurmancima 5 teretnih vagona i u njima žene i djecu, a sutradan ujutro rano, kada se je sa posla iz apljine vraćao kući i došao u željezničku stanicu Šurmanci, daje vidio da uzbrdo iznad pomenute stranice ide jedna velika grupa naroda prema selu Šurmancima. Tada daje saznao daje ta velika grupa naroda prethodne noći vozom dovedena iz apljine i da je taj narod iz Prebilovaca. Kasnije da se pričalo daje sav ovaj narod od oko 520 oso-

ba pobacan u jamu »Golubinku« po optuženom Jovanovi Ivanu i njegovim ustašama. O događaju odvojenja naroda iz Prebilovaca do jame »Golubinke« i o tome da je taj narod bacan u tu jamu kazao je i preslušani svjedok Gaštanin Salko, koji je rekao da mu je tadašnji žandarm Stojić Stipe prišao da je vidio da žene i djecu vode i bacaju ih u jamu, odnosno da seje zadesio na željezničkoj stanici u Šurmancima i vidio kada je ovaj narod doveden u vagonima na ovu stanicu. Preslušani svjedok Jovanovi Jozo je u svom iskazu naveo da su jednog dana rano izjutra u julu 1941. godine došli njegovoj kući i jedan uniformisani ustaša, sa Falak Nikolom i još jednim njemu nepoznatim civilom i naredili mu, kao i ostalima, da se skloni u kuću, jer da će avioni preko dana bacati zagušljive gasove. Po ovom njihovom naređenju daje i postupljeno, tako da su se mještani okolnih kuća kao i članovi njihovih porodica, sklonili u kuće. Očekuju dolazak aviona daje on (svjedok) iz radoznalosti posmatrao okolicu i tako video jednu kolonu naroda sa pratiocima na mjestu zv. »Vranac«, daje ta kolona na tome mjestu bila zaustavljena. Nakon ovoga daje iz kolone izdvojena jedna grupa naroda od 40 do 50 osoba i odvedena prema Ararovim kućama u pravcu jame, ali da nije mogao vidjeti kako je izvršena likvidacija ove, a ni ostalih grupa. Jedino daje čuo jauke. Vide i ovo i boje i se daje, sa komšijom Jovanovi Radom, pobjegao iz svoje kuće u brdo, gdje se sklonio i posmatrao intenzivan tok likvidacije ovog naroda, odnosno bacanje tog naroda u jamu, slušaju i njihove jauke. Sjutradan, ali kasnije da se prišlo da su u likvidaciji ovog naroda iz Prebilovaca učestvovali, pored ostalih, optuženi: Arar Mirko, Jovanovi Ivan, Prusac Jozo i Turudi Božo.

O tome daje izjavljeno dovedeno na željezničku stanicu Šurmance 6 punih »G« vagona žena i djece i daje te vagone ostavio na željezničkoj stanici u Šurmancima, iskazao je na glavnom pretresu svjedok Čigić Mato. I preslušani svjedok Vidović Barbara, takođe, je iskazala o izvršenju zločina na jami »Golubinki« i o tome daje u tu jamu poguran narod iz Prebilovaca. Daje pobacan narod iz Prebilovaca u tu jamu rekao je i svjedok Tikveša Ibro, koji je takođe preslušan na glavnom pretresu. U istom smislu kao i navedeni svjedoci, a naime o tome da su pobacana djeca i žene iz Prebilovaca u jamu »Golubinku« ili - kako je još narod zove - Ararovu jamu, navela je u svom iskazu i svjedokinja Vlahorić Raspudić Mara. Svjedok Zubac Danilo je kazao da mu je njegova majka prišla, kada je došao kod nje u kuću i u posjetu, da su pobacani žene, djeca, djevojke i starice u pomenutu jamu. O istom ovom događaju odvojenja i bacanja u jamu, govorio je na glavnom pretresu i svjedok Falah Drago i svjedoci Prusac Stjepan, Jovanovi Grga, Arar-Ankovi Mijo, Vasilj Stjepan, Vidović Danica, Soćić Mate, te brojni svjedoci kojima su zapisnici saslušanja protivitana.

Iz podataka koje su dali svjedoci o toku događaja, tj. odvojenja naroda iz Prebilovaca na željezničku stanicu Šurmanci i njegovog odvojenja sa ove stanice do navedene jame, kao i podataka u zapisniku o rekonstrukciji toga događaja, te skice i foto-dokumentacije terena od pomenute stanice do jame, proizlazi da je jedne noći 1. augusta 1941. godine dotjerano izjavljeno 6 punih »G« vagona djece, žena, djevojaka i starica iz Prebilovaca na željezničku stanicu Šurmanci. Sjutradan po ovom dotjerivanju, daje ovaj narod izveden iz vagona na samoj željezničkoj stanici u Šurmancima i odveden, u pratnji nekih ustaša, i optuženih, a pod rukovodstvom Jovanovi Ivana zv. »Crnog« i Buljana Andrije, do jame »Golubinke« i tamo svi likvidirani do poljednog djeteta bacanjem u jamu. Na putu od stanice Šurmanci prema jami u

sprovedeno su u estvovali mnogi koji sada nijesu živi i ve ina optuženih. Dolaskom na mjesto zv. »Vranac« taj narod je zaustavljen i na tom mjestu je od dovedenih oduzet novac. Od ovog mjestav zv. »Vranac« do jame »Golubinke« ima oko 1 kilometar. Sa »Vranca« su odvo ene grupe od po 20 do 30 osoba do mjesta udaljenog od jame oko 50 metara, gdje su žrtve zaustavljene i odatle vo ene u manjim grupama na samu jamu, na kojoj su likvidirane guranjem u istu. Predio u kome sejama nalazi krševit je i teško prohodan, a sama jama nalazi se u podnožju brda. Samo sa jedne strane nalazi se jedan prirodan prosjek, kao kakav seoski puteljak, širok od 0,5 do 1 metar, koji vodi prema jami. Ždrijelo, odnosno otvor jame, je nepravilnog kružnog oblika, promjera oko 4 metra. Desno od navedenog prosjeka uz sam rub jame nalazi se velika stijena, tako da nije mogu e sa ovog prosjeka skrenuti natu (tj. desnu) stranu, dok se sa lijeve strane prosjeka, uz sam rub jame, nalazi jedan dosta ravan kamen (sa nivoom ispod ovog prosjeka) dužine oko jedan i po, a širine 0,5 metara. Kroz navedeni prosjek žrtve su dovo ene na sam rub jame i odatle gurane u otvor jame. Ispod ovog kamena (u dubini oko 1 i po metar) nalazi se jedna neravna plo a, zapravo kamen pravouglastog oblika, koji leži strmo prema ždrijelu - otvoru jame. Nadalje, po podacima u zapisniku o rekonstrukciji doga aja i uvi aju na licu mjesta, utvr eno je da je jama vrlo duboka, jer je pokusnim bacanjem ustanovljeno daje kamen ba en u jamu padao oko 22 do 25 sekundi do dna jame.

Cijene i sve navedene dokaze, a naro ito iskaze svjedoka kako onih kojisuna glavnom pretresu saslušani tako i navode svjedoka ija su zapisni ka saslušanja protitana na glavnom pretresu, sud je našao da se na te dokaze u dijelu koji se odnosi na likvidiranje naroda iz Prebilovaca na jami »Golubinka« može osloniti, kao i na iskaz, odnosno navode svjedoka Bulut Danila i podatke u spisku lica sela Prebilovaca koji su nastradali u toku drugog svjetskog rata i u kojem su navedeni svi oni koji su ba eni u jamu »Golubinku«. Iz svih tih iskaza, te podataka u pomenutom spisku, kao i ostalih provedenih dokaza, proizlazi da su pobacani u jamu »Golubinka« djeca, žene, djevojke i starice iz sela Prebilovaca u vrijeme i u broju, te na na in opisan u ta . 2) dispozitiva ove presude, što je sud i poprimio, odnosno našao utvr enim.

Kod ovako utvr enog u ina samog djela likvidacije naroda iz Prebilovaca na jami »Golubinki«, sud je cijenio iskaz i odbranu svjedoka od optuženih u ta ki 2) optužnice, odnosno ove presude, te je u tom našao sljede e:

Da su nasuprot istaknutoj odbrani opt. Jovanovi Ivana zv. »Crnog« iskazali i ustvrdili optuženi Arar-Ankovi Mirko, Ivankovi Mate, Jerkovi Jozo, Ostoji Jozo, Vasilj Jakov, Turudi Božo, od kojih su svi osim Vasilj Jakova na samom glavnom pretresu kategori ki ustvrdili daje i optuženi Jovanovi Ivan, kao i oni, gurao žene i djecu u jamu.

U ovoj svojoj tvrdnji optuženi Arar-Ankovi Mirko, pored ovoga što je za Jovanovni Ivana rekao, naveo je i to daje Jovanovni Ivan odredio neke od njihdaprvi odu najamu, me u kojima i njega (optuženog Arara), zatim da ih je, nakon što su dobili neke motke koje su donešene od ku e Prusac Joze, optuženi Jovanovi Ivan rasporedio oko jame i naredio im da s motkama guraju žrtve u jamu, pa je po ovom njegovom nare enju i postupljeno, tako da su oni djecu i žene gurali u jamu motkama, a neki i rukama. Za samog Jovanovi Ivana optuženi Arar je rekao daje ne samo gurao narod u jamu nego je i nadzirao izvršenje ovog zlo ina i isticao se maltretira-

njem žrtava prije njihovog bacanja u jamu, udaraju ih i govore i: »Šta ih žalite i oni bi nas udarali.« O tome daje Ivan Jovanović zv. »Crni« zajedno sa Buljan Andrijom otvorio vagone na željezničkoj stanici u Šurmancima u kojima su se nalazila djeca i žene i daje taj narod, po njihovom naređenju, poveden prema jami »Golubinki«; zatim, daje Jovanović i Ivan zajedno sa Buljan Andrijom saopštio njima, sprovednicima te djece i žena, da će ta djeca i žene biti likvidirani bacanjem u jamu; da su Jovanović i Buljan podijelili kolonu toga naroda na grupe i odredili sprovednike tih grupa do jame, te daje po njima dvojici, tj. po Jovanović Ivanu i Buljan Andriji, određena grupa onih koji će prvi otići i na jamu i gurati dovedenu djecu i žene u jamu, (kao i) daje me u prvima koji su na jamu otišli bio Jovanović Ivan zv. »Crni« - iskazao je opt. Ivanković Mate, u tvrdnji da je Jovanović Ivan gurao žrtve u jamu.

Optuženi Jerković Jozo, koji je za sebe i u ispitivanju i na glavnom pretresu rekao, tj. priznao, daje u estvovao u sprovođenju žena i djece do jame »Golubinke« i u guranju te djece i žena u jamu, iskazao je na glavnom pretresu i kategorički ustvrdio daje optuženi Jovanović Ivan sa Buljanom Andrijom organizovao likvidaciju (naroda) iz Prebilovaca na jami »Golubinki«. Nadalje je opt. Jerković ustvrdio daje Jovanović Ivan i sam gurao djecu i žene u jamu i daje govorio da to treba raditi kao i on, u punoj tišini. Pored ovog, opt. Jerković Jozo je za opt. Jovanović Ivanu rekao da gaje vidio daje u više navrata odlazio od jame i da se na istu vraćao, kao i to daje od sprovedenog naroda oduzet novac na mjestu zv. »Vranac«, na kome je izvršena premetina toga naroda. Sve ovo daje učinjeno pod rukovodstvom i nadzorom Jovanović Ivanu, u njegovom društvu se nalazio i Buljan Andrija. Nakon otvaranja vagona i izvođenja iz istih djece i žena na samoj željezničkoj stanici u Šurmancima, opt. Jovanović Ivan je, po iskazu opt. Jerković Joze, tim ženama i djeci rekao da se ništa ne boje i da će biti sprovedeni ujedno mjesto gdje će biti obezbijeđeni sa hranom, spavanjem i ostalim, što su mu pohapšeni tada i povjerovali. Pored prednjeg, opt. Jerković je za opt. Jovanović Ivan rekao još i to daje opt. Jovanović Ivan, nakon bacanja posljednje žrtve u jamu, njima u esnicima u izvršenju ovog zločina održao kratak govor, na samoj jami, u kome je naročito naglasio da nijedan od njih (u esnikau zločinu) ni po koju cijenu ne smije nikom ništa prijaviti o onome što je na jami učinjeno sa djecom, ženama, djevojkama i staricama, o tome da su oni bačeni u jamu. U svom iskazu opt. Jerković Jozo je opisao način izvršenja zločina, navodeći daje bila određena jedna grupa u kojoj se i on (optuženi Jerković) nalazio, sa zadatkom da ta grupa gura narod u jamu, kojipogod drugima budu do jame dovedeni. Zatim, daje određena druga grupa ljudi, sa zadatkom da sprovodi žrtve od mjesta zv. »Vranac« do mjesta udaljenog od jame oko 40 metara, (treća grupa) sa ovoga mjesta do same jame, i četvrta grupa koja je uvajala narod, tj. djecu i žene iz Prebilovaca na mjestu zv. »Vranac«. Na samu jamu da su dovođene grupice od 4 do 6 (lica) - djece i žena, gdje su ih prihvatili oni koji su se nalazili oko jame, ili u neposrednoj blizini jame, te ih potom gurali u jamu.

I opt. Ostojić Jozo je jedan od onih koji je iskazao suprotno od odbrane opt. Jovanović Ivanu. Ovaj opt. je, naime, dosljedno ustvrdio daje opt. Jovanović Ivan gurao narod u jamu. Pored ove svoje tvrdnje, opt. Ostojić Jozo je za opt. Jovanović Ivanu naveo da gaje baš on natjerao da u estvuje u sprovođenju navedenog naroda do jame »Golubinke«, kao i da mu je Jovanović Ivan naredio da, sa Arar Mirkom i Vasilj Jakovom i još nekima, ode do jame, (kao i) da su se oni dolaskom na jamu rasporedi-

li i dobili ko e ve sa kojima su po eli da guraju žene i djecu u jamu kada su do njih dovedeni. U svom iskazu opt. Ostoji je naveo još i to da se prilikom guranja u jamu bio zamorio i daje zamolio Jovanovi Ivana da ga u ovome neko zamijeni, (kao) i daje Jovanovi Ivan ovoj njegovoj molbi udovoljio, pa je njega (tj. Ostoji a) u guranju u jamu djece i žena zamijenio opt. Prusac Jozo.

Opt. Turudi Božo je jedan od daljnjih optuženih koji je, tako e, kao i Arar Mirko, Ivankovi Mate, Jerkovi Jozo i Ostoji Jozo, ustvrdio daje opt. Jovanovi Ivan gurao djecu i žene u jamu. Ovaj isti optuženi je, pored ovoga, za Jovanovi Ivana rekao daje on skupljenim sprovednicima naroda iz Prebilovaca saopštio na željezni koj stanici da e oni sprovesti taj narod do jame »Golubinke« i da e taj isti narod na toj jami biti uništen. I ovaj optuženi (tj. Turudi Božo) je u svojoj odbrani istakao da je pod pritiskom Jovanovi Ivana u estvovao u odvo enju i bacanju naroda iz Prebilovaca u jamu »Golubinku«, kao i na to da u estvuje u drugim akcijama u kojima su, tako e, bacani živi ljudi u jamu. Osim ovoga, opt. Turudi je još naveo daje na putu od stanice Šurmanci do jame »Golubinke« sprovedeni narod zaustavljen na mjestu zv. »Vranac« i to po nare enju Jovanovi Ivana, Buljan Andrije i nekog Grepe, te daje na ovom mjestu od pohapšenih oduzet novac, u emu je u estvovao i Jovanovi Ivan. Optuženi Turudi je za sebe rekao daje nekoliko grupa djece i žena odveo do jame i daje izvjestan broj tih grupa bacio u jamu, a sve ovo je u inio po nare enju i pod pritiskom Jovanovi Ivana

Govore i o Jovanovi Ivanu i njegovom djelovanju za vrijeme likvidacije naroda iz Prebilovaca najami »Golubinki«, opt. Vasilj Jakov je za opt. Jovanovi Ivana rekao da gaje odredio, kao i Arar Mirkai druge, da prvi odu najamu i da guraju dovedenu djecu i žene u jamu, ustvrdivši pri tome i to daje u toku te likvidacije Jovanovi Ivan u više navrata išao od jame do »Vranca« i natrag i kontrolisao šta se radi.

Obzirom na ove i ovako kategori ne tvrdnje optuženog Arar-Ankovi Mirka Ivankovi Mate, Jerkovi Joze i Turudi Bože i na iskaz Vasilj Jakova, koji su svi priznali da su li no bacali djecu i žene iz Prebilovaca u jamu »Golubinku« i to isto naveli i za optuženog Jovanovi Ivana, sud nema razloga da ovim optuženim ne povjeruje i da se, u ovom dijelu njihove tvrdnje, na njihove iskaze ne osloni. Iz istih iskaza tih optuženih proizilazi i to daje opt. Jovanovi Ivan ne samo bacao žene i djecu u jamu nego je u ovoj cijeloj akciji, za sve vreme njenog izvršenja, bio u odnosu na ostale najaktivniji, jer je organizovao, rasporedio, nadziravao izvršenje ovog zlo ina, angažovao se (u tolikoj mjeri) da u svemu tome nije izvršena nijedna radnja a da on za nju nije znao, da se i ne govori o tome daje bio inicijator svega što je pripremljeno i u injeno za što uspješniju likvidaciju naroda, tj. djece, žena, djevojaka i starica, pohvatanih na par dana ranije u selu Prebilovcima. Imaju i sve navedeno u vidu, a naro ito injenicu da su baš oni optuženi koji su i sami priznali da su gurali djecu i žene to isto ustvrdili za optuženog Jovanovi Ivana, sud je našao daje neosnovana i ni im nepotkrijepljena odbrana opt. Jovanovi Ivana, a naime, njegova odbrana da on nije nikoga od naroda iz Prebilovaca bacio u jamu, nego je pod prijetnjom Buljan Andrije samo u estvovao u sprovo enju toga naroda od stanice Šurmanci do jame »Golubinke«. Kod navedenih iskaza optuženih, sud je stekao uvjerenje daje opt. Jovanovi Ivan ne samo gurao djecu i žene u jamu nego je izvršio i sve ostale radnje navedene u dispozitivu pod ta kom 2) ove presude, kako to proizilazi iz tvrdnje navedenih optu-

ženih. Sud je poprimio daje optuženi Jovanovi Ivan bacio, i to sjutra dan po likvidaciji naroda iz Prebilovaca, u jamu dvije bombe, iako su neki od opt. u svojim iskazima naveli da su ba ene bombe u jamu neposredno poslije likvidacije djece i žena na toj jami. Sud nema razloga da ne poprimi navod opt. Jovanovi Ivana da je on sjutra dan ujutru bacio dvije bombe u jamu kod injenice o kojoj su govorili i ostali optuženi da su bombe zaista ba ene u jamu. Za krivnju opt. Jovanovi a nebitno je, uostalom, da li je on te bombe bacio neposredno po izvršenju likvidacije djece i žena najami »Golubinki« ili je to u inio sjutra dan po izvršenju likvidacije. U oba slu aja proizlazi daje optuženi bacio bombe u jamu, kako su to iskazali neki od optuženih ili kako je to priznao sam optuženi Jovanovi Ivan...«

Optuženi Jovanovi Ivan zv. »Crni«, daju i iskaz u pogledu dovo enja i likvidacije grupe ljudi dovezenih vozom iz Bosne na željezni ku stanicu Šurmance, priznao je daje u estvovao u odvo enju sa pomenute stanice do jame »Golubinke« i guranju u tu jamu oko 10 ljudi dovedenih vozom (oko pola no i) na željezni ku stanicu Šurmanci, i to vozom koji je došao iz pravca Sarajeva. Vode i ove ljude prema jami, daje tom prilikom svratio u ku u Arar Mirka, probudio ga, kazao mu da treba da ide s njim radi odvo enja i bacanja u jamu jedne grupe ljudi, na šta je opt. Arar Mirko odmah i bez ikakvog prigovora pristao, spremio se i pošao zajedno sa njim (Jovanovi Ivanom) i ostalim koji su ovu grupu sprovodili. Dolaskom sa tim ljudima do jame, da su on (opt. Jovanovi) kao i Arar Mrko sa ostalim (me u kojima je bio i Jovanovi Nikola zv. »Knjaz«, koji je ovom likvidacijom i rukovodio) u estvovali u guranju ovih ljudi u jamu. Naveo je nadalje i to daje iz ove grupe dovedenih ljudi jedan uspio da pobjegne i daje za njim pucao Jovanovi Nikola zv. »Knjaz«. Nikoga od ostalih optuženih, osim Arar Mirka, opt. Jovanovi nije naveo daje u estvovao bilo u sprovedenju ili likvidaciji ove grupe od 10 ljudi.

Jovanovi Ivan je tako e priznao daje oko pola no i - sa Jovanovi Nikolom zv. »Knjazom«, Buljan Andrijom i njegovim ustašama - u estvovao u odvo enju sa željezni ke stanice Šurmanci do jame »Golubinke« grupe od 10—12 ljudi, koji su tako e dovedeni vozom iz Sarajeva, izvedeni iz voza na stanici u Šurmancima i daje on od ove grupe ljudi gurnuo u jamu 2 do 4 ovjeka. U likvidaciji ove grupe da nije u estvovao niko od njemu poznatih, pa prema tome ni nijedan od optuženih.

Pored ove dvije grupe, optuženi je priznao daje u estvovao u odvo enju i guranju u pomenutu jamu i grupe od oko 15 ljudi, od kog broja je on sam pogurao sedmoricu. Za ostale optužene je, u pogledu likvidacije ove grupe od 15 ljudi, naveo da ne može re i da li je neko od njih u estvovao u likvidaciji ove grupe. Za dvije-tri grupe (dovedenih žrtava) optuženi Jovanovi je rekao da ljudi iz tih grupa nijesu ni u jednom momentu bili umiješani u gostionicu njegovog brata opt. Jovanovi Ludviga, koja se nalazi na željezni koj stanici u Šurmancima.

Govore i o grupama navedenih ljudi bilo na željezni koj stanici Šurmanci, ili na samoj jami »Golubinki«, opt. Arar Mirko je u svom iskazu rekao da ga je jedne no i, dok je još spavao, probudio Jovanovi Ivan »Crni« i pozvao ga da ide s njim i

jednim nepoznatim ustašom, što je on i u inio i zajedno s njima otišao kod navedene jame, kod koje je zatekao Ivankovi Mata, Ostoji Jozu i Turudi Boža da stoje sa 10 do 12 ljudi. Odmah po njihovom dolasku da su ove ljude pobacali (ujamu) Jovanovi Ivan zv. »Crni«, Jovanovi Nikola zv. »Knjaz« i Gali Drago, dok su on (optuženi), kao i Ivankovi Mate, Ostoji Jozo i Turudi Božo stajali i gledali likvidaciju ove grupe od 10 do 12 ljudi.

Nadalje je opt. Arar Mirko rekao da je jednoga dana oko 3 sata po podne, vidio da iz gostionice Jovanovi Ludviga koja se nalazi na željezni koj stanici u Šurmancima, izvode grupu od oko 12 do 15 ljudi i da su tu grupu ljudi povelili uz brdo prema Ararovim kućama i pomenutoj jami. U pratnji ovih ljudi da su bili, pored njega (optuženog Arara) još i Jovanovi Ivan, Ivankovi Mate, Ostoji Jozo, Turudi Božo i Prusac Jozo, a da se ne sjeća da li je u sprovođenju ove grupe bio Jovanovi Ludvig, za koga ne može da kaže ni dajeste ni da nije. Kadaje grupa od 12 do 15 ljudi dovedena najamu da su te ljude pogurali u istu Jovanovi Ivan zv. »Crni« i Turudi Božo, te Gali Drago i Jovanovi Nikola zv. »Knjaz«. Iz ove grupe da tada sa jame nije niko pobjegao; on li ne nije ni pokušao da bilo koga gurne u jamu.

U postupku ispitivanja opt. Arar je, meću ostim, rekao daje iz pomenute gostionice Jovanovi Ludviga izvedeno, koliko mu je ostalo u sjećanju, 15 do 20 ljudi, koji su pojedinačno bili vezani; zatim daje stajao pored jednog od tih ljudi u blizini jame i da ga je taj uvijek pokušao da gurne u jamu. Nadalje je naveo, isto u ispitivanju, daje likvidacija ove grupe izvršena predveče kada se još nije bilo smračilo. Sve je ovo rekao kod sudije istražitelja, dok je u istražnom odsjeku (u zapisniku od 9. maja 1957. godine) naveo daje njega jedan uvijek od dovedenih odgurnuo od sebe u neposrednoj blizini jame, ali da su ovom uvijek priskočili opt. Ostoji Jozo i Jovanovi Ivan »Crni«, te ga gurnuli u jamu. U ovom istom zapisniku i kod istražnog sudije opt. Arar je priznao daje pokušao da gurne jedno od ovih lica u jamu, ali da mu se to lice oduprlo i da su ga, videći to, gurnuli u jamu Ostoji Jozo i Jovanovi Ivan.

U svom iskazu na glavnom pretresu opt. Ivankovi Mate, govoreći o grupi ljudi koja je bacana u jamu »Golubinku«, naveo je daje - sa Jovanovi Ivanom, Arar Mirkom, Ostoji Jozom, Turudi Božom, Prusac Jozom i opt. Jovanovi Ludvigom, te još nekim koji su pomrli - učestvovao u odvođenju jedne grupe od 10 do 12 ljudi, koja se prije odvođenja nalazila u separeu (kafane) opt. Jovanovi Ludviga. Ovo odvođenje daje uslijedilo po podne ili nešto iza toga. Dovođenje te grupe do jame, da su ljude iz te grupe pogurali u jamu opt. Jovanovi Ivan, Arar Mirko, Turudi Božo, dok ovo za ostale sprovednike koje je naveo ne može reći da li su gurali te ljude u jamu ili nijesu, jer u to nije siguran. Nadalje je na glavnom pretresu naveo da ne zna približno datum kadaje ta grupa od 10 do 12 ljudi odvedena najamu i tamo likvidirana bacanjem u istu; za sebe je ustvrdio da od ove grupe nije nikoga gurnuo u jamu.

U ispitivanju, među ostim, kod sudije istražitelja priznao je daje iz grupe koju je sačinjavalo 10 do 12 ljudi, gurnuo u jamu dvojicu i to po naredbenju Buljana Andrije, (kao) i da su tako u jamu gurali Jovanovi Ivan, Arar Mirko, Jerkovi Jozo, za koga na glavnom pretresu nije rekao da je vršio guranje ljudi iz ove grupe (u jamu).

U islje enju (prilikom saslušanja kod istražnog sudije) za opt. Ostoji Jozu i Prusac Jozu rekao je da nije siguran da li su i ova dvojica u estvovali u sprovo enju grupe od 10 do 12 ljudi, dok je na glavnom pretresu ovo za njih naveo.

Pored ove grupe od 10 do 12 ljudi i njenog likvidiranja najami »Golubinki« na in kako je opisano, optuženi Ivankovi je na glavnom pretresu priznao daje u estvovao u odvo enju još jedne grupe ljudi ijeg se broja ne sje a i daje pratio ovu grupu od Ararove Mahale do jame »Golubinke«. Da su ovu grupu sa njim sprovodili opt. Jovanovi Ivan, Arar Mirko i Turudi Božo, te neki finans koji je uglavnom ve inu ljudi iz ove grupe gurnuo u jamu. Ova grupa ljudi je najamu dovedena po no i i da ovo zna sigurno. Za opt. Ostoji Jozu i Prusac Jozu je rekao da se ne sje a da li su njih dvojica u estvovali u sprovo enju ove grupe ljudi, ijeg se broja ne sje a.

Za predo ene mu dijelove zapisnika iz islje enja kod sudije istražitelja, kome je, prilikom ispitivanja, rekao daje Ostoji Jozo u estvovao u sprovo enju grupe od 10 do 12 ljudi do jame »Golubinke« i kod istražnog odsjeka, gdje je rekao da su svi koji su bili u blizini jame sa grupom od 15 ljudi - tj. opt. Jovanovi Ivan, Arar Mirko, Jerkovi Jozo, Ostoji Jozo i Turudi Božo, te nel finans - potjerali žrtve do grla jame i da su se u likvidaciji ove 15-orice naro ito isticali finans i Jovanovi Ivan »Crni«; opt. Ivankovi je na glavnom pretresu potvrdio ove svoje navode iz islje enja u pogledu Jovanovi a Ivana »Crnog« i finans a, tj. da su se njih dvojica naro ito isticali u guranju u jamu onih 15-orice ljudi.

Pored onoga što je rekao i što je ve navedeno u pogledu likvidacije grupe od 10 ljudi, optuženi Jovanovi Ivan je na suo enju sa Arar Mirkom izvršenom na glavnom pretresu, svom iskazu dodao i to daje ova grupa likvidirana na taj na in što su tih 10 ljudi spuštani na onu plo u koja se nalazi ispod ruba jame, kao i da su u spuštanj u tih ljudi na pomenutu plo u u estvovali, pored njega i Arar Mirka, i ostali koje je naveo, te da su potom ti ljudi poubijani na toj plo i jia taj na in što je u njih pucano iz pušaka; nakon toga su ti ljudi svaljivani u jamu po optuženom Araru, njemu (opt. Jovanovi u) i ostalim koji su tada bili najami. Na istom suo enju opt. Jovanovi Ivan je ustvrdio da u likvidaciji ovih 10 ljudi nijesu u estvovali Ivankovi Mato, Ostoji Jozo i Turudi Božo, kako je to u svom iskazu naveo opt. Arar Mirko.

Opt. Ostoji Jozo, daju i svoj iskaz na glavnom pretresu u pogledu likvidacije pomenutih grupa, naveo je da su ga u mjesecu julu 1941. godine (bližeg datuma se ne sje a) sreli, kod ograde Arara Mije, opt. Jovanovi , Arar Mirko, Ivankovi Mate, Turudi Božo, Prusac Jozo i Jovanovi Ludvig, koje je vidio da vode prema jami »Golubinki« 10 do 12 ljudi. Da gaje opt. Jovanovi Ivan natjerao da se priklju i njihovoj pratnji, što je on i u inio. Dolaskom sa ovom grupom ljudi do jame, negdje pred ve e, i kada se je uno ilo da su bacanje ovih ljudi u jamu izvršili Jovanovi Ivan, Arar Mirko, Ivankovi Mate, Turudi Božo i Prusac Jozo, dok su on (optuženi Ostoji) i Jovanovi Ludvig stajali i posmatrali likvidaciju sa mjesta udaljenog od jame oko 10 metara; naveo je da iz ove grupe ljudi tada sa jame niko nije pobjegao.

Jednom prilikom, tako e u julu mjesecu 1941. godine, daje na željezni koj stanici u Šurmancima vidio opt. Jovanovi Ivana, Arar Mirka, Ostoji Jozu i finans a, Buši Jozu, Ostoji Ivana i Falak Nikolu, kako iz vagona, koji se nalazio na stanici, izvode 15 do 20 ljudi. im je ovo vidio daje pošao ku i uz brdo, ali da su ga oni koje je naveo pristigli, te je tako s njima i ljudima koje su vodili došao na mjesto zv. »Vrh

strane«, na kome mjestu se odvojio od njih i otišao svojoj kući; ostali su produžili u pramcu Ararovih kuća i jame, sa ljudima koje su vodili. Kasnije da mu je Jovanovi Ivan prijavio da im je jedan od ljudi koje su sprovođili sa jame pobjegao. Sve je ovo optuženi rekao na glavnom pretresu.

Međutim, u ispitivanju je opt. Ostojić Jozo priznao daje u estvovao u odvođenju i likvidaciji na jami »Golubinki« grupe od 10 do 12 ljudi. Kada mu je ovaj njegov iskaz predložen na glavnom pretresu, opt. je izjavio daje to svoje priznanje na ispitivanju dao iz straha da ne bude tužen i maltretiran, navodeći i pri tome da tada i sve do tog priznanja u ispitivanju, a ni kasnije nije ni po kome bio maltretiran ni na koji način. Pored ovoga, opt. Ostojić je kod istražnog odsjeka izjavio daje kod ograde Mija Arara srećo Jovanovi Ivana, Turudić Boža i Prusac Jozu koji su sprovođili jednu grupu od oko 15 ljudi, među kojima je bio i jedan koji je na sebi imao bosanske šalvare i bijelu košulju sa širokim rukavima, te daje od sada umrlog Tokića i Nika saznao daje ova grupa od 15 ljudi dovedena iz Alipašina Mosta. Naveo je i to daje u pratnji ovih ljudi bio i opt. Arar Mrko. Kada je ova grupa ljudi bila dovedena do usjeka, daje tu zaustavljena i da su sa ovog mjesta vođeni, dvojica po dvojica, najamu i u njih bacani. Priznao je daje zajedno sa Turudić Božom, Kordić Stankom i Lukom, drijedio po dvojicu od onih ljudi, te ih potom odvodio do jame i u njih gurao. U guranju ujamu da su ovom prilikom u estvovali optuženi Jovanovi Ivan i Arar Mirko. Nadalje je opt. Ostojić u ispitivanju kod istražnog odsjeka naveo daje u sprovođenju ove grupe od oko 15 ljudi u estvovalo i opt. Jovanović Ludvig.

Kod istražnog odsjeka je takođe opt. Ostojić naveo daje zajedno sa Jovanovi Ivanom, Arar Mirkom, Jerković Jozom, Turudić Božom i Prusac Jozom, u estvovao u odvođenju i likvidaciji još jedne grupe od 20 do 30 ljudi, kako je to naveo kod istražnog odsjeka, odnosno 22 lica po navodima kod sudije istražitelja, (kao) i daje on u estvovao u odvođenju i likvidaciji ove grupe ljudi na jami »Golubinki«, tj. daje i on neke od tih ljudi pogurao ujamu. Takođe je kod istražnog odsjeka dao iskaz i o odvođenju jedne grupe od oko 10 ljudi, koji su bili vezani žicom (dvojica po dvojica), te da su u odvođenju ove grupe u estvovali opt. Jovanovi Ivan i Jovanović Ludvig, Kordić Luka i Stanko, Falak Nikola, Ostojić Ivan i Tokić Nikola, a od optuženih i Turudić Božo. Svi ovi da su u estvovali u guranju ovih ljudi ujamu, osim njega i optuženog Jovanović Ludviga, tvrde i da su njih dvojica uvalili ljude nedaleko od jame sve dok nijesu odvedeni i pobacani u jamu.

Za sve svoje iskaze iz ispitivanja, opt. Ostojić je na glavnom pretresu rekao da ih je, istina, dao onako kako su mu predloženi na glavnom pretresu, navodeći i pri tome da sve ono što je rekao kod istražnog odsjeka i što se odnosi na grupu od 10, odnosno 15 ljudi, u stvari se odnosi na grupu od 10 do 12 ljudi i daje sve bilo, u pogledu ove grupe, onako kako je rekao kod istražnog odsjeka u pogledu grupe od 10 do 20 i od 20 do 30 ljudi, daje kazao iz straha da ne bude maltretiran, i daje u pogledu svih tih grupa tačno samo ono što je rekao na glavnom pretresu. Za svoj iskaz koji je dao kod istražnog odsjeka i zapisnik od 3. aprila 1957. godine, a što se odnosi na grupu od 10 do 12 ljudi, opt. je na glavnom pretresu rekao daje taj svoj iskaz dao po prijedlogu Jovanovi Ivana »Crnog« i da priznaje daje sve to iz tog zapisnika, kao i sve ono iz ostalih zapisnika u ispitivanju bilo kod istražnog odsjeka bilo kod sudije istražitelja, stvarno i rekao, ponavljajući i na glavnom pretresu daje u pogledu grupa (žrtva-

va) ta no samo ono što je rekao na glavnom pretresu, navode i i svoj iskaz kojeg je dao kod istražnog sudije iz straha od maltretiranja.

Turudi Božo koji je tako e optužen daje u estvovao u likvidaciji grupa ljudi (dovedenih iz Sarajeva) je, s tim u vezi, na glavnom pretresu rekao:

Da je jednoga dana u 1941. godini u estvovao, po nalogu Jovanovi Ivana, u sprovo enju jedne grupe od 10 do 12 ljudi od željezni ke slanice Šurmanci do Ararove jame, zajedno sa opl Jovaovi Ivanom, Arar Mirkom i Prusac Jozom. Vode i tu grupu prema jami na putu su sreli Ostoji Jozu i Kordi Stanka, kojima je Jovanovi Ivan naredio da se i oni priklju e pratnji te grupe ljudi. U pogledu same likvidacije, odnosno guranja ove grupe ljudi u jamu »Golubinku«, opt. Turudi je rekao daje vidio Jovanovi Ivana da gura ljude u jamu. Za sebe je rekao daje dvojicu (ljudi) iz ove grupe doveo Jovanovi Ivanu, koji ih je pogurao u jamu. Za ostale sprovednike ove grupe opt. Turudi je rekao da se ne može da sjeti da li su i oni te ljude gurali u jamu. Samo sprovo enje ove grupe ljudi daje po elo oko 3 sata po podne, a najamu da su došli negdje pri kraju dana kada se je još vidjelo. Rekao je, nadalje, i to da iz ove grupe ljudi niko nije pobjegao, a niti je u likvidaciji ove grupe u estvovao neki finans. Za Jovanovi Ludviga zv. »Ludana«, opt. Turudi je rekao da se ne može da sjeti da li je ovaj optuženi u estvovao u odvo enju grupe od 10 do 12 ljudi od stanice Šurmanci do jame »Golubinke«.

Za predo eni mu dio zapisnika iz islje enja, u kome je navedeno daje u estvovao u odvo enju jedne grupe od 10 do 12 ljudi od pomenute stanice do navedene jame i daje u pratnji ove grupe bio i Jovanovi Ludvig, (kao) i da u tom zapisniku nije uopšte (kao pratioca te grupe) spomenuo Prusac Jozu, opt. Turudi je na glavnom pretresu rekao daje zaista izjavio ono što mu je predo eno, ali da svoj iskaz na glavnom pretresu smatra ta nim, navode i da se Prusac Joze prisjetio i da gaje stoga naveo kao u esnika grupe ljudi, iji ta an broj ne zna, smatraju i daje bilo 10 do 12 ljudi, koje su sproveli do poznate jame. Za Jovanovi Ludviga da se je prisjetio da on nije u estvovao u pratnji ove grupe, pa daje radi toga i dao navedeni iskaz na glavnom pretresu u dijelu koji se odnosi na opt. Jovanovi Ludviga.

U svom daljnjem kazivanju o pomenutim grupama, opt. Turudi je na glavnom pretresu rekao daje jednoga dana 1941. godine kod njega došao Jovanovi Ivan »Crni« i kazao mu daje na željezni ku stanicu u Šurmance došao jedan vagon etnika, pa da o ovom treba da obavijesti Jerkovi Lovru i druge da do u na spomenutu slanicu radi odvo enja tih ljudi najamu »Golubinku«. Nakon što je obavijestio Jerkovi Lovru i još neke, daje opt. Turudi otišao, zajedno sa Ivankovi em, direktno najamu i tu ekao, sa Ostoji Brankom i Ivankovi Matom, dolazak ljudi o kojima je govorio opt. Jovanovi Ivan. Dok su oni tako ekali kod jame. da su Jovanovi Ivan, Arar Mirko, Ostoji Jozo i Prusac Jozo doveli grupu od 15 do 20 ljudi. U pogledu broja ljudi opt. Turudi je rekao da nije siguran da li je bilo baš 15 do 20 ljudi, ali daje siguran u to daje po broju ljudi ova grupa bila ve a od prve, i da se je po elo sa bacanjem dovedenih ljudi u jamu tako što je opt. Jovanovi Ivan bacio dvojicu, Ostoji Branko dvojicu, a opt. Turudi daje, tako e, gurnuo u jamu dvojicu ljudi iz ove grupe. Optuženi Turudi je, govore i o ovoj grupi, rekao još i to da se ne sje a daje iz ove grupe dovedenih ljudi neko pobjegao sa jame i daje u likvidaciji tih ljudi u estvovao neki finans.

Kao i u postupku ispitivanja, opt. Prusac Jozo je na glavnom pretresu priznao daje u estvovao u odvojenju do jame »Golubinke« i likvidaciji na toj jami dvije grupe ljudi dovedenih iz Bosne. U tom svom priznanju opt. Prusac je naveo da su u ovome, tj. u odvojenju i likvidaciji prve grupe od 10 do 12 ljudi, pored njega, u estvovali još i optuženi Jovanovi Ivan, Arar Mirko, Ivankovi Mate, Ostoji Jozo, Turudi Božo i Jovanovi Ludvig, a u odvojenju i likvidaciji druge grupe od oko 10 do 15 ljudi, da su sa njim u estvovali Jovanovi Ivan, Arar Mirko, Ostoji Jozo i Turudi Božo, tvrde i da su, kao i on, svi koje je naveo u estvovali ne samo u sprovođenju nego i u guranju dovedenih ljudi u jamu. Za prvu grupu od 10 do 12 ljudi rekao je da su izvedeni iz vagona na željezničkoj stanici Šurmanci, a ne iz gostionice Jovanovi Ludviga. Za Jovanovi Ludviga je rekao daje bio u pratnji prve grupe ljudi i to odmah kada su ti ljudi povedeni sa željezničke stanice Šurmanci prema jami »Golubinki«. Pored navedenih optuženih (zločinaca), da su kao sprovednici bili i drugi koji su u toku rata poginuli ili nestali, kao što su Jovanovi Nikola zv. »Knjaz«, Buljan Andrija, Sođe Nikola, Kordi Luka, Kikaš Vidak i još neki od kojih se imena više ne sjećam. Za svoje učestvovanje u odvojenju i likvidaciji grupe ljudi, opt. je rekao da su ga u maju mjesecu 1941. godine, kada se je poslije vraćanja kući (oko 3 sata poslije podne) sreli, na mjestu »Vrh strane«, opt. Jovanovi Ivan i Falak Nikola, koji su mu rekli da pored sa njima na željezničku stanicu u Šurmance i uz put mu saopštili da na tu stanicu ide zbog toga što se na istoj nalazi jedna grupa ljudi koje treba odvesti najam »Golubinku« i u njemu ih baciti. U pogledu svoga učestvovanja u odvojenju i likvidaciji grupe ljudi, optuženi je u svoju odbranu istakao da ga je Falak Nikola, dok je on (optuženi Prusac) radio na šljunkari, pozvao da pored zajedno (sa njim) što je on i učestvovao i poslije toga je uslijedilo sve ono što je u svom iskazu, odnosno priznanju naveo za drugu grupu ljudi likvidiranih na jami »Golubinki«. S prvom grupom ljudi da su došli do jame prije mraka i ova grupa daje likvidirana na taj način što je prethodno bila zaustavljena na mjestu udaljenom od jame oko 40 metara, sa koga su po dvojica ili trojica odvojenajam i u istu gurana. Druga grupa daje povedena sa stanice Šurmanci kada je već bio pored da pada mrak. Iskazao je nadalje da se ne može da sjeti daje iz ovih dviju grupa povedenih do jame bilo ko pobjegao sa jame.

U svom priznanju koga je dao u ispitivanju i na glavnom pretresu, opt. Jovanovi Ludvig je naveo daje u estvovao u sprovođenju jedne grupe ljudi sa stanice u Šurmancima do jame »Golubinke« i daje po dolasku kod ove jame posmatrao likvidaciju ove grupe ljudi sa mjesta udaljenog od jame 8 do 10 metara. U pratnji ovih ljudi od stanice do jame da su bili Jovanovi Ivan, Ivankovi Mate, Ostoji Jozo, Jerkovi Filip, Turudi Božo i Prusac Jozo. Kao sprovednike te grupe da ranije nije spomenuo u ispitivanju Prusac Jozu i Ivankovi Matu, najvjerovatnije zbog toga što za njih nije pitan, ustvrdivši na glavnom pretresu da su ova dvojica bili sprovednici grupe od oko 15 ljudi. Za optuženog Prusca ustvrdio je još i to daje - kao i optuženi Jovanovi Ivan, Ostoji Jozo i Turudi Božo, uz pomoć dvojice farnika od kojih mu je bio poznat Bušić Jozo - u estvovao u guranju ljudi iz ove grupe u jamu »Golubinku«. Za ostale koje je naveo kao sprovednike rekao je da nije mogao vidjeti šta su i oni kod jame radili s obzirom na mjesto sa koga je posmatrao likvidaciju te grupe ljudi.

U svoju odbranu je istakao da ga je ustaša Dragičević natjerao da sa njim i ostalim pratiocima ove grupe produži od jame, tvrde i daje toga dana odlučio da ide

u selo Šurmance, koje se nalazi na brdu iznad željezničke stanice Šurmanci, radi kupovine rakije kod Jovanovića Rade. Toga istog dana daje vidio kada je na željeznicu ku stanicu Šurmanci vozom dotjeran jedan teretni vagon iz pravca Sarajeva, u kome je bilo oko 15 ljudi obuhvaćenih u bosanske narodne nošnje. Nakon kraćeg vremena po dolasku toga voza i ljudi u njemu, da su ti ljudi izvedeni iz vagona i odmah povedeni uz brdo prema selu Šurmancima, u pratnji onih koje je naveo. On (optuženi) je takođe pošao u pravcu sela Šurmanaca zbog nabavke rakije u tome selu kod Jovanovića Rade, i daje sa Dragičevići Nikolom išao za onom grupom ljudi i njihovim sprovodnicima na izvjesnom odstojanju. Međutim, kada je došao namjesto sa koga je vidio da ovu grupu ljudi odvedoše u pravcu Ararovića kuća i kada je upitao Jovanovića Nikolu gdje vode ove ljude, te kada mu je Jovanović Nikola odgovorio da ih vode najamumu - daje pokušao da se od njih odvoji i ode u pravcu kuće Jovanovića Rade, da mu je Dragičevići rekao da produži sa njim za onom grupom ljudi i sprovodnicima te grupe, što je na insistiranje Dragičevići Nikole i učinio. Ovaj optuženi je, pored toga, u svoju odbranu istakao da je još od 1922. godine držao svoju gostionicu na željeznicu - koj stanicu Šurmanci i daje u toj svojoj gostionici radio sve do 1942. godine, kada se sa porodicom preselio u Bosanski Brod i tamo živio do mjeseca septembra 1943. godine, kada se je vratio u stanicu Šurmance i nastavio da radi u svojoj gostionici. Ovdje daje ostao sve do dolaska NOV. Ubrzo po dolasku NOV da je otišao i radio u komandi mjesta u općini sve do oslobođenja Mostara; poslije toga je bio izabran za predsjednika Mjesnog narodnooslobodilačkog odbora u Šurmancima. Pored ovoga što je rekao za grupu od 15 ljudi, optuženi Jovanović Ludvig je u svom iskazu na glavnom pretresu, dosljedno kao i u postupku ispitivanja, rekao daje vidio kada je vozom br. 32, koji je dolazio poslije podne iz pravca Sarajeva, Jovanović Nikola, dvojica Galića i Topić Nikola doveli 5-oricu ljudi, koje su izveli iz voza. Pola sata nakon dovođenja ove grupe ljudi, da su ti ljudi odvedeni prugom prema Tunelu u pravcu općine. Poslije ovog odvođenja da se je prišlo da su ti ljudi poubijani kod tunela, ali da ne zna ko mu je to prišlo, kao ni gdje se prilikom dovođenja i odvođenja ove petorice ljudi nalazio njegov brat opt. Jovanović Ivan. Opt. Jovanović Ludvig je, nadalje, u svom iskazu naveo da mu je poznato da je jedne noći 1941. godine vozom iz općine došlo 6 vagona u koj ima su bile žene i djeca i daje vozovodica ovoga voza bio Čigić Mate, (kao) i da su ovi puni vagoni djece i žena ostavljeni na željeznicu koj stanicu Šurmanci. Prilikom dolaska ovih vagona na stanicu daje na istoj vidio svoga brata opt. Jovanovića Ivana. Kada je vidio ove vagone sa zatvorenim narodom u njima, da je pitao Andriju Buljana šta će učiniti sa tim narodom u vagonima, na šta mu je Andrija Buljana odgovorio da će ih goniti u logor. Na ove Buljanove riječi daje isto me predlagao da te vagone sa narodom ne ostavlja na ovoj stanici, nego da ih vodi u Mostar ili općinu, jer daje već tada posumnjao u to da će ta djeca i žene biti odvedeni najamumu. U vezi dotjeranih vagona i ostavljanja na stanici u Šurmancima daje te noći u njegovoj gostionici vođen razgovor u kome je rekao kada je Andrija Buljan rekao opt. Jovanović Ivanu da treba poslati kurire po selima. Ustvrdio je da, ni prije ni poslije likvidacije naroda iz Prebilovaca najamimi »Golubinki«, nije poslao Arar Mirka da mu kupi jedno jare, a niti je bilo kojom prilikom davao nekom od optuženih klješta sa žicom.

Naveo je nadalje da su seljaci u 1941. godini uvali stražu na željezni ku stanici Šurmanci, uzduž željezni ke pruge, i da su svi ostavljali puške u njegovoj gostionici i odatle ih uzimali kada bi odlazili na stražu. U pogledu pušaka optuženi je naveo daje 1941. godine na željezni ku stanici bilo dosta ba enih pušaka, od kojih je on uzeo tri i ostavio u svojoj ku i, a kasnije te puške predao žandarmima. Tek 1944. godine, povodom jedne izvršene diverzije na željezni ku pruzi između Dretelja i stanice Šurmanci, da su žandarmi naredili da se uva straža na pruzi i daje ostavljen izvještaj broj pušaka u njegovoj ku i, koje su upotrebljavane od strane onih koji su držali stražu. Za sebe je optuženi Ludvig rekao daje i on, koliko se sje a, bio etiri puta na straži i to po nare enju žandarma. Za svog brata Jovanovi Ivana zv. »Crnog«, opt. Ludvig je rekao da zna da mu je brat bio ustaša 1941. godine i glavar sela Šurmanaca, i da gaje kao ustašu vidio sa ustašama Buljanom i nekim Grepom, ijeg se imena ne sje a.

Na navode optužnice o likvidaciji grupe ljudi pohaĐšenih u Sarajevu i okolini na na in opisan u ta ki 1/, 4/ i 5/ dispozitiva optužnice i odbrane optuženih koju su dali u pogledu likvidacije tih grupa na jami »Golubinki«, sud je proveo dokaze saslušanjem svjedoka Osim Ivana i Grgi Emila, (kao) i itanjem zapisnika o saslušanju Kulaš Šimše, Gojkovi Lenke, Kneževi Njegoslave, Kuki Zore i Mili Jove.

Svjedoci Osim Ivan i Grgi Emil su u svojim iskazima naveli da su bili o e-vici dovo enja pohvatanih Srba u Alipašin Mostu i okolini na željezni ku stanicu u Alipašin Mostu i trpanja tih ljudi u »G« vagone, u koje su ih zatvarali, a zatim vozom slali za Hercegovinu. Osim Ivan je naveo daje vidio kada su ustaše, u 4 navrata, dovele po grupu ljudi i u zatvorenim »G« vagonima sa stanice Alipašin Most otpremili za Hercegovinu, odnosno u pravcu Dubrovnika; pri tome je naveo ak i brojeve vagona kojima su ti ljudi otpremljeni. Svjedok Grgi kazao je da su 8 do 10 puta ljudi slati sa Alipašin Mosta za Hercegovinu i da je u svemu otpremljeno oko 15 vagona sa ljudima u njima. Iz pro itanog zapisnika o saslušanju Kuki Šimše, Gojkovi Lenke, Kneževi Njegoslave, Kuki Zore i Mili Jove, proizlazi da su po ustašama hvatani Srbi u Alipašin Mostu, Blažuju, Reljevu, Rajlovcu, Novom Sarajevu i Hrasnu i vagonima otpremani za Hercegovinu. Tako je Kuki Šimša u svom zapisni kom saslušanju navela daje sa Alipašin Mosta poslata za Hercegovinu jedna grupa odraslih muškaraca, prethodno pohvatanih u Blažuju i Ilidži, dok je Gojkovi Lenka navela da se dobro sje a jedne grupe od 10 mještana iz Alipašin Mosta, koji su vezani strpani u »G« vagon, te vozom poslata za Hercegovinu. I ova svjedokinja je navela da su Srbi po ustašama hvatani u Alipašinom Mostu, Ilidži, Reljevu, Rajlovcu, Blažuju, Novom Sarajevu i Hrasnu. Ova svjedokinja je u svom zapisni kom saslušanju navela i to daje kasnije ula daje ova grupa od 10 ljudi ba ena u neku jamu u Hercegovini. Svjedokinja Kneževi Njegoslava je, tako e, iskazala da su hapšeni Srbi u Alipašin Mostu i vozom otpremani za Hercegovinu, i daje bilo 5 do 6 ovakvih slu ajeva transportovanja vozom u vagonima Srba za Hercegovinu. Svjedokinja Kuki Zora, kao i imenovani svjedoci, tako e je navela da su Srbi hapšeni i slati vozom za Hercegovinu i daje me u onima koji su na taj na in odvedeni bio i njen muž Milan. O istim okolnostima o kojima su dali svoj iskaz pomenuti svjedoci, rekao je i svjedok Mili Jovo u zapisniku koji je pro itan na glavnom pretresu.

*

U daljnjem tekstu presude navode se, pojedinačno za svakog optuženog, dokazi koje je sud imao u vidu prilikom izricanja navedene presude; postoje to uglavnom ponavljanje onoga što je već rečeno, ne bismo time zamarati čitaoca. Smatramo da će oni iz citiranog dela presude videti ne samo o kakvim je ovejanim zločinima rečeno nego i o sudnovatim kriterijumima Brozovog pravosuđa, koje nalazi olakšavajuće okolnosti čak i za one ustaške zločince koji su i u istražnom postupku i na glavnom pretresu priznali da su bacali živu decu u jamu, i to ne jedno, i koje samo šestoricu optuženih osuđuje na smrt.

PRILOG IV

Spisak ustaških kolovođa priložen uz odluku Zemaljske komisije za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača BiH, br. 1514

- 1) Hočevar Ivan, ustaški poverenik u Mostaru
- 2) Šari Stanko, stožernik u Mostaru
- 3) Zovko Ivan, stožernik u Mostaru
- 4) Barbari Stjepan, član ustaškog stožera u Mostaru
- 5) Vrdoljak Petar, član ustaškog stožera u Mostaru
- 6) Bunti Mato, direktor Zanatske škole, član ust. stožera u Mostaru
- 7) Udiljak Mirko, geometar, član ustaškog stožera u Mostaru
- 8) Bunti Šimun, trgovac, član ustaškog stožera u Mostaru
- 9) Ostoji Križan, šofer, član ustaškog stožera u Mostaru
- 10) Zliari Ante, inovnik, član ustaškog stožera u Mostaru
- 11) Babi Jozo, direktor Uiteljske škole, član ustaškog-stožera u Mostaru
- 12) Zovko Slavko, profesor, član ustaškog stožera u Mostaru
- 13) Bašan Ahmet, trgovac, član ustaškog stožera u Mostaru
- 14) Dr Riđanovi Muhamed, ustaški pukovnik, član ustaškog stožera u Mostaru
- 15) Fra Glavaš Radoslav, profesor, glavni savetodavac ustaškog stožera u Mostaru
- 16) Dr Kordi Ivo, advokat, savetodavac ustaškog stožera u Mostaru
- 17) Dr Nikoli Božo, advokat, savetodavac ustaškog stožera u Mostaru
- 18) Dr Maruši Drago, lekar, savetodavac ustaškog stožera u Mostaru
- 19) Trojer Josip, veliki župan u Mostaru
- 20) Krtali Krešimir, šef redarstva u Mostaru
- 21) Roko Mato, šef redarstvene straže u Mostaru
- 22) Budak Petar, kazneni referent ustaškog zatvora u Mostaru
- 23) Zovko Cvitan, član ustaškog stožera u Mostaru
- 24) Šari Muhamed, ustaški logornik u Trebinju
- 25) Rotkovi Boro, član ustaškog logora u Trebinju
- 26) Majer ? , major bivše jugoslovenske vojske
- 27) Sudar Franjo, ustaški natporučnik u Nevesinju
- 28) Pekuši Šurija, ustaški logornik u Nevesinju
- 29) Preka ? , ustaški funkcioner u Nevesinju
- 30) Bašagi Suljo, ustaški funkcioner u Nevesinju

- 31) Togonal Leon, ustaški logornik u Ljubinju
- 32) Boroje Jure, ustaški funkcioner u Ljubinju
- 33) Togonal Herman »Krešo«, ustaški poverenik u Gacku
- 34) ustovi Hasan, ustaški funkcioner iz Gacka
- 35) Smole Franjo, ustaški poverenik u Stocu
- 36) Leko Andrija, kotarski predstojnik u Ljubiškom
- 37) Grgi Tomislav, veliki župan u Mostaru
- 38) Šuljak Alija, poglavni pobo nik, profesor iz Trebinja
- 39) Raspudi ? , inovnik Oblasnog zapovjedništva »Neretva« u Mostaru
- 40) Mesi Tomislav, stožernik u Mostaru
- 41) Koraja Krešimir, ustaški potpukovnik, komandant 9. ustaškog zdruge u Mostaru
- 42) Rai Emil, ustaški satnik u 9. ustaškom zdruhu
- 43) Šoi -Mirilovi Bogašin, advokat, šef unutrašnjeg redarstva u Mostaru
- 44) Mišeti Zvonko, saradnik ustaškog stožera u Mostaru
- 45) Mašek Dragutin, žandarmerijski pukovnik, komandant 6. oružni ke pukovije
- 46) Buha Mirko, ustaša iz Mostara
- 47) Mandi Ante, ustaša iz Mostara
- 48) Sabljak Adolf, komandant Obalnog oteka »Neretva« u Mostaru
- 49) Mandi Vlado, student, stožernik ustaške mladeži u Mostaru
- 50) Martinovi Ivan, mašinski bravar u Mostaru
- 51) Kenne ? , komandant Feldžandarmerije u Mostaru, potpukovnik
- 52) Jörgensen, narednik Feldžandarmerije u Mostaru
- 53) Bego Josip, šef politi kog odseka ustaskog redarstva u Mostaru
- 54) Hasanefendi Hamdija, savjetnik ustaškog stožera u Mostaru
- 55) Kan i Akif, muftija, savjetnik ustaškog stožera u Mostaru
- 56) Boban Rafael, ustaški pukovnik
- 57) Primorac Mato, ustaški potpukovnik
- 58) Primorac Franjo, ustaški potpukovnik
- 59) Miloš Dane, ustaški satnik
- 60) Dodig Jozo, ustaški satnik
- 61) Komlenovi Keka, ustaški berber u Mostaru
- 62) Luburi (verovatno Vjekoslav, pr. S. S.), ustaški pukovnik
- 63) Juri Ilija, pobo nik stožemika ustaškog stožera u Sarajevu.*

* Arhiv Jugoslavije, ZKRZ BiH, dos. br. 4398 Spuževi a ure.

PRILOG V

Odredba ustaškog poglavnika Pavelića o odlikovanju 150 ustaša iz Gornjeg Bora za temeljno istrebljenje Srba na ovom području

722

IV. HRVATSKO ORUŽNIČTVO

ODREDBE

POGLAVNIKA NEZAVISNE DRŽAVE HRVATSKE

ODLIKOVANJA

JA

POGLAVNIK

NEZAVISNE DRŽAVE HRVATSKE

na prijedlog Povjerenstva za odlikovanja (na temelju § 4. stavke prve, Zakonske odredbe o osnutku »Kolajne Poglavnika Ante Pavelića za hrabrost« broj CDLXIV-2186 od 27. prosinca 1941.

PODJELJUJEM

I.

ZLATNU KOLAJNU POGLAVNIKA ANTE PAVELIĆA ZA HRABROST S PRAVOM NA NASLOV VITEZA

svojom odredbom broj O . 165-Hr.-1942.

BANOVAČ MARIJANU

oružni komandant, vodnik,

zato što je kao zapovjednik oružne postaje Šipovica u zimi 1941. do 18. travnja 1942. odlučno i smišljeno vodio dodijeljenu mu miliciju protiv neprestanih nasrtaja komuno-etnika, a naročito kod obrane sela Bor a prednjačio je miliciji svojom osobnom hrabrošću, te je tako pridonio, da su svi nasrtaji deseterostruko nadmojno partizana bili uspješno odbijeni.

Na prijedlog ministra domobranstva

II.

VELIKU SREBRNU "KOLAJNU POGLAVNIKA ANTE PAVELIĆA ZA HRABROST

svojom odredbom broj O . 166-Hr.-1942.

ŠURHOVIĆ Šemsi, (Tek. br. 1138)

oružni komandant, vodnik, 6. oružne pukovnije, krila Bileće, vodnik Gackog, (Tek. br. 1139)

HABOTA Rami, (Tek. br. 1139)

oružni komandant, vodnik, 6. oružne pukovnije, krila Bileće, vodnik Gackog, (Tek. br. 1140)

OHERI Aliji, težaču iz Medenik-Bora a (Tek. br. 1141)

VOLODER Džani, težaču iz Šumici-Bora a (Tek. br. 1141)

LENDI Muratu, težaču iz Šumici-Bora a (Tek. br. 1142)

GAD20 Hamidu, težaču iz Lonari-Bora a (Tek. br. 1143)

COLPA Antilu, težaču iz Pridvorica-Bora a (Tek. br. 1144)

ORBO Jašaru, težaču iz Šoderi-Bora a (Tek. br. 1145)

SALCIN Hasibu, težaču iz Igri-Bora a (Tek. br. 1146)

DŽOLETA Husi, težaču iz Luka Bora a (Tek. br. 1147)

za odlučno, hrabro i požrtvovno držanje za vrijeme obrane Bora protiv neprijatelja u zimi 1941. godine do 18. travnja 1942. borcima obine Bora u Hercegovini, koji su pod najtežim prilikama, uz sudjelovanje njihovih žena i djece, obranili svoju rodnu grudu protiv neprestanih nasrtaja komuno-etnika, a napose na sam Badnjak 1941. godine, kada su odbili nasrtaje deseterostruko nadmojno njihovih komuno-ietmckin Danua;

III.

RED KRUNE KRALJA ZVONIMIRA III. STUPNJA
S HRASTOVIM GRANICAMA

svojom odredbom broj O . 99-Zv.-1942.

GJEBI -MARIŠI Stjepanu, (Tek. br. 300-Zv.-1942)
oružni kom podpukovniku, **4. oružni ke pukovnije**,
zato što je u vremenu od 6. prosinca 1941. do 5. veljače 1942. zapovjedaju i pukov-
nijom u Sarajevu u podhvatima za i s njene podrške od pobunjenika svojim **neumor-**
nim radom i osobnim zalaganjem svladao i najteže poteškoće.

ZA DOM SPREMNI!

Dano u Zagrebu, dne 2. lipnja i 13. srpnja 1942.

Poglavnik Nezavisne Države Hrvatske:
Dr. Ante Pavelić, v. r.

Zapovjednik cjelokupne oružane snage
i ministar hrvatskog domobranstva
DOGLAVNIK-VOJSKOVODJA :
Slavko vitez Kvaternik, v. r.

NAREDBE

ZAPOVJEDNIKA CJELOKUPNE ORUŽANE SNAGE
I MINISTRA HRVATSKOG DOMOBRANSTVA

POGLAVNIK
NEZAVISNE DRŽAVE HRVATSKE

na moj prijedlog

PODJELIO JE:

I

MALU SRERNU KOLAJNU
POGLAVNIKA ANTE PAVELICA ZA HRABROST

svojom odredbom broj O . 167-Hr.-1942.

OMERAŠEVI Ibrahimu, (Tek. br. 1148)
oružni kom razvodniku, **6. oružni ke pukovnije, krila Bile e, voda Gackog**
KOVA EVI Hajdaru, (Tek. br. 1149)
oružniku, **6. oružni ke pukovnije, krila Bile e, voda Gackog**
BOR AK Omeru, (Tek. br. 1150)
oružniku, **6. oružni ke pukovnije, krila Bile e, voda Gackog-**
HOJUNDI ReSi, (Tek. br. 1151).
oružniku, **6. oružni ke pukovnije, krila Bile e, voda Gackog**
ŠLJIVO Avdi, (Tek. br. 1152)
oružniku, **6. oružni ke pukovnije, krila Bile e, voda Gackog**
DURIC Zenjilu, (Tek. br. 1153)
oružniku, **6. oružni ke pukovnije, krila Bile e, voda Gackog**
HRVO Ša iru, težaku iz Luka-Bora a (Tek. br. 1154)
KALABA Halilu, težaku iz Luka-Bora a (Tek. br. 1155)

KOVA Zajkanu, težaku iz Luka-Bora a	(Tek. br. 1150)
LOGO Husi, težaku iz Luka-Bora a	(Tek. br. 1157)
LOGO Hamedu, težaku iz Luka-Bora a	(Tek. br. 1158)
LEDDO Avdi, težaku iz Šumici-Bora a	(Tek. br. 1159)
MAHIR Ibrī, težaku iz Šumici-Bora a	(Tek. br. 1160)
VOLODER Be iru, težaku iz Šumici-Bora a	(Tek. br. 1161)
MURAN anillu, težaku iz Šumici-Bora a	(Tek. br. 1162)
OHERI Husi, težaku iz Medeuik-Bora a	(Tek. br. 1163)
OHERI Ša irur težaku iz Medenik-Bora a	(Tek. br. 1164)
DELALI Sulji, težaku iz Medeuik-Bora a	(Tek. br. 1165)
DELALI Ademū, težaku iz Medenik-Bora a	(Tek. br. 1166)
GADŽO Avdi, težaku iz Medenik-Bora a	(Tek. br. 1167)
GADŽO Muji, težaku iz Lon ari-Bora a	(Tek. br. 1168)
DEMİROVI Ahmi, težaku iz Lon ari-Bora a	(Tek. br. 1169)
LON ARI Husi, težaku iz Menjaci-Bora a	(Tek. br. 1170)
GADŽO Dervi, težaku iz Lon ari-Bora a	(Tek. br. 1171)
VUH Halilu, težaku iz Lon ari-Bora a	(Tek. br. 1172)
LON ARI Smajilu, težaku iz Lon ari-Bora a	(Tek. br. 1173)
BAJROVI Mehi, težaku iz Igri-Bora a	(Tek. br. 1174)
SAL IN Haliji, težaku iz Igri-Bora a	(Tek. br. 1175)
SAL IN Omeru, težaku iz Igri-Bora a	(Tek. br. 1176)
BAJROVI Smaji, težaku iz Igri-Bora a	(Tek. br. 1177)
SAL IN Hasipu, težaku iz Šipovica-Bora a	(Tek. br. 1178)
SAL IN Mustafi, težaku iz Šipovica-Bora a	(Tek. br. 1179)
DRNDO Hamidu, težaku iz Šipovica-Bora a	(Tek. br. 1180)
SAL IN Salku, težaku iz Šipovica-Bora a	(Tek. br. 1181)
SAL IN Hamedu, težaku iz Šipovica-Bora a	(Tek. br. 1182)
SAL IN Dervišu, težaku iz Šipovica-Bora a	(Tek. br. 1183)
PRAZINA Salku, težaku iz Šipovica-Bora a	(Tek. br. 1184)
ORBO Fejzo, težaku iz Soderi-Bora a	(Tek. br. 1185)
LUKAVAC Hasanu, težaku iz Pridvorica-Bora a	(Tek. br. 1186)
COLPA Avdiji, težaku iz Pridvorica-Bora a	(Tek. br. 1187)

za odlu no, hrabro i požrtvovno držanje za vrijeme obrane Bor a protiv neprijatelja u zimi 1941. godine od 18. travnja 1942. borcima ob ine Bora u Hercegovini, koji su pod najtežim prilikama, uz sudjelovanje njihovih žena i djece, obranili svoju rodnu grudu protiv neprestanih nasrtaja komuno- etni ka, j napose na sam Badnjak 1941. godine, kada su odbili nasrtaje deseterostruko nadmo njih komuno- etni kih banda;

svojom odredbom broj O . 224-Hr.-1942.

ZDJELAREVI Viktoru,	(Tek. br. 2148-Hr.-1942.)
dovodniku Njema ke bojne Ustaške vojnice,	
FLETZ Hansu,	(Tek. br. 2149-Hr.-1942.)
dorojniku Njema ke bojne Ustaške vojnice,	
KRISTIAN Johannu,	(Tek. br. 2150-Hr.-1942.)
dorojniku Njema ke bojne Ustaške vojnice,	

za hrabro držanje u borbi protiv partizana kod sela Laminci u mjesecu travnju 1942.

II.

BRON ANU KOLAJNU POGLAVNIKA ANTE PAVELICA ZA HRABROST

svojom odredbom broj O . 168-Hr.-1942.)

COLPA Ša iru, težaku iz Pridvorica-Bora a	(Tek. br. 1188)
COLPA Svdt Ježaku iz Pridvorica-Bora a	(Tek. br. 1189)
COLPA Rizranu, težaku iz Pridvorica-Bora a	(Tek. br. 1190)
COLPA Jusufu, težaku iz Pridvorica-Bora a	(Tek. br. 1191)

LUKAVAC Mustafi, težaku iz Pridvorica-Bora a	(Tek. br. 1192)
COLPA Pašanu, težaku iz Pridvorica-Bora a	(Tek. br. 1193)
COLPA llasanu, težaku iz Pridvorica-Bora a	(Tek. br. 1194)
HUKO Memedu, težaku iz Pridvorica-Bora a	(Tek. br. 1195)
COLPA Metli, težaku iz Pridvorica-Bora a	(Tek. br. 1196)
COLPA llamcdu, težaku iz Pridvorica-Bora a	(Tek. br. 1197)
ORBO Pašanu, težaku iz Soderi-Bora a	(Tek. br. 1198)
SPONA Ademu, težaku iz Soderi-Bora a	(Tek. br. 1199)
ORBO Abidu, težaku iz Soderi-Bora a	(Tek. br. 1200)
ORBO Avdi, težaku iz Soderi-Bora a	(Tek. br. 1201)
ORBO Adži, težaku iz Soderi-Bora a	(Tek. br. 1202)
ORBO Dervi, težaku iz Soderi-Bora a	(Tek. br. 1203)
ORBO Dervišu, težaku iz Soderi-Bora a	(Tek. br. 1204)
ORBO Sajt, težaku iz Soderi-Bora a	(Tek. br. 1205)
ORBO Haliji, težaku iz Soderi-Bora a	(Tek. br. 1206)
VOLODER Mehi, težaku iz Soderi-Bora a	(Tek. br. 1207)
ORBO Mehl, težaku iz Soderi-Bora a	(Tek. br. 1208)
ORBO Mušanu, težaku iz Soderi-Bora a	(Tek. br. 1209)
VOLODER llasanu, težaku iz Soderi-Bora a	(Tek. br. 1210)
SALCIN Salkanu, težaku iz Šipovca-Bora a	(Tek. br. 1211)
SALCIN Bajri, težaku iz Bora a	(Tek. br. 1212)
KALABUŠIĆ Mušanu, težaku iz Bora a	(Tek. br. 1213)
SALCIN Šerifu, težaku iz Bora a	(Tek. br. 1214)
BALOVI Haliji, težaku iz Bora a	(Tek. br. 1215)
SALCIN Abidu, težaku iz Bora a	(Tek. br. 1216)
SALCIN Pašanu, težaku iz Bora a	(Tek. br. 1217)
VUH Ša iru, težaku iz Igri-Bora a	(Tek. br. 1218)
BAJROVI Haliji, težaku iz Igri-Bora a	(Tek. br. 1219)
LENDO Halilu, težaku iz Igri-Bora a	(Tek. br. 1220)
BAJROVI Džaferu, težaku iz Igri-Bora a	(Tek. br. 1221)
LENDO Džaferu, težaku iz Igri-Bora a	(Tek. br. 1222)
BAJROVI Ibr, težaku iz Igri-Bora a	(Tek. br. 1223)
BAJROVI Eminu, težaku iz Igri-Bora a	(Tek. br. 1224)
VUH Hamidu, težaku iz Igri-Bora a	(Tek. br. 1225)
BAJROVI Naziru, težaku iz Igri-Bora a	(Tek. br. 1226)
BAJROVI Mušanu, težaku iz Igri-Bora a	(Tek. br. 1227)
OA UZO Habidu, težaku iz Lon ari-Bora a	(Tek. br. 1228)
DEMIROVI Rami, težaku iz Lon ari-Bora a	(Tek. br. 1229)
ALADUS Salku, težaku iz Lon ari-Bora a	(Tek. br. 1230)
ALADUS Hari, težaku iz Lon ari-Bora a	(Tek. br. 1231)
JUGO Hasanu, težaku iz Lon ari-Bora a	(Tek. br. 1232)
HUSKOVI Muratu, težaku iz Menjaci-Bora a	(Tek. br. 1233)
ALADUS Veliji, težaku iz Lon ari-Bora a	(Tek. br. 1234)
ALADUS Zajiru, težaku iz Lon ari-Bora a	(Tek. br. 1235)
VUH llasanu, težaku iz Lon ari-Bora a	(Tek. br. 1236)
DEMIROVI Haliji, težaku iz Lon ari-Bora a	(Tek. br. 1237)
ALADUS Ibr, težaku iz Lon ari-Bora a	(Tek. br. 1238)
FRAŠTO Hamidu, težaku iz Šumici-Bora a	(Tek. br. 1239)
LENDO Hadži, težaku iz Bora a	(Tek. br. 1240)
MAHIR Be iru, težaku iz Bora a	(Tek. br. 1241)
LENDO Jašaru, težaku iz Bora a	(Tek. br. 1242)
VOLODER Hašimu, težaku iz Bora a	(Tek. br. 1243)
MAHIR Salhu, težaku iz Bora a	(Tek. br. 1244)
LENDO Aliji, težaku iz Šumici-Bora a	(Tek. br. 1245)
LENDO Pašanu, težaku iz Bora a	(Tek. br. 1246)
HRVO Zajiru, težaku iz Luka-Bora a	(Tek. br. 1247)
LUGO Ša iru, težaku iz Luka-Bora a	(Tek. br. 1248)

MANDZO Dervišu, težaku iz Luka-Bora a	(Tek. br. 1249).
SELIMODŽI Šabanu, težaku iz Luka-Bora a	(Tek. br. 1250)
SELIMODŽI Zajimu, težaku iz Luka-Bora a	(Tek. br. 1251)
GRELJO Sejdi, težaku iz Luka-Bora a	(Tek. br. 1252)
KOVA Hasimu, težaku iz Luka-Bora a	(Tek. br. 1253)
SELIMODŽI Ibri, težaku iz Luka-Bora a	(Tek. br. 1254)
SELIMODŽI Zaidi, djevojci iz Luka-Bora a	(Tek. br. 1255)
FRŽINA Ša iru, težaku iz Menjaci-Bora a	(Tek. br. 1256)
FRŽINA Hamedu, težaku iz Menjaci-Bora a	(Tek. br. 1257)
LON ARI Mehi, težaku iz Menjaci-Bora a	(Tek. br. 1258)
DELLALI Hasimu, težaku iz Medenik-Bora a	(Tek. br. 1259)
FRAŠTO Haliji, težaku iz Bora a	(Tek. br. 1260)
SAL IN Nurići, ženi iz Šipovica-Bora a	(Tek. br. 1261)
DERVIŠEVI Dumiši, ženi iz Luka-Bora a	(Tek. br. 1262)
KOŠI Stjepanu (pok.), oružni kom razvodniku, Šipovics	(Tek. br. 1263)
TAMAS Salku (pok.), oružniku, Šipovica	(Tek. br. 1264)
TAMAS Vejašu (pok.), oružniku, Šipovica	(Tek. br. 1265)
NUANOVI Šabanu (pok.), oružniku, Šipovica	(Tek. br. 1266)
ALAGI Aliji (pok.), oružniku, Šipovica	(Tek. br. 1267)
BAJROVI Aliji (pok.), oružniku, Šipovica	(Tek. br. 1268)
DZANI Mehi, oružniku iz Šipovica-Gacko	(Tek. br. 1269)
SAL IN Mehi (pok.), težaku iz Bora a	(Tek. br. 1270)
DERVIŠEVI Aliji (pok.), težaku iz Bora a	(Tek. br. 1271)
DERVIŠEVI Sadiku (pok.), težaku iz Bora a	(Tek. br. 1272)
VUH Saluanu (pok.), težaku iz Bora a	(Tek. br. 1273)
SAL IN Agi (pok.), težaku iz Bora a	(Tek. br. 1274)
LOGO Muratu (pok.), težaku iz Bora a	(Tek. br. 1275)
KOVA Aganu (pok.), težaku iz Bora a	(Tek. br. 1276)
KOVA Omeru (pok.), težaku iz Bora a	(Tek. br. 1277)
KOVA Rami (pok.), težaku iz Bora a	(Tek. br. 1278)
VOLODER Avdiji (pok.), težaku iz Bora a	(Tek. br. 1279)
VOLODER Mušanu (pok.), težaku iz Bora a	(Tek. br. 1280)
LENDO Sejdu (pok.), težaku iz Bora a	(Tek. br. 1281)
SAL IN Rašidu (pok.), težaku iz Bora a	(Tek. br. 1282)
KOVA Avdi (pok.), težaku iz Bora a	(Tek. br. 1283)
SAL IN emalu (pok.), težaku iz Bora a	(Tek. br. 1284)
HALABUŠI Ragibu (pok.), težaku iz Bora a	(Tek. br. 1285)
SAL IN Mušanu (pok.), težaku iz Bora a	(Tek. br. 1286)
SAL IN Ademu (Dok.), težaku iz Bora a	(Tek. br. 1287)

za odlučno, hrabro i požrtvovno držanje za vrijeme obrane Bora protiv neprijatelja u zimi 1941. godine do 18. travnja 1942. borcima obine Bora u Hercegovini, koji su pod najtežim prilikama, uz sudjelovanje njihovih žena i djece, obranili svoju rodnu grudu protiv neprestanih nasrtaja komuno-etnika, a napose na sam Badnjak 1941. godine, kada su odbili nasrtaje desetorostruko nadmo njihov komuno-etni kih banda;

ZA DOM SPREMNI!

Dano u Zagrebu, dne 2. lipnja te 7., 13. i 16. srpnja 1942.

Zapovjednik cjelokupne oružane snage
i ministar hrvatskog domobranstva
DOGLAVNIK-VOJSKOVODJA :
Slavko vitez Kvaternik, v. r.

IZVORI I LITERATURA

Neobjavljena gra a

Arhiv Jugoslavije u Beogradu
Arhiv Vojnoistorijskog instituta u Beogradu
Arhiv Srbije u Beogradu
Arhiv Srpske akademije nauka i umetnosti u Beogradu
Arhiv Bosne i Hercegovine u Sarajevu
Arhiv Hercegovine u Mostaru
Historijski arhiv u Dubrovniku
Nacionalni arhiv u Vašingtonu (mikrofilmovana dokumenta u Mikroteci Vojnoistorijskog instituta u Beogradu)

Neobjavljena gra a, monografije, dnevnici, rasprave i lanci

Baji Nevenka, *Junski ustanak u gornjoj Hercegovini*. »Godišnjak Istorijskog društva Bosne i Hercegovine«, Sarajevo 1956.
Bjelica Milija, *Zapisi sa Koritske jame*, zbornik »Hercegovina u NOB«, knj. 2, Beograd 1986.
Bjelica Jevto, *Nemirna granica*, Beograd 1984.
Blagojevi Obren, *Piva. Privreda. Istorija. Etnografija. Revolucija*, Beograd 1971.
Brki Rafael, *Okupacioni sistem u Bosni i Hercegovini 1941*. »Vojnoistorijski glasnik«, br. 1/1970.
Brzopisni zapisnik Prvog zasjedanja hrvatskog sabora NDH, godine 1942.
Brojdbeni izvještaj Organizacionog ureda Glavnog ustaškog stana, Zagreb 1942.
Brki Esad, *U italijansko-ustaškom zatvoru*, zbornik »Hercegovina u NOB«, knj. 2, Beograd 1986.
Broz Josip Tito, *Sabrana djela*, tom VIII i IX, Beograd 1979.
Boškovi T. Njegoslav, *Ustaška strahovlada*, zbornik »Hercegovina u NOB«, Beograd 1986.
Bulut Veljko, *Borbe i pobjede nadomak apljine*, zbornik »Hercegovina u NOB«, knj. 2, Beograd 1986.
Bukvi Danilo, *Gavranica hraš anska grobnica*, zbornik »Hercegovina u NOB«, knj. 2, Beograd 1986.
Bulaji Milan, *Ustaški zlo ini genocida i su enje Andriji Artukovi u 1986. godine*, Beograd 1988.
Cicmil Obrad, *Durmitorski NOP odred i njegovo podru je 1941-1945*, Beograd 1968.

- Coli Mladen, *Takozvana Nezavisna Država Hrvatska 1941*, Beograd 1973.
- emalovi Enver, *Mostarski bataljon*, Mostar 1986.
- Cabrilo Milosav, *Izme u Veleži i Sniježnice*, zbornik »Hercegovina u NOB«, knj. 2, Beograd 1986.
- ulinovi Ferdo, *Slom stare Jugoslavije*, Zagreb 1956.
- u kovi Božo, *Krvavi avgust 1941. u selu Prebilovcima* (daktilografisano).
- *Ubijanje na ku njem pragu*, zbornik »Hercegovina u NOB«, knj. 2, Beograd 1986.
- Dabi Rako i Papić Milan, *Nevesinjski pali u borbi za slobodu 1941-1945*, Mostar 1983.
- Dedijer Vladimir, *Sarajevo 1914*, Beograd 1965.
- Dnevnik nadbiskupa Stepinca*, knj. 4, Zagreb 1946.
- Danilovi Uglješa, *Ustanak u Hercegovini juni 1941 - juni 1942*, zbornik »Hercegovina u NOB«, knj. 1, Beograd 1961.
- Dejinitivni rezultati popisa stanovništva od 31. marta 1931. godine*, Beograd 1938.
- Dobrani Cvija, *S borcima u koloni*, zbornik »Sje anja boraca stola kog kraja«, knj. 2, Stolac 1986.
- aji t. Dušan, *Prve borbe protiv ustaša u Bijeloj gori*, zbornik »Hercegovina u NOB«, knj. 1, Beograd 1961.
- Džibur Lutvo, *Posljednje školsko zvono*, zbornik »Hercegovina u NOB«, knj. 2, Beograd 1986.
- Ekme i Milorad, *Nacionalisti ki balast titoizma*, »NIN«, br. 2052/1990.
- Ekme i uro, *Stradanje Prebilovaca* (neobjavljena građa, u li nom posedu autora).
- Fratarska mantija skrivala je zlo ince*, Slobodna Dalmacija«, br. 123/1945.
- Fikreta Jeli -Buti , *Ustaška politika u NDH*, Zabreg 1978.
- Goveradica Savo, *0 ustanku na podru ju opštine Ulog 1941*, »Vojnoistorijski glasnik«, br. 2/1982.
- *Ulog i okolina u NOB 1941-1945* (neobjavljena građa, u li nom posedu autora).
- Horvat Jože, Štambuk Zdenko, *Dokumenta o protunarodnom radu jednog dijela katoli kog klera*, Zagreb 1946.
- Hrabak Bogumil, *Jedan dokument o utkaju Crne Gore na dizanje ustanka u Hercegovini jula 1941*, »Istorijski zapisi«, knj. 1-2/1955.
- Ija i Branko, *apljinski kraj u plamenu*, zbornik »Hercegovina u NOB«, knj. 2, Beograd 1986.
- Injac Branko, *Crveni Fratar*, Zagreb 1979.
- Ivkovi Obren, *Nevesinjska puška*, zbornik »Hercegovina u NOB«, knj. 1, Beograd 1961.
- Ivkovi Vlado, *Nevesinje 1941*, Mostar 1980.
- Jakovljevi Stevan, *Suze i osmesi*, Beograd 1956.
- Jovi Petar i Popovi Nikola, *Dobrovoljci 1912-1918*, Beograd 1989.
- Joksimovi Dragoljub, *Prilog prou avanja napada na Bora* , »Vojnoistorijski glasnik«, br. 5/1957.
- Kazimirovi Vaso, *NDH u svetlosti nema kih dokumenata i dnevnika Gleza fon Horstenau 1941-1944*, Beograd 1987.
- Krizman Bogdan, *Ante Paveli i ustaše*, Zagreb 1978.
- Kosti M. Lazo, profesor, *Hrvatska zverstva u drugom svetskom ratu prema izjavama njihovih saveznika*, Melburn - Australija 1983.
- Kova evi Branko, Skoko Savo, *Junski ustanak u Hercegovini 1941*, zbornik »Istorija radni- kog pokreta«, knj. 1, Beograd 1965.

- Kova evi Sveto, *Mali mozaik sje anja*, zbornik »Ratna se anja iz NOB« knj. 3 Beograd 1981.
- Kova evi Stevo, *Borbe i akcija na širem području Grahova u avgustu i septembru 1941*, »Vojnoistorijski glasnik«, Br. 1/1963.
- Kosori Pero, *Iz ustani kih dana 1941*, »Vojno delo«, br. 1. 2/1961.
- Kommenovi Danilo, *Selo Poplat 1941. godine*, zbornik, »Hercegovina u NOB«, knj. 2 Beograd 1986.
- Konjhodži Mehmed, *Kronika ljubušskog kraja*, Ljubuški 1974.
- Krstojevi Gojko, *Durmitor u NOB i revoluciji*, Titograd 1966.
- Lekovi Mišo, *Reagovanje Italijana na ustanak u Bosni i Hercegovini - reokupacija demilitarizovane zone*, zbornik »1941. u istoriji naroda Bosne i Hercegovine«, Sarajevo 1973.
- Lojovi Mitar, *Od Sarajeva do Zelengore*, zbornik »Hercegovina u NOB«, knj. 2, Beograd 1986.
- Malaparte Curdo, *Kaputt*, Beograd 1961.
- Mijatovi orde - ulum, *Zlo in bez kazne*, »Student«, br. 11/1990.
- Mi evi A im, *0 sram i grdoba*, zbornik »Hercegovina u NOB«, knj. 1, Beograd 1961.
- Mileti Drago Karlo, *Stradanja u Mostaru*, zbornik »Hercegovina u NOB«, knj. 2, Beograd 1986.
- Mitropolit dabro-bosanski Vladislav, *Nastojateljstva manastira, monaštvo i njegov rad na obnovi i uvanju manastira Žitomisii a*.
- Mihi Ljubo, *Ljubinje i okolina*, Trebinje 1975.
- Milovi Radovan, *Vodite i pomlatite ubrad*, zbornik »Hercegovina u NOB«, knj. 2, Beograd 1986.
- Mari D., *Ni novoro en ad nisu bila pošte ena*, »Politika« od 16. novembra 1990.
- Marjanovi Jovan, *Draž Mihailovi izme u Britanaca i Nemaca*, Zagreb 1979.
- Nadaždin Milan, *In memoriam*, »Duga«, br. 429/1990.
- Nema ke, italijanske, bugarske i ma arske snage na teritoriji Jugoslavije u toku NOR-a*, »Vojnoistorijski glasnik«, br. 3/1952.
- Novak Viktor, *Magnum crimen*, Beograd 1986.
- Neubacher Herman, *Sonderauftrag Südast*, Göttingen 1958.
- Oslobodila ki rat naroda Jugoslavije* (izd. Vojnoistorijskog instituta), knj. 1, Beograd 1957.
- Pajovi Radoje, *Okupacija Crne Gore 1941. i planovi oko stvaranja »nezavisne« crnogorske države*, »Istorijski zapisi«, br. 2/1961.
- Pervan Asim, *Ljudi i doga aji u fatni kom kraju*, zbornik »Hercegovina u NOB«, knj. 2, Beograd 1986.
- Piljevi or e, *Ustanak u Hercegovini 1941*, »Vojnoistorijski glasnik«, br. 1/1990.
- Popadi Branko, *Na prostoru Stoca i Bile e*, zbornik »Hercegovina u NOB«, knj. 2, Beograd 1986.
- Popovi An elko, *Bekstvo sa jame u Ržanom dolu*, zbornik »Hercegovina u NOB«, knj. 2, Beograd 1986.
- Pribiši Lazo, *Zbjeg u Iliji*, zbornik »Hercegovina u NOB«, knj. 1, Beograd 1961.
- Radovi Mom ilo, *Revolucionarni radni kipokret i narodnooslobodila ki rat u konji kom kraju*, Konjic 1986.
- Ratkovi Milan, *Maljem u zatiljak* zbornik »Hercegovina u NOB«, knj. 2, Beograd 1986.
- Režina Danilo, *Jedan dokument o stradanju Srba u Stocu 1941*. (neobjavljena gra a u li nom posedu autora).
- Roži fra Ante Damjan, *Spašavaj fra Damjane*, zbornik »Hercegovina u NOB«, knj. 2, Beograd 1986.

- Ruži Mara, *Mar inkovi su došli pre sunca*, »Intervju«, br. 191/1988.
- Radi Simo, *Ljubinje i Popovo polje 1941-1945*, Ljubinje 1969.
- Romac Paško, *Borbe. Beleške i se anja iz narodnooslobodila kog rata*, Novi Sad 1950.
- Starovi Obren, *Partija i slobodarski narod*, zbornik »Hercegovina u NOB«, knj. 2, Beograd 1986.
- Stija i Slavo, *Pregled poginulih boraca i žrtava fašisti kog terora Hercegovine* (neobjavljena gra a u posedu autora)
- Slavi Božo, *Popovo polje u narodnooslobodila koj borbi*, Trebinje 1986.
- Spomen-knjiga *Trebinjci pali u borbi za slobodu*, Trebinje 1974.
- Spomen-knjiga palih boraca i žrtava fašisti kog terora opštine Gacko*, Gacko 1986.
- Spomenica Mostara 1941-1945*, Mostar 1987.
- Spomen-knjiga *apljina Neum 1941-1945*, apljina 1984.
- Skoko Savo, *Na tragi noj stranputici*, zbornik »Hercegovina u NOB«, knj. 4, Beograd 1986.
- *Kako je uništen ustaški »Alkazar«*, »Politika« u brojevima od 3. do 12. maja 1961.
  - *Ustani ke borbe i zlo ini ustaša u gata kom kraju*, zbornik »Hercegovina u NOB«, knj. 1, Beograd 1961.
  - *Saradnja ustani kih i partizanskih snaga durmitorskog kraja i severoisto ne Hercegovine u prvog ratnoj godini*, zbornik »Durmitorska partizanska republika«, Titograd 1979.
  - *Krvavo kolo gata ko*, »Duga«, br. 383, 384, 385 i 386/1988.
  - *Masovni pokolji hercegova kih Srba u prole e i leto 1941*, feljton objavljen u devet brojeva »Intervjua« od septembra 1990. do februara 1991.
- Sivri fra Zlatko, *Spasili smo bra u Srbe*, zbornik »Hercegovina u NOB«, knj. 2, Beograd 1986.
- Šakota Slobodan, *Prve ustani ke borbe*, zbornik »Hercegovina u NOB«, knj. 1, Beograd 1961.
- Sari Mitar, *Prebilov ani nisu zaboravili ustaške zlo ine*, »Politika« od 12. avgusta 1990.
- Sarenac Tripo, *Pripreme za ustanak i prve borbe u bile kom srezu*, zbornik »Ustanak naroda Jugoslavije«, knj. 2, Beograd 1964.
- *Kazivanja i dokumenti*, Bile a 1987.
- Šegrt Vlado, *Ratne uspomene*, Beograd 1969.
- Tadi Janko, *0 nekim borbama Durmitorskog NOP odreda u severoisto noj Hercegovini*, »Vojnoistorijski glasnik«, br. 3/160.
- Tunguz Perovi Danilo, *Istrebjenje Srba u Hercegovini u vrijeme prvog i drugog svjetskog rata* (rukopis knjige koja je zabranjena, a njen slog u štampariji rasturen).
- Terzi Velimir, *Slom Kraljevine Jugoslavije 1941*, Beograd 1983.
- *Jugoslavija u aprilskom ratu 1941*, Titograd 1963.
  - *Tajna i javna saradnja etnika i okupatora 1941-1944*, »Arhivski pregled«, Beograd 1976.
- Vran i Vjekoslav, *Branili smo državu*, knj. 1, Barselona - Minhen 1985.
- Vujinovi Stevo, *Akcije na sektoru Trebinje-Bile a*, zbornik »Hercegovina u NOB«, knj. 3, Beograd 1986.
- Vujoševi Jovan, *Pripreme i likvidacija ustaškog uporišta Bora aprila 1942. godine*, »Vojnoistorijski glasnik«, br. 5/1952.
- Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodila kom ratu naroda Jugoslavije*, tom III, knj. 1-3 i tom IV, knj. 1-4.
- Zotovi Branko, *Od Viduškog odreda do Ljubomirskogpartizanskog bataljona*, zbornik »Hercegovina u NOB«, knj. 1, Beograd 1961.
- ŽarKovi Božo, *Zapis sa strelišta*, »Borba« od 1, 2, 4. i 5. septembra 1959. godine.

Štampa

Jugoslovenska: »Politika«, »Borba«, »Slobodna Dalmacija«, »Duga«, »Intervju«, »NIN«,
»Student« i »Ilustrovana politika«.

Nezavisne Države Hrvatske: »Hrvatski narod«, »Ustaša«, »Novi list« i »Narodne novine«.

SADRŽAJ

<i>PREDGOVOR</i>	3
------------------	---

GLAVA I

TEROR I REPRESALIJE NAD HERCEGOVA KIM SRBIMA ZA VREME APRILSKOG RATA I USPOSTAVLJANJA USTAŠKE VLASTI	
Izdajni ka delatnost pete kolone u Hercegovini za vreme aprilskog rata	9
Uspostavljanje ustaške vlasti i neposredne pripreme za pokolje Srba	17

GLAVA II

PRVI TALAS USTAŠKOG GENOCIDA	
Prve žrtve ustaških »lovaca« u Trebinju	31
Prvi pokolj potomaka »Nevesinjske puške«	37
Koritska jama »Golubnja a« prva masovna grobnica hercegova kih Srba	44
Kako su Kapavica i Pandurica postale grobnice ljubinj skih Srba	62
Zlo ini i represalije u drugim delovima Hercegovine	76
Prvi oružani otpor ustaškom genocidu	83

GLAVA III

VIDOVDANSKI POKOLJI	
Gata ke Sodome i Gomore	91
Krvava drama u Ržanom dolu	105
»Pusto li eš biti Nevesinje ravno«	116
Masakr stola kih Srba na Vidovom polju i drugim stratištima	126
»Gavranica hraš anska grobnica«	142
Vidovdanski pokolj Srba u apljini, Gabeli i Ljubuškom	147
Stradanja Srba grada i sreza Mostara za vreme vidovdanskih pokolja	165
Vidovdanski pokolji Srba u konji kom srezu	170
Druga nevesinjska puška	171

GLAVA IV

ILINDANSKI POKOLJI	_____
Varvarsko uništenje sela Prebilovaca	_____187
Ilindanski pokolji u ostalim apljinskim selima i Ljubuškom	_____222
Avgustovski talas ustaškog genocida u stolac kom srezu	_____227
Ilindanski pokolji i interniranja ljubinjčkih i trebinjskih Srba	_____235
Avgustovski pokolji i interniranja Srba grada i sreza Mostara	_____241
Masovni avgustovski pokolji Srba u konjickom srezu	_____253

GLAVA V

NEKE INJENICE O UČESNICIMA U KATOLICIZMU I MASOVNIM POKOLJIMA I PREKRŠTAVANJU HERCEGOVAČKIH SRBA 1941.	_____
»Spasioci ljudskih duša«	_____261
Ustačka kama ispod fratarske mantije	_____272

GLAVA VI

BEZUMNI RAZRAČUN SRBA I MUSLIMANA OKO STOČA, BILE I GACKA KRAJEM AVGUSTA I POČETKOM SEPTEMBRA 1941.	_____
Novi snažan zamah narodnog ustanka u istočnoj Hercegovini	_____285
Pokolj nedužnog muslimanskog stanovništva na Berkovici i Trusini	_____291
Stradanje Srba sela Srbinje i po etkom septembra 1941.	_____296
Neuspeli pokušaji smirivanja uzavrelog hercegovačkog područja	_____303

GLAVA VII

POKOLJ SRPSKOG STANOVNIŠTVA U GORNJEM BORU I U OKOLINI KONJICA KRAJEM 1941. I POČETKOM 1942. GODINE	_____
Kako je Gornji Bora pretvoren u ustaški »Alkazar«	_____319
Pogromački pohodi prema Foči, Kalinoviku, Gacku i Nevesinju	_____328
Božićni pokolji Srba u Gornjem Bora	_____336
Pustošenje Donjeg Bora	_____348
Pokolj Srba u okolini Konjica decembra 1941.	_____354

PRILOZI

I	
Iskaz Desimira Mihića u Komesarijatu za izbeglice i preseljenike u Beogradu 19. marta 1943. godine	365
II	
Izvod iz saslušanja ustaškog rojnika Stojana Raguža u istražnom zatvoru Udbe u Mostaru	379
III	
Izvod iz presude Okružnog suda u Mostaru etnaistorici ustaških zločinaca, sa Ivanom Jovanovićem »Crnim« na čelu	400
IV	
Spisak ustaških kolovođa priložen uz odluku Zemaljske komisije za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača BiH, br. 1514	430
V	
Odredba ustaškog poglavnika Pavelića o odlikovanju 150 ustaša iz Gornjeg Bosna za temeljno istrebljenje Srba na ovom području	432
<i>IZVORI I LITERATURA</i>	437